ЗАПИСИ

ЧАСОПИС ЗА НАУКУ И КЊИЖЕВНОСТ.

Књига IV, свеска 1. — Јануар 1929.

ДЕСЕТ ГОДИНА ЗАЈЕДНИЧКОГ ЖИВОТА.

Ових дана навршило се десет година нашег живота у уједињеној држави. Уредништво је сматрало да је за ту ријетку прилику потребно осврнути се, критички и објективно, на тај значајни период нашег заједничког живота, подвући погрешке и заблуде и указати на оно, што се показало као мудро и целисходно. Зато смо решили да десетогодишњицу уједињења забележимо на тај начин, што смо у кругу својих сарадника и пријатеља поставили ова два питања:

1. Какав је по Вашем мишљењу биланс нашег десетогодишњег заједничког живота, колико он показује позитивнога а колико негативнога, који су узроци негативним појавама и како би се могли уклонити?

2. Ако мислите да је Ваш крај, или покрајина, или читава група покрајина у неком специјално тешком положају, који су узроци томе и шта би требало предузети да се стање поправи?

Сматрали смо уз то, да најхладнокрвнији одговор на ова питања могу дати они јавни радници који прате наш јавни живот, али не учествују у практичној политици, те нису захваћени племенским и партиским предрасудама. Зато смо се трудили да на учешће у анкети позовемо само људе који у дневној политици нису јаче ангажовани, а да при том буду представљени сви активни нараштаји јавних радника

С овим бројем почињемо доносити одговоре на нашу анкету, за коју са задовољством можемо тврдити, да је наишла на правилно разумевање и пријатељску предусретљивост јавних радника које смо на анкету позвали.

ГОСПОДИНЕ УРЕДНИЧЕ,

I

Ви одвише много тражите за три странице. Да ипак покушам бар нешто да кажем, јер ценим досадашњи рад Ваше честите групе и Ваше лепо настојање.

Биланс је ипак позитиван у сравњењу с год. 1914-ом, у материјалној страни и с год. 1918-ом. Могао је бити много позитивнији, да су Срби били мало тактичнији и склонији еволуцији, да су Хрвати политичнији, да су Словенци били мање реални и уски.

Доста је учињено у појединим гранама државне организације: добро функционира, поправљен је знатно саобраћај у многим

крајевима, подигнут је приличан број културних установа, јавни р[illegible] и сигурност су знатно поправљени у крајевима где су пре били ма[illegible] познати, прилично је проведена колонизација националних елемената. Већ самим опстанком заједничке државе много је учињено за међусобно познавање Југословена и њихово духовно сливање. Поред свих неприлика економских маса народа боље стоји него пре Уједињења. Њен културни живот је већи, њени хоризонти шири. Истина ту је знатно више допринела снага народа него владе. Али без овако велике и слободне државе не би то било могуће постићи. У међународним односима наша држава је фактор с којим се доста рачуна, поред свих грешака и пропуста наше дипломације.

Ми смо се ујединили у моменту када се врши општа трансформација Европе, не једино њене географске карте. Русија, бивши вођа Словенства, престала је вршити ту своју благотворну функцију. У Србији, која је водила Југословенство, нестало је многих људи који су били искрени борци и творци Југословенства. Општи поратни морал изнео је на површину људе који немају ни једне идеје — осим богаћења и уживања. Уједињен је народ барем с четири менталитета и са 7 разних законодавстава. Слободне државе имале су једино праксе у вишој државној политици, други крајеви врло мало — али с много претензија да све знају. То су били тешки услови за акцију, које није било скоро могуће одстранити.

Додајте још томе ово: Велики политички ауторитети Србије били су остарили и нису имали довољно еластичности да се снађу у новим приликама. Ствари су ишле још док је ауторитет Србије стајао високо и док је снагом инерције радила добра администрација у појединим покрајинама. Чим се увидјело да се политичари србијански међу собно бруче и да администрација не ваља настала је критика, а с њом и незадовољство.

Било је и много грешака које су се могле избјећи, а главне су: непознавање прилика и настојање да се у интересу појединих крајева влада државом и то компромитивним методама.

Ове негативне појаве дају се уклонити: ревизијом Устава у децентралистичном правцу, штедњом у државном буџету, истицањем првокласних сила на прве положаје у држави, основним чишћењем администрације и њеном деполитизацијом. Али пре свега и изнад свега треба знати поправљати национални морал. Ми смо до сад одвише мало водили рачуна о својој словенској култури и мисији. Треба дати народу и држави један висок идеал коме треба постепено и сигурно ићи, дати нове задатке да би тако могли створити јединствен фронт целе Југославије.

II

Има целих крајева запуштених. У првом реду сви крајеви [illegible] гравитирају Јадранском Мору: Босна и Херцеговина, Далма[illegible] Црна Гора. Управо добар део неуспеха у општој државној пол[illegible] долази од тога пропуста. Цела државна политика слободних к[illegible] вина (Србије и Црне Горе) ишла је за излазом на Јадранско

Кад смо га добили ми смо ту политику скоро потпуно напустили. Најача, динарска раса, која настава те крајеве и која је показала велику државотворност и могла бити копча између моравско-тимочке Србије и подравске Хрватске — као периферијских крајева — на тај је начин економски, а с тим у вези и културно постала мање способна за велику мисију коју су јој историја и географски положај наменили. — Место да буде, као центар, вођа она је била вођена од периферије.

Поправљање у држави треба почети обраћањем веће пажње овим крајевима и јадранском проблему. Дужност је у првом реду ових крајева да се крену и да заједнички траже своје место у управи државе. Досадањи сентиментални идеализам треба да замене једним реалним идеализмом. Под ту цену једино Динарци могу користити себи и држави.

Примите, господине уредниче, уверење о мом особитом поштовању

Д-р Никола Стојановић.

НАШИ ПРОБЛЕМИ ЧЕКАЈУ.

Уједињење Црне Горе са Србијом је један од најзначајнијих догађаја у историји Срба. То је угаони камен темељац уједињења свих југословенских племена и покрајина. Црна Гора се ујединила са Србијом, а преко ње и са осталим дјеловима наше данашње државе, без икаквих услова, из љубави према том великом чину, из убјеђења, да ће и за њу и за све уједињене покрајине настати боља времена, дани благостања, среће и напретка. Црна Гора је, у корист уједињења, жртвовала више но ма која покрајина; жртвовала је своју независност, збацила своју многозаслужну династију, одрекла се државне самосталности и без погодбе и уцјењивања полетјела сестри у загрљај. И све је то жртвовала у корист Српства, у корист Југословенства, с тврдом вјером, да ће се њене жртве знати и хтјети цијенити и наградити. Црна Гора је знала, да се помоћу репарација може не само опоравити из пустоши коју је оставио свјетски рат, него се и препородити; али је све то бацила на олтар уједињења, у нади, да ће јој се све то равном мјером вратити.

Али, на жалост, Црногорци имају доста разлога, да се пожале, да уједињена отаџбина за прошлих десет година од уједињења није учинила за Црну Гору оно што је била дужна учинити. Врло је оправдана нада Црногораца, да се за овај сиромашан крај има учинити прво јенствено све, да се економско-финансијски проблем Црне Горе ријеши, или бар предузму мјере, да се ријеши. Прошлост Црне Горе, пуна вјечите борбе за слободу и опстанак, није дозволила, да Црногорци коракну напријед и да се посвете темељито свом препороду. Биједа и сиромаштина били су им стални пратиоци, и за то је сваки њихов напредак био укочен. Али оним даном када су Црногорци своју изрешетану заставу, која се од Царева Лаза до наших

дана побједоносно вила на Ловћену, сасвим пришили застави уједињене отаџбине, имале су престати њихове муке и патње, имао је настати и за њих не само бољи живот, него доба среће и благостања, да благосиљају дан, када су савили своју поносну и побједоносну заставу.

Не може се рећи, да од уједињења није ништа учињено за Црну Гору. Не може се тврдити, да је данас стање горе, него је било прије уједињења. Напротив, држава је овдје ондје учинила понешто, али ипак тиме се опште благостање само мало или нимало измијенило на боље. У извјесним мјестима Црне Горе осјећа се напредак, а у многим застој или чак и назадак. Зависи од расположења и заузимања утицајних личности. Али проблем економског унапређења и изједначења Црне Горе са осталим крајевима није дотакнут; Црна Гора је и данас исто тако пасивна, као и прије уједињења. Тачно је, да су многи појединци у Црној Гори задовољни, јер су се богато наплатили за свој труд, али је исто тако тачно, да је маса незадовољна. Црногорци долазе све више до увјерења, да се на њиховом економском подизању не ради са много љубави. И колика је погрешка по задовољству појединаца цијенити расположење и задовољство народа. Црногорци су по природи бистри; они правично схватају моћ и богаство уједињене отаџбине, па им све, што је држава до данас дала Црној Гори, личи на мрвице са богате трпезе.

Репарације које припадају Црној Гори толико су велике, да се Црна Гора може потпуно препородити у сваком погледу, а оно, што се даје од њих Црној Гори малени је део, да то личи на милостињу. Посљедњи рат и непријатељска окупација толико су разорно дјејствовали, да се народ нашао у горем стању, него ли је био послије похода од стране Ћуприлића 1714 и Бушатлије 1785 г. Репарација додијељена Црној Гори поправила би унутрашње стање земље, и за то она би јој имала припасти и употребити се на њено економско-финансијско и културно побољшање. То је њено право.

За подизање земљорадње и сточарства није се ништа озбиљно предузело. Црна Гора је, у главном, пољопривредна и сточарска земља, па ипак нема ниједне пољопривредне школе, нити земљорадничких, мљекарских, рибарских и других сличних задруга; немамо задругарства, које је темељ напретка привреде сваког народа.

Главни проблеми Црне Горе, исушење Скадарског Језера и градња жељезничких путова, остали су нетакнути и неријешени. Откад је Црногорац закорачио на Скадарско Језеро, откада датира његова тежња, да се снижењем језерског нивоа створи потопљена земља и да свако добије довољно земље за обрађивање? Тај сан Црне Горе до уједињења није могао бити остварен. Узроци су врло оправдани. Али од уједињења је код Црногораца порасла вјера, да ће се исушење Скад. Језера извршити брзо и да ће му се тиме осигурати најнужнија подлога за живот. На том најживотнијем питању Црне Горе није за ових десет година учињено ништа, нити изгледа да се озбиљно ради на томе. Наш народ тврдо вјерује, да је наша држава толико моћна, да је за њу исушење Скад. Језера ситна

ствар, само кад би било добре воље и братске љубави према једном напаћеном и заслужном народу.

Саобраћај је у истом стању. Довршењем пута Пећ—Андријевица није учињено много за Црну Гору, јер њим није ријешено ниједно главно питање Црне Горе. Овај је пут зими дуго времена непроходан, и ма да нас спаја са богатом Метохијом, пренос је њим веома тежак и скуп, тако да наше пијаце слабо осјећају неки економски преокрет, јер је храна на нашим пазарима једнако скупа и нема је у већим количинама него ли раније. До уједињења Црногорци су се жалили на изолованост своје земље, а понајвише на никакве везе са Србијом. И послије десет година смо у истом стању; ни данас немамо бољих, краћих и бржих веза са центром наше државе, нити јевтиних путова са привредно богатим средиштима. Наше саобраћајне везе са Србијом, Босном и Јужном Србијом су неодложна потреба. Црна Гора се није ујединила са Србијом, да је неко брани, него да се са својом сестром, путем саобраћајних артерија, повеже у једну тијесну и нераздвојну цјелину. Благостање једне земље зависи од привредног богаства и добрих комуникација. А Црна Гора нема ни једно ни друго.

Докле се народ економски подигне, могло се мислити, да ће се отварањем државних радова омогућити живот у овом стално неродном крају. Црногорац никад није тражио милостињу; он је не тражи ни данас, нити је навикао да о њој живи, те је незадовољан и негодује што му се не да прилика да заради хлеба. Грађењем неколика километра пута не подмирује се народна потреба, и сви досадањи радови у Црној Гори локалног су карактера. Маса тражи рада, да се прехрани, и за то с невјерицом гледа у будућност, јер све више долази до увјерења, да нико не осјећа њене патње и да нико не води о њој рачуна.

Црна Гора има и своје природно благо, али нема својег капитала да га искористи. Ми имамо простране шуме, па рудна блага и водене снаге, али која корист кад стоје неискоришћене. Искоришћавањем овог природног блага, уз добру комуникацију и исушење мочвари око Скадарскога Језера, Црна Гора би се препородила и благостање попело, да Црногорци не би имали разлога да се жале на своје несрећно стање, нити да по свјетским рудницима проводе најпродуктивнији дио живота.

Макар што држава за ових десет година није учинила за Црну Гору оно што је била дужна учинити, Црногорци су поносни на историјски чин од 13 (26) новембра 1928 г., и никад неће зажалити што су својим безусловним ступањем у братску заједницу са Србијом омогућили брзо уједињење Срба, Хрвата и Словенаца. Али им је криво, да им се није одговорило истом мјером и са друге стране, а боли их што се нашло и таквих, да потцењују њихову прошлост, њихову херојску борбу и њихове идеале. Нашао се, на примјер, један историчар да каже: да су Црногорци 1918 г. женски испустили Ловћен и да на Царевом Лазу није било турске погибије. Жалост је тврдити, да је једна шака људи могла бранити Ловћен пред силним

аустро-њемачким армијама, још у часу када су Србијанци избјегли преко Црне Горе и Албаније и када су Црногорци били ангажовани као заштитница одступања србијанске војске; а још жалосније негирати један догађај, којим се дичи најстарија историја Црне Горе, и којим су се Црногорци опијали све до данашњег доба.

Црна Гора полаже право на привредни, економски и културни препород. По традицији велики и, на првом мјесту, етнички свјеж и напредан елеменат, Црногорци заслужују највеће признање и бригу за њихов напредак. Улазак Црне Горе у јединство идеалан је, и одговор на њене жртве биће идеалан, кад јој се буде одговорило равном мјером. А све до тада велики државни дуг према њој биће неискупљен.

Андрија Јовићевић.

БЕСЈЕДА О НАШОЈ ДЕСЕТОГОДИШЊИЦИ.

Само бесједа! Ни апотеоза, ни кићено фразирање, ни прекорница, већ само бесједа, само сушта суха истина.

Бијасмо прије хиљадучетиристо година нешто слично у заједници али не бијасмо културни. Данас опет након толико вјекова биљежимо десетгодишњицу заједничког живота. Колико смо културнији него прије, треба да видно одскаче. Што су нам други натицали вјековима сад нам је пало у дио да сами собом то урадимо. Сами смо своји. И судбина је наша ето у нашим рукама....

Темељни материјал наш је четири пута бројно јачи од наше интелигенције, од нас — гаранција за једну здраву и јаку државну цјелину дакле, услов да се за десет година државног живота створи узоран систем који би искључивао сваку политичку неприлику у првом њеном појаву, услов да се ова троимена нација и биолошки и психолошки шчврсне као станац.... И да ову десетгодишњицу поменемо апотеозама и кићеним одушевљењем.

Али —

— Ми смо заједница која као и све друге има своју интелигенцију.

Интелигенцију двограну: праву интелигенцију и псеудо-интелигенцију.

И посве би природно било да је на кормилу заједнице ова прва.

Али на водећа мјеста, нажалост, сједоше ови други, у владајући форум ове наше толико прижељкиване заједнице увуче се као протуха, као црв подкорњак, сва покварена псеудо-интелигенција. Безидеална, без демократске свијести, етички аморална, културно негативна, она од првих дана поче сијати незадовољство у све слојеве нашег друштва. Роди корупцију, плод своје политичке незрелости, па њом заломата оне прве и, ако их не учини жртвама, уби их апатијом. Масу ако не партизова, разочара је и озловољи, па је тиме поче наводити да простодушно, изгубивши вјеру, и ако можда незнатно, ипак апстинира И указа ето тиме да још ни данас социјална опрека између народа и интелигенције није прекршена.

Није, јер не значи успоставити социјалну везу са народом, узети му само куглицу! Не значи, јер те вође не поставише народ себи као сврху него га учинише средством. Начинише од њега оруђе за одбрану својих страсти и егоистичких навада, маскирајући све то лошим партиским груписањима.

Тиме они затрпаше ових десет година наше заједнице, не дозволивши ни да се револуционишемо ни еволуционишемо, ни национално ни социјално. Јесмо ми додуше ипак пребродили и нешто националне револуције, али у тој се националној револуцији није процедурирала кемичким путем (да тако кажем!) ни она наша присна патриархалност коју ми тако криво синонимујемо са демократском урођеношћу наше расе. Нису ту сагорили тјесногруди менталитети старих. Јер, кад је нов живот морао никнути свом својом бујношћу, угушили су га баш у клици његовој. Никле су мјесто њега партије као гљиве посље кише и својом партијском ускогрудошћу угњечиле све здраве идеале.

Национална горљивост Срба, Хрвата и Словенаца ван Србије никла је под пресијом државно-расне идеологије аустро-угарско-њемачке, а Срба у Србији под пресијом турског дахилука. И зато што смо се ми 1918. с тако љубоморно чуваним националним именима нашли у једној заједници, требало је да на државно кормило дође тријезно водство под чијом би се руком сва та наша национална присност рационализирала.

Далеки Запад је проповједник рационалног национализма, нека је право нације широко, нека је размакнуто до граница права човјекова. Дух ће здраве демократије нашег вијека бити тим морално јачи, снажнији. И таква би демократија онда могла размакнути и прочистити пут слободном развићу свих расно-националних веза које су никле одоздо, које диктује народ, а којим се безувјетно условљава уређење сваке здраве демократске заједнице. Колико су наши идеолози демократије стварно свесни тога вријеме има голем прст којим указује на то. У вријеме кад је једна заједница у првим корацима свога формирања, треба да се буде најсавјеснији и најширокогруднији. Не да 315 неједнако артикулисаних гласова бучи као у кошници него да се чује тријезна и паметна ријеч коју рађа осјећај дужности и одговорности. Не да страст егоизма и партизанства заслијепи, заклони као мутан застор све, него нека дух здрава демократизма постави пред очи народ и његове виталне интересе. То бар! А питање племенаштва и националне опредијељености нека се штеди, нека остане по страни бар, кад му је ометено рационализирање. Јер није истина да се данас (бар то не би смјело бити!) може ико потужити за опасност нације.... бар не у нас. Ко не зна за друге важније проблеме у овој нашој десетгодишњој данашњици, ко је слијеп зато, онда нека сам себе унапријед оплаче. А нажалост баш међу оном 315-торицом „бираних" и позваних таких је премного, нажалост.

Гро наше интелигенције, рекох, чине псеудо-интелигенти. Па да то није ми би у кадру народних заступника имали тријезне и честите вође и поштењаке. Овако, народ је научен да чује само раздражујућу ријеч демагога, да брат о брату чује смрадан порок и да се каприциозно партизује без имало размишљања. Маса, зато што слуша оне који је упаљују несвјесно сама себе прља истурајући свакога преда се.

У нас су партије никле на нимало похвалним подлогама — на вјерској и племенској па тиме и на покрајинској. Бијаше једна која се нешто издигла, па опет — расцијепивши се — жалосно сјела у у исти оквир с другим.

То је једна основна погрешка ове наше данашњице. То што су партије ницале на вјерској, племенској и покрајинској подлози. И те партије су грамзиво подизале своја бројна стања, па су се баш зато и служиле свим могућим недостојностима. И родиле су баш оне у народу менталитет којим се ломе и племенски и национални, а што је најжалосније и што нас најтеже погађа, економски интереси. Зато што партије имају у виду само своју партијску пробит и зато што су слијепе за све остало, оне истурају пред народ људе који га знају само упалити и препартаисати, без обзира да ли то шкоди народној и државној заједници или не, без обзира да ли ће начело демокрације окусавити и без обзира хоће ли се тим путем и начином учинити бар нешто од толике силне дужности којом их стање народно задужује и позива на одговорност. И не поставља у нас народни заступник народ преда се, него себе и партију пред њега.... па то, дозволиће ми се, ако није проституисање демократије, е онда шта је? Шта је и то кад се у нас народу служи за повлаштен положај, за тантијеме, за министарске аутомобиле и пензије? Па ако злогласна „Главњача“ не проституише појам демократије, е онда шта?!

То ето што су у нас партије ницале на онако кретенско-тјесногрудим подинама и што су их заснивали политички медиокритети — зато смо ми за ових десет година од демократије начинили обичну проститутку која је једина у стању да рађа народне заступнике оваког калибра. Зашто у нас ону обожавану Србију репрезентују келнери и бријачи у униформама среских поглавара и полицијских писара, зашто је компромитују? Зашто се у нас сада не може проговорити ријеч о Црној Гори а да се не помене Рачић? Зашто је за Хрвате везана франковштина? Зашто је ова Босна пасторче?

То је десетогодишња продуктивност 315-торице носилаца народне воље, то само!

Италију је спасио фашизам. У којем је облику нужан један фанатизам и нама можда ће то вријеме само да рекне. Десет година је дуг вијек, али ни за десет пута по десет не ће донијети позитивнијег стања по нас, кад с оваким менталитентним прљавштинама стоје пред нама. Овај факат сам себе наглашује. И послија овог, зар није нужна савјетујућа ријеч? Зар није нужно да се укаже на пут којим се може изаћи из оваког стања? Јест, јест! Али има ли неко кога ће послушати? Или има ли неко ко смије да то каже? Сав овај

наш гро апатисане и корупцијом скрхане интелигенције је безбојан, безличан, што је уосталом и разумљиво.

Кад је један просјечан провинцијални бакалин, заклонивши се имунитетом народног посланика, у стању да угрози егзистенцију свакем јавном раднику и државном чиновнику, онда је доста да се то разумије.

И онда је ли могућ излазак из овако закаљужане ситуације, из овако нездрава десетгодишњег државног система и из овако јадних политичких прилика? Није! Није, кажем — и то чак дотле докле год од 315 тзв. народних заступника не учини сам овај народ оно што они заслужују оваким својим радом. А то је наш здрави народни елеменат у стању, само га треба побудити. То ето он треба сам да види — па ради тога му треба ово сљепило партизанства скинути с очију и упријети прстом у тужну билансу ове наше десетгодишњице. Како — да ли прокламационом кићеношћу, да ли демонстративном бучношћу, да ли вапајима, то је свеједно. Јер кад све неприлике овог нашег десетгодишњег таворења нису довољан мементо оним који га морају да чују, онда шта друго!?

Довољно је бити културан па да се буде човјечан. Колико је наш данашњи заступнички кадер такав показују сви нечовјечни резултати наше десетгодишњице. Нечовјечно је градити виле по велеградима а слушати како гладни кукају... само то да се напомене!

Нада је увијек положена у здраве млађе. Нека се наша интелигенција која наступа очува од корумпирања, нека не изгуби тријезан поглед, нека се не научи проституисању идеја, нека се политички не аморалише па ће моћи да спашава. Да спашава, нажалост — кад ћемо већ чекати, иако је пријеко потребан и битан и хитан обрт.

Дакле: не зананосна апотеоза — нажалост, већ јадна и теготна биланса, на срамоту оним који је учинише оваком.

Хасан Кикић.

(Наставак у идућем броју.)

ОСЛОБОЂЕЊЕ УЛЦИЊА.

На дан 26 новембра 1928 године навршава се пуних 48 година од како је црногорска војска ослободила Улцињ и на његовим древним зидинама развила поново српску заставу послије толико вјекова.

О начину којим се је дошло до ослобођења овог нашег дивног приморског града јавности је врло мало познато, као год што су слабо историјски расвијетљени и остали догађаји, како старије, тако и новије црногорске историје. Ради тога сматрам за потребно изнијети овом приликом кратки историјски преглед догађаја, који су претходили ослобођењу овог града, и то на основу опсежне дипломатске преписке вођене између кабинетâ европских силâ с једне стране, Црне Горе и Турске с друге.

На Берлинском Конгресу од 1878 год. границе повећане Црне Горе биле су одређене чланом 28. Уговора и оне према његовим одредбама нијесу обухватиле Улцињ са околином. Граница је била повучена од В. Крући на мору, па је онда следовала развођењем између Мегуреда и Калимеда остављајући племе Мркојевиће Црној Гори. Затим је ишла на Скадарско језеро и прелазила ово на острвцу Горица-Топол. На тај је начин улцињски срез са вароши Улцињом остао Албанији.

Од поменутог острвца на језеру, Горица Топол, источна граница Црне Горе према Албанији имала је бити превучена према одредбама Берлинског Конгреса вододјелницом ријека Лима с једне стране и Дрима са Цијевном с друге, тако, да је Црној Гори имало припасти: Плав са Гусињем као и племе Кучи-Дрекаловићи. Племена кучка: Крајина, Клименти, Груде и Хоти остављена су била Албанији. Међутим комисији за разграничење на терену остављено је било у компетенцији да може учинити извјесне корекције.

Када је интернационална комисија, састављена од представника шест великих сила, отпочела рад на разграничењу, наишла је одмах на несавладиве препреке, које су јој чинили отоманска влада и њени управни органи у скадарском вилајету. У овоме се послу најревноснији показао гувернер Скадра, Хусејин-паша, који се је служио свим могућим средствима да онемогући посао комисије. Он је преко својих агената јавно подстицао народ на побуну и издавао муницију и оружје побуњеним становницима сјеверне Албаније, како би се одупрли доласку црногорске војске и окупацији Плава и Гусиња.

Порта је преко њега организовала тако-звану Албанску Лигу, која би се тобож сама борила пред очима Европе за права Албаније. Овом удешеном побуном Порта је хтјела доказати европској дипломацији неоправданост одлука донесених на Берлинском Конгресу у погледу Албаније, тим што је ријешено да један дио ове земље буде уступљен Црној Гори против воље албанског становништва.

У ствари Албанска Лига није била никакав важан политички фактор, нити је пак побуна народа сјеверне Албаније била један спонтани народни покрет, већ једна агитациона пропаганда међу становницима плавско-гусињског дистрикта у циљу стварања окупације овог територија од стране Црне Горе.

При оваквој ситуацији међународна комисија за разграничење према Албанији морала је напустити рад, а том прекиду рада много су припомогли и турски комесари са својим претјераним претензијама, које нијесу биле у складу са одлукама Берлинског Конгреса.

На тај начин се је створило питање плавско-гусињско, које је постало интернационалног значаја и проузроковало једну огромну дипломатску преписку, која је трајала скоро годину дана, а која се је завршила дефинитивном одлуком сила, да се териториј Плав—Гусиње остави Турској, а да ова мјесто њега уступи Црној Гори варош Улцињ са његовом околином до Бојане.

Према томе Црна Гора није могла доћи до свога права, стеченог за вријеме једног крвавог рата и послије огромних жртава,

које су биле несразмјерне са њеном снагом. Нашавши се због тога у једном тешком положају, обратила се силама потписницима Берлинског Уговора једном нотом молећи их за интервенцију и упозорујући их на опасност која би могла наступити у будуће ако тако стање и даље остане. Заступник министра спољних послова Црне Горе, Машо Врбица, упутио је кебинетима великих сила поред споменуте ноте још и један меморандум у коме износи развој читаве ситуације у плавско-гусињском питању. Меморандум је потписан 26 децембра 1877 године. У њему се изражава бојазан од озбиљних компликација које би могле наступити усљед спора, који је настао између Турске и Црне Горе због предаје плавско-гусињског дистрикта. Напомиње се даље огромна материјална штета усљед држања под оружјем великог броја трупа као у ратном стању, што не одговара интересу књажевине, која је мислила да може сад уживати плодове мира после једног дугог рата.

Црногорска се влада жали у меморандуму на држање званичне Порте и њених органа у сјеверној Албанији, а нарочито на држање Хусејин Паше, који је требао бити уклоњен са положаја у интересу мира и добрих односа са Турском. Она у даљем свом излагању наводи да Порта сматра црногорско држање у овом конфликту за слабост, а ћутање великих сила за одобравање, зато она чини свемогуће сметње, да омете рад интернационалне комисије за разграничење. Порта настоји да за односни териториј даде какву малу и незнатну компезацију, а у том је циљу већ упућена молба од неколико угледних личности сјеверне Албаније, у којој се захтијева повлачење Црне Горе из Гусиња и његове околине. Врбица наводи у меморандуму да је Црна Гора у почетку врло лако могла ући у Гусиње, јер Арбанаси нијесу били тако бројно јаки нити организовани да би били у стању учинити отпор црногорској војсци. У мјесецу октобру сметње су биле већ велике. Повјеровало се је у искреност Портиних изјава којима се је стално обећавало извршење берлинских одлука. Али то је била само обмана и Црна Гора је била једноставно изиграна. Црногорска влада је на захтјев сила и молбу Порте одложила експедицију за Гусиње до доласка Муктар-паше, који је требао доћи из Битоља са 15 батаљона редовне војске у Гусиње и предати териториј Црној Гори. Међутим Муктар се је задржао у Призрену изјавивши бојазан, да неће успјети у својој намјери као што није раније успио ни Мехмед-Али-паша. За то вријеме Арбанаси су се сакупили на броју око 15000 и видећи пред собом црногорске снаге напали их у селу Велици тако, да су Црногорци имали око 250 војника избачених из строја. У меморандуму даље стоји да се Порта за сва ова наоружања и сакупљања Арбанаса на граници Црне Горе не сматра одговорном, већ да је то дјело Арбанаса који хоће да бране своју земљу. Она заборавља да таквим поступањем вријеђа обични принцип интернационалног права, јер дозвољава нередовно стање на граници једне сусједне државе са којом претендира бити у добрим и пријатељским односима. — „Нека се одрекне суверење власти у Албанији и нека повуче своје трупе и

своју управу, стоји у меморандуму, па ће црногорска влада разумјети ситуацију и према томе се друкче управљати. Отоманска влада је одговорна или мора абдицирати — једно или друго“. —

Напокон црногорска влада изјављује у меморандуму да ће узети од сада потпуно слободу акције, те да ће гледати само своје сопствене интересе. Тражи накнаду за губитке и трошкове које је морала неправедно сносити благодарећи оваквом држању отоманске владе, а та накнада износи већ суму од скоро 2,000.000 франака. Док уговор буде испуњен а накнада исплаћена Црној Гори, књажевска влада ће ставити секвестар на сва добра исељених муслимана, која се се налазе у границама књажевине на основу Берлинског Уговора. Она се нада, да силе неће сматрати ову одлуку неправедном. У осталом „ако је ова мјера повреда Берлинског Уговора она може бити сматрана само као посљедица једне друге повреде уговора за коју молимо Порту, да је поправи. Ова има само да изврши уговор и да нам исплати трошкове чију ћемо јој листу поднијети, а влада Црне Горе ће се пожурити, да одсутним муслиманима поврати њихова добра. До тада ће Порта моћи надокнадити или издржавати ове муслимане, који се уосталом налазе у Албанији и учествују мање више директно у акцији ове покрајине против Црне Горе[1])“.

Упознавши се са садржином ноте и меморандума, кабинети европских сила скренули су одмах пажњу Високе Порте преко својих заступника у Цариграду на новостворену ситуацију у сјеверној Албанији и тражили су од ње, да се стриктно придржава одредаба Берлинског Уговора, те да неодложно испуни своје обавезе према Ц. Гори. Напоменули су још осим тога да су њени напори и старање око решења граничног питања инспирисали слабо повјерење код сила потписница уговора. Висока Порта је у овом питању дволичну улогу играла. С једне стране је увјеравала заступнике сила у Цариграду о својим намјерама да изврши потписате обавезе, а с друге стране радила је свим могућим средствима да сву кривњу баци за створено хаотично стање у плавско-гусињском дистрикту на арбанашке агенте и црногорску владу. Такво њено држање било је више пута страним заступницим нејасно па су због тога врло често контрадикторне рапорте слали својим владама. Заступницима у Цариграду покаткад је изгледало да се Порта стварно налази у материјалној немогућности да питање ријеши на задовољство сила, па су због тога почели помишљати на тражење неког другог паметнијег ријешења овог проблема и то помоћу компезације како би се избјегло још веће компликовање ситуације. На примјер француски посланик у Цариграду Фурније, у свом рапорту од 17 јануара 1880, спомиње у том смислу питање кучке Крајине и Куча Дрекаловића, за које каже да су насељени истим становништвом и да их је због тога врло тешко расправити. На основу тога он предлаже својој влади да се Црној Гори створи могућност добијања кучке Крајине и једног дијела племена Груда до Цијевне као замјену

[1]) Documents diplomatiques — Affaires du Monténégro. Paris 1880, L. I. p. 6. M. Vibitza, Gérant du Ministère des Affaires Étrangères du Monténégro, aux Représentans des Puissances, accredités après de Son Altesse le Prince Nicolas.

за долине Плава и Гусиња, или пак један дио морске обале са Улцињом и околином. У овом би случају споменуте измјене територија морале санкционисати велике силе, потписнице Берлинског Уговора.

Отоманска влада је оспоравала све оптужбе црногорске владе и настојала свим средствима оправдати своје држање. У том смислу је она послала један меморандум силама од 19 јануара 1880 као одговор на већ ранији послати црногорски меморандум. У свом меморандуму демантира све наводе књажевске владе, а за то се позива на своје прокламације упућене становништву сјеверне Албаније и на одашиљање царског комесара на границу, да би смирио побуњенике и одвратио их од намјерног отпора. Пребацује кривицу на црногорску владу за то што је изненада концентрисала велики број својих трупа на граници Албаније за вријеме преговора о измјени плавско-гусињског дистрикта са кучком Крајином што је револтирало арбанасе и повриједило њихов национални понос.

Осим тога, она је настојала оправдати држање маршала Муктар-паше, за кога каже да је био сасвим коректан у извршењу своје дужности.

Напокон Порта се тужи у меморандуму против секвестирања добара исељених муслимана на анектираном територију, доказујући да се тај поступак књажевске владе очито противи одредбама Берлинског Уговора и моли велике силе, да изволе Црној Гори упутити строгу опомену ради таквог њеног држања, а нарочито ради секвестра муслиманских добара[1]).

Међутим европски кабинети били су потпуно увјерени о Портиној рђавој намјери у овом конфликту са Црном Гором у коме је она стално повлађивала шефовима Арбанашке Лиге, који су добијали упуства од турских команданата, а специјално од шефа полиције Осман-паше.

Висока Порта је и сама признала да не може уступити Плав и Гусиње Црној Гори, због тога се је изјавила приправном да учини извјесне територијалне измјене, па је замолила италијанску владу да ова у том смислу испита расположење књаза Николе. Она је предложила нову граничну линију, која би ишла од Кастратског залива преко Хотских врхова и додиривала ријеку Цијевну близу Серча. Учињена би била такође извјесна корекција и према Гусињу, тако да Црној Гори остану Мокра, Гребен, Велика, Липовић и Виситор. Плав и Гусиње остали би Турској. Турска би осим тога платила и новчану накнаду исељеним муслиманима. Кучка Крајина би такође била уступљена Црној Гори. Дакле овај нови нацрт границе одговарао би скоро пројекту француског посланика у Цариграду и ради тога је он сад потпомагао италијанску интервенцију код књаза Николе у том смислу, сматрајући, као пријатељ Црне Горе, да је ова нова граница за њу угоднија него прва, јер се њом шири одбрамбени реон Подгорице. И остали кабинети су се изјаснили без окли-

[1]) Documents diplomatiques. Affairess du Monténégro. L. I. p. 25—28. Le Ministre des Affaires de Turquie aux missions ottomanes à Berlin, Londres ect.

јевања за нову границу, премда нијесу биле познате извјесне модификације и резерве, које је тражио књаз Никола. Нарочито се је француска влада показала агилна у свом настојању да убиједи црногорску владу о потреби примања нове граничне линије. Такође је у пријатељској форми инсистирао и талијански заступник код Порте, да обије странке не чине препреке, већ да се једном питање повољно ријеши. —

Књаз Горшаков опет је са своје стране савјетовао књаза Николу да се прилагоди новом пројекту.

Под утицајем пријатељских савјета великих сила књаз Никола је напокон у принципу усвојио Портине предлоге о измјени споменутог територија. Црногорска влада је дала званични одговор у том смислу 26 јануара 1880 г. изјавивши између осталог, да се је одлучила за споменути предлог у увјерењу да једна озбиљнија компензација не би вјероватно могла добити пристанак цијеле Европе. „И ако тај нови територ не преставља ни по површини ни по вриједности ни половину плавско-гусињског територија" стоји у ноти, ипак црногорска влада прима предлог у интересу мира и што скоријег повољног ријешења питања. Инсистира пак на том да Турска прими обавезу за посљедне трошкове и да исплати оштету експартираним муслиманима. При свем том на крају ноте стоји: „Црногорска влада неће узети иницијативу за те преговоре већ то оставља у дужности званичној Европи, да она учини измјене ако хоће. Предлажући нам измјену, Европа ће нам дати, разумије се, и границу реализације, узимајући за дужност, да уреди питање са Портом".[1])

Међутим и оваква солуција, коју је Порта по изгледу радо акцептирала, наишла је на нове запреке и то у захтјевима турских официра, који нијесу хтјели из стратегијских разлога дозволити проширење одбранбеног реона око Подгорице, већ су предлагали територијално проширење према Санџаку у правцу Берана. Против таквог предлога устала би наравно Аустрија, која се из познатих разлога противила територијалном приближењу Црне Горе и Србије.

Отоманска влада попустила је официрским захтјевима и одустала од намјераваног уступка брда која доминирају Подгорицом. Та је Портина одлука била већ позната на Цетињу 3 марта.

Да би Порта ову своју нову намјеру спровела без замјерке европских сила и без одговорности за неизвршење новог пројекта, настојала је преко својих агената као и службених органа изазвати незадовољство код католичких племена, која су дјелимично имала припасти Црној Гори, те да се она силом одупру присаједињењу овој. Порта је одмах у томе успјела, што се може одмах видјети према извјештају француског-скадарског консула од 6 априла 1880 год. Консул је са својим рефератом влади упутио још и молбу племенских главара Хота, Груда и Климената и других, писану 4 IV 1880 г., у којој изјављују да су тврдо ријешили оружјем у руци одупријети се сваком покушају прикључења својих племена Црној Гори. Турски

[1]) Documents diplomatiques L. I. N-o 37. p. 57/58.

чиновници су потпомагали овај покрет а нарочито командант трупа у Тузима, Хаџи-Осман-паша, који је стално био у контакту са шефовима Албанске Лиге.

Поглавице споменутих племена повели су у помоћ све католике и муслимане да их помогну у борби против Црне Горе. —

(Крај у идућем броју.)

Д-р Јово Вукић.

ЂАВО У НАРОДНОМ ВЈЕРОВАЊУ.

Вјера је у животу нашега народа играла велику улогу. Она је њему „зрачила у тами", онда када је он живио племенским животом без државне организације и утицаја културе. Јасно је да та вјера није могла бити гајена онако како црква учи: многе ствари објашњене су на други начин. Свештенство, које је било носилац и проповједник вјере у народу, није се скоро ни у чему разликовало од својих примитивних парохијана. Поп Мићо, у том репрезенат нашег народног свештенства, није био више упућен у појмове религиске од једног простог сељака. Тако је народ био остављен да сам себи тумачи религију; те отуда су, поред празновјерица, постала још и нарочита схватања о бићима у која црква вјерује.

На тај начин ми имамо своју народну религију и она још живи међу нашим сељацима. У тој народној ралигији нашло би се сасвим мало православно-догматичкога учења, мало библиских утицаја, јер народ није остајао пасиван према вјери, него оно у што је вјеровао желио је и да испита. Разумије се да су резултати увијек били празновјерице. Има и данас људи који не знају ниједан јеванђеоски догађај из живота Христова, док ће вам причати пуно својих ствари о Христу, а да ништа од тога нема у Јеванђељу. Чини вам се као да је међу нашим народом приповиједано неко друго непознато Јеванђеље. Много чега је од те народне вјере пропало, али из онога што је сачувано види се да су наши преци имали такву своју религију, гдје је, по њиховом схватању, била објашњена свака ствар и ријешени најтежи проблеми. Што је нешто овако а не друкчије, наћи ћете одговора у вјеровањима нашег народа. У сваком објашњењу је религиско обиљежје, на пр. све негативне ствари око себе наш народ доводи у везу с проклецтвом тих ствари од стране неког светитеља, Христа и Бога, а све због кривица и преступа, док позитивне — добре ствари увијек су благословене ради неких својих заслуга. Овдје ћу навијети неколико вјеровања о ђаволу онако како се прича и вјерује у нашем крају.

Велику моћ, скоро божанску, народ приписује ђаволу и његовој сили. Он се назива још враг, сатана, Сатанаило (отац ђаволи), проклети, иљадни (најјачи), нечастиви, рогушан, неспомењак и шестански

(овај има шест рогова и опасан је.) Ђаво је постао од једнога анђела. Постање изводе овако. Бог има на небесима своје престоле и у њима не смије нико сјести, јер ко ту сједе, постао је моћан и свезнајући као Бог. Једнога дана Бог пође некуда, а анђео Натанаило сједе у у престо божји и одмах постаде силан и све сазнаде као Бог. Кад се Бог врати видје га у престолу и одмах прокле овим ријечима: „До сада си био добри анђео Натанаило, а по сада проклети ђаво Сатанаило. Вода ти кућа била“. У том часу Богородица опомене Бога да не допусти да се Сатанаило сели у воду, јер онда људи неће моћи живјети без воде[1]). Бог се покаје и поново рече: „Камен ти кућа био!“ Одмах се од Сатанаила намножи велики број ђавола, те једни уграбе, сађу у воду, и ту се населе, а други у каменита мјеста. Али кад се њихов број толико намножи, да би цијелу земљу могао прекрити, Бог узвикне: „Стој ђе је који“! И тако једни не стигоше да сађу на земљу, него се уставе у ваздуху, тежећи стално к земљи, али их зауставља Бог. Ту се они муче и боре с великим вјетровима, заустављају душе умрлих људи, које иду на небо. Често они прате душу до на мјесто гдје се она суди и мјери; они се онда крадом привуку под теразије и потежу за њих, да би душа била криво осуђена. Богородица на ово много пази.

Главно дакле њихово обиталиште на земљи је вода и стијене. У води су они веома активни за вријеме великих киша, искачу из воде и ругају се Богу. Он их гађе громом, али се они скривају у воду и гром им не може ништа учинити. За то вријеме они привлаче људе к води, с тога је опасно ићи поред ријека и прелазити преко мостова. Добро је узети и ставити под језик камичак, јер тада ђаво нема снаге да човјека утопи.

Уопште цио рад ђавољи упућен је на штету човјекову. Стално ради да човјека одврати од Бога и за себе придобије; ради тога промеће се у све ствари, само не може у голуба, теле и бијелу овцу, а у црну може[2]). Нокте и зубе, који личе на псеће, не може никако промијенити, него остају увијек исти па ма у чем се претварао. Човјек треба да је пажљив и по ноктима и зубима може га лако познати.

Ђаволи нијесу једанпут сви постали, него се они поред оних који су створени од Сатанаила, још множе нарочито за вријеме

[1]) Богородица се сматра као велика заштитница људи, попустљива је и блага према грешницима. Она увијек спасава људе од гњева Божјега и заступа их пред Богом. Прича се да је Бог једанпут казнио једно турско племе ватром и све их уништио, Богородица у одбрани отме једно дијете и спасе га. То дијете добије име Отман, што значи отет. Њега Богородица благослови и од њег су Отмановићи царска династија у Турској.

[2]) За црне овце, „гаље“, којих обично има по једна или двије у сваком буљуку, причају да су проклете. Постале су оне ноћи кад се Христос родио. Мало прије него што ће се родити Марија пошље пастире да виде шта раде овце. Они њу послушају и кад се врате кажу да све леже осим једне. Чим се Христос роди Дј. Марија их пошље да поново обиђу овце. Пастири кад се врате кажу да су све на ногама, а она што је прије стајала сад лежи. Дј. Марија се расрди па рече: „Дабогда црњела се међу њима!“ Гаљу не ваља клати за славе, свадбе и др. весеља.

великих бура и непогода, тада се каже: „ђаволи се коте“, „ђаволи се жене“, „рађају“ и т. д. Наука ђавоље дјеце упућена је на зло човјеково. Питао ђаво свога друга — ђавола: „Колик ти је син?“ а овај му одговори: „Није мали, већ може хришћанско дијете наговорити да отвори бритву у нећељу“.

Човјек се може спасти од ђавола ако води са собом „црног без биљега“ пса, носи црни гатњик (појас) или дрвце од црнога трна, затим добро је носити парче „предворене тисе“ (тиса је у великој употреби у гатањима и врачбинама, она је добра онда кад се „предвори“ т.ј. двоје, момак и дјевојка, морају цијеле ноћи сједјети будни крај тисовог дрвета). Нарочито је добро ако ово дрвце, било од трна или тисе, привеже нека баба која зна још и да рече неку одређену формулу. Још је добро носити поноћи нож „црнокорац“ [1]). Кад је која од ових ствари код човјека, ђаво му не може наудити. Човјек се може и борити с ђаволом, може га ударити разгорелим угарком, ножем посјећи, па чак и пушком убити, само ваља претходно прекрстити пушчано зрно. Никако га не смије ударити више него једанпут, јер ако га удари поново остане читав и ништа му не буде; док од једнога удара моментално угине а само од њега остане „шупља кост“ „Приудар ђаволу је одудар“ тј. ако се и другом удари изгубио је важност први ударац. Због тога се ђаво увијек после првог ударца увија и наводи човјека на други ударац. Има старијих људи који су сами код стоке проводили зиму у планинама, они причају како су се борили с њима, ударајући их увијек једанпут.

Ђаволу је најтеже кад му се рече: „Иди паси бијеле кобиле“!

Коликогод је ђаво зао, зла жена може га надвладати. Читави табор је разагнала из јаме, а један је од муке побијелио (Караџић „Стрижено је, кошено је“). Прича се да је човјек ухватио једнога ђавола па га свезао у кући, близу своје жене која је била зла; ђаво не могавши трпјети жену стално се трзао и најпослије угине у највећим мукама. Још се говори да је жена зауставила ђавола на стрменом леду и ту га поткопавала.

Ђаволу је најмрзнији крст, зато кад се човјек пред њим прекрсти он одмах бјежи.

Не ваља се празном пушком окретати к другоме, јер је „може ђаво напунити“. Причају да се десило пуно случајева кад је неко из шале окретао пушку пут другога, па пушка упалила и убила онога који је пред њом био. Кад је син једнога морачкога командира окретао из шале празну пушку на свога оца, он му је бранио. Син се расрди па му рече: „Вала, оче, преварили су се људи, кад су казали да си јунак, а ти се од празне пушке бојиш!“ — „Не бојим се ја, синко, од празне, одговори командир, но од ђавола који је властан да је увијек напуни“.

[1]) На овим ножевима црних корица постоје неки записи, турским писмом исписани — „записи турских оџа“. Било је људи да у овим ножевима гатају као у плећу. Изгледа да је ово гатање било помоћу сјенка, које се преливају по добро очишћеном гвожђу. Из њих се гатало само о ратовима, побједама и погибији.

За козе и дивокозе причају да их је ђаво створио, као своју животињу; — Бог је створио овце а ђаво, да не би остао без животиње, створи козе. Отуда се козе називају „ђавоље сјеме“ и „губаво сјеме“. Ловци су затварали читави чопор дивокоза у ластвама, па су увече чули како их ђаволи спасавају, чак кад их преводе преко стијена, праве им пут, отуда су чули удар чекића и др. алата. Дешавало се пуно случајева да човјеку на дивокозу неће да упали пушка, то ђаво учини.

Биљка ђавоља је дуван, никао је из ђавоље њиве.

Ђаво има снагу и да помогне човјеку. Нарочито му помаже кад се човјек ријеши на неко зло дјело. Вјерује се да га човјек може и нагнати на помоћ. О ђавољој помоћи као вјеровању свједоче изрази „ђаволе му помози“ и „помози ми враже“, ма да се ово говори у љутини и онда кад је човјек нечим притијешњен. Дакле ђаво може помоћи и радо се одазива молби човјековој, али га не ваља у помоћ позивати. Ђаво је помагао и српскоме „цару Шћепану“ кад је овај ратовао с Грцима. Како их није могао побиједити позове ђавола у помоћ. Ђаво се одазове и једне ноћи пусти велики број мишева у грчки логор, те за једну ноћ униште цијелу ратну опрему. Цар Шћепан тада лако добије битку, ухвати цара, нареди по наговору ђавола, да му се одсијече глава, па месо и мозак смакне а само остави голу чутуру. Кад је то урађено, цар нареди да му донесу пуну лобању вина, те напије у славу Божју. Од тада Грци оставе напијање у славу Божју, и ако се крсте и славе као Срби. Овај ђаво је увијек помагао цару Шћепану, нарочито у ратовима.

Ђавола као помоћника имао је и „ћесар бечки“, само га је он силом примирао на помоћ. Ухватио га је из воде која је била спремљена за кафу, па није хтјела да узаври. „Ћесар“ кад чује за то нареди да поврх воде налију восак. И кад то учине, пробију малу рупу, наднесу боцу и ђаво из воде уђе у боцу и ту га затворе. Он је такође помагао „ћесару“ при освајању земаља.

Наш народ приписује ђавољој сили модерне проналаске као: аутомобил, телефон, аероплан и др. Да би ове ствари покренуо, човјек је морао склапати уговор с ђаволом, иначе не би било ништа.

Уопште народ се много боји ђавола. Избјегава се помињање његовог имена нарочито у кућама гдје има мале дјеце. Кад се помене његово име додаје се: „Далеко му кућа била“. „Крст часни био с овом кућом“. „Анђели божји с дјецом“. „Ками му у зубе“ и т. д.

Учења цркве немају са овим вјеровањима никакве сличности. Једино оно о постању ђавола, јер и црква учи да је ђаво постао од доброга анђела, само је разлика што црква не зна на какав начин, и у чему се састајао његов преступ. Наш народ је и то објаснио, док црква једино наводи „почетак гријеха: *гордост*“ [1]).

В. Влаховић.

[1]) Арх. Макарије: Правосл. Догм. Богословље, страна 85—88.

МАНУСКРИПТ НЕПОЗНАТОГ МЛАДИЋА.

(нађен у библиотеци под паучином)

Скоро ме нестало иза велике књижурине, која је носила наслов: Secreta. То су биле љекарске тајне анонимног писца, које је он открио некоме грофу, не би ли се излијечио од тешке главобоље и других досадних болести. Сад је можда десет сати. Свијећа подрхтава под дахом прелиставања. Окренух још један лист. За њим се указа нека стара, избљедјела куверта, на којој није било адресе. Тим мирније сам извукао из ње помњиво смотан папир, на коме су се слова једва разабирала. Читам:

Тестаменат.

У име Оца и Сина и Духа Светога и блажене Госпе Марије, моје кућне заштитнице, ја, дон Божо Пашковић, дугогодишњи слуга Божји, одређујем по милости Свемогућега:

1.) Да се моја гријешна кућа и све, што је између ње и ограде преда моме нећаку Динку, а уз то и олтар да на њему сваког петка запали двије свијеће и измоли пет Оченаша за покој свију мртвих и један Оченаш за моју гријешну душу.

2.) Своју свагдању мантију и ону недјељњу а уз то и црвени пâс и златни калеж са плитицом предајем велечасном жупнику, моме насљеднику.

3.) Два пара старих ципела и папуче остављам Анти Божијему. Уз то му остављам сво своје рубље: двоје гаћа и треће, које су раздеране, ако хоће. Три кошуље, пет рубаца (сви са плавим рубом). Два пара црних чарапа и један пар плетених. Уз то му шаљем и благослов Божји.

4.) Кокошињак, са двије кокоши и јајима, која се на дан моје смрти буду нашла, остављам баби Стани, својој доброј мљекарици. Уз то нека јој Динко врати двије вреће кукуруза и врећу крумпира које смо од ње узајмили.

5.) Нека се дио ограде према бунару разруши, јер га дајем на употребу цијеломе комшилуку. Нека се крај бунара стави чаша, да се жедни лакше напију.

6.) Нека се сво воће, које буде родило први пут послије моје смрти, раздијели сиромасима а послија тога препуштам Динку воћњак са виноградом с тим да вино, добивено од мога грожђа дадне жупнику за св. мису а остали плод да задржи за себе.

7.) Све остало, ако сам што заборавио, нека се братски подијели међу сиромахе.

Ово сам писао и потписао својом вољом и при потпуној свијести.

Слуга Божји
Дон Божо Пашковић.

На другој страни било је написано оловком:

Моја скромна жеља:

1.) Нека направе што јефтинији сандук за моје тијело.

2.) Нека пред мојим гробом Анто Божји отпјева ову пјесму:

Збогом драги родитељи,
браћо, сестре, пријатељи.
Ја се сада од вас дијелим
и са овим свијетом бијелим.
Састајем се с Богом милим.

Како је тужна морала да буде пјесма, коју је стари Анто Божји одбрујао кроз нос, јецајући на гробу доброга слуге Божјег. Сјетио сам се. Јуче сам видио његов гроб са накривљеним крстом под чемпресом. Видио сам по датуму да је то било давно. Обузе ме нека тежња да прекопам сваку од ових старих књига, не би ли у којој нашао какву стару листину, из које ћу сазнати нешто, барем о посљедњим данима мртвога слуге Божјег. Већ је свјетиљка догарала, кад спазих за редом књига крајичак папира, забачен, ко зна када. Извукао сам га пажљиво. Био је необично дуг, као замотак пергамене, исписан ситним редовима, који су понегдје били сасвим оронули. Наслова није било. Ево преписа тога списа, који је при крају писан све дрхтавијом руком:

Име ми је Динко. Већ се неколико година налазим код свога старог, слијепог ујака. Он ми сваког сутона прича о ведрини сиромаштва Св. Фрање Асишког, док ја гулим кумпире за вечеру. „Ах, — тргне се добри старац и дигне кажипрст, пун благе претње, — није лијепо, што смо опет заборавили на наше драге укућане. Дај врећицу“.

Ујак изиђе на врата и почне: Циу, циу, гуугуу — но Динко зови ти гавране и чавке. — Квар — кваар — чав — чав — завичем и ја, а он иза мене опет: циу — циу — гуу — квоц — квоц. — Лепршање многих крила зашуми над кровом и спусти се у двориште. Тада ујак проспе из шаке шум, који се претвори у зрње, кад пане међу птице. Кад се наједу, он само мане руком и лепршање се размлети по грању. Затим добри старац уђе, а мјесец изиђе. Звоно залети звони на Вечерњу. Запалим на олтару двије мршаве свијеће и ми се молимо.

— Пет Оченаша и пет Здравамарија за покој мртвих — нагласи побожно ујак. Брујање.

— Полако, Динко, лакше синко — опомиње ме старац. Кад се сврши молитва, сједамо за сто. Послије вечере ујак шути и све нешто гледа и тражи својим слијепим очима. Видим: зинуо је и слуша. —

Ушла је — дахну он. Закључај врата. — Знам да се то мачка увукла у кухињу и то је ујаку знак да пође спавати. Мало затим на крају стуба утихне тапање његових папуча и шкрину врата. Отишао је. Кад се све стиша, повучем се у своју избицу и најзад заспем са књигом у руци. Јутро нам почиње обрнуто: Чује се приближавање ујакових папуча. Свијеће сам већ запалио. На огњишту бруји лонац за кафу. Добри старац изиђе на врата и звоном зове побожне душе на рану мису. Одазове се само мачка и два врабца. За вријеме цијеле службе Божије они побожно ћуће и слушају. Послије мисе ујак ме пита да ли је ко присуствовао светој миси. Знам да би се растужио, кад бих му рекао да никог није било. Зато радије ћутим. — Но, Динко, је ли ко био — навалио он понова. Не знам што да одговорим. — Динко, је ли било кога — опет ће он. — Па, било је — једва одговорим. — А јесу ли комшије или странци, што су дошли амо на купање — упита старац, смијући се од драгости. — Странци су — рекох.

— А колико их је било —

— Троје, драги ујаче —

— А како су обучени? Носе ли се пристојно? —

— Једна је, драги ујаче, била у крзну, а двоје малишана у некој одјећи од перја.

Види — види — каква је то чудна мода, код тих странаца. Али нека их, само кад су дошли — нека их — (слиједећи редови су сасвим избрисани и зато прелазим на другу страну:) Ах, шта да причам о тим ведрим часовима, кад ми непрестано пред очима лебди овај кобни дан, који је био почетак наше несреће. Једне ноћи, кад сам, ко обично, бдио над књигом у својој избици, чух кроз притворена врата силажење папуча. Шта је то? Ујак долази у тако касно доба. Он се појави на вратима блијед и тужан, носећи двије запаљене свијеће у руци. Згрозих се, јер сам на његовим слијепим очима видио — наочари. Пружи ми свијеће, док су му усне подрхтавале и лице се скупљало у плач. Дубоко уздахну и шмркну два-трипут, па ће тихим гласом:

— Динко, сине, знаш ли шта значи — застаде, гушећи се у сузама.

— Драги ујаче, шта вам је — рекох тронуто — Динко, сине, знаш ли шта значи осванути у мраку и омркнути у мраку. Шта значи, кад ти неко краде по кући, ко да те и нема. — Ах, Динко, лијеца он болно, не видјети ни сунца ни мјесеца, ни-ни-д-д-дана ни ноћи.

— Ујаче мој, умирите се. Ви сте ноћас јако узнемирни.

— Не — не — ја нећу више, зарида ујак, ко дијете, нећу. Хоћу да видим. Хоћу да сви мисле да сам прогледао. Нећу више, настави он све брже, нећу више да слушам оне осмјехе иза леђа. Нећу више да ме поткрадају —

Видјех кроз сузе како је сав проблиједио, тресући се ко у грозници. Тада се нагло укипи и погледа у ме:

— Динко — горе ли свијеће —

— Горе — рекох дршћући.

— Дигни три прста. Јеси ли их дигао —

— Јесам — шанух једва, а тијело ми прође језа од страшне слутње.

— Динко — рече старац и проблиједи ко смрт —

Динко — дахну опет, а свијеће се заљуљаше — понављај за мном:

— Ја, Динко, нећак дон Божа Пашковића, невјериједног слуге Божијег — и зашути, а ја поновим исто једва чујним гласом.

— Кунем се Богом Свемогућим —

— Кунем с-се Богом С-с-свемогућим —

— да никоме никада нећу одати тајну ове ноћи — зашапта старац озбиљно, а очи му сијевнуше. Одмуцам исто. Тишина. Он дода:

— Тако ми Бог помогао —

— Тако м-ми Бог помогао. — Кад сам изговорио посљедње ријечи, у очима ми се нагло смрачи. Мишљах да ћу пасти. (Овдје се пролило мастило по једном дијелу рукописа и зато настављам с преписивањем од прве идуће ријечи, која се може разабрати:) — — — — док сам тако бдио у избици, гледајући, како звијезде ничу и гасну за мојим прозором, зачујем чекрк на бунару и изиђем са свјетиљком у двориште.

— Ах, опростите — јави се звонак дјевојачки глас. Опростите, што сам вас узнемирила у тако касно доба.

— Не узнемирујте се — рекох благо, дижући светиљку, која откри дивно лице, под тамносмеђим увојцима косе. Дјевојка пригну главу и спусти крчаг.

— Дајте, госпођице — замуцам плашљиво — дајте да вам ја заграбим воде —

— Не — не, хвала. Ја ћу сама. — Она се часком сагну, напуни крчаг и пође. Подигао сам свјетиљку, да боље види. Учинила је неколико корака и стала, окренувши се. Приђох.

— Ја сам Динко, нећак дон Боже Пашковића.

— А — тако, насмија се она. Врло ми је мило. Ми смо онда комшије. Ја се зовем Дубравка, настави дјевојка, примајући ми срдачно руку. Ја сам нећакиња госп. Остојића, дтректора у пензији.

— Тако? Чуо сам да он врло лијепо слика.

— Да, госп. Динко. Ради тога ме он сваких ферија зовне, да му помажем, јер и ја волим сликање — Она мало заћута па настави.

— Ето, сад смо се упознали. А колико сам вас пута видјела кроз ограду, како храните кокоши.

А ви мене? —

— И ја вас — одговорим сав срећан. У то је нагло засвијетлио њезин прозор.

— Лаку ноћ, госп. Динко. Моји ме траже.

— Лаку ноћ. До —

— до виђења. Зар не?

— Да — И опет сам дигао свјетиљку, да јој свјетли на путу. Још једном се окренула, насмијешила се и затворила шкрипава вратаца ограде. О како ми је било кратко бдење те ноћи. Како је брзо прошла. Али ево већ јутра и бабе Ане на вратима.

— Ујаче, ујаче, иде баба Ана.

— Како, како. Гдје је? — узнемири се он, смирен брујањем на огњишту.

— Сад ће амо —

— Како је обучена. Шта има, упита добри старац, намјештајући наочари.

— Црвена блуза, плава сукња, нове жуте ципеле, котарица са јајима, кврга на носу.

— Шта, шта — запрепасти се ујак. Поновим све и кад је запамтио, пустим бабу Ану.

— Ваљен Исус, велечасни —

— Вавијек, Аане — одговори старац, па одмах настави — а видиш ти ње у црвеној блузи, па још к томе у плавој сукњи, па у новим, жутим ципелама, а поврх свега још и котарица са јајима.

— Ааа, велечасни, па ви заиста видите — чудом се зачуди Ана.

— Ето, Ана, Бог ми се смиловао — а каква ти је то кврга на носу.

— За име Божије — цикну старица и сакрије нос.

— Хе-хе-хе — насмија се ујак — видим ја, хе-хе хе.

Кад су прешли на обичан разговор, попнем се непримјетно у ујакове одаје да отворим прозор и изнесем јастуке на сунчање. Враћајући се, чух шуштање папира и глас бабе Ане:

— Ево, велечасни. Молим вас да ми га прочитате. Дошло ми је од сина из Америке. — Приђем ближе. Старац се огледа блијед ко крпа. Тражи ме. И кад је дрхтавом руком примио писмо, ко смртну осуду, скутрим се уза зид и закрештим:

Баба Ана одебљала,
одебљала, као пласт.
Откако у ноћно доба
парохову краде маст.

Јух — јух — закоцени се старица, а ја наставим:

Кад је тако једног јутра
пошла да му купус трга,
нарасла јој на врх носа
кврга — кврга — хију — ју.

— Јух, јух, јух, велечасни, то је срамота. Јух, каква је то кућа — и она истрга писмо из ујакове руке, па одјури без поздрава, залупивши громко вратима.

— Ох, Динко мој — загрли ме старац, кад сам сишао. Ти си ме спасао. Бог ти платио. — Осјетио сам загрљај, пун дрхтања и на свом челу сузе са његових слијепих очију. Тако се и тај дан сретно свршио по мога драгог ујака. Али ипак, откако су му се на нос попеле наочари, није било онога давнашњег мира у нашој кући.

Сваки дан долажаху задивљени мјештани да му честитају на чудесном оздрављењу и да му пољубе руку. Било је суза и плача од ганућа. Дјеца би трчкарала весело око њега, запиткујући:

— Велечасни, какве сад имам гаће?

— А каква је моја блуза? — Који цвијет држим у руци. — Ја бих тада потајно шапнуо сваки одговор, гледајући како се знојі од муке и по моме шаптању одговара на дјечија питања.

Ах, како су то били болни дани. Наша ми је кућа изгледала као позорница, на којој би цијели дан мој добри ујак играо тако страшну и тужну улогу, чији је свршетак и успјех зависио само од шаптача. (Овдје не могу да прочитам неколико редова, јер су избрисани капањем воска са свијеће. Зато их прелазим и настављам:)

— Дубравко дивна шапнух у тишину избице своју помисао на њу. Гдје си да ми олакшаш тугу у овој кући? Маслина ми крај прозора шушти тако сухо. Крошња јој бива све сјајнија. То мјесец излази. На обали се стишавају звуци мандолине. Ко сипање, чује се море. Док сам тако бдио у тишини, која је била свечана, као пред нечији долазак, зачујем на бунару пљусак. Срце ми залупа у слуху. Једва изиђем са свјетиљком.

— Госп. Динко, зар ви још не спавате — јави ми се тако мио глас, да ми се замаглило пред очима.

— Не — једва промуцах, јер дужу ријеч не бих ни могао да изговорим од узбуђења. Приђосмо једно другоме. Наше се ријечи часак претворише у поглед и ћутање тако тихо, да смо јасно чули узбуђење.

Тада она проговори: — Динко, зашто сте ових дана толико тужни. — Што не одговарате?

— Дубравко -- Само то рекох. И ћутање.

— Зашто сте цијали дан у кући? Сад барем не морате, кдд је ваш добри ујак добротом Божијом прогледао. — Проблиједио сам на те ријечи. Она спусти своју њежну руку на моје раме и погледа ме бескрајном добротом. Стајали смо под бршљаном. Видјех како сјене лишћа клизе низ њезино лице. (Даље није ништа написано о томе тајном сусрету невиних душа. Једва сам прочитао неколико идућих реченица:)

Толико ме узбудила близина њезиног лица, да нисам ни примијетио како је нечујно одлебдила. Боже, кад помислим колики сам кривац смрти доброг ујака, зар сам био вриједан анђеоског пољубца оне добре дјевојке. (Сад прелазим на другу страну:)

(Крај у идућем броју.)

Никола Шоп.

ВЕЧЕРЊЕ У ШУМИ.

Свитац над пољем златом класалим
као отргнут свеће дах.
Ветар га вечерњи крилом заталасим
угаси, па распламти на мах.

Под ноћ уморан спусти се на голи трн
као мртва сунца кап.
Низ горостасни стуб борова црн
тече ко тамјан смоле слап.

А кад се, као тица на даљне сеобе,
звук отисне с торња незнанога села,
чини се да звоне и звуке кроз ноћ дробе
борова црних зањихана чела.

Десанка Максимовић.

КОНАЦ НЕМОЋНОГА.

(Крчма и свирка).

Циганине! све је варка
гдје је јава ту је сан!
Крваво ми око некад
бјеше јасно као дан!

Прва пјесмо, хај, ти не знаш
да ме мртва будиш сад:
да ја видим ко кроза сан
мртав спомен, родни град.

Да те некад и ја пјевах:
клех се сунцем, зорама,
да ћу остат вјеран души,
небу, својим горама.

Да не могох дан сретнији
чекат зар да зацари,
већ претекох срећу женом
што ми снове превари.

Дај, ударај Циганине,
видим: и ја бијах жив!
С пољупцем се све свршава —
ко зна ко је коме крив....

Шта да зборим! Зар да коме
мисли кажем стар и луд?
Свирај Цигo! Јасно ми је:
на гробљу је мања студ.

Даље, даље! Све је варка:
гдје је јава ту је сан.
Крваво ми око некад
бјеше јасно као дан.

Разиграј га, Циганине!
Не убих ја себе сад:
дух ми уби други, давно,
дух умире док је млад.

Шта би, аој, царству св'јета
лав у бајци ту, сада црв,
да: ко сјајни дух уз вино
да пролије своју крв?

Нож је на ред. За груд празну
смрт је срећа највећа....
Кидај жицу! — Циганине —
већ ме ничег не сјећај...

А. С. Рачета.

КОСЦИ У НОЋИ.

Бијеле се и шуте и само им у руци
заблиста нешто, кад замахну објема рукама.
И шум се затим спусти ко пригушени звуци.
Од куда ће, ко да плове светим лукама.

Пред собом још чују: таласање дише,
а за њима све ниже. И све ћути.
И штогод више машу, све бива тише и тише,
сва стабла се дижу и помаљају пути.

Замахом снажним руку сви редом косе шум.
Журне су им кретње, ал' тромо одмицање.
Ограда далека црни се уз друм.
Тамо им је стићи, док не засја грање.

Никола Шоп.

ИСТОРИЈА ЦРНЕ ГОРЕ ЗА ПОСЛЕДЊИХ ДЕСЕТ ГОДИНА, 1918—1928.

Црна Гора постала је од самосталне краљевине једна област Југославије. Била је мала и сиромашна држава, али ипак самостално краљевство, с часном прошлошћу, која је изазивала многобројне историјске студије. Српска историографија надметала се са странима у напорима око разјашњења прошлости знамените Црне Горе, која је међу свима српским земљама странце највише привлачила, а Србима је била једна од најмилијих области. Отуда обиље стране и домаће литературе о историји Црне Горе, легендама толико замагљене, да је требало мучних и истрајних научних напора, док су се извела начисто бар нека врло заплетена питања из развоја Црне Горе, а нека су остала до данас предмет опрезних критичких испитивања. Баш због множине литературе о Црној Гори и због занимања странаца за њу имала је историографија Црне Горе изнимну срећу да је често слагана у библиографије, истина непотпуне, али ипак погодне бар за неку испомоћ у напорном научном раду око истраживања Црне Горе. До Светског Рата има читав низ библиографија и библиографских прилога о Црној Гори. За Светског Рата и после њега мање их је, али ипак више него за остале српске земље. Још ређе су од њих биле постале једно време озбиљне студије о Црној Гори. Црногорци сами не доспеваху од тешких последица Рата до посла, него као изгледаху да их други замене, док се не одморе. Преварили су се. Нико их није заменио. Морали су сами разгрнути претрпане рушевине домаћег научног рада и на ранијим основама изграђивати будуће средиште свих истраживања о Црној Гори. Здрав регионализам, ослоњен на потпуно оправдан понос због ранијег рада, задахнуо је одушевљењем и опасао истрајношћу цели ред спремних и смелих духовних бораца да се лате проучавања Црне Горе и да поред тога доспеју дати неколико радова од вредности из простране области историјских наука које се тичу других наших области; о овима неће бити овде говора. Главни део напора око проучавања Црне Горе, уколико они не премашују оскудна локална средства, сабран је или бар оцењен и споменут углавном у цетињским листовима: *Ловћенски одјек* (1925), алманаху *Јужњак* (1926) и *Записима* (1927 и д.) који се развијају у одлично вођен лист, богате и многоструке садржине, од које се леп део тиче прошлости Црне Горе.

Један од сарадника Записа прихватио је (сигурно не само за се) мисао Ивана Мештровића: „Ми треба да наставимо ондје гдје су велики престали“ и допунио је разложитим додатком: „А не, разумије се, гдје су мали допрли“. Часно и смело. (Записи, I (1927), 30). Писац чланка, *А. С. Рачета*, не истиче регионализам као једину здраву основу и духовног рада. Не наглашава одвише га ни *Н. Банашевић* у одговору на овај састав, али се добро осећа да обојица слуте знаменитост „расног тла“ за духовни прогрес. (Записи, I (1927), 265—9). То нису тенденциозни доктринарци, још мање неки уски или пакосни провинцијалци, него горштаци јасне и праве памети, која осећа природни ток здравога развоја. О научним средствима за рад око проучавања Црне Горе написали су лепу врсту присебитих савета: *Д. Вуксан*, Државни Музеј на Цетињу (Нова Европа, XV (1927), 228—32) и *П. Шоћ*, Словенски институт Црне Горе (Ibidem 232—3). У мали систем средио је цело питање о проучавању Црне Горе *Р. Меденица*, Једна наша дужност (Записи, II (1928), 4—9). Занимање ширих кругова за Црну Гору (мало успавано) несумњиво ће разбудити и занимљиве књиге о Црногорцима: *Павићевић М.*, Црногорци у причама и анегдотама (1928) и *Шобајић С.*, Црногорци (1928). Обадве су лепо дочекане. Постигле су жељени успех — да омету заборав Црногораца. Директно је рад пробудити свестрано занимање за Црну Гору састав *П. Шоћа:* Црна Гора. Политичко-економска биљешка (1928). То је једно обавештење о Црној Гори, чему су, у главном, намењени и чланци: *(Laza Popović)*, Crna Gora Crnogorcima! (Нова Европа, XV (1927), 193—6), *Вукићевић М.*, Трећа Црна Гора (Ibidem, 197—8) и *Вешовић Р.*, Црна Гора и Југославија (Ibidem, 198 207).

Библиографија. Сваки успешни научни рад претпоставља тачно познавање летературе. Историјски нарочито. Зато је основа брзих и успешних студија о Црној Гори савесна библиографија. Нема је потпуне и прегледне. Постоје само покушаји. Пред Светски Рат била је, како тврди К. Пач, већ у слогу: *Velc F.*, Bibliographie von Montenegro за „Schriften zur Kunde der Balkanhalbinsel“ (Patsch C., Die Herzegovina einst und jetzt, предговор). Једнострана, непотпуна и нетачна је Шоћева библиографија Црне Горе: *Chotch P.*, Bibliografia del Montenegro (1924); додаци и исправци: L' Europa Orientale, IV (1924) 1756; важнији прикази: Slavia, V (1926—7), 817—9 (M. Gavazzi), Срп. књиж. гл., Н. С., XV (1925), 318 (Р.) и Прилози, VI (1926), 289—90 (П. Поповић). Много је бољи преглед географских и етнографских радова о Црној Гори од Е. Шневајса: *Schneweis E.*, Die jugoslavische Volkskunde in den Jahren 1914—24 (Zeitshrift für slav. Phil., III (1926), 167—8). Сасвим су слаби Бајзини прилози мађарској библиографији о Црној Гори: *Bajza J.*, Beiträge zur ungarischen Bibliographie über Montenegro (Сепаратни отисак из „Magyar Könyvszemle“ 1926).; благо су оцењени у: Revue historique, CLV (1927), 436—7 и Записи, I (1927), 191 (Р.). Није много боља ни библиографија о Црној Гори у: Osteuropäische Bibliographie I—III (1920—22); трећи том има научну вредност; важни су додаци: *Matl J.*, Zur jugoslavischen Bibliographie der Jahre 1922—1924 mit Nachträgen aus dem Jahre 1921 (Jahrbücher für Kultur und

Geschichte der Slaven, N. F., I (1925), 235—56. Овде није нарочито издвојена библиографија о Црној Гори као ни у прегледу, који не тежи за потпуношћу: *Salaville S.*, Bulletin serbo-croato slovène (Extrait des „Echos d' Orient“ 1927). Ту је један део историјске литературе о Црној Гори, сасвим мали. Нешто више има: *Ćorović V.*, Histoire Yougoslave (Revue historique, CLV (1927), 155—6 и 160—1. Само кратку белешку хтео је дати *Т. Р. Ђорђевић:* Црна Гора и Црногорци (Срп. књиж. гл., Н. С., XXIV (1926), 472—4. Нигде у библиографским прегледима нису узимани на ум сви важнији чланци у новинама о Црној Гори. Тих има веома много, особито у вези с политичким питањима и полемикама око њих. Важност им је често знатна. Но ја се овде не могу обазирати на њих. За грађу из новина требаће нарочити прегледи, у којима се политичка нота неће избегавати. Осим њих изостављене су у овом прегледу и брошире сасвим политичке садржине. То је намерно. А биће и других, ненамерних изостављања, јер су код нас библиографски радови, потпуни и прегледни, немогући. За тај посао треба друкчијих библиографских средстава.

Дела и збирке радова о Црној Гори. Најближи су библиографским прегледима радови о Црној Гори као целини, изједна написани од једног писца или састављени из низа чланака различитих писаца. На челу им је превод Љ. Стојановића познатог дела *Вука Стеф. Караџића,* које је само немачки било штампано: Црна Гора и Бока Которска, 1922, С. К. З., 161; о њему: Прилози III (1923), 307 (В Чајкановић). По свом лепом обичају издало је Професорско Друштво као успомену на свој цетињски састанак зборник: *Цетиње и Црна Гора* (1927); оцена у Записима, II (1928), 376—83. *Нова Европа* посветила је Црној Гори неколико својих бројева: 1. XI књ. (1925), 10 и 11 XIII књ. (1926), 3. XIV књ. (1926) и 7. XV књ. (1926).

Прослава преноса праха Владике Рада на Ловћен изазвала је велики број чланака, и за историју често важних. Нарочите су вредности Споменице које су издали том приликом: *Ловћенски одјек* (1925), с великим делом Владичине преписке и генеалогијом Његоша, *Летопис Матице Српске* (306, 1, 1925) и *Срп. књиж. гл., Н., С.*, XVI (1925), 481—580).

Много вести о Црној Гори расуто је по књизи: *Šufflay M.*, Srbi i Arbanasi (1925) и расправи *истог* писца „Povijest sjevernih Arbanasa“ (Архив за арб. старину, II (1925) 193—242). Дотакнута је црногорска прошлост и у делима: *Iorga N.*, Histoire des états balcaniques jusqu' à 1924 (1925), *Ancel J.*, Manuel historique de la Question d' Orient (1926) *Поповић В.*, Политика Француске и Аустрије на Балкану за време Наполеона III (Срп. Краљ. Академија, 1925) и *исти*, Источно питање (1928).

Сасвим кратке покушаје карактеристика и црногорских владара дао је *Ст. Станојевић* у делу „Наши владари“ (1927).

Географија и етнографија Овде, наравно, може бити само реч о антропогеографским радовима, с којима су у уској вези географски. Преглед досадашњих антропогеографских испитивања у Црној Гори,

с потицајем да се наставе, написао је *А. Јовићевић* „Једна наша дужност" (Јужњак, 1926, 5—10); поменуо их је и *Т. Р. Ђорђевић* (Срп. књиж. гл., Н. С., XXIV (1928), 472—4). Најобимнији рад ове руке јесте: *Ердељановић Ј.,* Стара Црна Гора (Срп. Краљ. Академија, Насеља 24, 1926). У књизи је нагомилана огромна, савесно сабрана, грађа. Прегледно и сажето није обрађена. Многа понављања јако сметају. Врло добра је као основа за потоња испитивања и као ризница традиција, које нагло нестају; важније оцене овога дела су: Записи, I (1927), 305—7 (Р. Вешовић) и Срп. књиж. гл., Н. С., XX (1927) 634 (Д. Поповић); о имену и пространству Црне Горе расправљао је поред Ердељановића и *М. Шуфлај* на два места: Архив за арб. стар., II (1925) 212—3 и Srbi i Arbanasi (1925), 33. *Ј. Ердељановић* је објавио раније простран састав „Етничко сродство Бокеља и Црногораца" (Глас, XCVI (1920), 1—78). По Цвијићу и Ердељановићу написан је чланак: *Шобајић П.,* Постанак наших племена (Јужњак, 1926, 17—31), у ком има неколико занимљивих историјских података. О развоју становништва Црне Горе од XVIII в. дао је добар преглед *Л. Костић:* Становништво Црне Горе (Цетиње и Црна Гора 1927), 278—90. Овамо спадају и: *Ђорђевић Т. Р.,* Нешто статистике Црне Горе из почетка XIX в. (Записи, I (1927), 292—8) и *Поповић П.,* Један прилог за статистику Црне Горе из почетка XIX в. (Записи, III (1928), 42—4). Једног дела црногорског становништва тиче се: *Šobajić P.,* Nikšićski muslimani (Цетиње и Црна Гора (1927), 163—71). Поједине делове Црне Горе обрадили су уобичајеним начином Насеља у тој збирци: *А. Јовићевић,* Плавско-Гусињска област, Полимље, Велика и Шекулар (10, 1921), *Исти,* Црногорско Приморје и Крајина (11, 1922), *Исти,* Малесија (15, 1923), *Шобајић П.,* Бјелопавлићи и Пјешивци (15, 1923), *Јовићевић А.,* Зета и Љешко-Поље (23, 1926); приказ овога последњег рада: Записи, I (1927), 373—4. Овамо спадају по садржини: *Боричић Д.,* Плав и Гусиње (1926); о овом раду: Записи, I (1927), 59—60 (Р. Меденица), даље *Вешовић Р.,* Лимска долина Васојевића (Записи, III (1928), 65—70). Из историје породица је радња: *Шобајић П.,* Неке знамените породице у Србији пореклом из Црне Горе (Записи, II (1928), 229—58); с њом је у вези: *Мрваљевић Ђ.,* Нешто о пореклу Мутапа Лазара (Записи, III (1928), 74—6). Богат етнографски и историјски материјал обрађен је одлично у студији: *Јелић М.,* Крвна освета и умир у Црној Гори и Северној Арбанији (1926).

О појединим местима Црне Горе има леп низ чланака и узгредних бележака, од којих ћу само важније споменути: *Бар* (Архив за арб. стар., II (1925), 197, Шуфлај) *Doclea* (Praschniker u. Schober, Arhäologische Forschungen, 1—3), *Коплик* (Čas. za slov. jez., knjiž. in zgod., VI (1927), 251—2), *Медун* (Praschniker u. Schober, ibid., 3—8), *Никшић* (Ibidem, 88—101), *Облика* (Архив за арб. стар., II (1925) 197—8, Шуфлај), *Прапратна* (Ibidem, 200, исти), *Скадар* (Praschniker u. Schober, ibid. 8—12 и Братство, XVI (1921), 191—210, J. Хаџи-Васиљевић), *Улцињ* (Praschniker u Schober, ibidem, 82—4 и Ловћенски одјек, I 1925), 69 и д. Љ. Булатовић), *Цетиње* (Цетиње и Црна Гора (1927), 17—32, Л. Поповић) и *Шудикова* (Ловћенски одјек, I

(1925), 46—51, Д. Вуксан). Цело заплетено питање о географији у Барском родослову (Попу Дукљанину) претресао је *Ф. Шишић* и саставио за њ прегледну географску карту: Летопис Попа Дукљанина (Срп. Краљ. Академија, 1928).

Занимање странаца за Црну Гору проучавано је много али једнострано, пошто се највише пазило на доба Владике Рада. Ја ћу овде из ове гране радова споменути само: *Medenica R.,* Nemci o Crnoj Gori i Crnogorcima (Цетиње и Црна Гора (1927), 375—86) и *Поповић И.,* Интерес за Црну Гору у почетку XIX в. (Записи, I (1927) 1—12); овде се највише говори о Виали а није споменут превод Виале у Летопису Матице Српске; као допуна овом чланку замишљен је састав: *Меденица Р.,* Интересовање Немаца за Његошеву Црну Гору (Записи, I (1927), 167—73).

Издања историјских извора. Издавање извора за историју Црне Горе врло је оскудно. Мало се заталасало налазом црногорске државне архиве, која постаје средиште марљивих архивских студија. *Ф. Шишић* издао је поново Барски родослов с натписом: Летопис Попа Дукљанина (Срп. Краљ. Академија, 1928). То је знаменити али мутни извор за почетке државног живота Срба и Хрвата и нешто бољи за дукљанску историју XI и XII в. Још није довољно разјашњен, али је Шишић претресао сва важна питања у вези с овим извором и многа привео ближе решењу. Историјску вредност дела он прецењује. Текст је много мењао, понегде одвише самовољно. *А. В. Соловјев* издао је досад слабо познату повељу краља Милутина (по издавачеву мишљењу 1319) барској породици Жаретића (Архив за арб. стар., III (1926), 117—25). *Д. Вуксан* је издао „Књигу ктитора и приложника манастира цетињског" (Записи I (1927), 360—6). *Леонтије Нинковић* је штампао „Седам фетва лавре В. Дечана (Ловћенски Одјек, I (1925), 308—12). Врло важних извора за историју Црне Горе XVIII в. има: *Димитријевић С.,* Грађа за српску историју из руских архива и библиотека (Споменик, LIII (1922), 56 и д.), Међу изворима за крај XVIII и XIX в. претежу писма, највише, наравно, из цетињске државне архиве. Главни издавач је *Д. Вуксан,* од кога је велика збирка „Стара писма" (Ловћенски одјек, I (1925), 52—3, 162—9, 313—5 и 383—91); најважнија су Штросмајерова. Даљна издања: Петар I и Карађорђе, 1806—13, Записи, I (1927), 107—19), Преписка Петра I с војводама из Устанка и другим лицима из Србије, 1809, Записи, II 1928,) 295—30), исто, 1811—22 (Ibidem, 368—75). Преписка Петра I с кнезом Милошем, 1813—27, Записи, II (1928), 172—8 и 229—36). Срп. Краљ. Академија издала је врло лош зборник *В. Ђорђевића* „Црна Гора и Аустрија 1814—1894" (1924). То су, истина, извори, али преливени и повезани његовим неукусним фразама. Даље је *Д. Вуксан* издао Преписку Петра I са Симом Милутиновићем, 1827—8, (Записи, I (1927), 175—82) и већ споменута писма Владике Рада, 1831—51 (Ловћенски одјек, I (1925), 41—162). *Ђ. Влачић* је исписао: Владика Раде по списима тајне архиве намесништва далматинског (Прилози, VII (1927), 73—88). *Н. Шкеровић* је објавио писма између Петра II и Александра Карађорђевића,

1841—3 (Прилози, IV (1924), 217—20). Опет су издања *Д. Вуксана:* Преписка Владике Рада са српским владарима и другим лицима из Србије, 1831—43 (Записи, III (1928), 81—91). Владика Раде и Александар Карађорђевић, 1843—51, (Ibidem, 168—73). Владика Раде и Али-паша Ризванбеговић, 1838—47, (Записи, I (1927), 129—36). Владика Раде и Сима Милутиновић, 1845—6, (Ibidem, 241—6). Занимљиви су „Записи војводе Петра Филипова Вујовића“ о пљачкашком начину ратовања још половицом XIX в. (Јужњак, 1926, 99—104). Важна су, даље, издања *Д. Вуксана*: Преписка кнеза Данила са српским владарима и другим лицима у Србији, 1852—4, (Записи, III (1928), 222—38). Кнез Данило и Љуба Ненадовић, 1858, (Записи, I (1927), 367—8; II (1928), 53—4 и 113—5). Један меморандум „Дружине за ослобођење и уједињење српског народа“ из 1871 (Записи, II (1928), 49 52). Целу мемоарску литературу, у којој су већ употребљени извори прве руке или која има изразите литерарне сврхе, прегледаћу у наредном одељку.

Историјска литература. Целокупне историје Црне Горе, на научној основи, нису се јављале од Уједињења. Има само компилативних прегледа целокупне црногорске прошлости и готово истих таквих обрада дужих периода. Од тих спомињем: *Шобајић П.*, Црна Гора и Црногорци (Цетиње и Црна Гора (1927), 9—16), *Škerović N.* Pregled istorije Crne Gore 1500—1918, с нешто наведених нових извора (Ibidem, 33—59) и *Вешовић Р.*, Улога црквених поглавара у народном животу и историји Црне Горе (Ловћенски одјек, I, 1. (1925), 9—20, 97—113, 207—33 и 340—9; I, 2, (1925), 11—29). *Л. Нинковић* је дао једну књигу о себи и Дечанима.

Преисторијско и рано историјско доба Црне Горе обрађивана су у вези с околним земљама, Албанијом, Боком и Херцеговином. Тако и треба. У проучавању ових времена странци су далеко испредњачили нашинцима, који су се, углавном, ограничавали на компилације. Најважнији послови ове врсте су: *Menghin O.*, Die prähistorische Archäologie in Montenegro und Albanien (Prähist. Zeitschrift, XI *u.* XII (1919), 197—200). Одлични су: *Praschniker C. u. Schober A.*, Archäologische Forschungen in Albanien und Montenegro. (Schriften der Balkankommission, Ant. Abt., VIII, 1919) с новим научним резултатима и ванредним сликама и картама; оцена: Архив за арб. стар., I (1923), 238—41 (Н. Вулић). О седиштима и међусобним односима Ардиејаца и Аутаријата расправљао је *Н. Вулић* у чланцима: Нешто о римској Далмацији (Глас, CXIV (1916), 71—83 и 100) и Келти у нашој земљи (Глас, CXXI (1926), 75—7). Књига: *Ugolini L. M.*, Albania antica (1928) нема научне вредности; оцена: Срп. књиж. гл., Н. С. XXIII (1928), 226—8 (М. Васић). Сличан је чланак: *Škerović N.*, Boka Kotorska u Starom Vijeku (Narodna Starina, 4, 1—13).

У обрађивању прошлости Црне Горе од сеобе Срба и Хрвата предњаче, наравно, нашинци. Почеци државног живота, у вези с односима према старинцима, претресени су у вези с барским родословом. Студија и издање *Ф. Шишића* већ су споменути. Мали прилог о Барском родослову дао је *Ст. Станојевић:* О првим го-

динама Дукљанског Летописа (Глас, CXXVI (1927), 91—101). Пун је учености и оштроумности састав: *Klaić V.*, Crvena Hrvatska i Crvena Rusija (Hrvatsko Kolo, VII (1925/6), 112—34), али још није решио тешко питање о Црвеној Хрватској и њеном пространству. Сасвим су слабе радње: *Вукићевић М.*, Кнез Владимир и Косара и *Гавриловић А.*, Свети Краљ Владимир (Братство, XXII (1928), 5—35). Боља је: *Јовићевић А.*, Св. Јован Владимир у народној успомени (Записи, I (1927), 321—8). *Исти* је написао чланак „Прапратна, престоница зетског кнеза Стевана Војислава“, где је покушао доказати да је Прапратна била у Доњим Мурићанима на Скадарском језеру. (Записи, II (1928), 193—8). Односе краља Михаила и Бодина према Византији и Норманима расправио је *Н. Радојчић:* Вести Ане Комнине о Србима (Гласник Скопског Научног Друштва, III (1927), 13 24). *Исти* је разјаснио употребу и замењивање имена Срба, Хрвата и Дукљана код неких византијских писаца: Како су називали Србе и Хрвате византијски историци XI и XII века Јован Скилица, Никифор Вриеније и Јован Зонара? (Ibidem, II (1927), 1—13). Лик владара ктитора у рушевној црквици Св. Михаила код Стона изазвао је врло добру студију: *Karaman Lj.*, Crkvic sv. Mihaila kod Stona (Vjesnika Hrv. arh. društva, N. S., XV (1928), 81—116), у којој се доказује да је насликани владар зетски краљ Михаило. *З. Бјеловучић* гледа у истом салику Михаила Томислава или Михаила Крешимира II (Starohrvatska Prosvjeta, N. S., II (1928), али то су маштања. Читав је низ занимљивих, често фантастичних, фрагмената из овог дела зетске прошлости код *М. Шуфлаја* (Srbi i Arbanasi, 1925, 19, 36, 88, 92 и 114). Зетску дипломатику наставио је проучавати *Ст. Станојевић* у својим марљивим и ученим „Студијама о српској дипломатици“ (Глас, XCVI (1920), 79 и д.).

О надгробној плочи Страцимира Балшића, у рушевинама манастира Св. Арханђела крај Призрена, има мала белешка (Политика, 7. VIII, 1927). Једног непознатог српског писца утврдио је и приказао његов рад *Д. Вуксан:* Епископ Марко. Непознати биограф XIV вијека (Ловћенски одјек, I (1925), 81—96; живот св. Јеврема, 89—96). *Ђ. Ковачевић* требао је бити много опрезнији у чланку: Један непознати родослов. О потомцима краља Дабише (Записи, II (1928), 107—12). С мало опрезности написан је и прилог: *Јовићевић А.*, Ободска штампарија (Цетиње и Црна Гора, 1927, 172—80).

Велики период црногорске прошлости обухваћен је у чланку *Р. Вешовића* „Теократизам и његови одјеци у историји Црне Горе“ (Цетиње и Црна Гора (1927), 118—42). Ово често претресано питање није ни овим радом приведено ближе решењу. *Б. Десница* дао је врло важан прилог, с документима из год 1669—84, у саставу: Nekoliko podataka o peraštanskim hajducima i harambaši Baju Pivljaninu (Прилози, VII (1927), 179—88). *Л. Томановић* је написао патриотски надахнут чланак „Патријарх Арсеније III — између маља и наковња“ (Ловћенски одјек, I (1926), 246—53) и „Ко је лагумао Иван-бегов манастир на Цетињу: Турци или Млечићи?“ Он мисли Млечани, 1692 (Ловћенски одјек, I (1926), 114—9).

Народне успомена на Потурице у Црној Гори и њихову истрагу сабрао је *Ј. Ердељановић* у својој Старој Црној Гори (59—79). На основу њих и литературе о целом заплетеном питању дошао је до уверења, које је вредно пажње, да је Потурица несумњиво било у Црној Гори, а истрага и расељавање да су се полако изводили већ од црногорског устанка за морејског рата па до у почетке XVIII в. *В. Ћоровић* посветио је истом питању прилог: Одношаји између Црногораца и Албаније у почетку XVIII в., у ком жели доказати да истраге или није било или је била после 1709, а 1702 или 1707 никако. (Архив за арб. стар, I (1923), 47—53). Ердељановићево схватање несумњиво је ближе истини. О турској одмазди Црногорцима због веза с Русијом од 1711 написао је расправу *Ј. Томић:* Турски поход на Црну Гору 1712 (Глас, XCVI (1920), 153—96). Он је мишљења, да Црногорци тада нису победили Турке на Царевом-Лазу, него да је целу победу измислио митрополит Василије Петровић. То је одраз млетачких схватања, у којима Томић гледа историјску истину. *Ј. Ердељановић* је написао у својој Старој Црној Гори читав одељак о истом предмету, претежно по народној традицији (66 и 751-4). Он верује у црногорску победу том приликом, али не одређује тачно време, када се догодила. Биће да је народна традиција несумњиве неуспехе Ахмед-паше при повратку увеличала у црногорску велику победу. Тако то често бива; на крају Савињског летописа има додатак о црногорској победи на Царев-Лазу. (Прилози, VII (1927), 178). Мали састав о Царев-Лазу написао је и *Р. Ј. Драгићевић* (Записи, III (1928), 135-41), у ком пристаје уз Ердељановићево схватање. *А. Ивић* је објавио предлог Николе Рајића из 1716 о заједничком рату Црногораца и Аустрије против Турака. (Записи, II (1928.) 326-8). По литератури и регистрима државне архиве на Цетињу написан је чланак: *Драгићевић Р. Ј.*, Црногорски гувернадури 1717-1830 (Цетиње и Црна Гора (1927), 96-117). *Д. Вуксан* обећава преписку митрополита Василија Петровића, 1752-9, (Ловћенски одјек, I, 2 (1925), 187). Једва је чекамо. О занимљивој личности Василијевој написао је *Ј. Томић* још један прилог „Црногорски митрополит Василије Петровић и покушаји емиграције Црногораца у Русију 1754-1757 г. (Глас, XCVI (1920), 209-67). Он види мотиве Василијеве и уопште црногорске акције само у халапљивости за новцем. То је, међутим, једна нетачна симплификација дубљих проблема, једна последица потпуне подложности млетачким схватањима. Стварност је, у овом случају, била далеко од њих. По делом непознатим изворима написао је *исти* писац састав „Како се Шћепан Мали дочепао власти у Црној Гори". (Цетиње и Црна Гора (1927) 67-95). Сасвим је популаран чланчић *Л. Томановића:* Како продире западна култура против „Балканизма" (Братство, XVIII (1924), 174-9). Реч је о млетачком пљачкању Мајина 1770 и разграничењу Црне Горе и Аустрије 1839. *Исти* писац је написао „Догађаји у Боки Которској од године 1797 до 1814" (1922). Вредан је пажње прилог: *Поповић П.*, Личност владике Петра I по француским изворима (Записи, II (1928), 65-74) као и чланак *Л. Поповића* „Сеоба Црногораца у доба владике Петра I (Јужњак (1926) 32-8). Ово је

део из пишчеве студије о Петру I. О тадашњим односима Црне Горе с Француском има неколико речи у: *Цар М.*, Далмација у Наполеоновој епопеји (Братство, XVI (1921), 123-33), више у: *Меденица Р.*, Оснивање француског консулата у Црној Гори 1808 г. (Записи, II (1928), 257-68. Доба Владике Рада било је предмет многих чланака и расправа, у којима чисто историјске није лако издвојити од литерарно историјских. *Д. Вуксан* је саопштио састав Ивана Вукотића од 23 маја 1833 с натписом: Један пројекат црногорског законика из доба Владике Рада. (Записи, I (1927), 44—51). То је највише историјска грађа, као и у овим саставима: *Вуксан Д.*, Први „Министар Финансија" Владике Рада, 1837, (Ловћенски одјек, I, 2 (1025), 7-10) и *Поповић В.*, Метерних о Његошу г. 1837 (Братство, XXI (1927), 178-80). У чланку „Преписка Владике Рада и Смаил-аге Ченгића" утврђује *Д. Вуксан* као дан Ченгићеве погибије 20 септембар 1940 (Књижевни север, III (1927), 255-8). Чланак *И. Јелића* „Старо црногорско правосуђе" обухвата време 1840—74 (Цетиње и Црна Гора (1927), 267-74). Од пригодних чланака из споменица о Владици Раду споменућу их врло мало, јер је у њима полагана обично већа пажња на стил него на садржину. Издвајам ове: *Јовановић Ј.*, Кнез Никола и Владика Раде (Срп. књиж. гл., Н. С., XVI (1925), 497-8), *Вендел Х.*, Његош и Немци (Ibidem, 542-4), *Поповић В.* Владичино спремање освете за Смаилагину граховску победу (Ibidem, 544—6). И за историке је врло важан чланак *Д. Вуксана* „Библиотека Владике Рада" (Цетиње и Црна Гора (1927), 192—219). Времена после владике Рада нису више тако чест предмет студија као његово доба. *Д. Вуксан* је у занимљивом чланку изнео важно питање: Русија и проглашење Црне Горе књажевином (Записи, III (1928), 193-9). Венчање кнеза Данила, по Мажулину извештају, приказао је *А. Ивић* (Запизи, I [1927], 278—9]. Напоре кнеза Данила да изради признање пуне самосталности Црне Горе обрадио је *В. Поповић*: Акција кнеза Данила у Паризу 1857 (Глас, CX (1923), 40—53). У студији *В. Ћоровића* о Луки Вукаловићу (1923) непријатно се осећа једнострана употреба аустријске архивске грађе. Успомени на граховску битку посвећен је чланак: *Вуксан Д.*, Граховац (Записи, III (1928), 1—7). *Л. Томановић* покушао је доказати у чланку „Кнез Данило и Аустрија" да је кнежев убица био аустријски најамник. (Братство, XVIII (1924), 169—73). Под натписом „Проза Краља Николе" објавио је *М. Вукићевић* један књажев састав аутобиографске садржине, који иде до његове женидбе. (Записи I (1927), 222—6). Опис *Р. Контића* битке на Крсцу врло је занимљив (Ловћенски одјек, I (1925), 379—82. *Р. Вешовић* је испричао, највише по традицији, живот војводе Миљана Вукова [Јужњак, 1926, 83—92.) *Г. Јакшић* је изнео извештај Ф. Маурија И. Гарашанину о Албанији 1866, у ком има много важних места и за Црну Гору. [Архив за арб. стар., II [1926], 169—92]. Убиство Јуса Мучина Крнића, које је изазвало сечу Црногораца у Подгорици и Зети, обрађено је у овим саставима: *(Д. Вуксан)* Перо Иванов Поповић—Дрекаловић [Јужњак [1926] 48—6], *Павићевић М.*, Истина о убиству Јуса Мучина [Записи, I [1927], 235—8], и *Вуковић Г.*, Убијство Јуса Мучина

Крњића 1928]; приказ овог рада има извесне исправке: Записи, III [1928], 100—2, *М. Кнежевић*]. Писац овог приказа сам је написао чланак: Покољ Црногораца у Подгорици [Записи, I [1927], 92—5.) Пун је важне историјске грађе део из мемоара *Г. Вуковића* „Херцеговачки и Васојевићки устанак 1875 и 1876“ [1925]. Односи кнеза Николе I према Лази Костићу и Јови Павловићу приказани су у занимљивим одломцима из мемоара војводе *Сима Поповића* [Прилози Летопису Матице Српске, I [1928], 23—32 и 193—202]. Састав *J. Шена* „Вођење рата и тактика Црногораца 1876—78“ превео је П. И. Остојић; преводилац је написао предговор и додао неколико примедаба и скица. Врло живо је написан одељак из мемоара *Г. Вуковића* „Опсада градаНикшића 1877. г.“

Преокрет у историји Црне Горе, углављен на Берлинском конгресу, изазвао је један састав потоњег краља *Николе I* о Берлинском конгресу (Записи, I (1928), 91—6 и 159—64). Истим предметом баве се још: *Вукић J.*, Црна Гора на Берлинском конгресу 1878 г. (Записи, II (1928), 281—7) и *Поповић В.*, Берлински конгрес (Братство, XXII (1928), 122—46). Од Берлинског конгреса почињу званични односи Црне Горе с Немачком, које је врло лепо приказао у својим мемоарима *Г. Вуковић* „Германија и Црна Гора“ (Записи, I (1927), 95—106). Још је занимљивији одељак из *његових* мемоара „Одломак из дипломатских односа с Русијом“ [1928]. *Он* је приказао и пут књаза Николе I у Турску „Књажев пут у Цариград“ (Записи, I [1927], 230—40, 283—91 и 352—9), који је и сам *кнез* описао (Записи, III [1928], 160—7 и 223 - 31). Врло занимљив је даљи одломак из мемоара *Г. Вуковића* „Четрдесетогодишњица владавине књаза Николе, примање титуле Краљевског Височанства (Записи, II [1928], 164—71, 288—94 и 360—7). *Р. Меденица* је дао занимљив прилог о Марку Миљанову (Записи, III [1928], 91—2). Један одељак из мемоара барона *Гисла* извео је *J. Јовановић* „На двору црногорском“ (Записи, II [1928], 9—16 и 74—80). На њих се осврнуо и *Л. Томановић:* Поводом мемоара Барона Гисла (Записи, II [1928], 346—60).

Балкански Ратови и Светски Рат изазвали су врло велику историјску литературу о Црној Гори често политичке и полемичке природе. Ја ћу овде дати само мали избор из ње. Она изискује нарочиту библиографију, у којој ће видно место заузети и радови на страни изашли. Пробој српских трупа на Јадран описао је: *Павловић Ж.*, Пробијање наших трупа кроз Северну Албанију и избијање на Јадранско море новембра 1912 (Срп. књиж. гл., Н. С., XI [1924], 184—94 и268—79]. *Исти* је написао: Опсада Скадра [Ibidem, XII [1924], 362—72 и 453—64]. Улогу Црне Горе у Светском Рату скицирао је *Н. Шкеровић* [Нова Европа, XIII (1926), 306—15. Повлачење српске војске на Приморје и оснивање „интендантске базе“ у Драчу и Скадру описао је *Ђ. Богдановић* (1927). Питање предаје Ловћена и капитулације Црне Горе још је у стању страсног политичког расправљања. Литература је велика и жучно писана; преглед има *Ћ.(урчин М.)*, Ко је издао Црну Гору? [Нова Европа, XIII (1926, 341—7, непотпун. Пуно је жучи и у већини чланака о краљу Николи I. Захвалну успомену

на њ сачувао је његов последњи „писар“ *П. Богдановић.* Иначе су саставн о њему редовно далеко од историјске тачности, обично и од књижевне пристојности, памфлети нису ретки. Зато мало их спада у историјску књижевност. Спомињем само: *Јовановић J.* Краљ Никола I [Срп. књиж. глас., Н. С., II [1921], 451—5]. Од добра и зла чудно сложена личност Николе I чека свог правичног и ученог историка. Није ју доспео са свих страна, са свог гледишта, приказати и објавити у својим мемоарима ни *Г. Вуковић.* Смрт га је претекла [Политика, 30-VII-1928 и Записи, III [1928], 191—2].

Просветна и економска историја Црне Горе није негована колико политичка и ратничка. Мало је из тих радова вредних спомена: *Вуксан Д.*, Школе у Црној Гори, преглед од 1833-1924 5 (Јужњак, (1926) 53-60). *Исти*, Гимназија у Црној Гори (Цетиње и Црна Гора [1928], 257-66]. Сасвим је кратак преглед: *Škerović N.*, Školstvo u sadašnjoj Crnoj Gori [Нова Европа, XV [1927], 224-8]. Врло добро су дошли чланци: *Zorić I.*, Književni listovi i godišnjaci u Crnoj Gori [Цетиње и Црна Гора [1927], 220-37] и *Ђукић Т.*, Годишњаци и књижевни листови у Црној Гори [Мисао [1927], 376 и д.]. *В. Лашковић* је написао белешку о позоришту у Црној Гори [Јужњак [1926, 305-13], а *Д. Вуксан* је описао рад прве црногорске банке [Записи III [1928], 51-5].

Никола Радојчић.

ГРАЂА ЗА ИСТОРИЈУ И ФОЛКЛОР.

СРБИЈА И ЦРНА ГОРА.
ПРЕПИСКА КНЕЗА НИКОЛЕ И КНЕЗА МИХАЈЛА.

XV. (3)

Кнез Михајло кнезу Николи
28. XII. 1865.

У Београду 28. децембра 1865.

Ваша Светлост,

Одма чим сам видио из Вашег писма од 3. т. м. да є осигуран пролазак єдне брдске батерие кроз Аустрию за Црну Гору, я сам заповедио мом министеру воєном, да он без одлаганя учини сва нуждна приуготовленя за експедицию речене батерие са свима нѣним принадлежностима и да є на найсигурний начин Вама пошалѣ. Нема никаке сумнѣ, да ће ова спрема бити брзо готова, єр се на томе већ ради и експедиција извршиће се одма, чим пловидба Саве буде отворена батерия ова пренеће се овде у привидно притяжанѣ фабриканта бечког Седерла и под нѣговим именом експедираће се за Црну Гору преко нѣговог пуномоћника Лазара Трипковића из Београда, као што є тако уговорено између Вашег човека и мог министера воєног. Комисионер Седерлов добио є већ налог од истог да прими ову батерию и да ю експедира преко Триєста на Гризона.

Доставляюћи Вамъ све ово до знаня, я Вас молим да іошт сад изволите издати Ваше заповести у Триєст, како се има поступити кад батерия онамо приспѣ. Ви знате мой Княже болѣ него я, колико є нуждно хитати, да ова експедиция брзо прође кроз Аустрию и да уђе у Црну Гору. Политика є аустриска променльива, нѣну наклоност треба брзо употребити.

У свима моим батерияма, лакшим и тежим уведено є по 6 топова, но за батерию, кою сам за Вашу Светлост наменио, я сам мом министеру заповедио, да спреми 8 топова, єр я сам држао да ми треба ову прилику употребити колико найболѣ могу, а према Вашим околностима, подобан материял не може Вам никад излишан бити. Свега дакле наредио сам да се за Вас спреми 8 топова четири фунтови, изолучених; 10 лафета, међу коима две за резерву, потребни

број сагира за товаренѣ топова, лафета и муниціє, много разних других потреба, коє иду уз батерию, да ю учине савршено употребителном и наипосле 4000 граната за бой напунѣним са 4000 фишека. Све ове потребности биће назначене у єдном списку, кои ће бити уз батерию послат. Заповедио сам моме министеру воєном, да Вам у исто време пошлѣ и єднога добра и вештог поднаредника из моє войске, кои ће показати у Црной Гори сву тактику брдске артилеріє и увести и за службу.

Примите уверенѣ мог особитог поштованя с' коим остаємъ Ваш искрени

Княз Михаил [1])

XVI.

Кнез Михајло кнезу Николи
II. 1866.

Ваша Светлост, любезни брате и куме

Писмо .... Вашой Светлости ..... артилеріє Г. Милутин Јовановић, кога Вам шалѣм у цѣли да тамо . ..зира испраћену Вам єдну батерію и да уведе правило екзер .... матеріялом и пуцанѣм ... имао буде чест пред Вашу Светлост изаћи, показати. Саме пред ... издате му од мог Воєног Министра и означуюћи начин, коим треба вршити овай важни посао нѣговом стараню повѣрени.

Єдно што би имао іош Вашой Светлости у овой ствари прижѣтити, то є да би имали доброту колико є више могуће олакшати овом офицiру сва средства, коя су нуждна да он препоручени му посо онако извршити узмогне, као што му нѣгове инструкціє гласе.

Не сметан ни мало у нарећеню и распореду овог ..... овай капетан .... Вашой Светлости .... правом ползом употребити ....

Я немам потребе говорити Вашой Светлости колико є нуждно .... овай матеріял .... брижльиво .... ога квара и излишног трошка почем Ви и сами разумете велику вредност нѣгову, то є за Вашу жељу тим скупоценіє што га є тешко тамо пренети и са тим теже, што .... лика неће можда іош .... указати.

Поред овог официра долазе тамо іош два войника: єдан поднаредник из лабораториске роте Панта Пеіовић и єдан штаб трубач Тодор Коић. Први ће имати уредити спрему за муницию топова и пушака, а други научиће Ваше люде сигналима нужднима .... у рату .... я додаєм подробности ... кои Вам .... натоварен у шлеп .... на Цетинѣ пренесу .... наредіо сам да се пошлѣ .... у Бечу. Я сам заповедіо воєном Министру, да га из Беча .... амо експедира но .... имати ..... плаћати ..... него ће и он бити исплаћен моим правителством, као и .....

---

[1]) Ово писмо није сачувано у оригиналу, већ у препису.

Желим од свега срца да пошилюће ствари невредимо дођу на Цетинѣ и да у своє време принесу ону ползу црногорском народу, кою му Ваша Свѣтлост заєдно са мном жели.

Изволте примити любезни брате и куме и овом приликом увѣренѣ о момь непроменльивом приятельству и поштованю.

У Београду
? фебруара 1866.

М. М. Обреновић

XVII.

Кнез Михајло кнезу Николи

27. IV. 1866.

Ваша Светлост,

Заплети кои се у Европи развияти починю, као и кретаня турске войске опоминю нас, да их мотримо и да изчекуємо прилику, коіомь би се могли ползовати. Я сам за добро нашао послати Вам чиновника моє канцеларіє Милана Пироћанца, да Вам моє мисли саобшти. Изволите га саслушати и поклонити му пуно повѣренѣ као моєму повeренику. [1])

Примите мой братскій поздравъ съ уверенѣмь мога особитогъ поштованя, сь коимъ остаємъ

У Београду 27-га Априла 1866.

Ваше Свѣтлости
усрдный братъ и кумь
М. М. Обреновић.

XVIII.

Кнез Никола кнезу Михајлу

24. V. 1866.

Ваша Свѣтлост!

Са найвећом срдачном радости приміо сам и саслушао Вашега повѣреника Господина Милана Пироћанца. Вѣруйте да я не чезнем ни за чим толико, колико за подпуним споразумленѣм, коє се између мене и Вас на корист народну на што чвршћем темелю утврдити има. Я се овом новом кораку найискреніє одзивам и сигуран сам да ћете ми Ви исто бистрим начином хтѣти показати, чега нам се, како и на кои начин прихватити треба. За обширніє предлоге о моим желяма поднети ће Вам извѣштай Ваш повѣреник.

У прочем примите увѣренѣ о моєм особитом штованю и любави

На Цетиню 24. Маія 1866.

Ваше Свѣтлости
искрени брат и кум

[1]) Довле све шифром.

XIX.

Кнез Никола кнезу Михајлу

17. VI. 1866.

Ваша Свѣтлостъ!

Артилерійски капетан I-ве класе Господ. Милутинъ Јовановићъ подніо ми є потанко извѣстія о довршеню свога задатка у послу за кои є овамо одъ Ваше Свѣтлости посланъ био, изложивши ми томъ приликомъ и нека своя мненія о продуженю започете раднѣ и молио же є за отпусть, како бы се сходно параграфу 11-омь свога напутка у овомъ мѣсецу у Србію могао вратити, па као што є своє послове свѣ тачно извршио, допуштио сам му, да се 18. ов. мѣс. у Србію поврати.

Уважаваюћи нѣгову рієтку ревностъ и неуморни трудъ у послова, коє є на моє подпуно задовольство извршио, нашао самъ се побуђень обдарити га Даниловимъ орденомъ III-ега реда за независимость Црне Горе, а топло га препоручити особитомь благоволенію Ваше Свѣтлости за нѣгове изванредне заслуге, коє є у Црной Гори учиніо.

Исти Г. Капетань подніеће Вашой Свѣтлости о далѣмь опредѣленю наредника Алексе Ђорђевића, под-официра Панта Пејовића и штабс-трубача Тодора Коића, коє самъ такође са обзиромъ на нъихово поштено владанѣ и неуморну радню у своиємь дотичніємъ пословима са официрскимъ сабляма обдаріо; препоручуюћи и ньихъ особитой милости Ваше Свѣтлости, да бы сте прву двоицу по изванредномъ своомь благоволѣню на степень официрски, а трећега на степенъ наредника произвести изволѣли.

На послѣтку изявлюємь Вашой Свѣтлости мою найвишу благодарностъ за Вашу братску любавъ и помоћъ, кою сте овомь приликомъ, као и свакомь другомъ Црной Гори учинили.

Увѣраваюћи Вашу Свѣтлостъ о братскомъ и искреномъ поштованю и своіой чврстой любави остаємь

На Цетиню
17. Юнія 1866.

Ваше Свѣтлости
искрени братъ и кумъ

XX.

Кнез Михајло кнезу Николи

23. VI. 1866.

Ваша Светлост,

Примио сам Ваше писмо од 24. саслушавши ... и неке ... коє ми мой повереник донесе, не пропу .... Вам убеђеня о истинитом старанію мом ради постиженя .... наторь. Ђорђе Миловановић изяви ми желю Вашу, да Вам .... лицє за секретара. И док я о томе промишлявах донесе .... Пироћанац поруку, да ћете неког са стране

добити; али у .... изяви ми он да би желили имати мог єдног човека од повере .... непрестано код Вас био, и о томе бригу водио, како се не би раз.... мислима између нас породила.

Я много ценим узвишену желю Вашу о одржаю нашег узаймног споразумленя, али тога ради не осећам потребе држати тамо єдног ... ...дећи, да посредник, макакав он био неће у станю бити болѣ .... ненарушимо споразумленѣ одржати. Но у случаю, кад би ...кивала, да се обстоятелніє о чему посаветуємо, могли би или Ви мени послати свога човека, или тога ради од мене єднога поискати, па би тако сваку потребу решили без зазора. И у том случаю по потреби могли би Ви мог човека и дуже при себи задржати.

Оваковй повереници, баш и ако би учинили што, што не би одговарало добрим отношаима, ми требамо єдан другом искрено да саобштимо и найманю приметбу, како би се и сама нека неспоразумленя од ...ила, имаюћи то пред очима, да утаиванѣ неповольности и наи..,. последице пораћаю за општу ствар.

Да се Ваш єдан роћак прими практицираня у моіой .... иностраних дела, я сам наредіо, да се Ваша желя ис...те, дакле, упутити га на мога министра г. Гарашани ....ребити начине, да тай младић овде практицира, ако ...лѣ и способности за то имао буде.

Ради подмиреня оскудице Ваше у баруту и олову .... воєних дела добио є налог, да Вам пошалье три х...рута и 35.000 ока олова, али коим би се путем ...чином то у саданѣ време пренети могло, то ћете Ви та....лѣ изпитати и о могућности извршеня явити ми.

Исто тако я би готов био узети на себе да изплатим у Бечу .... до 4000 ђулета за топове, али пре него би се од моє .... употребленѣ учинило, нуждно ми є знати, били се и за ... фабрикант бечки обвезао да ова ђулета по правилу, коє ...де послало, изради за колико времена, и би ли се на последку он обавезао, да му се онда припадаюћа сумма изплати, кад ђулета он на граници црногорской преда, само овим начином цел би се постигла, а иначе могли би остати и без ћулета и без пара. О св.... очекуєм точно обавештенѣ, за моћи према томе, што є ... наредити .... преко Васоєвића да установи, я ћу на ... а за овай извештай ... Ви ... свог верна и вешта човека ....би свагда по два .... а друга два у Иваници боравила, та .... исключиво за .... употребляваю. Овима у Ивани ...лну плату издава .... шифрирана ...юћа свою нумеру, а адрес „Signor Antonio Savigni“:

....ник шифрираня идућом приликом послаће Вам се

....ни Министер добио є налог, да пошлѣ єдног официра .... ће проучити Црну Гору у нѣном воєном .... и назначити Вам стратегичне точке, но да ли и овай сад ... до Вас доћи, и коим путем? Явите ми одма.

Писма од веће важности и тайне имаће на коверти брой с нулом .... 20, 30“ и т. д.

...к с Вама и мени би наивеће пріятности причинявао, али ... тичне околности, то за сад не допуштаю. Ако би се томе подобниє време указало, я ћу бити срећан, да Вам означим и место нашег састанка.

Примите уверенѣ мог особитог поштованя с коим остаєм

Београд
23. юнія 1866.

Ваш брат и кум
Княз Михайло [1]

(Наставиће се).

НАРОДНА ПРЕДАЊА О МЕСТИМА.

1. *Сватовско Гробље.* Више села Велике Моштанице, у срезу посавском, има једно место, које се зове Сватовско Гробље. На томе месту нема ни трага од гробова, али је у народу о њему очувано ово предање.

Ишли су једни сватови из Мељака за Велику Моштаницу, а други из Велике Моштанице за Мељак. На месту, где је данас Сватовско Гробље, сретну се сватови, и како се нису хтели једни другима склонити с пута, посвађају се и потуку. Из те туче пало је мртвих и рањених. Погинуле сватове су сахранили поред пута на месту, које се и данас зове Сватовско Гробље.

2. *Сватовско Гробље* код Неменикућа у Космају. По народном предању на томе су се месту срели двоји сватови, који су ишли за једну исту девојку. Девојку су запросили и једни и други сватови и требало је решити коме треба да припадне. Пошто се нису могли о томе сложити, побију се и многи сватови тада изгину на месту, где им се и данас распознају гробови.

3. *Девојачки Гроб.* Недалеко од Сватовског Гробља у Великој Моштаници је Девојачки Гроб, за који постоји народно предање.

Заволе се момак и девојка. Момак запроси девојку од њених родитеља, али је они не даду. Зато се момак реши да је кријући одведе. Једне зимске ноћи момак нађе своју девојку и поведе је кући. Када су били на месту, које се данас зове Девојачки Гроб, нападне их вук и девојку удави, па је момак ту и сахрани. Овај случај народ приписује девојачкој *судбини* као некој вишој ванприродној сили, која није досудила девојци брачни живот са завољеним момком.

3. *Петров Гроб* код Велике Моштанице. Прича се, да је на овом месту погинуо од Турака неки Петар, који је убио Турчина, па је на том месту и сахрањен.

(Неменикуће и В. Моштаница. 1927.)

4. *Црквенац* у Грошници код Крагујевца. У Црквенцу код данашњег гробља у Грошници има и данас камени престо, који је некада био у олтару негдашње цркве, чије темеље данас једва распознајемо. Кад се градила нова црква недалеко од старе, прича

[1]) По препису; оригинал није сачуван.

народ, да су троја кола поломили, док су престо превезли у олтар нове цркве. Али, идућег дана престо није био у олтару, већ „прелетео“ на своје старо место, где се и данас држи богомоља кад се носе крсти.

(Саопштио Живојин Вујовић, из Грошнице, 1922.)

5. *Козинград* у Крушевачкој Жупи. По народном предању је град подигла Проклета Јерина. Код града има извор, који се посећује на Ђурђев-дан ради лечења очних болести. Ако посетиоци овога дана виде жабу, онда ће им вода са извора помоћи, а ако виде змију, онда не помаже. Народ верује, да се Јерина претвори у змију на Ђурђев-дан кад неће болеснику да помогне, а у жабу кад жели помоћи.

(1928. год.)

Света Недеља црква и извор у околини Велеса. По народном предању је цркву саградио један Велешанин. Њему се у сну прикаже Мајка Божија и нареди да подигне цркву, јер ће иначе осиромашити као што је био и раније. Велешанин подигне цркву и посвети је Св. Недељи, када је уснио сан.

Извор код цркве се зове такође Св. Недеља. Жене долазе извору сваке младе недеље, пале свеће и остављају дарове (новац, пешкире и др.).

Извор *Света Петка* се налази испод цркве Св. Недеље. На овај извор долазе жене, без обзира на веру, сваке младе петке, да се излече од разних болести, а нарочито од очних. Поред извора се пале свеће, оставља новац и дарови, а о дрвеће се везују конци, већином црвени, са болесникова одела.

У овом извору има увек жаба и у колико их има више, у толико је вода у њему лековитија.

Петар Ж. Петровић.

ГРАДИНА.

Над самом обалом Лима узноси се једна висока главица са стеном тако нагнутом, да кад човек прође подно ње, чини му се да ће се одмах сурвати. На тој главици налазе се остатци старога града. Прича се да је то грађевина Проклете Јерине, и да ју је сазидала за једну ноћ. Кад су Турци хтели прећи преко Лима, онда се уреде њени војници од самога Лима до врха и тако, из руке у руку, додавали камење, док су сазидали кулу у којој је после становала војска. Код куле се налази бунар у ком је увек имало воде и кад би придошао Лим, те би се вода замутила и он би се замутио, те се верује да је у вези с Лимом. За ту се кулу везује још једно предање, а то је, да сваке године на Св. Илију морао ју је пуцати гром, и како се нису могли држати зидању сваке године, то су се преместили у кулу на Добром Пољу, а њене рушевине и сад мемла покрива.

Дмитар Р. Ђукић.

БИЈЕЉИНА.

По народном казивању, у Броцу, месту које је удаљено од данашње Бијељине око 16 км., живео је неки старац Бијеља са два сина. Пошто му се Бродац није допадао, онда стари Бијеља пошаље синове, да му донесу из околине по груду земље, како би испитао, која је земља најбоља, да би тамо подигао кућу. Синови су му доносили земљу из свих околних места око Броца. Ниједна му се није допала, али кад су донели груду земље са места где је данашња Бијељина, она му се свиди и он пође са синовима, да испита погодно земљиште где би подигао кућу. Кад је дошао на место одакле су му синови донели груду земље, баци на томе месту мокру даску, говорећи им: „Ако сутра на дасци буде гујавица, земља не ваља, а ако буде мртав миш или нека животиња, која је везана за кућу, земља је јако добра и ту ћу саградити кућу.“ Сутра дан кад су дошли, на дасци није било ничега. Ипак је то био повољан знак за подизање куће. Стари Бијеља подиже кућу и од њега и његових синова постану Бјељинци.

По другом народном предању, на место Бијељине је била млада тополова шума. Кад су биле велике зимске хладноће, сељаци, пошто им је тополова шума била близу, секли су је и употребљавали за огрев. Кад би ишли у шуму звали би један другог: „Ајдемо у бјелину (бијелу шуму).“ Постепено ова је шума искрчена, а на крчевини су подизане куће и тако је постала Бијељина.

Светозар Раичевић.

(12. XI.-1928. год. саопштење г-це Десанке Урошевић, ст. фил. из Бијељине).

МАРКОВО КАЛЕ.

Изнад Врања, у близини балиновачких и ћошкиних винограда, уздижу се неколико планина, осредњих висина, које у исто време чине северну границу вароши Врања. Међу тим планинама, већ одавна, од како се зна за Врање, спомиње се и планина *Марково кале.* Постоји предање да је још у ранијим временима, сам Краљевић Марко силазио са Призрена града и Шар планине и на брду *Марково кале,* јашећи на Шарцу, пио кафу и посматрао своју домовину. Мало ниже, испод брда *Марково кале,* постоји камен плоча и на њој виде трагови коњских копита и земљаних шоља. Такође се верује и прича да су то трагови Марковог Шарца и трагови земљаних шоља из којих је пио црну кафу. Око ове плоче, код камена, постоји и Марков град сав у старим рушевинама.

Риста М. Симоновић.

НАУЧНИ ПРЕГЛЕД.

Споменица о херцеговачком устанку 1875 године. Издао Одбор за подизање невесињског споменика. Београд, 1928. Цена 30 динара.

Г. Д-р Ћоровић у уводном чланку „Споменице“ вели, да она није намењена првенствено људима од струке и да има свој одређени циљ. Тиме је хтео да каже, да је намењена ширим народним слојевима, и да се према томе не сме мерити строгим критично-историјским мерилом. Можда треба ипак пожалити, да редакција Споменице није довољно настојала, да је упркос томе, што Споменица није намењена првенствено људима од струке, тако уреди, да јој не би било замерке и са стручне стране или барем да је настојала да избегне извесним противречјима у гледању на нека битна питања историје херцеговачког устанка.

Један је од главних недостатака Споменице, што јој недостаје систематски приказ, макар и прегледни, свих важнијих догађаја херцеговачког устанка. Баш такав систематски приказ, који се могао донети на основу досада познатог материјала, добро би дошао у једној књизи, која је намењена ширим народним слојевима. Колико год треба похвалити редакцију, да је настојала око доношења новог материјала, као што су мемоари и кореспонденција, толико ми се чини да би према намени Споменице ипак боље извршио своју задаћу синтетичан приказ устанка. У тим мемоарима (односно одломцима мемоара), па и у кореспонденцији има много тога, што ће нестручњака читаоца збунити и у њему оставити утиске, који неће одговарати фактичном стању ствари.

У сличним чланцима третира се питање односа херцеговачких усташа према Црној Гори и Србији, али на тај начин да је права слика о томе остала доста мутна. Не могу се сложити с мишљењем г. Ћоровића, да устанак у Херцеговини не би плануо, ма колико да су били тешки турски финансиски намети, аграрни неуређени односи и административни зулуми, да су вође устанка добиле с Цетиња изричну и неувијену опомену да томе није време. Интересантан чланак г. Вуксана „Црна Гора и херцеговачки устанак“ с новим материјалом добио би куд и камо на својој вредности, да је г. Вуксан употребио материјал, што га је издао Владан Ђорђевић у делу „Црна Гора и Аустрија 1814—1894.“ Ту има докумената, који управо бенгалским осветлењем осветљују улогу књаза Николе у херцеговачком

устанку. Нећу да овде износим Ђорђевићев материјал. Довољно је да упозорим на XVIII главу споменутога дела, која има наслов: „Невесињска пушка.“ Тај материјал даје сем тога директан подстрек историку да се заинтересује за нека онде само набачена питања, која још до данас нико није покушао да објасни. Ђорђевић износи на пр. један документ из бечке дворске архиве, у којем се говори о „босанско-херцеговачкој влади“, о скупштини раје у Казаници, о „Словенима“ и „банским провинцијама“, о томе да ће ова „словенска“ влада акредитовати код великих сила своје амбасадоре. Тај акт носи потпис ђенерала Ђорђа Павловића од Рудова. Настаје питање, да ли све то није у вези с аустријском акцијом у Херцеговини? Може се уопште рећи, да је у Споменици веома слабо, сасвим површно такнуто питање учествовања католика у херцеговачком устанку. А ипак њихово учествовање није било без значења, а да се том питању не би посветила већа пажња. Нигде у Споменици нећете наћи и мало више о Ивану Мусићу, Мији Томашевићу, Андрији Раићу, Ђури Кристу, Николи Путици и Ловри Маслачу. Истина је, да су католичке вође радили за Аустрију. Ђорђевић спомиње, да су у Зеленој Габели подигли Шокци (!) засебан устанак у име хрватскога краља Фрање Јосипа и да су славили хабзбуршку црно-жуту заставу и да је вођа ове хрватске буна био Петар Кавула. Мислим, да није било озбиљнег разлога да се у све те ствари не унесе више светла. Зна се позитивно да су католички и православни устаници стојали у сталном узајамном додиру, па да је и сам Мусић полазио на Цетиње књазу Николи. Ако је већ 19 јуна дошло до препуцавања међу побуњеним католичким сељацима и муслиманима код Драчева близу Метковића — ваљда је ту по среди аустријска инициатива — дакле пре него што је пукла чувена невесињска пушка, онда се за вољу објективне истине не би смело све то омаловажавати на начин, којему се с правом може да приговори извесна тенденција.

Мање је занимљивих података изнео г. Васа Стајић у чланку „Војводина и херцеговачки устанак“. Милетић је у почетку устанка био против њега. Видео је симптоме, по којима је сматрао, да се Аустрија меша у ствари, а Милетић није желео, да Босна промени једно ропство с другим и то двоструким, телесним и духовним. Милетић је сумњичио и владику Штросмајера ради његова бављења у Бечу баш у то доба.

Осећа се нарочито недостатак чланака, који би осветлио, како су тада Хрвати у Хрватској, па у Далмацији гледали на овај устанак. Материјала о томе има доста. Требало је читати тадашње хрватске и далматинске новине. Какво је само одушевљење владало у Далмацији за устанак! Колико је оданде долазила морална и материјална потпора.

Од свих сарадника показао је најмање историјског духа г. Х. Ребац у свом чланку: „Наши муслимани за време херцеговачког устанка“. Ако г. Ребац тврди, да херцеговачки муслимани нису никада престали осећати народски и српски и да су борбе с православнима биле последице месних сукоба и несугласица, какве су постојале и

међу појединим црногорским племенима православне вере — онда му у најмању руку можемо рећи, да нема појма о историји Босне и Херцеговине за време османлијског господства. Као нарочит пример наводи г. Ребац Дедагу Ченгића, који је готово са свим виђенијим првацима православне вере био у пријатељству са војводом Петром Вукотићем и побратим и у сталној преписци. Исти је тај Дедага године 1861 тешке јаде задао усташима, а сада је за херцеговачког устанка нудио своју помоћ Ахмед-Хамди паши против усташа. А што да се каже о Хајдар-бегу Ченгићу, о том борбеном феудалцу и рођаку фамилије Башагића, којој је припадао и закупник десетине од Невесиња? И у самим чланцима Споменице има доказа, да су се усташи морали борити с *домаћима* Турцима, који се беху на пр. окупили на Крекочима „да гоне одметнике цареве“.

Г. Ребац износи један докуменат, у којем пре устанка Хамзи-бег Ризванбеговић шаље српској влади извесне погледе. Остављам по страни питање, откуда Хамзи-бегу Ризванбеговићу право да себе зове „поглавицом босанско-херцеговачког народа“ и да говори у име тог народа, чим већ само собом доказује да је тај акт сасвим неозбиљна ствар, ваљда се из тог документа истакне нешто друго. Хамзи-бег стипулира своје услове и у 6 члану вели: *Турцима да мухамедански закон суди, а хришћанима закон српски.* Или у 10 члану вели: „Свакога душманина Србије сматраћу као непријатеља свога и босанско-херцеговачких Турака и хришћана“.... Ево, тако изгледа тај народски и српски муслиман. Ако су босанско-херцеговачки феудалци били веома често у оштром отпору према Цариграду, то још није доказ да су били народски људи.

Упозорио бих још на интересантан чланчић г. Данила Тунгуза Перовића о Андрашијевим плановима против Црне Горе и Србије. Ту је изнесен један значајан прилог за познавање „премудре“ аустријске политике.

Мислим да је још увек питање нерешено да ли је „лепи и млади“, како то вели Кечет, војвода Максим Баћевић погинуо од турске кугле или је убијен по наредби књаза Николе, како се то аподиктички тврди у Споменици. Д-р Кечет који је био добро информисан о читавој ситуацији вели, да је пао од једне од последњих турских кугли у борби код Глуве Смокве. Тело му је донесено у Омблу, а погребна пратња, кроз Дубровник била је, Кечет вели импозантна манифестација, у којој је руски конзул Јонин ступао на челу. Тај се опис слаже с оним у Споменици штампане народне песме: „Понијеше војводу Максима, Пут бијела града Дубровника.... Господа их срете Дубровачка, И војводи пошту учињела. На Дубровник звона закуцаше“.

Упркос замеркама, које сам добронамерно изнео, Споменица о херцеговачком устанку представља једно симпатично настојање, да се наша јавност заинтересује за тај устанак, који је у историји нашег народа од већег значаја, него што се то обично мисли. Мало шире национално гледање дало би било Споменици и шири публицитет.

Д-р Милан Прелог.

Nikola Radojčić: *O izvorima Vramčeve kronike* (1578). (Preštampano iz 235 knjige „Rada“) Zagreb 1928. Антон Врамец био је први, који је хрв. народу дао историју на нар. језику.[1] Разумије се да у његовој књизи не треба тражити историју у данашњем смислу. У доба издања Врамчеве књиге историјско знање било је мало, оно је било као и код средовјечних наших историографа, који су писали љетописе, биљежећи из године у годину знатније догађаје. Наши калуђери ишли су и нешто даље. Они су поред општега дијела израђивали и посебни дио, т. ј. историју српскога народа, а има доста кроника, које и не садржавају општи, већ само посебни, српски дио. Врамец је и општи и посебии дио спојио уједно. Своју кронику подијелио је Врамец у шест периода: 1, од стварања свијета до потопа; 2, од потопа до Аврама; 3, од Аврама до Давида Краља и Пророка; 4, од Давида и Пророка до Вавилона; 5, од Вавилона до Христа; 6, од Христа до „скончања овога свијета“ (у овом случају до 1578 т. ј. до пишчева времена). Као што се већ из саме подјеле види, кронике су рађене у главном по списима старога и новога завјета, а поред тога унешено је по штошта и од свјетске историје (у главном имена владара и филозофа). И у колико смо ми Срби и имали народну историју у хроникама, захваљујући нашим старим биографијама, тога код хрв. кроничара нема. Код њих није било биографија домаћих владара, па је и природно, што се Хрватска у домаћим хроникама спомиње тек узгред, а и то доцније, пошто је дошла у везу с Угарском. То је и природно, јер хронике хрв. хроничара нијесу оригинална дјела, оне су компилације из средовјечних хроника, које, разумије се, нијесу знале, ни да је код Хрвата постојала кад самостална држава. Са српском историјом таман је тако. Ипак је споменута наша историја на три мјеста, под год. 1349. спомиње се, како је Мурат покорио Бугарску и Србију, како је заузео Дренопоље и доцније с деспотом Лазаром био бој на Косову. (Косовски бој се не спомиње!). Под утјецајем, вјероватно, нар. традиције биљешка је под год. 1373, гдје се каже, како је Милош Кобилић погубио на Косову Мурата, и под год. 1385, како Турци погубише Марка Краљевића.

И по свом позиву и према добу, у ком је живио, Врамец је у својој Хроници био одвише слободоуман. Најтежа мјеста из папинске хијерархије није избјегавао (говори на пр. и сувише драстично о папи Ивани и др.) тако, да је тешко одредити што му је то хтјело. Антиреформациони покрет добро му се осветио; од његове Хронике остала су досад само два ексемплара (у љубљанској лицеалној, један а други у загреб. универз. библиотеци); све остало марљиво је скупљено и спаљено.

О Врамцу и његовој историји писано је код нас доста. Југосл. Академија издала је и друго издање Хронике[2]). Уз ово издање написао је покојни Вј. Кларић исцрпну биографију Врамчеву. Па ипак, ни један

[1]) Kronika, vezda z novich zpravliena kratka szlouenzkim jezikom po D. Antonia Vramcze, Kanouniku Zagrebechkomu. Lublana MDLXXVIII.

[2]) Monumenta spect. hist. Slav. merid. Vol. XXXI. Scriptorcs. Vol. V. Загреб 1908.

од писаца, који су се бавили Врамчевом Хроником није до крајњих могућих граница покушао, да нађе изворе Хроници. А и тежак је то посао. Хроника се састоји из веома кратких дата. Под год. н. пр. 3567 пр. Хр. има „Сократ мудри уморен би." Тешко је рећи, одкуда је ово Врамец узео, јер сви старији хроничари под овом годином имају исту биљешку. Тога тешкога посла потхватио се г. Радојчић. Компарирајући многе средовјечне хроничаре г. Радојчић је и по садржају и по начину писања Врамчева нашао, да су његови главни извори били италијански историк Јакоб Филип Форести (1434—1520) и њемачки хроничар Хартман Шедел (1440—1514) за општу, а Аврам Бакчај, угарски хроничар из XVI вијека за домаћу историју. Осим ових извора служио се Врамец, дакако у малој мјери и с кроникама Платине и Бонфинија. Не само као најбољи хроничари свога доба Форести и Шедел, они су као добри националисти утицали и с те стране на Врамца. Врамец пише хронику народним, хрватским, језиком са жељом, да свом народу да књигу, коју ће моћи разумјети. И штета је, велика штета, што потоњи хрв. хронографи нијесу прихватили у својим списима народни језик, те је на прву историју, писану народним језиком, требало послије Врамца чекати стотинама година. Нема сумње, и већ ради тога Врамец је свијетла појава у хрв. историографији, а особита је заслуга г. Радојчића, што је ту свијетлу појаву овом својом књигом до краја расвијетлио.

Душан Д. Вуксан.

КЊИЖЕВНИ ПРЕГЛЕД.

Ante Cetineo: *Grebeni se rone.* Roman iz splitskog savremenog života. Cijena 50 dinara. Split 1928, Страна 312.

Анте Цетинео! „Гребени се роне"! Роман из сплитског савременог живота! 312 страница! Појава која изазива радост .... Једно познато књижевно име, један привлачан наслов, дискретно емотиван, један не мање привлачан поднаслов: роман, па још из савременог сплитског живота, и обиман роман, књига од јачег и дужег даха, 312 страница сабијеног слога, конструктивност, снага ... Такве су мисли писцу овог приказа врзле по глави, кад је узео у руке књигу. Па је онда дошло читање, а уз читање лагано, неопажено искрадале су се некуд извесне илузије с којима се пришло читању, нестајало је извесних предрасуда. Наравно, наравно! Ми смо сами криви за своје илузије и за своје предрасуде. Или смо им ми аутори, или их наследимо и апсорбујемо од средине, или од књига, али тек никако није крив онај, или оно, ко је, или што је, предмет наших илузија и предрасуда.

Можда, дакле, без довољно разлога, али смо очекивали више. Очекивали смо, отприлике, значајан један друштвени проблем, једно „роњење гребена" ма које врсте, али значајно, ухваћено, уочено, карактеристично. Очекивали смо широку слику нашег друштва уопште као најширу позадину рецимо, у контурама, па онда рељефнију слику Сплита, старог града са дугим и изразитим животом (није, ваљда, без разлога постала и сувише популарна крилатица: ча је Лондра према Сплиту граду!), па смо очекивали да ћемо видети и једно веће парче сплитског подручја, парче Далмације и њеног особеног живота, па смо очекивали пејсаж сплитски и далматински...

Ја сам, дакле, склон да оптужујем писца за много што. Јер, знате ли, молим Вас, да кад прочитате цео роман Ви нисте видели Сплит? Позорницу целокупне радње овог романа представља један старински племићски дворац, који је ту негде до самог града. И за време читаве радње романа необјашњиво нељубазни писац не даје Вам на једну прилику да пођете до у сам Сплит, да прођете макар његовим улицама, као туристи, а камо ли да Вас уведе у сплитску кућу, у сплитско друштво, у неку цркву, на неку забаву. А ово друштво што га има у дворцу и сувише је мало. Добро, то није никако банално друштво, али забога .... Главни јунак је један безвољни, уморни изданак једног старог грмена, тетка му је верски манијак и то Вам је све, а кад још поменете оног доброг и простог рибара Луку, доброг и простог као Христови рибари, то Вам је цело друштво. Оно мало радње што се дешава у самом граду смештено је по периферијским апашким локалима. Једанпут главни јунак прави једну екскурсију по невољи и видите га у Венецији. Управо писац Вам каже да је то Венеција, али, забога, зашто нам писац не дâ да видимо ту Венецију; да је видимо онако како је види писац, или да је видимо онако како је види главни јунак. Ништа, али ништа под живим Богом не чујете осим речи „Венеција" и „хотел". Како се осећа тај главни јунак у Венецији, кад он ту није случајно, кад је његов живот и живот његове врло старе породице, и живот његовог града, многоструко везан за ту Венецију?

Но, да на време признамо, многи недостатци овог романа долазе и од самог уметничког проблема који се у роману решава. Кад имате да причате монотону повест једног уморног човека, који нема своје воље, који уз то нема у својој околини никога ко може утицати на ток његовог живота, који је уз то болестан, и који се, попут Хамлета, страховито много бави собом и мисли у небаналним али у неизразитим монолозима — кад имате, кажем, да испричате живот једног таквог, можда ретког, али и једноликог господина, Ви сте увек у опасности да не будете интересантни. Можда су за друштво значајнији романтични јунаци, великих страсти и снажних импулса, али за уметника, тежи проблем представљају Обломови у свим нијансама. Зато је поред Г. Цетинеа и наш у сваком случају добри и веома љубазни шјор Алберт, главни јунак нашег романа, последњи представник своје куће, једног „гребена који се рони" крив и нехотице што се радња романа споро, споро развија. Пипавост и тапкање, пипавост и тапкање! То су речи које су нам се често отрзале читајући роман. Хоћу — нећу, као да говори и писац и његов јунак. Свега на једном месту дошао је јунак до правог израза. Он, који и

у својим мислима и буквално, лебди, вечито лебди између живота и смрти, доживљује најизразитије манифестације свога бића на гробљу. И то не случајно, него зато, што је тако хтео; он у чијем се бићу тако конфронтирају живот и смрт хоће баш тамо где царује смрт да афирмира живот. Није лоше замишљено то место у роману, као што је директно добро оцртана позна грозничава љубавна страст човека чији је дотадашњи живот празан. Није рђаво нађена али је сувише експлоатисана она црта главног јунака, да он у сваком важнијем тренутку упире поглед у портрет свог значајног деде и у његовом бодрењу налази снаге за још који монотони дан. Али то бодрење је само обмана и имало је свега онолико резултата, колико и морфиум, који главни јунак почиње узимати под крај живота. Иначе, цео лик јунака изгледа мало књишки замишљен, и ако се за њега самог не може рећи да је књишки човек, бар не толико, колико је немоћно предан традицији своје куће.

Свога главног јунака писац је изнео на први план, непосредно пред нас. Он га је не само сасвим приближио нама, него га је скоро сасвим одвојио од целе његове позадине, те сваку црту његовог портрета видимо јасно. На тај портрет утрошено је много боје, дебели слојеви али са мало прелива, а уз то долазе недостатци цртежа. Рускиња, која се одлучно уплиће у његов живот, оцртана је нешто магловито, а у цртању њених ранијих веза и раскидања тих веза има нешто јевтиних ефеката. Тетка Ирена је сва заоштрена у једном правцу. Код свих карактера као да се и сувише пазило на уџбенички захтев о доследности карактера, што је постизано понављањем истих мисли, истих опажања, манифестовањем увек истих навика, не разноврсних а у основи сличних, него буквално истих.

Поред ствари које нису ни додирнуте, а за које мислимо да их је требало обухватити, има их неколико које су само додирнуте, а могле су се развити и срећно експлоатисати. Она инстинктивна мржња рибара Луке на „фуреште“ који с доларима освајају племићска добра, благодаран је мотив за опсежнију анализу. Онај душевни прелом женоубице Марина, који се вратио с робије, па стојећи пред својом кућом, доживљава дубоке промене у свом духу, добро је нађен али није колико је потребно развијен.

Допуњујемо првобитно учињену примедбу да смо очекивали пејсаж. Очекивали смо више, али пејсажа наравно има. Има тај пејсаж код Г. Цетинеа и неку своју специфичност. Било по својој природи, било због нових књижевних схватања, тек Г. Цетинео не даје пејсаж онако, како су нам га пре рата давали, као Ћипико рецимо, чисто сликарски. Пејсаж Г. Цетинеа је одуховљен. Писац и његове личности пројицирају у пејсаж своју душу, као што се и пејсаж са своје стране пројицира не у очи него у душу његових личности.

*

Једна књижевно писана књига, симетрична архитектура романа, радња вођена са недовољно сигурности, задатак доста уско схваћен, али на том узаном терену рађен не мајсторски, али не ни без извесног успеха, извесна, сасвим извесна наивност и почетничке навике, извесна, и опет сасвим извесна добра места, један не величанствен али добар целокупан утисак, један не сјајан, али ипак успео покушај за роман ... такве су последње мисли које се врзу по глави пошто смо прочитали роман.

Милан Вукићевић.

Светислав Петровић: *У позоришту* — утисци и белешке — са предговором од г. Богдана Поповића.

Од свих књижевних продуката критика је у нашој савременој књижевности на најнижем нивоу. То је свакако једна од најглавнијих чињеница да доживљујемо ову велику кризу књиге, о којој се је толико говорило и на разне се начине решавала та загонетка. Међутим, извесно је да је главни узрок у одсуству укуса и талента код највећег броја наших књижевника. А што су безвредни производиоци и медиокритети успели да преплаве својим болесним продуктима па чак и заузели водећа места у нашој књижевности крива је критика. Имајући у рукама безброј таквих дела наша читалачка публика је изгубила свако поверење у вредност и лепоту дела од домаћег аутора. Јер, наша критика је лишена сваке савести и објективности. Она је основана на пријатељству и узајамном хваљењу и зато не може бити никаквог говора о њеној дужности, будном праћењу сваког новог књижевног догађаја и савесном суђењу о његовој вредности. На жалост она је преплављена интригама, претенциозностима, пријатељствима, сва је на концепцији субјективних користи.

Књига позоришних критика г. Светислава Петровића доноси нам скупљене приказе и белешке из позоришне рубрике С. К. Гласника, у ком је г. Петровић дуже времена водио позоришну рубрику. Ове интелигентне импресије које су прошле кроз наш најауторитативнији и најмеродавнији часопис, немају дубљег психолошког уживљавања, све се своди на лепа, отмена и информативна препричавања без запажања оног дубоког судбинског фаталитета који је елементарна концепција сваке озбиљне драме. Коз целу књигу је одржан достојанствен тон, који је писац примио од Француза, где је васпитао и свој укус. Његова су гледања декоративна у складу са његовим стилом и психологијом. Нема у овој књизи ширине слободних погледа. Све је укалупљено декоративношћу. Концизност која је неопходна за овако кратка бележења често је пута у одсуству.

На супрот овим недостацима који су у главном психолошког карактера (а узимајући у обзир да г. Петровић припада школи која не поклања главну пажњу психолошкој страни) писац има доста позитивног изнетог у овој књизи. Најбоља одлика ове књиге је свакако једно солидно знање којим аутор располаже. То знање обилује добрим укусом. У његовим импресијама и изношењима има пуно добрих и пажљивих информација о писцима и њиховим делима, код нас врло мало или нимало познатим. У том погледу нарочито је

вредан пажње приказ на Шоову драму „Заплет Г-ђе Варен“ у ком је г. Петровић дао добар портре о писцу, о његовим погледима и идејама које спроводи кроз своја драмска дела. Такође су врло добри прикази о Метерлинку и његовом бизарном комаду „Тентижилова смрт“ и Беновентијевој „Мрзани“.

Наглашавајући ове најпозитивније особине ове књиге које су кроз целу књигу документоване уверљиво, изнећу њену најнегативнију страну. А то су белешке о прославама наших бољих глумаца, које су на ниво-у новинарских извештаја. За једну књигу уметничких критика то је сасвим недостојно и непотребно. Ако се није могло при прослави једног глумца ништа друго рећи до да прослављa двадесетпетогодишњицу или четрдесетогодишњицу, обавештење у ком ће комаду играти и т. д. то је свакако непотребно. Јер овакве информације могу прочитати у свакиm новинама: (не схватам, зашто их је госп. Петровић унео у књигу уметничких и књижевних критика) „7. марта прославила је у Народном Позоришту двадесетпетогодишњицу глумачког рада Г-ђа Ж. Стокић представом сеоске драме *Рушке* од Пеције Петровића“ . . . и т. д. или „Г. Љ. Стојановић прослављао је играјући Шекспировог *Отела,* четрдесетогодишњицу откако је први пут ступио на позорницу. После рата он се врло ретко појављује на њој, и у неважним улогама, али је било једно време кад је он носио на својим моћним плећима цео херојски и романтични репертоар“ . . . и т. д. и т. д. Из овога се види да аутор није посветио готово нимало пажње позоришним проблемима у овој својој књизи о позоришту. Јер било да пише о глумцима или о драми он се задржава на свему другом више но на позоришту. Пишући о прослави једног глумца свакако би требало говорити о глуми као уметности и о театру као манифестацији специјалног фаталног живљења.

Карактеристичне су ове белешке за проматрање свих пишчевих радова. И у већим импресијама као и у краћим белешкама осећа се отмени тон препричавања без дубљег проматрања и запажања. То не значи да г. Петровић нема запажања. Тврдити тако што било би несавесно. Треба само прочитати импресију о Голсвордијевим „Џентлменима“ у којој је он тачно и добро приметио главну ману овог комада који је изишо из пера славног енглеског романсијера: „Драма се изврглава и смањује у један обичан полициски комад, и сав интерес се своди на историју о крађи и проналаску кривца, и на мелодрамске поступке.“

Књига позоришних утисака и бележака г. Светислава Петровића биће добродошла сваком ко тежи да упозна неке писце (и њихова дела) који су код нас врло мало познати и сасвим непознати. У њој се налази одлично препричана садржина свих комада на које је г. Петровић написао критику. А он има — што је врло важно за један овакав посао — доста смелости, знања и довољно укуса. Али, онај који буде тражио у овој књизи нешто више од горе изнетих информација то свакако неће наћи. Наиме, у овој позоришној књизи не може се наћи дубљих проматрања о театру и глуми.

Илија Митровић.

ДРУШТВЕНИ ПРЕГЛЕД.

ЖЕНЕ СУДИЈЕ.

Пројекат новог закона о судијама својим чланом другим изрично је забранио женама улазак у суд. У законодавном одбору, приликом претреса овога закона у појединостима, било је подељених мишљења. Тамо су се чуле, од врло угледних политичара, речи по којима жене могу бити судије, чула су се таква мишљења која су и у питању судијског позива изједначавала жену са човјеком, као што је она и на другим мјестима, и у другим дужностима с њим изједњачена. По дневним листовима се доста писало о члану другом новог закона. И ту је било мишљења која иду у прилог жене, а било је и таквих, која су покушавала да оправдају правичност и потребу једне такве одредбе, да оправдају њену логичност.

Та забрана морала је, сасвим појмљиво, врло непријатно утицати на жене правнике, како свршене тако и оне које студирају. Оне су још раније радиле на томе да у пројекат не уђе та одредба, а кад је ипак у законодавном одбору победило мишљење да се жене из суда удаље, сазвале су конференцију жена правника на којој су оштро напале доношење такве одредбе. Та забрана је морала изазвати пуно протеста и код жена других струка (ма да се њих непосредно не тиче), јер је дошла у доба када оне сваким даном све више и више смисла показују, све више успеха имају, тамо где су им људи до сада негирали све способности. Међутим, неправичност те законске одредбе погодила је жене правнике у два правца. Прво, што им је сасвим забранила улазак у суд и што их је тиме упутила само и једино на административну службу. Када жене буду изгоњене из суда, треба у исто време знати да су оне посредно, том истом одлуком, изгоњене и из адвокатског реда. Када би било чак и тако идеално стање, да у народу влада апсолутно поверење у жене, чак ни тада се, после овакве једне одлуке, жене адвокати не би могле одржати. Адвокатски позив је тесно везан са судом, и свет ће мало, боље рећи николико, вере смети да поклони жени адвокату, када је држава ту исту жену законским путем изагнала из суда. Због тога ће жене бити упућене једино на аминистративну службу, за коју је потребна минимална стручна спрема. И онда када се жели да се што више пажње поклони стручности и спреми, учиниће се то, да ће се женама то онемогућити. Онда када су оне почеле да раде, да раде озбиљније и боље, њима се тај рад ускраћује. Студирање, рад на универзитету, по семинарима и иначе, све се то може схватити као спремање и вежбање за даљи и доцнији рад. И спречавајући жене да доцније то своје знање примењују, да доцније буду судије (и адвокати), од њих се не може ни тражити да покажу више воље и жеље за радом. Не може се од њих тражити изједначење у једном правцу, а у другом им показивати да су ниже од људи, да нису достојне тих места за која су показале исту спрему као и људи. Дакле нови закон о судијама је спречио жену да се развија, обележио уски

круг њеног рада и тиме јој нанео, свакако, врло велику неправду. Друго, у нашим судовима већ има много жена. Оне су са положеним судским испитима и са вишегодишњом службом. Њима се апсолутно онемогућава напредовање, оне се остављају ван суда, просто речено, оне се из њега истерују. И због свега тога, оправдан је протест жене правника, чак би му се можда могло замерити што није био боље организован, и што није био оштрији и снажнији.

Код нас је и раније писано против жена судија, и раније је говорено о грубој неправди, која се суду наноси тиме што су жене у њему биле досада макар као писари и секретари. Тако се пре три године у Београду појавила брошура г. Свет. Вој. Вуловића, *Жене правници и наше правосуђе,* која није изазвала баш много одјека, можда због тога што није схваћена сувише озбиљно. Међутим, данас она постаје самим тим актуелна што се сада доноси нови закон о судијама. О тој се брошури могло и не писати онда кад је изашла, она се тада могла и игнорисати, али сада о њој писати није више питање занимљивости или незанимљивости, већ је и питање дужности. Јер, свакако је питање дужности видети какви су разлози противничке стране, видети да ли су они обориви или не. И баш је згодно писати о овој брошури, видети њене разлоге, јер ће се ту најлепше и најочитије показати *какви* се разлози наводе против жене судије. Ту је, свакако, скуп свих разлога противу њих.

Већ у почетку своје брошуре г. Вуловић је учинио грешку. Констатујући да су се на наш правни факултет после рата почеле жене да уписују у већем броју, он таквом уписивању налази узрока у тешким послератним друштвеним приликама, у „нагло а негативно измењеним погледима на живот у опште“, у малом броју стручних школа. Осим тога, још и зато што је студирање права било новина, и тиме имало пуно привлачности за жене: оне су отишле на факултет само ради неке нарочите жеље да опробају ту новину, јер је и она као све новине имала пуно дражи. — Ту је г. Вуловић показао основно непознавање тока једног покрета, покрета жена, који је свакако ратом био убрзан, употпуњен, а никако њиме тек изазван. Жене су у жељи за равноправношћу, већ раније много пре рата, отишле доста далеко; оне су се одавно бориле за своја права и одавно су многа од њих и добиле. (Од многих примера нека послужи да су у Америци још 1871 год. жене улазиле у поротне судове. И код нас је било од раније жена које су се бориле за своја права, које су радиле и показивале успеха у томе раду. Заиста, пре рата је било мало студенткиња права, али е сувише је мало реално замишљати да би то тако увек остало, да бисмо ми имали увек један исти број жена правника. Студирање права код жена јесте једна природна појава, то је природна последица једног покрета, то је најзад нешто што је имало доћи раније или доцније. И ако је рат учинио да жанско питање у опште добије бржи и потпунији развој, то се никако не може схватити као један од „негативно измењених погледа на живот“. Рат је, дакле, само допринео да се развије један природан покрет, да се дође брже до онога до чега би се и иначе *морало* доћи.

По г. Вуловићу, даље, жене су студирале права, управо, како он каже: „један је део напуштао студије враћајући се ономе на чему је требао и да остане; други је део остајао и даље уписујући и даље ревносно семестар за семестром и још ревносније посећујући све часове и налазио у томе неку врсту забаве; а трећи, најмањи део радио је озбиљно (озбиљно у толико што је имао за задатак да сврши факултет, али не и озбиљно у смислу истинског улажења у ствари) (стр. 4) Најзад, када су једнога дана свршиле права, жене су осетиле да би се требало негде запослити, и отишле су у суд.“

Г. Вуловић сматра да су жене и у суд отишле због новине, јер је то „нешто што је обећавало читав низ нових забава, пријатности и разоноћења“. Он мисли да жене немају смисла за судијски позив, да оне за њега немају ни љубави, и категорички, са пуно убеђења, он пише: „У основи би било погрешно мишљење да је ма и једна од њих само отишла у суд из љубави према самоме позиву, из одушевљења да се припада установи која врши правосуђе. Зато би се таквим мишљењем чинила неправда сâмом правосуђу“ (стр. 5). Затим „ми у њима савршено и апсолутно негирамо сваку способност за здраво, логичко и објективно правничко схватање“ (стр. 6); — „оне имају онолико исто правничких способности колико то имају и они којима то није струка“ (стр. 6); — „њих називати правницима..... иронија је којој нема места [!], и квалификујући их као такве значи чинити грубу неправду онима који у истину јесу то“ (стр. 6—7). Г. Вуловић не може да разуме зашто су „оне младе девојке“ у суду, зашто су оне отишле у судску струку која је за њих „сасвим туђа“. Он каже: „Немогуће је, најзад, да не осећају да оне као такве не импонују људима правницима“, и пита се: „Зар оне могу да се налазе у средини у којој нико не цени њихову способност за посао у питању. Јер, ако су оне дошле у суд као правници, онда то, у тренутку улажења, са њиховог гледишта може и да се правда. Али доцније, када им буде јасно да људи у њима не могу да осете правнике..... онда њима ту више нема места; а ако ипак остају ту, значи да остају не више као правници него као жене“ (стр. 17—18). И најзад, оне реченице са пуно алузија. Када говори о улажењу жена у суд, он почиње једну реченицу овим речима: „Ми нећемо да улазимо у то што је њих инспирисало када је отпочело постављање...“ (стр. 7), а мало доцније: „Женскиње, међутим, много лакше долази до места (у београдским судовима нарочито), и то увек до бољих места. Остајући увек жене, оне својом женскошћу крче себи лакше пут“ (стр. 14).

Шта би се све могло рећи на оваква мишљења о женама, на овакве разлоге против њих. По г. Вуловићу жене свршавају права, а ако их и свршавају, то је само зато да би добиле диплому. Одмах се намеће питање, зар мало има несвршених студената права, зар мало има оних који нису могли, или нису хтели, да заврше студије, и зар би по њима требало судити о студентима у опште, зар би они били мерило када би се говорило о студентима? Затим, жене желе само да заврше факултет, а немају веће жеље за студијама. Боже

мој, треба ли се у опште запитати код колико људи диплома у исто време значи потпуно умртвљавање интереса за „дубље студије“? Зар мало има чиновника (свих струка) код којих је „љубав за науком“ престала онога тренутка када они пред собом нису имали више ни један испит? Најзад, тврђење да студенткиње раде само за испит без „инстинског улажења у ствари“ показао је као нетачно још раније г. *М. Бартош* приказујући ову брошуру. Он је навео неколико студенткиња права, баш из генерације г. Вуловића. И доцније, било је увек оних које раде. Ако је њихов број мали, то долази отуда што њих у опште према броју студената има врло мало (од прилике двеста према хиљаду и пет стотина), а затим још и због тога, што се оне нису сасвим ослободиле нелагодности која би долазила од тога што ће радити самостално. Наравно, оне ће се тога врло тешко ослободити, јер има још увек и таквих студената који их не сматрају озбиљно, који их још од почетка сматрају као ниже, који сматрају да оне не могу ништа самостално да ураде.

Има их који би заједно са г. Вуловићем патетично узвикивали: „Жена је светиња као мајка, љубав као сестра и срећа као жена“, она је „симбол хришћанске љубави, мира, благости среће“, не заборављајући, наравно, да додају да је човек „симбол снаге, енергије и разума“, све дотле док студенти буду упорно тврдили да су они носиоци разума, већ самим тим што су људи, („Аргументи који се износе у прилог тезе да је жена инфериорно створење у сравњењу са човеком имају, сви, тај велики недостатак што долазе о *заинтересоване стране*, од — човека..... Наравно, да када човек каже за себе да је према жени супериоран.... то вреди онолико исто као када један парничар каже за себе да он има право“ — *Ж. М. Перић)* па ипак, број студенткиња, које у семинарима озбиљно раде расте, све више се повећава, и сразмерно све је ближи броју студената који тамо раде (не заборављајући, наравно, разлику у њиховом укупном броју).

Најзад долази оно што је најгоре. Г. Вуловић пише како жене у суд долазе помоћу своје „женскости“. Не треба заборавити да су у доба, кад је г. Вуловић писао своју брошуру, у судовима биле махом жене — правници из генерације самог г. Вуловића. И ту се тек човек мора да упита, зар то није страшно гледати у свакој својој другарици једну такву особу, која ће у животу успевати само „женскошћу“? Заиста је то страшно и сувише неправедно не моћи видети у својој другарици ништа друго до само „жену“, и сваки њен успех приписивати не њеној спреми, способности, знању и т. д. већ само њеној „женскости“.

(Крај у идућем броју.)

Радмила С. Петровић.

ПРЕГЛЕД ЧАСОПИСА.

Revue des Études slaves. — Пред нама су четири свеске седме књиге [1927 г.] и две осме књиге [1928 г.] ове угледне ревије коју у Паризу издаје „Институт словенских наука“ под уредништвом познатих научника А. Мејеа и П. Боајеа. Посвећена проучавању свих манифестација словенског духа уопште, ревија доноси најразноврсније чланке од познатих научних радника, у првом реду словенских. Поред тога, добар део свезака посвећен је регистровању, уз кратак коментар, свих нових дела и чланака из словенске филологије у ширoком значењу речи код свих словенских народа. За наше читаоце рећи ћемо реч две о чланцима који њих могу интересовати.

На првом месту поменућемо чланак Г. Вериадског „Александар I и словенско питање за прве половине његове владе“ (књ. VII, св. 1 и 2). На основу познатих докумената, Вериадски нам излаже нов курс руске спољне политике који су, према новим идејама француске револуције, инаугурисали у Русији Александар I и познати „Комитет јавног спаса“ Новосиљцев, кнез Чарториски, гроф Строганов, Кочубеј, са јасно и отворено стављеним пред Европу словенским проблемом. Затим се износе све перипетије кроз које се пролазило док се није претрпело разочарење 1806/7, када су J. Словени морали бити и даље остављени на милост и немилост Турцима, а од Пољске сторено варшавско војводство под Наполеоновим протекторатом. Овде је нарочито подвучена улога Св. Петра и његов рад у Боки, затим је истакнут рад Карађорђев којим се заинтересовао Чарториски благодарећи познатом меморандуму митрополита Стратимировића и чланку Руса Каразима, великог српског пријатеља. У вези с акцијом Црногораца у Боки и око Дубровника не мање је лепо оцртана и фигура адмирала Сењавина, једне од најзанимљивијих личности у Русији свога доба. — После Тилзитског мира, излаже се даље у чланку, словенско питање се опет покреће. Главне личности које проналазе начине за његово решење су чувени дипломата J. Каподистрија и генерал Чичагов који је требао да створи југнословенску конфедерацију под руским протекторатом. Али су томе стали на пут догађаји 1812/13, када су J. Словени опет остављени самима себи, и једини успех свих вишегодишњих напора ове руске словенофилске политике било је успостављање краљевства Пољског.

Лепо је писан чланак Г. В. Вајана „Марко Краљевић и Вила“ (кн. VIII, св. 1 и 2). Аналишући познату песму о Марку Краљевићу, Милошу Обилићу и вили из Караџићеве збирке, Г. Вајам је упоређује с њеним вариантама из збирки Матице Хрватске и Петрановића и закључује да је први део песме покварен извесним нелогичностима [Милошево пијење вина с вилом, забрана да не сме певати, дружба Маркова и Милошева и др.]. А те нелогичности из ове песме налазе се, потпуно логично и на свом месту, у извесним поемама косовког циклуса, и њих је, оправдано резонује Г. Вајан, народни певач, због везивања побратимством Милоша с Марком, пренео у ову песму.

Познати чланак Г. Н. Банашевића о косовском циклусу народних песама добро му је дошао у потврду овог његовог мишљења, као што му је, после оваквих закључака, лако било оборити Маретићево мишљење о народном веровању у виле и њихове особине, створено на основу народних песама које, међутим, не смеју бити сматране као фолклорни материјал него као песнички производи у првом реду. Поводом ових занимљивих закључака Г. Вајана још једанпут нам се указује прилика да подвучемо значај песама косовског циклуса у погледу формирања песама других циклуса и истакнемо потребу истраживања у том смислу, коју је онако зналачки покренуо и наговестио Г. Н. Банашевић у свом важном чланку.

Од специалне важности за лингвисте је чланак Г. А. Белића „Трећа или најмлађа палатализација грлених сугласника“ [књ. VIII, св. 1. и 2]. У њему заслужни радник на пољу наше лингвистике подвргава својој критици мишљења Вондрака, К. Кнутсона и К. Нича о овој занимљивој и још дефинитивно необјашњеној језичној нашој особини.

И сви остали чланци из пера сигурних зналаца предмета представљају несумњиву добит за словенску научу и много користе како узајамном научном упознавању словенском, тако и лакшем распростирању на Западу резултата научних истраживања словенских.

И. Зорић.

БЕЛЕШКЕ.

Целокупна дела Борисава Станковића.

Почетком ове године нарочито конституисани одбор почео је да објављује целокупна дела Борисава Станковића, писца „Нечисте крви“, „Коштане“ и других популарних и признатих дела. Ова издања финансира група Станковићевих земљака, Врањанци, а редакторски део води г. Драгутин Костић, професор. До сада су објављене четири свеске, свака са преко 15 табака, што значи да је само до сада објављено неких 60 штампаних табака веће осмине. У штампи је сада, као пета свеска, збирка његових мање познатих али одличних новела, и онда остају само још две, највише три свеске, па да се издање заврши. За дивљење је истрајност одбора, да се у ово доба духовне кризе, и још веће кризе књиге, прихвата оваквог замашног подузећа, па и чак кад су то дела Борисава Станковића, нашег највећег приповедача и писца „Нечисте крви“, најбољег романа што нам је новија књижевност дала.

Објављене свеске имају овај садржај: прва роман „Нечиста крв“; друга „Драме“ („Коштану,“ „Ташану“ и „Јовчу“): трећа су новеле „Стари дани“ (са збирком новела „Из старог јеванђеља“ и „Првине“); четврта су — на жалост — недовршени роман „Газда Младен“ и „Певци“. Пету свеску обухватиће „Божји људи“ и новеле, као и шесту, док ће седма обухватити Станковићеве мемоаре (за време окупације) и нешто преписке. Уз сваку свеску приложени су и кратки коментари уредника издања, у којима видимо врло занимљиве податке, па и то да је за живота Борисав Станковић објавио само половину својих списа. Станковић је имао добру и ретку особину да се често враћа на своје ствари, да их коренито прерађује и да их дуго чува „у фиоци“. Нарочито оно што је последњих година писао много је прерађивао. Уз извесне свеске коментатор објављује и неке варијанте Станковићевих познатих новела, варијанте које су несумњиво прва редакција доцније прерађених и објављених дела. Из тих се најбоље види колико је Станковић стрпљиво радио, тражећи срећнији израз у језику и бољи облик делу.

У ове четири свеске први пут су објављена ова Станковићева дела: „Ташана“ (ако се не узме у обзир да су прва два чина раније, у једној примитивнијој редакцији, била објављена у „Звезди“ и „Срп. Књижевном Гласнику“), недовршени романи, „Газда Младен“ и неки делови романа „Певци“, драмска прерада по приповетци истог имена „Јовча“, план за драматизацију „Нечисте крви“; и новеле назване „Првине“: „Први поздрав“ и прва редакција „Увеле руже“.

Станковићева дела долазе неоспорно међу најважније и најзанимљивије што их је дала наша новија књижевност и ово издање његових целокупних дела биће свакако једно од значајнијих књижевних публикација у овој години, у толико пре што се објављују у редакцији г. Костића, који одлично познаје Станковићева дела и његов начин рада, и који цео тај посао води са врло великим пијететом. Тек овим издањем добијамо потпуног Станковића, критички и дефинитивно датог, и тек по овом издању моћи ће се створити дефинитивни суд о њему.

Т.

Д-р Светомир Ристић и Јован Конгрга, *Речник српско-хрватског и немачког језика,* II (српско-хрватски и немачки) вел. 8°. 1260 страна. Књижара Вуковић и Ђуковић, Београд, 1928.

Један од највећих и најосетљивијих недостатака са којима се сусрећу странци, кад се интересују и баве нашом науком, јесте недостатак приручника за поједине научне области, недостатак потребних енциклопедија, лексикона, библиографија и томе слично. Наша наука у том погледу не стоји нимало завидно. Чак и извесни покушаји да се на томе нешто и уради (као што је случај с *Енциклопедијом* Ст. Стојановића) показују колико први покушаји имају недостатака кад се почиње одједном и без претходних ситних радова. Али било би погрешно тражити томе узрок у научној неактивности код нас. Напротив, активности има, и било би је још и више, кад би само материјално била обезбеђена. Овако, књига уопште, нарочито

научне садржине, код нас не налази издавача, а када га и нађе, жртва је сам писац, а никада и ни у једном случају издавач. Ово стање наше књижарске индустрије илуструје особито рђава вашарска и неукусна издања.

Ова година бележи ипак и у том погледу два лепа изузетка. *Библиотека српских писаца* прва је едиција коју можемо показати странцу. *Српско-немачки Речник* од г. г. Ристића и Кангрге одступа исто тако знатно и у овом погледу од уобичајеног начина издавања код нас.

Овај речник, који нам је и дао повода за ове опште напомене, представља одиста леп, врло леп успех и може служити на част и настављачима и нашој науци. После неколико слабих понекад и врло слабих покушаја (који су се нарочито одликовали својом вашарском опремом; класичан је пример зато Српско-немачки речник од Ђисаловића) добили смо речник који своје претходнике далеко и неупоредиво надмаша. И не само по поузданости и обилности, него и иначе. По броју протумачених речи и израза ово је досада најпотпунији речник код нас. Брижљивом акцентуацијом и српских и немачких речи отишло се и у том погледу далеко напред. Не мање важна особина овога речника је што су изведене нијансе значења појединих речи и израза. То немају ни један досадашњи речник ни српско-немачки, ни немачко-српски. У њима је обично поређено по неколико речи, често и врло разних значења и остављено читаоцу да „бира“ сам како зна и како може. Овдје је за сваки појединн случај дат пример из кога се види кад, гдје и у ком смислу да се употреби дотична нијанса значења речи. Овакав начин ограде изизкивао је и обиље фразеологије. Састављачи речника обратили су велику пажњу и томе делу посла, те речник извесним страницама чини утисак правог енциклопедиског речника. Али овај принцип, нажалост, није могао бити спроведен до краја и свуда једнако [што састављачи, уосталом, и признају у предговору], јер би и иначе дебела књига, и сувише нарасла.

Подешавајући речник и за практичне, пословне сврхе писци су код извесних речи уносили, са научног гледишта, сувишне и непотребне примере и фразе. Али, с друге стране то се да разумети кад су речнику намењене тако разноврсне сврхе, и кад треба да замени и специјалне речнике за поједине гране, којих ми још немамо. То попуштање и лавирање к практичним сврхама, и ако принципијелно неоправдано, продукат је самих наших прилика. Српско-немачки речник је имао да попуни једну осетну празнину, без обзира на теоријске скрупуле, и то је и учинио.

Ми се слажемо са састављачима и што су уносили порвинцијализме и застареле речи. То се мора чинити не само због разумевања наших народних умотворина, већ и због дела високе књижевне вредности која одају локални језички дух. Затим, и због тога што се при састављању оваквих речника морају у првом реду имати на уму странци којима тако треба олакшати не само учење језика, него

и познавање наших књижевних дела. Отуда бисмо ми више и волели више књижевне, а мање практичне фразеологије. Али то је, напокон, задатак великог енциклопедијског речника који ће ваљда и код нас некада доћи, и коме су г. г. Ристић и Кангрга својим речником дали солидну основу и свршили највећи део посла.

Р. Меденица.

Синиша Пауновић — *Песникове молитве* (Песме у прози. Београд 1928.).

Штампа је са симпатијама дочекала појаву прве књиге стихова (*Искушења душе*) г. Синише Пауновића. Али г. Пауновић је убрзо уништио те симпатије појавом књиге песама у прози, која у себи има тако мало поезије а на против је пуна конвенционалног и баналног. Евидентно је да г. Пауновић слабо има и може да загази, ретко може да заигра, затрепери нити да се излију стихови као:

... ја мајко нисам томе крив —
крива су моја лутања,
и дуга, дуга скитања,
кроз овај голем и шарен свет ...

Тако је запевао симпатични песник, међутим на овом месту нема тога, та особина је ишчезла и прича се причама прича. Ја бих рекао да у целој збирци свега постоје две песме у прози, и то *Писмо друго* и *Посланица*. Поједини циклуси носе и неки догматичан карактер, ако хоћете религиозан. Хоће да се поучи, укаже прстом. Тако у једном писму каже, као калуђер са св. Барбаре: *пази на чистоту душе*. Тај религиозни осећај унеколико је и симпатичан и даје једну лепу црту певању г. Пауновића.

Збирка има пет циклуса (Песникове молитве, Писма, Шапутања, Чекање, Сазнање), одлично је технички опремљена са насловним разнобојним листом г. В. Жедринског.

На крају морамо да подвучемо уочљиву чињеницу да Дучић, и ако је писао песме у прози пре доста година, а г. Иво Андрић ако Ex ponto одмах после рата, да су они остали још ненадмашени а ако ми славимо десетогодишњицу мира и слободног делања.

Рад. Мар.

„Hrvatska Revija“. — „Као први покус једне периодичке Матичине едиције“, с циљем што тешњег „душевног контакта, што би га имала управа са члановима“ и ширења добре и корисне лектире у најширим круговима, покренула је Матица Хрватска, после дугих отезања и чекања, свој двомесечник „Хрватску Ревију“. Први двоброј, са важном и занимљивом садржином, изашао је недавно, и судећи по њему часопис обећава да буде добар, значајан и леп. У забавном делу је у целости објављена драма Г. М. Крлеже „У агонији“, при-

проветка „Збило се чудо у граду“ Г. Ј. Бенешића, једна песма из 1919 г. Г. А. Цесарца и успели превод Г. Ј. Бенешића чувеног спева пољског песника Словацког „У Швицарској“. Од чланака најразноврсније садржине, којима ће уредништво и у будуће давати највише места у часопису, нарочито се истичу чланак Г. М. Нехајева о Владимиру Мажуранићу, Г. М. Брајера о Јурју Драшковићу, Г. Ф. Лукаса о историји и напретку културе и пољског политичара Г. А. Ледницког о националној идеји и њеном развитку. — Разноврстан је и богат фељтон, а уметнички прилози су ван сваке сумње успели.

Поздрављајући појаву „Хрватске Ревије“, која и првим својим двобројем показује труд који је уложио уредник Госп. Бранимир Ливадић да му часопис садржајно испане добар, морамо нарочито нагласити једну свар у задње доба тако ретку код нас. То је савршена техничка опрема часописа и његов луксузни изглед, чиме је у засенак бацио све наше периодичне публикације. У том погледу „Хрватска Ревија“ код нас нема такмаца.

И. З.

ПОВЕРЕНИЦИ „ЗАПИСА“

Бар,	Г. Мих. Доманчић, директор гимназије.
Београд,	Г. Дим. Ђилас, б. чин., К. Милана 81.
	Г. Љ. Тановић, студ., Иванковачка 12.
Беране,	Г. Љуб. Недић, шк. надзорник.
	Г. Мил. Васовић, проф.
Битољ,	Г. Лука Драгићевић, професор.
Вел. Бечкерек,	Г. Бор. Јовановић, проф.
	Г. М. Ракочевић, проф.
Бијељина,	Г. Милица Мирковић, проф.
Вуковар,	Г. Крсто Оташевић, шеф фин. управе.
Дан. Град,	Г. Рад. Ивановић, дир. гимназије.
	Г. Блажо Беговић, шк. надзорник.
Колашин,	Г. Јагош Вујисић, шк. надзорник.
Котор,	Г. Иво Митровић, шк. надзорник.
Никшић,	Г. Ђуро Мрваљевић, проф.
	Књижара Браће Каваја.
Нови Врбас,	Г. Јово Тошковић, проф.
Нови Бечеј,	Г. Б. Ђурковић, фин. чиновник.
Подгорица,	Г. Алек. Лаиновић, суплент.
Плевље,	Г. Р. Мирковић, чинов.
	Г. Чедомир Потпарић, суплент.
Сарајево,	Г. Мих. Делибашић, проф. II гим.
	Г. Никола Вучинић, чин. пор. уреда.
Скопље,	Г. Цвјетко Драговић, студ. филозоф.
Требиње,	Г. Рад. Ракочевић, поручник.
Улцињ,	Г. Перо Вучковић, дир. гим.
Цетиње,	Г. Лука Велимировић, ср. школски надзорник.
Црнојевића Ријека,	Г. Андрија Јовићевић, пенсионер.
Шавник,	Г. Филип Вукчевић, фин. чиновник.

Администратор: Радован Алексић, чин.

(ПОШТАРИНА ПЛАЋЕНА У ГОТОВОМ).

ЗАПИСИ

ЧАСОПИС ЗА НАУКУ И КЊИЖЕВНОСТ

Уредник:

ДУШАН ВУКСАН

Уређивачки Одбор:

ИЛИЈА ЗОРИЋ, РАДОСАВ МЕДЕНИЦА,
МИЛАН ВУКИЋЕВИЋ и ВИДО ЛАТКОВИЋ.

Књ. IV. Свеска 2. ЦЕТИЊЕ Фебруар 1929. Год. III.

САДРЖАЈ.

Страна

„ЗАПИСИ“ излазе једанпут месечно у свескама од четири табака. Претплата: годишње 100·— дин., полугодишње 50·— дин., тромесечно 25·— дин. За иностранство 130·— дин. годишње. Претплата и рукописи (откуцани на машини или врло читко писани) шаљу се Уредништву „Записа“, Цетиње.

ЗАПИСИ

ЧАСОПИС ЗА НАУКУ И КЊИЖЕВНОСТ.

Књига IV, свеска 2. — Фебруар 1929.

ЖЕНА У „ГРБАЉСКОМ ЗАКОНИКУ.“

Готово сви градови нашег приморја имали су још од раног средњег вијека скоро потпуну самоуправу, која траје све до почетка прошлог стољећа. Такви градови имаху своје не само судије и чиновнике, већ и законе и градске статуте. „Било је такође чисто сељачких предјела, који, због различних узрока, не дођоше до својих правих формалних статута, али је зато унутарња крепко зајамчена аутономија суда и управе, чинила, да су и у тим предјелима постојала, и даље се развијала, засебна правна правила“.[1]) Међу тим чисто сељачким предјелима, који су имали и своја „засебна правна правила“ — законик, спада и Грбаљ, приморски крај између Котора и Будве, звани негда Жупа. *Грбаљски Законик* састављен је „у манастиру под Лаством на Митровдан 1427 године“, дакле прије пет стотина година, а издао га је Вук Врчевић, тај вриједни скупљач наших народних умотворина и старина.[2]) Законик има свега 126 параграфа, али ми нећемо у овом чланку прегледати све те прописе, већ ћемо се — као што се то види и из наслова — задржати само код оних чланака који говоре о жени и њеним дужностима, поређујући их истовремено са сличним прописима (у колико их буде) из неколико ранијих и каснијих кодекса које потписати има при руци[3]).

Познати библиски закон „живот за живот...“,[4]) који је сасвим у духу Хамурабијевог Законика, тог најстаријег до данас познатог писаног законика у историји човјечанства (§§ 196, 197, 200), налазимо и у Грбаљском Законику, у коме се каже: „Ко човјека убије главу за главу ...“, али се ипак дозвољава и накнада у новцу, наравно

[1]) В. Богишић: Десетина судских записа из Паштровића (Архив за правне и друштвене науке од 25 јуна 1906, стр. 393).

[2]) Вук вит. Врчевић: Разни чланци. Дубровник 1891, стр. 29—42.

[3]) Д-р Чед. Марковић, „Законик Хамурабиа“ вавилонског краља, Београд [illegible]; „Мојсијеви закони“ (тзв. Пентатеух из Библије); Стојан Новаковић: „Законик Стефана Душана“, Београд 1898[2]; „Законик владике црногорскога Петра Светог и Законик кнеза Данила I“ (први из 1798, а други из 1855 — оба објављена у „Зборнику судских закона, наредаба и међународних уговора по правној струци за краљевину Црну Гору“, службено издање Министарства Правде, Цетиње 1912, II стр. 3—23 и 25—55).

[4]) II књ. Мојсијева, гл. 21, ст. 23—25.

„ако би страна убијенога хтјела пристати“ (§ 1). Но овај принцип важи само за „човјека“, т. ј. за мушкарца, дочим је живот жене важио само половину живота човјекова, те се према томе и траже приликом освете „двије главе женске за једну главу мушку“ (§ 4), док је освета „за мушку главу, *макар од године,**) исто као за јуначку“ (§ 3), т. ј. главу за главу. Ту неравноправност жене видимо и у другим прописима Грбаљског Законика. Ако је, на примјер, требало да жена буде свједок или да се закуне, онда Законик одређује „да буду ваљати три жене за једнога човјека“ (§ 59). У случају да неки човјек остане удовац, онда се могао поново оженити већ послије пола године од смрти своје жене, дочим се удовица није могла удати док прође година дана иза смрти мужевљеве (§ 52). Од непослушне дјеце Законик је међутим једнако штитио родитеље — оца и мајку, јер је ономе „ко би ударио оца или матер“ имала да „се она *рука* пред народом осијече“ (§ 7). Ова казна, можда, изгледа сувише строга, али су овакви преступи и још строжије кажњавани. Хамурабије у своме Законику не говори ништа о мајци — коју је, вјероватно, могао син некажњено бити — већ само о оцу, па наређује: „Ако син бије свога оца, да му се одсјеку *руке*“ (§ 195), а Мојсије пак одлучује: „Ко удари оца својега или матер своју да се погуби“[1]).

И када се ради о прељуби ипак су разне казне за жену и мужа, јер је невјерна жена кажњавана и тјелесно, а муж само новчано и морално. Ако би жена учинила прељубу, муж је исту отпуштао „ошишане главе, ферсана (разрезана) носа и без једног уха“ (§ 14), дочим човјек „који би јавно згријешио изван своје законите жене“ има „да плати кнежини глобе 25 цекина и да до своје смрти не смије у скупштини сјести“ (§ 16). Једино је казна за мушкарца и женску била иста у случају ако би „у вријеме вјеридбе згријешили“, јер је тада требало „да браство дјевојчино каменује дјевојку, а дјетићино дјетића“ (§ 15). Прељуба је често још строжије кажњавана но што то прописује Грбаљски Законик. Хамурабије (живио око 2000 год. пр. Христа) у свом кодексу одређује смртну казну за „жену неког човјека (која се) ухвати у постељи са другим мушким бићем“. Оба преступника имала су „да се вежу и баце у воду“, али је ипак муж могао своју жену оставити у животу, а краљ преступника помиловати (§ 129). По Мојсијевим законима међутим нема никакве могућности за опроштење или помиловање преступника, већ мора „да се погуби и прељубочинац и прељубочиница“[2]). Душанов Законик је, као што је познато, одређивио казне према сталежима, па се у њему и каже: „Ако ли владика (т. ј. властеоска жена или дјевојка) блуд учини са својим чловеком, да им се обема руке одсеку и нос уреже“ (§ 54). Данилов Законик, пак, даје право свакоме Црногорцу или Брђанину да сâм казни преступнике, јер је могао „... ако би своју жену ухватио у блудности ... једно и друго убити“ (§ 72). У нашој народној

*) Курсив је мој.

[1]) II књ. Мојсијева 21, 15.

[2]) III књ. Мојсијева 20, 10.

поезији налазимо трагова, да је муж невјерну жену и спаљивао. То ради не ко други, већ баш популарни Марко Краљевић. У једној се пјесми из Македоније каже, да је Марко невјерну му жену „Елену“ спалио „Што отљуби димни Марка /Те заљуби левен Дука“/ [„.. Марко зеде рогузина, /Ја намачка со катрана, /Ја завитка Маркоица, /Ја изгори домаћинка, /Да се знајит паметуват!“], а и по народном предању се спаљује невјерну жену „со асури и свећа“[1]). Из муслиманских народних пјесама у Босни и Херцеговини такође видимо, да је прељуба кажњавана смрћу. Казну је, по пјесми, вршио и овдје сам увријеђени муж, и то опет спаљивањем. Када је извео своју жену

„.... на мермер-авлију
На њу меће катранли хаљине,
Па упали паша господине,
Упали је, жалосна јој мајка.
Кад се њојзи руке запалиле,
Говорила Хасан-пашиница:
„Трни руке, паша господине,
Доста су те пута загрлиле“.
Говорио паша господине:
„Гори, гори, неверкињо једна,
И ти с’ мене доста наружила“.
Када јој се уста запалила,
Говорила Хасан-пашиница:
„Трни, пашо, моја медна уста,
Доста су те пута пољубила“.
Говорио паша господине:
„Гори, гори, неверкињо једна,
И ти с’ мене доста наружила“.
Кад су јој се очи упалиле,
Говорила Хасан-пашиница:
„Трни, пашо, црне очи моје,
Доста су те пута погледале“.
Говорио паша господине:
„Гори, гори, неверкињо једна,
И ти с’ мене доста наружила“.[2])

Колико је код муслимана велик преступ и дирнути а не још обљубити туђу жену или дјевојку, види се лијепо и из једног њиховог обичаја приликом сахрањивања женских. „Ако умре жена или дјевојка, метну је у табут (носила) тако, да је, када је буду у кабур (гроб) спуштали, не морају примити за тијело него за табут, јер као што мушкарац не смије примити туђе жене и дјевојке док је жива, исто се је тако не смије таккнути ни када је мртва“[3]).

У Грбаљском Законику говори се само о оним дјевојкама које би „у вријеме вјеридбе згријешиле“, а о преступима дјевојака које нијесу вјерене нема помена. По свој прилици такве дјевојке нијесу морале искусити никакву казну, само ако би их сукривац узео за жену. Тако је, сигурно, било и у Црној Гори још у вријеме када је њу посјетио В. Караџић (1834/5 године). „Ако се ипак кадгод деси — каже Караџић на једном мјесту — да каква неудата женска остане брећа, а кривац би се опирао да је узме, то је био потпуно довољан узрок за крвну освету“,[4]) а из тога се, мислим, може закључити, да је ствар мирно свршавана само ако се кривац не би опирао да такву женску узме за жену. Постоји и једна наредба Великог Суда на Цетињу, од 11 септембра 1884 године, која то директно потврђује. „Момче не ожењено — читамо у тој наредби — које ступи у блуд са ђевојком, и она затрудни, обвезан је вјенчати

[1]) Ср. J. Стојковић: Краљевић Марко ... Нови Сад 1922 (Издање Друштва Св. Саве), стр. 140 и 161.

[2]) Antun Hanzi: Život i običaji muslimana u Bosni i Hercegovini. Sarajevo [illegible], str. 209—210.

[3]) Ibidem, 237.

[4]) Вук Караџић: Црна Гора и Бока Которска. Београд 1922, стр. 76.

се са њом, или дати њој и ђетићу све своје имаће, и забрањено му је ступање у други брак са другом ...“[1]). Интересантно је, да ни Мојсије не одређује никакву казну за дјевојку „која није заручена“ а неко би је „преварио ... те би спавао с њом“, већ само наређује да јој такав „да прћију и узме је за жену“[2]). Казна за дјевојку која би згријешила „у вријеме вјеридбе“ сигурно је унесена у Грбаљ. Законик под утицајем Мојсијевих закона, јер за такав преступ налазимо у Грбаљском Законику исту казну као и код Мојсија — каменовање. Разлика је мала, а наиме што Мојсије тако строго кажњава вјерену дјевојку па са ким год мушкарцем она згријешила[3]), док се у Грб. Законику та казна одређује само за оног „младића и младицу“, који би „у вријеме вјеридбе згријешили“ (§ 15), т. ј. само за вјереника и вјереницу. Тако строга казна код Јевреја разумљива је, јер су Јевреји вјереништво сматрали почетком брачне везе, па је такав преступ био као брачна невјерност, која се такође кажњавала смрћу. Али је интересантно, да се у Грбаљском Законику тај преступ тако строго кажњава, јер иначе у цијелом Законику нема ниједног другог дјела које би повлачило такву казну, а видјели смо, да се удата жена која би учинила прељубу много блаже кажњавала. Но Врчевић нам наводи, да је тај преступ још у његово вријеме народ сматрао за „необичан гријех ... који надмашује све седам смртних“ (грехова), па је сигурно због таквог народног схватања и унесена у Законик овако строга казна по Библији. Да би такве преступе што више онемогућили, састављачи Законика су по свој прилици и наредили, да се вјерена дјевојка, ако хоће да се за поштену сматра, мора крити од вјереника „од вјеридбе до вјенчања“, а такође се вјереник не би бројио „међу поштене људе“ ако би у том међувремену „вјереницу задио“ (§ 67). Ипак се човјечија природа тешко може укалупити према хладним законским прописима, па је и таквих преступа — и ако тако страшно кажњаваних — каткад било. Врчевић је забиљежио и један опис каменовања заручника и заручнице, који је био „около 1770 у једној опћини Которског Окружја“, па, мислим, неће бити сувишно и тај опис укратко изнијети. Милица, кћи Стевана Илијина, „пала је у гријех“ са Милутином, сином Тодора Јокова, а својим вјереником, о чему су знали скоро сви општинари сем њихових родитеља. Мјесни свештеник и капетан сазвали су пред црквом све домаћине из општине, да им тај случај, њима иначе већ познати, саопште, те да се посавјетују шта ће урадити са виновницима. Послије дугог савјетовања пристали су на свештеников предлог да се „од два зла бира мање“, те је одлучено да се Милутин и Милица само протјерају из општине. Та је одлука саопштена сјутрадан на скупу родитељима виновникâ и њима лично, али је Милутину и та казна изгледала сувише строга, па је протествовао зашто ће га „гонити по свијету, кад ће он Милицу вјенчати“ и прима „гријех и срамоту на себе“... „А гдје ће ти се обродити жена, и куда ћеш с ко-

[1]) Зборник судских закона .... Цетиње 1912, II, 140.

[2]) II књ. Мојсијева 22, 16.

[3]) V књ. Мојсијева 22, 23—24.

пилетом што се роди?“ — запитали су општинари Милутина, јер је њима било стало до тога, „да Милица не помаши копиле“ у њиховом мјесту. „У мојој кући, а неће у ниједној вашој ...“, одговорио је Милутин, али се на тај одговор народ „узруја и ускушља као ждралови у густу облаку. Стаде га велика граја и вика: Под камење пса и кучку!... Под камење! под проклету гомилу!... Поче звоно у мртвачко тинкати. Народ, у колико би се три пут прекрстио, околи Милутина и Милицу, држећи по кам у руци. Завикаше Тодору и Стевану: „Ако сте наша права браћа и образни људи, ви се први на њих баците камењем. Нећете ли, оно ћемо вас одлучити од брацке и прстом показивати“. Није куд камо ни чекања! Тодор се први баци каменом на Милутина (свога сина), а Стеван на Милицу (своју кћер), па свак за њима. Обојица остадоше под гомилом, гдје ће им кости иструнути чекајући ускрсење мртвих“[1]).

Природно је, да је било и ванбрачне дјеце чим је било прељубе. Такву су дјецу често остављале мајке — као што се то каткад и у наше дане дешава — под ведрим небом, само да би укриле свој гријех и срамоту. Али ни таква дјеца нијесу била остављена сама себи, већ је Законик одређивао глобу од 12 цекина за онога ко би бацао „живо копиле“, а не би га „сачувао док се види чије је“. Ако се таквом дјетету не би могли пронаћи родитељи, онда је имало „да иде дијете у *мулад*“ (ванбрачну дјецу — § 78), а каква је била даља судбина те „мулади“ о томе нам Грбаљски Законик ништа не каже. Дјевојке су се каткад ослобођавале плодова своје грешне љубави и побачајем (abortus) или дављењем новорођенчета, али су то радиле и жене, те Законик одређује, да свака жена или дјевојка, која би „удавила дијете или га отровала у утроби“, мора платити „Грбљу глобе за пô мртве главе (т. ј. 60 цекина)“ (§ 79). Данилов Законик међутим такав преступ најстрожије кажњава, а наиме „такова гријешница има се осудити на смрт“ (§ 74). Поменутом наредбом Великог Суда на Цетињу из 1884 године одређује се, да се она жена или дјевојка, која „употреби отровна средства, или при рођењу удави дијете“, има казнити „као убица“[2])

Сваки је отац одлучивао о браку своје дјеце, те она нијесу имала право то тако деликатно питање решавати. Отац је, дакле, имао право вјерити и сина и кћер по своме личном нахођењу, а да њих чак и не пита; ако би се син противио том очевом избору овај је имао право „да га лиши својега имања“ (§ 24). Поред тога што у Законику има врло много празнина за важна питања, ипак су његови састављачи нашли за потребно да прописе § 24 разраде поближе још у два члана, те се одлучује, да се свака дјевојка, која се не би хтјела вјенчати са младићем кога су јој родитељи изабрали, има сматрати „не само бестидна него и непоштена међу другарицама и у народу“ (§ 66). Син, пак, који би се оженио противу воље својих родитеља, лишаван је насљедства, ако за тај свој поступак не би нак-

[1]) Вук вит. Врчевић: Народне приповијести и пресуде из живота по Боки Которској, Херцеговини и Црној Гори. Дубровник 1890, стр. 153—169.

[2]) Зборник судских закона ... Цетиње 1912. II, 140.

надно „добио родитељски благослов“ (§ 66). То видимо и у Хамурабијевом Законику (§§ 155 и 166), а такође и у Библији[1]). Тај се обичај сигурно и данас гдјегод по нашим крајевима практикује, а Вук Караџић каже, да и „у Црној Гори као и *свуда код Срба**) женидба и удадба не зависи ни од младића ни од дјевојке већ једино од родитеља . . .“[2]) Симо Шобајић († 1916) наводи, како се често деси у Црној Гори, „да се момак и ђевојка први пут виде у цркви при вјенчању“.[3]) Похвално је за састављаче Законика, што су се побринули и о сиротама. Као што је кнез од сваке кнежине (у Грбљу су биле четири кнежине) дужан био пазити да сироти жени не остане земља неузорана (§ 35), такође је све село сносило трошак око сахране сиромашне жене и човјека (§ 97), а исто је тако село било обавезно да „учини харач около свадбе и да дочека сватове“ свакој дјевојци која остане сирота иза оца и матере“, а испане јој прилика за удају (§ 53). (Интересантно је навести како су стари Вавилонци удавали своје дјевојке које се нијесу могле саме удати; то нијесу биле само сиромашне, већ и ружне дјевојке — ако у опште може бити ружних женских. Они су, каже Херодот, скупљали једанпут годишње у градовима све оне дјевојке које су биле за удају, па су ту најљепше продавали, а тај скупљени новац давали су као мираз најружнијим, те им тим створили могућност за удају. „То је, по мојем мишљењу — додаје Херодот, који је тај обачај забиљежио — најпаметнији од свих њихових закона“,[4]) а мислим да се и ми данас морамо придружити овом мишљењу Херодотовом).

Број сватова био је одређен када је дјевојка била из Грбља (највише 50), а ако није, онда „колико углави младожења с оцем дјевојчиним“ (§ 19). Ако, пак, младожења пошаље више сватова но што је уговорио, тада је он био дужан да „одговори дарове за све сватове“ (§ 55). Дарови су се давали сватовима „при трпези у дјевојчиној кући“ (§ 20), а све невјесте биле су дужне да о Ускрсу те године дарују „свакоме, који у цркву дође, по неколико јаја шарених и боцу ракије“ (§ 99). Из овога се види да је главни дио свадбе био у дјевојчиној кући, а тако је било, по Караџићу, и у сусједним Грбљу Паштровићима, док је у Црној Гори, па и у Србији, главна свадба код куће младожењине.[5]) Сватовима се дају дарови у дјевојчиној кући не само у Грбљу, већ и у Црној Гори и „цијелом сусједном приморју“, док се у Србији дарови раније однесу са осталим хаљинама младе из њене куће, па се на дан свадбе раздају сватовима у кући младожењиној[6]).

Отмица дјевојака вршена је, наравно, и у доба када је састављен Грбаљски Законик, те се одређује у Законику глоба од 50 цекина

*) Курсив је мој.
[1]) I књ. Мојсијева 34, $_4$; 38, $_6$; Књига о судијама 14, $_{1-2}$.
[2]) В. Караџић, op. cit. стр. 81.
[3]) Симо Шобајић: Црногорци. Београд 1928, стр 69, нап. 1.
[4]) Шарл Сењобос: Историја образованости, Беград 1906. I књ., стр. 50.
[5]) В. Караџић: op. cit. 85.
[6]) Ibid., 88—89.

(скоро као за пола мртве главе) за онога „ко builds угради дјевојку“, али само у томе случају, ако отмица није учињена у договору са дјевојчиним оцем или мајком, или пак и са самом дјевојком (§ 54). Отмица је строго кажњавана и по законицима Петра I (§ 11) и књаза Данила, али је карактеристично за Данилов Законик, да он не одређује никакву казну ни за дјевојку која би „без знања родитеља својих пошла за момком“ ако је то учинила од своје добре воље, „јер их је — читамо у Законику — сама љубав везала“ (§ 70). Отмица дјевојака била је честа и у Србији, а нарочито за вријеме Турака, али је Карађорђе исту најстрожије забранио: момак за којег је отимана дјевојка био би погубљен; свештеник који би такав пар вјенчао лишаван је звања; три главна свата (кум, дјевер и стари сват) требало је „ударити на шибу“, а осталима који су учествовали у отмици ударано је „сваком по 50 батина“[1]).

И данас се каткад може видјети, да женска са села пољуби руку мало старијему човјеку, а тај је обичај био по Грбаљском Законику обавезан за све женске, те су и жене и дјевојке морале „пољубити у руку… сваку мушку главу, када почне оружје носити“ (§ 71), а то значи од двадесте године старости па даље. Но није само то дужност била и једина обавеза женске према мушкој глави. Жене и дјевојке морале су се и уклонити с пута мушкарцу приликом сусрета, „и то с лијеве стране“, а она која то не би урадила мала је „да се обличи грднијем укором пред народом“ (§ 68). Ако је, пак, женска прела кудјељу, њој Грбаљски Законик није дао да мирно ради свој посао, већ је морала „теке упази“ мушкарца да извади кућељу и поклони му се, или бар да му се „уклони с очи“ чим га угледа; која би прекршила овај пропис јавно је била укорена као и она што се мушкарцу не би уклонила с пута (§ 69). — Овакав однос жене према мушкарцу налазимо и у наше дане по селима у Црној Гори. Можда је Свјетски рат те односе у многоме поремјетио, али код С. Шобајића, који је пред сам рат купио материјал за једно своје дјело, налазимо исти однос жене према мушкарцу. „…Ако жена и старија — каже Шобајић — сретне мушкарца на путу, склони се с пута док он прође…. Свуда женске устају кад мушки дође…. Оне (женске), по селима, љубе мушкога у руку, а невјеста и ђецу мушку….“[1]) Жене су и у Црној Гори, и ако то није забиљежио Шобајић, такође имале навику, да увијек када преду прекину рад док би прошао који мушкарац поред њих; оне су, дакле, све то вршиле добровољно, док су Грбљанке на то приморане законским прописима.

Што се тиче насљедства женских оно је било условно, т. ј. женске су могле имати дио „од очинства али материнства“ само када би се истражила (изумрла) кућа од мушкијех глава“, а у том случају и дјевојке „дијеле као браћа“ (§ 22). Такав ред насљедства налазимо још и у Мојсијевим законима („кад ко умре а нема сина,

[1]) Ibid., 94.
[1]) С. Шобајић op. cit стр. 69, нап. 1.

онда пренесите нашљедство његово на кћер његову"[1]), Мухамед одређује у *Корану*, да треба, приликом подјеле имања међу дјецом, „синовима дати два пута више него кћерима",[2]) док међутим Грађански Законик у Србији није све до 1859 признавао „у опште женским лицима право наслеђивања у задрузи". Тек тада је — дакле, неких 430 година послије Грбаљског Законика — тај Законик допуњен, те је „кћерима задругара, који су умрли без мушке деце, зајемчено право наслеђивања"[3]). — Да се не би поменути ред насљедства по Грбаљском Законику од појединаца злоупотребио тим, што би некога мушкарца адоптирали и лишили своје кћери насљедства, то је у Законику и забрањено онима који имају кћери, да могу некога посинити, сем „ако би му кћери на то пристале" (§ 56).

Обично се каже, да је данашњица гора у свакв погледу од прошлости, и стално се чезне за „прошлим златним временом", које ипак није каткад много боље од садашњице. Данашњи су мушкарци — каже се — много гори од својих претходника, али у Грбаљском Законику има један пропис, који нас увјерава, да мушкарци ни прије равно пет стотина година, када је донесен овај Законик, нијесу били неки анђели. 1927 године издала је Управа Града наше престонице једну наредбу, којом се између осталога мушкарцима забрањује да на јавним мјестима или у пролазу задиркују женске или им што добацују, а такву исту наредбу налазимо и у Грбаљском Законику, са том само разликом, што Управа Града прописује новчану казну или затвор, док се у Грб. Законику за такав преступ одређује казна у вину. „Који би Грбљанин — каже се у том члану — у путу задио од збиље или шале туђу жену или дјевојку, да плати, као преступник љуцкоће, свему Грбљу 4 барјела вина" (§ 113).

Било је ипак и жена, које су биле каткад „преступнице љуцкоће", те су и оне као и људи умјеле да опсују коме „закон или вјеру или образ или пост и овим подобна..."; нејасна је само казна за такав преступ у колико се тиче жене, јер се такав преступник („човјек или *жена*") осуђивао: „да *му* Грбаљ све што има изије и попије и да никад *у скупштини брацкој не сједе*"*) (§ 109). Било је и жена, које су своју кућу поткрадале, те се у Законику за такав преступ одређује казна скоро као и за прељубу, а наиме „која би жена кријући од свога мужа из куће украла или продала, да изије или попије, да јој се ухо или врх од носа осијече и да се по грдилу познава" (§ 110).

Имамо ипак један члан у Грбаљском Законику, који није правио никакве разлике између мушких и женских или дјеце и одраслих. Како су, наиме, сви Грбљани давали своме манастиру преко године одређену количину жита, уља или вина, то је и манастир био дужан на Госпођиндан (сигурно своју славу) „дати свему Грбљу мушкоме и *женскоме*, маломе и великоме, по летурђији објед обилат" (§ 125), а са тога „обилатог обједа" разилазило се тек „при заходу сунчаном",

*) Курсив је мој.
[1]) IV књ. Мојсијева 27, $_{8}$.
[2]) Remigjusz Kwiatkowski: Literatura aravska, Warszawa 1908, str. 74.
[3]) Енциклопедија С. Х. С. s. v. Задружно право (чланак Ж. Перића).

по свој прилици мало више расположено но обично. То се расположење повећавало још и тим, што је приликом одласка са гозбе „сваки ко пушку носи" дужан био „да изврже пушку и тако да захвали манастиру" (§ 126).

Пошто смо прегледали углавном све прописе из Грбаљског Законика у којима су изнесене дужности и права жене (ако се и о неким правима може говорити), то можемо лако закључити, да по том Законику жена није имала нимало завидан положај. Она није била само „за један степен" нижа од мушкарца, како се каже на једном мјесту у Корану, већ често, као што смо видјели, и за два или три степена. Мухамед је говорио: „Старај се жену привезати уз себе доброчинствима, и нигда с њом строго не поступај, јер ју је Бог створио за твоју срећу",[1]) а из Грбаљског Законика видимо, да је њено *привезивање* уз мушкарца било готово немогуће, јер су то била скоро два засебна свијета. Код тзв. *некултурних* Маора, урођеника Нове Селандије, постоји, по А. Ланг-у (Andrew Lang), легенда (сигурно најљепша легенда на свијету о створењу жене), да је жена створена из *еха и сунчаних зракова*, а ми, *културни* хришћани, вјерујемо, да је створена из *једног ребра* Адамовог, због чега јој је Адам и дао име *човјечица*[2]), па онда није никакво чудо, што *човјечица* није била и не може бити равна *човјеку!*

Ристо Ј. Драгићевић.

О НЕМУШТОМ ЈЕЗИКУ.

Сфинга је утјеловљена тајна: осјећај, што га човјек има кад стоји пред неком тајном, коју би желио сазнати а не може, — осјећај помијешан с мучењем, јадом, очајањем због немоћи. Ако сте се кад нашли пред ликом сфинге с таковим осјећајима, онда ће вам бити јасно што сам и ја осјећао у дјетињству неколико пута пиљећи по сат и више у ријечи „немушти језик" и напињући се да продрем у њихову тајну. Али узалуд, дјетиња свијест није могла продријети у реалности које се крију иза тих ријечи. То, да је то језик којим говоре животиње и биљке, није ме могло задовољити; (то пише и у Вуковом „Рјечнику"). — Народ је у тим ријечима изразио сјећање на неку старију свијест човјекову, која се је сјећала још на величанственије тајне о развоју земље и човјека, неголи их ми данас докучујемо. Народни приповједач стоји према немуштом језику у *старијим* причама као према нечему што је само по себи разумљиво, а народни приповједач у *новијим* причама гледа на њ с извјесним наивним чуђењем. Но и један и други имају ипак много пластичнију предоџбу о томе језику него *данашње* дијете, па чак и кад је ово ближе квалитетама свијести човјека из народа него оној образованог човјека.

[1]) R. Kwiatkowski, op. cit., стр. 75.
[2]) I књ. Мојсијева 2, $_{21-23}$.

И узалуд моје дјетиње упињање, узалуд објашњења професора... Чинило ми се да мудрост свих мојих књига не сиже далеко, кад не знају да одговоре на питање које ме толико мучи. И ја се нијесам могао довинути ни до онаквог чуђења, какво данас осјећам код народног приповједача, све док ме није духовна наука д-ра Рудолфа Штајнера довела до неког посве друкчијег гледања на свијет, него нам га пружа данашња култура. Јер друкчија је свијест кад човјек о тајни ништа не зна, друкчија кад мало зна, друкчија кад више тога зна, друкчија кад му се много тога разоткрива. Друкчије је чуђење кад нетко пође да отвори врата па види да су закључана, а друкчије кад он добије кључ и отвори та врата, па се тек тада преда њ испријечи застор који се је одвирнуо и пустио да се унутра покаже нешто у сјају. И т. д. У чуђењу новијег народног приповједача, иако нема оног сигурног знања које је постојало у старијег, живи још много више схватања за немушти језик него у данашњег дјетета, више него и у многог стручњака за народно благо. Но прије него се вратим на тог новијег народног приповједача и његове осјећаје, навешћу укратко садржај двију старијих прича, у којима се још осјећа сигурност приповједачева. Прва је из класичне Вукове збирке, а друга из најновијег издања Српске Краљевске Академије (сакупљач Симеон Ђурић).

Вукова прича нам казује како је живио неки чобанин у поштена господара и зачуо змију како пишти на ватри. Змија га замолила да је избави и он јој пружио свој штап. Змија се попела по штапу и савила чобанину око врата. Рекла му је да се не плаши, него да је однесе њеноме оцу, змијињем цару, и кад га цар буде награђивао да не узме ништа друго него немушти језик. Цар му даде тај језик тако да један другоме пљунуше три пут у уста. „Чобан прође кроз шуму, и идући чујаше и разумеваше све што говоре птице и траве и све што је на свету". Чуо је наскоро чобанин како причају два гаврана, да је тамо, гдје лежи неко јагње, закопано благо. Чобанин одведе свог господара онамо, а кад ископаше благо господар му све даде ради његове ваљаности. Чобанин постане богат. Једне ноћи, чувајући говеда, чуо је разговор између паса чувара и вукова. Сви пси, изузев најстаријег, хтјели су да вуковима издају господарево стадо. Зато их он даде потући. Други дан је појашио кући, он на коњу а његова жена на кобили. Кад коњ опомене кобилу што је заостала, одговори му она да је њему лакше него њој, јер носи једнога, а она троје: господарицу, дијете у њој и ждријебе у себи. Чобан се тому насмија, а жена навали да јој каже чему се насмијао. Он јој на крају обећа, али начини лијес за себе, јер му због тога ваља умријети. (Дајући немушти језик, рекао је змијски цар да не смије никому рећи да зна тај говор, јер би одмах умро). Кад је легао у лијес и спремио се да каже, стане крај њега плакати оно старо псето. Чобанин замоли жену да даде псу комад хлеба, али пас га не такну, него дође пјетао и стане га кљувати. Пас га прекори, што не жали господара, а пјетао одговори да је право да господар умре, кад је луд. Та пјетао може да укроти стотину жена, а господар

не може ни једне. Онда чобанин устане, избије жену и живио је даље мирно.

Прича Симеона Ђурића посве је друкчија: Цар купи од рибара рибу и награди га дукатом, јер је тражио само колико сам цар даде. Риба му рече да из ње скуха жупу и да поједе њу и жупу па ће знати немушти језик. Цар повјери кухање најпоузданијем слузи и рече му да никако не смије кушати. Слуга ипак куша и одмах је разумио што псето крај њега говори. Слуга одговори цару, кад га је о томе запитао, да није кушао. Мухе у соби убаце сумњу у цареву душу ријечима: „Да знаде цар да је преварен, боме би се љутио". Али му не хтједоше рећи тачно. Једном су пошли цар и слуга заједно у лов и чули како мрави говоре да преко три мора има родна јабука, и кад би нетко из њеног плода извадио средину и стрпао у хрпу, да би се плодови преко ноћи напунили златом. Слуга се на то насмије, а цар опет посумња. Мало касније дођу до мравињака угрожена упаљеном шумом. Мрави завичу: „Не дај нас Јово" и слуга граном потрне ватру око њих. Цар опет посумња да слуга разумије говор мрави, но није имао сигурна доказа. Слузи даде највећи мрав своју ногу и рече му, да ће му сви мрави доћи на помоћ ако само пирне у ту ногу. — Мало касније замоли слугу за помоћ хрпа мишева, које је преметала лисица. Он им помогне. Сад цар више није вјеровао у слугину недужност, одведе га кући, разаспе по ливади три струке бисера своје кћери и наложи слуги да покупи сва зрна, јер ће га иначе погубити. Мрави покупе зрна мјесто слуге. Цар онда наложи слуги да пође преко она три мора, да обере јабуку и повади средину, „али кора не смије бити нигдје начета него код цвијета". Дошавши до првог мора легне слуга на травку, а она му прозбори: „Не лези на мени, грехота је, него ме убери и помириши, а потом се намажи испод пазуха и кољена, па ћеш тако пријећи преко мора". Кад он то учини одмах му нарасту крила и он прелети сва три мора. Кад падне пред јабуку, види да неће моћи повадити средину онако како цар жели, и помисли да би му ту могли мишеви помоћи. И тек се помисли, а мишеви се створе и учине. Кад је цару предао јабуке рече цар сам у себи: „Е, Божје се ником узети не да", — и учини га по својој смрти царем, оженивши га својом кћери.

Те обје приче говоре о немуштом језику, али читалац у њима осјећа као да је приповједачу само по себи разумљиво да то све тако бива. Двије врло сличне варијанте Вукове приче налазе се у збирци Н. Шаулића (I). Кад се оне успореде с Вуковом савршенијом причом онда нам се чини да у устима тих новијих приповједача прича замире и пропада. Али став зачуђености њихове због немуштог језика за нас је поучан, јер је ближи и разумљивији нашој свијести. Један од њих каже: „Све зна шта зборе змије, тице, траве, све што говорише... све он зна што има на бијели свијет". Други види нешто мање, али и његова удивљеност се осјећа на сличан начин: „Чобан одатле пође, а разумије што трава говори, што шума говори, што дрво говори, што свака птица разговара". Ти приповједачи до-

живљавају немушти језик дубље и истинитије него модерно дијете[1]). Модерном дјетету се чини једноставно немогуће да дрво проговори, и мучи га то што има негдје нетко ко тврди да је то истина и што се из нечијег увјерења осјећа да је нешто такова доживио. Шаулићеви приповједачи су као човјек, који је стао пред неким дрветом, пред којим је дрво доиста проговорило, а он ускликнуо: „Гле, нема уста а говори!“ — Они су још осјетили како је настала ријеч „немушти“. А ријеч је та настала тако, како се нашој данашњој филистарској свијести, која би хтјела да види ријечи привезане уз појмове као бројеве уз изложене предмете, једва може учинити вјероватним. Мисао: *„нема уста“* (наравно, у сусрет мисли: „нема у што“ — нема у што да се пренесе, саопшти од једнога другом — и другим органским асоцијацијама) преобразила се је и сточила као вишебојна у израз једне ријечи, у придјев *„нем-усти“* па *„немушти“*. Да је ријеч „немушти“ некад у стара времена била много више употребљавана и људима разумљивија, то нам данас још као далеки дозвук свједочи њена сродност с ријечју „нијем“.

А што је значио немушти језик још у она стара времена, кад су људи још схватали сликовити говор прича, како се то сачувало у сјећању у Вуковој и Ђурићевој причи, у то је схватање данашњем човјеку — ако није студирао спменуту окултну знаност Р. Штајнера — још много теже продријети. Ипак ћу покушати да и то прикажем, јер се овдје нарочито ради о том схватању. Онај тко је још мало пјесник у души или ко се буде искрено трудио да схвати како слике могу да буду средством споразумјевања између људи мјесто логичко-математских појмова (чије становите варке данашњи човјек још није прозрео), увјерити ће се да се тако може много боље разумјети дубоко запретана стара мудрост прича него било како друкчије.

На основу изнесених прича може се рећи да немушти језик има ове особине: Он се не може чути физичким ухом, како ни ствари које њим изричу што живи у њиховој нутрини немају за физичко око видљивих уста. — У том језику живи снага необична и већа од снаге данашње људске ријечи. Тко може чути што се говори на немуштом језику сазнаје много дубље тајне свијета, него му их може било који данашњи човјек рећи. Зато човјек, који је стекао немушти језик, сазнаје гдје лежи закопано благо; зато (онај тко га зна) може видјети зачетак у утроби жене и животиње; зато човјек који га разумије постаје све паметнији и све бољи и његово знање немуштог језика помаже му у свакој прилици; зато се тај језик сматра особитим божјим даром; зато се човјек зналац немуштог језика смије тамо гдје други нема разлога, т. ј. разумије ствари, које су другим људима посве непознате. — Али и опасности доноси собом тај језик. Кад човјек прегледа приче онда живо осјећа да би зналац немуштог језика сигурно страдао да ускрати неку помоћ, која се од њега тражи. Што више, у једној се причи вели да онај умире

[1]) Модерни одрастао човјек поготову, али је нарочито важно истакнути дијете.

тко ода тајну да зна тај језик. У другој је цару додуше дано да каже ако кому хоће, но и тамо се чува тајна, а цар је у народној причи увијек и као биће из неког вишег свијета; толика је и таква разлика у причи између цара и обичног човјека, а то се види, баш из тога што, успркос оној даљини, чобани из прича често постају царевима! — Даљне особитости немуштог језика тичу се његовог стицања. Не стиче се он увијек само добрим дјелом него каткада и крађом, гријехом. Но тај је гријех онда некако као изазван, пун дјетиње недужности, и оно како је слуга кушао жупу слично је на поступак лудог дјетета. Та наивност слична је на ону, којом је Ева у рају загризла у јабуку спознања. А доброта царева слика је Божје милости, којом је људима опростио Евин гријех[1]) Тако да се је зло, змијин дар, смрт, на крају прометнула у добро. И у вези с тим је у Вуковој причи слика добре змије (којој је крајња нужда прекалила отров у поштење!) која води човјека омотавши му се око врата до немуштог језика, а кад он тај језик стекне, онда се ослабађа и змије. У том је слика развоја човјечанства, које је ради оног гријеха Евиног изгубило Рај: видовито гледање невидљивог свијета и наступило пут у материју док опет својим постепеним извршивањем добрих дјела (пут са змијом око врата) не дође поновно до видовитости. Једино тако може змија бити слика нечега доброг. — Непријатељ дарова које пружа немушти језик у причи је жена, да се тим прикаже њено значење у причи о првим људима. Свето профанирати, духовно материјализирати, то је — кад се с друге стране погледа — тенденца оног што је учинила Ева. — Немушти језик је коначно некако у вези с рибама и змијама, а стиче се тако да се нешто водено или сочно (жупа или месо) поједе, или прими змијска пљувачка или дах (нешто опет водено или зрачно). — Све су то значења пуна смисла у духовној науци, а све то говоре о немуштом језику приче саме.

Хоће ли човјек да му све то постане јасније, добро је да погледа неколико тврдња духовне науке. Из Вукове приче могло би се помислити да животиње знаду више него људи, јер човјек н. пр. не зна да је у некој жени зачето дијете, а кобила на којој јаши жена зна такве ствари. И томе слично. Та мјеста у причи објашњава тврдња духовне науке да над сваком животињском врстом у духовном свијету лебди биће на степену човјековог развоја, дух те цијеле животињске врсте, који ради својих животних прилика знаде више него земаљски човјек, знаде што се може знати кад се живи у духовном — нашим данашњим чулима још невидљивом — свијету. Човјек, који зна немушти језик, који је дакле видовит, може доћи у везу с таковим бићем и дознати од њега тајне које се иначе не могу знати. Но читалац се бесумње пита, како се је то догодило да су та бића, по својој бити слична људима, постала наједном духовни вође животињских врста?! Духовна наука на то одговара да су сви људи, силазећи из духовног царства на земљу, у почетку пошли с

[1]) Как би читач познавао Штајнерову науку, он би видио шта крију старозавјетне слике које су му данас иначе потпуно непојмљиве или бесмислене.

исте тачке. Они су својим радом спремили кућицу, у којој ће се сами једном настанити: своје физичко тијело. И поједини су од њих посртали путем. Гдје је који посрнуо тамо је и заостао. Било је таквих, који су израдили своју кућицу до облика риба, и који су се у тај облик толико уживјели и заволели га да им се он скрутнуо и нису га више могли мијењати. Прије тога су духови прошли најприје пут минерала, па биља (само онда још много мекших и ближих духовноме), а затим све облике животињске, како то описује природна наука о развоју и како се то још може проматрати на људским ембрионима. На крају је завршен облик човјеков у који се је онда уронио вјечни дух ствараtељ, људски „ја", и по мало заборавио и на своју духовну домовину. Док он још није ушао у тијело, био је видовит, био је у додиру с другим духовима и таквим ће опет постати, ако поднесе све напоре и изврши све задаће, које су за то нужне. Другим ријечима: стећи ће немушти језик. — У оно вријеме, кад је развој прелазио од облика риба на водоземце, онда је згушћивање Земље дошло дотле, да се из посвудашњег елемента воде почеше појављивати прва копна. Човјек је ишао напред, а животињско тијело, које се је једнострано развило и које се није суздржало од дефинитивних форма, на том прелазу изградило је рибе и водоземце. Чудно је кад се овако из далека и без ширега погледа, али ето: одатле у причи баш рибе и змије, одатле оно подавање пљувачке и храњење жупом, одатле и зрак и огањ (змија се пржи у огњу), јер се на таковом прелазу из једног елементарног стања у друго сва стања донекле понављају, као и код прелаза једног агрегатног стања у друго у данашњем животу. И баш то је час — учи нас духовна наука, а учило се тако и по старим мистеријским храмовима — час који нам у слици приказује мит о завођењу у Рају. И још данас живи успомена на ту револуцију у развоју земље у том: што је између рибе и змије, двају животињских бића која су се развила једно непосредно иза другог, тако силна разлика. Ако свако биће својом спољашношћу приказује што се налази у њему, а то се већ види ако упоредимо лице добра и зла човјека, онда је риба доиста слика нечега врло недужног, а змија наједном нечега врло отровног и грискоґ. (Рибе грабљивице по својем облику подсјећају наравно више на змију).

И неке друге слике су у вези са старим истинама у сликовитом религијском облику. Истина је да је природна ствар, да се јагње нађе уз чобана, но јагње је стари хришћански симбол за Христа и зато није чудо да се благо налази баш тамо, гдје лежи јагње. (Благо, у сликовитом говору прича, значи увијек неко знање о вишим свјетовима). — Исто тако је особит онај однос између чобана и господара. Чобан даје све благо господару, а господар му све враћа — слика односа између човјека и Бога, заслуге човјекове и Божје плате. — Симбол рибе у хришћана не значи друго, него ону чистоту, људе, који по узору Христову хоће да буду онако чисти како је био човјек прије него се појавила змија.

Кад човјек на овај начин прегледа даље богаство прича и њихову органску повезаност, онда не зна доиста да ли је љепша Вукова или Ђурићева. У Ђурићевој је морима и крилима приказано како ваља поћи у више свјетове да се дође на исправан начин до немуштог говора, да се дође до онога што има цар, да човјек сам постане царем. Јер, све дотле, био је слугин став према немуштом језику непотпун и опасан по њега. (Тај слуга у многоме наликује на Парсивала, који такођер полази на пут, који га доводи до сазнања о духовном свијету). У Ђурићевој причи насликан је још на особито лијеп начин однос знаности и умјетности. Јабука (спознање) слика је знаности, а ђердан цареве кћери, украс и красота, слика је умјетности. Међусобни однос тих двију грана људске културе приказан је и тим како мрави — марљиви неуморни мрави — помажу да се расути ђердан сакупи (да се с умјетношћу обогати знаност), како тек онда међусобно могу да заблистају у свој својој љепоти кад се угледа њихова величанствена цјелина, њихова мисија у Божјем свијету. — У науци, у сувом логичком сазнању тачно је оно најспољашније (љуска јабуке која не смије да се поквари), а језгру ваља тек сачекати, с муком извадити. Језгру треба сачекати, да се попуни одозгора инспирацијама из духовног свијета. Прилике, да се та језгра од злата (сунчевог свјетлог метала) може улити у јабуку, стварају се преко цвијета (слика умјетности) — но на љуски се, казано је, не смије ништа мијењати.

Помислиће нетко и запитати: „Добро, а шта је с мишевима? Шта представља ласица, травка и т. д.?" Казаће се одмах, да су то слике пуне органског смисла, но за сад су оне још даље, за почетно саопштавање, од казаних. Али што је сад важније за оног, тко на такву мисао дође, то је, да он мора знати општу ствар, како народни приповједач старијег, још мање новијег времена, (и ако је његова свијест друкчијег квалитета од наше данашње) обично није видовит у ширем, разрађеном смислу. Он је у најчешћу руку инспирисан кроз зрачеће слике (које често сам не би знао одгонетнути, још мање објаснити како су настале) и зато се њему може десити а дешава се положај гдје као у сну ријека виђења пресуши, па та мјеста он онда надопуни својом логичком свијешћу, и баш тиме често поквари. Још чешће то учини народ или сакупљач. — А што се ове згоде о мишевима и другом у овим причама тиче, довољно је нагласити да сазнање о тим стварима долази узгред и полагано, а кога би н. пр. бунило да схвати све казано с разлога што још не зна зашто су они мишеви, тај би био сличан ономе ко неће да чује велебну пјесму о женидби Душановој зато што не може да схвати како је то да Балачко војвода има до три главе.

Али немушти језик није важан само за те приче, које о њему изравно говоре. И у другим нашим народним причама проговарају животиње и биљке и живе неку судбину као и људи. И тамо је за разумијевање важан кључ: познавање тајне о немуштом језику. То вриједи и за све друго народно благо, и за поједине умјетне пјеснике и за разумијевање нашег живота. Но данас је дошло вријеме кад

слуге, који су настојали око ваљаног развоја свијета и душе, сазнају тајну о немуштом језику. И доиста сваки човјек, који се данас труди, може помало стећи разумјевање свог царског става у природи, која га окружује. Али ће, крај свега тога, за свакога тко не нађе љубави и пажљивости према истини, него се обмањује да се све може постићи грубим профанисањем, — кога је препуно наше доба — за сваког таквог човјека немушти језик остаће и даље нијем!

Д-р Станислав Жупић.

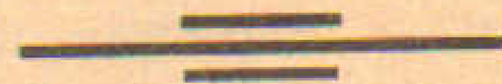

МАНУСКРИПТ НЕПОЗНАТОГ МЛАДИЋА.

(крај)

Свечана је ово ноћ, пред празнике Велике Госпе. Можда зато видим толико звијезда кроз своје мало окно. Мачка се пробудила од тишине у котлу, чијим је брујањем била успавана. Предући мрзовољно, одмилила је у кут памучним ходом. Прозори су свјетлуцаво плави од небеске модрине. Легао сам раније, оставивши отворена врата, да боље чујем, ако ме ујак буде штогод зовнуо. Данас му је, неочекивано, дошла мала депутација. Њу је предводио стари морнар Анто Божији, у свечаном одијелу, сашивеном од старих једара. Он ступи пред ујака и, сузних очију, почне да узбуђено сриче:

— Велечасни-хе-хе-велечасни — ту застане и окрене се пратиоцима, гледајући очајно ко утопљеник. Нико се не одазивље. Стари морнар кашљуцну и настави: — Пречасни оче-е-е велечасни дон-дон-дон Божо — пре-велечасни-оче наш, који си — који си на небесима милошћу Господа опет прогледао, ми смо дошли — овај — дошли смо ми-и-и-и сви ови иза мене — дошли су. О-оче наш — дошли смо. Ови су сви дошли да ти честитају. И-и-и ја с њима. А-а-уз то — ево нас свију пред тобом. Ево и њих и мене испред твоје велечасности и молимо те — то јест — ја-ја те молим испред њих, да нам сјутра отпјеваш Велику Мису, на дан Велике Госпе — оче наш — да-да нам отпјеваш Велику Мису. Хвала — хвала ти стопут — ето И сиједи морнар приђе и пољуби му руку, а за њим сви остали. Ујак је био необично раздраган толиком пажњом и обећао је да ће их свакако удовољити жељи. И ево. Сад је ноћ сјајна пред зору његове Велике Мисе. У вечерњој молитви измолио сам неколико Оченаша више, за сретан исход сутрашњег дана. Већ осјећам сан у склапању очију. Тишина се све дубље стишава.

Не знам које је било доба, кад скочих из кревета, пробуђен тутњавом по стропу и шкрипањем врата. Без даха отпузим уз стубе, кад ли, сав запрепаштен, спазим ујака, обучена у свечано мисничко одијело. Био је погнут над књигу, мрмљајући неке молитве. Кад сам домилио до самог прага, он је нагло зађутао и упиљио своје слијепе очи на моју страну, као да ме осјетио. — Пис — пис — иш — нагоди се добри старац, мислиће да је ту мачка. Онда се опет нагну над књигу, промрмља неколико ријечи, рашири руке и окрене се, шапћући: Dominus vobiscum — Et cum spiritu tuo — одговори он сам себи вишим тоном, подржавајући моме гласу. Ах, Боже мој, сад сам се сјетио. Ујак се то вјежба за свечану службу Божију. Видио сам

послије, како му је лице потамнило. Оборио је главу и клонуо на постељу. Лицем је бивао све тамнији, као да су му црне слутње, пролазећи крај његових пресахлих очију, спуштале низ чело злокобне сјене својих црних плаштева. Сутрадан је под звекетом зарђалог звона ступио пред олтар. Црква је била препуна. Како ми је тужно било, гледајући онај свијет, гдје јеца од радости, што је мој ујак прогледао. Несрећни је старац марљиво листао и прелиставао по великоме молитвенику, правећи се да чита и најзад побједнички лупнуо, склапајући књигу. Тужна је глума била срећно свршена. Затим на излазу: сузе радоснице, честитања, љубљење руке и на крају наша кућица, најсигурније уточиште. (Овдје је неколико редова прецртано збијеном кривудавом линијом и стога нисам могао да их препишем. Иза њих текст овако слиједи:)

Био је пун мјесец, кад ми кроз окно паде у собу сјена нечијег профила, пузећи нечујно зидом. Отшкринем врата, прислушкујући. Чу се плашљиво куцање. Отворим и од изненађења не могох ни да писнем. Она прошапта:

— Динко, добро вече — и почне да прстићем шушка по завежљају папира, што га је држала у руци. Очи су јој биле спуштене.

— Дубравко — једва се ослободим — зар се нисте плашили да у тако касно доба —

— Не — прекиде ме она узбуђено — како сте могли да на то и помислите? — Одговорио сам ћутањем. Она се насмјешила благим дјетињим осмјехом, гужвајући прстима листић, отргнут са бршљана. Затим ме погледа, скупљајући обрве и занријети ми својим њежним кажипрстом:

— Тако, тако — а ви ме и не питате зашто сам дошла. —

— Бојао сам се — рекох — јер ми се чинило да ће вас то увриједити — Дубравка не одговори. Само је бршљан зашуштао, ко несвјесно прошаптане ријечи.

— А знате ли зашто сам дошла — и не чекајући на мене, одговори — ево зашто — и показа завежљај. — То је за вас. —

Стајао сам, ганут до суза, не знајући шта да кажем. Она ми пружи дар:

— Динко, узмите, то вам је успомена од Дубравке, коју ћете брзо — даље не изрече, као да јој је нешто запело у грлу.

— Дубравко, шта вам је — једва изговорим — јесам ли вас нечим увриједио?

— Нијесте — уздахну тужно.

— Је ли вас ко други увриједио?

— Није —

— Да вам се није догодила каква несрећа? —

— Не — шану, ко лист, и обори главу. Тишина. Чуло се и капање росе на маховину. Хтједох да још нешто упитам, кад ли ме она погледа тако тужно, да и сад задрхтим, кад се сјетим, и рече, скоро без гласа:

— Динко, ја одлазим — ноге су ми заклецале и хладна ми бљедоћа прође лицем.

— Када — запитам, не препознавајући више ни свој глас.

— У понедјељак, рано — Кад то рече, нешто ми олакну у души, па ћу ведрије:

— Дубравко драга, још ћемо се барем једампут састати. Данас је сриједа.

— Ах, сриједа. Још само четири дана. Како ће то брзо протећи. — Она опет ућута, гледајући крадом у моју собицу. Кад је изразила жељу да је разгледа, увео сам је пажљиво и све јој показао: два пара старих ципела, које ми је ујак поклонио, једно одијело, скројено од његове мантије, наслоњачу, из које провириваше слама и распукли ормар, са неколико књига. (У идућих неколико редова могао сам само да прочитам ове три ријечи: „руке — лице — близина“. Препис даље овако гласи:)

Ујак је необично туробан. Његова је глава међу кољенима, а наочари леже на молитвенику, повећавајући под собом три ријечи: Господине Боже мој — Од дана Велике Госпе, добри старац није никог примио. Његова је бол ограђена високом оградом од живице, а ја сам строги чувар на вратима. Осим мачке никога не пуштам унутра. Дан послије мога састанка са дивном дјевојком, добио је ујак писмо, чија су слова овако звучала:

Драги, велечасни господине,

Задивљен чудом, којим вас је добри Бог походио, те послије толиких година опет прогледасте, слободан сам да Вас, као Ваш стари пријатељ, посјетим ове недјеље и да Вам уједно покажем неколико својих сликарских радова. Веселећи се скорашњем сусрету, поздравља Вас најсрдачније

Иво Стојић
директор у пензији

Добри је старац забугарио на ове ријечи и очајно замахао рукама: — Ах, знам — знам ја мој Динко. Он хоће само да ме утврди у мојој лажи. Зна он да ја не видим, него само хоће да подиђе мојој несрећној уобразиљи.

— Немојте тако, драги ујаче, господин Стојић је тако добар човјек. Он не би могао да учини то, што ви рекосте.

— Пусти Динко — рече ујак погнуте главе, па је нагло подиже и упита оштрије: А зашто онда хоће да дође са сликама. Знам ја. Он би желио да ме ухвати на дјелу. Ко крадљивца. О Боже, Боже, шта сам учинио? —

— Умирите се, драги ујаче — јавим се благим гласом — умирите се. Баш то, да господин Стојић жели да вам покаже своје слике, баш је то доказ, да је и он увјерен да сте ви заиста прогледали. Уосталом чули сте шта пише.

— Да, да, истина је — рече добри старац жалосно — како би он могао да лаже. Опрости ми Боже.

— Е, добро, ујаче, а шта мослите, хоћете ли да га примите? Или да му писмено откажем посјету? —

— А-а-а — не-не — то не. Тек би тада посумњао у моје оздрављење. — Часак ућута, скупи чело, па ускликну очајно:

— О Боже — Боже Господе — шта ћу. Динко — прожме ме старац слијепим погледом — реци, реци шта да радим. Ја сам немоћан. Ја-ја — ух. —

— Ујаче драги — уплетем се плашљиво, да га умирим — не клоните. Све ће се добро свршити. —

— Како то мислиш — дахну он смиреније.

— Ево како. Некако ћу доћи до господина Стојића, да разгледам слике. Изабраћу их неколико, једно четири, пет, молећи господина да само те понесе. —

— Е-е — мој Динко. Али ако те упита зашто да баш те слике понесе. —

— Па ништа, драги ујаче. Казаћу му да познам ваш укус и да ће вам се те највише допасти. Затим ћу одмах доћи да вам сваку од оних одабраних, тачно опишем. —

— А шта онда — упаде добри старац, нагињући се да боље чује.

— Онда ћу вам казати шта је у свакој најглавније. И то ћете редом да научите. И кад вам ја будем износио слике, ви ћете, драги ујаче, да на свакој уочите оно, што сте оним редом научили, јер је потребно да увијек ви први нешто примијетите, да господин Стојић не би посумњао. —

— Хе-хе-хе — насмија се ујак од драгости — то је сјајно, Динко, то је сјајно — хе-х-е-хе — Бог ти платио. А како би то, на примјер, изгледало.

— Ево, како. Запамтите ово, драги ујко: Кућица с баштом, врело под стијеном, црквица у грању. — Он прошапта неколико пута и рече, весело, ко дијете: — Научио сам. —

— Е добро — и ја му принесем неки стари картон, као тобожњу слику — како вам се ова допада. —

— А-а — како је ово лијепо. Ова кућица, па башта уз њу — хе-хе-хе — дивно. —

— Добро, драги ујаче, остало ћу ја да говорим, а ви само потврђујте. А како вам се допада ова слика — рекох, приносећи понова картон и једва се уздржавајући да не бризнем у плач.

— Особито — Ах — то сте тако сјајно извели. Нарочито је дивно ово стјење и врело испод њега. —

— Добро — добро — умијешам се, не могавши од туге да издржим ту преболну глуму. Добри се старац разведрио и љубио ме од милоште и захвалности. Ја сам .. (овдје је прекинута реченица и остављено испод ње неколико редова празних.)

Било је послије подне дана Господњег. Добри је ујак већ сједио у накривљеној наслоњачи, спреман да сваки час дочека господина Стојића. Шаптао је у себи ред слика, које сам му назначио, распиткујући покаткад сад за ово, сад за оно. Најзад нисам више могао да издржим, него му рекох:

— Драги ујаче, ја морам да још једном тркнем до господина Стојића, да видим јесу ли у реду све слике, које сам за вас изабрао. Одмах ћу се вратити. Вјерујте. —

— Динко — не остављај ме — рече старац згрануто и ухвати ме грчевито за руку.

— Не бојте се, драги ујаче, не бојте се. Вратићу се одмах.

— Ах! Динко, Динко, ти ћеш ме издати. — Стари је свећеник проблиједио на те ријечи и сузе му кануше. Он пусти моју руку и рече, преклињући ме:

— Динко, тако ти Господа, тако ти мајке твоје, а сестре моје, врати се одмах. — Молио ме тако, скоро плачући. И кад сам га умирио и увјерио да ћу се сигурно одмах вратити, изашао сам брзо из мирне кућице.

Већ сам стигао до улаза, кад шкринуше враташца винограда. Указа се Дубравка, са осмјехом, који ме заустави. Приђох јој. — Већ сам мислила да не ћете доћи — приговори ми врло обазриво — али хвала Богу, преварила сам се. — Ућутао сам, гледајући у њезине искрене, дјетиње очи. — Зашто ме тако гледате, Динко? Све ми се чини, као да хоћете да ми нешто кажете, па вам је тешко. Је ли? —

— Погодили сте, Дубравко. Жао ми је што не могу да останем дуже с вама. —

— Ето — ето — знала сам да ће тако бити. Ах, ни данас не можете, а посљедни је дан. —

—О простите, мила дјевојко. Ви не знате како ми је тешко, али морам. Морам да будем ујаку при руци, јер ће му скоро доћи господин Стојић, ваш ујак. —

— Добро Динко, ви не можете ништа да за ме жртвујете. Нека — нека — Она се окрену, тарући рупчићем очи. Затим ће тихо дрхтавим гласом:

— А ви и не знате — ви не знате шта сам ја све чинила да данас будемо што дуже. Да будемо дуго сами — сасвим сами. — Толико сам био дирнут тугом у њезиним ријечима да нисам знао шта бих одговорио.

— А знате ли шта сам учинила — настави изненада добра дјевојка, као да се тек сада сјетила, — ја сам наговорила свога ујака да данас посјети велечасног. Мислила сам да ћемо тако бити сигурнији. — Опет сам ћутао, спуштајући свој поглед пред њезиним. Мишљу ми прохуја сва љепота понуђеног раја, а за њим сав ужас, који би ми се сурво на душу, кад бих примио дивну понуду. И рекох:

— Дубравко драга, немогуће је. — Она бризну у плач, загњуривши лице у бјелину свога рубца. Проблиједио сам. Сузе ми навријеше. Нешто се у мени скупило да нисам могао ни дахнути. Она ми пружи руку, обасјавајући ме кроз сузе тугом свога погледа:

— Збогом, Динко. — Кад то рече, потамнио је око мене виноград. Или су ми се очи узмутиле. Ко кроз сан, чух шапат:

— Зар нећете да ми пружите руку. — Учинио сам тако и остао нијем, слушајући одилажење њезиних корака. Кад је прихватила за браву, обузе ме очај и учини ми се да нешто, неизмјерно драго, тоне преда мном. Викнух: — Дубравко — Дубравко — Вратила се, не прогоривши ни ријечи.

— Дјевојко драга. Останите још мало — замолим потиштеним гласом. Осмјехом је одала свој пристанак и ми пођосмо лагано уз виноград. Са његовог врха видјела се стаклена тишина подневног мора. (Овдје на неколико редова лежи прилијепљен црн, вечерњи лептир. Смрт га је снашла у нагло склопљеној књизи. Ни једна се ријеч не може назрети под његовим разапетим крилима. Иза њих текст овако слиједи:)

И одвукла нас је самоћа вијугаве стазе. Пењали смо се све већој тишини, јер су нам ријечи, и ако све тише, бивале и све јасније. — Дубравко — пренух се изненада, стојећи с њоме на стијени, са које пуче пред нама блистави залив и кровови кућица, стиснути под брдом — Дубравко драга, већ је вријеме да се вратимо. —

— Немојте Динко — одговори она, изражавајући молбом очију исту жељу. Она се придржа за ме и окрене се:

— Динко — зар није лијепа она црквица горе, у камењу? Да се попнемо до ње? Хоћете ли? Има још времена, јер мој ујак спава недјељом до четири сата, па ћете моћи да стигнете, прије него што он дође к вама у посјету. — Оклијевао сам неко вријеме и најзад се упутисмо. Блиски шапат ријечи учинио је наше пењање лаким. Брзо стигосмо до црквице. Изгледала је као уклесана у гломазној стијени. Давно је посљедни поклоник изишао из ње. Уз црквицу, ограђену високим зидинама, накривио се кућерак, са притвореним вратима. Некада стан црквењаков. Око нас је владао мук нагомиланог камења, тмасте боје, ко храм самоће. — Динко — зазвони мало Дубравка, послије кратког ћутања. — Динко — одјекну јасно у стијенама. — Ах, како је овдје необично — изненади се она. — Ах — како је овдје необично — опет се зачу јека. — Боже, ко да нам се неко руга — узнемири се добра дјевојка. — Боже, ко да нам се неко руга — одјекну опет њезин глас. И нешто се сруши. Одронио се камен. Језа нам се осу тијелом. Погледали смо се. Учинило ми се да је примијетила мој страх. Мало застиђен, предложим да одемо баш до онога мјеста, кога смо се толико бојали, ради његове пустоши и тајновитости. Било ми је непријатно, што је на то пристала, охрабрена мојом одважношћу. Уђосмо лагано у пусти стан црквењаков. Тапали смо часак, као без очију, невични мраку и мемљивом задаху гњиле маховине. — Јао Динко — задрхта дјевојка — видите. Шта је ово? — У куту угледасмо два мртвачка сандука, са јастуцима, вијенцима и плахтама. — Хајдемо, бјежимо, овдје је тако страшно — дахну Дубравка усплахирено и ухвати ме за руку. — Што се тако плашите — рекох привидно крепким гласом, а сузе

ми навријеше. Сиђосмо као гоњени, кроз друга врата, до саме црквице. Око ње су биле гробне плоче, са неколико угаслих кандила. По зидинама је сипио ситан шум дивље лозе. Некако смо одахнули, угледавши над собом ведрину неба и сунце, које се већ крило с друге стране грања. Обузела ме нека чудна радост, што сам ипак храбро провео дјевојку кроз црквењаков стан. Сјели смо на клупу уз саму црквицу. Она је прислонила своју лијепу главу на моје раме.

— Динко, зар не, овдје је ипак дивно — прошапта и приђе ми лицем тако близу, да сам се угледао у њезиним очима. Одговорио сам без ријечи, јер су биле сувише слабе да изразе моју срећу. — А зашто ће ово — упита добро дјевојче изненада, показујући на мале пропуклине у зиду. — То су некад биле пушкарнице, драга Дубравко. У давно доба разбојници су врло често силазили са горе под ову црквицу, да је опљачкају, јер је била пуна злата и бисерја. Зато су око ње подигнуте зидине и торњићи за стражаре. — Боже драги — зачуди се она — како је сад све опустило. Је ли, Динко, а зар се велечасни жупник није бојао да овдје станује и чита мису? —

— Не, драго моје — рекох слободно и насмијано — он је имао своје чуваре и дању и ноћу, а и сам је увијек био под пушком. —

— Боже, Боже, па велечасни је онда и на служби Божијој био са пушком о рамену. —

— Није, Дубравчице, његова је пушка за вријеме мисе висила о вратима, а стражари су међутим бдили под зидинама. — Она се задовољила тим одговором и спустила своје руке на моје, гледајући ме са много оданости. (Овдје изгледа да је рукав незнаног младића прешао преко неколико редова, док су још били свјежи. Зато их нисам могао прочитати. Ово даље пише:)

О како ме и сад пробада језа, кад се сјетим. Посљедњи пут смо се насмијали, излазећи из црквице, гдје смо посматрали неку стару слику, на којој су се видјели само бркови. Ја сам јој тада рекао да ови бркови личе на два миша, који, подијеливши плијен, одлазе задовољно, сваки на своју страну. Тада смо опет сјели на клупу. О Боже, зар су њезине дражи биле толике, да од њих нисам ни примјетио спуштање твога мрака?

Не знам у које доба, тргох се из загрљаја, обузет смртним страхом. — Шта вам је — пренерази се Дубравка. У мраку видјех како је проблиједила. Мук паде међу нас. Шушнуше два-три листа о зиду. И чу се нешто; као да неко прилази кораком без звука. Погледам и нехотице на улаз у црквењаков стан. Кад крикнух — Ујак — Дубравко — ено ујака — стоји на вратима. — Хтједох да скочим, али сам био као окамењен. Она се привлачи уза ме, дрхтећи:

— Боже — шта вам је Динко. Примирите се. — Погледао сам опет на врата. Није било никога. Поливен леденим знојем, једва сам се најзад усудио да се вратимо кроз црквењакове одаје. Запињући за жбуње, трчали смо низ вијугави путањак, гоњени нечим страшним, несавладљивим. И једва смо се сјетили да се на растанку опростимо стиском руке.

Тада пођох сам, пун црне слутње. Плашљиво, ко крадљивац, отворим врата дворишта и уђем. Ујака није било, ко обично, да ваби птице на вечеру. Приђем ближе. Сви су прозори тамни. Само је нешто тињало за окном капелице. Разведрим се мало, мислећи да се ујак можда моли уз свијећу. И зазвоним. Нико се не јавља. И опет зазвоним. Никога нема. Прихватим за браву и гурнем врата. Мачка скочи преда ме, режући, крвавих очију. Погледам у капелицу, кад ли ми ноге клецнуше. И крик ми се забоде у грлу, од грозе пред оним, што сам видио под олтаром. Ујак је лежао мртав, са наочарима у руци.

(Г-ђици Олги Московљевић)

Никола Шоп.

КЊИГА ИСТИНЕ.

ВЕЧЕ.

У њему се смеје доброта, душа, сета
а благости се моле над уморима злоће;
и под њим утону муке овога света
док сузе лишћа капљу по крошњама самоће.

У сећањима се купају сунца крвава
што просе утехе чезнући без исповести.
Хај у њему се молитва звезда уљуљкава
у којој засањају благих тишина вести.

Са њиме проклијају љубавна заточења;
а скривене лепоте грле се заљубљењем. —
И луталица нађе у њему помирења
под сенком умирања за вером и спасењем.

Оно нам долази с васкрсом и са тамом
да сузама се храни, плодом наших полета.
И уморне нас откупи трговце пред храмом:
док под њим утону муке овога света.

ВИЗИЈЕ ПЛЕСАЧИЦИ КАД УМИРЕ.

Сву ноћ је дружина трештала сву ноћ је она зибала:
беле уснуле кнегиње чије је чежње плесала...
Прва је виола певала по праху трулежи гибала
мирисно тело њезино кроз муке старих лутала.

Сву ноћ су греси вриштали младости тела девојке...
Једна је суза блеснула блесак у ништа пропаде.
Чело је гудило лудило мрсило чудне увојке
што их судбине драгања презрењем за смех уради.

Она је плесала, плесала судбину истина сатрулих,
она је сањала, сањала мирис невиних лепота,
она је вриштала, вриштала ехо чекања умрлих,
она је певаал, певала сузе ценетских срамота.

Неке су очи сноморилe с одблеском гробних дубина,
једна је слутња милила са језом немог умора.
Она је љупко дрхтала као сјај чистих рубина,
светиљка свака плакала таму пропалих чадора.

Зрцало се је смејало с одразом дана суморних...
и ромори јој шапућу неће јој нови свануги...
А они што им је давала бол чар кршења уморних
насмејаће се жалосно и мало ће се ганути.

Она је плесала плесала драгост је њена зибала
утеху нежних љубави бели загрљај милости...
Прва је виола певала суморну молбу гибала
самоћи гробних трулежи за мир пропалој младости.

БЕЛА СЕСТРА.

Она је сишла с ума у пролеће
кад се развеју самоће самостана,
по којима је венац суза везла
на одблесцима сваког дана рана.

Она је негде снатрила, снатрила
попут кандила кроз таму тишине...
Смешак се просу по лицу суморном
као бол звона низ суре долине.

Лептир јој бели слетео на груди —
ко кита наде — аманет дрхтави
снови се тихо расцветаше њени
као заранци свих срећа крвави.

Са сузом му је крила опрљила...
лептир задрхти и клонуо паде. —
Да ли ће сестре вечерас молити
над утехама неке сетне наде.

Она је сишла с ума у пролеће...

Лав Иља.

НЕДОЈАВЉЕНИ СНОВИ.

У овој драгој ноћи сан је тек дуго чекана јава;
Та арија никад знана неповратно кад нестанемо у мрак.
За судбином или златотканим сновима, оглашеним друмом
Одњихаће нас нека незнана жеља у старе дане.
Ти погледи чудни затроваше нам и последњи осмех,
А лик тај румени нашем чуђењу увек је близу.
И сваки дохват руке по тој драгој нам коси
Судбински нас растужи и ноћ нам прође у страху.

Гласно дозива неко а глас нам је тако драг:
То срце можда јасније говори и тако хоће,
Ил' ветар улицом широко иде и развикује тишину.
У ноћима дугим мучи нас савест наша чудно измирена;
Ал' тела певају и даље тако заносно, топлоносна тела.
И све док срце гласније и трезније не завиче,
А после јад ће само ту зиму да згрије, и тако плаховито.
Тек много касније дочује се глас из које улице
И очи наше успаване изгубе мирноћу.
Драго наше детињство кроз мрак први и кроз сан,
Сваки на погледу понесе по један крај најдаљи и најдражи.
И за срећом крадомице одбеже кроз приглас нечувени.

О драга наша ноћи и пуна тамних мириса —
Од свега оста једна сенка застала на којем драгом предмету.

Хуснија Ченгић.

ДЕСЕТ ГОДИНА ЗАЈЕДНИЧКОГ ЖИВОТА.

(2.)

Биланс нашега десетогодишњег државног и националног живота иза ослобођења и уједињења је пасиван. Завршује се са једним великим дефицитом, јер стојимо много горе него ли у почетку при стварању уједињене, заједничке државе.

Узрока има више, основни су ови:

У питању народног јединства пошло се је погрешним путем. Уместо да се оно постави као циљ, узето је као свршен, готов чин. Уместо да се ишло са периферије полагано и постепено у све то ужим концентричним круговима ка центру, порушено је од један пут све постојеће да се постигне једно централистичко уређење државе. У ту сврху донесен је и један чисто централистички устав, који није уставио природни ток ствари. Ја сам већ 1922 године, дакле годину дана иза доношења Видовданског Устава написао у Српском Књижевном Гласнику (у свесци од 1. маја) да овакав устав не одговара постојећем стању, нашим приликама и потребама и да мора доћи до његове промене. „Оно што су векови у нашем народу учинили и створили у *дивергентном* правцу не да се од једном поправити, ни на силу. Потребна су деценија културно-просветног и национално-политичког рада да се то испорави у *конвергентном* правцу. Тим ће се само путем постепено доћи до амалгамисања јединствене нације“. Сада су сви за измену устава.

Стварање једне јединствене југословенске нације је један социолошки процес који мора кад-тад доћи, али којему треба на све начине и у свим правцима олакшавати развитак дижући и уклањајући све сметње и препоне са његова природног пута. Друго се нити што може нити треба чинити. За минулих десет година глупом политиком чињено је баш све противно, покварено је и оно што су дотле наши најбољи и најумнији људи направили. О овом национално-политичком проблему види моју расправу „Политика и раса“.

Други један основни узрок овом жалосном и грубом неуспеху десетогодишњег државног живота је беспримерно и тотално непознавање и игнорисање прилика, људи, најскорије прошлости, потреба и проблема у појединим нашим покрајинама од оних главних водећих политичара који су за ово десет година код нас ведрили и облачили. У већини случајева нису познавали ни географију, а камо ли што друго. Дилетантизам у сваком погледу. Отуда страховите грешке,

лутања и експериментисања у свему што је морало довести до данашњег очајног стања и кризе у сваком погледу.

Трећи основни разлог данашњем бедном стању и неуспеху је искварени, изопачени и наопаки парламентаризам односно демократијски систем од којега пате и много културније и много хомогеније државе него што је наша, а који је за наше прилике и за наше потребе управо једно зло. Партијски режим као последица тога система упропастио је све: и државну идеју, и национализам и јавни морал и дисциплину и ред, једном речју све. Не могу се упуштати даље у разлагање овог проблема. О томе сам опширно рекао своју реч у расправи „Криза парламентаризма и његова реформа“. Довољно је овде истакнути само ово: када је овај демократијски односно парламентарни систем могао послати у народно представништво једнога злочинца и када се је у њему могао догодити онај беспримерни, страховити и фатални злочин, онда је само то потпуно довољна осуда самог система. Они злочоначки и фатални метци у народној скупштини *погодили су у првом реду саму скупштину* и овај систем који је омогућио састав овакве скупштине односно парламентаризам онакав какав је код нас данас.

Оно мало позитивнога што је учињено за ово десет година тако је малено и тако у противности са страшном пасивом да о том не вреди ни говорити.

На који би се начин дало све то поправити односно како би се могли ти узроци злога стања отклонити? Питање лако, одговор тежак. За ме је само једно јасно и позитивно: досадашњим путем и начином т. ј. путем парламента и парламентарних избора не ће се и не може се ништа постићи. Потребна је једна јака, ауторитативна, способна и одлучна влада, свесна свога задатка и циља, једна влада „народног спаса“, која ће свакога и све поставити на право место, дати свакому само оно што и колико га припада, праведно и поштено оценити и задовољити све народне потребе. Само таква влада и само на тај начин може извести државу из овог тешког стања у које су је такозвани политичари и парламентарне странке довеле.

(16. новембра 1928.)

Д-р Урош Круљ.

Ваша жеља је по свему више него оправдана; ваша анкета биће највероватније, и врло корисна. Ја је потпуно схватам. Ја се радо одазивам вашем позиву, и хоћу да овом приликом саопштим — и ако ван политике — врло искрено и без ограде, своје импресије о нашем десетогодишњем животу у садашњој заједници, и да кажем (без великих претензија) своје скромно мишљење о питањима која сте нам поставили за одговор. Трудићу се да будем хладан и објективан, али нека ми се не замери, ако се моје мирне опсервације заврше једним криком. Јер кад је реч о дубоким и тешким националним и државним кризама, које засецају у живот и будућност народа нужно је очувати хладнокрвност и бити научно објективан.

Без ширег увода (пошто нам је простор и онако ограничен) ми ћемо одмах истакнути оно што се показало као позитивно у нашем заједничком животу, да се у другом делу више задржимо на негативним странама. То не чинимо из неке урођене склоности ка негацијама и негативном, већ из неке унутрашње потребе да јаче подвучемо и нагласимо све те слабе стране, које као мора притискују наше друштво и наш друштвени живот. Ево неколико позитивних чињеница. — Рад на народном просвећивању чини један леп напредак. Он значи можда највише и његов напредак је несумњив. Отварање великог броја школа, унификација наставе (и ако непотпуна) значе врло много за васпитање омладине и осећај јединства. Штета је што се том питању не посвети још већа пажња. Јер школе и просвета за упознавање и зближење значе врло много, ако не највише. — Књижевни и научни рад, и по обилности и по вредности, напредује, показује лепе резултате. Он и у погледу заједничке сарадње књижевних радника из свих области значи један корак напред, и ако би се и овде могло више очекивати. — Подизање наше материјалне културе после рата значи такође известан напредак: трговина и индустрија напредују, саобраћај је живљи и развијенији, монументалне грађевине су многобројне. Ово не значи за целу земљу, за све области и покрајине у истом степену. Овде има извесне неравнотеже: извесна места развијају се гигантски, док се друга готово не мичу, као да је живот у њима замро. — Војничка организација и војничко васпитање значе доста. Заједничка служба зближава и упознаје људе из разних области и разних крајева земље и развија код њих осећај браства и јединства. Она има у извесној мери и просветни карактер (јединство језика, аналфабетни течајеви). Ипак све је то мало према ономе што се с правом очекивало и што се могло дати — држимо да се ни у једној грани на даје пуна мера.

О негативним странама нашег заједничког живота може се казати много више. Одкуда долазе те негативне стране и где су њихови узроци? Ево наше аргументације. — Друштвени живот наше земље је врло компликован, можда компликованији него ма које друге земље европске. Ни у једној земљи, можда, није постављено толико проблема колико их је постављено код нас, одмах после завршеног светског рата са формирањем наше данашње државне заједнице. Њих нису поставили ни ови ни они државници и политичари; они су се сами поставили, они се намећу, њих је поставило време, сама природа ствари, нова политичка ситуација и економски положај. Помислите само: разни културни утицаји, разне религије и веровање, разни менталитети које ствара дуга политичка подвојеност не само између наша три велика племена већ између припадника једног и истог племена, посебне традиције које су не само племенске већ и покрајинске, разлика у писмености, разна законодавства, разни економски поретци итд. итд. Нису то празне речи, фразе; то су чињенице. Све је то оно што оставља трага у народној души и народним обичајима. За интелектуалце, за људе широких погледа и широких култура то не значи много, они се лако и брзо ослобађају свих

предрасуда; али за људе из народа, просте, наивне, неписмене, то значи много. Широке народне масе, не само код нас, по правилу су конзервативне; оне се нерадо одричу традиција и обичаја и често пута их чувају као аманет или реликвију. Отуда толико проблема. Све те разноврсне проблеме требало је правилно и на време решити. За то су били потребни људи великог политичког талента, одлични познаваоци народне прошлости и народне душе, људи државничког искуства, рутине, широких погледа и дубоке проницљивости. Потребно је било ући у сваки проблем свестрано и дубоко, узимајући све околности у обзир ма какве природе оне биле: психичке, политичке, економске и друге. Само на тај начин могло се ићи напред ка остварењу првог националног идеала наших дана: на изграђивању јединственог југословенског типа, јединствене југословенске државе. Остварење овог идеала је историски процес и он се не изводи преко ноћ, нити путем указа и наредаба, као ни сва остала крупна национална и културна питања. Ту је потребно и време и метода; ту постоји извесна поступност, извесна еволуција. Наши државници нису тако схватили ствари; због тога су грешили, и грешили су врло крупно. Код нас се хтело да се за један час, једним указом тако да кажем, изведе потпуно стапање и јединство. Наши државници у моменту једног одушевљења, преломили су као преко колена сва та питања, прескочили су цео један низ проблема и поставили су национални проблем уједињења у последњу фазу — сматрали су да је он решен. Требало је да дође десетогодишњи живот у заједничкој држави, да демантује њихов рад и схватање, да покаже све рђаве стране оваквог решавања питања и да нас после десет година доведе до једне тешке кризе чије се последице још не могу сагледати.

Где су узроци ове кризе? У нама самима, у нашем друштвеном животу, у читавом низу недостатака и погрешно постављених линија. Ми ћемо подвући само најкрупније. Прво, одсуство великих политичара и државника који би с успјехом могли да уђу у проблеме садашњице; друго, површно третирање државних и националних проблема; треће, непознавање расположења, погледа и захтева свих области, покрајина и племена која улазе у заједницу. Сем тога, рђаво постављена политичка оријентација, или боље политичке оријентације. Племенска, у неким случајевима покрајинска, у неким чак вјерска политичка оријентација једна је од највећих несрећа у нашем политичком животу. Таква оријентација доводи до поцепаности политичког живота по вери, покрајинама и племенима и као таква онемогућује извођење политике опште-националних принципа, политике која би ушла у цео народ. Она прави јаз и ствара мржњу и антагонизам. Кратковиди политичари, политичари демагози, вођени личним интересима и једном лудом жељом да воде и онда кад воде у пропаст искориштавају, управо злоупотребљавају, та психолошка расположења непросвећених маса и стварају тешке кризе и ситуације нашој младој држави, чији положај, како унутрашњи тако спољашњи, није ни најмање завидан.

Још два недостатка отежавају наш државни напредак: одсуство независног јавног мњења и одсуство приватне иницијативе. Јавно мњење игра важну улогу у свим културним земљама. Оно учествује, и ако индиректно, у решавању крупних државних и друштвених питања; оно захтева, брани, узима у заштиту или напада, даје иницијативу. Оно је, у неку руку, потребна критика, цензура на рад оних који воде земљу и који за свој рад морају да одговарају, да полажу рачуна. Код нас је цео свет партиски ангажован и та партиска ангажованост и борба осећа се свуда и на сваком кораку; тако да се готово све ствари и сва питања решавају с гледишта ове или оне партије и њених интереса. Због тог уског партиског живота пати цео наш друштвени организам. — Не мање важна је приватна иницијатива. Погледајте културне државе па ћете видети да приватна иницијатива значи невероватно много. Она значи врло много и за материјалну и за духовну културу једног народа (случај северо-америчких држава). Она предузима на себе масу послова свих врста и радова и постаје у неку руку сарадник државне управе, и тиме олакшава знатно њен задатак у изградњи националне културе. Код нас сви и свако чека да држава уради, да држава да.

Из свега овог очевидно је да биланс нашег десетогодишњег заједничког рада не задовољава и да се са њим не би смо могли много похвалити. Он би према приликама, ситуацији, природном положају наше земље, могао бити куд и камо повољнији. Због тога је и наше разочарење и наш револт двоструко већи. Дакле, није да ствари по себе саме не могу дати један бољи биланс, узрок није у самој природи ствари, јер би се по њима могло дати нешто далеко боље и далеко више.

Па шта је потребно, шта треба урадити и којим путем треба поћи да би ствари окренуле на боље? За напреднији живот и правилније решење националних и социјалних проблема у нашој земљи потребни су велики државници који ће се пуним разумевањем, са пуно поштења и искрености ући у проблеме садашњице. У решавању тих проблема треба да буде широкогрудости, добре воље, предусретљивости; с погледом на покрајине и племена извесна хармонија, известан склад. Потребно је унети и развити у све слојеве нашег народа осећај јединства, јединствености, једнакости и узајамнога поверења. Само преко тих осећаја наше јединство биће гранитна стена коју неће ништа поколебати. Ка том циљу треба поћи не путем професионалних политичара, политичара каприса и ината, љубоморе и личних амбиција, политичара који хоће све да уновче, да претворе у жежено злато, јер они ће нас повести у амбис, већ путем националних идеолога (а ми их имамо), поштених и искрених јавних радника, људи који прелазе преко локалног, покрајинског, племенског, који стреме једном вишем циљу, који треба да буде синтеза свих тековина и врлина свију нас. Јер они су увек и свуда сто копаља изнад сваке средине. Тако је било код других, тако треба да буде, тако мора да буде и код нас.

(17 новембар 1928) *Петар И. Поповић.*

Биланс нашег десетогодишњег заједничког живота?

Питање је врло деликатно. Ништа незгодније него на њега давати одговор. Али треба погледати истини у очи, па макар то било и у једном свечаном тренутку, и рећи све мушки и поштено, ма да је поштено говорити данас најмање допуштено. И место да пишемо тираде о томе како Србин, Хрват и Словенац „плету заједнички братски венац“, што је толико понављано да је постало отужно, и што у осталом није нимало тачно, учинимо неколико реалних и непристрасних констатација. Уредништво „Записа“ добро је учинило што је покренуло ову анкету. Није на одмет чути мишљења извесних људи који су ван домашаја дневних политичких борби и трвења и који, према томе, могу одржати потребну хладнокрвност у расуђивању.

Морамо признати да са нашим садашњим стањем и досадашњим радом могу бити задовољни само наши непријатељи. Економски ми стојимо врло рђаво. Сељак грца. Неким крајевима прети опасност од глади, као да живимо у доба агарјанске најезде. Али има нешто много горе. То је страховито духовно разједињење, које је достигло врхунац баш о десетогодишњици уједињења. Све покрајине иду у раскорак. Јер није истина да постоји сукоб само између Срба и Хрвата. Тај је сукоб, разумије се, наш најважнији проблем. Ко је за све то крив? Криви су прво Хрвати, чија је „хиљадугодишња култура“ одиста врло често у опреци са нашом младом културом и чији вођи својим испадима стварају злу крв на једној и на другој страни. Криви су, још више,

; политичари наиме из других крајева Српства, и истог политичког опредељења, немају никаквог утицаја на ток државних послова, а и кад би хтели да заузму свој став у вођењу политике, били би одмах скрхани, као што је био случај са покојним Љубомиром Бакићем.

Ја мислим да нико паметан нема ништа против тога да Србија, пређашња краљевина Србија, има водећу улогу — већ самим тим што је она већа од ма које друге покрајине, ако не из каквих других разлога, — то јест да има највише учешћа у вођењу државне политике и да предњачи у културним стремљењима. Само то не би морала, и не би требало, да буде хегемонија. Ми ни сада немамо хегемонију, нити смо је имали за ових десет година. Ово је нешто сасвим друго. Хегемонија значи влада једног краја над свима осталима, а данашњи режим, као и сви досадашњи, тишти и крај коме се пребацује хегемонија, и ако овај не као остале, али ту има и других узрока. Представници тога режима имају за собом само богаташе и чаршију. Главна маса народа у Србији, сељаци, а .сељаци су свуда језгро народа, нија у души са њима. А ипак гласа за њих. То изгледа парадоксално. На први поглед изгледа необјашњиво; готово остаје историска загонетка. При свем том може да се дође до објашњења. Непросвећеност је од пресудног значаја. Међу непросвећен народ лако је убацити лажне пароле и помоћу њих победити. Помоћу Срп-

ства највише се добија. Важан је затим узрок зависност сељака од варошког становништва, које највише подржава реакционарне режиме. У крајевима гдје је до јуче туђин владао најлакше је добити народно „поверење“: методама тога туђина. Људи који на такав начин добијају власт у руке природно се не одликују далеким погледима. Србијански политичари то су показали нарочито у последње време. Они су криви што је дошло до оволике заоштрености са Хрватима. Што постоји сукоб са Хрватима није никакво чудо. Векови су нас раздвајали, векови треба да нас споје; не може се одмах тражити безусловна попустљивост. Да би то време дошло што пре, требало је имати много добре воље. Тако осетљивим питањима треба прилазити са пуно опрезности и такта. Код србијанских политичара тога није било. Хрвати су се одрекли свога републиканства, признали су Видовдански Устав, дошли су у Београд. То су начелно тражили србијански политичари. Могло се поћи новим правцем. Био би бар бољи него сви досадашњи. Али се није пошло. Испречиле су се лични амбиције, удружене са непоштеним намерама, и странчачки интереси.

Могу узгред додати да нису сви једнаки, да има међу њима људи ширих концепција и правог поштења. Изузетка мора имати.

Али то није од великог значаја. Већина побеђује, и такви се појединачни случајеви једва опажају.

Овакве ствари ометају материјални напредак државе. Природно је да кад држава као целина стоји рђаво, њени иначе сиромашни крајеви пролазе још горе. Црна Гора у овом погледу стоји најгоре. Она је била вековна мученица. После ослобођења требало је да наступа период мира и напретка. Међутим није наступио.

Обећања и похвале падале су о изборима и у извесним свечаним тренуцима, увреде готово у свима приликама. Похвале су све једне исте: ређање витешких врлина и са цитатима из Његоша.

Црна Гора друго тражи, а не празне похвале. Што се тиче увреда, оне нису сведене на једну тачку; оне су многобројније и разноврсније. Њих је теже поднети него гледати све неприлике материјалне природе. Ја се на њима нећу задржавати; то су јако непријатне ствири. Навешћу само један најновији пример.

Као да је црногорски менталитет, менталитет убијања људи! Кад хоће томе злочину да се да мало шира позадина, међу друговима

Рачићевим, онда се каже да се тиме вређају осећаји српског народа (као да Рачић и другови представљају српски народ!), а кад се каже за читав један крај да у њему влада менталитет убијања невиних људи, онда се не вређају осећаји српског народа! Пазите само ову логику! Ово боли више од свега. Зато кад се мисли не побољшање прилика, треба имати пред очима овај психолошки моменат.

Може ми се пребацити да сам у свему видео зло, да ништа добро нисам изнео. Па добро је — што смо се ујединили.

Како да се уклоне узроци оваком стању? Има триста добрих начина; они су свакоме познати. Али ми данас немамо људи за такве подвиге. Ако их имамо они су далеко од сваке акције. Ми имамо само — доножаца (?). Све остаје за поколења која долазе. Кроз њих ће народ прозборити, а кад народ каже своју реч, сви су проблеми решени.

Што се тиче Црне Горе напосе, ја нећу да говорим ни о каквим побољшањима. Не помаже исушивати Скадарско Језеро и градити јадранску пругу на хартији. Рећи ћу само једну своју мисао која ми је одавно пала на памет. Црну Гору остављају њени сопствени синови. Зашто, на пример, г. г. Т. Ђукић, М. Кићовић, Јован Тошковић и други наши спремни наставници не би служили у Црној Гори? Истина, нама треба да је подједнако драг сваки кут наше отаџбине, али ми у Црној Гори немамо довољно културних радника. То би било њихова дужност. Кад држава ништа не покреће, приватна иницијатива може доста учинити.

Радован М. Лалић.

ОСЛОБОЂЕЊЕ УЛЦИЊА.

(Крај)

Док је Порта припремала у Албанији овакво стање, с друге стране у Цариграду показивала се је што је више могуће мирољубивом и спремном, да изврши споразум. Тако су прелиминарни акт, одређујући нову границу између Турске и Црне Горе, потписали 12/IV у 11½ h Савас паша и црногорски делегат Гавро Вуковић у талијанској легацији у Цариграду о чему је Порта званично извијестила велике силе. При свем том силама није била непозната читава изакулисна акција Портина у Албанији. Оне су о свему биле детаљно информиране од својих заступника у Скадру, који су им редовно саопштавали о сталном агитирању лигиних агената и о честим састанцима арбанашких првака на скадарским пазарима, међу којима је видно мјесто заузимао вођа миридитски, Пренк-Дода.

Црногорска влада, којој су Портине интриге биле потпуно познате, упозорила је европске кабинете на евентуалну резистенцију становништва оних територија које би имале припасти Црној Гори, а ови су упозорили преко својих заступника у Цари-

граду Савас-пашу, да спријечи формирање наоружаних чета на уступљеном територију, јер је то у интересу саме Турске. Протокол, који садржи нове дефинитивне границе између Турске и Црне Горе, потписан је од стране заступника сила у Цариграду 18 априла и о томе је Порта извијестила скадарског гувернера и наредила му, да одмах изврши предају територија Црној Гори. Међутим и овај протокол, као и ранији, остали су мртво слово на папиру.

Званични представници Портини у Скадру са шефовима Арбанашке Лиге, ријешили су били да пошто пото спријече предају територија. Тако је на примјер шеф скадарске полиције Ходо-беј напустио јавно своју дужност, чим је од гувернера добио налог да изврши предају.

Црногорски генерал војвода Илија Пламенац добио је 22 априла у 9h прије подне и писмо од скадарског валије, које му је предао ађутант овога, и у писму му јавио, да ће турске трупе напустити позиције у 4h послије подне истог дана. На тај начин вијест је саопштена војводи само 7h прије евакуације, у мјесто да му се саопшти 24h раније, као што је протоколом предвиђено. Војвода Пламенац је на то уложио енергичан протест ради оваквог поступка скадарског гувернера, напомињући доносиоцу писма, да му је вријеме од 7h материјално недовољно, да заузме напуштене позиције, које ће прије доласка црногорских трупа бити заузете од стране Арбанаса. Али и поред протеста би ријешено у црногорској команди, да се трупе ставе у покрет и оне наступише под командом војводе Петра Вукотића. Бројно стање црногорске војске могло је бити око 12 батаљона. Чим се први одреди нађоше близу моста на Цијевни бише нападнути од Арбанаса пушчаном ватром.

Генерал Осман-паша био је повукао своје трупе много раније, тако, да се је он већ налазио са њима иза арбанашких чета.

Чим је књаз Никола дознао што се је догодило приликом наступања црногорске војске, он је одмах наредио црногорском команданту, да обустави даље напредовање своје војске и да се на тај начин избјегне беспотребно проливање крви. Обратио се ја затим турском заступнику на Цетињу, Халил-беју, да он интервенира код Осман-паше, како би се предаја извршила без жртава. Турски заступник је по жељи књажевој послао свога секретара на границу Арбаније у штаб Осман-паше, да покуша изгладити инцидент. Али у том није успио, већ за мало главом да није платио, јер је био нападнут од Арбанаса. Црногорски војник који га је пратио био је рањен на повратку.

Пошто књаз овим путем није могао ништа постићи он је позвао 22 априла у вече дипломатски кор на Цетињу и званично му саопштио о догађају, који се је одиграо на граници и тим дипломате упозорио на поновну повреду Цариградског протокола.

И Порта се је нашла мало у незгодном положају усљед овог случаја, те је одмах смијенила Осман-пашу са команде, како би на тај начин бацила сву кривицу на њега, а истодобно у неколико ублажила нерасположење сила.

Заступници сила на Цетињу обавијестили су одмах своје владе о новоствореној ситуацији на граници Албаније.

У исто доба заступници сила у Цариграду протестирали су код Порте 24 априла, ради повреде члана протокола који се односи на предају територија; они су јој предложили као најбоље срество да понова окупира напуштено земљиште, па онда да га према споразуму одмах редовним путем преда Црној Гори. Захтијевали су од ње, да безусловно поврати стање, које је било пред повредом конвенције. Црногорска влада није ни овом приликом као ни у ранијим вјеровала Портиним обећањима него је нашла за најбоље, да се директно обрати силама. Она им је упутила 27 априла једну нову ноту у којој се потужила на поступак високе Порте и на неизвршење њених обавеза. Напоменула је између осталог у ноти, да се је опет дошло на једно друго Гусињско питање. На крају ноте замолила је велике силе, да изволе наћи најзгоднија срества, којима ће Порту присилити, да изврши своје обавезе за које се по други пут свечано ангажовала пред њима[1]).

На протесну ноту сила Порта је одговорила 29 априла и у њој покушала увјерити силе о свом исправном држању приликом испуњавања обавеза садржаних у протоколу. При свем том није могла, а да не признаде, да је закаснила за 24h са пошиљком протокола скадарском гувернеру, који је погрешно разумио смисао датих упутстава. Осим тога послати курир из Скадра није на вријеме стигао у Подгорицу већ је на путу задржат и тако закаснио са писмом, које је носио од скадарског валије команданту Подгорице, а које се је односило на евакуацију односних територија.

За све остало криви црногорског команданта за кога каже, да је могао заузети територији кад не би био задржат од неколико арбанашких чета. Европски кабинети сила су категорички инсистирали, да турски командант Скадра поново реокупира напуштене положаје, па да их онда уступи према протоколу црногорским властима.

У овом моменту најенергичније се показао енглески државни секретар за спољне послове лорд Гранвил, који је заступао мишљење, да би требало једанпут учинити крај закашњавању извршења појединих одредаба Берлинског уговора, а нарочито оне, која се тиче Црне Горе. У овом питању енглески кабинет је тражио помоћи и од осталих кабинета, који су се одмах изјаснили спремним потпомоћи енглески предлог.

Порта је предлагала силама једну анкету, која би испитала случај, који је омео извршење меморандума, а црногорска је влада енергично одбијала тај Портин захтјев, сматрајући га неискреним и доказујући, да ће то за њу послужити као срество за даље одуговлачење питања и за материјално исцрпљење Црне Горе, а Европу је довело до увјерења о немогућности извршења одредаба наведених у меморандуму.

Али силе се нијесу дале више заборавити, јер су и оне биле увјерене о Портиној неискрености и неодлучености у овом питању.

[1]) Documents diplomatiques. Affaire du Monténégro. L. I N-o 114. p. 134—5.

Ради тога су оне ријешиле, да потраже други пут, којим би се изишло из овакве тешке ситуације и нашла накнада за неуступљени териториј.

Лорд Гранвил је први дошао на идеју, да се Црној Гори уступи један дио земљишта између мора и Скадарског језера са вароши Улцињем. Француска влада је одмах дала свој пристанак на овај предлог. И остали су кабинети примили тај пројекат са задовољством, осим руског и италијанског, који су нерадо гледали проширење утицаја аустро-угарског на јадранској обали, јер би то земљиште било подврнуто истим одредбама Берлинског уговора као и Бар са његовом околином.

Послије извјесног оклијевања и ова два кабинета су дали свој пристанак на горњи британски предлог. Нарочито је француски кабинет препоручивао ову комбинацију књазу Николи и он захваљујући се француској влади на пријатељском заузимању примио је у начелу предложени пројект сила.

Међутим порта је изјавила у својој ноти од 24 јуна силама, да је вољна извршити одредбе меморандума од 12 априла, само би молила исте, да се дадне потребно вријеме како би њени органи извршили повјерени задатак. Осим тога у ноти је нагласила, да би била вољна исплатити црногорској влади сакупљени порез са територија, који јој није могла на вријеме предати. На ову Портину ноту силе су одговориле својом нотом од 26 јуна и у њој јој званично предложиле уступање земљишта између мора и језера са градом Улцињем Црној Гори и најтоплије јој препоручиле акцептирање овог предлога. Ако Порта не би примила споменути предлог, стоји у ноти, силе ће тражити од ње извршење обавеза споменутих у конвенцији од 18 априла.

Британски кабинет није хтио више вјеровати Портиним обећањима без резерве, али ипак, да би јој показао још један пут добро расположење сила, дао јој је могућност у времену, оставивши јој рок од 3 седмице, да испуни своје обавезе.

„Ако пак Порта ни овом приликом не буде у стању одговорити траженим захтјевима, рекао је лорд Гранвил, енглески ће кабинет предложити осталим кабинетима поморску флотну демонстрацију у циљу извођења притиска на отоманску владу, да удовољи жељама Европе односно уступања Улциња Црној Гори". Француски кабинет одмах усвоји овај предлог, рачунајући, да ће Порта попустити пред овом моралном пресијом европских сила, само је захтијевала, да акција буде потпуно једнодушна и да буду присутне у флотној демонстрацији заставе свих сила.

Енглеском предлогу приступили су такође и остали кабинети под условом, да не буде искрцавања трупа и да све силе изјаве солидарно своју незаинтересованост у одлукама, које би се касније донијеле у погледу овог питања. Осим тога, да не траже никакав посебни утицај или специјалну корист за своје држављане. Заступници сила у Цариграду су потписали протокол у том смислу.

Док се је преписка међу кабинетима ужурбано водила, дотле је ситуација постајала сваким даном све озбиљнија. Сукоби на граници између црногорских чета и Арбанаса бивали су све чешћи, тако, да се је могло доћи до јачег отвореног сукоба, који је могао изазвати једну општу конфлаграцију. О таквој озбиљној ситуацији књаз је одмах извијестио велике силе и упозорио их на неизбјежне рђаве посљедице, ако се и даље у овом стању остане. Порта је за те сукобе окривљавала Црну Гору, што је књаза толико револтирало, да је наредио своме заступнику у Цариграду, Гавру Вуковићу, да напусти Цариград, ако Порта не опозове своју изјаву да су Црногорци први напали арбанашке чете. Пошто Порта није удовољила књажеву захтјеву, већ је тражила једну комисију, да испита случај, књаз је остао при својој одлуци и саопштио силама о опозиву свога заступника у Цариграду. Због овог случаја и силе су биле мало забринуте, јер су биле свјесне моралне одговорности према Црној Гори.

Отоманска Порта видећи, да јој нема више измицања упутила је силама ноту од 19 августа као одговор на ноту сила од 3 истог мјесеца. У тој ноти Порта је напокон званично дала свој пристанак на уступање Улциња са околином Црној Гори, али под условом, да граница на страни Подгорице остане као што је у том моменту била т. ј. на бази „uti possidetis". Овом клаузулом она је била намјерна, да покуша још једанпут одложити ријешење овог питања. Али, да би силе увјерила о својој доброј намјери Порта је послала новог комесара у Скадар, Риза-пашу, који је требао замијенити ранијег и питање предаје земљишта што прије ријешити.

Што се тиче граничне линије поред Подгорице Црна Гора је тражила извјесне корекције, нарочито је инсистирала на Динош, ради тога није хтјела пристати на Портин предлог. Силе су узеле слиједећи став у овом граничном питању т. ј. да се то питање накнадно ријеши на лицу мјеста од једне мјешовите комисије.

Порти је била врло неугодна поморска демонстрација сила и настојала је свим средствима, да је уклони. У том је смислу и писао Абедин-паша турском заступнику у Паризу, да ради на томе, да се од ње одустане. Међутим силама је било сасвим добро познато држање Порте и њена намјера; оне су знале, да она ништа неће добровољно учинити и ако је обећала и зато су оне ужурбано спремале колективну демонстрацију флоте, тако да су први бродови почели стизати у Грушку Луку 30 августа 1880. Прва је Русија послала своје ратне бродове, па су онда њој слиједиле друге силе.

Црногорска влада је тококе довршавала своје посљедње припреме за окупацију Улциња, а од енглеског заступника на Цетињу, Грена, добила је званичну обавијест, да буде приправна, да га у одређеном часу заузме. При евентуалном заузећу овог територија црногорска влада није била вољна доћи у контакт са турским властима, већ га примити на позив команданта комбиноване ескадре. Али овакво држање црногорске владе није наишло на одобравање сила, а специално француског кабинета, који је сматрао, да је такав поступак књаза Николе непрактичан. Француска се је влада бојала,

да се на тај начин не обнови случај као у Тузима и зато га је савјетовала, да промијени своје држање у том питању и да се стави у додир са турским командантом.

Питање предаје Улциња, и ако се је приводило крају, опет је наилазило, до посљедњег момента, на још увијек велике потешкоће разне природе.

Арбанашки добровољци су се припремали несметано на граници за одбрану вароши Улциња и тим стварали могућности сукоба и проливања крви, осим тога положај савезничке флоте био је прилично деликатан. Било је бојазни, да демонстрација не успије у свом циљу, тим прије што искрцавање трупа није било предвиђено у пројекту сила нити су команданти имали за то потребне инструкције, а Турска влада је и још даље била неодлучна у извршењу својих обавеза и стално стављала нове услове и захтјеве у погледу разних питања односно Црне Горе.

Ово одуговлачење од стране Порте изазвало је огорчење и нестрпљење код књаза Николе, тако да је он енергично иступио и захтијевао од сила, да се питање једном скине са дневног реда. Ради тога је позвао 24 септембра у јутро ратни савјет у двору на ком су присуствовали: командант савезничке флоте адмирал Сеимур и цијели дипломатски кор осим њемачког посланика. У савјету се је нарочито истакао војвода Божо Петровић, коме, као год ни књазу Николи, није било довољно само присуство савезничке флоте у улцињским водама као помоћ. Он је желио имати помоћи у већој мјери при заузећу Улциња. Али адмирал није хтио улазити у ту дискусију, јер није био овлашћен од своје владе и осталих команданата. Тако се је овај савјет разишао, без да је икакву стварну одлуку донио.

Порта је и даље стварала ситуацију конфузном својим неискреним држањем и празним обећањима и силама није преостајало друго до: или препустити Црну Гору самој себи и оставити питање неријешено или иступити енергичније против Порте, т.ј. наћи један други начин, којим ће је присилити на потпуно извршење својих обавеза. Нарочито је лорд Гледстон иступио одлучно против Портина држања сматрајући, да Европа не смије пред њом узмакнути у својим захтјевима ради тога је дошао на идеју, да комбинована флота напусти Јадранско море и заузме варош Смирну као залогу док Турска преда Улцињ са околином, и тако би се овим чином извршила једна нова пресија на Порту, која би свакако имала више дјејства него јадранска флотна демонстрација[1]). Све су силе биле сагласне за овај предлог осим Аустрије, која се је бојала да окупирање Смирне не повуче један рат са Турском царевином, али напокон и она је дала свој пристанак.

До извођења овог плана није се дошло, јер је Порта напокон добро увидјела, да јој више нема узмицања, па да се не би дошло до окупације Смирне, што би за царство значило један велики морални пораз, она је нотом од 11 октобра извијестила силе, да ће одмах

[1]) Documents diplomatiques. Affaire du Monténégro, L. II. N-o 456.

уступити Улцињ и дати упуство локалним властима, да га уступе Црној Гори.

И тако се је најзад приступило дефинитивном извођењу предаје Улциња. Порта је била присиљена под енергичном пресијом сила коначно капитулирати.

Сам план о предаји града са околним територијем имали су изводити отомански заступник Бедри-беј и црногорски делегат Н. Матановић.

Савезничке ескадре биле су напустиле Груж и стационирале су у Тивту гдје су имале сачекати извршење предаје односног територија. Порта је послала у том циљу Дервиш пашу са једним одредом војске, који је стигао на броду „Станбул" и 1 октобра пред Улцињ, а тек 23 истог заузео град послије једне омање борбе са Арбанасима. Ушавши у град издао је народу прокламацију у којој га позива на ред и мир и да се без протеста покори султановој одлуци. Затим је позвао црногорског команданта војводу Божа Петровића, који се налазио на Можури са својим штабом, да заузме варош. Црногорска војска је ушла у град 26-ог новембра 1880 г. а идућег дана њен командант војвода Божо дочекан акламацијом од цијелог варошког становништва. Цио територ̣иј до Бојане је окупиран до 29 новембра. Књаз Никола је напокон послије дугог чекања и великог стрпљења окупирао Улцињ са околином у мјесто плавско-гусињског дистрикта и то благодарећи пријатељском заузимању великих сила, потписница Берлинског Уговора, који су послали комбиновану ескадру у јадранске воде, да на тај начин присиле Турску на испуњење својих међународних обавеза.

Постигнувши тај свој давно очекивани циљ т. ј. коначно уређење граничног питања он је сматрао за особиту дужност упутити писмо од 30 новембра команданту заједничке европске ескадре у којем му је изразио, као и осталим командантима, своју дубоку захвалност на указаној моралној помоћи, коју су му европске силе пружиле присуством комбиноване ескадре у Јадранском Мору приликом решавања улцињског питања.

Савезничке су ескадре дефинитивно напустиле луку Тиват и отпловиле из Боко-которског залива 5 децембра, свршивши успјешно повјерену им мисију.

Д-р Ј. Вукић.

ЕНГЛЕСКА И ЦРНА ГОРА.

(УДАДБА КЊЕГИЊЕ АНЕ).

Није прошла пуна година дана, од кад смо били срећни удати принцезу Јелену за Принца од Напоља, будућег краља велике Италије, а дође убрзо вријеме да удајемо и другу нашу принцезу, Ану, ако не тако високо, али исто за принцем једне уважене владарске куће у Њемачкој.

Франц Јосиф од Батенберга не произилази из једне династије какве велике моћне европске државе, па да би се могло рачунати да је наша владарска кућа и Црна Гора добила путем удадбе наше принцезе за њим, каквог моћног савезника или покровитеља. На против, он је секундарни члан куће једне државе, која нема политичке важности по себи у Европи. Ма да је много виша од Црне Горе, ипак Хесенска држава не може се ни примаћи политичкој важности, јер је утопљена у океан Германске Империје. Осим тога ни сама личност принца од Батенберга не заузима у својој сопственој владарској кући, из које происходи, до сасвим секундарно мјесто. Он је искључен, а и његова браћа, из права насљедства на хесенски престо зато, што је рођен из морганатског брака његовог оца. Но поред свега што сам горе навео ипак ова удадбена комбинација има особиту важност за нашу владарску кућу. Због тога јој и посвећујем неколико редака у мојим биљешкама.

Хесенска владарска кућа стоји у вези са многим дворовима великих сила путем сродствених веза. Она је у сродству за германском царском кућом Хохенцолерна, са царском кућом Романова, а са енглеском краљевском кућом понаособ, а у томе се и састоји важност ове удадбе за нешу владарску кућу и за нашу државу.

Данашња царица руска Александра Феодоровна од Хесенске је куће. Царица Марија Феодоровна била је сестра оца Францова. Протекцијом своје тетке царице дошао је на бугарски пријесто Александар од Батенберга, рођени Францов брат. Тијем историским актом Батенберзи добили су особити положај одвојено од остале Хесенске куће.

Књаз Александар Батенбершки и ако је прогнат из Бугарске, интригама спољним и унутрашњим, без његове личне кривице, стекао је велике заслуге као владар за Бугарску. Под његовом владом присаједињена је Источна Румелија и тиме удвојена величина и снага Бугарске без иједне капи крви. Видни знак благодарности бугарског народа према књазу Александру састоји се у томе, што је народ у Софији подигао величанствени мацзолеј и његове кости донио из иностранства, гдје је у прогонству умро, и у њему смјестио. Фердинанд, данашњи књаз Бугарске, још прошле године, када сам био код њега у Софији, а кад о овој удадби није било ни ријечи, говорио ми је о могућности њеној. Примјетио сам, да страхује од ње. Мимо веза Хесенске куће са другим европским дворовима, Батенберзи стоје у специјалној сродничкој вези са енглеском краљевском кућом. Принц Лудвиг, рођени брат Францов, ожењен је кћером љубимицом краљице Викторије. Он је доведен у краљевски двор и мимо воље краљичиних синова и многобројних чланова краљевске фамилије живи у двору нераздвојно од краљице Викторије. Удадбом наше принцезе за Францом, Лудвиковим братом, краљица Викторија још у марту ове године у Ници, гдје је вјеридба била, прокламирала је своје сродничке везе са нашом владарском кућом. Према томе акција наше владарске куће порасле су свуда на удивљење цијелог свијета, а у исто вријеме и

наше малене државе. Сљедствено и на балансу свјетске политике Црна Гора добила је у својој тежини.

До ове удесне прилике, а и корисне за нашу будућност, енглеска дипломација пребацивала је погледом преко наше малене отаџбине. Није хтјела да је уништи можда из хуманитарних обзира, али је вазда била строга према њој у свима питањима њена напретка у спољној политици. Постоји до сада само један изузетак из доба улцињског питања, за вријеме Гледстонове владе 1882. г., што се има сматрати као једна lucida intervalla у сталном индиферентном, а и непријатељском расположењу Велике Британије према Црној Гори.

Енглеска је имала један mot d' ordre у понашању према Црној Гори: сматрати је једном руском васалном обалом Адриатика. Сузбијајући Русију, као њену најопаснију супарницу на свима странама свијета, на свима њеним позицијама, требало је дипломацији енглеској сретати је и у маленој Црној Гори. Црна Гора има доста прилика да забиљежи дјело енглеског отвореног непријатељства још од прије рата. На Берлинском Конгресу била је у друштву с Аустријом противу Русије, балканских народа словенскога рода, али је фаворизирала Грчку, која није ни ступала у рат, те је добила цијеном наше крви Тесалију. Само да више Русији и нама нашкоди, изнијела је јерменско питање пред европских ареопаг у Берлину и на њем скренула пажњу, како би се од наших крвавих добитака што више окрњило у корист њене заштитнице Турске.

Црна Гора има много злога искуства да забиљежи из поступака енглеске дипломације према њој, али је то све претешко овдје навести. Ограничићу се само на неке поступке из доцнијег времена. Берлинским уговором одређена је граница између Црне Горе и Турске, непроучено и неприродно. Силе потписнице изаслале су међународну комисију, да је трасира на земљишту, али су линије биле тако накарађене, да их није било могуће повући на земљишту. Делегати многих држава, видећи ту грозну неправилност, били су склони на више мјеста учинити правичне исправке, али су енглески делегати развлачили тај посао дотле, док се није међународна комисија без икаквог успјеха разишла, оставивши Црну Гору и Турску, да се саме нагађају и разграничавају како знаду. Стога ни данас није на многим мјестима гранична политичка линија дефинитивно трасирана. За то њену дипломацију није гризла савјест, да није своју дужност вршила по међународној правици, већ по њеним интересима, ма да су бар према Црној Гори били сасвијем мршави.

Имам из свог сопственог искуства, да забиљежим тешких искушења од енглеске дипломације. Послије Берлинског Конгреса Турска је била обвезана предати Црној Гори на мирни начин Плав и Гусиње. Турска није хтјела ту обавезу, према уговору, извршити. Нашла је, како што она умије, мноштво разлога, који јој сметаху извршењу своје обавезе према Црној Гори. Кад смо ми затражили потпору сила потписница Берлинског Конгреса, да присиле Турску на предају Плава и Гусиња, ондашњи амбасадор енглески Лајард није хтио ни да чује за наше праведно тражење већ је био на страни Високе Порте, не

гледајући на то да је на Берлинском трактату запечаћен потпис и свемоћне Велике Британије.

Године 1890. био сам делегиран, да третирам с Високом Портом у Цариграду о регулисању вода у области скадарској. Питање је било чисто економског карактера без никакве политичке дозе. Код Турака сам био сретан са великим тешкоћама. Ради тога обраћао сам се на посланике просвијећених великих сила, да ме бар својим лијепим ријечима потпомогну код Високе Порте у мојој тешкој мисији. Сваки се одазвао на свој начин, али ме ни један није категорички одбио до енглеског. Уајт, ондашњи енглески амбасадор Велике Британије, отворено ми је рекао: „Црна Гора има за покровитељицу Русију, па нека вас она помаже. Наше је да ми помажемо оне народе, који немају по једну одређену силу, која их покровитељствује. Ми се морамо бринути о Грцима, Јерменима и Арбанцима, који су остављени самима себи. Ми ни ове мале народе не бисмо ни помагали из каквих својих интереса, већ једино као једна хришћанска нација из хуманитарних осјећаја. Ми Енглези смо европска држава, али наша сила није у њој, већ у другим частима свијета. Тамо су наши интереси; тамо су наше мисли; наш сан и наша јава тамо су. На европској страни бдијемо, да се ко год неправедно грамзивошћу не рашири и тијем не оснажи да нам смета у нашим колонијама. Наша је мисија у Европи света, хришћанска, хуманитарна. Дакле довољно вам је што можете бити увјерени, да би Енглеска и Црну Гору бранила кад би је ко хтио да притисне, а за сва друга питања ето вам Русија". Један државник енглески рекао је Књазу лично: „Црна Гора нити је коме од користи, нити од штете, али за то што је сатрап руски мнозина јој не симпатишу. Стога, дакле, докле се год буде находила у томе облику нека се не нада искреној потпори Енглеске". Црна Гора није имала ни моћи, ни средстава, поред свију усиљавања, да задобије за себе енглеску наклоност. Она је непомична, хладна као гора од леда. Она никоме не стоји на расположењу, па ни најсилнијим државама, а некамо ли маленој Црној Гори. Она се сматра силом над силама, као што у правом смислу и јесте. Задобити ту велику силу за себе, било је, може се рећи, животно питање за Црну Гору.

Срећа, која је пратила нашег Књаза у његовим свима предузећима до сада, она га је и овом приликом изненада фаворизирала. Истом приликом, вјеридбом принцезе Ане находио се у Ници и први министар енглески. С њим ја Књаз измијенио више састанака. Нешто краљичиним упливом, нешто књажевим настојавањима код премијера енглеског настао је преокрет у енглеској политици у Црној Гори. Краљица и њен министар дали су ријеч Књазу, да ће у будуће Црна Гора бити примљена постојано у сферу обзира енглеске дипломације. Ово је други аргуменат, да удадба принцезе Ане за принцом од Батенберга има за Црну Гору политичку важност.

Поред многих манифестација пријатељства од стране краљице Викторије и енглеске владе према нашој владарској кући и држави, први видљиви знак био је тај, што је заступник Велике Британије

у част двора и државе, авансиран са дипломатског ранга отправника послова на ранг министра резидента. Други знак био је тај, што је влада Енглеске званично позвала књаза да буде представљен у мају, при великим свечаностима јубилеума шездесетогодишње владавине краљице Викторије. Књаз се одазвао томе позиву пославши у Лондон престолонасљедника Данила да га заступа. Пријем књаза Данила у Лондону био је изванредан. Он је одликован између многобројних чланова краљевске фамилије различитога ранга првим мјестом, а имао је préseance и пред заступницима многих дворова, осим великих сила.

Трећи видљиви знак преокрета енглеске политике према Црној Гори, а краљичиног благовољења према књазу нашем, био је тај, што је књаз авансиран у краљичином империјалном ордену Викторија од простог на звијезду у брилијанте, која се ријетко и изузетно на страни даје.

У мало Цетиње, престоницу наше државе, упро је очи цио образовани свијет. У њему се збивају састанци крунисаних глава и других високих лица европских дворова, као у којој другој престоници великих држава. Страни љубопитљиви свијет прекрилио је нашу престоницу. Нема пароброда који долази под Котор, да не доноси читаве караване отмених туриста. Представници јавних гласила цијеле Европе измјењују се у великом броју. Сва европска штампа занима се о Црној Гори а да се за то ни ситне паре не издаје из државне касе. Говори се о њој више него о многим великим краљевствима чак и у енглеским листовима. Уз то свечаности разних врста учестале су, које су привлачиле страни свијет у нашу земљу, и тијем подизали престиж Црне Горе у очима свију народа. Но у колико су ове свечаности, доласци, поласци, дочеци, путовања наша по дворовима европским важни били за нашу спољну политику, сасвим је другојачије за нашу народну економију и државне финансије. У спољној политици ходили смо гигантским кораком напријед, али за унутрашње прилике у противном правцу, управо к једној ужасној кризи. Како је ово питање веома важно имам га рашчланити на другом мјесту, а овдје га напомињем само у мимогред[1]).

Дан вјенчања принцезе Ане за принца од Батенберга био је заказан да буде 22. априла, на дан рођења књагиње Милене. Али се краљ Александар јавио, да ће доћи на Цетиње баш тога истога дана, па је због тога свадба одложена до 6. маја. Да је вјенчање остало за први датум, дошла би на свадбу једна принцеза Хесенска, сестра данашње царице Руске, дошао би и принц Лудвиг Батенберг са супругом, шћером краљице Викторије, али промјеном датума и њихова намјера о доласку буде предругојачена. Принц напољски са принцезом такође изостане, те не дође из разлога што је био предузео свој тур да учини са принцезом Јеленом по великим талијанским варошима. На свадбу су дошла сљедећа висока лица: велики књаз Петар Николајевић, велика књагиња Милица, дука Лајхтенбершки, принцеса Стане Романова. Оба су били са свитама. Књаз Петар Кара-

[1]) Војв. Г. Вуковић: „Четрдесетогодишњица владавине књаза Николе" „Записи", књ. II. св. 3., 4., 5., 16., 1927. Ур.

ђорђевић са дјецом. Краљица Викторија специјално је акредитирала свога министра при нашем двору, да је заступа приликом свадбених свечаности; цар руски такође је одредио свога министра, цар аустријски, који је крштени кум Франца Јосифа Батенберга, делегирао је специјално министра Кућинског. Султан је послао свога ађутанта Тефик-бега с богатим даровима, али овај не стиже на вријеме. Србија и Бугарска нијесу званично биле представљене, као и још неке државе, али су се њихови владари јавили Књазу са њиховим честиткама.

За свечаност свадбе принцезе Ане нијесу чињене нарочите припреме, јер је све наредно било још од доласка краља Александра. Само су барјаци српски замијењени хесенским. Нарочитих позива из унутрашњости главара, такође, није било, осим својте, чији је број доста велик, по разним женским линијама особито. Приликом удадбе покојне књагиње Зорке, најстарије шћери нашег Књаза, сва је земља била представљена, јер је свадба била обављена на Цетињу. Свадба велике књегиње Милице и Стане за Лајхтенбергом обављена је у Петрограду. Свадба принцезе Јелене обављена је у Риму. Ове три посљедње удадбе релативно нијесу нашу земљу коштале. Оне нијесу понијеле ни мираза, ни свадбеног трусоа, нити су пак светковине о њиховим удадбама оптеретиле нити народ, нити државну касу. Једина удадба принцезе Ане морала је бити обављена са више трошкова. Ана је морала добити од оца мираз, јер Бантерберг није богат. Њен мираз састојао се из пет стотина хиљада фиорина, који је одређен да буде на рате исплаћиван за извјесни број година са интересом.

Маја 6. обављено је вјенчање принцезе Ане са принцем од Батенберга, истина у фамилијарном кругу, али са великом свечаношћу. Из књажевог двора кренуо се сјајни кортеж у манастирску цркву, у којој се нико не вјенчава, осим чланова краљевске куће. Религиозни обред вјенчања најприје је обављен по риту православне цркве. Свједоци — кумови — били су књаз Мирко и гроф Ербах Шенбер, који је био аташиран од Хесенског двора младожењи. По свршетку церемоније вјенчања у православној цркви, кортеж се вратио истим путем и редом до пред врата књажевског двора. Један, и то највиши дио лица, који је кортеж сачињавао, ушао је у двор, други дио у мањем броју ушао је у енглеску легацију. У енглеској легацији сљедовала је церемонија другог вјенчања, први пут у нашој земљи, по риту енглеске цркве. Хесенски двор делегирао је био нарочитог пастора из Дармштата, који је извршио тај религиозни обред. Религиозна церемонија вјенчања била је кратка, али ју је пастор продужио по обичају дугачком пригодном предиком на њемачком језику. На овој другој религиозној церемонији вјенчања присуствовали су књаз — отац и књагиња — мати, принцезе Ане, јер је принцеза остала у православној вјери. Иначе књагиња Милена заиста не би дошла. Затим присуствовали су: књажеви, браћа, високи дворски гости, нарочити делегирани изасланици страних дворова, дипломатски кор и мали дио црногорских министара и великодостојника из књажеве својте.

Иза ове друге црквене церемоније била је закуска у енглеској легацији. Књаз је овом свечаном приликом, у знак своје благодарности према особитој наклоности краљице Викторије, указаној њему и његову двору, изговорио ову бесједу:

„Dans le coeur de la Grande Souveraine, dont la bonté et la grâce rayonnent sur des millions des sujets de son immense Empire, ma très chère fille Anna, a été si heureuse de se trouver une place bien enviable.

Un témoignage de cette haute et précieuse bienveillance peut être constatée dans la gracieuse condescendence de sa Majesté Royale et Impériale de prendre part à la joie actuelle de ma maison, en désignat Votre personne que j' ai toujours aimée et apréciée, pour le représenter à ces noces.

Et voilà que la bénédiction nuptiale de mes enfants chéris la Princesse Anna et le Prince François — Joseph de Batenberg vient de s' accomplir sous les hautes auspices de sa majesté et à l'ombre de son glorieux drapeau, flottant sur cette maison.

Avec le coeur débordant de joie et rempli des sentiments, partagés par la Princesse, de la plus profonde reconnaissance et du sincère dévouement envers la magnanime Souveraine". Кенеду, представник краљице Викторије, одговорио је књазу на бесједу ријечима пуним адмирације према њему и његовом дому.

Сљедовале су свадбене свечаности, које су биле у свему сјајне, а које код нас испадају у свакој прилици на опште удивљење. У двору сљедовали су гала обједи, балови, соаре-а. Све богато, збиља, као да располажемо с енглеском касом. Али што се вели la noblesse oblige, апсолутно нам друкчије није могло бити.

До деветог маја сви гости су се разишли, а Цетиње опет сишло у свој нормални и мирни колосјек.

Све горе изложено било је као неки спољашњи верни једног [illegible] замишљаја књаза Николе. Како га је до сада служила срећа у његовим фамилијарним предузећима, у заносу његове амбиције, он је замишљао да удадбом своје шћере постигне бугарски пријесто за свога зета. Заслуге Александра од Батенберга за Бугарску могле су с временом истаћи Франца, његова брата, за озбиљног кандидата за бугарски пријесто, његова, пак, кандидатура, да ће бити поткријепљена женидбом са једном принцезом словенског рода. Он је замишљао у његовом заносу да преко своје шћери, а можда и синова, завлада Балканским Полуострвом. Књаза Фердинанда много је интригирала та књаза Николе замисао, јер ју је лако било открити. Он се бојао од те брачне везе, да било прије, било послије може бити опасна за његов пријесто.

Књаз Никола посредством Батенберга постаде неке врсте сродник са енглеским двором. Није требало много церемонија чинити да може доћи у енглески двор. На против лично краљица Викторија позвала га је да дође у Лондон. Књаз изненадно пође у мају 1898 буде фамилијарно примљен. Не треба се чудити што је тај његов изненадни пут јако узнемирио књаза бугарског исто као и удадба

принцезе Ане за Батенбергом. Од удадбе принцезе Јелене за принцом од Напоља, (што посебно износим у посебној књизи), књаз Никола и његова кућа уживали су више уважења код свију дворова европских, па је матримонијална веза са Батенберзима могла бити важна за његову династију, јер је име књаза Александра Батенберга остало у великом уважењу, ма да га је необзирност дипломације руске свргла с бугарског пријестола. Чудновато је, пак, то, што је тај изненадни књажев пут у Лондон изазвао читаву панику у Београду. Србијански премиер Владан Ђорђевић усплахирено телеграфирао је посланику Чеди Мијатовићу, да употреби сву његову дипломатску вјештину, да дозна зашто је књаз Никола позват. Разумљива је ова узбуна за Софију, али је неразумљива за Београд. Дуго би било ово рашчлањивати. Нећу. Закључујем са тврдњом да је удадбом књегиње Ане за Батенбергом корист, а на име: да нестане енглеска хладноћа и quasi непријатељство ничим назаслужено и да нас Енглеска боље гледа и боље прима и у народу — односно држави, као и у династији кад се тиче међународних питања, која су путем дипломације решавана.

Војвода Гавро Вуковић.

ГРАЂА ЗА ИСТОРИЈУ И ФОЛКЛОР.

СРБИЈА И ЦРНА ГОРА.
ПРЕПИСКА КНЕЗА НИКОЛЕ И КНЕЗА МИХАЈЛА.

(4)

XXI.

Кнез Никола кнезу Михајлу

VI. 1866.[1])

Ваша Свѣтлость!

Божія провидность и опет ме изволила другомь ћеркомъ обдарити. По телеграфу я нисам пропустио одма Вашу Свѣтлость о той своіой новой радости обзнанити и особито Вамь захвалюємъ на срдачномъ честитаню, коє сте поспѣшили на ме управити и своє ми случашће у нашой радости изявити. Ово є опет случай да се ужи сроћай понови између Ваше и моє куће. Дакленъ нарочито за то шалѣмъ Вамъ по цетиньском ъ Г. Архимандриту Нићифору Дучићу ово писмо, коимъ Вашу Свѣтлостъ найискреніє позивамъ, да и овой мојой ћерки будете духовни отацъ и да и ню кодъ свете банѣ у свой наручай прихватите.

Найдраже би ми годило, кадъ бисте Ви у станю били самимъ своимъ присутствомъ ову светковину увеличати, али увиђаюћи да се таковой радосной и жаркой жельи садашнѣ свѣтске околности лако одупрѣти могу и я ћу бити подпуно задоволянъ, ако угодно буде Вашой Свѣтлости другогъ коєгъ себи достойногъ замѣника изабрати и жени га овамо на мой конацъ послати.

Моя є желя да би се овай свештени обредъ свршио на идући Госпођин-данъ, т. є. 8. септембра. Младенцу є на водицу дато име Видосава, а Вашой Свѣтлости остає слободно друго крштено име назначити.

У прочемъ примите увѣренѣ о моємъ подпуномъ штованю и правой братской любави съ коіомъ пребивамъ

На Цетиню .. юнія 1866.

Ваше Свѣтлости
одани брат и кум

[1]) Одговор на ово писмо под 28. VIII.

XXII.

Кнез Никола кнезу Михајлу

28. VII. 1866.

Ваша Свѣтлость!

Што дублѣ схваћаюћи истину Ваших рѣчій, у писму Вашем од 23. юнія т. г. а изражених поименице, да у озбильной обштой ствари нема мѣста уздржаваню, рѣшио сам се чврсто и постояно тога правила држати и Вама без сваког уздржаваня свое мисли изявльивати. И тако я се подпуно слажем углавном са Вашим мислима и Вашим заниманѣм на користь наших укупних народних интереса, али ипак, увѣрен да све што подузимамо у послу, заєдничком споразумленя и припремања за удар, ког рѣшити намѣравамо, мора бити не само лоялно, него іошт ясно и проучено и предвиђено са обзиром и опрезношћу, на све и свашто и то слѣдовати, али што се из чега изродити може не могу пропустити, да Вам неке примѣтбе не учиним помененя (!) не поитем и не ставим нѣкоя питаня, коя нам свакако размрсити валя.

Прво и прво, я се у свему и по свему сагласуєм с Вама, да є наш задатак и одвише тежак, и да нам валя све силе наше прикупляти и штедити за нашег главног неприятеля; али би свакако рад био, да ме што подробніє обавѣстите о том, на чему Ви оснивате своє освѣдочонѣ, да би ми оног нашег неприятеля могли само са собственим нашим силама сатрати, пошто одлучно велите, да нам од туђина помоћи нема. За сад још, а то је веома жалостна истина, ми само оно нашим сматрати можемо што є у Србіи и Црной Гори. Остало є наш народ, али є под ярмом туђим, под туђим упливом кои више или манѣ на наш уплив вазда реагира и яко нам отегоћує обшту солидарност с осталом нашом браћом. Па кад би баш ми кроз постояно дѣлованѣ и неуморне напоре наше и постигли желѣно сагласие између нас и осталог народа нашега у Босни, Ерцеговини, Старой Србии, Бугарской и т. д., би ли и онда могли малим нашим силама, без заплећа и помоћи бар єдне Европске Велевласти поспѣшан и спасоносан удар извести? А кад би нам пак велика Сила искреніє у прилог прискочила? којим ли би начином нју потражити и свою страну задобити могли? То су опет питаня, коя са обзиром на озбильност наше ствари, необходно рѣшена бити имаю.

Ви к томе сасвим патриотично мислите, кад кажете, да треба поред найболѣга спремања код себе, да и оне народе под игом турским стеняюће, као и оне, равну судбу с нашом имаюће, учинимо приуготовити, додаюћи да Ваши досаданьи покушаи у том послу нису без успѣха остали и обећаваюћи се, да ћете и посад о томе радити и настояти. Такођер и я с моє стране нисам дослен пропуштао колико у Ерцеговини, толико и у Арбании, настояти код људи од уплива и моєга особитога повѣреня, да у тамошнѣм народу пробудим чувство за нашу обшту ствар и да га, колико се више може, приправим на све и свашто, што би се догодити могло, па нећу ни одслен изостати око тога свеколико моє старанѣ улагати. Али Вам отворено исповѣдати морам, да премда се Србия поуздано на се и на свою снагу ослонити може, врло се још мало може спустити на Црну Гору. Вама є ова земля позната, познате су Вам нѣзине оскудице у свима средствима за велике цѣли, коє се єдино великим средствима постизаваю. На ово Вас позорним чиним, а увѣрен сам, да Вашой мудрости неће избѣћи моћи кад и како ће Црна Гора заєдно са Србиом моћи казати: „готови смо“, па да дѣлу приступимо.

Ни я не очекивам да ће нам било каква добра садашньи европски заплет за нашу ствар донѣти, него што више боим се, да ће нам само посао у многом отеготити и доста нам се запрѣка на пут ставити; єр ако се Аустрия сасвим из нѣмачкога Бунда исключи, могућно є, а Боже не дай, да би она тад вишу пажню обратила и особито на себе ближнѣ землѣ, у коима наш народ живи, те би гледала да свой уплив у њима што већма раширити и учврсти и да кроз то пре или кашнѣ надокнади свой вѣроятни губитак у сѣверу и млетачким покраинама. Такођер увиђам с Вама заєдно, да се овом згодом сви уздржаваю од источног питаня, па и сама Порта, кроз скорашнѣ признанѣ и потврду новог румуньског кнjęzykа ясно показує да жели status quo сачувати и на миру боравити. Зато я сам готов с Вама скупа ово питанѣ покретати, само би био рад да ми тачно назначите коим начином и каковим средствима имали би такова покретаня. Ели садашнѣ доба пробитачно за нас, или нам треба на болѣ доба изгледати? и кад би смо ми повода реченом питаню бар очевидни згод дали, би ли то на нашу корист водило? Я сам на све готов, но судим да нам ништа опасности излагати не валя дотлен, док подпуну могућност не увидимо, да бар срећно испливати можемо из онога, у што се уплели будемо, єр иначе свако ослабленѣ наших сила било би поражаваюћи удар за нашу будућност.

На све ово, из чега ћете се и Ви поуздано увѣрити, колико ми искрено на срцу и души почива, с Вама се у свакой ствари споразумѣти и сагласити, жельно ћу Ваш одговор дочекати, а за тим не пропуштам овом приликом и на друго Ваше писмо од 23. юния писати Вам само нѣколико рѣчи:

У колико се тиче преноса оних 3000 ока барута и 35000 ока олова, одређених за Црну Гору, па за тим погодбе, коя се іош има по начину и Вашой жельи склопити с бечким фабрикантом, и 4000 топовске ђулади, коє такођер Ви исплатити обећаєте, чим будем у станю одмах ћу Вас о свему томе тачно обавѣстити, како ће се т. є пренос онай овршити и какова є погодба са реченим фабрикантом углавлѣна.

Пошто се пак наскоро надам примити од Вас рѣчник за шифрiранѣ, не налазим више за нужно, да би се између нас установио постоян саобраштай преко Васоєвића, пошто є тай и с немалим трошком скопчан, па и врло тежак и опасан. Само у случаю какове велике нужде и особите предосторжности, можемо, Ви мени и я Вама, тим путем писма од веће важности доставлјати, а остало може се преко Аустріє одпремати поштом, коя є сад опет са свим у реду.

У друштву с Вашим замѣником при крштеню моє друге ћерке, кога за сигурно држим, да ћете ми наскоро овамо спремити, може

и онай официр дођи ради проученя Црне Горе у нѣзином войничком значеню и стратегичким нѣзиним точкама.

У прочем до нашега састанка, кои ће ми найвећу радост причинити, ако нам повольніє околности допусте, да ту цѣль привести могнемо, можемо кроз писма, а у важном каковом случаю и кроз люде од нашега поузданя савколик наш посао водити и угађати. При самом састанку нашем моћи ћемо пак и то разабрати, хоће ли бити нуждно, да Ви на Цетинѣ, а я у Београду по єдног свог повѣреника држимо, и ако нађемо за нуждно, онда ћемо и той нужди задовольити.

Ако Вам сада узтреба што наустице поручити ми, можете слободно по Г. Архимандриту Дучићу, као човѣку од моєга подпуног повѣреня, а такођер и по Вашему замѣнику, на коєга би се Ви пуномѣрно поуздати могли.

Примите увѣренѣ о моєм истинитом штованю с коим пребивам

Ваш брат и кум
Княз Никола.

Цетинѣ 28 Юлія 1866.

При дну:
Нѣговой Свѣтлости
Србском Князу и Господару
Михаилу Обреновићу III
У Београд.

XXIII.

Кнез Михајло кнезу Николи

28. VIII. 1866.

Светли брате и куме,

Господин Архимандрит Дучић донио ми є писмо Ваше Светлости, коим ме позивате на крштенѣ новорођеном кумчету моме, другой Вашой кћерки, коіом Вас є Бог обдарио.

Познато ће бити, Светли Княже, брате и куме, да Вас уверим како радо участвуєм у овой новой Вашой радости, и ..... приятно и драго ..... да Вам ..... [1])

Моє би се желѣ нарочито среле с Вашим желяма, кад би било могућно, да сам собом извршим свето дело, на коє ме позивате; но околности светске, коє у осталом Ваша Светлост подпуно оценює, не допуштаюћи да то учиним, я сам опет принуђен одредити кога од мойй людій, да ме при крштеню замени. И тако сам учинио избор у лицу Г. Милоя Лешянина, Началника Инострани Дела, кой сутра с' овим писмом полази на Цетинѣ. Шилюћи уєдно мой поздрав моим драгим кумицама я молим Вашу Свѣтлост да буде уверена, да и ако сам далеко од светковине, коя се у име Бога има извршити на Цетиню на дан 8-ога Септембра, я ћу онда ипак бити у духу с Вама и делићу Вашу радост.

[1]) Писмо оштећено; на овом мјесту пропало посве пет редова.

Я нећу овай пут ништа да одговарам на друго Ваше писмо, у ком ми говорите о нашим обштим стварима, Г. Лешянин, кога Вам шилѣм и кога нарочито препоручуєм Вашем благоволеню и Вашем повереню, подпуно є посвећен у наше послове и биће у станю да да Вашой Светлости сва обяснения, коя би пожелили. И Господин Архимандрит Дучић, кога привржeност и преданост к Вашой Светлости имао сам прилику да увидим, биће такођер у станю да упозна Вашу Светлост с' моим увереньима и с' моим осећаньима.

Дозволите ми іошт Светли Княже, да Вас замолим да изявите моя срдачна честитаня Нѣној Светлости Княгиньи, а у исто време изволите примити за Вас нов изяв они срдачни осећаня, с' коима на свагда пребивам

У Београду
28. Августа 1866.

Ваш
искрени брат и кум
М. М. Обреновић.

НАРОДНА ПРЕДАЊА О МЕСТИМА.

МАСЛИНА НА ХВАРУ.

На острву Хвару, у селу Врбоски, је велико старо маслиново дрво. Народ прича, како је Христос носио крст за Голготу по народу. Идући са крстом дошао је на Хвар, одморио се испод младе маслине, која му је гранама и лишћем направила лад. Пошто се Христос мало одморио благословио је маслину говорећи: „Бићеш вечита, јер си за тренутак одморила сина Господњег“. Од тога времена ту маслину није смео нико да дира, јер је сматрана као светиња.

(10-XI-1928 год. саопштење Б. Чиплића, ст. фил. из Бечеја).

ГРАДИШТЕ.

То је шума између села Врањева и варошице Новог Бечеја у Банату. Име је добило по градским рушевинама, за које народ верује да су остаци од града у коме је живео Ђурђе Бранковић—Смедеревац.

(10-XI-1928 год. саопштење Б. Чиплића, ст. фил. из Бечеја).

ДУБОВИ.

Св. Сава путујући по народу дође у Васојевиће. Приликом путовања задржи се у селу Трепчи, испод дубова (храстова), на Грабовици. Ту се одмарао од дугог и тешког пута по народу. После његовог одласка дубови се нису смели дирати, јер су сматрани као светиња. Ко би год одсекао најмањи комадић или гранчицу од тих дубова, веровало се да ће му се „кућа угасити“. Дубови су расли природно у висину неколико десетина метара, и док нису остарили и сами се срушили, није их смео нико дирати. Један се од њих

одржао до пре десет година. Знам, кад се срушио, да сељаци нису смели да горе *свето дрво*. По тим дубовима место где су они били данас се зове *Дубови*. Место око дубова, раније као и данас, није се смело обрађивати. Оно је, у раније време, служило за сеоске скупштине, где су Трепчани решавали сеоска питања.

ЦРКВА СВ. ЈАСТАЋИЈА.

У Васојевићима, североисточно од села Трепче, на левој страни реке Лима, је била стара црква, која је посвећена, како народ каже, Св. Јастаћију. По народном предању, она је била на десној страни Лима, где је данас ријечко гробље. Једне вечери нека жена из Ријеке Марсенића опере пелене на Лиму, рашири их да се суше по огради испред цркве. Међутим, сутра дан сељаци су наишли на једно изненађење: црква им је преко ноћ прелетела с данашњег ријечког гробља на леву страну Лима. Приређиване су разне богомоље, да би се Бог смиловао и цркву им повратио на старо место. Било је све узалуду: „црква је опогањена“ и више се није вратила.

Пошто је црква прешла на леву страну Лима, прича се како је једне вечери црквени слуга оставио врата од цркве незакључана и за време ноћи уђу у њу коњи. Црква је постала нечиста, и после кратког времена Бог нареди те се сруши. Од тога времена она није више поправљана. Место где је она била данас се зове Јастаће. Преко црквине је направљен колски пут. Приликом копања пута није ништа нађено да би имало вредности, једино што је раскопано старо гробље, које је било око цркве. И данас има гробова, који се не познају на површини земље, а налазе се на горњој страни пута.

Светозар Раичевић

ЦРНИ КАМЕН У ОКОЛИНИ ВЕЛЕСА.

Ово су место тако назвали хришћани, јер су ту Турци клали њихове свештенике. Код Црног Камена је водопад, где православни долазе на Ђурђевдан, пре сунца, да се окупају или умију. Посетиоци пролазе поред водопада, па ако их вода попрска, то значи да су праведни и да ће им вода помоћи у болести, а напротив не помаже. У друге дане долазе на овај водопад само заветовани људи и жене, да код њега добију или задрже оздрављење.

ЦЕР КОЈИ СЕ НАЛАЗИ ОКО ОСАМ КИЛОМЕТАРА ОД ВЕЛЕСА.

Има један стари цер, који народ сматра за свето дрво, те се не сме посећи ни оскрнавити. Свет долази код њега сваког четвртка од Ускрса па до Спасовдана, пре сунца, на њему пале свеће и везују конце од свога одела. На церу има једна шупљина, кроз коју се провлаче нероткиње, да би добиле децу.

(Саопштила Бонка Крстијевић из Велеса, 1928).

ЗМАЈЕВАЦ.

Изнад Неменикућа, у Космају, има извор, који се зове Змајевац. Народ долази из околних села на извор, пре сунца, да пије воду ради здравља и везује на дрвеће конце од одела.

(1927).

ЂАВОЉИ МОСТ НА НЕРИ КОД ВРАЧЕВОГ ГАЈА У БАНАТУ.

У околини Врачева Гаја верује се за децу, која се роде са „репићем“ (подужом кичмом), да их је *нечисти* (ђаво) претворио у „пркуљиша“ (ђаволче). Таква су деца обично и душевно болесна.

Овакве се деца могу излечити само на Нери код Ђавољег Моста. На мосту треба заноћити и чекати да се појави *даба* (најстарији ђаво) и то само врхом своје црвене капице. Ако га дете угледа, онда ће оздравити.

Код Ђавољег Моста се неће нико окупати ни за живу главу, јер би даба одвео купача у дубину и удавио.

Немци зову овај мост *die Töufelbrücke* и причају, да се за време „Границе“ купали немачки војници и да су се сви подавили. Све ове и сличне несрећне случајеве, који се догоде код овог моста, народ приписује ђаволима, који живе у води испод моста. У ствари Нера је на томе месту брза и пуна вртлога, па се често дешавају несрећни случајеви.

(Саопштио Б. Перчинов, из Јасенова, 1928).

Петар Ж. Петровић.

КРАЉЕВА ВОДА.

Источно од села Горажда, а у подножју једне шуме, налази се једна чесма, која се назива „Краљева Вода“.

По народном предању ту је чесму направио цар Душан.

Једнога дана цар Душан пође из своје престонице Будимље у лов, и како се одмори код тог извора, нареди те се направи чесма, која и данас постоји и због тога се прозове „Краљева Вода“.

Беране.

Дмитар Р. Ђукић.

КЊИЖЕВНИ ПРЕГЛЕД.

О НЕКИМ НОВИМ КЊИГАМА.

То су дјела која је на нашем језику издало „Југословенско Антропозофско Друштво“. Антропозофија је наука коју је у најновије вријеме основао Д-р Рудолф Штајнер, по роду Нијемац, а како то за њега најблаже кажу: један од највећих духова и научника садањег времена. Та наука нас учи прастарој мудрости: познавању себе. Везе, које је развој времена и културе покидао између науке, религије и умјетности, антропозофија поново убаца савременом човјеку и даје животу потпун, органски смисао. На велебним тековинама, које је изградила материјалистичка наука, поставља антропозофија храм, отвара прозоре кроз које свуда улази вјечно свјетло, свјетло духа. Ма да врло млада, антропозофија је просегла гране далеко по Земљи, а скоро у свим европским државама постоје друштва која су јој својски прионула — људи који је проучавају и на основу ње даље граде: усавршавају своја разна знања на корист човјечанства. Тако су три Штајнерове књиге већ изашле у нашем преводу: *„Теозофија“* — увод у научни свијет — издање латиницом, 25 дин.; *„Како се стичу сазнања виших свјетова“*, издање ћирилицом, 30 дин.; *„Реинкарнација и Карма“*, издање ћирилицом, 10 дин.

Шири приказ ових дјела одвео би сувише далеко. По самим насловима види се, да је ту: или ништа или нешто врло велико. Зато је најсмјерније рећи: њих *треба* познати. О Штајнеру се доста говори, па је било ријечи и по нашим часописима, али то је све само почетак. За онога ко истински жели знања, довољна је препорука то, што је већ горе речено.

„Југословенско антропозофско друштво“ основало је даље „Библиотеку лијепих наука“, која ће доносити научна дјела наших и страних писаца, грађена на основу антропозофије, или која антропозофији иду у сусрет. Та библиотека издала је до сад такође три књиге и то:

1.) *„Слепи лучоноша Силвије Страхимир Крањчевић“*, од *Д-ра Станислава Жупића* (издање ћирилицом цијена 8 дин.). У овој малој књижици писац улази предано у израз дубоког нашег пјесника —песимисте и баца узгред свјетлост на дубину и органску нарав пјесничког стварања уопште. Крањчевића нам приказује као „слијепог лучоношу“ који је — поред оног што је његовој мисли било јасно — бацио зраке високо, на још неоткрите, дубоке истине живота. Те „зраке“ у сваком правом пјеснику дријемају, јер то доноси сам органски живот поезије, и антропозофија иде за тим да се оне расвијетле. — Има људи који, кад говоре, иду крупним кораком и у кратко прелазе велики простор, не задржавајући се на познатим нам стварима. И, кад човјек тако говори, или пише, нама често може изгледати да такав човјек не зна понешто што ми о том знамо, а све зато: што је он те ствари у крупном ходу прећутао. Д-р Жупић, истина, гријеши што не улази много у долине него иде с врха на врх. Понекоме — ко би ову књижицу неспреман читао — могло би се учинити да гдјекоја ствар не одговара нашем знању о поезији; но ако је наше знање правилно, па ако на то *наставимо* оно, што писац о Крањчевићу казује, ми ћемо тада видјети не само да ствари одговарају истини, него и да излагања у тој књижици стоје на чвршћем и обухватнијем тлу него је било наше знање о тој ствари.

2.) *„Шта је Еуритмија?“* од *истог писца* (издање ћирилицом, цијена 8 дин.). Ова нам књижица одговара на питања у наслову: у чему се састоји нова умјетност под тим именом. Еуритмију је основао сам Штајнер на великој тајни о ријечи, која, наравно, треба да избије на видик и коју би имала тек будућа наука о ријечи да прозре и расвијетли. Сама „Еуритмија“, то је умјетност видљивог говора. Она изражава говор покретима тијела, рецимо пјесму „Смрт Мајке Југовића“ тако, да ми из тјелесног покрета умјетнице можемо ријечи видјети оком, као што их чујемо ухом. Но то нијесу само бајке. (Узгред буди речено: позвана из Берлина, умјетница је у Београду приказивала Еуритмију пред препуном салом најодабраније публике и узнијела игром како дјецу и старце тако просте и учене. Њемица, која наш језик не зна, приказала нам је покретима тијела стихове Његоша, Назора, Јакшића у величанственој свјетлости тијела). Ова књижица тумачи на основу чега је то могуће и којим се начином даје израз. Даље писац говори о врстама Еуритмије: 1) о умјетничкој, која изражава видљиву ријеч и видљиве тонове; 2) о медицинској и 3) о педагошкој еуритемији. Наравно, све је то речено у најкраћем, јер је основе ове умјетности ударио, како рекох, сам Штајнер, у предавањима која су сачувана у не баш танком обиму књиге. Писац нам даље истиче њену важност у данашњем културном животу и на основу тога савјетује, да велику умјетност и ми прихватимо, и као други европски народи, проширимо и на наш језик. Објашњава како то није нешто што стоји као огранак (као н. пр. балет), него се диже и развија у висину поезије, сликарства, музике. Води хармоничном развоју духа и тијела.

3.) *„Љепота и етичка свијест“* од *Д-р Кларе Дајчеве—Жупић* (издање латиницом, цијена 15 дин.). — Што на први поглед пада у очи то је, да је књига писана свијешћу необично бистре жене. У вријеме када је материјалистичка култура довела и таленте дотле, да многи не само што не знају сврхе животу и раду, него и не мисле о томе, г-ђа Д-р Дајчева—Жупић чини код нас изнимку, упада као истинска свјетлост која баш то осветљава, коју је дакле вриједно чути не само обожаваоцима лијепог, него и многом умјетнику. Про-

ницавошћу неоспорног талента г-ђа Дајчева Жупић говори о постању умјетничког дјела, о односу умјетности према љепоти, умјетника према човјеку, природи, Богу. О апсолутном у естетици и т. д. Пише, наравно, на основу духовне науке, но мисли потичу из нутрине: индивидуално, просежно и обујмљиво. Антропозофија и води таквом, слободном развоју. Док многи таленти, као ошинути „знањем“, више него икад цијепају иглу а налажу греду, писац ове књиге са једним соколским прелетом обухвата просторе постављених питања и оцртава оно што је у умјетности битно и плодно — у каквим је она односима с временом и бићем свијета. Стил је течан, мање педантан више говорнички, са освртом на само поједине типичне приговоре противника, а мисао је водиља јасна и не може се сакрити оку.

Све ове књиге могу се добити на адресу: „Антропозофска Библиотека“, Београд, Страхињића Бана 26.

А. С. Рачета.

ДРУШТВЕНИ ПРЕГЛЕД.

ЖЕНЕ СУДИЈЕ. (2)

Г. Вуловић сматра да је улазак жена у суд, макар само као секретара и писара, једна „аномалија“, да је то „профанисање“ суда, „профанисање светог места.“ „Послови које ради писар и сувише су деликатни да би могла и *смела* да их ради жена“ (стр. 11). Разлози г. Вуловића, по којима жене не могу бити у суду, могу се свести у главном на три. Први је тај што је жена нарочито осећајна, субјективнија и слабија од човека, има мање ауторитета, и према томе, нема снаге да представља суд, да изриче пресуде. (Што се тиче женине „осећајности“ ту је *Т. Г. Масарик* направио једну врло духовиту примедбу, показујући људску нелогичност: „Кад би смо захтевали једнакост у цркви, да и жена буде духовник, људи би се запрепастили: жена треба да ћути! Али погледајте молим вас на људску софистику! Доказиваће вам, да је жена биће превладно морално, осећајно, и нарочито, да је религија најпогоднија за жену, то ћете непрестано чути. Узмимо да је и тако (ја у то не вјерујем): зар онда жена не би могла бити барем толико активна у цркви колико и човек?“) „У Кривичном Одбору, на притвору ради девојка — писар. Апсанџија доводи кривца да му она саопшти решење о стављању под суд. Он је убица. Снажан, развијен човек, читав џин. Окован је. А ону моћну државну власт која се спрема да га најтеже казни за дело које је учинио представља у томе тренутку — жена“ (стр. 12). По тој логици слаби, мали, неразвијени људи, или инвалиди, не би у опште могли бити судије! По тој логици, сваки би судија морао да буде савршено велики и развијен човек „читав џин“, да би имао ауторитета, и да би могао с пуним правом представљати државну власт! Жена по г. Вуловићу не треба „ни да жели, ни да тражи (да буде у суду) јер иначе негира себе и своју природу.“ Г. Вуловић иде и даље: „Мушкарац, независно од његових моралних квалификација и одвојено од његове способности, има увек један став који је неопходан за то место. Он може да буде *рђав као карактер и неспособан као дух*, па ипак крај свега тога, он је на томе месту толико пута ауторитативнији него жена на томе истом месту *крај свих њених блиставих квалитета морала и интелигенције*“[1] (стр. 19). У својој заслепљености, г. Вуловић је отишао чак и тако далеко, да је претпоставио рђавог и неспособног човека, спремној и интелигентној жени. И баш је г. Вуловић, који се толико заложио у „одбрани“ судства, и коме је толико стало до „угледа“ суда, требао само да размисли, ко ће више оштетити угледу суда, да ли једна жена високог „морала и интелигенције“ или један човек који је „рђав као карактер и неспособан као дух.“ Вероватно да би после тога морао избећи ово *немогуће* тврђење.

Затим, долази други разлог: народ „не може да се помири са тим да у суду .... седе и жене, обичне смртне жене са свима својим слабостима и недостацима, који су ту на томе месту њему нарочито потенцирани и упадљиви“ (стр. 12). А да би поткрепио то своје тврђење, г. Вуловић наводи и два примера. У суду, где је била жена деловођа, оптужени је у једном тренутку рекао: „А, славни суде, имао бих ту да кажем много, ал' ето, не могу... стид ме је од ове мајке.“ — И затим други пример. Неки је старац на суду сведочио „а кад је требао и заклетвом да потврди свој исказ и девојка запалила свећу пред њим, он ју је у недоумици и са неверицом упитао: Шта зар ти да ме закунеш, дете?“ и, погледао око себе у остале чиновнике, мушкарце, молећи их да га ко од њих закуне. Али надлежност чиновника била је ту строго подељена, и старац је изговорио речи заклетве, са руком на Јеванђељу, пред запаљеном свећом и — пред једном женом. А када је пошао он је погледао још једном у све присутне, рекао само: „Шта дочекасмо!“ и изашао (стр. 12).

Ето, то су разлози г. Вуловића (пре него што пређем на њих, унапред хоћу да додам, да би по тој логици (реч је о првом примеру) за оптужене мушкарце требале судије да буду људи, а за оптужене жене, судије жене. Јер, зар није већа незгода и већи стид за једну жену из народа, да пред самим људима у суду даје исказе сваке врсте, него што је стид једног човјека, да пред женом даје те исте исказе?) — Противници жене-судије, дакле, истичу да је у народу укорењено веровање, које спречава жену да уђе у суд. Народ се свакој новини противи, то је појмљиво, јер у њему има много конзервативног. И када би се по томе судило, био би прогрес у многоме отежан. Узмимо један пример само, који ће довољно јасно показати да ипак није неизводљиво дати право женама да буду судије. Крвна освета је била у народу јако укорењена, била је укорењена сигурно у толикој мери, колико и мишљење да су жене неспособне да изричу правду. Па ипак, када се увидело да је то некултурно, када се увидело

[1]) Курсив је наш.

да је то један застарео обичај, стало се томе на пут законским прописом, дакле, једним принудним средством. Реакције је, појмљиво, било, као што је увек има када се доноси каква новина, која се коси са народним навикама. „Увођењем државног казненог система у Црној Гори и његовом стриктном применом успело се, да се до извесних граница сузбије зли обичај вршења крвне освете. Али и поред свега заузимања државних органа да угуше крвну освету, она се је ипак вршила“ . . . Јер и најстрожије законске мере нису могле одмах и онако преко ноћ да обришу многобројне личне и племенске размирице које су „кочиле правилан развитак и напредак“ *(И. Јелић)* 1836. г. у Црној Гори требали су неки зликовци да буду стрељани и „да не би крвна освета пала на оне који ће их стрељати, покупило се на стотине људи из разних нахија и племена, и сви су на зликовце од један пут из пушака опалили“ *(С. Тројановић)*. Када је законом забрањивана крвна освета, у народу још није била ишчезла свест, да она треба да постоји, народ је још веровао у њу, али су они који су законе доносили, били свесни њене неправде и застарелости. Да би било прогреса, треба се издићи изнад масе, треба бити свестан тога да се народ у целини неће лако кретати напретку, и да зависи од оних који су просвећенији, који су отишли напред, да ли ће се једна новина донети, да ли ће се она узаконити или не. Због свега тога, онима који су за то да жене могу бити судије, онима који су у Законодавном Одбору заступали такво мишљење, то може чинити само част; то никако не може ићи против њих, и на штету њих.

Г. Вуловић даље говори да је однос жене према човеку „однос слабијег према јачем, однос млађег према старијем“, и тврди да жене нису код нас имале никада власти ни у друштву ни у породици. Међутим, баш што се тиче породице такво је тврђење неистинито. Било је породица у којима су жене имале врло много угледа и пуну власт, у којима су поједине жене цењене више него људи, тако да су потомству оставиле чак и презиме по себи. Често се дешавало да су такве жене имале угледа не само у једној породици, већ и у целом селу и околини. Даље, са исто толико познавања, г. Вуловић тврди да када би се дало женама право да буду поротници „никада ни једна жена у народу не би доживела да буде изабрани судија, па чак ни онда када би парничари били жене“ (стр. 10).

Трећи разлог г. Вуловића вреди само забележити. „Па онда присуство њихово (жена) у односу према људима. Културних људи је још увек мало. Некултурност оних других нарочито је изражена и теже пада када су они у присуству женскиња“. Колико се мени чини (а верујем да тако и треба да буде) овај разлог може бити само и једино разлог против људи, а никако против жена.

Најзад, жене не служе војску и према томе оне не испуњују све услове који су потребни да би могле бити судије. Занимљиво је видети шта г. Вуловић говори о војној обавези у односу према женама: „Оне јесу ослобођене војне обавезе као жене и такво је схватање правилно и у сагласности са природним редом ствари, јер обрнуто би било неприродно: да оно што је слабије иде да брани

оно што је јаче; оне су дакле, ослобођене војне обавезе као жене, али не и као државни чиновници јер иначе би било неправично. Са оних истих разлога са којих је она ослобођена војне обавезе са тих истих разлога њој се не допушта, или боље, не треба да буде државни чиновник, јер и она, државна служба, претпоставља оно што је јаче, отпорније, мушкарца. А када она ипак улази у државну службу, значи, да је у сваком таквом конкретном случају увек одступање од правила да је жена слабија од човека. А када смо у присуству таквог одступања, у присуству жене која се, следствено, изједначује са човеком, онда је сасвим природно наметнути јој оне исте обавезе које има и човек, мушкарац, који је у истом положају као и она“ (стр. 15). *По томе, дакле, пошто је немогуће наметнути женама војну обавезу треба их напросто све удаљити из државне службе.* И поводом овога ваља се сетити мисли великог француског правника Бартелемиа: „Најважније од свега је ипак то, да је природа оптеретила жену најважнијом социалном дужношћу, онако исто тешком и онако исто опасном, као што је то војничка служба, службом материнства.“ „Жене не воде рат, али оне рађају војнике“. На питање: „Ко плаћа порез у крви?“ Мишле је одговорио: „Мајка“.

У Београду, у доба кад је г. Вуловић писао ову брошуру, двадесет и пет места у судовима била су попуњена женама. Г. Вуловић се тиме ужасава: „Двадесет и пет мушкараца свршених правника (а има их куд и камо више) остало је без службе у суду“ (стр. 14). „А двадесет и пет места у београдским судовима пропадају потпуно, јер они који их заузимају нити хоће нити *могу* да буду од користи послу коме су пришли“ (стр. 15).

У књизи има још неких ситнијих и мање важних разлога, као што има и маса мање важних реченица, којима би се, тако исто, могло много замерати.

То су у главном разлози г. Вуловића, управо то су разлози свих оних који женама не дају право на судиски позив. (Сем ових изложених разлога, ваља забележити још један, јер је савршено занимљив, ма да је врло мало логичан. У једном чланку, један судија је рекао, како треба жену „заштитити“ од судиског позива, јер би тада била у прилици да чује много „скарадних“ речи и т. сл. Међутим, у том истом чланку, тај исти господин је за то, да жене могу бити адвокати. И сад се само треба запитати, зар неће те жене адвокати бити у могућности, управо зар оне на суду неће *морати* да чују све оно што би чуле и жене судије? По некој чудној логици, писац чланка није видео ту противуречност). Износећи ове разлоге, ја сам се трудила да они буду што верније представљени и што тачније изложени. Оволико задржавање на брошури г. Вуловића било је потребно, јер се тек на њој најбоље могла показати усиљеност и натегнутост разлога противничке стране. Тек се ту могло показати да никако не постоје јаки, необориви и праведни разлози који би жену из суда избацили, већ да се иза свих тих натегнутости крије све друго, само не једно правилно и правично држање према женама.

Људи су врло великодушни. Кад се говори о ком новом праву жене, или позиву који би жене требале да добију, они обично изјављују да томе нису противни, али да жене треба на другим местима да покажу успеха, па ће им онда и онај позив о коме се ради, бити приступачан. Када се говори о женама поротницима, онда се налази да је логичније дати им прво право на редован судиски позив. Кад се говори о редовном судиском позиву, онда испада да је боље да жене буду прво судије малолетничких, па тек онда редовних судова. Кад женама треба дати право гласа, онда се истиче да оне треба прво да покажу успеха у раду, па тек да заслуже то право. А кад им, најзад, треба дати могућности да раде на свим пословима, онда се задржава на констатацији да је закон „регулисао“ положај жене према човеку у корист људи, и тиме их онемогућио да врше поједине дужности. И у таквом се кругу вечито окрећу сви они, који изјављују да су најмање противници жене, а који ничим то не потврђују. До својих права жене, међутим, врло тешко долазе. Сада им се баш, када се доноси нови закон о судијама, једно право ускраћује. Сада су се људи опет сетили тога да су они много више изнад жена, и да овима треба онемогућити улазак у суд, јер би, између осталог, одузимале места људима. А и само тада, када би се женама омогућила утакмица са људима, утврдило би се најбоље да ли су заиста људи супериорнија бића од жене, и ако су људи стварно такви они не треба да се боје од женске конкуренције. А све дотле док људи законима и указима проглашују своју супериорност, жене имају право да у ову сумњају: „*закон и указ не могу никога направити интелектуалнијим него што је у ствари, као што га не могу направити ни моралнијим него што је*“[1]) *(Ж. М. Перић).*

Нама чудно звучи, и изгледа нам немогуће, када прочитамо на пример да је један сељак, на питање зашто је убио своју жену, одговорио судији: „Па не треба ми више господине, децу ми изродила, па сад шта ће ми, да ми харчи хлеб за бадава.“ Међутим, у наше дане боре се против жена, не више сељаци, не више прости људи, већ они који би, по свему судећи, требали да буду преставници интелигенције, представници једног културнијег и напреднијег реда. У наше доба узакоњују се одредбе, које иду против жена, пишу се чланци, брошуре и књиге, а све то у жељи да се женама спречи улазак у суд, и то само зато, што су оне „жене, обичне смртне жене, са свима својим слабостима и недостацима.“

Радмила С. Петровић.

БЕЛЕШКЕ.

Књижевни натјечај.

Уредништво „Записа“ расписује натјечај за приповетку с мотивом из југозападних крајева (Босна, Херцеговина, Далмација,

[1]) Курсив је наш.

Црна Гора, Новопазарски Санџак). Ако приповетка не би испуњавала овај услов, онда треба да писац приповетке буде из ових крајева, али ће се у случају једнаке вредности дати ипак првенство приповетци с мотивом из југозападних крајева.

На писаћој машини откуцани рукопис треба послати Уредништву најдаље до 1 априла ове године. Рукопис треба потписати шифром, а у затвореној коверти треба потпис дешифровати.

Прва награда за приповетку износи 1000 а друга 500 динара.

У састав жири-а улази уредништво „Записа“ и Г. Д-р Никола Банашевић, професор философског факултета у Скопљу.

Уредништво.

Наша анкета. Ради правилне оријентације наших читалаца напомињемо да су сви до сада штампани одговори на нашу анкету, као и они које ћемо штампати у даљим свескама, писани пре промене која је наступила у нашој државној политици.

Ур.

XXXI Коло Српске Књижевне Задруге. Овогодишње коло С. К. З. има седам књига, које представљају све основне начине Задругиног рада: ту су и преводи, и прештампавања старијих дела и нова домаћа дела, која се јављају први пут у задругиним издавањима. Избор превода је срећан. Добили смо Фирдуси-а у преводу Г. Бајрактаревића, познатог нашег оријенталисте. Књига је снабдевена исцрпном преводиочевом студијом о песнику и обилатим бројем детаљних напомена на крају књиге. Стручњаци ће имати да реку своју реч о вредности превода према оригиналу, а ми овде можемо само утврдити, да се превод чита глатко и да је језик врло добар. Превод је у једанаестерцу, а дикција је задахнута духом наше народне поезије.

Г. Јован Јовановић дао је књигу о стварању наше заједничке државе, а Г. Милутин Лазаревић о нашим ратовима за ослобођење и уједињење. И једна и друга књига, дакле, обрађују нашу јучерашњицу и згодно се допуњују. Њихови писци су у пуној мери меродавни за питања која расправљају, јер су били на положајима са којих су се догађаји могли и познати и осетити. Несумњиво је, мислимо, да су обе књиге непотпуне са гледишта Црне Горе, као самосталне државе. То лежи у природи ствари. Пуна одговорност за такве ствари пада на црногорске јавне раднике, који нити су простудирали своју најближу прошлост, нити бар пружили материал којим би се други могао користити.

Добра књига песама Г-ђе Данице Марковић потпуно је заслужно ушла у ово коло, што се не би могло рећи за приповетке Г. Нушића. Српска Књижевна Задруга била је довољно пажљива према Г. Нушићу, и не би се имало ништа против тога, да се та пажња неокрњено задржи и даље, али само не према Бен-Акиби, него према Г. Нушићу.

О роману Г. Ћосића проговорићемо засебно. *W.*

Д-р Илија М. Јелић, *О браколомству,* с теориjског и практичног гледишта. Београд 1928.

Г. Јелић је показао већ својом докторском расправом, *Крвна освета и умир у Црној Гори и Северној Арбанији,* да уме улазити и у сасвим нерасветљене и необрађене проблеме. Предмет ове књиге није те врсте, али третира једно од најважнијих социјалних друштвених питања уопште. Ми не мислимо улазити у суштину самог излагања, о томе су се стручњаци већ повољно изразили, него да тим поводом подвучемо једну особину која не треба да остане незапажена. Г. Јелић у својим списима улази дубље у народни живот, и фоклор, и отуда црпе многе интересатне закључке. То га је одвело на једно, по нашем мишљењу врло интересантно поље рада, које код нас, у Црној Гори, још није довољно обрађено и расветљено. Радовима те врсте, специјално са нашег подручја, може Г. Јелић знатно задужити нашу науку. *Р. М.*

Антур Шопенхауер, *О генију,* превео Милан Вукајлија, Београд 1928, цена 20 дин.

Г Вукајлија обогатио је нашу филозофску литературу са неколико успелих превода познатијих списа Артура Шопенхауера. Један од таквих превода јесте и низ краћих филозофских студија Шопенхауерових, изданих под насловом *О генију.* Мора се признати да је Г. Вукајлија успео да брижљиво савлада и иначе тешки Шопенхауеров текст и да да̂ лак и течан превод. Ово је врло важно с обзиром на главну намену ове књиге. Њом се хтело наиме пружити згодно штиво за заједничко читање и расправљање ученика и наставника на часу филозофије у средњој школи. Ми држимо да је избор био врло добар и да ће књига послужити и корисно и једнима и другима.

Ово друго издање знатно је боље од првога.

Р. М.

ЗАПИСИ

ЧАСОПИС ЗА НАУКУ И КЊИЖЕВНОСТ.

Књига IV, свеска 3. — Март, 1929.

СТВАРАЊЕ ПОЛИТИЧКО-ВОЈНИЧКОГ ОБРУЧА ОКО ЦРНЕ ГОРЕ.

Кад су Турци завладали српским земљама, остала је још Црна Гора непокорена. Војна турска сила пролазила је кроз Црну Гору, али ти походи нијесу имали онај политичко-војнички успјех који су Турци имали у другим освојеним крајевима. При пролазу турске војске Црногорци, пошто би их на нож дочекали, склонили би се у неприступачна мјеста, и чим би се Турци натраг вратили, наставили би да живе као и прије, задржавајући исте односе према Турцима и турској држави као и прије похода. Да би се једанпут за вазда ослободила од Црне Горе, тог хајдучког гнијезда и вјечитог извора свих нереда дуж граница санџака скадарског и херцеговачког, Турска је отпочела систематски радити на исламизирању Црногораца. У томе правцу раде енергично паше херцеговачке, а нарочито паше скадарске. И саме су им прилике ишле на руку: честе неродне године у Црној Гори, закрвљена између себе племена и браства, те вјечити рат до истребљења. Још кад се томе дода да су се паше у том раду служиле свима могућим средствима, не жалећи ни пара, ни државних земаља, ни поклона у оружју, сребру и злату, па чак употребљујући и бабе врачаре код сујевјерног народа. Паше су биле свјесне да би потурчена Црна Гора служила вјерно и одано интересима Цариграда. Без сумње, у одбрани Цариграда и његових интереса поисламљени Црногорци превазишли би и Босанце и Херцеговце и све друге истурчене народе на Балканском Полуострву, јер су од свих ратоборнији, амбициознији и сиромашнији.

Али, владика Данило уз припомоћ националних Црногораца, спријечио је исламизирање Црне Горе на Бадњи Дан 1702. год. Од тога времена потурица у Црној Гори нема, и она постаје прави бедем против Турске и гнијездо српске завјетне мисли. Кад су се турске паше увјериле да се Стара Црна Гора са Седморо Брда не може истурчити, долазе на другу политичку идеју, а то је: опасати Црну Гору исламским племенима, те око ње створити исламски обруч. Тај план паше спроводе на овај начин: силом исламизирати српска племена око Црне Горе, а која се одупру примању ислама раселити их и побити, а тако исто многа мјеста ненасељена и проријеђена

населити Турцима и Арнаутима. Тим потурченим Србима и насељеним Турцима и Арнаутима око Црне Горе дати све могуће привилегије од стране државе, а једну једину дужност: да бране да се Црногорци шире на рачун турског земљишта и да одбијају црногорске нападе од турског царства. Да би та турска насеља била што јача и отпорнија према Црногорцима, турска војна управа оправља и подиже низ градова на некадашњим рушевинама тврђава римских, грчких и српских. Ти су градови око Црне Горе слиједећи: Клобук, Никшић, Спуж, Жабљак и др. У тим тврђавама поред турске регуларне војске становали су такозвани „грађани" Турци. То су били прави Турци протјерани из Новог, досељени Арнаути и херцеговачки муслимани и добјегли од крви, па потом истурчени Црногорци. У овим пограничним турским варошима и утврђењима од тако различито измијешане крви створио се онај храбри турски елеменат, који је многе ратничке особине примио од самих Црногораца. Тако се дâ схватити она изванредна војничка храброст Турака Корјенића, Никшића, Колашинаца, Спужана и др.

Док су се Турци у почетку руководили оваквом политиком при подизању тврђава и стварању око њих муслиманских насеобина, током времена Турци су проширили колонизаторску политику на поља, планине и испаше око тих вароши и тврђава. А да би у томе успјели, они су рушили у тим мјестима српске богомоље, расељавали српска села, преводили силом у ислам српска племена и насељавали Турке и Арнауте. Тако се Турска утврдила против Црне Горе од Приморја са истурченим српским племенима Мркојевићима; око Колашина са истурченим племенима Мушовићима, Мекићима, Каљићима и др.; око Никшића са Љуцама, Аџиманићима, Пелевићима, Бабићима, Бауцима и др. Око Никшића, ова именована турска братства, са многима другим, држала су као испаше Рудине и Равне Планине (Крново), а имали су своје кметове од којих су хакове и харчеве купили по Дробњацима, Лукову, Никшићској Жупи, Горњем Пољу, Глибавцу, Бањанима и другим мјестима. Корјенићи су држали Грахово, а братство Звиздићи Голију.

Са овако смишљеном колонизаторском политиком Турска је успјела да троши војничку снагу племена Куча, Братоножића и Пипера у борби са Турцима и Арнаутима подгоричким, спушким и Малесијом; да се Васојевићи троше у борбама са Беранцима, Плављанима, Гусињанима и Руговцима; да се Морачани и Ровчани троше у борбама са Колашинцима, а Бјелопавлићи са Турцима из Спужа и Никшића. Док је Турска са домаћим Турцима парализовала војну снагу црногорских Седморо Брда, војничка се снага Старе Црне Горе трошила у борбама са домаћим Турцима са граница и регуларним трупама пространог турског царства. Борба Црногораца и Турака била је неједнака. Турци су имали у изобиљу и оружја, и џебане, и одијела, и хране, а Црногорци готово ништа од свега тога. Да би ту борбу приказали што вјерније описаћемо борбу између Црногораца и Турака грађана у Никшићу. Сваки је грађанин поред товарног коња имао још једног или два коња седланика које је држао у подруму са потпуном опремом. Чим би грађани чули да се низ Будош, Товић, Злу Гору, или које друго мјесто, спустила која јача црногорска чета у никшићско поље, телал би од мâле до мâле то разгласио, и одмах би грађани извели из подрума оседлане коње, припасали оружје, окупили се на зборном мјесту и муњевитом брзином одјурили, њих од 400—500, пољем никшићским за Црногорцима. Црногорци у мањем броју, у равном пољу као пјешаци, не би могли издржати борбу са тако опремљеном коњицом турских грађана. Па у пркос свему томе, Црногорци су се вјечито тукли са грађанима, побијали им мраморје по никшићским пољима и сагонили их у тврди никшићски град, гдје су, тако рећи, као сужњи проводили своје дане.

Црна Гора од стране Турске најгоре је прошла на економском пољу. Пространу зетску равницу, никшићско поље, колашинску висораван са свима осталим мјестима богатим у земљи, води, шумама, добрим пашњацима приграбила је Турска. Дио Црне Горе са мало земље за обрађивање, и то само по доловима и валама, са мало шуме и пашњака, без већих извора и ријека, са водом у убловима и чатрњама остао је Црногорцима.

На тај је начин политички и економски, од стране Турске, опсједнута Црна Гора, у којој је поред свега тога, сачувана посљедња искра српске независности.

Али времена се политичка мијењају. При томе мијењању нечија политичка срећа иде на више, а нечија на ниже. У Црној Гори владика Петар I, прозват од народа Светим Петром због својих изврсних моралних особина, измирио је завађена и закрвављена црногорска племена; владика Раде спроводи неку врсту државне организације, а у доба књаза Данила српска завјетна мисао ослобођења и уједињења помјера се из граница Старе Црне Горе и Брда и на Херцеговину. Ови владари са врло незнатним изузетком, воде русофилску политику, те Црногорци и Херцеговци инстинктивно осјећају да је иза Црне Горе моћна и силна словенска Русија. Док Црна Гора корача напријед, Турска слаби. Главна војничка сила јаничари распадају се, пораз за поразом ниже се у спољној политици, битка се за битком губи на бојном пољу, провинција се за провинцијом од ње отима, а унутра у земљи болесно економско-финансијско стање, безаконье, без права личног и имовног, на свим странама пространог царства јављају се одметници против султана, анархија у пуном јеку царује. Али у пркос свему томе, турска се држи, јер се ослања на јаку војничку сировину.

У Херцеговини, а нарочито у Црној Гори, у ово доба јављају се јаке харамбаше који са јаким хајдучко-ускочким четама непрестано ратују са Турцима. Сагоне их са села, планина и испаша, прво у поља, а затим у вароши и тврђаве. У тим варошима и око тих тврђава Турци живе на рачун државе, од тајина што им војска донесе кроз кланац Дугу или из Скадра. Мале турске карауле код Вира у Горњем Пољу, у Пресјеци и на Крсцу, које су се налазиле на главноме путу који је спајао Сарајево и Мостар са Скадром а пролазио кроз кланац Дугу, нијесу биле у стању да заштите пролаз турској

9*

војсци, трговини и путницима. Зато Дервиш-паша одлучује да тај пролаз заштити од чета црногорско-херцеговачких. Сву четинарску шуму, на хиљаде јела и борова, сијече по Дузи и у њој подиже праве тврђаве: у Пресјеци, на Оџиној Пољани, Ноздрима, Злоступу и Крсцу. У новосаграђеним тврђавама Турци држе баталионе низама који мотре на кретање Црногораца и спроводе тајин и џебану за Никшић и пут Скадра. Кад се турским војничким круговима учинило да су слабо осигурани од Црногораца, и поред саграђених тврђава, они одлучују да се у несретно закљученом миру између Црне Горе и Турске 1862 године стави тачка на основу које имају право Турци саградити карауле на неким стратегијским мјестима од Спужа до Никшића и од Никшића до Бањана. До подизања ових турских караула није дошло, јер је посредовао војвода Мирко код Аустрије и на њену интервенцију Висока Порта одустала је привремено од подизања тих караула. И ако се Турска тврдила против Црне Горе низом утврђења кроз тијесни и крвави кланац Дугу, и ако је чак закљученим уговорима са обадвије стране имала још јаче да се утврди, ипак Црна Гора нашла је себи излаз према Херцеговини. При сваком сукобу са Турцима погранична херцеговачка племена стоје вазда уз Црну Гору. Чете црногорске помажу Херцеговци, а често им и калаузе, да могу што дубље продријети у Херцеговину, плијенити и сјећи турске главе. У великој побједоносној битци на Граховцу учествују многа херцеговачка племена, са свима херцеговачким ускоцима и хајдуцима. По упуствима са Цетиња устанци се дижу у Херцеговини и то 1852/3 и 1857/8. У тим херцеговачким племенима јавља се неколико јаких људи као: војвода Жарко Љешевић, Вуле Хаџић и Арсеније Гаговић у Пиви, војвода Јаков Даковић у Грахову, Јоксим Кнежевић у Шаранцима, војвода Новица Церовић и Шујо Караџић у Дробњаку, Вук Алексић и Раде Бабић у Рудинама, Дука Канкараш у Голији, поп Богдан Зимоњић у Гацку, војвода Лука Вукаловић у Зупцима, Лука Петковић у Требињу и други. А од црногорско-херцеговачких харамбаша и четовођа: поп Мило и Лука Јововићи из Марковине, сердар Шћепан Радојев Кривоглав из Марковине, сердар Крсто Кривокапић из Цуца, војвода Илија Ђуканов Звицер из Цуца, сердар Ђоко Бањанин Миљанић, Стеван Прделија из Никшићског Поља, Стојан и Петко Ковачевићи из Гацка, Ристо Манојловић и Филип Мандић из Гацка, Драго Обренов Ковачевић из Невесиња и други.

Сви ови људи са народом, а уз помоћ службеног Цетиња, стварају револуционарни покрет за присаједињење Херцеговине Црној Гори. Пограничне турске паше и босански везири све су ово добро знали. Не могући Црну Гору исламизирати, а такође исто не могавши је опколити са свих страна муслиманско-арнаутским елементом, Турци сад долазе на трећи политички план. Овог пута не да створе обруч око Црне Горе као што су то покушавали раније, него да тај обруч створе од самих херцеговачких племена насељених дуж црногорске границе, а која су под турском управом. Стара Црна Гора са Седморо Брда била је са свих страна, изузев према Херцеговини, опкољена Турцима и Арнаутима. На тим странама њено политичко ширење било је везано са огромним жртвама које она није могла дати. Једини пут њеног политичко-националног развијања био је преко Херцеговине. Тамо се Црна Гора могла ширити економски, политички и национално са најмање жртава, јер се могла ослонити на херцеговачка племена православне вјере као: Дробњаке, Пивљане, Голијане, Бањане, Зупчане, Рудињане, Гачане, Билећане, Невесињце и друге. Турцима је сад требало и на овој страни створити *брану* политичким циљевима Црне Горе. За то су требала да послуже племена херцеговачка. У прилог турске политике ишле су неке погрешке мјеродавних фактора са Цетиња и необуздана амбиција неколицине херцеговачких првака. Често пута амбиције и способности код црногорско-херцеговачких горштака нијесу у складу. Док једна од ових природних особина иде напријед, друга изостаје много позади. Да би се ненасита амбиција неколицине Херцеговаца задовољила, они желе и раде да постану политички фактори у Херцеговини под сизеренством султановим, а са обавезама да спречавају упаде и ширење Црногораца на територији Херцеговине. Два најзнатнија херцеговачка првака који раде у овом правцу јесу: војвода Лука Вукаловић који тежи да буде турски господар над Зупцима, Крушевицом, Драчевицом, Суторином, Шумом и Поповим, и војвода бањски Јован Бaћевић који је тежио да буде турски господар над Бањанима, Коритима, Пивом, Шаранцима и Дробњаком. Турски комесари Џевдет-ефендија и Мушир Абди-паша на томе раде својски и њихови се планови подударају са жељама Вукаловића, Баћевића и других. Турски комесари заступали су ово политичко становиште: дати херцеговачким племенима широку аутономију са највећим привилегијама, и у тим племенима подићи једну или двије куће, те на тај начин сузбити опасност од Црне Горе и смањити политички ауторитет династији Петровић—Његош. Ево шта о томе пише турски делегат д-р Кечет у својој књизи *Из пошљедњих дана турског господства у Босни*: „Нахије: Пивска, Бањска, Зубачка, Крушевачка и Суторинска, које су насељене православним Србима, устезале су се да се прикључе Невесињцима. Устанак им је изгледао сувише смио. Иза пораза Црне Горе 1863 год. добиле су велике привилегије какве је ријетко који народ уживао. За овај свој привилегован положај имају захвалити тадашњем отоманском комесару Џевдет-ефендији и Мушир Абди-паши који су хтјели да овај крај из политичких разлога задовоље. Чиновницима и заптијама забрањено је да улазе у нахије. Нахија свака из своје средине бира старешине у чијим је рукама нахијска власт. На хартији стајао је том старешини на расположењу извјестан број пандура са мјесечном платом од 100 гроша и са једним добро плаћеним поглаваром на челу. Имали су дужност да одржавају ред и мир и да спречавају упаде црногорске. Овај се новац издавао из државне касе.“

Као што се јасно види давањем аутономије наведеним нахијама Турци су имали извјесног политичког успјеха. Неке од ових нахија нијесу се хтјеле дизати на оружје у невесињском устанку, нити пак чути за Црну Гору и Црногорце. Поред свега тога Турци нијесу

имали од давања тих аутономија оних очекиваних политичких резултата. Душа горштака херцеговачког иста је као душа горштака црногорског, прожета дубоким националним осјећањем и једном политичком идејом, слободом свога народа. Војвода Лука Вукаловић морао је да напусти Зупце и да иде у Русију, гдје је и умро, а војвода Баћевић одустао је од својих планова са Турцима и отпочео се држати Цетиња. Херцеговачка племена горње Херцеговине остала су и даље вјерна Цетињу. Револуционарни дух и даље се у њима одржавао, а нарочито послије битке на Граховцу. Херцеговачке харамбаше, ускоци и хајдуци, који су своју школу изучили код своје старије браће Црногораца, неуморно су на томе радили док нијесу својим радом спремили и саму Невесињску Пушку.

Кад сви набројени турски планови нијесу успјели против Црне Горе, тад се јавља у помоћ Турцима Аустрија. Министар иностраних дјела Аустро Угарске, гроф Андраши, на три године прије Невесињске Пушке, радио је свим силама да расели православни елеменат, а мјесто њега насели католике дуж пограничних турских кадилука према Србији и Црној Гори. Да би то постигао, гроф Андраши припрема прво земљиште код католичког свештенства, а преко својих консула у Сарајеву и Мостару. На основу аустриских повјерљивих докумената, из државне архиве из Беча, можемо видјети шта се све на томе радило и преговарало. Аустро-угарски генерални консул из Сарајева Теодоровић јавља 19 априла 1872 год. повјерљивом депешом бр. 19. своме министру грофу Андрашију, како је из сигурног врела чуо да Асим паша намјерава населити у околини Бијељине, међу Србе, 100 босанских католичких породица, да би се у том крају постигла равнотежа, гдје сад цијело становништво припада православнима. Католичко свештенство примило је ове намјере, под условом да се осигура живот католичком мисионеру, колонистима и да се опрости порез на три године.

Генерални консул интересовао се код консула у Мостару, да ли би се могло тако што спровести у Херцеговини, према Црној Гори, гдје станује чисто српско становништво. Консул из Мостара одговорио је да се за онај непријатан крај не може добити нити католички мисионар, нити колониста, тим прије што су се многи католици, који су ишли са турском војском против Црне Горе, вратили без носа и још сад служе као жив примјер; стога се неће ниједан усудити населити се у том крају, гдје станују људи који кидају носеве. На крају свога извјештаја генерални консул додаје да ће се и даље интересовати за ту ствар.

Крајем истог мјесеца гроф Андраши одговорио је генералном консулу Теодоровићу у Сарајеву, да намјеру валијину, да се у околини Бијељине населе католици, потпуно одобрава. Порта има чист интерес да се у овом крају, гдје су православни и којима се приписују симпатије за Србију, насели лојалан и сигуран католички елеменат. Генерални консул има, на тактичан начин, да подупре услове католичког свештенства и да их увјери да је аустро-угарска влада спремна подупријети тако корисну намјеру са своје стране помагањем стварања нових католичких општина, новчаном помоћи црквама, школама и другим добротворним циљевима. Одобрава такође генералном консулу предлог о оснивању таквих колонија на граници Црне Горе. А што се тиче страха од насиља црногорског и србијанског уопште, нека увјери оне који хоће тамо да иду, да ако дође до насељавања католика у тим крајевима, а нема других сметња осим тога страха, да то није оправдано. Јер би чак и онај олош католичке вјере са југо-запада, који је тамо од штете, могао бити од користи као колониста према границама Црне Горе и Србије.

Након ових измјена мисли између грофа Андрашија и генералног консула Теодоровића о насељењу католика према Србији и Црној Гори, Теодоровић је предузео све могуће мјере да то насељење и сврши. Нарочито је предузео да изврши насељење католика а расељење православних према Црној Гори. Требало је, споразумно са турским властима, пошто-пото раселити православне из кадилука невесињског, гатачког, билећског, требињског и фочанског; а по могућству и из никшићске нахије. На тај би се начин Црна Гора опасала гвозденим обручем: с једне стране арнаутска племена, а са друге муслимани и католици. А да је то тачно најбоље нам свједочи повјерљива депеша генералног консула Теодоровића упућена грофу Андрашију 14 јуна 1872 год., у којој јавља, да је посветио цијелу своју пажњу остварењу мудре намјере министрове, да се само католички елеменат шири у Херцеговини и да се тај елеменат што више приближи Црној Гори. Ступио је већ у везу са свештеником Борошем, а преко њега са бискупом Краљевићем у Мостару.

Али упркос рада бечко-пештанске дипломације и њених консула у Сарајеву и Мостару, католички се елеменат није смио населити ни према Србији ни према Црној Гори из чистога страха. Чете црногорско-херцеговачке биле су тада у пуној акцији, а свестан је био сваки католик да меће „главу у торбу" ако се насели у именованим кадилуцима према Србији и Црној Гори. Исте чете, час са центром из Приморја, час из Мораче, час из Старе Црне Горе, а час из племена херцеговачких дуж црногорске границе, бориле су се годинама док су храбре муслимане стјерали са планина и појединих мјеста на ударцу хајдучких чета у сигурнија мјеста, равнице и вароши, а на истим мјестима населиле своје јатаке православне, а сад да дозволе те хајдучке чете нератоборном католичком елементу да се туда насељава, и да служи политичким циљевима Беча, било би сувише неозбиљно.

У једном извјештају својој влади у Петроград руски консул у Мостару Јастребов јавља 1874 год. да везир босански Дервиш Ибрахим паша намјерава раселити православни елеменат са граница Црне Горе и мјесто њега населити Черкезе. Тај свој план није извршио, јер га је невесињски устанак спријечио. Но ако се тада није испунио овај план грофа Андрашија, он се отпочео испуњавати доцније. Кад је Аустро-Угарска окупирала Херцеговину, херцеговачки бискуп Буцоњић отпочео га је изводити. Бискуп је куповао од муслимана, који су се селили у Турску, земљу, разгонио православне кметове и насељавао

католике. Најбољи су докази за то нова католичка насеља испод планине Вележи, у касаби невесињској, у Крушевљанима, у Клињи и другим мјестима. Аустро-угарска влада узурпирала је православном елементу у горњој Херцеговини све испаше на планинама као: Зелен Гори, Трескавици, Бјелашници, Црвњу, Моринама и дала католицима Хумњацима из јужне Херцеговине. Влада аустро-угарске монархије са организованим католичким свештенством на томе је пољу систематски радила. Али како је Аустрија мислила да се вјечито утврдила у Херцеговини, није налазила за потребно да ту католичку колонизацију убрза, јер је имала потпуно у својим рукама и рачунала је о времену и политичким приликама. Дакле, хтјело се и радило се да се пресијеку све етничке везе између Црне Горе и православног српског народа у Херцеговини, који је увијек своју политичку судбину дијелио са Црном Гором.

Данило Тунгуз—Перовић.

КНЕЗ НИКОЛА ВАСОЈЕВИЋ.

У народу области Васојевића још се по нешто прича и предаје о кнезу Николи Васојевићу, који је живио прије 100 година, имао везе са владиком Радом и кнезом Милошем, био дипломатски представник Велике Британије у нашим земљама под Турском и смишљао у своје вријеме важна политичка предузећа. О њему се отимљу неколико браставa, али се сви слажу у томе да је из линије Рајка Манојлова са Лопата (унука Ђура Раова), који је био угледни кнез и старешина у Лијевој Ријеци. По својој служби коју је вршио Енглеској, пред свој повратак у Васојевиће, запажен је у народу под именом „Никола консула“. Прича се да је пребјегао у Куче послије погибије свога оца приликом неких сукоба и борбе с Турцима (око 1802), и зна се, по његовим објављеним биљешкама и писмима, како је из Куча пошао у Котор, одатле даље преко Аустрије (гдје је нешто учио) и затим пријешао у Русију, тамо се дохватио школе, довршио образовање и добио службу. Доцније био у Цариграду и путовао по Француској и Енглеској. Послије се вратио и постао енглески консул у Новом Пазару. Одатле је он путовао кроз Стару Србију, Албанију и Босну и често се навраћао у свој крај.

Његово се име сријета на неколико мјеста у литератури код писаца, који се дотичу Васојевића или пишу о Црној Гори, као нпр. код Hecquard'а, Ровинског, у Чупићевој Задужбини, гдје су објављена нека његова писма и т. д. Са њим је водио преписку владика Петар II Петровић—Његош, шта више посвећивао му је и пјесме. [1]) А два

[1]) Пјесма Његошева под насловом: Кнезу Васојевићу записана на корицама Вјечног календара од Орфелина коју је књигу кнез Никола Васојевић добио на дар од владике, објављена је у низу осталих списа у издању цјелокупних дјела Његошевих.

писма његова, која је он писао владици Раду налазе се сачувана у
Архиви при Цетињском Музеју, од којих једно свједочи о високој
интелигенцији и племенитим и патриотским замислима овога Васо-
јевића у енглеској дипломатској служби. Hecquard (La Haute Albanie
p. 112) и Ровинскій (Черногорія, т II) називају га самозванцем и не
придају му нарочите важности. Свакако овај загонетни „књаз“ био
је у своје вријеме и за свој крај значајна појава, и ако је и по сво-
јим претензијама и позивањем на племство имао нечега авантурис-
тичког, јер се, знајући да му је отац или дјед био сеоски или пле-
менски кнез представљао као стварни књаз, као принц и потомак
владарскога рода на основу племенске традиције и старих казивања
које сам допуњава с обзиром на своје циљеве. Себе и своје племе
Васојевиће, гдје се и „до данас сахранило езгро и благородство
старо Сербско“ сматра као потомке „краљева Холмскихъ“ с гене-
алогијом од „Славено-острогорске линіє“, заједно са родоначалницима
Пипера, Хота и Краснића, слично познатом народном предању о
давнашњој заједници и сродству Васојевића са овим племенима. [1])
Он је остао запажен у Васојевићима као човјек, који је хтио нешто
велико да уради за племе и народ. Неки причају, да је радио да
обнови стару Рашку са сједиштем у Будимљу и споји је са Зетом;
неки да је тежио да створи нову српску државу од српских земаља
под турском под заштитом Енглеске, и слично. Око њега се скупљао
народ у гомилама и долазили му многи браственички прваци. Маса
га је радо слушала и, веле, за све вријеме његовога бављења у Васо-
јевићима важио је као средишна личност племена. Али није био без
противника ни у своме крају. Обиљежени су као такви игуман Ђур-
ђевих Ступова Мојсије Зечевић, који је био врло значајан у племену
и војвода Симо из Коњуха, такође првак. Иначе је већина главара
пристајала уз њега. Старији људи казују да његови противници нијесу
смјели пред њим ништа да говоре, те изгледа да је био стекао јак
ауторитет у народу. Предаје се како је једном приликом на неком
скупу главара, када су му се успротивили поменута два првака,
срдито узвикнуо игуману: „Калуђере, твоја је црква и ти на своје
мјесто“, те да нико није ријечи проговорио, и онај заћутао. А кад
се је напослетку војвода Симо осмјелио и додао: „Ако је за њега
црква, а са мном је народ, ја сам главар“, онда му је он добацио
оштро, држећи сабљу преко кољена: „Симо, Симо, ја сам крив што
си ти жив (јер га је био спасао једном приликом у Скадру), ти уга-
ђеш беговима а главари су племена у Лијевој Ријеци“. — Пребацио
му је за бегове, казују, стога што су војводе у Коњусима назначи-
вали раније плаво гусињски бегови. Њихова моћ, зна се, била је
толика тамо, да су Васојевићи око Лима често називани по тим
беговима Шабанагића Нахија. Стварно, утицај Црне Горе био је већ
јак, а војвода Симо био је први главар на тој страни Кома. Послије
тога спора, веле, да је са једним од првака гране Дабетића из Краља

[1]) Види у предговору Ђ. Мушицког за књигу: „Историческо-критическое описаніе битке Косово-Пољске“ Ђорђа Малетића. Н. Сад 1847. Сравни Чупићева Задужбина књ. XVIII. стр. 166—193. Београд 1885.

пријешао из Нахије у матицу Васојевића — Лијеву Ријеку, тамо остао дуже, и више од годину дана са онамошњим главарима управљао племеном и стварао везе са Кучима и Братоножићима, Морачом и Ровцима. У селу Лопатама предузео је био да подигне један мали град за утврђење као што је Медун у Кучима. И мјесто је означио зато (Камени Бријег) назвато је, веле. по томе Градац. Али прилике су биле јаче од њега и супротна струја прекратила му је живот. Из политичких разлога раније се о њему ћутало (изгледа да се не би замјерило Цетињу) па је заборављено и што се знало. Од својих противника престављен је народу као представник „туђе“ политике и носилац западњачких утицаја и далеке Енглеске, док се у земљи тежило за Русијом. Противници, којих је имао и у своме крају, пре-пријечили су му пут још на самом почетку рада. Његови смјели покушаји у којима је изгубио и своју главу остали су као мало запажена авантура.

Због занимљивости појаве овога самозваног и несуђеног књаза, који је запажен и ван свога племена и који је могао изгледа одиграти неку чудну улогу, да наведемо о њему још по неке податке, биографске и важније чињенице. Службовао је 12 година као инжињерски официр у Русији до чина капетана. Око 1830 г. долази у Цариград, одакле је преко својих веза у руском посланству и с Димитријем Давидовићем, секретарем књаза Милоша, дошао у Србију. Ту буде рђаво примљен, можда због његових претензија на племство, јер се казивао као књаз племена Васојевића. Књаз Милош одбије његову понуду за државну службу ријечима: „Ја хоћу и желим да мој инжињер умије и свиње пасти и планове чинити“. Он се иза тога вратио у Цариград и остао 7 година у турској служби на високим положајима у инжињерској струци. Год. 1836. отпутовао је за Француску и Енглеску, откуда је наименован и дошао као енглески консул (за Санџак, Босну и Албанију) са сједиштем у Новом Пазару.

У том звању и на таквом положају пролазио је најприје добро. Од стране турских власти указиване су му све почасти ваљда као представнику једне велике стране државе, а код Срба православних и муслимана, изазивао је интересовање као Србин у таквој улози, још у то вријеме. Показује то његово писмо владици Његошу које му пише из Скадра (1838) и између осталога говори о дочецима при свом путовању: „Није от потребе описивати Вам моје веома и сверху сваког чајанија срећно путешествије. Никшичи, Али паша Ризванбеговић и везир босански Веджид паша, дочекали су да се умеју подражавати своме цару .... У Никшичу, у Мостару, Травнику, у Сарајеву и Новом Пазару, Турци и Ришћани на неколико сати излазили су преда ме на сретеније, Али паша Ризванбеговић (Столчич) и Веджид паша шиљали су ми своје биније атове и по педесет кавaза на сретеније ....“ [1]) Из истога се писма види да је он чинио и по неке услуге владици Раду посредовањем у његовим односима са сусједним пашама, јер вели: „Све оно што сте ми препоручили били да Вам свршим код Хасан-паше, свршио сам био, т. ј.

[1]) Писмо се налази у Архиви Држ. Музеја на Цетињу.

двије ствари ипр. и Хасан паша као војени човјек полагајући се на моје увјереније и мојy препоруку и не видјевши Вас, душевно Вам је био предан .... и чујући да су Немци (аустријанци) напали на Вас и да сте били у нужди послао Вам је у помоћ Амзагу су неколико стотина војске, су неколико топова“ и т. д. Али, како се из истог писма види, у односима владике Његоша према кнезу Васојевићу било је још тада извјесног неповјерења. Владика је подозријевао у кнеза и овај је то опажао. Стога му овдје пише: „Но по видимому чини се да је моја нелицемјерна ревност и чисто сердечнаја моја преданост к вам у злу страну прињата. Le Dieu le temps e la postérité seront les temoins .... но касно“. Он није успио да зближи Његоша с Осман пашом (јер владика на томе није вјеровао) али зато га он чини одговорним: — Високопреосвјешчењејши архипастиру и наш мили и драги соотечественниче! Љубећи отечество, љубећи и Вас ја сам мој дуг учинио (за којега би свети Петар скупо платио био) но кад или нисте умјели или нисте хотјели васпољзовати се није моја кривица и немојте мене у посљедству времена кривити .... Извините мње великодушно за моје простодушије и откровеност; љубав моја к отечеству и преданост моја к вашој светој и љубезној особи сут причини сему ....“.

Мало доцније налази се он у Србији, куда је био пребјегао из Санџака, ваљда због опасности која му је пријетила од Турака. Тамо се год. 1839. (послије одласка књаза Милоша) понудио ондашњем намјесништву за државну службу. Затим незадовољан отпутовао за Цариград, отуда опет за Француску (Париз) и Енглеску (Лондон). За то вријеме одржавао је везе са државницима Србије који су били противни кнезу Милошу. Из једног писма које он пише из Париза (4 апр. 1840) Авраму Петронијевићу, министру иностраних дјела“ види се да је био и противу кнеза Милоша и противу његових односа са Русијом. У том писму између осталога вели: „Ваша револуција доказала је свјету, да су Серби људи који знаду шта је поштење и свобода; а собствена Ваша, премда недостоточна конституација (устав), доказала је Европи да сте Ви народ који има право на битије своје, и да Вам га ни Аустрија ни Русија одузети не могу, а нити имају право подјармити Вас под иго турско, баш и кад би сада устали; а још мање могу Вас под своју власт подчинити будући да сте већ свободни. И само још једно развитије у Вашој политики било би нужно за достигнути с пером то што отци и праотци наши ни с какијем мечем не могаше учинити јест за имати пријатеље који не би имали никакове виде, а напротив којих би политика застављала подержати Вас. — Система моја била би та: да смо ми собствена господа а пријатељи обшчи“. [1]) Даље навјештава како је „Милош обећао Србију Русима у случају ако Турција пропадне“, говори за опште интересовање о Авраму, Вучићу, Симићу Ст. и др.

[1]) Писмо се налази у оригиналу код његовог унука Тодора Васојевића, управника филијале Народне Банке у Скопљу, а од истога је потписани добио препис са отиском кнежевог печата с грбом и круном.

и стављa на расположење своје услуге српској ствари и државној народној политици Србије.

Год. 1841 он долази преко Скадра у Васојевиће. Према писмима, која отуда пише својим синовима, он је признат од Енглеске и Француске као књаз и осјећа се у Васојевићима као у својој земљи. [1]) Изгледа да је тада код својих и међу Брдима спремао извјесну акцију против Турака. Владика Раде је то добро опажао на Цетињу, стога му се обраћа с оним стиховима: Ратомобче старих добах / за удраго сербско име, / окади намъ нашѣхъ гробахъ / изъ пушаках што задиме". Кнежев рад у овом смислу против националног тлачитеља допадао се владици јер га бодри како вели: „Нек се турска крв пролива, / жертва ми је та милија / него улѣ изъ кандила / и измирна и кадила". Није дошло до каквих виднијих резултата и кнез је изашао био изван. Год 1843 он се опет појавио у Васојевићима са неком својом особитом пропагандом, у циљу, изгледа, да сам како загосподари овим крајевима. У кратком предговору једне старије књиге стоји: „Дошавши сретно у племе своє, примлѣнъ буде одъ јуначки Брђана са највећом радосћу, што выше нѣгове благе намѣре свободу и независност седамъ Брда делећи, признаду га за законног Господара свога. У овомъ положенію био є онъ независимый Господар ньіовъ 14 мѣсеций т. є. до године 1844 Мая 30-огъ, єрбо тай дан позванъ од Владике Црногорскогъ на договоръ, текъ што на границу црногорску близу села Загараче, изъ засѣде изъ пушака убієнъ буде". [2])

О његовом убиству као и његовој инжињерској служби код Порте и дипломат. служби са положајем консула Енглеске у Новом Пазару говори кратко и Hecquard, француски консул у Скадру у својој књизи о Сјеверној Албанији и вели да је био убијен 1845 у тренутку кад је прелазио у Црну Гору[2]).

По народном казивању он је био пресретнут и убијен у повратку с Цетиња за Васојевиће (на истом мјесту у Загарчу). Казују да је игуман Мојсије послао из Ђурђевих Ступова писмо на Цетиње владици, у којему га је извјештавао да енглаcки консул (Никола) заводи народ и хоће да се загосподари. Запажено је иначе да је он са Мојсијем и још неким главарима имао спор, и ови га рђаво представили Цетињу. Тако је против њега у Црној Гори постојало на једној страни непријатељство, а на другој страни сумња. И једним и другим изгледао је опасан ривал. Пошто је погинуо његова породица (супруга са троје дјеце) живјела је неко вријеме у Биограду, затим на страни (Француској, Русији и др.). Неки од потомака сада се налазе у нашој држави (Скопљу, Осјеку и др.).

Уз ово да наведемо и један натпис са једне старе црквене књиге, која важи као поклон племену од истога Николе консуле— кнеза Васојевића. На службенику цркве св. Вазнесења у Лијевој Ријеци стоји написано на стр. HS: „Дар князa Николе от Васоевитьах, супруге нѣегове княгинѣ Настасіе и чад ниових князей Свѣтослава, Бранислава, Алтомина и княажне Елисавете — племену своему Дольним васоевитьима 1843/22 октомврія". Исто тако једно Јеванђеље доста великог формата налазило се и чувало у Ђурђевим Ступовима као дар Николе књаза Васојевића, и било у манастирској цркви све до испред балканског рата, када је приликом једне буне пропало. На јеванђељу је, казују, био натпис са посветом и његов печат као енглеског консула. Још да напоменемо да се, према обавештењу које смо добили, у париској Biblioteque Nationale налази о њему свежањ рукописних списа и аката.

На надгробном споменику који му је у Загарчу на мјесту погибије била подигла његова породица стајао је чудни натпис, у коме се и он и његов отац Михаило, кнез са села Лопата у Лијевој Ријеци, именују као самостални господари и вође племена Васојевића, Плава, Гусиња и других околних предјела у Брдима. Споменик је са неким натписима, веле, раније заиста постојао (до прије 80 год.), о чему знају и Загарчани, али је доцније сломљен и порушен[1]).

Именовање племства овога консула Васојевића и истицање вишег поријекла било је свакако срачунато с обзиром на политичке циљеве. А у колико је то, с једне стране, донекле имало основа у предању о даљим прецима и племенској традицији дошло је, с друге

[1] Историко-критическо описаніе Битке Косовопољска одъ год. 1839. сачинѣно одъ Ђорђа Малетића, а издано заѣдно с картом Косовог-Поља Ђ. Мушицкимъ. У Н. Саду 1847. Види Предговор 3—VIII.

[2]) Hecpuard, La Haute Albanie p. 112.

[1]) Натпис је штампан у предговору у поменутој књизи: „Историческо-критическо описаніе битке косовопољске". Према томе наводу на плочи стоји:

Постой Србе, брате драгій, и почуй ме мртва
кои сам ти за слободу и народност жртва.
Кнезь Михаил Васоевићь отаць ми е био,
Од Бога ме у Лопате мѣесту испросіо:
Но за мало милова ме, еръ паде у бою
Одъ Турака, кои зграбе кнежевину мою.
Ко сироче у Кучима нађох избављеня
У Европи кад одрастох' — духу просвештеня
И радъ сврхе ослободитъ своє отечество
Служіо самь криюћ име и Османско царство.
Разгрнувши тму препона, пошто к цѣли дођох —
Да ми труди носе плода..? я крваво прођохъ;
Еръ у Црной Гори, близу Загарача села
Погоди ме властолюбне политике стрела! —

На крсту је написано:

Князу Николаю Михаиловићу Васоєвићу
потомку од владѣтељске крви Србске рођеном 1787 у мѣсту Лопате
одъ
Княза Михаила
независног владѣтеля Брдског у Васоевићима, Гусињу, Плаву и др. племенима
1843 одъ народа своегь и племена единодушно и единогласно
за
Господара, Княза и Вожда
проглашенога и признатог на 1844
на путу за Црну Гору близу Загарача изненада и преваре од политически гонитеља убіеномъ неутѣешна супруга оставша с три сина и едином ћерком
овай споменик поставила 1845

стране, и по оној тежњи и особини која се је у опште у племенима Црне Горе и Брда изражавала повремено као неки авантуризам. У Црној Гори, како је познато, свако апелује по мало на племство, свако би хтио да буде војводић, а ко је имао снаге отимао се да буде војвода, гувернадур или књаз, према својој моћи, према породичној традицији и приликама племена и земље. Један Француз који је посјетио био Црну Гору, како биљежи С. Матавуљ посматрајући Црногорце, а знајући за принца Гргура, званог „Дука од Медуна", авантуристу из Бјелопавлића који се представљао кад књазом или графом, кад насљедником црногорског пријестола и рођаком династије, написао је на окрајку стране Додеовог романа „Тартарен од Тараскона", коме је мото: „У француској свак је по мало Тартарен" и ову духовиту опаску: „У Црној Гори свак је по мало принц Гргур". Црногорци су већином хтјели да важе као племићи, па је та особина нашла израза и код Васојевића, и свака јача страна Црне Горе отимала се да господари (потисне влатике у власти), па се та тежња јављала и у овом племену. „Никола Конзула" свакако није исто што „принц Гргур". Његове претензије нијесу биле тако празне и без снаге за собом. Он је у народу имао својих веза, а у раду се руководио планом једне шире акције. Писма која су очувана од њега карактеришу га иначе као патриоту.

Појава овога „књаза от Васојевића" има свога интереса с обзиром на вријеме, ондашње политичке прилике и тенденције које се показују у појединим племенима Брда и Црне Горе, док још држава није била утврђена и државна форма коначно призната. Његове тежње и радње које је зачињао у своме крају напомињу у неколико тежње гувернадура на Његушима и војевода и гувернадура Брда у Кучима. У земљи, односно на Цетињу, се о томе имало доста искуства, и стога му се одлучно стало на пут овим начином. Његова је личност занимљива и по увјерењу које је носио о себи и своме роду, као и по поменутом предању што је изнео у објављеним писмима својим синовима о старијим прецима и племену, којему је припадао. У том казивању има доста фиктивног и тенденциозног, али има и убјеђења инспирисаних традицијом. То заношење прошлошћу заслужује пажње у колико је карактеристично с обзиром на народно предање о властелинском поријеклу рода Васојевића, што има неког ослонца у традицији о општим предцима, што је исто писано прије скоро сто година у средини самих Васојевића, и што показује колико се онда вјеровало ту у значај својих предака и далеку старину. Није без значаја што је он био на положају енглеског конзула, и питање је да није био он неки експонент енглеске политике код нас, и против руске струје. Није без важности и то да је он за неко вријеме пред своју погибију живио у свом племену, као управљао крајем, премда кратко, упркос неким првацима и остао у народу доста запажен, мада се из разних обзира и утицајем моћнијих чинилаца прелазило заборавом преко свих успомена о њему.

Р. Вешовић.

ПОД НОВИМ КРОВОМ.

Тако је Салкан дотрајао своје дане међу људима, као и његова босанска кућица међу трокатницама.

Затезао он докле се могло, а онда послушао претње и паметније људе и попустио; тешка срца, али је пристао да се исели из своје кућице и да на своје очи гледа како је руше. Било му је као оно кад су му једног дана, давно, донели из општине три царска форинта за сина кога му отераше у солдачију, некуд преко света, па тамо пресвисну без својих.

Причало се после да је он, просто полудео („Полудео, чо'рече, јашта. Ко је имао очи могао је то и пре да види") и да му је под новим кровом пуно боље, али њему све нешто сметало као човеку кад кошуљу обуче наопачке. Никако да се смири на једном месту и све као да нешто тражи. А оне паре што их је примио, чини му се да га вазда жуље и претежу на једну страну као воденички камен.

Пекла га та кућица као жива рана и никако му није силазила с ума. Да је барем у њој и умро, као што је увек и желео, не би се сада мучио. А могао је баш и да умре, како да није. То га сад и мучи. Да је лепо сподбио будак па засео за капију, бели би прво платио главом неко други па онда он. Тако би умро, као човек, у својој кућици. После нека буде шта хоће — и онако се све окренуло наопако, као пред киамет.

А његову је кућицу познавала и због ње била срдита цела касаба што не може да добије изглед модерног града. Кад наиђете ново просеченом Улицом Победе, упашће вам одмах у очи једна кућица како чучи између нових, модерних грађевина, управо не сама кућа него њено шљеме и висока, нахерена тараба иза које само слутите да се крије неки живот. Ето, то је Салканова кућица, надозидавана, према потребама толико, да је изгубила сваки одређен облик и безброј пута фотографисана и излагана по великим градовима као „Занимљивост из Босне".

Ту кућу је, давно, у добра времена, поклонио чувени Махмудбег, дед Салканов, његовој дади пошто му је одгојила децу и унучад. Син његов, а отац Салканов, пошто продаде све кметове и сва огњишта купујући хаљине неким голишавим и несакриваним Швабицама — што одмах после Окупације повреше у Босну, умре и остави јединца без игде ичега. Тако је Салкан запамтио мало добра у животу. Сећа се као кроза сан доба кад су још њега, онако малена,

звали Салих-бегом. После га узела дада у кућу и оставила му је и после смрти.

А Салих-бег остао код даде докле се могло. Она га, као некад, дворила и све чинила да не осети промену. Али кад и она онемоћа за рад и кад неста и хлеба, немаде ни он куд но изађе на улицу. Стидео се од света и свет њега, али се полако привикло и од Салих-бега постао Салко, док је био у снази, а кад остарио, прозвали га Салканом, што се вас некако утањио, па тако и оста.

По дану, ако не тегли какав терет, он подупре Трифкову дашчару и жмири, слушајући како цврчи зеитин на коме Трифко пржи јевтине питуљице од грчког брашна. Опружи се налеђке, према сунцу, и сатима остаје непомичан; понекад само мрдне горњом усном или трепне оком да одагна мушицу. Или зевне:

— А-хаа-хха! Боже, ти помози..

Покушавали људи да га наведу на разговор, да чују од њега реч, да се пожали, да замоли, да се сети нечега, и говорили му, а он само гледао оним његовим бледим погледом и понекад трепнуо. И у послу би тешко проговарао.

— Салкане, хајде истреси ми неколике вреће.

Он дигне очи као да пита куда.

— Тамо, у ону нову магазу, знаш?

Он климне главом и тромо прилази послу док се не загреје. После иде младићски. Кад сврши он се јавља приносећи десну руку челу; то исто учини и кад прими новац. Погађао се није никад. Па и кад га упитају, он промрси:

— Дај шта даш.

Док је био млађи носио је терете као од шале. Касније забатрга, модре му жиле искоче по слепоочницама, вас се запламти од напора — али изнесе. После се опружи и још тврђе заћути.

Улицама је свима проносио неку благост и бојажљивост у својој ситној и плавој фигури. Ходио је полако, као сенка, и свакоме се живу склањао. Поглед му увек милио по земљи а одело иако сво од закрпа, и ход раздешен теретом, подсећали су на неку давну, наслеђену уредност и господственост. Такав је био кад је ишао празан, кад је вукао терет или кад је гурао двоколицу.

Ако му је у изгледу нека зарада, он на по пута сврне у механу, спусти терет пред врата и, с ногу, попије половину зарађеног новца. Пије он ракију очајнички, великом чашом и наискап. Затури само главу и истресе. Ненавикао, по неки гост остане зачуђен и понуди му још једну. Он само принесе руку челу, али не прими. После, кад наплати он, плати и ракију, али никад дужан не остане.

Такав је био по дану и међу људима. Пре, кад падне вече, Салкан оживи и почиње ведрије да гледа и људе и ствари. Тада оставља двоколицу у хану, узима зембиљ и са оно новаца што му је остало, купује за кућу. Што више купи, то је радоснији. Кад напуни зембиљ са мало брашна, сомуна, кафе и шећера а боцу са ракијом, затури га на раме; за сарук задене по једну или две лојане свеће, узима штап у руке, сврне још у касапницу, купи коју џигерицу или дроб, натакне их на леви кажипрст и онда пође. Ступа још лакше, још господственије, као прави домаћин који се после напорног дана враћа кући.

Што ближе кући, он све расположенији. Врата отвара журно и у авлију ступа поносно као какав краљ који је под туђим именом путовао страним земљама, па поново крочио на своје земљиште. Чим он на врата, сви укућани скачу, љубе га у руку и узимају: ко зембиљ, ко штап, ко месо. Он застаје, премери свако од главе до пете и пита се са свима као да се вратио с пута.

Кад се распреми, он обиђе целу кућу, опере се и, лети, седа на своје место под липом; прекрсти ноге, помене Бога и наздрави прву чашу. И, док се вечера спрема, он испија ракију, мезетишући сољу и све се обазире око себе као да први пут види лепоту.

— Их, их, кад хоће драги Алах, и на камену роди, слава му и милост. Хајде, потегни и ти женска главо, и ти си се, безбели, намучила.

— А, па шта ти кажеш, чапкуне, обраћа се он сину?

Па му син нешто одговара и прича му на дугачко, а он и не слуша а све клима главом.

Месец се појављује у неке, полако као да се прикрада иза искривљених тараба. Диже се бојажљиво и опрезно пушта бледе зраке кроз пукотине док се не проспе преко целе авлије и не затрепери. Мехо заћути од драгости и чује како све почиње да живи и да дише око њега. Радост га обузима и он раздрагано пушта неке гласове као да ће да запева. И док напољу гази живот града, дрндају трамваји и вас свет некуд жури као пред смрт, живот у Салкановој кући застаје и дише самоћом и успоменама...

Изјутра, са зембиљем у једној а штапом у другој руци, Салкан испада из врата као да је избачен. У том часу он је већ онај јучерашњи Салкан, бојажљив и провидан и до чаршије иде мало бржим кораком. Кад извуче двоколицу на њему нема ни трага синоћњег домаћина Салкана.

Тако је све текло док једног дана не поче да ниче поред његових тараба нека кућерина и док га не позваше пред власт и не саопштише му да се мора да исели из своје куће, оне ругобе што квари изглед целе улице и касабе. Платиће му за то добро, па може да купи нову и бољу кућицу. А његову ће да сруше па да прошире трг на коме ће се поставити споменик. Тако уђе немир у њега. И што је она кућа бивала већа, он бивао све мањи.

Молио он по први пут и преклињао свега и свакога, али све било узалуд. Кад је видео да се нема куд, он погне главу. Мора да је неко божје давање...

Па сад кад дође кући као да улази у хан. Све му је некако широко и отворено као да та кућица и није његова него белосветска. Около буље на њега прозори суседних кућа и истресају се на ње-

гову кућу туђе прње. Па кад падне ноћ онда, место неба и месечине, стотине ужежених светиљки, као стотине знатижељних очију, којима није ништа свето, почну пакосно да шкиље у његову кућу. И броје му сваки залогај и прате му сваки корак, а њему се све чини као да је го голцат па се све хвата за хаљину и све притеже бенсилах.

Дође Салкан још тањи и још прозрачнији. Хода бојажљивије као да се боји да не увреди земљу. Преста и да једе. Гутне понекад ракије и ако узме залогај хлеба, најео се. И сан га оставио, па и кад заспи, трза се. Сања све страшне снове и вазда му његова кућица излази пред очи.

Једне ноћи јави му се рахметли Махмуд-бег. Приђе му лепо и стаде прекорно да га гледа, тако да се Салкану срце стеже. Гледа у њега некако тешко и онда отвара уста:

— А јера, Салкане, продаде кућу, харам ти било и овог и оног света?

Салкан уставио дах.

— Па нисам ја, бабо, продао, него ме наговорили.. морао сам.. замуца он. А онда се од некуд брзо сети зашто је то учинио.

— Мор'о сам, бабо, дина ми. Хоће некакву регулацију па кажу да не мере обић што се неће наша кућа срушит. Кажу, бива, ако нећу милом, хоћу силом. А онда, поче да се диже и она бића, баш крај наше тарабе, па наша кућа и није наша кућа него к'о и ова, белосветска. Сви вире у њу, и погане је, а ја им не смијем ништа. К'о кад је њихово царство дошло. И ја шћео да се сакријем, и диз'о тарабу и ха, и ха, и не мере. Висока кућерина — с неба би тархане могла дохитити, а сто неаквих пенџера и пенџерчића има.

— Да си ти прави Салкан не би ти њу дао низашта. У њој си требао и да умреш, ко чо'ек.

— Ма шћео сам ја, ама..

— Устани, ба, Салкане, Бог с тобом; какво те то бунцање сву драгу ноћ спопало, буди га жена.

Он се трже. Црвен некакав мехур распршта му се пред очима у тушту некаквих бодљика. Кроз прозор је вирео месец а из угла, испод некакве сенке, била је влага и помрчина. Он се диже и крочи, а нешто га гурну назад. Одједанпут свест: његова кућица и грех, грех тежи од смрти. Требао је погинути на свом прагу. Размаху рукама, а оне се бодљике ускомешаше, па све више док се не почеше сударати и праштати. Па се тару и пиште да му уши заглувну. А онај исти глас, али сад као да говори из њега понавља:

— Харам ти било, харам. Да си ти ч'оек, не би продавао кућу.

Хоће Салкан да већ једном рашчисти са свиме. Хоће своју кућу назад, па како било. Џаба им паре. Ево им их. И хоће да се маши за џеп, а као нема хаљина, као да је сав у врећи па му она завезана управо под вратом. Напрегне се да се ослободи оне вреће, а нешто му врело титра пред очима и прљи му образе. Јавља му се

слика његове кућице, па онда однекуд искрсну онај човек што му је бројао паре за кућу. Ха, он је! Сад ће да га удави, он је крив за све.

Он испружи руке, а онај се измаче. Управо да га достигне и зграби, а он врдне. И као смеје му се. Мами га некуд и зове а све се осврће. Ха, држи. Ено неке ограде. Е, ту ће га достићи. Онај се издиже као да га ветар понесе, па на другу страну. Салкан за њим. Док овај поче да трчи и све брже а у рукама тресе кесе, и звечи новац тупо некако као ланци. На једном онај застаде и поче да се напиње у нешта црно, огромно. Напиње се а све шкрипи и размахује рукама као да прети или као да зове у коштац. Погледа и познаде своју кућицу — празно место где је она била. Јест, лепо види — његова кућица, а около унаоколо скупио се свет и посматра. Као да нешто очекује. Много некаквог света колико Салкан никад у животу није видео. А онај израстао као кућа и прети.

Салкан притрча и ухвати се с оним у коштац. Сад или икад. А крв ври. Три живота да има ни трећег му не би опростио. А-ха, осветиће се он. Дамари су му били као чекићи, пред очима се сударале оне бодљике, а он стезао иза све снаге, стезао крвнички за гушу и тукао...

Сутрадан га нашли са челом крвавим и наслоњеним на подножје споменика.. Горе на фигури, лелујао се прамен Салканове плаве косе и једна се кап крви згрушњавала и добијала тамну боју споменика.

Марко Марковић.

ПОСЛАНИЦА ДРУГУ В. Л.

Да, ми би много од живота хтјели,
Немир нас мучи, не помаже крити;
Спотичемо се на сваком кораку —
И не знамо га, а већ смо га сити.

Чекамо чудо, а дани одмичу;
Варамо себе да нам није стало,
Ал' потајни нам црв срца подгриза:
Живот нам суров, а снови нам мало.

Гледамо живот кроз прозорско окно,
Одричемо се, ал' и то ће проћи,
И ми ћемо се још стотину пута
Одрећи свега и за свачим поћи:

Јер све су наше чежње и сад живе;
Чекамо ману да нам падне с неба
И треба муке док се помиримо
С горким комадом свагдањега хлеба.

(1923) *Јованка Хрваћанин.*

УТЈЕХА.

Блиједа је измирительица смрт
походила наш плави сунчани врт
и сви су мирисни цвијети — однијети.

Стрше голе алеје и тужно цвркућу птице.

Мала моја и тиха дјевојчице,
не плачи....

Само се мртво може вољети.

Новак Симић.

БЕГУНИЦА.

Синоћ прође ливадом девојка
Кроза цвеће ал' га не кидаше,
Део свежањ у руци ношаше;
Месечином у гору замаче.

Поноћ беше када гору мину
Ко цвет нежна, као птица лака;
Жељом рони кроз свежину мрака,
Друмом зађе, без икога, сама.

Све још спава, само где-где тиче
Пробуђено лака крила стреса,
Осмех зоре лебди на небеса;
Пољем хита одбегла девојка.

Два образа два крвава плама,
Два увојка пала око врата,
Без девера, без и једног свата,
Јутрос стиже у село девојка.

Шумор дана воћњаком се вере.
Стара мајка Милана јединца
Уранила у цркву се спрема,
Баци поглед са високог трема:

На обзорју, крај капије старе
Два се ока невиношћу жаре —
То је снаха за благослов чека.

Радоје Мирковић.

ТАЈНЕ.

Лутао сам дуго, пјано и манито,
По црном пепелу небеске планете,
А никога никад још нисам упито:
Јесам ли већ човек или вечно дете. —

Чекао сам да ми кроз времена трубу
Творац васионе шапне жића тајне,
А чуо сам земљу одвратну и грубу
Како крешти гласом подлости очајне:

— Чувај, Творче, тајну свих небеских кола,
Васионе целе и себе самога,
Пусти незналицу да свисне од бола
У бездану греха, чемера и глога! —

И. С. Н. Мишицки.

ДЕСЕТ ГОДИНА ЗАЈЕДНИЧКОГ ЖИВОТА.

(3)

Уредништву *Записа* — Цетиње.

На вашу анкету о билансу десетогодишњега живота наше државне заједнице, част ми је изнети ова своја запажања.

Чињеница је да је уједињењем од 1918 остварен наш највећи национални сан и да смо данас, ко мање ко више, незадовољни сви. Зашто? За ову, на први поглед парадоксалну појаву, изгледа нам, поред осталога, да би објашњење лежало у томе што смо се 1918 ујединили само политички али културно и духовно не, и што за нову своју заједницу нисмо имали људи који би је повели најбољим путем.

Да је напредак једне заједнице условљен складом њенога духа и душе, то је очигледно. Ми смо, међутим, створили један организам коме тек треба да дамо и заједничку душу, и ударили смо темељ дому који тек има да се изгради; другим речима, столећима живећи под врло разноликим политичким и културним приликама, ми смо из слободних својих државица, затим испод Турске, Аустрије и Угарске изнели неједнаку националну и државну свест, и неједнаку културу, социалну и верску прошлост, — изнели смо, дакле, неједнаке индивидуалне традиције, које се, као свака навика, не заборављају на пречац. Најпре Срби, Хрвати и Словенци, сваки за себе, затим „пречани" и „непречани", после разне вере и толике покрајине, све то има пуно свога индивидуалнога, што се само постепено и мудро може сливати у једно. Све то скупа сачињава један проблем који је сувише далеко од тога да би престављао разне светове, али који је неоспорно озбиљан и сложен, и за који за ово десетак година није било потребнога разумевања.

Али, по нашем мишљењу, чињеница овога националнога шаренила представљала је далеко мању невољу од послератног одсуства идеализма, или добре воље, или, ако хоћете, једне мудре реалне државне политике за опште добро. Пре рата и до ослобођења, наш је народ имао један идеал за који је употребљавао све своје енергије. То је било ослобођење и уједињење, и најзад, легендарним напорима и жртвама он је тај свој циљ 1918 први пут у свом животу остварио. Било је природно да се сада тај остварени идеал замени новим: стварањем једног националног типа путем постепеног уклањања културних и других разноликости, и путем једне честите управе, под којом би се грађани свих редова и свих покрајина осећали задовољнији и јачи но док су били разједињени. На жалост, ми нисмо имали духова таквога замаха и таквога ауторитета, и зато ствари нису могле поћи добрим путем. Најпре, ми смо једна врло млада нација без јаке политичке и културне традиције (какву, рецимо, имају Енглези и Французи), и, моментано, без великих стручних и политичких ауторитета. Једно то и, друго, наша расна недисциплинованост, учинило је да се изгуби мера за оцену дужности и људи, и да се свако сматра способним за све, и да сви, један за другога, вредимо нимало или мало. У овом нереду нарави и културе дошао је „демократски" режим да заведе савршен хаос. Неспособни за вођење државних послова, лишени љубави према домовини и општему добру, народни посланици су почели да раде оно што закон самоодржања захтева од једнога живога бића: да живе за себе, за личност, без обзира шта ће бити с другима и са земљом. Тако се десило да после десет година заједничкога живота доживимо култ среброљубља, саможивости и ината, који заиста нису били гаранција за добру будућност.

Али, трулеж „демократске" владавине никако није био награда за вековне народне жртве. Наша државе је заснована на једном сигурном темељу: на костима и крви својим. Она зато мора да живи, и да живи у благостању; и зато сваки појединац или група или или групе људи који покушају да је претворе у средство за своје личне и ситне интересе, биће од ње без милости смрвљени, и на њихово место доћи ће они који ће радити за њу и живети ради општега добра и државе а не обратно.

Џиновско дело националнога мача носиле су за десет година слабе мишице обичних саможиваца, и зато смо десетогодишњицу дочекали незадовољни. Али, с друге стране, било би чудо да смо у самом почетку пронашли најбољи пут. У животу једне државе и једнога народа десет година сређивања значе један тренутак. Што нама данас није добро, то је за народ, који живи у будућности, споредно. Здрави инстинкт нашега народа, који је имао толике војничке хероје и ову државу створио, наћи ће и моралних хероја да је уреде.

Новембра 1928.

Мираш Кићовић.

Одговорити на постављена питања Ваше анкете значило би, донекле, упуштати се у критику данашњег државног живота..... А таква критика изгледа ми да је постала већ и банална и досадна. Она већ годинама, нарочито у посљедње вријеме сипа кортеч грдње, званично и незванично, субјективно и објективно, писмено и усмено...

Ако је заиста биланс десетогодишњег нашег живота, од уједињења до данас, социјално и политички онакав какав изгледа онима, који „из мрака посматрају шта раде они на свјетлости", онда он *није добар,* не задовољава ни жеље које су за њега везане, ни напоре који су за њега утрошени. Незадовољства и разочарења је све

више. А узрок? Њега пронаћи и *тачно разумјети,* значило би момда — пронаћи пут ка нечему бољем.

Чињеница је: да смо у заједницу ушли са врло неједнаким одушевљењем и разноликим схватањима. Што је најгоре: није било довољног разумијевања и потребне искрености која је неопходна за стварање и одржавање сваке заједнице. Унијели смо у заједничку кућу не „разне свјетове", као што неки политичари тврде, него разна васпитања, жеље и каприсе . . .

И не знам зашто ми сад паде на памет једна задруга која је имала свега и свачега, само је недостајало реда и дисциплине. Јетрве почеле да се кошкају и да вуче свака на своју страну. Оговарају се, клеветају једна другу и грде на сав глас:

— Зар она простакуша једна, да заповиједа мени — говори једна.

— А зар она надувена жутокљунка да мене старију учи како се кућа тече? — каже друга . . . .

И као последица тога у задрузи је, мјесто напретка, настајало расуло. Мржња са јетрва преносила се и на рођену браћу . . .

И доиста, ова наша међусобна грдња у многоме личи на оговарање „злих јетрва" и свађу коју оне замијесе међу браћом.

Па ипак све су то пролазне ствари. Рат је, истина, испретурао и морал и друштвене појмове. А што је мање духовне дисциплине у једноме друштву, то је више себичности и демагогије; лични интереси тискају се испред програма и општих потреба. Отуда застој и и укоченост у прогресу. Отуда струје данашњег заједничког живота нијесу каналисане него се стално сукобљавају . . .

Али, сваки талас има своју висину и „бријег" о који се разбије. Данашње политичко и социјално превирање мислим да не треба посматрати кроз тако црне начари, као што многи гледају. Оно што се показује као негативно у досадашњој заједници тишти нас у толико више што то *нијесмо очекивали.*

Међутим, позитивна страна онога што је стечено прије десет година издиже се високо изнад ових савремених, или боље привремених невоља. Јер не треба бити толико кратковид и не схватити: да би, послије Светског рата, свака друга политичка констелација за нас Југословене била гора него што је ова. И треба, најзад, мислити и на то: да се кроз идеју уједињења није гледало на интересе садашњице, него на интересе будућности, не на предратни нараштај него на она „далека покољења" која су ипак близу и која свакако неће повлачити Савом и Дунавом „културне" и политичке границе између држава *једнога истога народа...*

Наша Црна Гора највише је запостављена у данашњој заједници. Па ипак ниједна наша покрајина не показује тако несебично као она да:

„Себ' прегорјев највише се може"

Новембра 1928. Т. Ђукић.

Десет година заједничког живота прошло нам је у међусобним борбама, корисним и штетним, потребним и непотребним; десет година после једнога страшног рата провели смо *у великоме шутњу,* али ипак не сасвим *у шутањ.*

У овоме нашем злу, — узајамном неповерењу, племенском шовинизму, злоупотреби власти у личне и партијске сврхе под маском државних интереса, — треба видети мане и слабости незреле демократије и један природни социолошки процес превирања, политичког и социјалног лутања, иза кога мора доћи сталоживање, консолидовање на једној бази, које ће бити сума наших утрошених енергија. У другом, цивилизованијем и културнијем миљеу, тај процес консолидовања осетио би се и пре и јаче. Пример је данашња Чехословачка и њезин десетогодишњи политички и културни биланс. Ни у Чехословачкој, додуше, тај биланс није позитиван у сваком погледу и не одговара надама оних који су очекивали да ће се у политичкој слободи брзо и лако решити сви проблеми. Што је, ипак, политички биланс Чехословачке данас активнији него наш, треба тражити узрок не само у личним квалитетима чехословачких политичара и државника него и у општем нивоу народа, у другим историјским и социолошким условима, међу које спада и народни темпераменат.

Наше стање не карактерише толико сама борба, дуга и пркосна, колико начин и средства те борбе. Та борба, дакако, неће престати док се не уклоне њени узроци, бар објективни. Али, да би та борба дошла што пре у фазу стишавања и да би што пре прешла у процес консолидовања, потребно је изменити *начин* борбе. Југословенски се проблем не може решити шовинистичким аргументима. Истина, та је муниција најјефтинија, и можда зато наши политичари, у огромној већини конзервативно буржоаски оријентисани, сваком приликом с њом отварају паљбу. Та муниција, да наставим у слици, није тешка, не може да руши и обара, али може да *запали;* а наша је маса, то добро знају њезине вође, лако упаљива и лако плане.

Добар курс националистичких фраза, који је код нас досад потпомагао племенску и верску оријентацију на рачун класне и економске, у десетој години после ослобођења достигао је свој врхунац. Наскоро, нема сумње, тај курс ће морати нагло да падне и да лажна монета националистичког патоса изађе из промета. То је нормално, и више мање аутоматско решење *идејне* стране нашег националног проблема. Важнија је и компликованија друга, *практична* страна тога проблема.

Партије, које су имале скоро искључив утицај на развој наших прилика, нису за ових десет година умеле, ни хтеле, да приступе практичном, политичком и економском изједначењу свих наших крајева. Реакција у виду поделе на унутрашње „фронтове", у колико је изазвана економско-политичким разлозима, може да буде знак да се наша политика почиње да креће у правцу реалнијих схватања.

Процес политичког сазревања наших маса напредовао је за последњих десет година веома споро, али је ипак напредовао. Формално,

свест о народном јединству није свуда продрла у ономикој мери колико би могла уз већу агилност културних радника и мање деструктиван рад политичара, али практично, та је свест прешла у масе и измешала се с осећањем државног јединства и његове потребе.

Новембра 1928.

Јован Кршић.

ЗАКОНИК ПЕТРА I ВЛАДИКЕ ЦРНОГОРСКОГ

ИСТОРИСКО-ПРАВНА РАСПРАВА.

(1)

Крајем осамнаестог и почетком деветнаестог века Црна Гора добија свог првог законодавца у личности Владике Петра I, који јој даје први писани законик, познат под именом *Законик општи црногорски и брдски*[1]). Оригинал тога Законика налазио се у Цетињском Архиву. Међутим, по обавештењима *г. Душана Вуксана*, директора Цетињског Архива, Законик се тамо више не налази. Г. Вуксан мисли да је он свакако пропао лежећи у земљи (са осталом архивом) од 1918—1923 год.

Законик Петра I издаван је више пута. Први пут од тога Законика издат је само један члан. У *Грлици* за 1835 год. налази се штампан осми члан Законика „да би и други Србљи могли знати како се у Црној Гори казни онај који другога обезчести“[2]). Из Грлице је тај члан прештампан 1860 год. у *Магазину србско-далматинском*[3]). Тај члан, вероватно по Грлици, налази се и у *В. Ст. Караџића*, Montenegro und die Montenegriner[4]). 1847 год. први пут издаје цео Законик *А. Н. Поповъ*, као прилог својој књизи Путешествіе въ Черногорію[5]). Три године доцније, 1850, издаје га *М. Медаковић*, као додатак Повестници Црне Горе[6]). Доцнији издавачи служили су се *Медаковићевим* издањем[7]), а не *Поповљевим*, сем *Вл. Ђорђевића*

1) Без основа је *Медаковићево* причање (Повесница Црне Горе 1850, год. 1, 9), прихваћено и од других, да је „црногорски народ и од прије имао свој Законик“, који по свој прилици није пропао будући се обично код њи такове и друге ствари у једном екземплару чувају и држе.“

2) Кратки поглед на географическо - статистическо описаније Црне Горе (Грлица 1835, 52).

3) Магазинъ србско-далматинскій 19 (1860) 101.

4) Montenegro und die Montenegriner (1837) 72—73 — Црна Гора и Бока Которска (1922) 77.

5) *А. Н. Поповъ*, Путешествіе въ Черногорію (1847) 281—301.

6) *М. Медаковић*, Повестница Црне Горе (1850) 21—39.

7) И у литератури је ово издање скоро једино запажено. Тако на пр., *Вук* је, као што смо казали, штампао чл. 8. П. З. у коме се прописује да кривац има да плати за казну 50 цекина, а за глобу 50. *Љ. Стојановић* у преводу *Вукове* књиге (77, нап. 1) напомиње да, по *Медаковићу* нема прописа о глоби, не знајући за *Попова*, код кога се то налази као и у чл. 8. штампаном код Вука.

који је при издавању Законика знао за Попова. Од Медаковића је први прештампао Законик *Херменегилд Јуречек* у своме Svod Zàkonův Slovanskych[1]) а затим је штампан код *Ст. Петровића—Његоша*[2], у једној анонимној књизи[3], код *Јов. М. Јовановића*[4]), и у црногорском званичном Зборнику[5]). Последњи је издао Законик *Вл. Ђорђевић*[6]. Његово издање је непотпуно, јер почиње тек од половине другог члана, а увод, први члан, и прва половина другог члана изостављени су. Затим је изостављен чл. 4. и један дио из средине чл. 6. као и чл. 11. и 12. Чл. 14. и 15. ушли су у ово издање сасвим скраћени. Из чл. 17. Ђорђевић је изоставио други део, који је као што ћемо доцније видети, врло важан због утврђивања године постанка Петровог Законика[7]) Он је уопште, сасвим произвољно, вршио изостављања. Он је понекад изостављени текст препричавао, а понекад вршио и извесна допуњавања.

Колико је нама познато, на српском постоје само ова наведена издања законика. Законик је превођен на француски и, по једној вести на талијански.[8]) Француски превод штампан је прво у *Moniteur-у* од 12—14 априла 1854. Овај текст није сасвим потпун,[9]) јер су вршена извесна скраћења (из чл. I нпр. изостао је датум). Превод је извршен према Медаковићевом издању Законика. Како је иза Законика штампана и Стега, датум који се иначе налази иза Законика, налази се у овом преводу иза Стеге. Други пут француски превод Законика издат је код *Lénormant-a*, додатку његовој књизи Turcs et Monténégrins[10].) Тај превод прештампан је из Moniteur-а (има иста скраћења као и први). Испод њега се не налази датум, али то је дошло отуда што је Lénormant штампао Законик без Стеге. У Moniteur-у (као код Медаковића) одмах иза Законика долази Стега:

1) *H, Jireček*, Svod Zàkonuv Slovanskych (1880) 351—363.

2) *Ст. Петровић—Његош*, Законик Владике Црногорскога Петра I — Светог (1903) 15—31.

3) Неколико крвавих слика из албума Петровић—Његошевог Дома I, 224-234.

4) *Јов. М. Јовановић*, Законодавство у XVIII и XIX в. у Црној Гори. (Архив за правне и друштвене науке IX, 1910, 352—362).

5) Зборник судских закона, наредаба и међународних уговора по судској струци за краљевину Црну Гору II, 1912, 5—20. Чудновато је што се у званичној збирци Законик не штампа по оригиналу, већ по Медаковићевом издању.

6) *Вл. Ђорђевић*, Црна Гора и Русија 1784—1814 (1914) 47—49, 79—85.

7) Изгледа да се *Ђорђевић* служио и *Поповљевим* и *Медаковићевим* издањем и да је због тога вршио појединa скраћења чланова (на пр. првог, шеснаестог, и др.).

8) *R, Dareste*, Etudes d' histoire du droit (1889) 236 у напомени каже да је, како изгледа француски превод у Moniteur-у рађен по талијанском преводу. Нама није познат тај талијански превод.

9) *Dj. G. Popović* Recht und Gericht in Montenegro (1877) 25, нап 1. (на истом месту *Ђ. Поповић* жали, што није могао добити „чланак о црногорском законодавству“ из Журнала руског Министарства Просвете од 1846. Он је свакако мислио на чланак *А. Н. Поповъ-а*, Очеркъ исторіи Черногорья (Ж. М. Н. Пр. част XLIX отд. II, 1846). Међутим у томе чланку нема ни помена о Петровом Законику, нити о законодавству уопште.

10) *Lénormant*, Turcs et Montenegrins (1866) 359—369.

„Sous l' étandard national, pour maintenir l' union générale contre l' ennemi, les chefs et anciens ont établi *la suivante* loi rigoureuse, an 1796 20 juin. Au nom de la sainte Trinité, du Père, du Fils et du Saint-Esprit. Amen."[1]) Иза тога долази текст Стеге. Међутим, Lénormant је схватио да је то крај Законика и ту је завршио штампање, не објављујући Стегу. Да би се ова реченица пред Стегом односила на Законик а не на Стегу, он је оне речи: „ . . . *la suivaute* loi rigoureuse . ." променио и ставио: „ . . . *la présente* loi rigoureuse . . ."[2]).

Законска Стега од 1796 г. издавана је исто тако више пута. И код ње постоје два основна издања.[3]) Колико је нама познато, она је била сачувана у два рукописа, и ова два основна издања потичу од та два рукописа. У првом се, како изгледа, Стега налазила иза Законика Петра I, што би се могло извести из чл. 1 Законика, где се каже да се Стега, која се тим чланом потврђује, „при овој књиги находи". Други би разлог био тај, што *Медаковић* штампа Стегу непосредно иза Законика, без икакве напомене да је Стегу узео из ког другог рукописа, а не из оног из кога и Законик. Овај је други разлог, истина, од врло мале вредности, нарочито када се има на уму некритичност Медаковића као издавача. Против њега би се могла навести и та чињеница да Попов, који је издао Законик пре Медаковића, не штампа и Стегу. То би можда могао бити разлог да се она не налази у истом рукопису са Закоником. Али исто тако Стегу је Попов могао изоставити и због тога што је није сматрао за саставни део Законика. Ипак, и ако би се други разлог могао оборити, први остаје у снази и, по нашем мишљењу, допушта претпоставку да се 1803 г. хтела сакупити на једно место сва дотадања законодавна радња. Због тога је Законику додата Стега од 1796 г., која је, као што смо већ напоменули, добила и потврду у првом члану Законика. Други рукопис нашао је *М. Драговић*, како изгледа, у цетињској манастирској ризници.[4]) Он га назива прогласом, и каже да је донет на једном збору главара, и да је разаслат по свима нахијама. У једној напомени[5]) Драговић каже, да је на том прогласу био потписан и руски ђакон Алексије, који је у то доба био код владике Петра I, и да је проглас означен под № 439 (свакако број архиве цетињског манастира). Међутим, по Медаковићевом издању, међу потписима на Стези не налази се ђакон Алексије. Код Драговића је Стега, изгледа, пре-

[1]) Moniteur, 14. avr. 1854.

[2]) *Lénormant,* op. cit. 369.

[3]) *М. Медаковић,* op. cit. дод. 39—42; *М. Драговић,* Материјали за историју Црне Горе (Гласник 65, 1886, 131—133).

[1]) *V. Bogišić,* Pisani zakoni na slovenskom jugu (1872) 87—88. Међутим, у Отаџбини I (1875) 617, пре су саопштене „неке мисли из извештаја" *В. Богишића* руском министру народне просвете: О командировкѣ професора В. В. Богишича вь Черногорію (Журнал Министерства Народнаго Просвѣщеня, часть CLXXIV, отд. 4) стоји да је Законик постао 1796. г.

[4]) *М. Драговић,* Материјали за историју Црне Горе (Гласник 55, 1884, 282).

[5]) *М. Драговић,* Материјали за историју Црне Горе (Гласник 65, 1886, 133, нап. 1).

ведена на данашњи наш језик. Разлике између текста код једног и код другог издавача сасвим су незнатне.

Стега је издавана неколико пута са Закоником, а на два места (колико је нама познато) и сама. Уз Законик она је издата, као што је већ речено, код *Медаковића.* По Медаковићевом издању, издата је затим код *Ст. Петровића—Његоша,*[1]) у већ поменутом анонимном памфлету,[2]) код *Ј. М. Јовановића,*[3]) и у Зборнику.[4]) Засебно је издао, по Медаковићевом издању, *Херменегилд Јиречек* у свом чланку „Законодавство Црне Горе новога доба."[5]) И у поменутом издању *М. Драговића* налази се исто тако сама без Законика. Стега је преведена и на француски (по Медаковићевом издању) и штампана у Moniteur-у од 14 априла 1854 г.

Најспорније питање о Законику Петра I јесте година његовог постанка. То питање је решавано врло различито. Као године постанка узимане су 1790, 1796, 1798 и 1803. Исто тако различито је решавано и то, да ли је Законик донет од једном, или у више махова. Да бисмо показали колико је неслагања и противуречности било у питању хронологије, изнећемо овде у главном сва значајнија мишљења, која су о том питању постојала. Ради прегледности поделили смо цео материјал на неколико група.

Прва група писаца ставља постанак Законика у две године — 1790 и 1798. Тако је *Херменегилд Јиречек* узимао да је Законик примљен од скупштине 1798 г, а да је први део (до чл. 16) донет још 1790 „као што каже чл. 16".[6]) Занимљиво је да Јиречек ни у поменутој расправи, а ни доцније не помиње никако 1803 г., која се налази на крају Законика. И у своме Своду, говорећи у предговору о Петровом Законику,[7]) опет узима само две године 1790 и 1798. У исте године ставља постанак Законика и *I. Trakal.*[8])

Друга група писаца додаје првим двема годинама још и 1803, дакле 1790—1798—1803. Први од те групе био је *Валтазар Богишић,*[9]) који је заступао мишљење да је први део Законика донет

[1]) *Ст. Петровић—Његош,* op. cit. 32—34.

[2]) Неколико крвавих слика из албума Петровић—Његошевог Дома I 235—238. Стега издата у овој књизи разликује се од осталих издања по томе што у место 6 има 11 чланова. Првих четири одговарају тим истим члановима из других издања. Чл. 10 и 11 одговарају чл. 5 и 6, а чл. 5, 6, 7, 8 и 9 су сасвим нови. По садржини њиховој види се да су овде сасвим произвољно унети.

[3]) *Јов. М. Јовановић,* loc. cit. 363—364.

[4]) Зборник II (1912) 20—23.

[5]) *Herm. Jireček,* Novovêké zákonodárstvi Černohorské (Časopis Českeho Museum 1864, 407—408.

[6]) Ibid 408, 409. *Јиречек* се служио *Медаковићевим* издањем Законика.

[7]) *Jireček,* Svod Zakonuv Slovanskych (1880) XV.

[8]) *I. Trakal,* Černa Hora a jeji najnovejši zakonodarstvi (Osveta XIX, I, 1889, 118). Међутим доцније (Ottuv Slovnik Naučny VI, 1893, 605—606) ставља га само у 1798. г.

[9]) *Богишић* ту говори доста неодређено, узимајући стегу као додатак Законика. По њему не зна се тачно да ли је 1803. г. потврђен цео Законик или само тај додатак.

1790, а други део 1798. 1803 год. сматра као годину потврђења Законика. *К. Војновић* мисли исто што и Богишић. И он узима да је после 33 чл. Законика било шест чланова као додатак „ispod kojih stoji 1803 g.“, па чак иде тако далеко, да замера Х. Јиречеку што у своме издању Законика нема „onih zadnjih šest članova, a da ne opravdava toga istupa“.[1]) У те године стављају постанак Законика *М. Р. Веснић*,[2]) *Sheck*,[3]) *Ст. Петровић—Његош*,[4]) *Јов. М. Јовановић*,[5]) *П. Шоћ*,[6]) и *А. К. Маштановић*.[7])

Трећа група писаца ставља постанак Законика у 1796 г., погрешно узимајући подину постанка Стеге као годину постанка Законика. Та се година помиње у опису Црне Горе штампаном у Грлици.[8]) Затим је узима *Lénormant*,[9]) а још и многи други.[10])

Четврта група писаца узима да је Законик постао 1796—1798—1803. У ту групу спадају *А. Н. Поповъ*,[11]) *Д. Милаковић*,[12]) *Ђ. Поповић*,[13]) *П. Ровинскій*[14]) и *Л. Поповичъ*.[15])

---

[1]) *K. Vojnović*, Opšti imovinski zakonik za Crnu Goru obzirom na ostalo crnogorsko zakonodavstvo. Rad 96, 1889, 6 пар. 1). Међутим, на стр. 10 он пише: „čl 30 od 1796.“

[2]) *М. Р. Веснић*, Општи Имовински Законик за Књажевину Црну Гору (Годишњица XII, 1891, 128—9).

[3]) *Sheck*, Allgemeines Gesetzbuch über Vermögen für das Fürstenthum Montenegro (1893) XIII.

[4]) *Ст. Петровић—Његош*, op. cit., 5—7.

[5]) *Јов. М. Јовановић*, loc. cit. 350.

[6]) *П. Шоћ у Ст. Станојевића* Народној Енциклопедији IV, 913—914.

[7]) *А. К. Маштановић*, Из кривичног и грађанског права Црне Горе (Архив XVIII, 1920, 351—2). У ово питање *Маштановић* уноси много забуне и неразумевања због датума који се помињу у тексту Законика, као и због датума стеге.

[8]) Кратки поглед на географческо-статистическо описаније Црне Горе (Грлица 1835, 51—52) = Магазинъ србско-далматинскій 19 (1860) 100.

[9]) *Lénormant*, op. cit., LXVI.

[10]) *A. Ubicini*, Les Serbes de Turquie (1865), 172. (Одатле је узео *Vl. Jovanovitch*, The Emancipation and unity of the Serbian Nation, 1871, 23); *Frilley—Wlahovitj* Le Monténégro,contemporain (1876) 402; *Stj. Ortner*, Repetitorij iz pravne povjesti Germana i Slavena (1898) 266; *Р. Драгићевић*, Црногорски Гувернадури (у публикацији Професорског Друштва: Цетиње и Црна Гора 1927, 206. Међутим на 114 стр. *Драгићевић* спомиње, сем 1796 г., још и 1798).

[11]) *А. Н. Поповъ*, op. cit. 132.

[12]) *Д. Милаковић*, Историја Црне Горе (1856) 219—222.

[13]) *G. Popović*, Recht und Gericht in Montenegro (1877) 24 и у Историји Црне Горе (1896) 130, 132—3.

[14]) *П. Ровинскій*, Черногорія I (Сборникъ XLV, 1888, 635).

[15]) *Л. Поповичъ*, Черногорскій владыка Петаръ I (1897) 106. — Осим тога: *Дм. Бакичъ*, Черногорія подъ управленіемъ владыкъ (Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія, авг. 1878, част CXCVIII, отд. 2, 250); *Šp. Gopčević*, Geschichte von Montenegro und Albanien (1914) 282, (ма да у својој ранијој књизи: Montenegro und die Montenegriner 1874, 19 спомиње само 1798 год); *Б. Југовић*, Црна Гора, из историје државног права (Архив XVI, 1914, 122—123).

Пету групу чине писци, по којима је Законик постао 1796 и 1803 год. Те године усваја *Нићифор Дучић*[1]) и многи други.[2])

Шеста група писаца ставља Законик у 1798 г. У ту групу спадају *Ст. Новаковић*,[3]) *Љ. Бакић*[4]) и други[5])

Седму (последњу) групу чине они писци, који узимају за године постанка Законика 1798 и 1803. Те године усвајају *Медаковић*[6]) и *С. Дрљевић*.[7]) Оба ова писца узимају да је Законик донет у целини 1798, а да се 1803 г. на њега заклела скупштина, да га је потврдила и народу објавила. По *Вл. Ђорђевићу*,[8]) Законик је донет у два маха. Осим побројаних писаца ове године усвајају још и неки други.[9])

---

[1]) *Н. Дучић*, Црна Гора (Гласник XL, 1874, 52) = Књижевни радови III (1893) 68 и у Историји српске православне цркве (Књижевни радови IX, 1894, 255).

[2]) *Dareste et Rivière*, Code général des biens pour la principauté du Monténégro [1888] XIV; *Dareste*, Etudes d' histoire du droit (1889) 235. [Међутим на стр. 238 ставља га у 1798—1803 год]; *Dickel*, ueber das neue bürgerliche Geset buch für Montenegro [1389] 4 = Право III, 1891, 238; *А. И. Александровъ*, Исторія развитія духовной жизни Черной Гори и књазь-позть Николай I (1895) 24; *Л. Т. Перовић*, Двовјековна влада славне куће Петровића—Његоша (1896) 48—51; *A. Martini*, Il Montenegro (1897) 19—20; *Р. Грујић*, Православна српска црква (1921) 141 и у *Ст. Станојевића* Народној Енциклопедији III, 348.

[3]) *Ст. Новаковић*, Римско-византиско право и народни правни обичаји (Годиш. IX, 1887, 221). Он мисли да су остале године у тексту доцнији уметци.

[4]) *Љ. Бакић*, Законодавство у Црној Гори (Дан I, 1911, 29) и о Правосуђу у Црној Гори (Архив XXIII, 1923, 162).

[5]) *I. Mitričin*, Crnagora i knez joj Danilo I (1863) 8; *В. Макушевъ*, Задунайскіе Славяне, 150; *Пешковичъ*, Черногорія и Черногорцы (1877) 75; Педесет година на престолу Црне Горе 1860—1910 (1910) 211; *A. Hudal*, Die serbisch-ortodoxe Nationalkirche (1922) 37, нап. 4; *Р. Вешовић*, Улога црквених поглавара у народном животу и историји Црне Горе (Ловћенски Одјек I, 1925, 225); *И. Јелић*, Крвна освета и умир у Црној Гори и Северној Арбанији (1926) 66; *Б. С. Томовић*, Наследно обичајно право у Црној Гори (1926) 12, и др.

[6]) *М. Медаковић*, op. cit., 103, 119, У додатку (1) *Медаковић* каже да је нашао Законик „који већ 54 године у рукопису лежи.“ Како је његова књига изишла 1850 г., значи да он мисли на 1796.

[7]) *С. Дрљевић*, Организација црногорских редовних грађанских судова у свом историјском развитку (Архив IX, 1910, 388—390).

[8]) *Вл. Ђорђевић*, Црна Гора и Русија 1784—1814 (1914) 47, 85. Међутим у својој ранијој књизи: Црна Гора и Аустрија у XVIII веку (1912) 167, говорећи о П. З., не помиње 1803 г., већ само 1798.

[9]) *A. Andrić*, Geschichte des Fürstenthums Montenegro (1853) 73, 78. (По њему: *I. Vaclik*, La Souveraineté du Monténégro et le droit des gens moderne de l' Europe (1858) 64—65); *П. Лавровскій*, Черногорія и Черногорцы (Бесѣда XI, 1871, 242—243); *Fr. Miklosich*, Die Blutrache bei den Slaven (1887) 25; *K. Jireček*, y Ottuv Slovnik Naučny VI (1893) 610; *Martecchini*, Codice civile generale pel principato del Montenegro (1900) XII—XIII; *Ж. Драговић*, Кратка историја Црне Горе (1910) 71; Владалачка кућа Петровић Његош (1910); *Stj. Hardović*, Kratki pregled povijesti Crne Gore (1917) 52; *N. Škerović*, Pregled istorije Crne Gore (Цетиње и Црна Гора 1927, 49); *Вл. Ћоровић у Ст. Станојевића* Народној Енциклопедији IV, 909; и др. — О Законику говоре још без назначења године постанка: *Вук Караџић*, Црна Гора и Бока Которска (1922) 50 = Montenegro und die Montenegriner (1837) 43; *R. Hubé*, Droit romain et gréco-byzantin chez les peuples slaves (1880) 28. *G. Chiudina*. Storia del Montenegro (1882) 169—170 = *М. Мариновић*, Правне установе у Црној Гори, један одељак из најновије историје црногорске Јак. Ћудине (Српски Правник I, 1882, 174); *Al. Nolte*, Essai sur le Monténégro (1907), 78; и др.

Као што је показано, у питању године постанка Законика постоје многа мишљења и многе противуречности.[1]) Поред неслагања у питању године, постоје исто тако неслагања и у питању дана и месеца, као и места у коме је држана скупштина, која је донела Законик.

У доцнијем излагању ми ћемо, аналишући досадања мишљења, покушати да утврдимо кога је дана, које године и у ком месту донет Законик.

Прва година, која је долазила у обзир при расправљању о хронологији Петровог Законика, била је 1790. Та година помиње се у *Медаковићевом* издању Законика у чл. 16, где се каже: „Будући све ово више писано саборним договором учинили, и опет на данашњи Августа 17 ден, а 1790 года всеопштим собранијем нашим разгледали и потврдили за потребно судисмо приставити ниже следујуштег правила“. Тај крај чл. 16 дао је, као што смо видели, повода извесним писцима да закључе, како је првих 16 чланова било донето 17 августа 1790 г. Међутим, усвајајући то, они нису могли да сложе ту годину са уводом Законика, по *Медаковићевом* издању, гласи: „Находећи се ми главари и старешине и остала браћа наша из сваког племена и наше слободне области Црнегоре и Брдах на јединокупни сабор и вијећу у манастир Цетиње 1798 года Октомбра 18 дне, сви једногласно и договорно установисмо закон...“. По нашем мишљењу, тих 16 чланова донето је 18 октобра 1798 г., као што се у уводу Законика и каже. 1790 г. морала би отпасти из ових разлога. У једном „Изјашњењу“ црногорских главара, у коме се говори о будућим односима Црногораца „с умјелом бокезком повинцијом и с милицијом његовога величества ћесара аустријскога“,[2]) тачка 2 почиње овако: „Ако би један или други Црногорац сврх реченога погријешио, то се ми главари обвезујемо таквога ћерати и свака средства употребљавати да се ухвати и казни. *Будући у Црној Гори нема никаква закона од правде, што се и казне нијесу могле одредити за сваки преступ унапријед*“.[3]) На том документу не налази се година *М. Драговић* мисли да је „писан убрзо послије тога кад су Црногорци уступили Боку Аустуији“.[4]) Као што је познато, Аустрија добија Боку 1797 г. по Компоформијском миру. Ако је тачно Драговићево мишљење, та је акт постао после те године дакле и после 1790 г. Као што ће се доције видети, Законик не само да говори о кривичним делима поменутим у овом „изјашњењу“, него баш унапред одређује казну за њих,[5]) па се зато и не може претпоставити да би, седам година после доношења Законика, црногорски главари могли рећи да у Црној

[1]) Осим до сада наведених, истиче се једно, по коме је Законик донет 1797 г. (*P. Coquelle*, Histoire du Monténégro et de la Bosnie, 1895, 254, 323).

[2]) *М. Драговић*, материјали за историју Црне Горе (Гласник 55, 188 , 321—2). Ср. *Вл. Ђорђевић*, Црна Гора и Аустрија 1814—1894 (1924) 11—12.

[3]) *М. Драговић*, loc. cit. (курзив је наш).

[4]) Ibid. 322. По *Вл. Ђорђевићу*, op cit. 12, тај је докуменат доцнијег датума (око 1815).

[5]) У Законику се прописују исте казне за хотимично и нехотично убиство (чл. 2, чл. 9) као и у поменутом „изјашњењу“ (точка 2).

Гори „нема никаква закона од правде“. И из текста самог Законика излази да је он постао после 1790 г., јер се у чл. 1 потврђује оно што је за издајнике речено у Стези 1796.[1]) О томе да је Законик постао 1798 г. имамо и изричног спомена у обећању црногорских главара од 1799 г. да ће се владати по закону: Тада су они између себе изабрали „.. педесет чиноначелников... над нама бит правитељима, дајући им полномочије судит Черногорцу и Берђанину маломy и великому по закону од нас постављеному *года 1798. Октомврија 18. числа*“.[2]) Ни из текста чл. 16 не може се извести закључак, како се година 1790 односи на првих 16 чланова: „Будући све ово више писано саборним договором учинили, и опет на данашњи Августа 17 ден, а 1790 года свеопштим собранијем нашим разгледали и потврдили за потребно судисмо приставити ниже следујуштег правила.“ Ако би се 1790 г. узела са тачну, тада би оне речи из овог члана: „*и опет* на данашњи ... ден .. разгледали и потврдили ..“ значиле да је тога дана (1790 г.) *по други пут* прегледан први део, који би онда морао бити донесен још раније. пре 1790 г. Међутим из другог дела наведене реченице сасвим излази да се оно „за потребно судисмо приставити *ниже* следујуштег правила“ може односити само и једино на други део Законика, на чл. 17—33. На крају Законика налази се датум: „На Цетиње Августа 17 числа 1803 года“. Како се датум из чл. 16 и датум на крају Законика слажу у дану и месецу, ми мислимо да се и у оригиналу у чл. 16 морала налазити 1803 г. Због тога, ми бисмо у том питању више вере поклонили издању Законика од *А. Попова*, по коме чл. 16 садржи ту годину. (До 1790 г. *Медаковић* је, свакако, дошао рђавим читањем слова, којима су се у време постанка Законика (као и пре, а неко време и после) писали бројеви. 1803 г. словима се пише ∝ ѡ Г. Слова су вероватно била изббледела, па се због тога Медаковићу од омеге (ѡ) учинило слово пси (ѱ), које означава 700, а од слова Г слово Ч, чија је бројна вредност 90. Због велике сличности у писању слова ѡ и ѱ, погрешка је сасвим разумљива. Можда је мало теже објашњиво читање изблеледелог Г као Ч, али се једино тако може протумачити Медаковићева погрешка). На тај начин, из текста Законика испала би сасвим 1790 г., и остале би друге две главне, 1798 и 1803.

По *Медаковићевом* издању, у чл. 32 Законика, на крају, каже се: „Знаде дакле сваки зашто смо се свиколици договорно прво у манастир учинили на Стањевиће, пак опет на Цетиње потврдили и сувише што је манкало приставили“. Како у уводу Законика по том истом издању стоји да је 18 октобра 1798 г. држана скупштина „у манастир Цетиње“, то су извесни писци закључивали да се онда она из чл. 32 морала држати 1790 г. (у вези са чл. 16). Међутим, и у овом случају, *Медаковић* је учинио погрешку у преписивању.[3]) У

[1]) Ср. *Ст. Новаковић*, Римско-византиско право и народни правни обичаји (Годишњица IX, 1887, 221).

[2]) *Медаковић*, Повестница Црне Горе (1850) 106 (курсив је наш). Ср. *Ђ. Поповић*, Историја Црне Горе (1896) 130.

[3]) Можда и намерно, да би помирио и у извесан ред довео све три године, 1790, 1798 и 1803.

издању Законика од *Попова* у уводу се каже да је 1798 год. била скупштина у манастиру Стањевићима. 1798 г. избио је спор између Црногораца и Аустрије око манастира Маина.[1]) У октобру месецу те године држана је скупштина на Стањевићима, поводом решавања о Маинама. Из аката код *Вл. Ђорђевића*[2]) види се да је она држана баш оних дана, када је, по Медаковићевом издању, на Цетињу требала да доноси законик. Према томе, тачнији је препис Законика од *А. Попова* него *Медаковићев.* Према свему овоме, први део Законика, до чл. 16, био је донет 18 октобра 1798 г. на скупштини, која је одржана у манастиру Стањевићима.

Извесни писци, као што је већ раније речено, мисле да је Законик донет цео одједном. За такво мишљење они налазе потврде у крају увода, у речима: „..а то како ниже у 33 тачке саборно учињеноме по реду изговора", из чега изводе закључак да је свих 33 члана донето раније, а да је 1803 год. цео Законик само потврђен. Међутим, и из самог текста Законика, а и из једног документа, излази да је други део Законика (чл. 17—33) донет 1803 г. У писму, које је 3 јула 1804 год. упућено Марку Ивелићу од црногорског „правитељства",[3]) каже се: „... у ком народу досад судејске управе било није, него његовом [Вл. Петра] неусипним трудом, *суд и управа у прошлој години урећен је,* и прекинула су се у нашему народу самовољства и различније родова злочинства...".[4]) Оне речи „у прошлој години" односе се на 1803 г., а као што ће се доцније видети, у Законику се говори о суду и судском поступку у другом делу Законика. Даље, из самог текста Законика (чл. 16 и 32) може се закључити, да је и 1803 г. скупштина донела један део Законика. Већ смо показали какав значај има крај чл. 16: „.. за потребно судисмо приставити *ниже* следујуштег правила". Исто се то каже и у крају чл. 32: „... пак опет на Цетиње потврдили и *сувише што је мањкало приставили*".[5]) Против овога нашег мишљења могао би се навести један савремен документ (пресуда од 24 фебруара 1804 г.), у коме се каже да су закони „установљени 1798 године 18 октомбра мјесеца, а оглашени свему народу 23 септембра 1803 године".[6]) У том се документу спомињу два члана Законика, 25 и 26; оба, дакле, из другог дела, који је, по нашем мишљењу, донет 17 августа 1803 г. Према томе, не може се рећи да се у документу, када се каже да су закони „установљени" 18 октобра 1798, мисли на првих шеснаест чланова. По нашем мишљењу, за то треба тражити објашњења у чињеници, да се то каже у уводу Законика. Увод Законика, очевидно, налазио се првобитно испред првих шеснаест чланова. Када су 1803 г. додавани нови чланови (17—33) увод је измењен у толико, што је на

[1]) *Вл. Ђорђевић,* Црна Гора и Аустрија у XVIII веку (1912) 157—167.
[2]) *Вл. Ђорђевић,* Исписи из Бечких Државних Архива (1913) 243—257.
[3]) *Медаковић,* Повесница Црнегоре (1850) 141 - 150; *Милаковић,* Историја Црне Горе (1856) 227—234.
[4]) *Медаковић,* op. cit. 144; *Милаковић,* op. cit. 229 (курсив је наш).
[5]) Курзив је наш.
[6]) *М. Драговић,* Материјали за историју Црне Горе (Гласник 65, 1886, 190).

крају место: „у 16 точака", како је морало раније стајати, стављено: „у 33 точке" (код *Попова:* „пункта"). Приликом тог прилагођивања увода новом стању ствари заборавило се да се учини исправка и у датуму (18 октобар 1798). (Да се и у оригиналу налазио тај датум, говорило би то што се у томе слажу оба главна издања, *Попова* и *Медаковића.* Код *Медаковића* стоји да се скупштина, која је донела први део Законика, држала на Цетињу. То је, видели смо, погрешно. Како је на Цетињу држана она скупштина, која је донела други део Законика, могло би се, са много добре воље, претпоставити да се у уводу у оригиналу каже да је Законик донешен на Стањевићима 18 октобра 1798 и на Цетињу 17 августа 1803 г., па да су оба издавача случајно изоставила други датум, а *Медаковић* уз то погрешно везао за први датум место (Цетиње), које се налази уз други датум. То је, међутим, веома мало вероватно). Тако је постала несагласност између датума у уводу, који се односи на првих шеснаест чланова, и краја увода, у коме се наводи колико чланова има Законик у своме дефинитивном облику (1803 г.). Састављач поменутог документа, нема сумње, повео се за том погрешком кодификатора Законика. Разлози, које смо навели за наше мишљење да је други део Законика донет 1803 г. довољно су снажни и поменути документ не може их оборити. Једино може бити речи о томе, како ће се тај документ протумачити. Ми мислимо да је наше тумачење тачно.

Дакле, други део Законика (чл. 17—33) донет је 17-а августа 1803 г., на скупштини одржаној у цетињском манастиру.

Према раније поменутом документу, Законик је проглашен 23 септембра 1803 г.[1])

У тексту Законика помиње се у два члана 1796 г.[2]) Тако се у чл. 1 (*Медаковићевог* издања) каже: „Призивајући великога Бога у помоћ и на обрану нам, потврдисмо једним гласом свиколици писмо наше Августа истога числа, т. ј. на ден Преображенија Христова на 1796 года, на Цетиње учињено — — —". То се односи на Стегу од 1796 г., јер се потврђује оно што је у Стези против издајника већ раније речено. И у чл. 14 се опет говори о Стези: „Која се лупештина нађе од пријед него ли је вјера и зарука међу нама на Цетиње 1796 на Преображеније Августа 6 дан утврђено — — —". Због тога излази, да у чл. 1 место „истога" треба да стоји шестога, што се код *Попова* у издању Законика правилно и налази.

Најзад, у чл 14 помиње се још и једна сентенција, без назначења од које је године: „— — то да будет извршено како сетенција наша прошлога годишта на Госпоштине учињена изговара." Чл. 14 спада у онај део Законика који је донет 1798 год. и према томе, та је сентенција из 1797[3]).

Законска Стега од 1796 г., као што је речено, уносила је много забуне у питање године постанка Петровог Законика. Већ је наве-

[1]) *М. Драговић,* loc. cit. 190.
[2]) У неким издањима, и код неких писаца, погрешно стоји 1797 г.
[3]) Нетачно је *Маштановићево* мишљење (Из кривичног и грађанског права Црне Горе, Архив XVIII, 1920, 355) по коме је та сентенција постала 1802 год.

дено који су сви писци стављали Законик у 1796 г., падајући у ту погрешку због године постанка Стеге[1]). Ишло се чак и тако далеко да се Стега изједначавала са Законико́м.[1a]) Затим се мислило да је Стега додатак Законика[2]). *А. Н. Попов* каже, вероватно мислећи на Стегу: „Въ 1790 году когда Берда просила помощи у Черногорцевъ, народное собраніе отвѣчало граматою и обѣщалось помагать — — —“, а 1796 г. узима као годину постанка Законика[3]). Стегу стављају у 1796 г., без назначења дана и месеца, још и неки други писци[4]). И у питању датума Стеге не слажу се сви писци и издавачи. У главном је прихваћен 20 јуни, јер се тај датум налази код *Медаковића* уз издање Стеге[5]). По њему се тај датум налази и код доцнијих издавача, *Ст. Петровића—Његоша*[6]), у анонимном памфлету[7]), код *Ј. М. Јовановића*[8]) и у званичном Зборнику[9]). Тај датум налази се и у издању Стеге од *М. Драговића*[10]). Међутим, *Х. Јиречек*, уз издање Стеге у већ поменутом чланку, узима да је Стега постала 6 августа 1796 г.[11]). Тај датум усваја и *Ст. Новаковић*[12]).

[1]) *Б. Југовић.* Црна Гора, из историје државног права (Архив XVI, 1914, 122).

[2]) *K. Vojnović*, Opšti imovinski zakonik za Crnu Goru (Rad 96, 1889, 6 нап 1); *Sheck*, Allgemeines Gesetzbuch über Vermögen für das Fürstenthum Montenegro (1893) XII; *P. Coquelle*, Histoire du Monténégro et de la Bosnie (1895) 254 нап 1; *Ровинскій*, Черногорія I (Сборник XLV 1888, 637 за Стегу каже: „статьи дополнителвния,“ и др.

[3]) *А. Н. Поповъ*, Путешествіе въ Черногорію (1847) 131—132.

[4]) *J. Mitričin*, Crna Gora i knez joj Danilo I (1863) 8; *j. Trakal*, Černa Hora a jeji najnovejši zakonodarstvi (Osveta XIX, I, 1889, 118); *Ђ. Поповић*, Историја Црне Горе (1896) 125. *С. Дрљевић* (Организација црногорских редовних грађанских судова, Архив IX, 1910, 388—389) говори о „писму“ из првог члана и ставља га у 1797. Пошто је „писмо“, као што ћемо видети, исто што и Стега, излази по њему да је Стега из 1797, а не из 1796. г.

[5]) *М. Медаковић*, Повестница Црнегоре (1850) 39.

[6]) *Ст. Петровић-Његош*, Законик Владике Црногорскога Петра I - Светог (1903) 5.

[7]) Неколико крвавих слика из албума Петровић-Његошевог Дома I, 235.

[8]) *Јов. М. Јовановић*, Законодавство у XVIII и XIX веку у Црној Гори (Архив IX 1910, 350).

[9]) Зборник II (1912) 20.

[10]) *М. Драговић*, Материјали за историју Црне Горе (Гласник 65, 1886, 131) — По Драговићу, 20 јуни усваја *Вл. Ђорђевић*, Црна Гора и Аустрија у XVIII веку (1912) 129, нап 1.

[11]) *H. Jireček*, Novoveké zàkonodàsttvi Černohorské (Časopis Českeho Museum 1864, 407) и у предговору Svoda (1880) XV.

[12]) *Ст. Новаковић*, Римско-византиско право и народни правни обичаји [Годишњица IX, 1887, 220]. — *Р. Вешовић* [Улога црквених поглавара у народном животу и историји Црне Горе, Ловћенски Одјек I, 1925, 222—223] мисли да је Стега донета 20 јуна на народном збору, а да су се после поново састали главари и наново се обавезали у међусобном помагању. Вешовић не даје датум тог другог састанка. — *J. Vaclik* [La Souveraineté du Monténégro et le droit des gens moderne de l' Europe 1858, 64] и *Gopčević* [Montenegro unu die Montenegriner 1877, 19] погрешно стављају Стегу у 20 о тобар 1796г. — *А. К. Матановић* [Из кривичног и грађанског права Црне Г ре, Архив XVIII 1920, 352] погрешно мисли да је Стега постала 20 јула 1796 г. Као и раније, *Матановић* и у ово питање уноси много забуне: он мисли да је „писмо“ из чл. 1 донето 6 авг. 1797, да је „зарука“ донета 6 авг. 1796, а Стега 20 јула 1796.

Из текста Законика излазило би, да је Стега постала 6 августа 1796. За такво мишљење налазимо више потврда упоређујући текст Стеге са чл. 1 Законика. У томе се члану каже: „ — — — потврдисмо — — свиколици *писмо* наше Августа 6 — — — 1796 года учињено — — —.“ Тим истим изразом Стега се назива и у своме чл. 6: „И свака нахија да прими и узме по једно *писмо*, које хоће држати у своје руке — —.“ У чл. 1, даље, препричава се садржина тога писма: „свакога издајника вечноме проклетству и анатеми предасмо и од сваке части и поштења братскога испустисмо“. У чл. 3 и 4 Стеге, у којима се говори о издајнику, употребљавају се *исти изрази* којима се у Законику Стега препричава. (У чл. 3 за издајника се каже: „ — — — таквога сви јединогласно предајемо вечноме проклетству — — —,“ а мало ниже: „ — — — не само што вечноме проклетству предасмо и рекосмо да га буде анатема — — — —.“ У чл. 4 поред осталог одлучује се: за издајника „да части и поштења нема“). Најзад, у чл. 1 се каже „— — — писмо — — — које се при овој књизи находи.“ Ако је *Медаковић* штампао Стегу заједно са Закоником што се тако у рукопису налазило, онда би то био још један разлог више за тумачење да су „писмо“ из чл. 1 Законика и Стега једно исто, и да је према томе, по тексту Законика, Стега донета на Преображење 6 августа 1796. То излази, као што смо видели, и из чл. 14 Законика. Међутим и код *Медаковића* и код *Драговића* стоји 20 јуни као датум доношења Стеге. Код *Медаковића* се не види сасвим јасно да ли се тај датум налази у самом рукопису Стеге, или је он до њега дошао на који други начин. Он га даје у једној реченици, која се не налази код *Драговића*, и друго, која личи на неку врсту увода у Стегу, састављеног од стране самог *Медаковића*. Да је та реченица његова, говорио би језик у њој, који је различит од онога у Стези. Сем тога, у тој реченици главари се помињу у трећем лицу, док се у Стези помињу у првом[1]). По издању *Драговићевом* изгледало би да се тај датум налази и у самој Стези. Он се овде налази одмах иза инвокације, којом почиње Стега (поменута реченица код *Медаковића* налази се испред инвокације). На основу свега што је горе наведено, ми смо мишљења да је реченица с датумом *Медаковићева*, и да се, према томе, датум налази у рукопису, по коме је *Медаковић* штампао Стегу. Истина, није искључена могућност да је *Медаковић* изоставио ону реченицу, која се код Драговића налази иза инвокације и која садржи датум. У том случају хронологија Стеге била би ван сваког спора: Стега би се, нема сумње, морала датирати 20 јуном 1796 године. То би наравно значило да чл. 1 и 14 Законика дају рђаву хронологију Стеге, јер се, као што смо видели, не може сумњати да та два члана говоре о Стези. Међутим, тачност хронологије Стеге, коју дају та два члана Законика, тешко да се може довести у питање. Подаци за хронологију не налазе се само у једном члану већ у два, што, свакако, није без значаја. И један и други члан, што је врло важно, поред дана, месеца и године (6 августа 1796), дају још један

[1]) Ту реченицу изостављају, свакако сматрајући је за *Медаковићеву*, *Јов. М. Јовановића* и састављача званичног Зборника.

хронолошки податак: кажу да је Стега донета на Преображење. Оно, као непокретан празник, пада сваке године на дан 6 августа. Све то говори за тачност хронологије, коју дају поменути чланови Законика. Кад је тако, онда се, несумњиво, мора ставити под питање тачност 20 јуна као датума Стеге. Видели смо да се тај датум, врло вероватно, не налази у Стези објављеној код *Медаковића*, иако је могуће да се он не налази ни у рукопису, по коме је Стегу објавио *М. Драговић*. *Драговић* је тај датум могао узети из *Медаковића*, који је много пре њега штампао Стегу. Исто тако, он је могао штампати Стегу не по оригиналу, него по познијем препису, можда из времена када је датум могао бити узет из *Медаковића*[1]. Међутим, ако не претпоставимо те две могућности, морамо на другој страни да тражимо решење питања од куда погрешан датум и у Стези објављеној код *М. Драговића*. Ми мислимо да то питање треба решити на овај начин. *Д. Милаковић* је у *Грлици* за 1836 г.[2]) штампао, а у својој Историји[3]) прештампао, једну одлуку црногорских главара, по којој ће „сви супроћ обштега Христијанскога непријатеља за православну веру и за свети закон, и за нашу предрагу слободу и вољност нашу, и за љубезно отечество, за своје цркве и манастире, и за жене и за децу нашу војевати.“ У тексту те одлуке налази се у загради 20 јуни као датум. Тај датум је уметнуо сам *Милаковић*, јер се он налази само у *Историји*, а не и раније у *Грлици*[4]). На основу *Милаковићевог* причања, пре и после текста ове одлуке, види се да је он стављa у 1796 год. Ако упоредимо текст ове одлуке са текстом Стеге, видећемо да је садржина одлуке већим делом и текстуелно унета у Стегу:

„Ми главари и старешине и вес збор Црногорскога обштества, будући днес собрани на једино место, видећи што Турци вараздашњи христијанскога рода непријатељи собирајут војску и чине све војничке приправе радећи ден и ноћ јавнијем и тајнијем начином како би нас и нашу браћу Брђане разурили и под своју власт и тиранство подложили, и ђецу нашу у вечну невољу и робство затворили; и под жестоки јарам варварски порабоштенија поставили...“

(Чл. 2). „Рекосмо и заклетвом утврдисмо, ђе гођ би непријатељ окренуо и на коју би страну на нас и на браћу нашу Брђане ударио да хоћемо један другоме бити у помоћ и за благочестиву веру нашу христијанску војевати и своју крв пролити, и љубезное отечество и дражајшују вољност и слободу заштиштати; цркви свјатија и монастири и доме наше, жене и децу нашу с помоштију всесилнаго втроице славимаго Бога оружијем нашим бранити.“

(Стега од 6 августа 1796 г.)

„Ми сви главари и старешине и вас збор од Црне Горе, будући на данашњи дан сабрани на једно место, а то чујући и видећи да се Турци справљају, и готове са свом силом и јакости супроћ нас и наше браће Брђанах, радећи и журећи, по ваздашњему њихову лукавоме обичају и мрзости супроћ христијанства јавнијем оли тајнијем начином, како би нас разурили и у вечно поданство и невољу подложили...“

„... да хоћемо сви супроћ обштега Христијанскога непријатеља за православну веру и за свети закон, и за нашу предрагу слободу и вољност нашу, и за љубезно отечество, за своје цркве и манастире, и за жене и децу нашу војевати и трудити се са свом снагом и крепосћу...“

(Одлука од 20 јуна 1796 г.).

Имајући на уму ту чињеницу, мислимо да се може учинити ова претпоставка. Када се показала потреба, 6. августа 1796. г. на дан Преображења донета је Стега, за коју је као основица узета поменута одлука од 20 јуна. Као што је 1803 г. проширени Законик од 1798 г. задржао стари увод, у коме се каже да је Законик донет 1798 г., сличном омашком могла је и Стега од 6 августа 1796 г. задржати датум одлуке од 20 јуна 1796 г. Ако би то одговарало стварности, питање хронологије Стеге било би потпуно решено.

Дакле, из свега до сада изложеног излази, да се законодавни рад владике Петра I кретао овако: (1) 20 јуна 1796 г. на Цетињу донета је одлука за међусобно помагање и борбу против Турака; (2) 6 августа 1796 г. на Цетињу донета је Стега од шест чланова; (3) 18. октобра 1798 г. у манастиру Стањевићима донет је први део Законика (чл. 1—16); и (4) 17 августа 1803 г. на Цетињу донет други део Законика (чл. 17—33).

Законик је донет, као што је речено, на скупштини састављеној од народних главара. Владика Петар је осећао, да би у Црној Гори требало завести ред и организовати државну власт, и дошао је на мисао о доношењу Законика. Према владици је народ увек имао поштовање. Јако је веровано у силу и јачину владичине клетве. — Међутим, у једном савременом архивском спису о владици Петру I налазе се и ови редови: „Али има тренутака, где га Црногорци сувише не слушају, па се још и вољи његовој противе. У последњем рату руском против Француза, Црногорци су држали с Русима. И у Новоме, неки су се од њих усудили да владици који их је позивао

[1]) *Драговић* о рукопису у опште сасвим мало говори; у овом погледу баш ништа.

[2]) *Грлица* (1836) 72—73.

[3]) *Д. Милаковић*, Историја Црне Горе (1856) 203—204. Та се одлука, у нешто скраћеном облику, налази и код *Л. Поповића* (черногорскій владыка Петръ I, 1897, 32). На том месту *Поповић* цитира и *М. Медаковића* (Повестница Црне Горе 1850, 90—91), мислећи да је поменута одлука главара и ту штампана. На тим странама у *Медаковићевој* Историји штампано је једно „писмо“, које се по своме почетку могло учинити *Поповићу* исто са одлуком штампаном код *Милаковића*. Та одлука, иначе, није објављена код *Медаковића*.

[4]) У тексту се још једном срећемо са заградом, и то пре поменутог места. У тој се загради, очевидно, налази *Милаковићево* тумачење речи збор као скупштине.

да се бију одговоре овим истим речима: *Петре, Петре! Ако ти мислиш да ћемо ми ићи да гинемо да би се обогатила браћа и синовци твоји, љуто се вараш!*

„На то им Владика стаде претити клетвама, јединим оружјем којим се он може послужити да их у покорност поврати. Они му на ту претњу одговоре *да ће и они клети њега, ако би он њих клео.*“ *(С. Новаковић*, француске службене белешке о западно-балканским земљама из 1806—1813, Споменик XXXI, 1898, 137).

Нарочито је углед Владичин порастао после победе код Круса над Махмуд-пашом Бушатлијом. После те победе је, како се каже у једном опису Црне Горе из почетка деветнаестог века, „стекао силан утицај над Црногорцима, тако да су га Црногорци звали *наш краљ*“[1]). Са таквим угледом у народу владика је 1798 г. приступио доношењу Законика.

Пошто оригинал Законика није сачуван, не знамо чијом је руком он писан. Имамо помена да је Законик саставио сам владика. Симеон Орловић[2]), који је као писар провео петнаест година у владичиној служби, говори о томе у своме исказу аустриским властима 1820 год.: „... црногорски народ, који живи по старим навикама и обичајима, а признаје један кривични законик *састављен од самога владике* ...“[3]). О томе да је владика сам написао Законик имамо још неколико помена[4]). *Вук Караџић*, чија је књига о Црној Гори изишла седам година после смрти владичине, и који је могао бити добро обавештен, каже за владику на једном месту: „он је сам саставио нешто закона“, а на другом месту пише: „у закону, који је саставио покојни владика ...“[5]). По *Д. Милаковићу*, владика је написао само првих шеснаест чланова. *Ј. М. Јовановић* погрешно пише да је *М. Медаковић* казао како су првих шеснаест чланова писани руком владичином, па додаје: „Мени су на Цетињу исто то казивали, са додатком да су свих првих шеснаест чланова врло лепо и читко исписани. По другоме једноме документу ... који сам видео у оригиналу, владика је врло лепо готово калиграфски писао“[6]).

У оба главна издања Законика, код *Попова* и код *Медаковића*, Законик нема никаквих потписа[7]). Стега по издању *Медаковићевом*

[1]) *Ст. Новаковић*, loc. cit. 135.

[2]) О Орловићу: *Вл. Ђорђевић*, Црна Гора и Аустрија 1814—1894 (1924) 18—25.

[3]) *Т. Остојић*, Прилози за историју Црне Горе новијега доба (Споменик 52, 1914, 53); курсив је наш. Ср. *Вл. Ђорђевић*, op. cit. 18.

[4]) *V. Karadžić*, Montenegro und die Montenegriner (1837) 43, 72 — *Вук Ст. Караџић*, Црна Гора и Бока Которска (1922) 50, 77.

[5]) *Д. Милаковић*, Историја Црне Горе (1856) 222 у нап. Ср. *G. Popović*, Recht und Gericht in Montenegro (1877) 24; *Ст. Петровић—Његош*, Законик Владике Црногорскога Петра I — Светог (1903) XIII.

[6]) *Јов. М. Јовановић*, Законодавство у XVIII и XIX веку у Црној Гори (Архив IX, 1910, 350). Ср. *I. Trakal*, Černa Hora a jeji najnovejši zakonodarstvi (Osveta XIX, I, 1889, 118); *Sheck*, Allgemeines Gesetzbuch über Vermögen für das Fürstenthums Montenegro (1893) XIII; *П. Шоћ* у *Ст. Станојевића* Народној Енциклопедији IV, 913.

[7]) Издање у анонимном памфлету носи потпис: „Господар Јован Радоњић, црногорски губернатор, и остали главари од све Црне Горе.“ Томе се потпису не може поклонити никаква пажња, због намере са којом је цела књига писана.

носи потпис: „Јован Радоњић црногорски Губернатор, сердар Јово Петровић, кнез Вуко Богдановић и остали сви главари од све Црне Горе.“ Код *М. Драговића* Стега је штампана без потписа, али Драговић у напомени каже: „На ово је писмо потписан и руски ђакон Алексије, који је био секретар код владике Петра I.“ *Драговић* не каже ко је још, сем ђакона Алексија, био потписан[1]). Заједничко штампање Стеге са Закоником код *Медаковића*, а и код доцнијих издавача, давало је могућности да се закључи, како је потпис испод Стеге заједнички и за Стегу и за Законик, и да се према томе и на Законику налази потпис Јована Радоњића и других главара[2]). Међутим, то није тачно. У чл. 5 Стеге каже се: „Све ово више писано договорно рекосмо и нашом заклетвом утврдисмо, целујући честни и животворјашти крест и свјатоје Евангелије и *својеручно подписасмо и кресте који писат неумесмо нашијема рукама учинисмо*“[3]), док се у Законику поред заклетве не налази помена о томе, да је и на њему било чијих потписа. У осталом, и да је било других, Радоњићев се не би могао на њему налазити. Други део Законика, испод кога би се требали налазити потписи, донет је 1803 г. Како је Радоњић умро још 1802 г.[4]), појмљиво је да он није могао потписати Законик. Потписи испод Стеге, дакле, односе се само на њу, а никако и на Законик.

(Наставак у идућем броју).

Радмила Петровић.

ФРАНЦУСКА И ЦРНА ГОРА (1896 ГОДИНЕ).

Овдје ћу се ограничити на извјесне наше радње трговачке и финансијске, које смо предузимали у години 1896 код Француске. Све догађаје из прошлости, од времена Наполеона III и Књаза Данила, остављам историчарима нека се они тијем занимају. Мени је циљ да овдје изнесем наше напоре, да штогод допринесемо економском бољитку наше државице, у чему смо на сваком кораку наилазили на несавладиме тешкоће.

Краљ Никола охоло је узимао свако предузеће код других држава. Он је замишљао: само његова појава, па све готово. Како је он био аутократа није хтио разумјети што значе у једној држави одговорна влада и парламенат. Заносио се је често мишљу, да свак може учинити све што хоће, само ако хоће,ваљда због тога што је он то могао у његовој малој држави. Живио је у илузијама, па је често пута, поред све његове памети, насиједао. Главна његова грамзивост били су државни зајмови. Куцао је на свим вратима, да их тражи;

[1]) У анонимном памфлету се и на Стези, као и на Законику, налази само Радоњићев потпис.

[2]) *Р. Драгићевић*, Црногорски гувернадури (Цетиње и Црна Гора 1927, 106).

[3]) Курсив је наш.

[4]) *Вл. Ђорђевић*, Црна Гора и Русија (1784—1814) (1914) 61, Ср. *Р. Драгићевић*, loc. cit. 107.

није успијевао. Само није смио куцнути на руским вратима. То је била његова лична ствар. Што је примао изванредно од руске владе и царева, то је било за њега лично, то се његове државе није тицало. Стога је ишао код других држава, да нађе зајам за државу, али, као што прије рекох, узалуду.

Француска је била вазда добро расположена према маленој Црној Гори. Књаз је по сигурно држао да се може са тим користити, па је послао свога рођака војводу Божа Петровића да у Паризу тражи виши зајам за конверзију наших дугова у Бечу. Влада Француска чинила је што је могла да Црна Гора нађе зајам код банака у Паризу. Али банке нијесу хтјеле да чују за зајам црногорски, и ако је био ситан, без руске гаранције. Ми нијесмо могли тражити руску гаранцију. Знали смо да се неће примити тога посла, јер би на крају крајева цио зајам пао на њен терет. Русија је знала и то кад бисмо ми дошли до зајма, да би био слабо употребљен, да му се већим дијелом не би знало стрва.

Банке су тражиле буџет, који нијесмо имали; гдје је јавни кредит, који ми нијесмо имали? Па на ком основу могу дати зајам једној држави без реда, која у ствари нема разлога да постоји онаква каква је? Француз је такви: ништа уложити неће, ако нема у томе сигурне користи. Књаз је преко тога прелазио. Рачунао је на француску платонску великодушност према Црној Гори. У политичким питањима Француска нам је била вазда наклоњена; у трговачким по могућности, а у финансијским по интересу, т. ј. никако. Из тих разлога мисија војводе Божа, послије шест мјесеца бављења у Паризу, сасвијем је пропала.

Ми се нијесмо ограничили на питања о зајму, већ подносили више других трговачких предлога. Ми се нијесмо црвенили кад смо добијали шамаре неуспјеха у једном питању, већ смо потрзали друга. Сиромаштина нас је гонила.

Поднијели смо француској влади предлог да нам дозволи увести количину ситне стоке — des moutons. У том питању нашли смо одзива код владе. Влада је дала особиту привилегију Црној Гори, да може увести ситне стоке у Француску од 30 до 40 хиљада грла под доста тешким условима. За ту трговачку операцију требало је најмити искључиво француски пароброд. На пароброду морао је бити један љекар ветеринар о трошку нашег трговца. Он је имао дужност да при укрцавању визитира сву стоку, па да је прати до мјеста опредијељења. При искрцавању у Марсељу стока је морала бити подвргнута новој визитацији и опсервацији—карантини од пет до десет дана, па тек онда да буде предата купцима на расположење.

Узимајући у рачун домаћу цијену кад мању кад вишу, затим тешко путовање преко наше земље до Бара, укрцавање у Бару, скупоћу подвоза, санитарне мјере, општинске таксе, па најзад царинске таксе, које су се могле мијењати произвољно, према уговореном стању, извоз је био тежак. Увоз, пак, наше стоке у Француску био је ограничен, из разлога да Црна Гора не би чинила вишим бројем конкуренцију стоци што је из Алжира долазила.

Поред свију поменутих тешкоћа нашла су се три трговца, Вуко Вулетић и Перо М. Вукотић, с Цетиња, и Акан Марић, из Колашина, те су на ризик изгуба учинили неколико експедиција извоза ситне стоке у Марсељ. Они су колико толико могли чинити док је стока била на најмањој цијени на нашим пазарима. Пошто су се њихови агенти појавили да купују стоку по народу цијена је почела скакати на штету обије стране. Произвађачи почели су дизати цијену у нади да се користе тражењем трговаца извозача и тим онемогућили куповицу стоке за извоз. Произвађач стоке тим је одбио трговце, те нијесу могли више да је купују. Катастрофа: цијена стоке опет је пала до минимума, а трговци су били принуђени напустити извоз.

Да би се доскочило тој новој кризи, која је безумно настала подизањем цијена стоци, прибјегао сам код француске владе с једним новим тражењем. На цијелом Јадранском Мору од Крфа и Бриндизиа нигдје није била позната француска трговачка застава, ни до Венеције, ни до Трста, већ су се француски трговци служили паробродима аустријског Loyda или италијанских компанија. Ствар је чудновато изгледала, али је тако било. Да би француска влада попунила ту чудновату празнину замолио сам је, да било анкуражира једно пловидбено друштво, било да субвенционира, које би барем једном мјесечно тицало наше портове: Бар или Улцињ.

Ово је била борба за опстанак, ни мање ни више борба противу аустријске гњаваже. Са овим предлогом мислио сам не само осигурати извоз стоке у Француску, него чак раширити трговачке односаје између нас и Француске. Прецизније рећи да нађем одушка нашим сировинама на трговима француским, а да са њеним фабрикатима замијеним слабе фабрикате аустријске.

Даље сам једнако настојавао код француске владе да дозволи Црној Гори, да може увести ограничени број говеди од четири хиљаде грла годишње. Увоз говеди у Француску био је сасвим забрањен, нарочито из Турске и других земаља које се са њом граниче. Но ријешење овог предлога зависило је искључиво од трговачке коморе, чији глас обавезан је не само за владу него и за парламенат. Влада пак не може ништа ријешити без одобрења коморе. Стога сам послао трговца Вука Вулетића у Париз код нашег генералног конзула Мелона, да му да податке и објасни како би чинио кораке код коморе, па и код владе, ако би му од потребе било. Највише сам се уздао у Бомпарда, шефа конзуларног одјељења, у министарству иностраних дјела, који је неко вријеме био акредитован при нашем двору, и био је искрени пријатељ Црне Горе.

Депре, министар при нашем двору, човјек без значаја, без икакве иницијативе, који је код нас послат више из куртоазије него послова ради, одвраћао ме је да се ни за што не обраћам влади, јер кабинет бјеше састављен све од самих социјалиста, са познатим предсједником, социјалистом *Буржоа* на челу, који се задовољаваху, да одрже оно што постоји у Француској. Међутим министар иностраних дјела бијаше гласовити државник *Hanoto*, а поред њега Бомпар, који се је показивао, као што рекох, нашим пријатељем.

Најприје влада је одбила да без одобрења парламента субвенционише које парабродарско друштво, да плови по Јадранском мору. Да француска трговина налази за корисно нашло би се компанија, које би пловиле по Јадранском Мору и без владиног анкуражирања. Стога влада не може примити на себе иницијативу у подобним питањима због одговорности пред комором. Од свуда негатива, тек да се ни у чем не може побољшати материјално стање нашем изолираном сиромашном народу на голом кршу на обали Јадранског мора. Увоз говеди влада је категорички одбила. Разлог је био што наша земља граничи са Турском; она је сматрана вјечито контаминирана заразним болестима. Други разлог био је то што Црна Гора са своје стране не даје довољно гаранције, да се може својима санитарним мјерама сачувати од заразних бојести, које у Турској постојано постоје.

Све наше експериментације код француске републиканске владе пале су у воду, али је ипак нијесмо оставили на миру већ смо поново тражили, да би ангажовала које друштво за подизање портова: Бара и Улциња. Њој смо толико досађивали, да се на крају ријешила послати једну комисију да из близу проучи што би се могло пробитачно предузети у Црној Гори. Послала је сенатора, по имену Duchesne Fernet и Dalmania, консула свога у Сарајеву. Комисија је тражила статистичке податке о државним приходима и расходима. Све што је нашла није одговарало буџетској форми. Тражила је статистичке податке о увозу и извозу. Није нашла ништа. Тражила је објашњења о рудама и шумама. Добила је у ријечима да има шума и руда, али колико и какве су шуме сасвим површно. Наше министарство финансија о свим питањима није имало података. Комисија се је вратила, изгубив илузије које је имала о овој малој држави, те је и тај покушај остао без успјеха, јер није нашла никаквих позитивних услова на којима би се могао улагати новац у Црној Гори.

Од освојења Бара и Улциња влада још није учинила апсолутно ништа за та два питома приморска мјеста, до што је чувала рушевине ратом проузроковане. Наше одавно жељено море остављено је код нас искључиво да бије о брегове као што је чинило од памтивјека без да смо се њиме и у чему користили. Зашто то биљежим запитаће ме они до чијих руку дођу ове моје биљешке, као и то гдје сам ја био, пошто сам био нека чињеница у државној машини отаџбине? Хоћу да се правдам, али хоћу ли се оправдати, то ће читалац сам судити. Ово је једна особита тема, која би се имала рјешавати; ово је тако важни, тако заплетени проблем. Овдје ћу се ограничити да наведем неке тешкоће, које су одиста биле несавладиме, и то од 1885 године па до 1888 године. Црна Гора имала је на свом мршавом, али жилавом врату Херцеговачки и Васојевићски устанак од 1875 г. до 1876 године. Оба устанка Црна Гора одржала је, жртвујући животе, имање и све војне припреме до крајне своје исцрпљености. На свој сопствени хрбат унијела је Црна Гора оба устанка у рат. Доста је рећи ријеч *рат*, па да се пред

том појавом заустави и најгенијалнији ум. Црна Гора устанцима већ уморена, повела је у савезу са Србијом рат противу силне отоманске империје. Зна се да је тај први рат свршен без икаквих резултата осим голе славе за храбро црногорско и херцеговачко оружје. Савезница Србија закључи сама с Турском мир без знања своје савезнице Црне Горе. Оста, дакле, на Црну Гору, да сама одоли силној турској царевини. Велика сила турска окрену се на осамљену Црну Гору до крајности исцрпљену. Али на зачуђење цијелога свијета одржа се храбро, да ни у чему не попусти до ступања Русије у рат с Турском. Ово међувријеме од првог рата заједно са Србијом, па до ступања Русије у рат против Турске, Црној Гори теже је падало него први и други рат у друштву са Русијом, Румунијом и Бугарском, а доцније опет са Србијом. За цио свијет ово је био други рат; за Црну Гору ово је била четврта ратна фаза у тешкој борби.

Чудновати удес судбине гонио је нашу отаџбину до очајања. Свршише се сви ратови. Слједствено требало је да и Црна Гора ступи у благодет мира, као и друге савезничке државе, па да приступи на унутрашње оправљање и на рад за унапређење барског и улцињског приморја. У мјесто те срећне фазе, она је ступила у једну нову несрећну фазу. Берлинским трактатом досуђено је било да Плав и Гусиње њој буду присаједињени на мирни начин. Док је још руска војска била у Једрени Црној Гори предат је: Бар, Спуж и Подгорица. Говори се да, за нашу несрећу, немарношћу нашег делегата при руској војсци Станка Радоњића, руска војска изађе из Бугарске, а Плав и Гусиње остадоше непредати Црној Гори. Тога ради Црна Гора пала је у пету ратну фазу, тежу од свију пређашњих. Ово грозно стање трајало је и протезало се са својим тешким посљедицама до 1888 године. Посљедице овог, што наведох, гониле су нас дуго и дуго.

Не знам да ли сам много одбранио, читаоче, наше стање са овим до сада изложаним, ако нијесам, ево још низ невоља који је гњавио Црну Гору годинама. Наступиле су зле године, све једне за другом. Прва најтежа била је 1879 г. Држава је дужна била набавити велику количину жита, да издржава цио народ, као војнике у касарни, јер земља није дала скоро ни зрна жита. Држава је послала у Одесу војводу Божа Петровића код једног богатог Јеврејина именом Макса, да му он дадне сву количину жита, да се спасе народ од најгоре смрти, од глади. Узрок неродним годинама нијесу били само елементарни услови него и економски. Народ је био исцрпљен материјално до крајности. Ратови исцрпили стоку тако да је народ остао до крајности празан. У Црној Гори свак је био сељак. Трговаца и занатлија било је врло мало. Занатлије биле су странци. Земље у Црној Гори биле су слабе и мршаве, а још остале без стоке, без гноја — ђубрета, па да су и елементарни услови били бољи не би било плода. Сва средства, сву моћ држава је жртвовала на одбрану народног живота и дјелимично ослобођење потлачене браће. Према оваквим ужасним економским приликама зар се је могло захтијевати унапређење земље. Цијела корист састојала се у томе, што је народ

измучио знро жита на градњи колских путева, које је држава под тешким условима на страни набављала.

Читаоче, ове биљешке нијесу роман, већ горка стварност. Надам се, да ћеш имати стрпљења, да их прочиташ. Кад будеш прочитао ове моје биљешке увидјећеш узроке застоја свестраног развитка у нашој земљи. Ипак признајем, да се колико толико могло више учинити у посљедње вријеме.

Поред свију неодољивих тешкоћа нијесмо се декуражирали, већ смо и даље настојавали код француске владе не би ли нашли какву предузимачку компанију, која би предузела израду пристаништа барског. На жалост, комисија сенатора Duchesne Fernet осујетила је свако корисно предузеће у Црној Гори. Комисија није нашла пробитачне гаранције за улагање капитала у нашој земљи, па је дала неповољан рапорт у погледу њихових интереса у Црној Гори.

Војв. Гавро Вуковић.

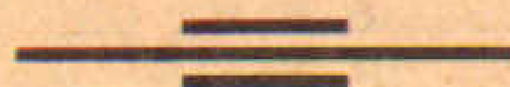

ГРАЂА ЗА ИСТОРИЈУ И ФОЛКЛОР.

СРБИЈА И ЦРНА ГОРА.
ПРЕПИСКА КНЕЗА НИКОЛЕ И КНЕЗА МИХАЈЛА.

(5)

XXIV.

Кнез Никола кнезу Михајлу

4. IX. 1866.

Ваша Свѣтлость!

Едино ради нѣкоих непредвиђенихъ случаєва Вашъ замѣникъ Господинъ Лешянинъ ніє могао за Госпођин-данъ приспѣти на Цетинѣ и тако морало се овршити крштенѣ Ваше нове кумице стопро дне 13. т. м., коіой є по жельи Вашой надѣвено крштено име Милица. Г. Лешянинъ био є свѣдокъ оне чисто популарне радости и срдачна веселя, коима су за тай данъ мои Црногорци на Цетиню одушевлѣни и усхићени били, особито видећи поновлѣнѣ духовни сроћая између Васъ и мене; сроћай на коємь нашъ народъ зида сваколика ухваня свогъ препорођеня и болѣ будућности своє. Само нека божія провидность благослови дѣла и намѣре наше, па се я чврсто ухвамъ да намъ неће такова надежда народ издати, него да ће наша свеза народнимъ благословомъ у нашой народной повѣстници остати.

Не треба ми Васъ увѣравати колико би моіой души найугодніє било, да су околности допустиле, да Ви своимъ личнимъ присуствованѣм будете могли торжество крштеня увеличати, али кадъ то іошъ за сада не біяше могућно, као што видим, да се и Ви са мномъ у истой жельи сусретате, онда Вамъ искрено захвалити имамъ на избору Вашега замѣника у особи Г. Лешянина, човѣка колико умна и разборита, толико складна и у свему честита, и я не би желіо Србству болѣ среће, колико да му се брой сличнихъ мужева устостручи.

Гледе пакъ нашихъ обштихъ ствари я самь съ Г. Лешяниномь о свему отворено зборіо, о свему се бистро разумѣо, и надамъ се да ћете подпуно задовољни бити съ онимъ што є уговорено и углавлѣно. Г. Архимандритъ Дучићъ пратиће Вашега замѣника у Београдъ, па ће Вамъ и онъ посвѣдочити искреностъ моихъ уви-

ђаня, изложити мѣсто мене потребе Црне Горе и свега оногъ, што самъ склонь за општу ствар учинити и што ће Ваша Свѣтлость, ухвамъ се у подпуни обзиръ узети.

Кнегиня много захвалюѥ на Вашимъ срдачнимъ честитаньима и найискреніѥ поздравля Вашу Свѣтлостъ на лѣпимъ знацима Ваше любави, а поредь ньихъ не изостаѥмъ ни я увѣрити Васъ о чувствима ваздашнѣ братске оданости.

На Цетиню, 4. септембра 1866.

Вашъ
искрени братъ и кумъ

XXV.

Кнез Михајло кнезу Николи

23. X. 1866.

Ваша Свѣтлост
любезни брате и куме,

Я сам с' особитим задовольством разумео из писма Ваше Свѣтлости и из уста Г. Г. Лешянина и Архимандрита Дучића, да ѥ крштенѣ мог новог кумчета весело и на подпуно задовольство Ваше и Светле Княгинѣ свршено било. Нека іой само Свемогући дарує дуге срећне дане и изліѥ над ньом свою неизмерну милост.

Велику радост мора причинявати сваком патріотском срцу што су свеза нашег духовног сродства и свест о великим дужностима нашим спрам Србства већ бациле у земльи благословено семе. Време и іош болѣ познаванѣ ѥдан другога учиниће без сумнѣ да отуда поникне обилат и зрео плод. Свакояко на темелю, кои смо срећно положили, моћи ће се, помоћу божіом, почети подизати зграда срећніѥ и лепше будућности србске. Према томе я и Ваша Светлост имамо много узрока, да честитамо лично ѥдан другоме, што ѥ нама управо запала у део срећа, да метнемо први камен у зграду, коя има да скупи у себе оно што поцепа несрећа косовска. Я ћу томе посветити све своѥ дане и све своѥ старанѣ и уверен сам, да ћете ме Ваша Светлост с' ѥднаким одушевленѣм и ѥднаком усрдношћу у томе потпомагати.

Г. Архимандрит Дучић разложіо ми ѥ све потребе Ваше Светлости и донеће Вам моя заклюценя и моя обясненя, коя ће Вас без сумнѣ задовольити. Кад се ствари буду испитале онако као што я мислим да ѥ нужно, онда ће се, по мери могућности подмирити и све потребе коѥ имате. Средства нам нису онако велика, као што су нам велике потребе, па ій постепено према ньіовой важности и нашой могућности подмиривати морамо.

Како ће Г. Архимандрит Дучић донети Вашой Светлости пространа обясненя и о свима другим стварима, то се я уздржавам, да Вам овде о ньима говорим. У току времена и у мери у коіой се

оне буду развиялѐ, биће Ваша Светлост непрестано о ньима извештавана.

Јошт ми остаѥ да молим Вашу Светлост, да изволите казати моѥ поштованѣ и моѥ срдачне поздраве светлим княгинямa и да пребудете у непоколебльивом увѣреню о моим искреним и братским осећаньима с' коима остаем на свагда

У Београду.
23. окт. 1866

Ваш
искрени брат и кум
М. М. Обреновић

XXVI.

Кнез Михајло кнезу Николи

15. XII. 1866.

Любезни брате,

Господин Архимандрит Дучић изявио ми ѥ приликом свог бавленя овде желю Ваше Светлости за ѥдним способним секретаром, вештом нарочито у француском ѥзику. Я сам по томе одредио Господина Милана Пироћанца, секретара у мом Министерству иностраних дела, да отиде на Цетинѣ и да се стави Вашой Светлости на расположенѣ.

Господин Пироћанац кои савршено познаѥ како моя пріятельска осећаня према Вашой Светлости, тако и преку потребу згѥдничког чврстог одржаня и искреног споразумленя за наша правительства, упућен ѥ да Вашу Светлост послужи с' найвећом ревношћу и оданошћу; и я не сумням да ће он извршити свой аадатак на наше узаймно задовольство.

И овом приликом ползуѥм се да Вашой Светлости поновим уверенѣ о мом особитом поштованю и пріятельству, с коим ѥсам

У Београду
15. Декемвра 1866.

Ваше Светлости
искрени брат и кум
М. М. Обреновић.

XXVII.

Кнез Никола кнезу Михајлу

28. I. 1867.

Ваша Светлост, любезни куме и брате.

Предмете воѥне коѥ ми ѥ В. С. у последнѣ доба послати изволила, примио сам у добром станю и подпуно по списку. Я сам дубоко благодаран Вашой Светлости на непрекидном стараню, од коѥга ће цело Србство непрестано корист имати. И я са моѥ стране чиним у томе погледу све што ми моѥ мале силе допуштаю и у той цели

пре неколико времена силазио сам до Бѣлопавлића гди сам добио увѣренѣ, прегледаюћи обучаванѣ войске, да наши улагани труди неће бескористни остати. Кад дође време, Ваша Светлост, и кад Ви речете довести ћу Вам седам осам хиляда гладниєх и голиех, ама валяниєх кидиглава, кои ће нас, надам се доста добро послужити, нарочито у кршевитим краєвима.

Молим Вашу Светлост да има увѣренѣ о искрености и непоколебимости мога приятельства, с коим остаєм

28. януара 1867
На Цетиню.

Ваше Светлости

XXVIII.

Кнез Никола кнезу Михајлу

22. IV. 1867.

Нѣговой Свѣтлости
Князу Михайлу Обреновићу
Београд

Примите са целим народом србским искрена и срдачна честитаня од мене и мои Црногораца за крунисани успѣх. Овай є дан найсветліи у Исторіи препорођая нашег народа, и я са мойом Црном Гором из свега срца придружуєм се данашнѣм обштем веселю Србства.

На Цетиню

Княз Никола.[1])

XXIX.

Кнез Михајло кнезу Николи

? IV. 1867.

Светлом Князу Црногорском Николи
— преко Илиє Рамадановића —
Котор.

Хвала Вама и Вашим Црногорцима на срдачном честитаню. Успех учинѣн у княжеству од користи є сваком србском краю; но поздрав и придруженѣ обштем веселю од стране найюначкіє србске землѣ, Црне Горе, и нѣног племенитог владаоца, мог любезног брата мени су и сваком од свию наймиліи.

М. М. Обреновић.[1])

[1]) Ма да се ни по чем не види, вјероватно упућено депешом.
[1]) Вјероватно депешом.

XXX.

Кнез Михајло кнезу Николи

7. II. 1868.

Ваша Светлост
Любезни Брате и Куме,

Свака радост кою Бог фамиліи Ваше Светлости подари находи найтоплієг одзива у моме братскоме срцу, но тим яче делим нову радост фамиліє Ваше Светлости, што ће нам то бити трећа явна прилика да можемо укупном народу србском дати пример слоге и братства, непоречни услова ньиове срећніе будућности, коіой свакидашнња наша заєдничка напрезаня треба да су посвећена.

Одговараюћи са радошћу жельи Ваше Светлости и Светле Княгинѣ, я сам одредио Г. Ристића, Министра на расположеню, да ме у извршеню духовног обреда при крштеню мога трећег милог кумчета замени, и да Вам том приликом изяви чувства искрене любави и приятельства, коя ме свагда према Вашой Светлости и целой моіой духовной породици одушевляваю.

Молим Вашу Светлост, да изволи бити толмач мои чувства оданости и приятельства код Светле Княгинѣ, и да буде свагда уверена о моіой постоянной любави са коіом остаєм

У Београду
7. фебруара 1868.

Ваше Светлости
искрени брат и кум
М. М. Обреновић.

XXXI.

Кнез Никола кнезу Михајлу.

2. III. 1868.

Ваша Свјетлост,
љубезни куме и брате!

Веома сам се са цијелом мојом породицом обрадовао гласу, који сам брзојавним путем примио, да се Ваша Свјетлост прима, да буде духовни отац и новорођеној мезимици мојој. За овим се радовах разабравши, да долази за замјеника један од најбољих капацитета и најзаслужнијих људи новијег времена у држави Ваше Свјетлости. Слушао сам доста пута хвалити врлине и сталности карактера овога мужа, пак сам много задовољан, што ми је ова пригода прилику дала лично га познати. Велику благодарност изјављујем Вашој Свјетлости на овом избору.

Крштење Ваше куме, а моје ћерке обавило се свечано 22. фебруара. Пријатно упечатлење учинило је на мене и на моју фамилију крштено име, које је Ваша Свјетлост изабрала за своју трећу кумицу. Све ово укупно побудило ме је, да у име моје, моје супруге кнегиње Милене и осталих чланова фамилије изјавим Вашој Свјетлости нашу најсрдачнију захвалност. Да би Бог дао, да течаји будућих догађаја

још већма стегну свезу нашег узајамног пријатељства и да се оно клонило буде оном правцу, од кога би користи народу нашем и васцијелом Србству истицале.

Примите Ваша Свјетлости увјерења мога поштовања са поздравом моим и моје породице.

Остајем називајући се В. Св.

2. марта 1868.

искрени кум и пријатељ.

XXXII.

Кнез Никола кнезу Михајлу

1867.

Ваша Свѣтлостъ, любезни куме и брате,

Господин Пироћанац и господин Ивановић приспели су овде и оба су већ у своє дужности уведени. Я сам особито благодаран Вашой Свѣтлости на тако одличном избору и увѣрен сам да ће они наше узаймно повѣренѣ на подпуно задовольство оправдати.

Молим Вашу Свѣтлост да изволи подпуно увѣрена бити о моме непоколебимом прiятельству и оданости са коима остаєм

Ваше Свѣтлости
искрени кум и брат.

ПРЕДАЊА О МЈЕСТИМА.

Манастир Морача. На мјесту гдје се налази манастир био је прије један велики дуб. Чобани, онда једини становници Мораче, гледали су увече како горе свијеће, а ујутру су налазили много воска и тамјана налијепљено низ цијело дрво. Кад је за ово чуо „св. краљ“, ријеши се да на овоме мјесту подигне цркву. Ровчани причају да је с краљем био, кад се манастир зидао, његов сестрић Ниша — родоначалник Ровчана. Ниша је по наредби краљевој полагао темељ манастиру. Краљ му нареди да узме трнокоп па њим udари на четири краја, а прво изговори ове ријечи: „Помози, Боже, краљу и краљеву кољену. У име оца“. Ниша узе трнокоп замахне њим па онда рече: „Помози, Боже, Ниши и Нишину кољену. У име оца“. Краљ се наљути, па опомене Нишу да говори: „краљу и краљеву кољену“, али Ниша и при полагању темеља на другом мјесту изговори као и прије. Краљ га опет опомену и научи како ће говорити али без успјеха, јер Ниша опет рече: „Ниши и Нишину кољену“. Четврти пут сам краљ узе трнокоп па хотећи да изговори како треба, превари се, па и сам рече при удару: „Помози Боже, Ниши и Нишину кољену. Амин“. Видећи да се и сам смете, баци од љутине трнокоп па додаде: „Ја могах и коњ може, али Бог ми не поможе. Сретна ти Ниша црква“.

Ровца. Јасенова. Кад се зидао Морачки Манастир „св. краљ“ позове свога сестрића Нишу и некаквога Јасеновца. Њима двојици подијели један хлеб, па их пошље да колико могу проћи с оним хљебом изаберу себи земљу за насељење. Ниша је прешао цијела Ровца, стигао на Лукавицу и ту почине и пободе камен помеђаш. Омеђивши себе земљу довде, врати се натраг. И данас један велики, усправно пободени камен на Лукавици зове се *Нишин киљан.* Јасеновац није хтио никуда ићи, него се измакао неколико корака близу цркве и ту сједио, хранећи се оним комадом хљеба. Кад се Ниша поврати, изађу он и Јасеновац заједно пред краља. Овај их запита каква су мјеста за себе изабрали. Ниша му исприча да је земљиште које је прошао пусто, на више мјеста *изровљено* од дивљих вепрова, због чега се од тада мјесто и зове Ровца (Ровца једно од „седморо Брда“, налази се између Мораче, Братоножића, Пипера, Бјелопавлића и Никшићске Жупе). Јасеновац после исприча краљу да се њему најбоље допада околина манастирска и да би се ту желио настанити. Ово наљути краља, па га прокуне: „Е, да Бог да, ти и свак твој довијек у праг овој цркви вирели!“ Тада нареди зидарима да лик овога Јасеновца укуцају у праг од цркве. Јасеновац се и насели на манастирску земљу, и по њему се назове *Јасенова,* (село близу манастира). И дан-данас Јасеновци живе на манастирској земљи, немају својих имања; затим они су већином били послуге у цркви, држали манастирске воденице, а било је од њих добрих калуђера и игумана у овом манастиру. Због њиховог особитог служења морачкој цркви и живљења на манастирској земљи, биће и постало ово предање о проклеству њиховог родоначалника.

По другом причању име *Ровца* дошло је на овај начин: син Нишин Гојак, од којега воде поријекло Ровчани, „учини крв“ у Никшићу, па побјегне у сусједно племе Ровца. Потјера пође за њим и заустави се близу Роваца, јер није могла даље ићи од стијена. С тога мјеста погледају далеко дим међу стијенама, па се врате натраг. Кад дођу у Никшић, испричају да нијесу ништа могли видјети, осим између великих *ровина* како излази дим. По ријечи ровине назову се *Ровца,* а мјесто одакле је потјера видјела дим назове се *Погледало.* Мјесто гдје се Гојак први пут окућио зове се *Гојачевина.*

Муминов камен, вода и плоча. Сва три мјеста налазе се у Речинама на планини Кључу. Мумин Луца, по коме су се ова мјеста назвала, био је Колашинац — Турчин, чувени јунак и четобаша свога доба. *Муминов камен* је под Кључем на путу што иде од Колашина за Васојевиће. То је један четвороугласти камен, висок скоро два метра. На овај камен је, из мјеста, искакао Мумин, па се по томе, од тада, и зове Муминов. Један пут удари чета васојевићска на Мумина, и оплијени му овце. Он у одбрани и тјерању, да би отео овце, стигне

до извора и ту га четници ране. Кажу да је ту умио рану водом и од тада се вода зове *Муминова вода* — једини извор у Кључу. Рањен Мумин пође и даље да тјера крвнике, али кад дође на мјесто *Муминова плоча* подлегне ранама и умре. Тек трећи дан нашли су га Колашинци мртва.

Псоглав пећина. Псоглаве су биле некакав нарочити род људски. Веле, да су њих однекуда пребацили вјетрови у ове крајеве. Било их је седам. Ове псоглаве биле су опасне, хватале су дјецу те се њима храниле. Сисе су им биле велике, тако да су их претурале унакрст преко рамена. У глави су биле сличне псима, отуда псоглава. (За грубу жену и данас чује се надимак псоглава). Кад су ове псоглаве путовале из Васојевића за Морачу, на једној ливади близу Тузи побије гром све осим једне. Ова се ливада зове *Псоглав ливада,* а на њој се и данас познаје мјесто гдје су погинуле псоглаве. Ова псоглава, која остане здрава побјегне у село Прекобрђе и тамо се окући у једној пећини. Име овој псоглави било је Дајка или Диљка. Кад једнога дана, жена некаквог Брауновића[1]) изађе, на њиву, да жање, а близу себе стави колијевку, с дјететом, псоглава чим спази дијете, приђе крадом, уграби га и побјеже с њим у пећину. Жена кукајући даде глас своме мужу, и овај дохвати стријелу и потрчи за псоглавом. Кад се наклони к пећини, види псоглаву како сједи и преде, а понекад гарка у ватру над којом се у котлу кувало дијете. Брауновић нанишани стријелом и погоди је на сред срца. Кажу да је погођена псоглава затужела: „Грдна Дајка у лов пошла, а грднија у дом дошла". Брауновић кад уђе у пећину, нашао је своје дијете кувано. Ова пећина назива се *Псоглав.* У њој се и данас види убоден гвоздени ватраљ; њим је псоглава гаркала ватру, па га забола у пећину, чобани га гађају камичцима као нишан. Котао у којему се кувало дијете, кажу да је понесен у Манастир Морачу, тамо се и сада налази и служи као купјела за крштавање дјеце.

Вл. Влаховић.

[1]) Брауновићи су најстарије браство у Доњој Морачи, Богић, родоначалник свих Морачана, нашао их је у Морачи три куће и из њих је узео огањ тепропирио. Интересатно да их ни данас нема више, премда се нијесу никуда селили.

КЊИЖЕВНИ ПРЕГЛЕД.

Наша народна поезија. („Књижевни Север", год. IV, св. 7—9, страна 277—396, 8°. Суботица 1928. Цена 24 динара.)

У једном свом чланку у овој књизи Г. Никола Банашевић каже да је „о народној поезији већ толико написано и казано, извесне ствари већ тако често понављане и подвлачене", па ипак мислимо да ова књига није сувишна, ма да и у њој има „понављања и подвлачења" онога што је већ казано. У новије време има врло много интересовања за нашу народну књижевност, нарочито епску. Ово интересовање није више површно одушевљавање „генијалним творевинама" „песничког народа", сада се брижљиво и критички студира, анализира, пореднује. Као плод тога интересовања дошла је и ова књига. И, иако је било актуелнијих питања за решавање, књига је добро дошла и настојања уредника *Књижевног Севера* нису била бескорисна.

У првом, уводном чланку *Народна поезија* г. Филеас Лебег баца један поглед на народну поезију уопште. За њега је народна поезија, што у осталом није ништа ново, извор одакле су „сви данашњи народи црпли елементе њихове етничке свести" и где је „уметничко песништво морало тражити, у свим временима, извор младости". — При крају свог кратког написа писац се пита да ли је народна поезија „самоникли производ душе простих људи" и налази да је утицај виших класа, „vates-а или барда, скалда или тровера", несумљив али не врло значајан. Тај утицај се огледа само у мотивима и идејама, а „ништа дубоко ни животно неће бити створено ако не уђе у обзир народна осетљивост са свима средствима интелектуалне интуиције, што је својствено оних који су припрости и немају везе са чисто логичком идеологијом". Тај утицај виших класа, код нас свештенства, подвлачи узглед и г. А. Петровић у свом напису.

Г. Г. Геземан (*Нова истраживања епских песама)* указује на једностраност у досадашњем проучавању нашег народног епа. Народна је поезија прикупљана и издавана па, тако отета од народа, апстрахујући њене творце, кабинетски и филолошки проучавана. Заборавили смо да је „свака тако забележена песма — артија, мумија, апстракција, лаж, јер душа њена живи у певању". Он пледира за проучавање народне поезије у самом народу, за проучавање *живота* њена, начина предавања, начина певања, нарочито овог последњег.

Интересантан је чланак г. Н. Банашевића *О проблему творараца наше јуначке поезије.* Укорењена је мисао да је наша народна епика (као и лирика) постала колективном сарадњом скоро целога народа, не ни једне генерације, него сарадњом неколике генерације. И, заиста, народна песма је овај облик, ову редакцију своју коју су Вук и други скупљачи чули и забележили, добила на тај начин. Па ипак то не искључује претпоставку да је она, у првим почецима, индивидуалног порекла. Јер мора се узети да је првобитно *један* песник створио извесну песму, после су други, од овог мање или више талентовани песници, ову допуњавали и прекрајали. (Последњи од ових, они који су песмама дали нама познат облик, често су нам и поименично познати. Значај ових никако не треба потцењивати). Исто се тако мора претпоставити да је негде, како се обично мисли при крају средњег века живео један, или неколика песника „који су створили један нов начин епског причања, креирали један нов књижевни род“, који су дошли на идеју „да створе песму која се неће кретати око најближих тема огњишта, личних и породичних прилика, него песму која ће опевати „срџбу јунака“ и одјекнути по саборима, на гозбама, широм друмова и логора“. Ти су нам песници остали непознати највише ваљда због тога што су били неписмени, те своје песме нису *писали* него јавно *певали* или *казивали*, а и због тога што су „живели у доба када се није гледало као данас на право књижевне својине и када се није ни сањало да књижевна слава може обесмртити човека више него ли и једна добивена битка“.

Г. А. Петравић *(O postanku naših narodnih pesama)* покушава да постанак наших епских народних песама стави „бар у XI в.“, дакле три-четири столећа раније него што се обично мисли. Своје закључке писац изводи, у главном, на основу аналогије са другим сличним књижевностима. Ритерска поезија на Западу постала је на дворовима феудалних племића, па би тај случај могао бити и с нашом народном епиком, која је по духу слична ритерској. „С феудалним режимом мора да је уништао и сваки други обичај“. Писац држи да су наши феудалци држали своје домаће свештенике, и да су ови, као што су развили нашу писану књижевност средњег века, морали започети „и наше песништво и то баш на дворовима наше феудалне високе властеле“. Као чињенице које ово „нагађање“ чине вјероватним писац наводи да је Фрањо Крсто Франкопан своје песме испеване на народну назвао *Ђијачке јуначке*, а реч *дијак* дошла је од *ђакон;* да је, затим, Фран Курелац народне песме прикупљене половином прошлог столећа назвао *Јачке* (= дијачке) како их и народ зове у крајевима где их је Курелац скупљао. Што нам се до данас нису сачувале песме са мотивима из доба у које писац ставља постање епике, он објашњава тиме да је „народ сачувао у успомени најбоље оне владаре и историске догађаје, који су се касније њега најтеже дотакли (Немањићи, Косово и т. д.); а што је било давно и где је прелаз из народне државе у туђу власт био постепен (писац овде мисли на западне крајеве отаџбине) и не у тешке прилике, ту је лако заборавио личности и њихове згоде, а тиме је нестало и

песама о њима“. У потврду наводи неколико стихова дубровачко-далматинских песника из XVI и XVII в. по којима се види да је било песама о јунацима који се у данас познатим песмама не помињу.

Рекли смо да се претпоставком да су свештена лица почела наш нар. еп донекле слаже са Ф. Лебегом. Донекле, јер г. Лебег мисли само на јачи утицај, али не и то да су људи из виших сталежа први *почели* певати народне песме. Том својом претпоставком г. Петравић, међутим, долази у опреку с оним што г. Банашевић претпоставља о постанку народног епа. Г. Банашевић говори о *неписменим* људима, очевидно мисли на обичне, просте људе из народа. Ма да је утицај свештенства на развој наше епике несумњив (има сличних мотива у писаној књижевности нашој средњег века са онима у народној поезији) ипак бисмо у питању првих песника народне епике дали за право Г. Банашевићу. Наша народна епика је по своме духу, колико год је местимично хришћанска, далеко од идеја наших средњевековних калуђера; па, после, зашто наши свештеници не би забележили бар неку песму, кад већ бележе апокрифе и романе?

Но и сам је г. Петравић врло обазрив у излагању, он се стално ограђује, своје закључке назива нагађањима, и сам мисли да овим није „речено ништа одлучно у овом питању“.

Знатно је неопрезнији у својим закључцима г. М. Савковић. *(Narodne pesme kao dokumenat za socijalni život u srednjem veku).* Он мисли да народне песме могу послужити као сигуран извор за проучавање социјалног живота у нашем средњем веку, па на основу неких „епизода“ (зашто међу наводницима?) ствара смеле и олако генералисане закључке. — И кад бисмо се сасвим сложили с писцем кад „прима да су „епизоде“, слике и карактери из социјалног живота остали у предању, па одатле ушли, у извесној мери, у народну песму“, опет бисмо ово „у извесној мери“ стално имали пред очима, били бисмо, наиме, врло опрезни. Јер нама се чини да народна поезија, ова коју познајемо по збиркама, више, неправљиво више говори о социјалним погледима и моралу оног покољења које јој је дало нама познати облик (то је по једном ауторитативном мишљењу генерација из почетка 18. в.) него о социјалном животу далеких покољења о којима пева. Баш те „епизоде“ о којима говори писац чине најнесталнији део песме, највише подложан променама. Кад народни песник у замаху своје уобразиље преиначи крупне историске чињенице и основицу песме, како се може очекивати да ће се у детаљима држати историске истине? Народна песма, мислимо, може служити као документ само за то како су потоње генерације *замишљале* живот својих далеких предака.

Још једну врло важну ствар заборавља г. Савковић. Мотиви у нашим народним песмама нису увек оригинални. Тако на пример на основу песама о Косовском боју писац реконструише менталитет поколења. Иде чак тако далеко да назире психичке разлике двеју узастопних генерација. А за песме о Косову нађене су паралеле у

француским народним песмама[1]). Или по песми *Женидба Душанова*, која је, као што је давно примећено, одјек романа *Бово од Антоне*, закључује ни мање ни више него да „наше жене у средњем веку нису биле Пенелопе!“

Г. Н. Шаулић у чланку *О српским народним песмама* говори о много чему што се под тако широк и неодређен наслов може стрпати.

Пошто је поновио давно познату теорију како отприлике добија дефинитиван облик једна народна песма, писац нагађа зашто је народна поезија остала анонимна. „Састављање песме, каже, народ сматра као *ствар неозбиљности* (курзив је наш) и зато су се песници укривали“. Ми смо, међутим, сигурни да се баш у крају где је г. Шаулић могао доћи у додир с народом песма врло високо цени. Чини нам се да су тамо врло ретки „бели вукови“, људи који се бар једном у животу нису опробали на стихотворству. Што сваки не објављује песме разлог је само у страху од неуспеха. Зато нам разлог г. Шаулића не изгледа вероватан. Г. Банашевић је у свом чланку навео сигурније разлоге.

Исто тако је несигуран г. Шаулић кад нагађа зашто немамо опсежне и јединствене епопеје о Косову. Он мисли да се „мора претпоставити да ропство и страх никад не рађају дуге песме“, као да је мали број *дугих* песама спеван баш у доба ропства. Други му је разлог што „Србин поред свега што је живио 500 година косовском мишљу и тежњом за слободу и освету, не воли о својој погибији и пропасти да пјева дуго и да ствара дуге песме“. Не видимо, прво, зашто би Србин у овом случају дао предност кратким песмама, у којима — како с разлогом констатује г. Б. Лазаревић на другом месту у овој књизи — има „јединства идеје“. А после: народни песник је наш пораз на нарочити начин схватио и ни најмање се није устручавао да о поразу пева. — Писац мисли да би требало створити нов еп о Косову и предлаже начин који је већ окушан, да се, наиме, дода „остацима народних песама још неколико пута толики број стихова ауторских“, како он то каже.

Затим нам, као да то први пут чујемо, говори да у народним лирским песмама има епског елемента. Напослетку пише апотеозу гуслама.

Није сав чланак, ипак, неинтересантан. Кад нам описује сеоску димљиву колибу, гуслара и песмом занесене слушаоце, писац даје свеже ствари.

У свом другом напису *(Удео народне поезије у српско-хрватском романтизму)* г. Савковић је дао један летимичан поглед на утицај народне поезије на развој романтизма код нас. У дубљу и детаљнију студију није залазио.

Г. Б. Лазаревић дао је први део свога огледа *Наше највише вредности*, оној који се односи на народну поезију. Са једним искреним одушевљењем, са пуно суперлатива, писац даје у главном синтетичан поглед на ову нашу националну вредност. Уопштавања су понекад смела, са несигурном позадином одакле су црпена. Тако је за његово тврђење да у нашој народној поезији нема клетве г. Ј. Продановић у овој истој књизи непобитно доказао да је произвољно. Једној синтези ове врсте треба да претходе брижљиве анализе, онакве какве с успехом чини сам писац у дрва-три маха.

[1]) N. Banašević: Le cyrcle de Kosovo et les chansons de geste.

Есеју г. Лазаревића сличан је по замисли напис г. С. Јелића *Вредност и значај наше народне поезије*. Г. Јелић више анализира и више се документује, истина, али нема оне моћи синтетисања нити способности улажења у дух народне поезије, које има г. Лазаревић. Уз то, код г. Јелића се осећа литература (П. Поповић, В. Јовановић, Ј. Продановић). По извесним индикацијима бисмо, чак, рекли да је г. Јелић читао и све чланке штампане у овој књизи пре него што је сео свој да пише.

Сва четири *прилога* на крају књиге интересатна су. То су: већ поменути напис г. Ј. Продановића *(Kletva u našoj nar. poeziji)*; чланак г. Тих. Ђорђевића *О коњу и оружју као знацима положаја и старешинства;* детаљна анализа песме *Почетак буне против дахија* од М. Вељковића и *Војвођани у народним песмама* од А. Ивића.

Видо Латковић.

ПРЕГЛЕД ЧАСОПИСА.

„Slavia“. — Позната је ствар да интерес за славистику и сва питања с њом у вези није тако старог датума како код самих словенских народа тако и код њихових суседа. Тек у другој половини прошлог столећа, нарочито у његовој последњој четврти, тај интерес је веома јак: на све стране се трага за прошлошћу Словена, проучавају се словенски језици и њихове књижевности, обичаји, начин живота. Овај рад је нарочито интенсиван код културних, моћних и богатих словенских народа, у првом реду Руса и Чеха, а слабији код оних који су имали још да изграђују и своју државу и тек стварају своју културу. Словени привукују у знатној мери и пажњу својих суседа, нарочито Немаца који на својим университетима оснивају катедре словенске филологије и помажу публиковања на свом језику дела и листова с предметом из живота слов. народа. Пре европског рата целокупан рад на славистици, изузев посебних издања разних академија, научних друштава и појединаца, био је сконцентрисан по часописима који су се ипак, неки мање неки више, с муком издржавали. Такви часописи (поменућемо само најважније) били су Русскій Филологическій Вѣстникъ, Филологическія Записки, Извѣстія Отдѣленія русс. яз. и словесн. Акад. Наукъ, Prace filologiczne, Јужнословенски филолог, Archiv für slavische Philologie. Централни и најглавнији орган за слов. филологију био је овај задњи часопис који

је, понекад и с муком, издавао на немачком језику у Берлину велики слависта Ватрослав Јагић уз сарадњу готово свих истакнутих и познатих слависта онога доба.

Европски рат, који је створио велике поремећаје у друштвеним и државним односима и знатно изменио карту света, благотворно је утицао на словенске народе: у главном они су из њега изишли свестрано ојачани и препорођени, а готово сви ослобођени. У таквим приликама разумљиво је што су они на себе скренули већу пажњу и своју личну и иностранства, у првом реду великих европских народа Француза, Енглеза и Немаца. Ратом прекинути интерес за општи живот свих словенских народа сад се необично развија свуда и на све стране, што се најбоље види по новим часописима који се, уз већину обновљених старих, појављују на словенским и страним језицима с предметима из словенске филологије. Тако на пр. у Прагу се појављује Slavia, у Познању Slavia occidentalis, у Београду Прилози, у Паризу Revue des études slaves, у Лајпцигу Zeitschrift für slavische Philologie, од ове године опет у Прагу Slavische Rundschau, и др. У њима сарађују сви познати слависти како из средине словенских народа тако и странци, у некима сваки на своме језику, а у некима сви на једноме или домаћему или страноме, тако да су њихова обавештења и ужег словенског и општег научног значаја.

Један од најугледнијих послератних часописа за словенску филологију је и Slavia, коју су назад седам година у ослобођеном Прагу покренули уважени професори О. Хујер и М. Мурко. Часопис излази редовно четири пута на годину, у све 55 табака in-8⁰, уз помоћ чешког министарства просвете и сарадњу свих словенских научника филолога и литерата, чији се чланци штампају на језицима на којима су писани. Чланци на руском језику писани су новим правописом (без јата, дебелог јера, *и* с тачком) или бар без дебелог јера, и то уредници нарочито траже од сарадника. Иза чланака долази богата и ванредно важна рубрика критика и реферата о разним делима из области слов. филологије, па онда најразноврсније белешке и преглед славистичких часописа. Јасно је да у једном садржајно тако богатом и разноврсном часопису сваки интелигентни читалац може наћи по нешто што ће га занимати, јер је област словенске филологије необично широка и обухвата све манифестације словенског духа.

Пред нама је трећа свеска „Славије“ за 1928 год., задња коју смо примили. Све мало час поменуте добре особине часописа јасно се истичу и у овој књизи. Чланци најразноликије садржине, филолошки, литерарни, етнолошки, писани с пуно ерудиције, из пера су познатих научних радника. Нас се тичу само неколика. Поводом монументалног дела М. Решетара „Дубровачка нумизматика“ др. Г. Чремошник у чланку Prilozi dubrovačkoj i srpskoj numizmatici бави се само питањем како су искоришћавани у поменутом делу наши штампани и писани историски извори. Из расправљања овог питања дознајемо да је Урош I почео ковати динаре пре 1275 год., и ако не знамо тачну годину, да су они били слични млетачкима, само су их квалитетом надмашали, и да су Дубровчани добили свој новац још пре 1284 године. — У свом издању Ерлангенског рукописа старих српско-хрватских песама проф. Г. Геземан под бр. 6 приводи и једну нову варианту познате Вукове песме о Хасанагиници, које В. Буриан упоређује у чланку Dve balady o Hasanaginici. Из изложеног садржаја обе песме да се лако закључити да је Вукова, с централном фигуром стидне жене и нежне мајке, лепша и драматичнија од друге, широко епске, с превареним мужем као главним лицем. — Л. Куба у чланку Jihoslovanské „alby“ наводи с нотама три љубавне песме које се певају у зору (alba) и такво певање доводи у везу са сличним певањем у Прованси. — Сви остали чланци од руских су научника (њих седам на броју) и тичу се питања руске лингвистике и историје литературе.

У делу критика и реферата налази се опширна критика М. Решетара дела Cronia Arturo „Il Canzoniere raguseo del 1507.“ Одајући пуно признање значају овог дела за нашу науку, Решетар нарочито подвлачи да се у овом Зборнику Никше Рањине с песмама Ш. Менчетића и Ђ. Држића, који су раније проучавали он и Јагић, сада јасно оцртавају три дела песама: првих 610 као једна целина, а остатак до 820 као два друга дела, опет по почетном слову песме. На још раније исказану сумњу да није исто лице писало овај Зборник из 1507 год. и Лекционар из 1508 год., Решетар и сада упорно остаје при свом старом мишљењу да их је писало једно исто лице — Никша Рањина. — Нагласићемо да се међу осталим критикама и рефератима који се у већини опет тичу руских научних дела налазе и прикази на малоруском и белоруском језику. Да је малоруска (украинска) литература давно пре постојала и имала врло добрих песника и приповедача, свима нам је познато, али за многе ће бити ново да су и Белоруси створили своју књижевност која већ има и своје врсне представнике. О томе ће добити податке из приказа дела А. Н. Вазьнясенскі (руски Вознесенскій) и J. Замоцін (руски Замотинъ) о белоруским песницима Јанки Купали и Максиму Багдановічу (руски Богдановичу), који су приказани као прворедни песници значајни за читав словенски свет. — Напоменућемо овде још само то да је прошле године Академија Наука СССР приредила пето издање знаменитог дела проф. Е. Ф. Карског „Славянская кирилловская палеография“, о коме овде пише Jos. Vajs и поново истиче старо питање приоритета глагољице и ћирилице.

Завршујући овај површни и делимични приказ једне од свезака прашке „Славије“, хоћемо још једанпут да подвучемо њену важност за узајамно упознавање словенских народа и културно и духовно њихово зближавање. Да је то најбоља препорука часописа и сасвим у духу времена и националних потреба словенских, није потребно нарочито истицати.

И. Зорић

БЕЛЕШКЕ.

Женска Друштва у Црној Гори.

У новембру 1928 г. навршује се 10 година од како се организовало прво женско друштво у Црној Гори.

Потреба брзе помоћи у рату осиротјелој дјеци скупи цетињске грађанке на заједнички договор, организова се одмах одбор, који збрину ове гладне малишане скупивши их у Сиротињски Дом, у коме 40 дјеце нађоше скромно уточиште. У овом часу општих нужда, стиже и Американска мисија која обилато помагаше Дом. Овај исти одбор написа и своја правила, прикупи чланице и организова се прво женско друштво у Црној Гори, које се назва: *Женско Доброшворно Друшшво.* Ово је било 1918 г.

Касније се Друштво побрину за отварање женске гимназије и женске занатске школе, у чему је и успјело. Имајући потешкоће у погледу локала, Друштво је лани купило и свој Дом, у који смјести и женску занатску школу.

Да би се што више притекло у помоћ школском подмлатку, који води несавладиву материјалну борбу у погледу школовања, иницијативом г-ђице Јеле Лазаревић, професора из Београда, основа се 1925 г. *Друшшво Књегиње Зорке за Зешску Обласш,* под заштитом Његовог Величанства Краља. Друштво је исте године отворило и прву ђачку трпезу за 20 сиромашних ђака. Данас Друштво има на трпези 70 сиромашних ђака.

Ускоро иза организовања *Женског Друшшва* у Цетињу грађанке вароши Подгорице основаше *Женско Коло,* које се побрину за отварање женске занатске школе. Друштво већ има и своју зграду, у којој је смјештена и школа.

У Никшићу се такође организова женско друштво *Косовка Дјевојка.* И ово друштво је за кратко вријеме сазидало свој Дом.

У Улцињу, Бару, Колашину и Беранима имамо такође по једно женско друштво са својим занатским школама.

Благодарећи марљивом раду одбора и заузимљивости чланица, сва наша женска друштва у Црној Гори, могу се, с поносом осврнути на свој десетогодишњи рад. Треба узети у обзир сиромаштво краја, а друго што наше жене немају довољно искуства за ове послове. Па ипак резултати њиховог рада нијесу незнатни. Сложне и истрајне, наше жене су за ову прву деценију много помогле свој крај, а надамо се да ће и у будуће с истом вољом и самопожртвовањем сложно радити за корист наше уже и шире домовине.

К. Ђ.

Ј е л е с и ј е К а л а џ а н о в и ћ: *Јача од човека.* (Приповетка; Београд 1928; стр. 66,8ᶜ; цена 10 дин.)

Под неодређеним насловом *Јача од човека* (љубав? судбина?) дао нам је г. Калаџановић приповетку књижевно писану али уметнички несазрелу, у основи лепо и реално замишљену али неизведену и незаобљену.

Љубав једног православног Србина, Санџачанина, према доброј и лепој Јеврејци Ирми; бегство безименог (!) главног јунака из Санџака у Црну Гору кад је букнуо рат; смрт Ирмина, која прати младића и коју потера смртно рањава; одвођење младићеве мајке некуд у Аустрију; — то су тешки доживљаји због којих младић полуди. То је, у главном, и потка приче.

Оно што је требало да буде основна идеја приповедачева: сукоб еманципованог човека са традиционализмом и патријархалношћу средине, иако није ново, ипак је довољно да испуни једну приповетку. Али ту основну идеју писац није могао да развије. Негде у средини приче он ту основу напушта: личности чија би старинска схватања могла бити препона вези између једног хришћанина и једне мојсијевке (мати младићева, поп-Миро) мире се са младићевим тежњама, штавише донекле га и подстичу. Писац, да би оправдао силажење с ума главног јунака, набацује сада друге догађаје: рат, бегство, смрт Ирмину, одвођене мајке. Отуда је приповетка пренатрпана догађајима, а ни један од ових није докрајчен и искоришћен.

Писац није успео ни да нам наслика живот у једном крају, Санџаку. Он не може да реално схвати живот нити да запази оно што је битно. Сви догађаји и све личности у приповетци без истинског су живота, све су то бледе и слатуњаве фикције. Сви људи који се јављају на сцени племенити су и болећиво сажаљиви. У колико има људи неидеалних они се само наслућују негде дубоко иза кулиса. Приповедачево осећање живота у Санџаку и кршевима Црне Горе потсећа на романтичарске фикције из половине прошлог столећа.

И у самом склопу приповетке има старинскога. На првим страницама испричан нам је крај радње, ваљда да се интересовање читаоца заголица. — Писац, затим, хоће каткада да нам сугерира јеживост појединих сцена, или на пример атмосфере на једној болничкој лађи, али за то он нема довољно снаге ни вештине. Његови детаљи су бледи и конвенционални. Приповетка је интересантна као покушај да се даде парче живота у једном крају који није имао свог сликара. Али не сасвим успео покушај, и ако писан књижевним језиком и стилом.

Вил.

Н е н а д М и т р о в: *Кроз кланце јадиковце.* (Песме. Издање књижаре З. и В. Васића, Загреб, 1928. Стр. 85, 8°. Цена ?)

Прва збирка стихова г. Н. Митрова уколико је приказивана у нашим озбиљнијим часописима оцењена је негативно. Речено је углавном да она садржи више сувопарног филозофисања него топле лирике. И заиста ко је пратио песме г. Митрова штампане у нашим најпознатијим часописима, од 1922 године на овамо, па с већ формираним мишљењем о таленту песниковом прочитао и ову збирку, наишао је на једно непријатно изненађење. Лирика г. Митрова у овој збирци знатно

се разликује од оне коју смо навикли да читамо. Г. Митров нас је навикао на меку, дирљиву резигнацију патника, на складне и отмене стихове вешта стихотворца. У збирци, међутим, у већини песама он се спушта са симпатичне висине одуховљенога бола на уско личне муке у животу; место дискретних речи ми наилазимо на местимично и сувише сочне изразе и мисли. Има каткада саркастичности, истина према себи самом. Његова лична трагедија у збирци је јаче наглашена, разголићенија, дубља; али се при том предубљавању бола изгубило у ширини. И оне песме које су раније штампане у часописима, а тих има приличан број, губе се некако у овој збирци.

Најизразитије и најчешће осећање јесте осећање тела као терета. Тело је „наслага вајна недуга и наказе“, „самар“ и т. д. Обестелесити се, постати само дух, чежња је песникова. Песника тишти и околина која га не схвата. — Око тих осећања песник је испрео неку не увек јасну философску мрежу. Пуно страних речи, чудних имена и реминисценција из лектире.

Због тога је један критичар саветовао г. Н. Митрову да се ода науци. Ми му то никада не бисмо саветовали. Не бисмо му уопште ништа саветовали. Он сам зна како се „срамно срозао, попут бедног Икара / у провалију скепсе и сарказамских језа....“ Он сам себи саветује: „Разгони јаву, ах разгони! / И душу отми чулној спони, / уништи фантома траг! / Прегори! Нек ти сета слатка / од тавних заноса изатка / свештених тишина саг“.

Вил.

ЗАПИСИ

ЧАСОПИС ЗА НАУКУ И КЊИЖЕВНОСТ.

Књига V, свеска 4. — Април, 1929.

АНЕГДОТА КАО УМЕТНИЧКО ДЕЛО.

Говорићемо само о *народној* анегдоти. Желео бих подвући како она заузима једно важно место у народној књижевности, поред народне песме и приповетке, и да је донекле естетски определим, као посебну песничку врсту. Тим пре што се та врста народне књижевности у нас готово није право ни уочила с тога гледишта. А врло су се слабо до данас и купиле народне анегдоте. У последње време јавила се наједанпут велика активност у том погледу, у Црној Гори.

Казаћемо најпре неколико општих опажања о анегдоти, а онда ћемо, као ради илустрације, ући у оцену збирки које су се недавно појавиле.

Поставља се, пре свега, питање: је ли анегдота уметничко дело? У основи, она казује кратке и врло рељефне историјске догађаје и речи, онако како су се десили. Она, тако рећи, износи по један занимљив историјско-психолошки документ. То би била на први поглед факта, а не уметничка дела. Уметност није историја ни психологија; она почиње тек онде где аутор некако транспонује свет појава у један други свет уметничких слика.

Но и народна песма, и народна приповетка полазе заправо од намере да говоре истину, а не да фабулирају. Уметнички део народне песме и народне приповетке не лежи у догађају који се прича, него у начину како се он прича. То је онај начин који фактичну истину прикаже сликовито, вознесено, преображено, тако да то није више обична истина него лепа истина, виша истина. Сва је уметност у овоме личном приносу, у овој одори коју даје певач или приповедач. Кад онако обично разговарамо, ми казујемо само поједине догађаје као догађаје: а у књижевности, догађај и човек прича се *sub specie aeternitatis*, као пример или као отеловљење неких виших сила које крећу материју живота. Иза света појава ми у уметности увек догледамо свет идеја, свет типова тако рећи. Свак види ону једну сенку која од човека пада према земљи; а песник види ону другу као астралну сенку која стоји иза њега падајући према свету вишем.

Тако и анегдота може да буде једно просто казивање једног простог и просечног догађаја; онда она не спада у уметност; а може

и да закорачи у царство уметности, баш као и свако друго приповедање. Све зависи од начина што се захвати и како се захвати, што приповедач види и под којим углом то види.

Границе уметности нису повучене концем. Ако се ограничимо на фолклор на пример, можемо рећи да нешто из њега спада и у уметност, а нешто је само етнографски и психолошки материјал. То треба да има на уму онај ко купи народне „умотворине“, па и анегдоте. Једно је купити материјал за музеј, а друго је купити га за поезију.

Народна анегдота разликује се оштро и од песме и од приповетке. Пре свега својом једром збијеношћу. Приповетка прича, песма пева, анегдота пројицира. Она не заодева догађај описом околине, као приповетка; нити га протаче кроз осећајност, као песма: она га пројицира у једној краткој и до скрајности оштрој слици. Даље приповетка и песма воле да уђу у танке преливе, у нијансе и полутонове, да нам казују догађаје и недоречене, душе кашто нејасне јер и то има своје драже: док анегдота има само јасне контрасте. Она захвати мало, а осветли оштро. Даље, приповетку и песму не занима само човек, него и цела природа: анегдота види само људске главе, и то какве главе — само оне изразите, незаборавне, оне профиле какве је давао сликар Домије и који су толико изразити да граниче с карикатуром. Али анегдота не сме бити карикатура. Ту је ето граница између ње и онога што се зове виц. Она не служи на увесељење, макар била и пуна хумора. Она задире и одвише дубоко да би служила само смејању!

Песма и приповетка у народској књижевности заступају епсколирски моменат; анегдота се рађа напротив из онога што бисмо могли назвати срж драматике. Анегдота то је сукоб; то је онај сноп варница које искреше челик у камену. Тај сукоб може да буде у анегдоти сукоб радње, а може да се испразни и у самом сукобу речи. Драмска срж остаје у оба случаја иста. Анегдоту која казује само дијалектични сукоб лакше је давати, она је још краћа и бистрија; али и она где се казује догађај и радња, мора да је до крајности сажета и рељефна. Иначе би се губила у приповетку. Првокласну анегдоту осећамо као језгро из кога би се могла развити по једна драма: драма трагична, комична, или и трагикомична. Анегдота, као ни драма, не сме ни да описује, ни да коментира, ни да много прича. Она је сва у кресању одговора речју и одмазде делом. Она је сва у драмском дијалогу и у радњи. Она не трпи ни дидактике. А тек тенденција каква ситничава, верска или политичка, њу убија сигурније него песму и приповетку.

Од свих осталих врсти фолклора народна анегдота одскаче једном својом особином: да у њој провејава неко индивидуално обележје. У осталим врстама више се осећа колективни рад целе народне средине, која временом даде и песми, и приповетци, и загонетци, и везу, и дуборезу, нека општа и помало типична обележја, одузимајући им оно што би у њима било одвећ лично, ретко и необично. Анегдота је ту на граници између индивидуалне и народске књижевности. У њој осећамо физиономију једне личности, ма како

та личност била репрезентативна за цео свој народ. У анегдоти је и једна сјајна реч, и једна висока акција везана за ту и ту личност њезинога аутора. Зна се од кога она потиче, док се свим другим врстама аутор одмах заборави. То јест, у часу кад аутор ствара анегдоту својом крилатом речи или својом необичном акцијом, у томе часу та се личност свесно издиже изнад обичне људске просечности: она говори, или она ради у једном песничком расположењу, у једном витешком погледу тако рећи изнад глава своје околине. Она говори и ради, као сваки песник, за свет духова.

У анегдоти је фолклор као кондензован. И као таки, он је необично згодан за наше време где се брзо живи и брзо чита, време које воли „телеграфски стил“ са кратким и једрим изражавањем, и које нада све тражи у једном уметничком делу пуноћу сировог живота, и једну изворну и необичну човечност.

Идеална анегдота ове врсте требала би, према горе реченом, да има следећа својства: (1) Да буде историјски проверена колико се може, те да у једном повесму профила изађе пластично дата по једна личност, један изразит карактер; то је као портрет једне физиономије дат у неколико изразитих и само скицираних положаја, речитијих од свих других. (2) Анегдота треба затим да је стилски сажета до крајности: сва она само је један судар и један сев; опис најкраћи могући, као оквир. (3) Она не сме да има коментара ни тенденције са моралом на крају, нити се редиговати као доказ за нешто, јер је она само слика. (4) Њен језик треба да је сочан и по могућности изворан. (5) Њезина мисао да има неку општечовечанску вредност изнад локалног интереса.

Јасно је према свему томе да је тежи посао за сакупљача редиговати анегдоту него песму и приповетку. Треба сакупљач јасно да је свестан шта хоће: дати само фолклорски материјал, или дати уметничко дело веће вредности. Ако хоће ово последње, потребна му је и широка култура и стилска вештина да право заодене реч или акцију онога који је јунак и творац анегдоте.

После тог теоријског разматрања, узећемо преда се неколике збирке анегдота које су се у последње време јавиле у Црној Гори, те видети у колико одговарају горњим погледима.

Испунивши славно своју епску задаћу и утапајући се у нове облике живота и рада, стара Црна Гора одлази. Задржати из те ризнице драгоценог психолошког материјала што се више може најпречи је и најкориснији посао који се данас у њој може чинити. Црна Гора жајдан је за анегдоту, јер воли језгровиту и крилату реч и хитру шалу, једнакао као и необичну епску акцију.

Литература о Црногорцима и Црној Гори нагло расте последњих година. Историјски материјал стао се гомилати. Поводом Владичина преноса на Ловћен писало се доста, после је Професорски Конгрес на Цетињу дао у једној споменици низ добрих и свестраних чланака, дао слику Црне Горе. [*Цетиње и Црна Гора*, уредио Дан. Вуловић, Бгд. 1927] Цетињски *Записи*, најбољи црногорски часопис до сада,

дају тој слици све нових прилога. Цвијићев ђак Г. Симо Шобајић
набацио је слику Црногораца кратко и јасно, са методским знањем
и песничком визијом, и зачињен анегдотама [*Црногорци*, Бгд. 1928].
Уз то су онда дошле и три збирке анегдота: две од Г. Мићуна Па-
вићевића, књижевника [*Црногорци у Причама и Анегдотама*, прва
свеска с предгов. Т. Ђукића, Бгд 1928, код Цвијановића, а друга
свеска у Подгорици у штампарији „Зета“ 1928]. — и једна књига од
Г. Стојана Церовића, политичара и професора: *Црногорци о Себи и
Животу* [Књижара браће Каваја, Никшић 1929].

Све су те збирке добре и занимљиве. Осмотрићемо у њима
горње моменте један по један: историјску вредност, стил, објективност,
језик и хоризонат.

Интересно је за оцену историјске вредности констатовати да се
сва три скупљача слажу ако где донесу исту анегдоту. То значи да
су те приче утврђене, јер се вежу за лица која се још добро памте
и зато теже бркају једна с другима. Путујући кроз народ, мора и
анегдота, разуме се, да кашто подлегне томе бркању и замењивању
једног лица другим. У материјалу који је пред нама тога је врло
мало. Г. г. Павићевић и Церовић на пример скоро дословно једнако
казују како ћеклићски кнез Никола не може да трпи кад му се све
одобрава; и како Грујица Богданов не прима Књажево „добро јутро“
јер „није таксирано“; једнако приказују и херојски подвиг Мргуда
Радошева. Тако се слажу г. г. Шобајић и Павићевић у одговору оног
сиромаха кад му је књаз Никола обећавао земљу под Призреном кад
га освоји. И где се разиђу скупљачи у једном детаљу, опет задрже
нешто једнако: код г. Павићевића приговара неко владици Раду што
је узео све „пратиоце“ из своје родбине, а код г. Шобајића је реч
о „сенаторима“: у оба случаја јунак је анегдоте Цуца. Или: дати гла-
варство рђаву члану једног племена, то је као навезати звоно на
овна потргљива да не оде у штету: то и код Церовића и код Пави-
ћевића говори иста личност, само код једнога за једну особу, код
другога за другу.

Разуме се да има у народу мноштво анегдота, и врло добрих,
које су потпуно измишљене ма да се вежу за историјске личности;
то им не смета да буду добар уметнички и психолошки материјал.
Али сакупљач треба да води рачуна о историји кад једној анегдоти
даје свој оквир. Г. Павићевић наводи интересантну ствар да се црно-
горска победа на Грахову своди на једно лукавство Пера Јокашева;
овај се, вели, потурчио, само за то да из Цариграда домами турску
војску и да је изда Црногорцима. То нисам пре чуо и мало ми чуд-
новато изгледа за време књаза Данила. Неће бити тачно ни оно да
је Машо Врбица одселио у Аустрију због оног догађаја у монополу.
Та познат је иначе његов сукоб с Књазом! Али је сасвим неверо-
ватно приказан онај скандал како је тобоже Ђукан, у пратњи вла-
дике Рада, растерао публику из бечког позоришта кад се давао неки
увредљиви комад о боју на Косову. Који је то комад? и баш пред
владиком?! То је код г. Павићевића један пример како треба боље
проверити што се даје и не давати апсурдности.

Г. Церовић има неких других невероватности: Као кад му оно један домишљан носи човека преко дубоке воде, пусти га усред матице, и овај му, потонуо до за врат, враћа некакву глобу ту на месту, грцајући! Или кад неки дижу у ваздух подгоричку барутану, повраћају се пода њу, и сретно измичу, ма да је она опкољена великом војском!

Од необичног су интереса анегдоте о владици Раду. Његов карактер указује се у доста лошем светлу. Он уме да буде подмукао, веома неверан, и да се претвара глумачки. Кад буде више материјала, биће занимљиво груписати анегдоте по њиховим јунацима. Већ до сада указују се рељефно извесни портрети: Марко Миљанов, Тодор Чубров, Сула Радов, поп Ђока, и т. д.

Осим Црногораца дато је и неколико отреситих и витешких Муслимана, као онај Звиздић којему је испод достојанства да посече рањеног Новака Рамова који се не може бранити. То уношење Турака и Херцеговаца можда не одговара наслову збирке, али доприноси објективности њезинога тона, и још би боље било да је тога више.

У погледу стилске сажетости јачи је г. Павићевић од г. Церовића, који кашто зађе у објашњавање или каткада крај анегдоте добро не срочи, иако је ту најосетљивије место. У неким анегдотама које дају обојица, сва је разлика у томе што је г. Церовић опширнији (сиромаштво Суле Радова, ругоба Лабанова) или му је завршетак мање изразит (зашто поп Ђока бије пред светом). Г. Шобајић је највише сажет, и његове анегдоте спадају међу најјаче; али их он доноси само у белешкама, узгред, као доказни материјал, те их тако и одвише стеже, одузимајући им прави литерарни дах.

Замерам и г. Церовићу и г. Павићевићу што се нису могли сасвим ослободити политичке пристрасности. Чим наиђу на Петровиће и нарочито на краља Николу, осетите у њима „омладинску“ антипатију. То је врло депласирано у једном материјалу којега се тиче само чиста човечност изнад политичке моде. Скоро свуда надмудрен, а најчешће ситан, краљ Никола би по овим збиркама изгледао мањи од просечног Црногорца. Он то сигурно није био. Иначе, у целини говорећи, Црногорци су дати у овим књигама и с повољне и с неповољне стране, без предубеђења, и то је добра ствар, јер је ближе истини. Заиста, колико наивности и незнања у овом јунаштву, колико сујете у оној слави, колико неваљалства у неким примерима освете, колико мужевне величине и према крвном непријатељу кад то тражи јуначки понос и закон! Баш у тим парадоксима огледа се прави човек, и само таки он је за наше данашње схватање занимљив и близак, зато јер је само човек.

Језик је просечно добар, нарочито код г. Павићевића, али би могао бити још брижнији. Зашто н. пр. да г. Церовић себи дозволи реч као „опсадира“ а г. Павићевић карикирану фразу „А божа вјера сердаре, кад ћеш доћи?“ И тако даље.

Једна од битних ствари такођер је укус у пробирању материјала. Ако се не даје фолклорна грађа, него уметничко дело, онда

треба добро пазити да се унесу само оне ствари у којима има понека оригинална мисао од опште-психолошког и људског интереса. Г. Павићевић понегде попушта уврштавајући и обичне вицеве са улице, а г. Церовић дајући места комадима без вредности и без довољне јасноће.

Ја улазим у те детаље јер ми посао сам по себи необично важан изгледа, и желео бих да га људи који се њим баве схвате што озбиљније.

Једна мајсторски дата збирка савршено редигованих анегдота ове врсте била би у нашој књижевности значајнија од многог романа и збирке песама; као што су и *Примјери* Марка Миљанова заузели своје видно место. Ми данас имамо нешто друкчије погледе о фолклору него што су били пре. Нити народну уметност сматрамо нижом од оне друге, индивидуалне, нити смо с друге стране склони да хвалимо све што је народско, фолклорно. Ми стижемо до сазнања да између народске и оне „више“ уметности *нема* битне разлике, и да су исте вредности пресудне ту и тамо: то је моћни садржај живота, понесен једним песничким полетом и задахнут човечанством.

Од Хекторовићева *Рибања и рибарског приговарања* па до Његоша наша су најјача књижевна дела посута фолклором. Када се прочитају ове збирке анегдота осети се јасно колико је њих легло у *Горски Вијенац* губећи своје име у њему, као потоци у мору. — Нарочито на пољу хумора ни један наш писац није ни стигао а камо ли престигао оно што су дали људи из народа или, како се то обично каже: народ. Ја идем и даље, и рећи ћу да би се и у европској публици мало која наша књига толико читала и репрезентовала нас тако занимљиво и пред људима првокласне културе, и књижевницима, као што би једна идеално састављена збирка оваквих анегдота. Њихова је лепота нешто уска и специфична, али ипак снажна.

У све четири књиге које су пред нама има их које би се могле одабрати и у ту најстрожију антологију. Оне су и разноврсне и пуне живота. Добар и зао, трагичан или комичан, наш је човек у њима свуда испружен из пусте прозе живота у неку вишу духовност.

Ту су оне досетке што кресну „дим у дим“. Ту изразите, песнички казане гноме („боље је бити кокот један дан но кокошка десет година“). Или оне магистралне дефиниције пука: „стисни га — пишти, пусти га — вришти“. Ту је дах прастарог епског раздобља где већ сама имена одјекују бронзом: Оташ, Сула, Вучур, Божина, Шкрњета, Мојаш, Грубан, Којица, и т. д. — Ту Томо Чубров убија рођеног сина што је овај из користољубља пуцао на једно турско момче, узето у заштиту. Ту стари јуначина Божина, осиромашио, пао на то да мора орати, још орати њиву неродну: па кад наиђе поп Јоко и виде га таког, стадоше оба лелекати и бити се у прса за негдашњим Божином. Ту се осветник прикрао у кућу крвника, па кад чује како овај дивно сетује своју децу, показа се дирнут и седе му на огњиште. Мушика Павићев, нови Регулус, послан као талац да мири усташе, саветује им, напротив, да издрже, и враћа се у ропство да погине. Милош Грујичин, поноснији од Страхињића, одскаче од мегдана да

отера жену која је дошла ди му помогне. Мргуд Радошев и Радоје Пејовић, нови Обилићи, иду у турску ордију да испуне једно страшно обећање, дато у часу повређене сујете. — Ту је оно двоје гладних просјака што се препире је ли бољи Рус или Прус. — Вукасовић је био толико племенит да је најзад раздао и нехотице све своје и нашао се против своје воље међу просјацима, те сео пред ону исту цркву коју је негда сам подигао као задужбину. Има ли ишта толико карактеристично, а тако444 песнички речено као жеља оног Црногорца: Највољео би да се окамени на врх Ловћена, да га тако великог види цео свет! Сетио сам се Зулоагиних типова пропале једне грандеце кад сам читао онај сусрет двају сељака, где један сав укочен каже да иде на конгрес, а други га, најозбиљније исправља: не, не, него на коверенцу!

Па они небројени примери сељачке здраве памети („одакле извор на врх брда?“) или народнога хумора (зашто је Бог оставио кртолу? — Да и сиротиња неком кожу гули).

Треба наставити сакупљање овог драгоценог материјала, срећивати га, редиговати с највећом бригом, бирати за уметност са највећим укусом.

Перо Слијепчевић.

ПОВОДОМ ЈЕДНОГ РОМАНА[1]).

Појава сваког иоле бољег романа у нашој књижевности изазива праву радост и код читалаца и код новинара и код књижевних критичара. Не знам како књижари гледају на принове ове врсте, али биће да им се и они више радују него безбројним свешчицама стихова. Наше новинство ево неко доба показује све јачи интерес за књижевност. Можда то и није у првом реду интерес, него свесна пажња према књизи, о чијој се кризи толико говори. Извесни наши листови држали су назад неколико времена, усред највеће политичке халабуке, по дуже времена рубрику о нашем роману, управо о осуству нашег романа и истраживали узроке зашто немамо романа. (Мислили су, свакако, зашто немамо великог, класичног романа, јер ми покушаја за роман имамо, ипак, релативно доста). Данас, у овој мртвој сезони, поготову се књижевности поклања велика пажња у новинама, и свака важнија појава претресе се и подробније.

Било је у тој дискусији о роману доста понављања, а било је и доста нових и занимљивих погледа. У сваком случају, било свесно или несвесно, јавност је правилно схватила, или осетила, важност појаве романа у једној књижевности. Само, док се у овој новинској дискусији радо наглашавала чињеница, да једно друштво треба да је развијено и сазрело за роман, нама изгледа од одлучне важности друга

[1]) (Бранимир Ћосић: Два Царства. Роман. Београд 1929. Издање Српске Књижевне Задруге. Стр. VIII + 290).

једна чињеница: да сама књижевност треба да се узвиси до романа, да је роман неоспорно сигурни знак зрелости једне књижевности. Изграђавање једне моћне конструкције, једне широке друштвене слике, са читавом галеријом разноврсних карактера, са дубоким познавањем човека, друштва, духа времена, једне шире средине; једно дуго, врло дуго причање које треба и да је занимљиво и да је значајно, не може предузети сваки макар и обдарен писац. Треба имати живце васпитане за пажљиво, дуготрајно, стрпљиво посматрање, поређивање, гомилање материјала, брисање, дотеривање, измењивање. Треба при том имати довољно отпорности да извесне количине опажања које су већ узеле неки одређен изглед не намаме писца да их саопшти у облику новеле, приповетке, већ да их пусти да се у његовом духу повежу, преплету и уобличе временом у један систем, у један органски свет.

Каже се да је роман фикција и изгледа да се такво схватање врло често злоупотребљава. „Фикција" да, али само у толико, у колико се сама прича романа није, збиља, буквално одиграла, али она код доброг романсијера мора логично и неминовно произлазити из грађе коју он има, из његовога стоваришта опажања. Све остало мора бити студија, удубљавање у живот, у унутрашњост човека и већих људских целина. Има код шире и конзервативније читалачке публике једна карактеристична неповерљивог према томе облику књижевног стварања, неоправдана, можда, неповерљивост али разумљива. „Као у роману" чујете да се каже, кад се деси нешто необично, нередовно, можда и нешто што није сасвим у реду. „Чита романе, што ће му (или што ће јој) романи" чујете да каже старији свет, кад види да се младеж сувише загњури у „некакве романчине". Биће по свој прилици такав углед створили роману рђави примери романа, они романи који су збиља чиста неодговорна и ничим недоказана а при том и рђава „фикција". Никакав се облик књижевног стварања не може, ваљда, теже радити „по надахнућу", „из главе", на јуриш, на душак, изнићи као Атена из главе Зевсове него што је, то случај са романом.

А писци васпитани за такве дуге напоре могу се, сем изузетака којих увек може бити, јавити само у књижевности која је поодмакла у свом развоју, која за собом има једну дужу и богатију прошлост. Ми имамо сасвим лепо, органски развијену лирику. Сасвим логично. Није ли лирика први израз младог, примитивног човечанства, па и младог народа? Бујна лирика, лирика као главни књижевни израз једног народа, двоструки је знак његове младости: и по својој садржини и по свом облику. По садржини зато, што примитиван, или млад, човек прво осети потребу да пошто пото саопшти своје осећаје. То је себичност детета. По облику зато, што се у облику лирске песме најлакше изразити, напор је најмањи, управо најкраткотрајнији. Примитиван човек способан је за велике, али не и за дуготрајне напоре. Један усклик, један крик може садржати много снаге и много израза, али то је усклик, то је крик, а не повест, дуга прича са снажним и одмереним ударањем била. Лирике имају и дивљаци, а роман

је дошао као позни цвет тек на крају бујне грчке цивилизације! Потребне су две крупне особине, два крупна корака које треба једна књижевност, или један књижевник, да учине од лирике до романа: потиснути себе у други ред а посматрати друге, и издржати у том ставу дуго. Нама лирика према роману изгледа као примитивно горштачко ратовање према ратовању како се водило у светском рату на западном фронту: овамо јуриш, сјајан тренутак, подвиг, гест; онамо ров, напор, дуго време, систем, стрпљење.

Погледајте како се изражава наш даровит, али необразован човек из југозападних крајева. Тешко се уздиже изнад анегдоте. Нема он разрађене, однеговане духовне пипке, којима може да једну ствар са свих страна обухвати, па да вас дуго и занимљиво убеђује. Он ће вам дати једну стегнуту, кратку слику својих назора и схватања у облику анегдоте, у слици, у алегорији. Ако сте му вични ви ћете га не само разумети него и оценити сву есенцијелност његовог сажетог, живописног израза, али није свак створен да може пратити једно изражавање у алегоријама, у поређењима, у примерима, у сликама. Анегдота, чији значај као нашег књижевног рода расте задње време све више, битни је израз примитивног човека. А шта може шири, културисан дух начинити од тога показао нам је делимично Љубиша (он се још не уздиже сасвим изнад анегдоте), па затим Матавуљ и Његош.

Погледајте, затим, нашу народну песму. Њена је естетска вредност велика, али свуда опажате кратак дах. Ми немамо оних широких творевина као што је Нибелуншка песма, или Роландов еп, или Илијада. Црногорска народна песма по готову је кратка, задихана, необрађена. Народ није имао дугих периода мирног, сталоженог живота у коме би извео своју духовну концетрацију, створио ширу замисао, обрадио свој дух за обимна предузећа и дела. Види се да све те творевине долазе од народа несумњиво знатно обдареног, али и народа који је живео несрећено, од данас до сјутра, без сигурне сутрашњице, а све што је створио „отео је ђаволу из зуба" како се каже баш овамо у крајевима где се негује анегдота.

Ето из ових разлога нема изгледа важна појава романа у свакој књижевности. Из ових разлога изгледа нам сасвим разумљиво и широко интересовање наше јавности за роман.

*

После ових општих опажања, која сигурно немају друге врлине сем што представљају наше прилично чврсто убеђење, нека нам је дозвољено дати извесна опажања и о роману, који нам је дао повод за ова и још нека даља разматрања у вези са појавом овог романа. Одмах да речемо, да дело г. Ћосића, поред свих његових врлина, не сматрамо као беспрекорно, као коначно успело, као дело које би се имало само тумачити и чије би се уметничке врлине имале само претресати. Напротив, сматрамо да је то дело које изазива разговоре, објашњења, препирке. За писца овог приказа препирка би са свим лепо могла почети од самог наслова. „Два царства"! Теза! Излагање и одбрана једног гледишта, једног погледа

на свет, на друштво, на једно доба. Нама не изгледа нимало безначајно какав ће наслов дати писац своме делу. Напротив, у наслову се огледа његов став, висина његових књижевних тежњи. Насловом он се изјашњава тако рећи како он сам гледа на своје дело, какве сразмере жели да му да. Самим, дакле, насловом г. Ћосић је дао свом послу једну знатну ширину, коју је требало оправдати. Он се није задовољио сликањем, него је поставио себи за циљ решавање једног крупног задатка. „Пазите, као да каже писац, ја вам нећу само приповедати занимљиви живот Србе Мијушковића, него ћу и решавати једно тешко питање. Проблем: „Два царства“. Молим вас за пажњу“. Ваша се радозналост затеже и ви као да кажете: „Добро, врло радо, проблем је и важан и занимљив, али сад и ми постављамо највећу меру захтева: морате проблем не само решавати него и решити“. И ви пратите писца. Он прича лепо, занимљиво, живо; ваша се пажња скрене сад на лепо оцртан карактер, сад на сигурно повучене карактерне линије једне средине, сад на добро уочено и добро тумачено психолошко стање једне своје личности. Али ваша се пажња само *скрене*, јер је највећи део ваше пажње усредсређен на проблем на који сте упозорени, и ви чекате постављање и решавање проблема. Као да испред вас пролази поворка лепог, отменог света, али вама су рекли да ће у тој поворци бити неко кога желите да познате. Загледате свакога, али летимично, расејано, сад овог сад оног, јер пазите да вам не умакне оно лице које тражите. На кратко: значајним насловом писац је много обећао, и довео себе у опасност да обећање не испуни, а да све оно што је збиља дао пане у засенак и не добије заслужену пажњу.

Поред тога, у начелу, роман с тезом самим тим престаје делимично бити чисто уметничко дело. Роман је, међутим, уметничко дело и он, строго узевши, има да решава само уметничке, а не никакве друштвене или моралне проблеме. Уметност није бескорисна, али јој није циљ да буде корисна и да буде на услузи ма каквој идеји која није уметничка. Ако је у питању права уметност не бринимо се за њу, биће она од користи и извршиће и свој благотворни друштвени задатак и да је не приморавамо на то. Као сунце што самим својим присуством, несвесно, ствара живот, изазива благотворне процесе, крепи, убија убитачне бакциле, тако ће и уметност самим својим постојањем облагорођавати, просветљавати, усавршавати свакога ко јој се истински преда. У роману нас првенствено интересује живот, јунак, његова повест, његов „роман“ како се то каже обично и сасвим правилно. Никаква гледишта, никаква мишљења, никакви проблеми! *Случај Србе Мијушковића*, ето то је оно што нас интересује више од питања о *два царства*. Сви велики романи, или бар највећи њихов број, зову се по свом јунаку, или бар њихов наслов указује на један уметнички проблем. Дон Кихот, Жил Блаз, Ајванхо, Адам Бид, Вертер, Госпођа Бовари, Евгенија Гранде, Ана Карењина, Силвестар Бонар, Руђин, Обломов, Бакоња-Фра-Брне: ето на дохват једног низа наших вечитих познаника, који својим именом представљају сваки за себе по један проблем; али ми смо свесни про-

блема које они представљају због самих њих, а нисмо свесни њих због проблема. У „Рату и Миру“ остаће за вечност она ингениозна слика два велика народа, онај орловски поглед на европско друштво почетком деветнаестог века и оно дубоко познавање човека у односу према човеку. Сви остали сами по себи велики проблеми који се тамо решавају, проблем слободне воље, проблем великог човека, остали су нерешени и после Толстоја. У „Рату и Миру“ Толстоја је водио један неодољиво снажан и сигуран уметнички инстинкт, те је своју њему толико драгу философију издвојио, па је дао као неки прилог роману. Та је философија неоспорно од великог интереса, ви ћете је прочитати, примити или одбацити, али ће све то бити без икаквог утицаја на вредност самог романа. Његова је вредност у њему самом. Тај уметнички инстинкт очигледно је изневерио Толстоја у његовом „Васкресењу“. Не може се еванђеље, ма како узвишено било, проповедати помоћу романа, као што се ни роман не може давати у облику еванђеља. Уметничка неискреност, унапред спремљени план да нам се сугерира нека идеја, вређа нас, јер се осећамо преварени, јер смо предузели да читамо роман ради уметности, а не ради етичких проблема. Та моћ искрености у сваком стварању толико је велика, да не само што њено осуство одсудно шкоди уметничком делу, него и њено присуство даје уметничку чар делима која иначе немају уметнички смер. Бар писац ових редака налази далеко већег уметничког уживања у самом еванђељу, него у Толстојевом евађелском роману. Ако хоћемо да уметничко дело делује (а циљ му је да делује, као што показује и етимологија речи) мора се у њ узидати живот, а не сме се на тај живот указивати прстом. Тај живот који је узидан мора се *жртвовати* уметности, а она ће то обилато вратити. У мотиву народне песме „Зидање Скадра“ имамо сакривен леп символ: ништа нема трајно, што није скопчано са жртвом, ако хоћете да подигнете тврди град морате жртвовати лепу Гојковицу. Али ће зато таква уметност, у којој лежи зазидан, жртвован, покопан, прикривен живот деловати баш онако како иначе желе писци који у своја дела увлаче тезу, гледиште, начело: таква ће уметност бити и лепа и корисна; ми ћемо у њој налазити уметничког задовољства, уживања, дивљења, а при том ће се наш дух крепити, учвршћивати и проширивати. Да се вратимо символу наше народне песме: она уметност у коју је зазидан живот деловаће као оно млеко младе Гојковице и служиће нам „ради *чуда* и ради *лијека*“.

У томе би се, дакле, по схватању потписаног, састајао први, начелни недостатак романа г. Ћосића. Други знатнији недостатак његов био би унутрашње природе: оно друго царство, небеско, царство поштеног, племенитог живота није довољно припремљено, није довољно образложено. Писац је са знатним успехом избацио своје личности из колосека редовног, беспрекорног живота, распламсао код њих страсти, завитлао њихов унутрашњи живот. Местимично то иде до несумњивог успеха. Кад се је Карамарковић, једно од најважнијих лица у роману, прегажен и прикован за столицу, уверио да тако не иде више, провео је једну непроспавану ноћ. Те непро-

спаване ноћи донео је он две крупне одлуке, које је писац скоро мајсторски припремио. Сутрадан Карамарковић размишља о ономе „што се те велике ноћи догодило“. Ноћ је заиста велика по судбоносности својој, али се може рећи да није мала ни по вештини, којом је обрађена. Писац је показао пуну дораслост ситуације. Са једном поступношћу и једном сигурношћу које указују на писца од дара и извежбаности, увлачи даље аутор своја лица у један вртлог знатне драматичности. Као они ваздушни вртлози што са снагом и замахом подигну у сред лета прашину, па је у ковитлацу, сврдласто, подижу у небо, померајући се сместа на место, тако се и овде радња завитлава у Београду, одиграва се по његовом земљишту, да се у једном моменту нагло пренесе у унутрашњост, и ту узме последњи и најбурнији свој облик. И баш као ови ваздушни вртлози, да останемо и даље при слици, што одједном, без неког видљивог спољашњег разлога, нагло престану, тако се и личности романа нагло враћају у добар, поштен, исправан живот. То је оно што нам изгледа најслабије у роману. Срба Мијушковић, главни јунак романа, тамо негде при крају књиге има такође једну своју „велику ноћ“, али је она бледа према оној Карамарковићевој. Те ноћи одлучио се Срба да окрене нагло али одлучно леђа једном празном, непоштеном и опасном животу. Погледајте педесету главу романа, она је у овом погледу нарочито карактеристична. Пошто вас је ставио пред свршен чин, пред један прелом, писцу је одједном било јасно да прелом није довољно припремио, па покушава да то учини по свршеном чину. „Многима ће се овај прелаз учинита сувише брз, скоро немогућ. Међутим, то је само на изглед тако“ каже писац, па на то надовезује опширна објашњења о процесу који се одиграо у души главног јунака, те велике ноћи, за време једне дуге усамљене шетње.

Посртања под теретом има и иначе доста у овој књизи. Ређа су места где се осећате као у правом животу, иначе свуда осећате где тањи где дебљи слој извесне литерарности која ни по чему не вређа, али не садржи ни довољно живота. Извесна психолошка стања писац хоће не да оцрта него да створи, па да вас својом речитошћу убеди у њихову стварност. Оне црте да писац накнадно психолошки објашњава извесне поступке има у овој књизи подоста. То је сигуран знак пишчеве несигурности. У великим романима нема коментара, има само анализа из којих *произлазе* поступци. Има случајева да се писац уплаши, да ће овакав или онакав поступак, преокрет код неког лица изгледати немогућ, па хита да вас убеди у само привидну немогућност. Нема немогућих радња, има само немогућих објашњења. Све је у овом свету могуће, само треба доказати да је могуће. Карактери у роману нису неуспели, али нису ни врло изразити. Стари професор, отац главног јунака, и сувише је ваздушаст и нереалан. Не знамо колико је писац хтео да пружи слику самог Београда, али кад је већ Београд поприште романа могао се је дати рељефније. Можда је тешкоћа баш у томе, што је писац Београђанин, па не опажа никакве особитости тог живота. Или није хтео да потпуније снима Скадарлију, или није могао, тек писац нам је није

дао ни мало пластично, и ако се у њој одигравају извесне важне сцене романа. Ко у Скадарлији види неку специјалност не може се задовољити овим. Ниске и задимљене собе, весео свет, циганска песма, „сочни језик београдских мангупа“, све то ипак није довољно. Љубитељ тражи традицију Скадарлије, по који портрет њених сталних гостију, њену стрму и блатњаву улицу, њену изривену калдрму, њене турске куће с оним специалним малтером, њену топографију. При уласку у једну скадарлиску кафану једна жена „се спусти наравним степеницама од цигле“. Ето! Те неравне степенице од цигле васкрсавају вам цео живот. Зашто нема више тога?

*

Је ли требала Српска Књижевна Задруга да прими овај роман за своја издања? То питање нам се наметнуло и одговорићемо са *не*. Да је нешто од потписатог зависило хоће ли се роман примити или не, он би био против. Не би био против, ни дао Бог, ни са каквом индигнацијом нити ма са каквим трагичним узимањем случаја, али би хладно и промишљено био против. Никако не мислим да је Српска Књижевна Задруга учинила некакву велику погрешку што је примила овај роман. „Два Царства“ су, на крају крајева, једна добра, пријатна књига, која ће, врло вероватно, имати својих читалаца. Али узимајући у обзир мерила која бисмо желели да видимо код Српске Књижевне Задруге и схватајући саму Задругу можда нешто друкче него што се схваћа задње време, били бисмо против „Два Царства“. Било је наиме у нашој јавности на Задругу с времена на време доста повике да је конзервативна, да не излази довољно у сусрет млађима, да је постала по мало застарала. Попуштајући, ваљда, таквим гласовима Задруга је после рата учинила неколико прилично несигурних корака у сусрет млађима. Све зависи од тога како се схвати сама Задруга. Ми је схватамо отприлике овако: она треба да пружи својим читаоцима дела од несумњиве, утврђене и добро доказане вредности, здраву и довољно популарну, у најбољем смислу популарну књигу, затим књигу из области оних књижевних смерова који су се већ довољно учврстили, а не никако резултате још хаотичних покрета и настојања. Задруга, по нашем схватању, треба да пружи пре једно беспрекорно дело макар и скромнијег смера, него још непроверене резултате иначе високих настојања. Примера ради: онај сасвим просечни, али крепки и сигурно рађени наш роман *Горски Цар* пре бисмо пружили читаоцима Задругиним, него многе романе из захуктане данашњице, која ће дати несумњиво своје резултате, али чије тежње се још диме од свежине. „Вријеме је најбоље решто“ и што можемо кад је то тако! Са више ће сигурности један просечан књижевно образован читалац моћи судити о једном данашњем књижевном делу кроз пет година, него данас читави један књижевни форум. Српска Књижевна Задруга не сме имати предрасуда, она треба да буде либерална, али не никада на штету високог и здравог мерила. А кад се тако схвати она мора имати једну меру конзервативности. Није довољно да једно дело издржи критику једног референта, потребно је да оно издржи критику простране књижевне

републике. Ми чак мислимо да није довољно ни да једно дело буде штампано у једном великом књижевном часопису, па да то буде необорива гаранција, да дело још један пут, и одмах, треба штампати у дванаест хиљада примерака задругиних књига. Ако један уредник прими у свој часопис нешто, он самим тим не даје мишљење, да ту ствар треба и у нарочитом издању пружити као лектиру једном народу. Уредник мора бити на чисто с тим, да ствар има извесну, несумњиву вредност, али уредник не мора, нити може, бар не увек, знати дефинитивну вредност једне ствари, кад је не посматра из извесне даљине. Колико је књижевних дела остало у часописима? И зашто би иначе постојали часописи него, поред тога што пружају добру лектиру, да послуже писцима и као лествица у књижевном раду. Према томе како једна ствар објављена у часопису буде примљена може се одмеравати колико је погођена, колико може наићи на разумевање. Чини ми се да песници, и пошто су се дуже јављали у часописима, сматрају ипак као важан и критичан тренутак кад се појаве са збирком. Зашто? Биће да је ипак часопис једно а књига друго. И ми сасвим лепо можемо замислити једног уредника, који један састав прими за свој часопис, а као члан књижевног одбора Задругиног гласа против примања тог састава за Задругина издања.

Милан Вукићевић.

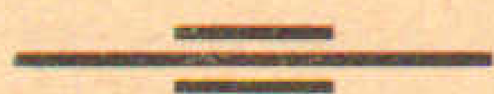

ПРИЈАТЕЉИ.

(ОДЛОМАК ИЗ ВЕЋЕГ НЕОБЈАВЉЕНОГ РАДА)

...... Премда је суплент Марковић био изгубљен и потпуно пропао, ипак није у свом другу, доктору Петровићу, изгубио срдачног и присног пријатеља, јер је доктор у пркос свега био често с њим у друштву и помагао га колико је могао. —

...... Али једне зиме деси се да Петровић буде премештен, као млађи доктор, а по потреби службе, у другу варош. — И он није хтео да оде пре него се топло растане са својим Марковићем, да с њим не проведе можда последњу ноћ.

Било је прошло девет кэда уђе „Код три Лампе“, одакле Марковић није избијао. Ту је био стално јер су га навике везивале, а и потреба, пошто Јолдика није имала боље место где да се лепше пласира. Све је стрпљиво и без галаме подносио па и оно безобзирно и простачки поступање оних који мисле да поштовање и отменост лежи у сјају, у расипности, а не у човеку. —

Нашао га је како, снужден и повучен, седи за једним столом и то крајње напуштен, необријан, прљав и без Јолдике. Чим му приђе, Марковић се трже и весело га дочека. —

— Драги мој Петровићу, ти опет код мене — брзо му понуди столицу, па дода — седи! Седи молим те! Хвала ти што си дошао, јер сам нешто данас много утучен и сам не знам шта ми је. — Мислио сам да ће бар један доћи од мојих младих пријатеља — студената — али, ево никог, сем тебе као и увек. —

Петровић му одмах није хтео рећи да је премештен, већ се, скидајући капут и шешир, упусти у обичан разговор.

— Па како си? Јеси ли још увек задовољан што се нова омладина интересује за тебе и што жели да је с тобом. —

— Како да не, *она* је још једино светло за мене. —

— А где је Јолдика — примети Петровић, на које се Марковић намршти што је прешао са тако лепог предмета на њу, али му ипак одговори:

— Ту је! Можда ће сада доћи — но шта ја знам, заврши он нервозно. —

— Добро, молим те, не љути се!

— Шта ћеш пити?

— Ево шта пијем — и показа му прстом на празну чашу од ракије.

— То значи ниси још вечерао.

— Богами, и нисам.

— Врло добро, онда ћемо заједно вечерати — пристајеш ли?

— Пристајем наравно! Како не бих, јер сам се баш зажелео једне добре, богате вечере и то са пријатељем као што си ти — одговори му он преко тужног осмејка и иронизирањем више на себе.

— Онда хајде да пређемо на неко друго место, јер ће нам сметати ова хука, а и сам желим да се несметано разговарамо само нас двојица.

— Хајде — одобри он равнодушно.

— Само где?

— Ја ћу те одвести. Има овамо једно одељење, које служи за вечеру и то за отменије госте као што си ти.

— И ти! — допуни Петровић.

— Остави мене. Моје је прохујало — а да би ваљда прешао преко тога, одвоји се од Петровића, док је он узимао свој капут, и нешто рече зловољном келнеру који му без и мало пажње процеди кроз зубе:

— Добро!

То Петровић спази и би му криво што тако поступа с њим и пита га љутито:

— Шта си питао тога клипана?

— Ништа, ништа — одврати му благо Марковић — остави га молим те — затим га повуче да пође за њим, што доктор учини, али још увек интересујући се. —

— Па морао си му нешто рећи.

— Јесам брате, замолио сам га да каже Јолдики када дође, где сам. —

Када су ушли тамо где га је одвео Марковић збиља било је удобно за тихе — интимне разговоре. — Мало затим би им серверана доиста богата вечера, са вином у затвореним флашама. А пошто су се прилично прихватили јелом и почели с пићем, Марковић га весело пита:

— Е, ово мора нешто да значи, јер се овако пријатељи часте само у ретким данима.

— Можда је и редак — поче Петровић полако да га уводи у истину.

— То осећам, али шта ли је то? Да се не прашташ са момачким животом.

— С тиме не — упаде Петровић живо и грабећи се за реч праштам — али се одвајам са службом у нашој болници.

— Како то? Трже се Марковић — да и тебе нису избацили они — свезнајући.

— То не!

— Него?

— Премештен сам.

— Премештен — понови Марковић јако изненађен и гледајући га право у очи — премештен — рече он више за себе ..... Дакле и ти, и тебе губим — на то му грунуше нежељено пријатељске сузе на очи и одгурну све испред себе што је било преостало од јела, затим дода сетно — Дакле и ти, последњи човек кога сам искрено и братски волео, ти који си са пуним изразом пријатељства делио све моје дане, силазио си са мном до дна живота ...... једини човек, који није хтео да ме се одрече и заборави — тако је Марковић убијено шаптао са климањем главе, док су у њему васкрсавале нагло све успомене, све драге личности, цео пурпурни и сладак живот пун сока, уживања, свежине, боја и разних светлих прелива. И са тим ускрснићима, ускрснуо је он — Марковић, снажан, мисаон, велик у духу и схватањима, анализи појава, али слаб, болестан са клицама, које је крвно понео; похотљив, незајажљив и неуздржљив у моментима када би га инстинкт повео неодољиво у модро уживање и сигави вртлог, којим је дошао до овог дна. —

Кроз његову свест ређају се серије личности познаника, пријатеља, рођака, затим сви породични чланови а међу њима некако Заза; онда наступају све интимне пријатељице, познанице — многе жене изнад којих стоји Јолдика и свима се грубо смеје, па ево и Петровића како иде увек исти, увек добар, искрен, од дана познанства па до дана растанка, а пошто је он прошао, наступа дуга, бескрајно дуга поворка, од догађаја, преживљавања, животних прелаза у уверењима и безброј побуда, а изнад свега тога штрчи у њему остарели и седи атеизам, па онда оно младићско одрицање свега застарелог, па онда они усклици за модерним, рушење патријархалних обичаја, а када је све то минуло последње се вуче поновно враћање у веру и на крају ошину га моменат у цркви и поново га врати да покајнички погне главу пред религијом, пред мистиком и такав, понова се буди, понова враћа у друштво пошто је за тренут све преживео и осетио како му је све затрептало у пуном јеку пред очима пуним од суза и затим обрати се Петровићу питањем:

— А када одлазиш?

— Ових дана, — одговори му Петровић такође узбуђен. — А можда и сутра.

— Сутра!

И ту су обојица заћутали.

Марковић разринут у себи од унутарњег поремећаја, од ускипелог и преливеног бола, тонуо је у себе мислећи:

— Боле, ти си једино сада мој. Једино преко тебе могу да сада осећам да сам жив. Ништа боле, преко тебе не могу више да примим

као своје. И пошто је још мало поћутао, поче да говори гласно, али као за сама себе:

— Тако је то. Јуче Заза, данас ти, сутра ја и тако редом. Нижу се дани, пролази недеља за недељом, година за годином и то се зове живот, таква је његова структура, у времену, месецима .... Некада сам осећао љубав за књигом; затим волео сам само књигу и лепе маштарије које су ме вијале на све стране у висину, лево десно по свим чудним инспирацијама; после увлачи се у мене жена чиста, онда порочна, опет чиста и најзад задржао сам се за сва времена — на којој? ...... Некада сам живео — сећао се Марковић даље тихо и замишљено — од среће у откровењу човекове мисли, у разузнавању свих тајни што цикте око нас и титрају се нашим слабостима; сав сам био пренесен у оне велике духове који су путем својих теорија тумачили мене — оно што у сваком мисаоном човеку несташно ври, витла се а да не знамо зашто — и ако су ти са познатим именима били далеко од мене, и по простору, и по времену. Све је то лепо ишло док у мени није цикнула бестидна жена, док није у мени завриштала њена страст, од које је почела да гладно урличе моја крв. Да, све је лепо било у мом духовном развијању, док нису почели да пуцају по мени млади мишићи од крвне и јаке навале и — онда чулност украла ми је вољу, потчинила је себи, а ја млад, здрав, слободан и свој нисам имао чиме да се браним од инстинкта, који је за моју несрећу био јако развијен.

И он понова заћута. Ћутао је и Петровић пратећи сваку његову реч са пуним осећањем, сваки нов бол и оно агонично трзање Марковића у ређању своје успомене, као да жели последњи пут да прелиста свој заборављени духовни дневник. Ћутећи понова тако често је пио, затим понова се врати:

— Да, сећам се, читао сам и Жил Пајо-а, његову: „Мудрост Живота“ и у тој књизи нашао сам поглавље „Музика речи“, где он вербалну музику ставља изнад инструменталне. Он тамо узвикује: „Има ли осећајније, лепше и звучније него када се једном заљубљеном младићу помене име веренице“. Одмах сам се с њим сложио. А сада то осећам много дубље, силније, јер ми у ушима звучи име изгубљене и јако вољене веренице.

Топло је рећи: „Заза“. — Ништа узбудљивије, ништа јаче — ...... Ево овде се то благо расплињује — и показа Петровићу груди — овде тоне истинито, стварно и моћно то име Заза. Та ми је реч тако тонски и мило звучна, у души ми бруји као плач црквених погребних звона; као њено тужно — у мраку јецање. Кроз цео мој мали — унутарњи космос заљубљено лута, њен плач и јаукање тако простране одјекује и моћно звечи, тоне у дубоки понор у оно безимено, у крајње, где живи мој бол, који њу милује, а противу мене чини демонстрације јер сам пропао — изгубљен сам.

Ту се он нешто замисли али одмах настави невезано са првим осећањем.

— Ево једна ме ретка мисао отрза од свег данашњег, ваљда зато да би ме остранила од свега прохујалог, да у мени изазове

осмех, веселост, но све је то умрло у мени као што сам ја умро за све; напустили су ме ти елементи среће давно, као што ви одлазите од мене један по један у своју дужност, свој живот, уживања у мој заборав ...... Да, неко из мене говори: „Весели се!“ али ја нећу и не могу, зато допусти и ти да све укочим у себи, нека све стане у мени само да упутим последњу мисао, можда последње дивљење за оним, које сам истински и срећно поседовао радосном душом. Прво да заплачем над именом своје несуђене веренице јер ме диже изнад најлепше музике. ...... хоћу све да парализујем последњом силином свога духа — све, само да још једном, бар путем снажног сећања, видим стварно и живо своју Зазу. Оно осећајно високо и страсно, па и пријатеља да се сетим са свим особинама, добротама, са свим, и онакав какав си ми био и ти. —

Ту он погну главу и душевно је плакао у провалији којој није било краја у тузи и растанку. —

Петровић гледајући га тако утучена, и да би га повратио покуша да га храбри и извлачи из тих мисли:

— Драги Марковићу, па ти си одвећ трагично схватио наш растанак. —

— Не растанак, већ оно што долази, и оно што је минуло. То разрива! То боли, копа и рије по уском мом упокојеном бићу.

— А шта долази — пита га Петровић усиљено смејући се и тобож весело — долази скоро виђење, поновно наше пријатељство.

— Ко зна!?

— Зашто

— Јер у то не верујем.

— Не верујем!? То ме чуди! ...... Као да се растајемо за вечна времена ...... Па живот је пред нама, човече, ми се морамо опет видети.

— Живот! — понови он јетко и утону у нову осећајност као набујали излив — живот! А ко је разумео њега? Ко је схватио то лудо и ишарано, љутско ковитлање кроз човекову Сфингу? Зар је човек моћан увек као Едип, који решава питања Сфинге и ослобођава цео један народ од напасти, једног чуда? Ко може да га рашчлани и да испита све делове живота од којих је сложен? Да види где му је сврха и крајњи циљ стремљења? ...... Зашто баш живети? Зар нема нешто узвишеније, јаче, моћније од тога, него живети — лудорија? Зар не би било дивно одвојити се од свега тога далеко — веома далеко, где бисмо изгубили сећање на ту реч „живот“ и на све оно што смо у њему преживели. — Осећам да треба дезертирати од њега, одрећи га се; претпоставити му нешто супротно, као што се према срећи мeће бол; према високом ниско; према задовољству туга; према крајњим уживањима самоодрицање свега. Онако као што према положају долази пропаст и према богатству сиромаштво. Потребно је наћи оно, које би чинило прелаз из живота у нешто и обратно из нечега у живот.

.... Љуте се догматичари када им се довикне:

— Ваш је Бог свиреп!

И збиља је неправедан што је човеку дао осећање, али без широких сазнања, за све оно што се осети. Груб је био и себичан када му је пружио само голи живот у коме треба да се бори само за своју егзистенцију и истицање за напред. Где ћеш наћи већу казну од божје, када је на супрот животу ставио само смрт, што значи: или живот без сазнања, или са сазнањем у смрт — Када би мене неко питао шта хоћу од тога двога, ја бих изабрао оно друго: „Сазнањем у смрт“, да бих бар тим путем осетио насмејано прелаз из једне крајности у другу, које нам Бог тако великодушно даровао.

..... Даље догматичари веле:

— Бог је праведан, добар и осетљив за сва добра дела и за сва рђава дела. —

Али ја то још нисам осетио, а отуда не могу ни да верујем да се све те особине крију у њему и ако сам сав утонуо оног дана у манастиру, поред Заза у веровање, да Бога ипак има, моје је мишљење ......

Ту му упаде Петровић желећи да га одстрани од тог филозофирања, од тик узаврелих мисли:

— Друже, пијмо!

— То хоћу

— Тако. Оставимо сву сентименталност смрти и живота. Треба да смо ове вечери свежи, весели, а и јаки у данима туге, јер лако је бити такав, када нам је све удобно, све пријатно! „На муци се познају јунаци“ .... Де, хајде, пиј! — и наточи му другу чашу — хајде, у здравље свега а настрану са тим мислима на смрт.

Марковић је ипак остао свој.

— Доиста — продужи он — дивно је носити мисао на смрт, а са том мисли полетети у борбу, опредељење, језу, усплахиреност, нервозу и милион прелаза из једне у другу, летећу мисао које се у том путу — приближавању ка смрти величанствено крећу брзо продуктивно и генијално. А какав ли је дан, када је одлука пала, решеног и чврстог човека, да умре; да кида са животом у одређени час, да одлази — бежи негде. Затим како ли се рађа оно незнано и тужно; оно што руши инстинкт за одржавање живота, како ли све то зарива своје канџе у наше душе, када у њима господари само одрицање. Да ми је да осетим све то како се увлачи у крајње дубине да отуда ишчупа крвав бол са жељом да га дигне високо, да видим тог фантома, те велике силе што ослобођени бол диже изнад свих срећа, као једину срећу по Анатолу Франсу, као понос у стојичком учењу .....

.....И збиља, Петровићу бол је срећа, то ти искрено кажем. Диван је тај крвави бол. Он је пријатан као наркоза када човек осећа, како га нешто стално копка, боцка, рањаво, прелази са хрпом чиода преко отворених рана из којих липти бурна отпуштена крв — она крв, која у млазевима шикља високо из отворених јама, из расечених мишића што сугестивно делују на гледаоца а сами се рефлексивно покрећу од нових додира, нових убода, нових вести, новог губљења — говорио је већ заморено и без даха Марковић.

— Доста је — упаде Петровић, све си ми рекао, све знам — и стално га је гонио да пије како би на све заборавио и ослободио се тог свог надахнућа. —

— Не, Петровићу, нисам ти све рекао. Пусти ме да ти последњи пут покажем себе, да се бар с тобом опростим, овако, речима, размишљањем о свему, када ми је Заза отишла без иједне речи, без и оног: „Збогом“ — и ту му понова навреше сузе.

— Добро! Пиј!

— Хоћу — узе чашу и настави — ништа лепше, ништа пријатније од бола, он је сличан смрти на зими у снегу; топао је када је дуг, хипертрофичан и утрнут, јер од сталног рашћења он сам по себи нестаје, сагорева, ишчезне и умре — од њега. Остају само кристали, сјај; нешто етерно, бесмртно, рафинирано глатко и топло, а имати га таквог у себи то је уживање, њему се савладан и измучен човек предаје насмејан отмено, ћутљиво — сав, као наркози, кокаину и опијуму, да га носи кроз масу чудеса, кроз фантастичне градине, преко оних незнаних видика створених у бурној фантазији, у чилој машти човека ..... преко тајни и новооткривених сазнања, изнад оних дугих и далеких путова, којима се не може никада поћи из среће већ само из великог бола који постаје као суза чист, снажан као месинг, звучан као дијапазон, светао као дијамант, дубок као јесења туга а незнан и тајан као ћутање нове, младе и лепе жене.

Патње, Петровићу, пад, борба, глад, понижење, увреде и псовке то су величине да дигну човека у њему, а не уживање, сјај блесак, одело, балови и отмена крута надувена друштва. —

Васкрсење долази после пада у све јадно и страшно за живот ..... ево и ја се осећам васкрслим али касно, прекасно сам се пробудио, зато за мене смрт је лепа, и једино средство за оне, који касно устају пошто се пробуде. Ја сам *Нешто* ко је се слива *ни у шта*.... управо сад овде — и ту показа пиће — ту је моје садање уживање, мој порок, моје утапање, све ја то знам, за овим сам почео да се гушим, као што сам некада јурио за крвним чувствима остављајући и напуштајући себе. —

Затим пио је, стално је пио, тако, да је био више немоћан да мисли. — После дужег ћутања и безначајних разговора Марковић процеди:

— Дакле ти идеш, срећан ти пут. Волео сам те и воли ме ако хоћеш, једино што ми остаје — можеш одмах да идеш — а пошто се нечега сети понови — Да, иди одмах!

— Зашто? — пита га зачуђено Петровић.

— Тако што треба да идем скорије. —

— Али зашто? Реци ми!

— Јер нећу да те она затече.

— Ко „Она“?

— Јол-ди-ка — отегну Марковић — нећу ништа да има удела у свему овоме, у моја сећања, твој долазак, у наше праштање ...... Молим те, иди одмах!

Петровић га послуша и пружи му прилично новаца да плати рачун и њему да доста остане, онда устаде, спреми се, рукова срдачно и пође. —

— Стој! — Заустави га Марковић.

— Шта ћеш?

— Ходи!

Петровић му приђе, а он га гледаше дуго сузним очима, и држећи му понова руку.

— Зар тако? Идеш!?

— Па ти си хтео.

— Да .... иди .... треба да одеш!

Петровић му још једном срдачно стеже руку и нагло оде, а Марковић оста, сав утучен, пијан и напуштен, да чека своју пријатељицу која је у ноћи тражила зараде, само да донесе да он пије....

И. Триковски.

ПАЛАТА Бр. 13.

Тако је то било. Сваке вечери светлила би се сива петоспратна зграда са стоседамдесет прозора, који су гледали на асфалтирано двориште с каменом девојком код извора. И зеленкаста, нема, нага, са крчагом на рамену, девојка би се огледивала преко целог лета у округлом огледалу без дна. Зими би се, пак, снежни венац слегао на њену густу камену косу. На великом глатком полукругу пред уласцима зврчале су и подрхтавале сваке вечери машине аутомобила, а на боковима раскошних лаких кола блистале су светиљке. Ах, што је била позната та палата. Дивна Ељпитова палата.....

Тако, например, једанпут у десет сати ноћу, машина од сто снага, пустив весели јаки сигнал заустави се код првог главног улаза. Два детектива као сенке поникоше из земље и скрише се у помрчини, а један шмугну кроз споредна врата, а затим низ клизаве степенице у подрум чувара куће. Отворише се вратнице лакираних кола и, обавијен у шубу, изађе мили гост.

У стану бр. 3. коњичког генерала де-Барејна био је он у гостима до три.

До три је згурен у подножју сиве каријатиде, измучен вучјим животом, стражарио и шпијун. Други је на пола осветљеним степеницама пушио све до три, слушајући пригушене ћилимовима час звукове мађарске рапсодије capprіccioso — час циганске бујне изливе.

Пијем данас, пијем сјутра,
седам дана пијем, хај!
И опет... и опет....

До три, у собичку главног кућног чувара, седео је трећи на похабаном прекривачу, састављеном из парчади разнобојног платна. И купе оштре беле светлости блескале су на асфалтираном глатком полукругу све до три. А са спрата на спрат, преко невидљивог телефона, шапатом се проносила охоласта вест: Распућин је ту. Распућин. Смеђи поседник скривеног замотуљка новаца, трговац белим робљем, Борис Самојловић Христи, најгенијалнији међу московским управитељима, после проведене ноћи код де-Барејна, постаде још загонетнији, још надувенији.

Искре челичне гордости појавише се у његовим црним очима. — И становима се необично подигла цена.

А у бр. 2. Христи, али какав Христи.... Сам Ељпит скидао би, и да бура бесни, и да снег пада, капу од астрахана чим би се сусрео са женом која би излазила из кола украшених огледалима. И смешио би се. Рачуне те жене срећивао је човек на тако високом положају, да му се презиме није смело знати. Потписивао би име развученим рукописом..... Али шта да се дуљи прича. Била је то палата .... Велики људи — велики живот...

У зимње вечери, када би бура беснила, а вихор и вејавица хујали и завијали испод гвоздених жлебова на крову, хитри чувари куће терали би пред собом лопатама намете и до асфалта чистили двориште. Четири лифта ишли би нечујно горе-доле. Изјутра и у вече, као опчињене, суре цеви у свих 75 станова пуниле би се топлотом. У чирацима по степеницама сијале су лампе... У становима беле каде, а у главним на пола осветљеним предсобљима светлуцали су телефонски апарати... Ћилимови.... У кабинетима свечана мртва тишина. — Масивне кожне наслоњаче. Чак до најгорњих степеница живели су крупни и масивни људи. Директор банке, мудра глава; државник са лицем Сен-Бри из „Хугенота“ само мало исквареним неким чудним, као болесним или зликовачким очима; фабрикант (атинске ноћи са снимцима на светлости магнезија), златокосе угојене жене, феноменални басиста светског гласа, па генерал, па.... И тричарије: адвокати, златари, лекари за женске потребе....

Било је то велико доба...

И свега је нестало. Sic transit gloria mundi.

Страшно је живети кад царства падају. Па и само сећање се почело гасити. Да ли се заиста то десило, Господе?... Коњички генерал!.. Каква крупна реч....

Да... А намештај је остао. Нису дозволили ником да га изнесе.

Ељпит је сам изашао, онако како се нашао. И ето тада је на капији, поред светиљке (огњеног „Бр. 13“) прилепљена бела табла са

чудним натписом: „Рабкомуна“. У свих 75 станова појави се чудан свет. Клавири су умукли, али су били живи грамофони и често су певали злослутним гласовима. У гостинским собама протегнути су конопци и на њима влажно рубље. Примуси су шуштели као змије, и дању и ноћу милео је степеницама чудни задах који је наједао очи. Из свих чирака нестале су лампе и сваке вечери падао је густ мрак. У мраку су се спотицале сенке са завежљајима и жалостиво узвикивале:

— Мања; о Мања! Где си? Враг те однео.

У стану 50 из два одељења дигли су и сагорели паркет. Лифте.. Но уосталом што о томе причати.

Али зби се чудо: Ељпит — „Рабкомуну“ су загрејавали.

Ево како: У приземљу, у двема собицама, остао је... Христи.

Она три човека, којима је допао лавовски део ћилимова из Елпите и који су над вратима де-Барејна у белетажу извесили натпис „Управа“ схватише да без Христи-а зграда неће издржати ни месец дана. Срушиће се. И мрког посланика, у качкети с кожним штитом сместише иза зелених завеса у приземљу. Невероватно јединство: с једне стране бурна управа, с друге — „надзорник“. И то: Христи! Али ипак то је било најчвршће јединство на свету. Христи је био баш тај човек који је не мање од саме Управе желео да Рабкомуна остане читава, да се та сива грдосија не сруши и претвори у прах.

И Христи-а не само да нису вређали, већ су му и плату одредили. Истина, незнатну. Од прилике $^1/_{10}$ од оног што је некада добијао од Ељпита, који је сада, без икаквог знака живота, становао у двема собицама на другом крају Москве.

— Ђаво нека носи и казане и цеви! — јаросно је узвикивао Ељпит, стежући песнице. — Само да се загрева. Да се у главном очува. Борисе Самојловићу, очувајте ми кућу, док се све ово сврши, а ја ћу већ знати како да вас наградим! Како?.... Верујте ми!...

Христи је веровао, климао потшишаном проседом главом и одлазио после извештаја намргођен и забринут. Прилазећи палати опазио би на вратима управу и затварао очи од мржње, бледећи. Али то је бивало за тренутак. Затим би се осмехнуо. Умео је трпети.

Главно је пак — загрејавати. И збиља издејствовали су требовање, нафту су им издавали. Цеви су се загрејавале. 12^0, 12^0! Ако би онамо где се добијала нафта нешто затезали, скупо је плаћао Ељпит. Очи су му севале.

— Добро.... Платићу. Дајте обојици и секретару. Како? Престати? Не, не! Ни за један часак....

— —

Христи је био генијалан. У средњем делу куће, на петом спрату, у оделењима која су некада служила за студије, забранио је улаз.

— Тамо нека се усели Нилушкин Јегор...

— Али опростите, другови, немогуће ми је уселити се без најпотребнијих ствари. Ради куће је то, ради вас.

И заиста онамо бејаху све некакве ситнице — неке глупе декорације, арматура. Али.... Али било је и тридест бservadi са бензином Ељпитовим и још нешто у завојима, што је Христи чувао за боље дане.

И живела је сура „Рабкомуна“ бр. 13 под бодрим оком. Истина на левом крилу, а у томе је ствар, гасила се светлост.... Монтер који је почео да се опија од јануара 18 године, изнурен, истрвен, монтер који је постао зверка, викао је на просте жене:

— О цркле да бог да! Лупајте јаче вратима! Та јесам ли ја заточеник?

А жене су злобно — жалостиво вапиле у мраку:

— Мања! О Мања! Где си?

И опет би ишле к монтеру:

— Ти си ђубре! Пјандура. Христи-у ћемо се жалити.

И од самог имена Христи светлост би се магиски упалила. Да — Христи је био човек.

Досађивао је он Управи све дотле, док из своје средине нису издвојили Нилушкина Јегора и дали му звање „санитетски надзорник“. Нилушкин Јегор је два пута седмично обилазио свих 75 станова. Лупао је песницама на закључана врата а на незакључанима улазио без церемонија, па ма тамо биле и голе жене, провукововао се испод влажних гаћица и викао промуклим, страшним гласом:

— Ко ту погани, све ћу за 24 сата!

И од ухваћених на делу узимао је мито.

—

И живели су тако, живели, док у фебруару, када је био страшан мраз, опет нешто затеже са нафтом. Ни Ељпит ништа није могао урадити. Мито су узели, али рекоше:

— Даћемо кроз недељу дана.

Христи подносећи извештај Ељпиту тужно процеди:

— Oj... ја сам тако заморен! Кад би Ви само знали, Адолфе Јосифовићу, како сам заморен. Кад ће се све ово свршити?

И ту се заиста могло опазити како су очи Христиеве добиле тужан израз и постале замућене. Очи челичног Христи-а.

Ељпит ватрено одговори:

— Борисе Самојловићу! Верујете ли Ви мени? Е, па онда слушајте: ово је последња зима. И, као што ћу ову цигарету попушити, тако ћу их лако овог лета протерати к вражјој матери. Шта? Верујте ми. Само вас молим, добро вас молим, постарајте се само за ову седмицу. Обилазите ви лично. Пећи — да Бог сачува! Она вентилација... Ја се тако бојим. Али и стакла да не ваде. Неће ваљда издахнути за седмицу? А можда и за шест дана само. Ја ћу лично сутра поћи до Ивана Иванића.

У Рабкомуни увече Христи, издишући белу пару, говорио је:

— Па шта... Стрпимо се... Четири пет дана. Али без пећи...

И управа је то прихватила:

— Наравно. Зар и на то помишљати? То нису димњаци, Несрећи се не би избегло.

И Христи је сам обилазио, обилазио сваког дана, а нарочито пети спрат. Помно је пазио да не ставе црне пећи, да не уведу чункове у отворе, који су изазивајући зјапили испод плафона у угловима сваке собе.

И Нилушкин Јегор је обилазио:

— Ако се само неко.... То вам нису димњаци. За двадесет и четири сата....

—

Шестог дана мучење је било неподносимо. Бич куће, Пилаева Анушка, расплетене косе довикивала је Нилушкину Јегору, који се већ скривао на завојима степеница:

— Ђубре! Ужирили су се с наших леђа! Само знају ракију локати. А кад се треба бринути о огреву — њих нигде! Ух проклете, три пут проклете душе! И с места се нећеш маћи, а наложићу столице. Права немате да ми не дозволите! Разроки ђаво (ово за Христи)! њему је само до једног: да кућа не почађа.... Газду очекује, све нам је познато!... Поред њега човек радник може и да издахне!....

А Нилушкин Јегор, одступајући са степенице на степеницу, забринуто је мрмљао:

— Ах, проклете жене.... Баш проклете... Али опет би се освртао и одсечно добацивао:

— Ја ћу ти наложити! За двадесет и четири...

А одозго:

— Пасји сине! Карпољу ћу ја поћи! Шта? Зар да се мрзну радни људи?

Не осуђујте.... Мучење је мраз.... Побеснио би свако...

. . . .

.... У два стата ноћи, кад је Христи спавао, кад је Нилушкин спавао, када су, у свим собама под крпинама и шубама, умотани као пашчад, спавали људи, у стану 50, соба 5, било је као у рају! Иза црних прозора била је страшна вејавица, а у малој пећи играо је мали огњени принц, сагоревајући квадратиће од паркета.

— Ох, како добро вуче, усхићавала се Пилаева Анушка, погледујући час на чајник на коме је поскакивао поклопац, час на црни прстен који се губио у отвору — изванредно вуче. Е баш су пси, Боже опрости! Жалеваљда?... Али нека их.

И принц је играо, и искре су летеле кроз црну трубу и губиле се некуд у загонетну дубину чељусти.... А даље у црне извоје уског вентилационог провода обавијеног сукном.... Затим у поткровље...

. . . .

Прво заблисташе дрхтаве буктиње Арбатске. Христи једном руком хваташе телефонску слушалицу, док је другом подерао зелену завесу.

— .... Пречистенску[1]) дај! Царице небеска! Другови!! Девет-сто тридесет особа пробудило се одједном. Видеше — змиским подрхтавањем зацрвенише се стакла. Свети угодници! Јој!... Врата стадоше пуцати као машинске пушке на бојишту. Госпођице! Ох, Госпођице!!! Један — ох — двадесет два... осамнаест 18... Краснопресненску[1]) дај!!...

.... Као бујица с петог спрата низ степенице јурнула је маса. На завојима степеница у лифтовима права Нијагара — до у подрум. По-мо-зи-те!... Хамовичанску[1]) дај!!...

Ех, јунаци ватрогасци! Неустрашими витези са црвено-позлаћеним шлемовима, у ланеном оделу. Развидаше степенице, замиљеше сви шмркови као црви. За Бога! За матер!... Ломили су кукама жељезне капке. Секирама су страховито ударали — као у боју, прскали су млазови десно, лево, у небо. Мати! Мати! Грми, тутњи, пролама се. У двадесетој минути Городска[1]) са искрама, огњевима, шлемовима...

— Али бензин, драги моји, бензин! Бензин! Пропадоше јадни људи, бензин! Ту до Пиљаеве Анушке, до собе 5. Пуцањ: једном. Још: је-дном!

.... Још небројено, небројено пута.... А онда је већ грозно засвирао рапсодију, али не мали принц, већ огњени краљ. И не capriccioso, већ страшно — brioso. Сретенску[1]) са сокачета да-а-ј! Вуци, тегли!... Ватра међутим Сретенској — поздравни пуцањ! Одјекнуо је тако, да на левом крилу у трен ока не остаде ни једног стакла. У средњем делу огњена бездан, а над њом као коротачки огртачи лептија вила су се жељезна парчад.

Бакарни шлемови јуришаше на ново крило, у средњем демон заковитла тако, да на 4 спрату из 49 броја баби Павловној, која је трговала бомбонима, закрчи пут. И пустив предсмртни јаук, излети баба кроз прозор, блеснув само жутим голим ногама. Брзу помоћ! 1—2231!!... Крвава лепиња да се лечи! Божји угодници! Вањушка је сагорео! Вањушка!!... Где је татица? Ој! Ој! Машину, машину! Шиваћу, по Богу... Завежљаји, кроз прозоре на асфалт буп — Стој! Не бацај! Другови!... А с петог спрата, на десном крилу, како звекнуше у завежљају једанаест тањира, остаци буржуаског финог порцулана! И био је Нилушкин Јегор, и нема га више. Место Нилушкине главе — каша, место финог порцулана — парчад у чаршаву. Другови! Јао! Тањку су заборавили!... Одступити са сокака! Опколи! Назад! За мајку божу, за Бога!

Електрична струја убила је у подруму једног од неустрашивих витеза. Славном смрћу погинуо је други у потоку бензина, који је разјареним пламеном летио наниже. Греду је извалило и убило трећег пребив му кичмени стуб.

У једној руци самовар, у другој икона у сребрним одеждама. У самим кошуљама. Вика, писка. У вици разлежу се удари секира. Опколи!!... Плафон! Како ће прснути, како ће треснути с трећег на други, с другог на први спрат.

[1]) пожарна чета.

То је већ пакао. Прави пакао. Из средњег дела тако зуји и трешти, да се коса јежи. Стакла последња и најудаљенија прскају.

Црви се даве у диму, љуљају се, под напором клипови се из руку трзају. Резерву дај!!... Али шта — резерву! На средњем делу на десет метара не прилази. Очи ће да испану....

. . . .

Први пут у животу Христи је плакао. Проседи, челични Христи. Поред сировог дебла у врту, на стази где је било осветљено тако да се и најситнији рукопис могао читати. Шуба му склизнула с плећи, и голих груди стајао је Христи. И није му било хладно. Лице Христиево било је такво, као да је он сам горео у огњу, па је био нем и није могао ни узвика пустити. Само је непомично посматрао онамо, где су кроз покретне црне сени провиривала у пламену огрезла непомична лица кариатида. Сузе су полако текле низ његове помодреле образе. Он их није брисао, и само је посматрао и посматрао...

Једном је само климнуо главом, када га Ељпит ухвати за раме и промукло рече:

— Но, шта сад више... Хајдемо, Борисе Самојловићу. Прехладићете се. Хајдемо.

Христи још једномману главом:

— Идите... Ја ћу одмах.

Ељпит се изгуби међу сенкама, међу буктињама, гњецкајући по раскрављеном снегу, гурајући се ка кочијашу. Христи остаде, погледа само на небо, које је већ бледело и по којему се њихала расплamтела ужарена звер поморанџине боје.....

На ту звер уперила је поглед и Пилаева Анушка. С пригушеним уздасима и јецајима трчала је она кроз мртве сокаке засуте снегом, а лице јој је од чађе и суза било као у вештице.

Час је шапутала неку глупост:

— Осудиће ме.... Осудиће, јадну мене.

Час је плакала.

Давно су већ остали за њом и јаук и узвик, и голи људи, и страшни одблесак на шлемовима. Тихо је било у сокаку и помало је падао снег. Али зверски трбух још је увек висио на небу. Све је треперило и преливало се. И тако се изнурила, измучила Пилаева Анушка од ужасне мисли „беда“, од овог огњеног одблеска-трбуха што се величанствено расплину по небу.... Тако се измучила, да ју је обузело неко тупо умирење, а што је главно, у глави њеној први пут сину светлост.

Застаде да предахне, спотаче се о неку степеницу, седе. И сузе су већ пресахле.

Подупре главу и први пут у животу јасно помисли овако:

— Људи смо ми непросвећени. Непросвећени људи. Треба нас учити, будале....

Одахнув, подиже се, и пође већ лаганим кораком. На звер се није освртала, само што је чађу размазивала по лицу и носом шмркала.

Звер међутим је бледела и тамнела поступно како је небо бледело. Претварала се у маглу, стискала се, извијала се у црни дим и сасвим ишчезла.

И на небу није остало никаквог знака, да је сагорео знаменити број 13. палата Ељпит — Рабкомуна.

Михаило Булгаков

(из збирке „Раковыя яйца“ Рига 1928.)

(С руског: *Милица Лашковић.*)

ПЕСНИЦИ У НОЋИ.

Речи које казасмо ветру
створене су од најдубљег мрака,
ал оне сију животу песника
ко врхунац у сјају сунчаних зрака.

Речи које згуснусмо у тежину
тамнију од икојег камена
имају опојну тишину
у облик претвореног пламена.

Додирујемо се судбинама,
кад причања почну да теку
и губимо се у погледима
у мутну прошлост неку.

На једну обалу хладну, далеку
тада смо пренесени;
низ једну сеновиту реку
тада смо однесени.

Као дрво ишчупано од ноћи
бурне у суморној олуји;
предани смо од срца без помоћи
сећању, тешкој струји.

И кад се вратимо с путовања,
уморни од прошлих живота,
дубоке су нам очи од сања,
а лице бледо од лепота.

Па докле гасну беле звезде
и нога клеца у сусрет дану,
хтели бисмо ко последњу песму
казати кривњу неокајану,

Франо Алфиревић.

МАЛОГРЂАНСКИ ПЕЈСАЖИ.

О ти наши уски хоризонти
с пролећима што миришу на балегу,
згрчене кућице на брегу усамљене стоје,
досада се цери у опустелим улицама.

Девојке ту вену иза орошених стакала,
ко цветови у лонцима на прозоре постављеним,
са погледима што у празнину буље.
Учмали малограђани се по кавaнама безнадежно вуку,
инктелектуалци пропадају у прљавим ракијашницама,
једнако болујући за сном у ком се све губи и ишчезава.

У летње вечери кораци празно звоне
а људи ко сенке нестају у вечерњим тишинама,
што ко тежак терет на душу лежу рано
тако да чујемо кад у житу запевају цврчци.

Тако идемо улицама и сањаримо о некој далекој жени,
о телу што блеска месечином обасјано,
о рукама белим што грле сладострасно;
мислимо да ћемо је ту сад на улици срести,
а знамо да ће и ово вече проћи празно у снима,
док и мисао наша не замре у тишинама.

О ту живот одвија се споро
и сваки ћифта големо богаство сања,
а велика локомотива што двапут зазвижди сваки дан
не доноси нам никаква спасења.

И тако све је штуро
и ако једна радио-антена у прљавом дворишту
бесмислено стоји.
Чезнемо за нечим затровани тишинама.

Илија Грбић.

---

* * *

Заболе ме твоја рана....
Тужим.
— Ноћ сребрена ледом ишарана,
воз просеца белим пољанама.
Куда летом?
Ноћ и пут без краја....
У звездама, у твојим мислима

У смрзнутим белим пољанама,
Тражим конац и почетак свега.
Питањима срце да изружим.
Заболе ме твоја рана.
Тужим.

Вера Обреновић—Делибашић.

ЉУБАВ.

У све се баште насмејем и чекам одзвук.
Над све се њиве наднесем и усхит срца тражим.
У свим баштама трепери ћутљив мук,
над свим њивама дрхти бео, маглен лук;
па надом далеком жеље срца блажим.

У избразданим длановима мојих рука
мутно се небо огледа као над мирном реком.
Наносих се рана, доста ме намучило мука,
тугујућ расплакан за баштовановом кћерком.

Плакале су усамљене врбе на обали.
Кричале су кумре с витих јаблaнова.
Низ брегове сузни грцаху поточићи мали.
Жуто лишће ко мртво падаше с јасенова.

Обистиниле се моје скривене слутње
и стишале све топле и меке страсти:
Отишла је! Неће никад више звук тихе љутње
ни глас серенаде страсне под њеним прозорима
у дрхтавим акордима падати и расти.

И тако, гледајући то све око мене,
све што је бар једну сузу за мене дало,
учинило ми се: баште, потоци, птице и жене,
све је то за моју љубав знало:
због мене у тиху тугу пало.

Хамид Диздар.

ЦРНА ГОРА И СРБИЈА У ГОД. 1876.

— ПРИЛОГ ДИПЛОМАТСКОЈ ИСТОРИЈИ ЦРНЕ ГОРЕ —

Пријатељство Црне Горе и Србије, одржавано још од Карађорђа и Петра I, смрћу кнеза Михајла прекида се. Истина, везе су привидно подржаване и даље, али правога пријатељства није већ било. Нема сумње, да је главни повод овом стању био династички ривалитет, али је он прелазио и на друге људе, према чему није ништа чудно, што је било српских државника, који су говорили: „Црна Гора није држава, него војнички логор, који има смисла само докле је ратовања“; или: „Велика је несрећа, што се у Црној Гори послије владика учинише књажеви“, и т. д.

Приближивала су се, међутим, тешка и одсудна времена. Устанак херцеговачки продужаван је, готово на силу, да би се дошло до сагласности између Србије и Црне Горе. У Србији било је стање рђаво. Владе су се мијењале свакога часа, а и књаз Милан хтио је у свакој прилици да има своје „ја“. Дошла је влада Чумићева, да је, моменат послије, у јануару 1876 замијени Стевановићева. Слаб кабинет Стевановићев дошао је брзо у сукоб са скупштином, коју књаз Милан распушта. Тим је дат мах опозицији, која је у новим изборима побиједила владину странку. Стевановићев кабинет одступа и књаз Милан повјерава састав владе Ристићу. Састав кабинета трајао је готово двије недјеље; предсједништво узео је Стевча Михајловић, а министарство спољних послова Ристић; Грујић је постао министар унутрашњих дјела. Сва ова три министра стајали су добро у народу, који је тврдо вјеровао, да је ова влада за рат с Турском. Но то се бар донекле могло закључивати и из престоне бесједе, у којој је казано: „Може се очекивати, да ће се пронаћи начин да се предели, којих судбина не може нам бити равнодушна, потпуно умире, јер Србија, као сусед тих покрајина, мора услед устанака, који се периодично понављају, више него икоја друга земља трпети и морално и економски“. Но, требало је чекати и на скупштинску адресу, која је објављена 11 септембра, у којој се, у колико се односи на Босну и Херцеговину, казало: „Ми не можемо и не смемо бити равнодушни према њиховој слободи. Скупштина је проникнута најдубљим осећањем захвалности, што види, да ће Ваша Светлост настојати са својом владом, да се узнемирени крајеви коначно успокоје и нашој патећој

браћи стално задовољење прибави, и на овом патриотском путу може Ваша Светлост потпуно рачунати на народ српски. Он је готов, да у то име стави на расположење Светлости Ваше сва средства, која би потребна била, да се овај велики задатак сретно изврши".

Скупштинска адреса примљена је одушевљено и у Србији и у Црној Гори. Поводом ње у званичном црногорском органу „Глас Црногорца" изишао је један патриотски чланак, у коме се, међу осталим, каже: „А што је позив Србије? На сваки начин да не може бити то, да помогне дипломатском настојавању, да се Босна и Херцеговина умире, што ће рећи, да Босна и Херцеговина потпану и опет у досадашње ропско стање. На сваки начин, да не може ни то бити, да истом дипломатском настојању, у бољем случају, помогне, да Босна и Херцеговина добију неке реформе, или повластице, пошто је извјесно, да је то гола обмана, која нити се може испунити, нити се народ у Босни и Херцеговини хоће с тим задовољити. Позив прави и једини Србије, то је: да са Црном Гором ослободи све земље српске у Турској. А који је најсходнији начин, да Србија изврши тај позив свој на понос и на част своју? — О томе не може размишљања бити, јер је само један, а тај је — рат с Турском!"

Али књаз Милан у души није био за рат; он је хтио да се ослободи владе, која је била за рат, и зато, дошавши 22 септембра у скупштину, изјави, да му је влада синоћ поднијела оставку, коју је он уважио. Министри се згледаше и напустише скупштину. Књаз Милан овом приликом одржао је скупштини један говор, у коме је наводио разлоге против рата. А кад је на његово питање: да ли је за рат? — одговорила скупштина једногласно, да јест, онда је он рекао: „Е, па добро, кад хоћете рат, нека вам и буде, ја с овим министарством нећу да ратујем".

Но, ипак, требало је саставити нову владу. Књаз је звао Христића, али је он одбио, с мотивацијом, да „не умије владати са скупштином". Одбио је и Ценић и Ф. Христић. Скупштина је била стално на окупу и најзад 28 септембра састави Каљевић владу. Говор, којим се нова влада представила скупштини, био је празан, но њега је допунио полузванични „Видовдан". Ту се, међу осталим, каже: „Кад су три цара апсолутно и пошто по то за мир, мала Србија не може њима никако пркосити. То се тако разуме од себе, да је излишно о томе и говорити".

У ово вријеме пада и женидба књаза Милана, о којој је он јавио књазу Николи писмом од 27 октобра, које је писмо донио на Цетиње Филип Христић. Ту се цаже: „Изјаве народне радости (приликом његове свадбе) у мојим грудима још више су оснажиле вољу и готовост, да за милу земљу и народ свој учиним све, што дужност и част налаже владаоцу Србије свагда, а особито у садашњим озбиљним приликама".

Књаз Никола није много вјеровао овим фразама, он је знао расположење књаза Милана за рат, и зато је он у разговорима с Христићем тражио отворено и јасно, да Србија и Црна Гора закључе

рат против Турске. Он је знао, да народ у Србији није против рата и радио је, да устанак у Херцеговини не малакше преко зиме, очекујући, с поуздањем, на прољеће рат с Турском.

Како је и народ и скупштина била за рат с Турском, није већ могао ни књаз Милан да се одупре. Србија се почела наоружавати и спремати за рат. Крајем јануара шаље књаз Милан по ђенералу Алимпићу ручно писмо књазу Николи, у коме му пише: „Ваша Светлост, потпуно задахнута осећајима, које и ја делим, ради боље и сретније будућности хришћанских народа на Балканском полуострву, изволела је увидети велику корист, коју би угњетели и српски и словенски хришћански народ задобио, кад би се између Црне Горе и Србије, поносних носилаца заставе ослобођења, начинио политички савез. Пошто ће пак брзо развијање догађаја на Истоку имати за вероватну последицу борбу крста против полумесеца, то смо се Ваша Светлост и ја такође сусрели у мисли, да је најпреча и најнеодољивија потреба, да се и војени уговор између наших држава склопи".[1]) Уз ово писмо донио је Алимпић и пројект тајног уговора и војничке конвенције.

Књаз Никола није примио у цјелости текст уговора и конвенције. Тако је чл. 5. који је гласио: „Високе уговарајуће стране обвезују се, да ускоре са војничком опремом тако, како ће крајем мјесеца марта 1876 г. бити за сваки случај за рат готове" — измијењен је тако, да рат има отпочети на 10 дана послије ратификације уговора, а ако би Турска прије тога заратила на једно књажевство, друго мора одмах да зарати. Чл. 6., који је гласио: „У случају, ако би високе уговарајуће стране по претходном договору и споразумењу заратиле с Турском, Србија се обвезује, да стави на ратну ногу 120.000 људи, рачунајући ту и резерву, а Црна Гора у исто време 15.000, рачунајући ту и резерву" — избачен је. Такође је избачен и чл 9. пројекта, који је гласио: „Обје уговарајуће стране сагласавају се, да до даљег споразумљења подржавају садањи устанак у Босни и Херцеговини, свака у предјелима, који су јој у домашају." Мјесто овог члана уведен је члан (VIII) о новчаној помоћи Србије Црној Гори. Измијењен је и чл. 12., који је гласио: „Овај уговор важи од дана, кад буде ратифициран од Њ. Св. Књаза Српског и Њ. Св. Књаза Црногорског" — и остало је да важи, кад га изасланици потпишу у Млецима.

И пројекат војничке конвенције претрпио је измјене. Тако чл. 1. био је веома дуг, у њему је било побројано, колико ће која књажевина дати од појединих родова војске, колико ће бити топова, метака и т. д. Тај члан замијењен је једном кратком реченицом: „Обе уговарајуће стране ступају у рат са свим својим силама". Избачен је и завршетак чл. 6., гдје се говори „о војиштима, на којима имају дјејствовати српско-црногорске војске". Избачени су, даље, сасвим чл. 8—11. У чл. 8. обвезивала се Црна Гора, да између Србије и

[1]) О овом извијестио је и Павловић војв. Божа Петровића писмом од 30 јануара.

Црне Горе држи 4000 бораца, који ће се ставити под команду српског војводе; у чл. 9. говори се о операцијама горњих саставних трупа; у чл. 10. да ће свака држава издржавати своју војску, док ће 4000 бораца црногорских (чл. 8.) издржавати Србија; чл. 11. „Заповедници појединих војска, које засебно дејствују, имаће право закључивати обуставе борбе, али само чисто локалне и не дуже од три дана." Надаље је избачена друга половина чл. 12., у којој се обавезују обје стране да се вежу телеграфском линијом, и то Црна Гора до Берана, а „чим се предио између Србије и Црне Горе од Турака очисти, Србија прима на се, да своју линију веже са црногорском". — Уопште конвенција је од 15 чланова сведена на 10.

Преговори око текста уговора и конвенције трајали су дуго, док и уговор и конвенција нијесу потписани у Млецима 3. јуна. Црну Гору заступао је војв. Станко Радоњић, а Србију члан државног савјета Димитрије Матић.

Истога дана кад је потписан уговор телеграфише Ристић војводи Божу Петровићу, да би било потребно наћи повод рату, а то ће се постићи тим, ако оде депутација од Србије и Црне Горе у Цариград и ако буде захтијевала, да Црна Гора уђе у Херцеговину, а Србија у Босну. То ће Порта одбити, и рат је ту. Црна Гора није хтјела пристати на то, јер је рок објави рата означен у чл. 5. Уговора и јер се „не слаже цијељ посланства ни само посланство са независности Црне Горе". У овом се успјело, па ни Србија није слала посланика у Цариград, али 6. јуна телеграфише Ристић на Цетиње, да се 14. и. м. тражи телеграфски овлаштење од Порте, да Србија уђе у Босну, а Црна Гора у Херцеговину, да те покрајине умире и себи их присаједине под сузеренством Порте. Као што се види даље из ове Ристићеве депеше, он је тражио стваран повод рату с разлога „што је опасно прецењивати своју снагу, а још опасније изазвати против себе целу Јевропу, изјаснивши се одмах с почетка против интегритета Турске; а друго, што не смемо примити на своју савест проливати српску крв, а не покушати претходно, може ли се и без крви добити".

Црна Гора није ни на ово пристала с разлога, што она као независна држава нити може тражити, ни примити Херцеговину под сузеренством турским. Ако већ Србија баш хоће да има стваран повод за рат, нека она тражи Босну, што ће порта одбити, и ето повода рату, у ком ће случају Црна Гора скочити одмах на оружје. Црна Гора се побојала, да Србија и поред уговора не уђе у рат и зато војвода Божо у депеши од 6. Ристићу јавља овако: „Но, ако сте ви, међутим, дошли до освједочења о немогућности рата, што би могли мислити по разлозима, које наводите за покушај обићи рат, било би нужно да нам јавите: да желите да важност уговора одмах престаје прије рока означеног за акцију". Ристић је 8. одговорио на депешу, да је неоснована претпоставка, да Србија избјегава рат, а што се ради, ради се у духу уговора који „не искључује право предлагања начина за лакши успјех уговорне цијељи".

9. јуна јављено је Ристићу, да је црногорска војска спремна за рат, да ће Порти бити послана нота, у којој ће се разложити, да због стања у Херцеговини подвргава свој одношај ријешењу рата. Ристић је одговорио 12. јуна, да ће Србија ући у акцију наредне недјеље.

Напокон, 15. јуна издао је ратну прокламацију књаз Никола, а 18. књаз Милан. Акција је почела 19., а 20. био је књаз Никола већ у Бањанима, а српска војска прешла је границу. Рат се водио успјешно. 5. августа саопштава Ристић, да „неке силе нуде своје услуге за примирје, које ће се морати примити", и пита Цетиње, што оно о томе мисли. Сјутра дан одговорено је с Цетиња, да је положај ратни у Херцеговини и Албанији добар, али ако се не може отклонити нужда примирја, нека се закључи примирје, али заједно за Србију и за Црну Гору. Ристић је одговорио 12. августа, да је Черњајев предложио, да је пријека потреба обуставити непријатељства и да је књаз саопштио страним конзулима да прима њихову понуду за престанак непријатељства под условом, да се то распростре и на Црну Гору. Цетиње је примило ово на знање, с тим, да засебно од своје стране изложи појединости за примирје, а у исто вријеме ће се обратити великим силама, што је и учињено 18. августа.

И дошло је до примирја. Турска је наредила 5. септембра, да се за осам дана обуставе непријатељства. По истеку овога рока Турска је 13. септембра продужила примирје још на осам дана. Ристић јавља 15., да не може продужити то примирје, јер није одређена ни демаркациона линија ни неутрална зона, а уз то се турска војска не држи примирја. С Цетиња је одговорено на ову депешу сјутра дан, да се не може продужавати примирје и да се књаз повратио к војсци, с одлуком да настави борбу. Међутим саопштено је владама Србије и Црне Горе, да је Порта изјавила 30. септембра, да је вољна, да закључи примирје на шест мјесеци. На то савезници нијесу пристали, но су тражили, да примирје не буде дуже од шест недјеља. Турска је хтјела, да што дужим примирјем добије што више времена, али, у страху пред руским ултиматумом, пристала је на двомјесечно примирје, почевши од 20. октобра, које је доцније продужено још до 17. фебруара 1877. За све ово вријеме засиједала је у Цариграду међународна конференција. Природно је, да су и Црна Гора и Србија жељеле, да имају тамо свога изасланика, али у том тражењу нијесу успјеле. Није остајало друго, но да се договоре, с каквим ће меморандумом изаћи пред велике силе. Предлог о мемоару дошао је од Ристића, који 31. децембра јавља, да би било потребно, да се у мемоар унесе, да се зла, која Турци чине нашем народу, „не могу предупредити автономијама по провинцијама, но по народностима". Цетиње је истог дана одговорило Ристићу овом депешом: „Уговорена цијељ нашега заједничког рата је ослобођење нашега народа у Турској. Према томе, ми се не можемо заузимати за автономију ни провинцијалну ни народносну, а и када би се налазили у положају, да морамо напустити прву уговорену цијељ, не бисмо били у стању одлучно упливисати на ријешења конференције. Стога се ми не бисмо могли

сагласити с вама у томе, да се у конференцији од наше ратујуће, српско-црногорске стране, чује ријеч за автономију, која и кад би дошла до остварења, не би имала бити плод нашега настојавања, него посљедица неповољних околности за остварење наше главне цјељи".

С овом депешом завршава се преписка између Србије и Црне Горе у овој години[1]). Како су се ствари развијале у идућим годинама, то ће бити задатак другога чланка.

Душан Д. Вуксан.

ЗАКОНИК ПЕТРА I ВЛАДИКЕ ЦРНОГОРСКОГ.

ИСТОРИСКО-ПРАВНА РАСПРАВА.

II.

Законик Петра I који има тридесет и три члана, може се с правом назвати кривичним закоником. Сем неколико чланова, који садрже одредбе друге врсте, сви остали говоре о кривичним делима, што је сасвим разумљиво, када се имају на уму прилике под којима је он донет. Законик је састављен и написан у главном на основу црногорских правних обичаја. *Ст. Новаковић* је за њега рекао, да се он пре може назвати одјеком народних правних мисли и обичаја него ли обичним створом законодавства у коме се законодавство према другима и комбинује[1]). *Х. Јиречек* мисли да су одредбе Законика заиста сачувани обичаји, који су можда унеколико измењени скупштинским одлукама[2]) Није испитано да ли је на Петров Законик имало утицаја и какво страно писано законодавство.

Законик проглашује једнакост пред судом: судије треба да пазе „своје обећање и заклетву да не преступе, или по хајтеру суде, него по правици маломе како и великому, јербо суд Божји јест". (чл. 22). Кривична дела кажњавају се од стране државе. Држава заштићује појединце и забрањује самовлашће (чл. 16, 18, 31). Законик ослобађа кривичне одговорности за крађу „дијете лудо, које би што од дјетињске лудости учинило, или друго чељаде, које нема чисте свиести и памети" (чл. 14). Он казни и покушај: „Ако се нађе да који судац заиште или узме мита". (чл. 24); „који човјек по данас обећа или .... даде ишта ...." (чл. 25). Застарелост кривичних дела Законик не предвиђа. Чак се у неким члановима изрично каже да је неће бити: „Такови

---

[1]) Документа, која се односе на годину 1876. штампају се даље, у *Грађи за историју. — Ур.*

[1]) *Ст. Новаковић,* Римско-византиско право и народни правни обичаји (Годишњица IX 1887, 220).

[2]) *H. Jireček,* Novovčké zákonodárstvi Černohorské (Časopis Českeho Museum 1864, 410).

убица .... да никада повратка на своју старину .... имати не може" (чл. 4); „ови рукоставник и убоица ако би се икад у којему драго мјесто ухватити или убити могао ...." (чл. 5); или: „..... прогнан и лишен вјечно сваке главарске части ...." (чл. 23). Олакшавајуће околности Законик предвиђа: нехотично учињена кривична дела — убиство (чл. 9) и похара (чл. 30), убиство у нужној одбрани (чл. 10), убиство због увреде части (чл. 8), убиство лопова у крађи (чл. 13). Отежавајуће околности су: убиство (чл. 2) или ударац (чл. 7) „од силе и опачине". Код крађе је отежавајућа околност поврат (чл. 17). Када се деси свађа и бој, суд мора да испита ко је први почео бој, а при доношењу пресуде треба узети у обзир „и остале од једнога или обојице учињене сагрехе" (чл. 6). Законик казни саучесништво у кривичним делима; „по чему зли људи кад не буду имали бранитељах, неће имати јакости чинити зло, како су се научили, а бранитељи неће злочинце бранити, када за њих стану плаћати и суду одговарати" (чл. 4). Закоником је нарочито спроведена заштита судија (чл. 26). Закон нема повратну снагу. Изузетак је учињен у чл. 14., где се каже да ће се крађе учињене пре „вере и заруке" (Стеге) судити по старим обичајима. Међутим, после тога времена, дакле од 6. августа 1796, судиће се по сентенцији од 1797. г., коју Законик своjим чл. 14. узакоњује. У чл. 17. се родитељима саветује да уче своју децу: „да зло не чине и туђе не краду, јер и онако бит ће им жалост када који за злочинство буде од суда кастигат". Незнање закона не оправдава се: „будући сетенција учињена за свакога пређе него ли је који зло учинио, и свакоме унапријед казано, да ни један после не може рећи, да није знао што закон за које зло изговара" (чл. 32). Законик прописује да свако при ступању на дужност „имаде најпређе учинити заклетву од верности по нижеописаном начину, како се чини међу свијем народом и у све велике и мале државе" (чл. 33). — У своме издању Законика, *Х. Јиречек,* поводом речи „по нижеписаном начину", у напомени каже: „Заклетва од г. 1796. Јуна 20: „Ми главари и старешине etc."[1]) Занимљиво је да овде *Јиречек* мисли на Стегу и да је ставља у 20 јуни, када је, као што смо видели, раније узимао правилно да је Стега постала 6 августа. Могло би се предпоставити да он мисли на одлуку од 20 јуна, али то свакако није случај, јер та одлука почиње: „Ми сви главари и старешине .....", док Стега само: „Ми главари и старешине ...." Међутим, оно „по нижеописаном начину", односи се на заклетву, која се налази на крају Законика, и која је требала да послужи у будуће као образац за сваку заклетву: „За сахранити и уздржати све ово више писано и на тридесет и три члана раздијељено, учинисмо свиколици заклетву, цјелујући честни и животворјашти крест и Свјатоје Евангелије, при том и свјатија мошти великомученика Пантелејмона". То нам потврђује и једна судска пресуда, у којој се каже за једног судију да је „пристао у савјет нечастивијех, не гледајући на то што је он клетву учинио на крст и свето христово јеванђеље, и на свете мошти св. великомученика Пантелејмона да ће радити на

---

[1]) *H. Jireček,* Svod (1880) 362.

опће народно добро и бранити законом Црногорца и Брђанина . . . .“[1]). Законик забрањује крвну освету (чл. 5, 18).[2]) У чл. 18. Законика каже се, да ће бити основано правитељство, „ . . . . . које има од нас постављено бити, да управља општенародне после“. Мотиви Законика често су унети у сам текст појединих чланова. Законик ступа на снагу од дана када га скупштина прими (чл. 2, 14, 15, 17, 19, 21). У случају законских празнина судије су судиле по обичајима и по својој савести [3]).

Као што смо раније казали, Петров Законик има највише одредаба кривичног права. Од тога чине изузетак неколико чланова из области приватног права и судског поступка, и чл. 20, којим се уводи порез.

Чл. 15 одређује на који се начин има продавати непокретно имање. Прво се мора понудити „близики“, затим „мергинашу“, па тек онда, ако они не би хтели купити, може се продати у село или у племе. Онај који продаје треба најмање пред три „поштена човека или сведока“ да „учини књигу“ о томе да је нудио родбину и суседе. Сведоци и онај који „књигу“ пише треба да ставе своје потписе (ако су неписмени да „крсте учине“), из ког су племена, а тако исто, датум као и место на ком је „књига“ писана. *Ст. Новаковић* у једној својој расправи о праву прече купње, насупрот *В. Богишићу* [4]), по коме би излазило да је тај обичај словенски, мисли да томе обичају треба тражити извора у римско византиском праву [5]). Међутим, *М. Веснић,* прво у критици на ту *Новаковићеву* расправу,[6]) а затим и у једној својој доцнијој расправи,[7]) заступа да *Новаковићево* мишљење неће бити тачно и каже за тај обичај да је „проста последица племенског живота нашег народа, и да је према томе ова установа израсла на нашем друштвеном организму сасвим независно од римског права“. *Веснић* наводи да су и други народи, на које

[1]) *М. Драговић,* Материјали за историју Црне Горе (Гласник 65, 1886, 191),

[2]) О крвној освети в. обимну расправу *И. Јелића,* Крвна освета и умир у Црној Гори и Северној Арбанији (1926) и тамо наведену литературу.

[3]) *G. Popović,* Recht und Gericht in Montenegro (1877) 30–31, нап. 1; *С. Дрљевић,* Организација црногорских редовних грађанских судова (Архив IX, 1910, 391).

[4]) *V. Bogišić,* Pravni običaji u Slovena (1867) 183.

[5]) *Ст. Новаковић,* Римско византиско право и народни правни обичаји (Годишњица IX, 1887, 214—234), Ср. *А. В. Соловјев,* Законодавство Стефана Душана (1928) 113. Сем примера, које *Новаковић* наводи по *V. Bogišiću,* Zbornik sadašnjih pravnih običaja u Južnih Slovena I (1874) 464—465, упућујемо на примере из бугарског обичајног права (код *Богишића* само из околине Трна): *С. С. Бобчевъ,* Сборникъ на Българскитѣ юридически Обичаи частъ I, томъ II (1902) 68—70. Ср. *В. Богишић,* Десетина судских записа из Паштровића (Архив I, 1906, 489—493, бр. 3 и 4)

[6]) Отаџбина XX (1888) 309 - 312.

[7]) *М. Веснић,* Општи Имовински Законик за Књажевину Црну Гору (Годишњица XII, 1891, 171—177).

римско право није утицало, на извесном ступњу свога развитка имали ту исту правну установу.[1]) Исто мишљење заступа и *М. Вукићевић* у својој расправи „Кратак преглед имовинских облика земље у старој српској држави“.[2]) *И. Строхал,* говорећи о чл. 15 Петровог Законика, каже: „Napose se u tome zakonu ističe, da je to nova ustanova, a ne vrijedi za prodaje, koje su obavljene već prije nego što je taj zakon stupio na snagu“[3]) Међутим, *Ф. Ј. Спевец,* у својој исцрпној расправи о праву прече купње[4]) (која је, узгред буди речено, остала незапажена у српској литератури) наглашује да се крај чл. 15 („ово се говори по данас за оне, који хоће што куповати, а не за оне који су до сад куповали“) не може узети „kao da je prekupno pravo uvedeno tek zakonikom. Zakonik propisuje ovim samo formalnosti uz koje valja činiti ponudu, da ne bude u konkretnom slučaju nikakove dvojbe o tom, ter je ponuda učinjena“[5]).

Други члан који говори о приватном праву (чл. 30) прописује накнаду штете, ако је нехотице „која мала или голема штета . . . . . учињена“.

Судским поступком бави се чл. 22, који у почетку подсећа судије да треба пре сваког рада да се опомену „што они гласом народа по вољи Божјој за судце и управитеље постављени јесу“, затим да треба Богу да се помоле, да „по правици (суде) маломе како и великому, јербо суд Божји јест“. Даље, прописује да се прво има саслушати једна па друга парнична страна, и пошто обе стране, „на пуну вољу изговоре свеколике своје разлоге“, да се има донети пресуда — сетенција. Крај члана одређује да се једна сентенција има „давати ономе, којему се пристоји; а друга једнака при канцеларији правитељства у записну књигу остављати“. Ако би при суђењу било два мишљења, побеђује оно на чијој је страни већина судија али да по души реку да они то „без свакога мита и хајтера својим разумом познају да је праведно како говоре“ (чл. 27). За судије и кулукције прописује се још да у доба када врше судске послове, не могу у исто време вршити и своје личне „будући (су) на општенародни трошак постављени“ (чл. 29).

Као што је речено, по чл. 20 Петровог Законика, уводи се плаћање порезе. То је било први пут да се у Црну Гору уводи пореска обавеза[6]). У тексту се каже да се порез уводи да би се

[1]) Ibid, 175—6.

[2]) Годишњица 23 (1904) 8—22.

[3]) *Iv. Strohal,* Otkupno pravo u starih Hrvata (Rad 189, 1911, 63).

[4]) *F. J. Spevec,* Pravo bliže rodbine glede odsvoja nekretnine (Mjesečnik. IX 1883, br. 7—12) и засебно: О праву прече купње још: *Vl, Mažuranić,* Prinosi IV (1913) 560—575; *Ж. М. Перић* у *Ст. Станојевића* Народној Енциклопедији III, 793 - 798.

[5]) Ibid. 641—642 = засебно 71—72.

[6]) *М. Ж. Јовановић,* Финансије и финансијске установе Црне Горе (Босанска Вила XXV, 1910, 247).

одржали „правитељство и судници и војска“, која ће народ чувати и обезбеђивати од свих злих дела. Он износи годишње на сваку кућу „парах илити динарах шесдесет“. Порез скупљају у својим кнежинама кнезови с главарима и донесе га у одређени дан („на дан рождества пресвјетија Богородице“) у цетињски манастир, где га предају правитељству, а од њега, за потврду, узимају „писмо“. У члану се напомиње да је „Преосвјештени Господин Митрополит и Кавалер Петар Петровић најпрви дао цијели доходак од свијех земљах Цетињског Манастира, које се находе у Сињачки Читлук .....“ У „Цетињском Крисовуљу“ налази се опис границе сињачке (изд. *М. Драговић*, „Прилози за историју Црне Горе“, Летопис Матице Српске 167, 1891, 10—12). Сињац је мало село у Лешанској Нахији, близу Горњег Блата (Скадарског Језера). по *В. М. Г. Медаковићу* („Црна Гора и нека објасњавања о њој“ 1868, 45), приход је био „од читлука Сињца и Бобије 2000 талира“).

Изрази којима су у Законику обележена *кривична дела, кривци и казна,* врло су разнолики и неодређени[1]). Тако се за обележавање кривичних дела налазе ови изрази: зло (чл, 17, 18, 32), злочинство (чл. 4, 17, 19), крвопролиће (чл. 17), безакоње (чл. 17), самосилије (чл. 31), грабитељство (чл. 31), лупештина (чл. 14, 17), крађа (чл. 13, 17), покрађа (чл. 14), похара (чл. 16, 30), штета (чл. 16, 31), преузам (чл. 16, 31), дерачина (чл. 31), свађа (чл. 6), кавга (чл. 19), немир (чл. 28), смутња (чл. 18, 19, 28) и т. д. И за обележавање кривца називи су врло разнолики и многобројни: убица (чл. 2, 4, 5, 17), издајник (чл. 1, 23, 33), кривац (чл. 25), злочинац (чл. 4, 32), напастник (чл. 10), напастни човјек (чл. 31), крвник (чл. 4), општенародни крвник (чл. 1), неверник (чл. 33), земаљски непријатељ (чл. 4), беззаконик (чл. 11, 12), грабитељ туђе деце (чл. 11), проклети хулитељ закона Божија (чл. 12), губитељ душ християнских (чл. 12), хајтер? (чл. 23), митник (чл. 23), лупеж (чл. 13, 17), похарник (чл. 30), рукоставник (чл. 5, 13) и т. д.

Закоником се казни: издајство земље (чл. 1); прављење нереда на јавним местима (пред црквом и на пазарима) (чл. 19); изазивање нереда на мегданима (чл. 21);[2]) отмица жене „иза жива мужа“ или девојке (чл. 11); срамоћење и бешчашћење судија (чл. 26)[3]) Затим казни се поп, који некога венча са отетом женом или девојком (чл. 12);[4]) судија ако кога бесправно брани, издаје тајне суда и прима

[1]) Ср. *G. Popović* Recht und Gericht in Montenegro (1877) 58 нап. 1. Правну анализу Законика извршили су у главном *G. Popović* op. cit., и *А. К. Машановић*, „Из кривичног и грађанског права Црне Горе“ (Архив XVIII, 1920).

[2]) О мегдану: *Љ. Стојановић*, Прилог историји Црне Горе времена Степана Малог (Годишњица XI, 1889, 318–319); *В. М. Г. Медаковић*, Живот и обичаји Црногораца (1860) 83—86; *Ј. П. Ив-ић*, Мегдан (Браство IX - X, 1902, 370—7); *И. Јелић*, Старо црногорско правосуђе (Цетиње и Црна Гора, 1927, 273 нап. 1, 274 нап. 1). Ср. *Јов. Н. Томић*, Мегдан у Срба XVI и XVII столећа (1902).

[3]) Ср. чл. 111 Душановог Законика (*Ст. Новаковић*, Законик Стефана Душана 1898, 203).

[4]) Ср. чл. 28. Карађорђевог Криминалног Законика (*Ст. Новаковић*, Уставно питање и Закони Карађорђева времена 1907, 119).

мито (чл. 23, 24); кулукција [1]) који не врши уредно своју дужност (чл. 28); онај, који подмићује судије (чл. 25). Закон казни још и крађу: говеди, кошница и брава (чл. 14); коња или вола (чл. 17); сваку „покрађу из куће или из обора, и остале различите лупештине“ (чл. 14), као и то ако би неко „силом и задорицом навлаштито похарао“ туђе имање (чл. 30). Телесне повреде су тако исто Закоником забрањене. Тако Законик казни кривца ако у свађи рани кога пушком или ножем (чл. 6); затим ако од „силе и опачине“ рани кога „оружјем или дрвом или каменом“ (чл. 7); или ако га удари „ногом или камишем“ (чл. 8), и, најзад, ако се деси да нехотично рани кога (чл. 9). Код убиства Законик разликује хотимично, нехотично [2]) и убиство у нужној одбрани. Хотимично убиство („од силе и опачине“) кажњава се чл. 2. Нехотично убиство се забрањује чл. 9, а убиство у нужној одбрани чл. 10. Убиство лопова у крађи (чл. 13), (1 октобра 1853 г. послат је распис капетанима, у коме се каже да се лопов у крађи може слободно убити, и да ће онај ко га убије добити двадесет талира награде од кнеза (Записи III, 1928, 236), као и убиство предвиђено у чл. 8 (ако ко удари кога „ногом или камишем“ па га после ударени убије)[3]) не повлаче собом никакву казну. У чл. 5 одређује се, ако над насилним убицом не буде одмах извршена казна „да га најкрајњи Црногорац или Брђанин једнако убити може колико и они, којему је он брата убио, и тако да се пребије један за другога, а прави да не може место кривца страдати“. На неколико места у Законику у опште се не одређује казна. У чл. 29. прописано је да „судци и управитељи“, као и кулукције, не могу вршити своје приватне послове у исто време кад су на дужности „како ће бити у земљи мир и тишина бољи“, али се не одређује казна у случају неизвршења. Исто се тако казна не налази и у чл. 31, којим се забрањује самовољна освета према кривцу.

Као што је речено, и изрази којима су у Законику означене казне, врло су разнолики. Казне нису увек прецизиране: у великом броју чланова оне су врло неодређене. Тако, у чл. 1 за издајника (поред друге казне) каже се: „вечноме проклетству и анатеми предасмо, и од сваке чести и поштења братскога испустисмо“. У чл. 6 се за свађу из ината прописује: „кметовати[4]) рани прама чеса буде праведно .... оставити кастиг ђе се пристојало буде“[5]).

[1]) Кулук је у главном имао дужност да мири завађена племена, председавао му је гувернадур. (Ср. *С. Дрљевић*, loc. cit. 392; *Љ. Бакић*, О правосуђу у Црној Гори, Архив XXIII, 1923, 163; *И. Јелић*, Крвна освета и умир у Црној Гори и Северној Арбанији 1926, 66).

[2]) Zbornik I (1874) 587—589.

[3]) По Грбаљском Статуту (чл. 6), за убиство у овом случају убица има да плати „половину главе т. ј. 50 цекина“ *Ст. Новаковић*, Законски Споменици 1912, 105).

[4]) За израз *кметовати* в. *Вук Караџић*, Рјечник (1898[3]) 288. *И. Јелић*, op. cit. 84—86.

[5]) *Вл. Ђорђевић* (Црна Гора и Русија 1914, 50) неосновано узима да је у овом члану „казна — — — новчана глоба“.

Затим, у чл. 7, ако ко кога рани „оружјем или дрвом или каменом ..... на правду Божију да се рана и глоба двоструко суди". За нехотично убиство (чл. 9), као и за убиство у нужној одбрани (чл. 10), прописује се, да „таково зло пристоји судом лијечити, како се може боље учинити". Даље се у једном члану прописује, да ће кривац бити „подложен кастигу према његове кривице колико заслужио буде" (чл. 16). На једном се месту каже још краће и неодређеније, само: „биће подложан кастигању" (чл. 18). Чл. 21. забрањује изазивање нереда на мегданима, а такве мегданџије „битће кастегом од суда земаљског и од свију нас ћеран како злочинац и вазмутитељ народа". За судију који неправедно суди, прима мито, или издаје тајне правитељства, поред друге казне, каже се да ће бити „и сувише подложан жестокому кастигу" (чл. 23). Чл. 26 прописује: „Ако ли се који нађе да речене судце обесчести и осрамоти, то ће свијех нас, који смо их поставили, осрамотити, и ми ћемо таквог искат, да свијема за безчест и срамоту одговори". Ако се деси насилне похаре, онда се за кривца прописује: „таковога суду земаљскоме објавити, да буде кастигат како злочинац и супротивник тишине земаљске" (чл. 30). У неколико чланова позива се на казне изречене у ранијим члановима. Тако се у чл. 4. за саучесника каже да га треба „ћерати и кастигат како и самог убивалца". У чл. 11. наређује се да се кривчево „имуће — — — процијени и раздијели, как и онога кои самосилно чојка убије". Најзад, чл. 14 Законика позива се на одредбе из сентенције од 1797 г. и те одредбе узакоњује. У чл. 17 позива се на казне из чл. 14. Даље се (чл. 19) оставља суду да он изрече казну: ко прави неред на пазару, или пред црквом „да се има хватат и суду земаљском предават". Новчана казна прописује се на више места у Законику. Она је прописана у чл. 8: за ударац „ногом или камишем" плаћао је кривац „цекинах педесет". Према издању законика од *А. Н. Попова*, кривац је сем тога давао „глобе Црногорцима цекинах педесет". Новчана казна се одређује и у чл. 14: за украдено говедо или за украдену кошницу плаћала се осудбина дванаест цекина, а земаљска глоба десет. За брава је осудбина износила пет талира, а глоба десет. Осудбина је давана као накнада штете, а глоба као награда судијама (до 1831 г., када су судије почеле добијати плату).

За остале крађе требало је проценити ствар, „па напрама цијене поставити приличну глобу и осудбину, на пример рећи, која ствар један грошваља, на то нека буде осудбине грошах пет, а глобе грошах десет". На ове новчане казне позива се чл. 17. Конфискација је предвиђена чл. 1 Законика. У чл. 3 наређује се за убицу: „његово имуће да се има све од мала и од велика процијенити и од тога половину дати ономе, коме буде зло учинио, а другу половину за глобу земаљску узети". На ту се казну позива и чл. 11, и одређује да се њоме казни онај, који изврши отмицу удате жене или девојке. [Чл. 54 Грбаљског Статута за отмицу девојке, без пристанка њених родитеља или њеног, предвиђа глобу од педесет цекина. Казном лишења звања казни се поп који венча човека са тако отетом женом

или девојком „или с другом коју закон не допуштаје венчати" (чл. 12).] Та иста казна прописана је и за судију, који кривце на суду беспавно брани, прима мито, или издаје тајне правитељства (чл. 23, 24). [Чл. 32 Грбаљског Статута кажњава кмета или кнеза који прима мито: „да му се убије два вола и да их поједе књежина; и да више не може никад у кметове ни за кмета бити"]. Та се казна налази и у чл. 28, који је прописује за „непослушна или лењива и безбрижна кулукџију", као и за оног који би „заметнуо немир и смутњу међу дружином". Казна прогонства прописана је за издајника (чл. 1). [У пресуди над обатом Долчијем (*М. Драговић*, Материјали за историју Црне Горе, Гласник 55, 1884, 292) каже се да је овом члану за издајника предвиђена смртна казна. Да чл. 1 прописује смртну казну мисле и *G. Popović*, op. cit.. 64, § 91 нап. 5. и *Л. Поповичъ*, Черногорскій владыка Петаръ I (1897) 107. Међутим, из текста Законика то се не би могло извести. Казна у овом члану је прво неодређена: „— — — вечному проклетству и анатеми придасмо и и од сваке части и поштења братскога испустисмо — — —" а затим „— — — да таквога општенароднога крвника и вес његов дом између нас искоренимо и да од њега никога не оставимо". Изрази „искоренимо" и „неоставимо" односе се овде не лично на издајника, већ и на целу његову кућу и породицу. Тешко је поверовати да би се смртна казна имала над свима њима извршити. У пракси се, вероватно, смрћу кажњавао сам издајник, а прогонством „вес његов дом".] За онога који изврши отмицу девојке или жене, поред жива мужа (чл. 11); и за попа који би венчао човека са тако отетом женом или девојком (чл. 12). Само на једном месту у Законику налази се казна лишења слободе. У чл. 25. прописује се за онога ко би дао судији мито „да стоји за сваки цекин недељу дана" „под затвор у темницу". „Тавница у којој су затварали кривце, била је само једна и то на Цетиње. У сву Црну Гору није више нигђе било тавнице. И ова је једна јадна и невољна: мрачна, влажна, без одрине и без сваке потребе која се оће за људе". (*Медаковић*, Живот и обичаји Црногораца 1860, 126). Мито припада као награда соку[1]), ако насочи човека, који га је дао, или судију који га прими.

Мало је чланова у Законику, којима се прописује смртна казна[2]). Она се одређује за онога који убије човека „од силе и опачине". За таквог убицу се каже да се „не може никаквим благом откупити" [*В. Ђорђевић*, (Црна Гора и Русија 1914, 49) мисли да је у овом чланку предвиђена смртна казна с овим нарочитим наглашењем да се не може кривац откупити, због тога „што се пре овог закона сваки убилац могао *откупити*"], већ да има бити „обешен, или

[1]) Важнија литература о соку и соџбини: *Медаковић*, Повестница Црне Горе (1830) дод. 13—15, и Живот и обичаји Црногораца (1860) 122--124: *Вук Ст. Караџић*, Живот и обичаји народа српског (1864) 273, и Рјечник (1898[3]) 711—722; *G. Podović*, op. cit 86—87; *Лука Грђић-Бјелокосић*, Из народа и о народу I, 219—221; *А. С. Јовановић*, Приносци II (1900) 28—29.

Како се извршавала смртна казна *М. Медаковић*, Живот и обичаји Црногораца)1860) 127.

камењем побијен, или огњем из пушака разнесен“ (чл. 2). На ту казну позива се чл. 17, који је прописује за крађу коња или вола извршену „у којему драго месту у Црној Гори и у Брдима, или у Приморју нашој братији и пријатељима, који се находе у цесаро-краљевској земљи и држави“.[5]) Разлог што је тако строга казна прописана за крађу, налази се у самоме томе члану: „Будући када украде туђега вола или коња, он сву чељад од онога дома уцвијели, више него једно чељаде да закоље, а особито сиромаш, која другог коња ни вола нема — — —“. Тим истим чланом, кажњава се смрћу крађа у повратку, ако би лопов украо „брава или коју другу ствар која ваља као један брав“. Први пут се казни новчаном казном (истом као у чл. 14). По други пут, међутим, казни се смрћу „зашто се већ лупежи трпети и подносити не могу“. У неколико чланова у Законику, прописане су по две, или више казни уједно. У чл. 11 казна прогонства иде заједно са конфискацијом имања; у чл. 12 казна лишења звања са казном прогонства; у чл. 23 казни лишења звања додата је једна доста неодређена: „и сувише подложан жестокому кастигу“.

Стега од 6 августа 1796 г. носи у главном обележје међусобног обећања и заветовања: „друг другу, племе племену, нахија нахији тврду и чисту веру и ријеч од чести и поштења дадосмо да се издати и преварити међусобом нећемо“ (чл. 1). У чл. 3 и 4 говори се о издајнику и на њега се баца проклетство као на „Јуду предатеља Господа, и како [на] злочестиваго Вука Бранковића који издаде Србље на Косово“, а затим се још прописује „да га буде анатема и да јест пред Богом сего света и будушчаго одговорник“ и „крв наша на њега и на чада његова од земљи на него, јакоже Авеља да вопијет и да останет како крв Христа Спаситеља нашего [на] народ Еврејски“ (чл. 3. Осим тога, такав се издајник одлучује „од сабора и обшчества — — — да чести и поштена нема“ (чл. 4). „Писмо“ се оставља потомству и ономе ко буде Црном Гором владао („ако би Бог внаше вријеме уздигнуо и послао кога гођ овом земљом управљати и владати“) да би се и у будуће знало „да и у то вријеме и во век они издајник и његов род да немају чести ни поштења ни остале милости никакве — — — —“ (чл. 4).

(Наставак у идућем броју).

Радмила Петровић.

---

[5]) „Према томе, законски није било строго забрањено четовање по турским крајевима“. *G, Popović,* Recht ind Gericht in Montenegro, 1877, 61, § 86, нап. 4). Ср. *П. Миљанић,* Постанак цетињске тамнице (Правник III, 1893, 539).

ГРАЂА ЗА ИСТОРИЈУ И ФОЛКЛОР.

ПРЕПИСКА ИЗМЕЂУ ЦРНЕ ГОРЕ И СРБИЈЕ У ГОДИНИ 1876.

(1)

Овдје се штампају 132 документа, махом депеше у шифрама, које су измијењене између Црне Горе и Србије у години 1876. Ова преписка интензивна је од 15. априла, па до краја године, док је од 1. јануара па до 15. априла сачувано само шест докумената, а изгледа, да их много више није ни било. Колико се види изгубљена је — ако је уопште постојала — депеша, која би била одговор на Ристићеву депешу од 20. јануара. Изгубљена је, даље, депеша Ристићева од 30. априла, али се њен садржај види из одговора на њу. Осим тога изгубљене су још по двије депеше између 6. и 11. октобра и 22. и 28 новембра, а и неколике депеша кнеза Милана, махом честитке, дакле, депеше без значаја.

Да је ова преписка овако добро сачувана има се захвалити томе, што се она у Цетињском Држ. Архиву налази у три преписа. Истина, ни један препис није потпун, али се из њих свих могла саставити цјелина.

Потребно је још напоменути, да су сачувани оригинали тајног уговора и војничке конвенције.

Д. Вуксан.

I.

Ристићу

8. I. 1876.

Официра Андрејевића нанио је пут овдје. Сутра креће за Биоград са два Арбанаса. Дали смо му 131 талир на признаницу.

II.

Од Ристића.

29. I. 1876.

Господин Ранко Алимпић, државни саветник, одређен од књажевске владе ради познате вам ствари, готов је да пође на Цетиње. Међутим дознајемо из новина, да се неки турски паша налази на Цетињу, да преговара с Вама. Молим јавите ми на чему је ствар.

III.

Кнез Милан кнезу Николи

30. I. 1876.

Ваша Светлост, драги брате.

Прошле јесени, после мог венчања, сматрао сам за братску дужност објавити Вам тај за мене значајан догађај. У тој цељи послао сам Вашој Светлости министра на расположењу г. Ф. Христића, коме сам у исто време поверио родољубиву мисију, да још боље учврсти досад постојеће пријатељске свезе између нас и наших књажевина. Себи могу само честитати, а Вашој Светлости благодарити на усрдном пријему мога посланика на Цетињу. Том је приликом Ваша Светлост, потпуно задахнута осећајима, које и ја делим, ради боље и сретније будућности хришћанских народа на балканском полуострву, изволела увидети велику корист, коју би угњетени и српски и словенски хришћански народ задобио, кад би се између Црне Горе и Србије, поносних носилаца заставе ослобођења, начинио политички савез. Пошто ће пак брзо развијање догађаја на Истоку имати за вероватну последицу борбу крста против полумесеца, то смо се Ваша Светлост и ја такође сусрели у мисли, да је најпреча и најнеодољивија потреба, да се и војени уговор између наших држава склопи. Ваша је Светлост такође изјавила жељу, да се у Београду саставе пројекти тих уговора. Спречени досад нашим унутрашњим пословима, нисмо били у стању одмах одазвати се жељи Ваше Светлости. Чим је, пак, народна скупштина довршила свој рад, то сам сматрао за прву своју думност, да дам израдити оба пројекта на начин, који по мом мишљењу најбоље одговара нашој значајној улози братској, у данашњим озбиљним опасностима, када је на коцки будућност хришћанства на Истоку. Ја ћу бити веома сретан, ако нађем и овом приликом код Ваше Светлости ону готовост, којом сте се вазда одзивали свему ономе, што се тиче заједничких интереса наших књижевника[1].

---

[1]) По препису, оригинал изгубљен.

IV.

Ђор. Павловић вој. Божи Петровићу.

30. I. 1876.

Господине Председниче,

Влада Његове Светлости Кнеза Милана потпуно убеђена о прекој потреби заједничког сугласног рада и узајамног потпомагања у нашој опште народној ствари, хита, да се с највећом готовошћу одазове живој жељи Владе Његове Светлости Књаза Николе, по којој би се имали што пре на чисто извести и утврдити основи за заједничку радњу обојих посестримских влада.

Овом мишљу руковођена, а у вези са преговорима вођеним са г. Филипом Христићем за време његовог бављења на Цетињу, Влада је Његове Светлости Кнеза Милана у горњој цељи одредила и опуномоћила државног саветника, каваљера г. Ранка Алимпића, који ће до који дан бити на Цетињу.

Част ми је господине Председниче, о овоме известити Вас, с тим, да ово сматрате и као одговор на Ваше многоуважено писмо од 27. Децембра пр. године и да изволите и овом приликом примити уверење мојега отличног поштовања.

30. Јануара 1876. г.
у Београду.

Ђор. Павловић.

При дну:
Господину Божи Петровићу,
Председнику Сената и т. д. на Цетиње.

V.

Од Ристића.

19. II. 1876.

Новикову у муд (!) телеграма књаза Горчакова дали смо овај одговор: Србија због општег стања на истоку и у предвиђању могућих евентуалности послала је Алимпића на Цетиње да утврди заједничко споразумење између ње и Црне Горе на основи, да се њихови интереси као солидарни сматрају вја (!) следствено. Мисија господин Ранкова има за цел да предпрети (!) једнострану акцију једне или друге земље, ма какве природе обколи (!) акција била. Мисија по себи нема непријатељски карактер ма спрам кога. Уосталом о њој има сазнања господин Карцов.[1])

(Наставак у идућем броју).

[1]) На неколико мјеста у овој депеши шифре су рђаво откуцане.

ИЗ ЈЕДНОГ НАПИСА ЊЕГОШЕВОГ ШКОЛСКОГ ДРУГА.

Стари народни учитељ у Херцегновом, покојни Петар Достинић осамдесетих година прошлог века написао је и потомству оставио једну свешчицу од 22 листа с обе стране, у којој је са великим жаром родољубља, на прост и некритичан начин записао оно што је чуо и знао о Манастиру Савини. Како је, више мање, готово цела грађа коју „писатељ“ износи позната из доцнијих монографија о Савини, овде ћу, као ствар од другог интересовања, саопштити само оно што говори о Јосифу Мршићу—Троповићу, познатом учитељу Његошевом, као и мршаве податке које „писатељ“, као владичин школски друг и сапутник, даје о гостовању својем по Црној Гори. За остале интересе држим да би рукопис требало предати на чување истом манастиру.

Правопис је стари под утицајем новога (при чему нарочито пада у очи, да *је* поред правога места, често има графичку вредност *и* или *иј*), ја текст дајем новим. Ево га:

Манастир Савина била је втори Јерусалим; у њему су се извршивала црковна сва правила како у Јерусалиму, вазда а наособито у вријеме када је светопочивши отац архимандрит Дабовић приносио славне науке из Русије, не само што је своју братију у манастир учио, него су код њега летили многи младићи из Боке. А то јест, код њега је био на науку блаженопочивши протопрезвитер Богдан Милиновић, протопрезвитер Симеон Злоковић, отац Христифор Вучић, отац Иван Радовић, отац Александар Аврамовић, отац Александар Цвјетковић, отац Тома Накићеновић, отац Никодим Лазаревић, отац Тома Васиљевић, отац Сава Лучић, отац Георгије Петровић, отац Теодор Поповић, отац Јосиф Мершић речени Троповић, бивши унук светопочившег оца архимандрита Дабовића.

Исти отац Јосиф јест био парох у Топлу година тридесет и шест, будући да у стара времена калуђери Савински држали су Топлу, Поде, Сасовиће; и ове парохије добро су потпомагале манастир Савину.

Ово неколико речица што сам у мом животу чуво, преставља̀м ја старац од година седамдесет 70. Знам да није у реду ово писано, за које молим да добри и паметни читатељи поисправе и уредно доведу. Препоручавам нашој сербској младости да се унаприједа потруде писати штогод да се нађе од својих ђедовах. Да су наши стари писали ако ће какогођ, боље би смо ми Срблљи данас напредовали, али, на жалост, нијесу, него су се само старали да пусту торбу напуњају цекина. Пак ђе су данас ти цекини? Разграбише несити адови, разграбише љута звјерад по ноћи, Бог да им судија буде.

Знам да ће многи пресуждавати ме, то јест, порицати, критикати. Нека критика колико год оће, знам и ово, по чистој мојој дужности, казати.

Кад се престави мој ујак Јосиф, у Топлу, од напрасне смрти калфа, долеће настојатељ манастира Савине, су три велике барке, под Топлу и одвуче све његово благо и тециво што је стеко у Топлу

у 36 година: новаца преко двадесет иљада фиорина, и сувише робе преко пет хиљада фиорина.

Рећи ће критика: одакле калуђеру Јосифу толики новац? Он је у Топлу служио година 36; он је у Савовиће служио година 12; њему оставио светопочивши ђед отац архимандрит Дабовић, цекина тристотине, аустринскијех, и ове је цекине дао на добит: сто и педесет покојноме Марку Аћимову Гојковићу, а сто и педесет покојноме Петру Сушићу, који су му добит плаћали; он је у Топлу по 50 и по 60 ђеце учио, како и данас још има људи који су код њега учили се; он је мало од кога плаћу примао, али је био почаћен регалима.

Код њега се поучавао светопочивши Втори Владика Петар Петровић три љета, именом у дјетинству Раде, син Томе Петровића, и наком три љета његовог одшествија из Топле, к свом стрицу Первом Светом Архиепископу Петру, ја, писатељ, јесам с истијем на Цетиње пошао, и тамо два мјесеца на Цетиње проводио; јесам красно примљен био и с истијем моием бившијем другом Радом јесам вријеме проводио, а то јест на Његуше и кроз многа села кроз Црну Гору, које је нас проводио бивши његов свештеник, Јосиф Бућина. На Његушима јесам пребивао дана 15, код дичније фамилија Петровића. Такођер јесмо били у Ћекliће на дан светог Пророка Илије; и ту је било множество народа; свету божествену службу служио је вриједни блаженопочивши отац Никола Матановић, и код истога оца Николе јесам три дана проводио. Такођер јесмо три дана проводили на Кућишта, код вриједнога старца, блаженопочившег оца Петра Калуђеровића. И после мог возвратка у Ерцег Нови у моје отечество, би ми даровато, од Светог Архиепископа Петра, цекина дванаест аустринскијех, то јест, говорећи ми: „Ово ти је, моја душо, дарак за љубав што си се лијепо гледао и љубио с моием синовцем Радом, а педесет цекина аустринскијех, било је послато ујаку Јосифу, говорећи ми: „а ове педесет предај твоме ујаку, за воспитаније и за науку коју је положио около мојега синовца Рада“.

Имао би још доста доказати, али је доста повјести како од мене ненаучена и простог старца. Молим да се умилостиви паметни и учени мој мили и дични отечественик, и да узме ову малу моју повјестницу, и нека је разгледа и, ако по случају, нађе штогод да је вриједно, нека поправи; а оно што не ваља, то се мора бачити.

*

Ово је крај овој Повјести, али је доцније другим пером и другим мастилом (као стари писци кад им остане који лист празан), по народном предању, опет некритички и наивно ухваћеном, написао додатак о другим црквама у близини, о гостовању св. Саве у Херцеговини „код неког господара и честитог Србина Сима Томашевића“ од породице краља босанскога Твртка и т. д., па свршава с Тврдошем „али у надежди живимо да ће нас свемогући Бог обвеселити и да ће и опет свети манастир Тврдош воскреснути“, и т. д., што су већ писатељеви унуци доживели.

Д-р *Михаило Вукчевић*.

БЕРАТ НИКШИЋСКОГ ВОЈВОДЕ ПЕТРА ГАВРИЛОВА НИКШИЋА.

„Царски берат

издан у Цариграду почетком мјесеца рамазана 1047. по Хеџри[1]) од стране султана Мурата IV. сина Ахмета I. на име хришћанина Петра сина Гаврилова, којим се исти именује ћехајом и кнезом у селима: Требјеси, Лубије[2]) (?), Гудељима, Вршта[3]), Доње Подгорје[4]), Лучица[5]), Глибовцу; која села припадају Никшићској Нахији у херцеговачком санџаку. Повод овом наименовању је тај, да је кадија Нҗовог Хазрулах, јавио цару, да су иста села од старина имала свога ћехају и кнеза, те је по обичају да се опет именује један, усљед чега је предложио горепоменутог Петра, Гаврилова сина, који је у сваком погледу достојан и способан за вршење њему повјерене дужности. Зато се издаје овај берат предложеном Петру и налаже му се, да предузме дужност ћехаје и кнеза у горепоменутим селима и кад је буде вршио, није ником са стране дозвољено да му се уплиће и мијеша у његове послове. То узмите на знање и повјерујте моме узвишеном берату!“

Берат ми је превео добар зналац турског језика Г. Риза Мудеризовић, чин. зем. музеја у Сарајеву.

Оригинал се налази у мојој збирци.

У берату именовани, Петар Гаврилов, рођени је синовац чувеног херцеговачког војводе Грдана Никшића. Он је послије војводе Грдана најзнаменитији херцеговачки војвода из турског времена. Помиње се као војвода у многим документима из доба Кандијског рата. Он је с Никшићима, Риђанима, Пјешивцима, Дробњацима и Плањанима (Колашин) отео Рисан од Турака 1649 и предао га Млечићима.

Војвода Петар имао је синове: протопопа Гаврила, војводу Вукала, војводу Батрића, кнеза Драгића и Милутина. — Од прва четири су сви Требјешани. Никшићско војводство задржали су његови потомци (Требјешани) све до своје разуре 1789., када је прешло на други огранак племена Никшића, Бојовиће.

Из овог берата се не види кога је Петар заменио у дужности кнеза и ћехаје, а вероватно свог оца Гаврила.

Андрија Лубурић.

---

[1]) Турском датуму одговара 27 децембар 1638 по ст. к. [2]) Назив села Лубије сада не постоји; [3]) назив Вршта је ваљда искривљен назив села Бршна; [4]) Подгорјем су се називали ранији Озринићи код Никшића; [5]) Лучицом се назива земљиште поред р. Грачанице, гдје се она почиње пробијати између Жировнице и Требјесе.

НАУЧНИ ПРЕГЛЕД.

Светозар Томић, *Десетогодишњица уједињења Србије и Црне Горе*, Брасство, XXIII, 1929, стр. 123—182., и посебно.

За ових десет година од уједињења, код нас се врло мало писало о догађајима који су претходили капитулацији Црне Горе, о радњама црногорских званичних и незваничних фактора у изгнанству као и о покрету после ослобођења, који је довео до стања створеног решењема Велике Народне Скупштине у Подгорици. И оно што је написано о тим стварима, најчешће је тако жучно или пристрасно, било да се која теза брани, да ће будућем историчару бити знатно отежан посао у тражењу праве истине. А то је штета, јер поменути догађаји заслужују пуну пажњу и очекују једног објективног испитивача којему неће бити главна брига да свали што више кривице на једну страну и истакне и велича поједине заслуге. Ти догађаји припадају прошлости и њих као такве треба схватити. Од људи који су у њима узели видног учешћа, а њих има још пуно, треба очекивати, иако знамо колико је за њих то тешко да не речемо немогуће, да изнесу *онај део истине*, који они знају и који ће моћи после другима послужити.

Г. Светазар Томић, у раду чији смо наслов горе исписали, покушава да дадне нешто више и да обухвати, после једног малог увода, све догађаје од краја 1915 до краја 1918 године, задржавајући се, разуме се, највише на оним у којима је он лично учествовао или их је могао најлакше пратити. Г. Томић је изнео извесне податке и документе, који су интересантни и који ће добро доћи сваком ко се буде бавио овим догађајима. Међутим, рад г. Томића, и у целини и у неким појединостима, не чини нам се довољно критичан нити непристрасан.

Г. Томић није унео у свој рад довољно опрезности и критичко-историског духа. Кад, на пример, на једном месту, у коме су доста добро описане муке и невоље Црногораца под окупацијом, каже да су Аустријанци интернирали „све мушкарце, осим деце и стараца“, то је скроз нетачно. Јер осим официра, школованих људи (и то не свих), и једног дела војника одведених у заробљеничке логоре, и нешто одметника у шуми, већина је Црногораца остала код кућа и то, мислимо, из простог разлога што Аустријанци нису имали рачуна да их интернирају. Ово претеривање г. Томића само по себи није

важно, али је карактеристично: јер се овде не ради о новинарском чланку за пропаганду, и зато га помињемо.

Већа је грешка кад нам г. Томић не даје извесне документе у потпуном верном препису. Тако, између осталога „упут у неких 11 тачака“, који је Пашић дао шефу Црногорског Одсека при Министарству Спољних Послова на Крфу, г. Томић износи у *„приближно* истоветном тексту“. За разговор између краља Николе и Пашића, на Цетињу крајем 1915. г. Томић не наводи никакав извор и не допуњава га другим важним разговорима и препискама, који се односе на исте догађаје. А од тога је нешто публиковано и могло се искористити у овом раду.

Поред тога, читалац убрзо добије утисак да је рад г. Томића написан *pro domo sua*, па нам се због тога и његово процењивање догађаја чини несигурним. Г. Томић је и сам учествовао у неким радњама које износи или, прецизније, он је био шеф Црногорског Одсека при Министарству Спољних Послова на Крфу и у том својству, у друштву других црногорских интелектуалаца он је дошао, одмах после ослободилачке војске, да развије своју акцију за уједињење Црне Горе са Србијом. Чини нам се да, у овом делу свог рада, г. Томић прецењује знатно заслуге своје и својих другова. Он чак и сам себе демантује, јер, с друге стране, г. Томић на више места упорно тврди да су сви Црногорци свом душом били за уједињење. Шта више он тврди, у једној белешци истина, да су се поједини крајеви за то изјаснили још пре доласка њега и његовог друштва. Али одмах после тога, г. Томић ипак разлаже да се „са свију страна радило против униониста и њиховог рада“. Да би истакао тај рад (јер унионисти, то су он и његово друштво), г. Томић запада у велику грешку и чини грдну неправду, када међу оне који су одмагали (са Талијанима и Арбанасима), убраја и интерниране црногорске официре који су се баш тих дана били вратили својим домовима. Њих 261 на броју, од којих сваки има за собом своје братство или део племена, одлучно се изјашњавају, у једној прокламацији на народ, за уједињење, спремни да га бране својим животима, и они по г. Томићу „одмажу и чине неприлике“ њему и његовом друштву који спроводе уједињење! То је већ недопуштено прецењивање својих заслуга, јер је сваком ко познаје прилике у Црној Гори јасно да је народ имао више поверења у своје официре, који су се пуне три године злопатили у ропству, него у неколико људи који су Црну Гору били напустили већ дуже времена и који су се и поред својих најидеалнијих намера, за многе сада јавили у пози спасилаца и јединих носилаца слободе.

Учинили смо ових неколико напомена, не с намером да потценимо макар чије заслуге, него са жељом да потакнемо друге да кажу своју реч о догађајима у којима су учествовали или о којима имају било каквих неиздатих докумената.

Дужност наших млађих историчара ће бити да све то проуче и дадну што је могуће вернију слику ове периоде наше уже историје.

Н. Банашевић.

КЊИЖЕВНИ ПРЕГЛЕД.

Стојан Церовић (уредник): *Црногорци о себи и животу.* (Унутр. наслов: „Примјери из живота Црногораца: његовог чојства, витештва и карактера“. 8° стр.1—119. Никшић 1929, цијена 20 дин.).

Ово је друга књига у овој години о истом предмету[1]). И добро је, што се овај материјал почео спасавати од заборава. Доиста мало касно, но — боље икад него никад. Овај материјал требало је покупити најпослије до шездесетих година прошлога вијека. До тада је права анегдота и живјела, до тада су се још добро и памтиле анегдоте о савременицима Петра Светога, Владике Рада и Књаза Данила, а било је још и мудрих и духовитих људи, који су стварали анегдоте (разумије се нехотице). Послије тога времена нема већ ништа особито, истанчао је дух, анегдота је мршава, без поанте, често празне ријечи. Ово није напамет речено. Није потребно знати масу анегдота ван ове двије књиге, доста је и њих прочитати, па да се види, да новије вријеме није дало духовиту анегдоту. А има нешто још и горе. Велики број анегдота није из народа, њих су стварали поједини људи, да из ничега, тобоже, створе нешто духовито. Духовит човјек и ту би нешто створио, али кад се с овим послом бави глуп човјек, природно је, да ће и анегдота бити глупа. Али овоме има лијека. Ту је уредник и његов кош. Да су уредници схватили овај посао озбиљно — а то су морали — ми бисмо данас од 260 анегдота (колико их има у ове двије књиге) имали их око 100, и то би све било чиста пшеница, а овако је она измијешана толико с кукољем, да се зрна пшенична тешко виде. Хоћу с овим да кажем само то, да ми за рђаву збирку анекдота не кривимо „скупљаче“ и „састављаче“, већ кривимо уредника; он је — кад већ нијесу његови помагачи — морао да одабере оно што је вриједно.

Ми смо до сад говорили уопште о обје ове збирке упоредо, али да будемо лојални, треба да признамо, да је збирка г. Павићевића далеко боља од збирке г. Церовића, ако и она прва није без доста приговора.

И ако Г. Церовић (као и г. Павићевић) обећава, да је ова књига анегдота тек прва од његове збирке, ми ипак нећемо чекати читаву збирку, да тек тада о тој рėчемо свој суд. Рећи ћемо за сад правично и у најбољој намјери, да би будуће збирке биле боље.

139 анекдота у књизи г. Церовића могу се у главном, подијелити на три групе: а) добре анегдоте, б) анегдоте с добром поантом, али слабо, већином „књишки“ препричане, и в) слабе.

На жалост, најмање их је из прве групе, и оне, махом, носе на себи биљег „записивача“. Одлична анегдота треба да је као н. пр. бр. 35. *Да се укопа с грдилом* (стр. 33), или као бр. 59. *Пеко Савићев и ага* (стр. 47), или као бр. 139. *Црногорци свуда о јунаштву* (страна 118).

[1]) Прва је Мићуна Павићевића: „Црногорци у причама и анегдотама“. Београд, 1928.

Много је анегдота из друге групе. Несавјесни скупљачи својим додацима учинили су, да су изгубиле своју праву вриједност многе добре анегдоте. Нарочито упозоравам на анегдоту бр. 21. *Војвода Марко и Маркиша Ивановић* (стр. 23). Ово је, доиста, не једна од најљепших, но најљепша анегдота црногорска; на жалост, онај који ју је послао г. Церовићу, није умио да је исприча, па је све изгубила. Ево примјера, како несавјестан „скупљач“ упропасти најбољу ствар! Или на пр. бр. 36. *Одговор Ђола Лабана* (стр. 34). Зар је у осталом и било потребно штампати ову анегдоту, кад је она онако лијепо испричана у збирци г. Павићевића разумије се, без онога рђавога завршетка: „ружнији је од моје главе“? Исти је случај и с анегдотом бр. 41. Разлози тога Ђола (стр. 36), која је тако лијепо (и истинито!) испричана у збирци г. Павићевића, док у збирци г. Церовића не значи ништа. Слична је и прича бр. 52 *Суд Луке Зекина* (стр. 43). Ова је прича без ефекта, ефекат би имала, кад на измирење не би пристао онај, коме није била глава разбијена, а не онај с разбијеном главом. Ваљда тако и треба да буде, иначе је суд Лаков сушта глупост.

Рђавих анегдота је готово највише, више од трећине читаве књиге. Што н. пр. има у анегдоти бр. 1. *Марко Миљанов и Јусо Мучин* (стр. 7)? Ову глупост испричао је сигурно Вуле (који у њој говори највише о себи), а како је Вуле непоуздан могао се г. Церовић лијепо увјерити из „Записа“ (књ, II. стр. 116 и књ. III. стр. 91). Али што је духовито у причи бр. 7: Не умријети него погинути (стр. 13) и ако тај догађај назива „састављач“ — типичним! Такве су и приче бр. 11. *Драго Вујовић* и *освојење Барденолша* (стр. 16); бр. 12. *Довитљивост Голуба Дорашировића* (стр. 17); бр. 23. *Васо Сајичић и бег Јерчанин* (стр. 25); бр. 25. *Избори за бригадира* (стр. 26); бр. 26. *Досјетљивест Станоја Завишића* (стр. 26); бр. 27. *Авро и Маријан у Рогозан* стр. 27); бр. 32. *Разговор Ивана Делевића и Шемши паше* (стр. 32); бр. 37. *АвроЦемовић и Качак Салко* (стр. 34); бр. 45. *Смрт Мргуда Радошева* (стр. 39); бр. 46. *Муке Господареве с Беранцима* (стр. 39); бр. 47. *Дар попа Риста Бошковића* (стр. 40); бр. 56. *Смрт Малина Мујовића* (стр. 45); бр. 57. *Трговина и командирски грб* (стр. 46); бр. 61. *Књаз Никола и Граховски командир* (стр. 48); бр. 65; *Столе Секулов и арачлије* (стр. 51.); бр. 76. *Да се не задоцни од смрти* (стр. 59.); бр. 91. *Молитва Св. Петру* (стр. 74.); бр. 92. *Незаборављена освета* (стр. 75.); бр. 94. *Бригадир Мартиновић и Милосав Исковић* (стр. 76); бр. 114. *Књаз Никола и Сердар Мојичић* (стр. 95); бр. 116. *Мало Маријановић о великим људима* (стр. 96); бр. 118. *Војвода Иво Раков о женама* (стр. 98.); 136. *Црногорци о Цару Русије* (стр. 115. Свакако од свих ових прича је прича бр. 15. *Књаз Никола и главари из Васојевића.* (стр. 19.). У тој би, ваљда, требало да буде духовито шест пута поновљено: хм... а... у, хм... а... у! Што је, опет уредник нашао духовито у ријечима Радомира Кривокапића: „Савле, Савле, зашто ме гониш?“ (стр. 42), па у глупавим стиховима Јефтовића—Полимца: „Снијег пао, дођ' не могу, — казни платом — валај Богу! (стр. 42)

а у поп-Илијиним ријечима: „да му уно фиорино ди пју преко плате“ (стр. 83), — то, сигурно, ни он сам не зна. Што је, напоком, требало њему уносити неслане вицеве као нпр. *Освештништва и Лукавство* (стр. 11), па *Молитва попа Мића* (стр. 20) и др.

Још нешто. Класично тло даје и класичну анегдоту. То класично тло, у овом случају је стара Црна Гора. Чим прича постаје у крајевима класичнога тла, или у крајовима ван тога тла, она нема вриједности, нема једрине, нема садржаја. То је веома лако доказати и из ове књиге анегдота г. Церовића. Из Васојевића н. пр. забележено је 27 анегдота, од тих би 6 биле добре, да их записивачи нијесу искварили, али их 21 не вриједи ништа. Да их је уредник избацио из књиге, а то је могао и морао учинити, број његових рђавих анегдота био би сведен на половину, а већ самим тим књига би много добила.

Душан Д. Вуксан.

ПРЕГЛЕД ЧАСОПИСА.

Slovansky Prehled. (Зборник за познавање политичког, господарског, социјалног и културног живота словенских држава и народа. Број 1 — за јануар — година XXI — 1929.)

Овај угледни часопис чешки, који већ пуних 20 година излази у Прагу, највише под уредништом пјесника и публицисте Адолфа Черног, Лужичког Србина, има у свом 1 броју за 1929 годину — као у осталом и обично, неколико врло успјелих чланака. Тако:

„J. Добровски и преставитељи словенске науке“, K. Paul; „Л. Н. Толстој и Словенство“, J. Horak; „Западњаштво П. Н. Миљукова“, J. Slavik; „Школство у Југославији“, O. Kolman.

Поред ових чланака „Словенски Преглед“ како му и име свједочи, доноси и преглед догађаја у Југославији, Бугарској, Русији, Пољској и код Словена у туђим државама: Њемачкој — (Лужички Срби) и Румунској.

„Преглед догађаја“ — региструје догађаје објективно и без коментара, онако како су објављени у јавности. То вриједи како за политичке догађаје код нас, тако и код других словенских народа.

Чланци су мале пригодне студије:

О J. Добровском, поводом стогодишњице од његове смрти; о Толстоју, поводом стогодишњице од рођења 1828—1928; о П. Н. Миљукову, поводом 70-годишњице од рођења; о школству у Југославији поводом подношења законских школских пројеката бивше Народне Скупштине.

Јосиф Добровски, 1753—1829 г., отац је славистике. Он је први ударио научне темеље проучавању словенских језика и словенских књижевности. Добровски је једини од својих чешких савременика

који је имао срећу да не само позна словенске земље путујући сам по тим земљама, него и успоставити и дуго одржавати пријатељске везе са предњим словенским научницима — славистима оног времена.

У научне сврхе посјетио је преко Финске Добровски 1792 Петроград и Москву и вратио се 1793 преко Варшаве, гдје се дуже задржао, у Праг. Те исте године посјетио је Италију и на обратном путу се задржао у Љубљани, а тек много доцније, 1825 г., успио је да пропутује земљу Лужичких Срба, у Њемачкој. У Бечу се Добровски ближе упознао са Србо-Хрватима, који су били у кругу пријатеља Копитарових, с којим је одржавао пријатељске везе, и ако се у многим питањима нијесу слагали. За нас је важно знати, да Добровски није никада разумио епохалан рад нашег Вука Караџића, колико год је Капитар био противног мишљења и настојао да и Добровски призна важност Вукове реформе. Није се могао сложити са увођењем народног језика за књижевни, његову граматику је сматрао за плитку, речник за непотребан. На наваљивање Капитара није Добровски хтио написати рецензију о речнику и т. д. Иначе лично су били добри пријатељи. После првог састанка Вук пише — Мушицком — о Добровском:

„То је најљепше, што ја у њему нисам видјео погурена буцмаста и трбушаста врата, (Добровски је био свештеник), него сува, висока и здрава старца, како само у Ерцеговини старци од 60 година могу бити. Бре, знате, да би још могао у Шумадији кладе прескакати, па још с барјаком у десници руци!!“ 1823 г. Вук га је посјетио у Прагу. Исто тако је скептички гледао Добровски на будитељске напоре чешких родољуба и с неповјерењем гледао на њихова настојања да регулишу чешки језик за науку и за умјетничка дјела! Добровски није волио те новотарије. Био је сувише конзервативан да појми смјеле планове и настојања младе генерације, да положи тврде основе „за обнову културног и књижевног живота словенских народа“. Али поред свега тога, Добровски заузима прво мјесто у стварању славистике, он је отац њен, и својим огромним научним ауторитетом благотворно утицао и на савремене и на доцније представнике словенске науке. Његова граматика чешког језика, и „Instituiones linguae slavicae dialecti veteris“, узимате су за узор писања граматика других словенских говора.

* * *

Чланак „Толстој и Словенство“ — посвећен је односу Толстоја како к сопственој нацији тако и к словенској. Како је познато, Толстој је био противник национализма, схватајући национализам као узрок за потцјењивање других народа, као непоштовање права тих других народа, те усљед тога као извор сукоба и насиља. За њега национализам и патриотизам није могао бити само одбранбен, нужан за противстављање насиљу, и осигуравање мирног развитка свих духовних и душевних моћи које карактеришу један народ као посебну индивидуу. Досљедно томе Толстој је био противник словенофила, и њихова настојања за окупљање Словена.

Узрок оваквом држању Толстоја према налионализму и Словенству ваља тражити:

а) с једне стране, у његовој основној идеји — у његовом погледу на свијет — „непротивљења насиљу“, (а национализам, прему њему, неминовно изазива насиље); и

б) с друге стране, у непознавању Словенства.

J. Horak је склон да овом другом разлогу, непознавању Словенства, прида скоро претежан значај за познати однос Толстоја према патриотизму, национализму и Словенству. Међутим тај отпор не лежи у непознавању Словенства. Словенство је Толстој могао упознати да је за то било расположења, тим прије што је долазио често у врло интимне везе са представницима појединих словенских народа.

Његова противност према патриотизму, националном покрету уопште, и словенских народа посебно, извире из основне идеје његове философије, идеје *непротивљења злу*.

Ослобођавање и стварање националних држава, здруживање на подлози крвног и језичног сродства по Толстоју не може водити к срећи и миру човјечанства. Само здружавање на вјерској чисто хришћанској подлози, на подлози братства и љубави, по Толстоју може човјечанство постићи срећу на земљи.

Словенство као цјелину, а свој народ као дио те цјелине, узима у обзир само у толико у коли[illegible]лико вјерује да ће Словенство прије свих хришћанских народа прихватити [illegible] и привести у живот основне принципе хришћанства.

Идеју Толстоја може прихватити, и п[illegible]рихваћа је, сваки истински пријатељ човјечанства као идеал. Али разво[illegible]ј човјечанства доказује да је до тога идеала необично далеко, и да се [illegible] к њему можемо приближити тек у врло дугим етапама. А да је једна [illegible]од врло важних етапа, на том недогледно дугом путу, и етапа национа[illegible]лизма, о том, прама нашем мишљењу, не може бити дискусије.

Али је Толстој извршио један огроман уплив на младо ру[illegible]ско, а може се рећи и на словенско покољење, изведавши га из површн[illegible]ог либерализма и принудивши га на озбиљно третирање вјерског питања, на озбиљнији однос према питањима моралним, и великим проблемима у прогресу човјечанства.

Литература појединих словенских народа, као у осталом и свјетска, дугују Толстојевом генију врло много и као преставнику психолошког реализма, и као великом епском књижевнику и гениалном умјетнику уопште.

Чланак о Миљукову нема за нас непосредног интереса. Чланак о нашем школству заснован је на недавно објављеној статистици, која је као посебни прилози, предата била са законским пројектима бив. Н. Скупштини. Закључци су у суштини исти они који су нам познати из наших листова.

Д-р Н. Шкеровић.

БЕЛЕШКЕ.

Д-р Петар Слијепчевић, *Поклонства по Задужбинама*, Н. Сад, 1929 (Прештампано из *Летописа М. С.* књ. 319, св. 2).

Нашу средњевековну уметност проучавали су до сада скоро искључиво стручњаци, археолози и историчари уметности, и то више страни него домаћи. Као и свака уметност, она, међутим, треба да говори сваком ко има смисла и осећања за лепоту. Потребно је, разуме се, за њено разумевање и уживљавање у њене лепоте извесно знање уметничке технике и стилова, као што је неопходно за схватање књижевних дела, поред писмености, и извесно књижевно образовање. Кад то стекне, један обдарен и надахнут писац може нам дати интересантних тумачења и драгоцених личних доживљаја.

Доказ је за то и г. П. Слијепчевић са својим есејем о нашим старијим задужбинама за које се он свестрано интересовао и које је с пиететом обилазио. Он ту, не више него на табак и по штампане хартије, са једном дивном и одмереном речитошћу обухвата и тумачи цео многоструки процес стварања и развијања наше средњевековне уметности, улазећи нарочито у „психолошки и естетски доживљај нашег народа“ коме је пала у део тешка али часна дужност да, поред политичког, прими и уметничко наслеђе старе Византије на Балкану.

Жалимо само што г. Слијепчевић, задржавајући се каткада на фактима, можда из неоправдане бојазни да не изгледа лаик у овим стварима, није дао више места својим размишљањима и закључцима, који су то заслуживали. Да поменемо само крај, важан и актуелан, где г. Слијепчевић, тако одређено и правилно, указује чиме се наш савремени уметник може инспирисати или боље што не сме имитирати у нашој старој уметности.

Н. Б.

Мих. Булгаков. — Књижевне везе наше и данашње Русије сведене су на најмању меру. Нешто због општих прилика у свету, нешто због нашег обраћања европском Западу и тражења тамо књижевних узора, стари добри односи међу књижевностима нашом и руском почели су слабити у новије доба, да их готово сасвим нестане у рату и нарочито после њега. Међутим, међу млађима руским писцима, једнако онима у Русији и онима за границом, има их од европског гласа и од несумњивог талента. Упознавање с њиховим стваралачким радом може бити од несумњиве користи и за наше књижевно стварање, те ће у нашем часопису повремено излазити преводи најбољих ствари млађих руских писаца.

Један од таквих добрих писаца је и Мих. Булгаков, чију приповетку „Палата бр. 13“ доносимо у овом броју часописа. Релативно млад човек (рођен је 1892), Булгаков је успео да стече књижевно име и у Русији и ван ње. Највише славе пожњео је својим романом „Бела

гарда“ („Дани Турбиних“) и истоименим позоришним комадом, који је, прошавши сву тортуру совјетске цензуре, успео да буде приказиван у московском Художественом Театру, док у наше дане није насилно скинут с репертоара. Иста судбина задесила је и друге његове комаде, и једино још његове приповетке („Кобна јаја“, „Ђаволијада“ и др.) имају ревносних читалаца и у Совјетској Русији.

Сликајући у својим делима крваве дане руске револуције и друштвено устројство после ње, Булгаков као уметник увек остаје на висини непристрасности, подвргавајући својој незлобној иронији и подсмеху и совјетско друштво и његове противнике. Јер главна одлика талента Булгаковљева је иронија, али иронија не груба, пакосна, него блага, лака. Насупрот старијим руским писцима, па и већини данашњих совјетских, којима је у стварању главно фотографско снимање стварности и трагање за истином, Булгаков, поред тога што је добар реалиста, много, врло много полаже на творачку инвенцију, нарочиту пажњу посвећује фабули. Због тога код њега има пуно фантастичности, случају је дат велики значај, те се његове ствари читају ванредно лако, и читаоцу се тешко одвојити од његових необичних, чудноватих приповедака испричаних најозбиљнијим тоном. Неверица сасвим ишчезава, јер се на сваком кораку сусрећемо с добродушним ироничним осмехом пишчевим, нарочито према совјетском животу са свима његовим нелогичностима, те се на крају крајева осећамо као очарани измишљеном, невероватном причом. То је опет резултат пишчевог осећања мере, јер и у иронији и фантастичности он опет иде до граница допуштеног, не подвргавајући јој уметничке захтеве једног у основи реалистичног причања.

И. З.

„Црногорац“, календар за 1929. Подгорица. Штампа штампарије „Уједињење“.

Ове године Подгорица као да преживљује неко да речемо књижевно пробуђење: у њој су штампана два календара и почиње излазити један часопис. И ако је сваки почетак тежак, а у књижевности можда и највише, ипак сваки плански и сигурни почетак има свој значај, било по својој моментаној важности, било по ономе што се од њега може очекивати. Књига која је пред нама тешко да спада у ред таквих књижевних покушаја. И ако годишња публикација, за чије је припремање и уређивање било довољно времена, календар „Црногорац“ мало задовољава и својом садржином и техничком опремом. Сви чланци су о мање више познатим, често и вулгаризованим стварима из црногорске политичке и културне историје, а већина књижевних прилога у слабој је вези с правом књижевношћу. Спољашњи изглед и опрема календара не задовољавају ни најпростији укус. Не знамо ни ко је календар издао, ни ко га је уредио, јер на њему то нигде не пише.

И.

ЧИТУЉА.

Јозеф Холечек. — Шестога марта (ове године) преминуо је J. Холечек. Популарни чехословачки књижевник и новинар, члан Чешке Академије, одушевљени и заслужни панслависта чије је име знано у свим словенским земљама — био је већ на прагу седамдесетседме године свога врло плодног живота. До последњег дана, у одређеним часовима шетње, примећивана је прашким улицама уочљива и симпатична фигура старога „мистра“! — некадашњег борца са Вучјег Дола. Велики пријатељ југословенског народа, називан у својој земљи црногорским и сељачким „војводом“, умро је напрасно, још увек свеж и оран за развијен и напоран рад.

Родио се 1853, у скромном сељачком дому, у околини Водњана (Јужна Чешка). Његов родни крај дао је, у малом размаку времена, Хуса, Жишку, и Петра Хелчицког, — тројицу од највећих врхова словенског генијалног духа. Гимназију је завршио у Табору, чувеном месту Хусиста („Таборићана“), које вођаше из победе у победу један од најгенијалнијих војсковођа света, Јан Жишка. У том малом, историском месту, прослављеном из времена најсјајнијих борби за народну слободу, млади Холечек стао се одушевљавати нашом народном поезијом, заносити се панславистичким идејама и хероизмом нашега народа. Ту се здружио са неким Србима и отпочео свој књижевни рад.

Убрзо даје му се прилика да оствари једну своју горљиву жељу. Кад је пукла „Невесињска пушка“ (1875), он је већ у Црној Гори и међу устаницима; — прати борбе, и дописује *Народним Листима*. Тако почиње своју изврсну новинарску каријеру, да за цео свој даљи живот — педесет и неколико година — остане главни сарадник и један од уредника тог угледног прашког листа. Својим дописима, писаним са пуно дивљења према српском прегалаштву и готовости пожртвовања за националне идеале, он одушевљава чехословачку јавност за словенски југ, а себи брзо стиче широку популарност. Годину доцније, кад су црногорске трупе и званично ушле у рат, он узима личног учешћа у њиховом окршају са Турцима, као што је то чинио и његов велики земљак Јарослав Чермак. Касније, опет ће доћи да дуже времена (1882—5) проведе међу Црногорцима, и да се боље упозна с народним животом. Он тада постаје омиљена личност у Црној Гори, где се сâм лично осећа као рођени завичајац.

За прву десетину година своје књижевне и новинарске делатности, као резултат бављења у Црној Гори, Холечек је дао неколико дела: *Црна Гора* (1876); *За слободу* (слике из црногорских и херцег. бојева са Турцима, књ. I—III, 1878—80); *Црногорске приче* (књ. I—II, 1879—81); *Црна Гора у време мира* (књ. I—III, 1883—5); *Јуначке слике црногорске* (књ. I—III, 1884—9). Преко тих списа највише, Ц. Гора постаје једно време идеалом Чехословака у погледу пожртвовања и неузмичне борбе за националну слободу. Доцније — након бављења у својој земљи и путовања у Русију — он се опет враћа

Црној Гори, и издаје књигу: *У Црној Гори и Црна Гора крајем XIX века* (1899).

Холечек је дао и неколике збирке својих успелих превода наших народних песама, — *Херцеговачке песме* (1876), *Српска народна епика* (књ. I—II, 1906, 1913); *Народна епика босанских мухамеданаца* (књ. I—II, 1917, 1920). Написао је и књигу *Босна и Херцеговина за време окупације* (1901). После рата (1922), издао је свој опсежни еп *Соколовић*, у коме је опевао Мехмед-пашу Соколовића. Недавно је изашла његова књига са последњег му путовања по Југославији *(У Југославији год. 1924, књ. I)*.

У неколико својих дела — *Разнолико читање* (књ. I—III), *Огледало нашег народног друштва, Руско-чешке капитоле, Одлазак у Русију* —, Холечек говори о што приснијој, и што стварнијој словенској узајамности. У значајној брошури *Подајмо руку Словацима*, он — још пре педесет година — развија идеју народног унитаризма Чеха и Словака, и говори о њима као деловима једног народног организма. У делима: *Потребни су високи бедеми, Чешка шлехта, Народна мудрост, Трагедија Јулија Грегра, Прве три године Чехословачке Републике, Сељаштво* — бави се социјалним, политичким и националним проблемима свога народа. *Перо* (књ. I—V) дело је успомена из властитог му живота. Превео је фински народни еп *Калевала* (књ. I—V), једну збирку из финске народне лирике *(Кантелатар)*, и једну из бугарске народне епике *(Јуначке песме народа бугарског)*.

Највеће и најбоље дело Холечково јесте опсежна кроника из јужночешког народног живота *Наши* (књ. I—X). Дело је написано развучено, али са дубоким познавањем народног живота. Ту је публициста, етичар и романтик преузео мах уметнику, али дело ће остати као одличан документ за познавање и проучавање живота на селу, народне душе, говора, обичаја, традиција и простонародне животне мудрости. Писац *Наших* најмоћнији је представник сељаштва у чехословачкој народној култури. „За њега су сељаци били истински људи, прави народ, и у томе је био романтик као Челаковски и Сметана“ — каже г. Арне Новак.

У рукопису је оставио: завршну (X) књигу *Наших, Хумореске*, завршну (V) књигу *Пера*, и један замишљен роман из времена великоморавског кнеза Растислава.

Холечек је најтипичнији представник славенофилског смера у чехословачкој литератури. Био је велики и убеђени апостол словенске идеје, неуморни борац за слободу словенских народа. Цео свој век испунио је радом на њиховом узајамном упознавању и духовном зближавању. Као дугогодишњи редактор заграничне словенске рубрике *Народних Листи*, написао је много чланака надахнутих истинским словенским патриотизмом. За њега се с правом може рећи да припада свим Словенима. Јер нико није толико учинио да се идеални панславизам J. Колара спроведе у народни крвоток колико Холечек. Није био само идеолог, него и практичар. Пропутовао је све словенске земље, упознао и заволео све словенске народе. Он је нашао

да ни код једног народа словенског није у толикој мери развијено осећање националне части и витешког поноса, толико отпорног духа, и готовости пожртвовања за народну слободу — као што је код српског народа. Нарочито је заволео Црногорце. Кад су ме прошле године, датом приликом, представили њему као Црногорца, његове живахне очи зажагриле су се неким радосним сјајем, као да се нашао са својим најближим земљаком и пријатељем с којим се бог-зна од кад није видео. Опун, високог чела и широка лица, озареног словенском добротом и душевном питомином, згладио је своју бујну, и до појаса дугу браду, белу као овца, — и стао се распитивати за Црну Гору са оном присношћу и љубопитством каквим се човек распитује само за своје родно место, и за своје ближње са којим се дубоко сживео. Јер он је прошао све црногорске крајеве, и упознао се са интимним животом народним. Он је ушао у душу Црногораца, разумео њихове нарави, нашао код њих спој моралне и животне снаге, — и заволео их дубоком присношћу као своје завичајце, Југочехе. Отуда је са великом љубављу и познавањем говорио о Црној Гори. Писао је о читавој галерији виђених црногорских људи и најрепрезентативнијих типова, а најрадије о Марку Миљанову и краљу Николи. Његово дивљење и поштовање према победнику са Вучјег Дола није остало доживотно. „Две велике моје љубави у животу превариле су ме. Једна је био Никола руски; друга, Никола црногорски“ — рекао је он једном приликом, ту недавно.

Нико, на страни, није толико писао о Црној Гори колико Холечек; нити је у толикој мери читано оно што је написано о тој нашој покрајини, као што су код Чехословака Холечкови списи. Једно време највише читане чешке књиге у Словачкој била су Холечкова дела о Црној Гори. Својим списима и преводима наших народних песама, Холечек је вршио и једну националну мисију у свом политички покореном народу, — јачао му дух, и трезнио националну свест. Холечкови списи, може се слободно рећи, имају свој део заслуге за повећавање чехословачких легионара на српском фронту у време Великог рата. Његова идеја допринела је, ма колико то било, да чехословачки народ дадне церске, бокељске и крагујевачке ратне бунтовнике. Холечек је веровао у коначно ослобођење свога народа. Њихова нада у моћну Русију била је велика, али његова вера да ће отпорност српског народа учинити да се покрене питање ослобођења словенских народа под Аустро-Угарском, није га преварила.

С Холечком одлази један од највећих синова чехословачког народа данашњег доба. Тако је за последњу годину дана чехословачки народ изгубио неколико својих књижевних првака — ветерана. Нестадоше један за другим три велика Југочеха: Антоњин Сова, Франтишек Херитес, Јозеф Холечек, а осим њих: Чапек-Ход и Мартин Кукучин, највећи словачки приповедач, који својим животним делом у великом припада и нама Југословенима, као и Ј. Холечек.

Р. Ковијанић.

ЗАПИСИ

ЧАСОПИС ЗА НАУКУ И КЊИЖЕВНОСТ.

Књига IV, свеска 5. — Мај, 1929.

ЦРНОГОРКА.

(ЊЕН ПОЛОЖАЈ У ПОРОДИЦИ И ЊЕНИ ПОСЛОВИ).

Распрострањено је мишљење да су Црногорци лијени, и да су усљед те, према томе мишљењу, љености пренијели, натоварили, сав посао за одржање куће и породице на жену. Речено је исто тако, да жена у Црној Гори, да Црногорка, има ропски положај. Ово је наравно речено за прошлост, за већ изумрла, или која изумиру покољења. Јер се прилике и у црногорској породици нагло мијењају, као и свуда. Стари већ не виде, не могу наћи ништа црногорског, или староцрногорског како би се они изразили, код данашњих жена и мушкараца. Све се промијенило. Све се је превРнуло тумбе. То је мишљење старих. Имају ли или не право, о томе ми није намјера расправљати. Ја бих желио само да утврдим неке ствари које је потребно знати ако се хоће да се донесе правилан суд о положају, о пословима раније црногорске жене у кући и ван куће.

Прије свега, мишљење да су Црногорци по природи лијени, нерадини, није тачно. Свакоме је познато да све што је за обраду у Црној Гори -- обрађено је. Друга је ствар: како је то обрађено, и да ли је искоришћено потпуно оно мало земљишта које се којекако може обрадити. Ту већ долази у обзир нешто друго. Ако није добро, рационално обрађено све што се обрађује, ако није све искоришћено што би се дало искористити, а тога има, томе узрок није љеност него незнање. А Црногорац није крив да не зна, да не умије. Он није имао прилике и могућност да се научи. Широки свијет по ком се Црногорац потуца и тражи посла да ради и заради најљепши је доказ да Црногорац није лијен, да није неусталашан. Напротив. С спремом коју Црногорац има, било да иде да тражи зараде или школе, нико се други, или бар мало ко, не би отискивао у далеки непознати свијет. Гдје све нема Црногораца! Тешко је пронаћи ма који кутић земљине површине, гдје се ма што ради или производи, а да тамо није допро Црногорац. Има наравно и Црногорац своје, често крупне мане. Али ко их нема!... И ако је он најизразитији и најбољи представник наше расе динарског типа, ипак тих мана има, и морају се лијечити и одстрањивати. Љеност су Црногорцу припи-

да ни код једног народа словенског није у толикој мери развијено осећање националне части и витешког поноса, толико отпорног духа, и готовости пожртвовања за народну слободу — као што је код српског народа. Нарочито је заволео Црногорце. Кад су ме прошле године, датом приликом, представили њему као Црногорца, његове живахне очи зажагриле су се неким радосним сјајем, као да се нашао са својим најближим земљаком и пријатељем с којим се бог-зна од кад није видео. Опун, високог чела и широка лица, озареног словенском добротом и душевном питомином, згладио је своју бујну, и до појаса дугу браду, белу као овца, — и стао се распитивати за Црну Гору са оном присношћу и љубопитством каквим се човек распитује само за своје родно место, и за своје ближње са којим се дубоко саживео. Јер он је прошао све црногорске крајеве, и упознао се са интимним животом народним. Он је ушао у душу Црногораца, разумео њихове нарави, нашао код њих спој моралне и животне снаге, — и заволео их дубоком присношћу као своје завичајце, Југочехе. Отуда је са великом љубављу и познавањем говорио о Црној Гори. Писао је о читавој галерији виђених црногорских људи и најрепрезентативнијих типова, а најрадије о Марку Миљанову и краљу Николи. Његово дивљење и поштовање према победнику са Вучјег Дола није остало доживотно. „Две велике моје љубави у животу превариле су ме. Једна је био Никола руски; друга, Никола црногорски" — рекао је он једном приликом, ту недавно.

Нико, на страни, није толико писао о Црној Гори колико Холечек; нити је у толикој мери читано оно што је написано о тој нашој покрајини, као што су код Чехословака Холечкови списи. Једно време највише читане чешке књиге у Словачкој била су Холечкова дела о Црној Гори. Својим списима и преводима наших народних песама, Холечек је вршио и једну националну мисију у свом политички покореном народу, — јачао му дух, и трезнио националну свест. Холечкови списи, може се слободно рећи, имају свој део заслуге за повећавање чехословачких легионара на српском фронту у време Великог рата. Његова идеја допринела је, ма колико то било, да чехословачки народ дадне церске, бокељске и крагујевачке ратне бунтовнике. Холечек је веровао у коначно ослобођење свога народа. Њихова нада у моћну Русију била је велика, али његова вера да ће отпорност српског народа учинити да се покрене питање ослобођења словенских народа под Аустро-Угарском, није га преварила.

С Холечком одлази један од највећих синова чехословачког народа данашњег доба. Тако је за последњу годину дана чехословачки народ изгубио неколико својих књижевних првака — ветерана. Нестадоше један за другим три велика Југочеха: Антоњин Сова, Франтишек Херитес, Јозеф Холечек, а осим њих: Чапек-Ход и Мартин Кукучин, највећи словачки приповедач, који својим животним делом у великом припада и нама Југословенима, као и Ј. Холечек.

Р. Ковијанић.

ЗАПИСИ

ЧАСОПИС ЗА НАУКУ И КЊИЖЕВНОСТ.

Књига IV, свеска 5. — Мај, 1929.

ЦРНОГОРКА.

(ЊЕН ПОЛОЖАЈ У ПОРОДИЦИ И ЊЕНИ ПОСЛОВИ).

Распрострањено је мишљење да су Црногорци лијени, и да су услед те, према томе мишљењу, лености пренијели, натоварили, сав посао за одржање куће и породице на жену. Речено је исто тако, да жена у Црној Гори, да Црногорка, има ропски положај. Ово је наравно речено за прошлост, за већ изумрла, или која изумиру покољења. Јер се прилике и у црногорској породици нагло мијењају, као и свуда. Стари већ не виде, не могу наћи ништа црногорског, или староцрногорског како би се они изразили, код данашњих жена и мушкараца. Све се промијенило. Све се је преврнуло тумбе. То је мишљење старих. Имају ли или не право, о томе ми није намјера расправљати. Ја бих желио само да утврдим неке ствари које је потребно знати ако се хоће да се донесе правилан суд о положају, о пословима раније црногорске жене у кући и ван куће.

Прије свега, мишљење да су Црногорци по природи лијени, нерадини, није тачно. Свакоме је познато да све што је за обраду у Црној Гори — обрађено је. Друга је ствар: како је то обрађено, и да ли је искоришћено потпуно оно мало земљишта које се којекако може обрадити. Ту већ долази у обзир нешто друго. Ако није добро, рационално обрађено све што се обрађује, ако није све искоришћено што би се дало искористити, а тога има, томе узрок није љеност него незнање. А Црногорац није крив да не зна, да не умије. Он није имао прилике и могућност да се научи. Широки свијет по ком се Црногорац потуца и тражи посла да ради и заради најљепши је доказ да Црногорац није лијен, да није неусталашан. Напротив. С спремом коју Црногорац има, било да иде да тражи зараде или школе, нико се други, или бар мало ко, не би отискивао у далеки непознати свијет. Гдје све нема Црногораца! Тешко је пронаћи ма који кутић земљине површине, гдје се ма што ради или производи, а да тамо није допро Црногорац. Има наравно и Црногорац своје, често крупне мане. Али ко их нема!... И ако је он најизразитији и најбољи представник наше расе динарског типа, ипак тих мана има, и морају се лијечити и одстрањивати. Љеност су Црногорцу припи-

сали наши људи, или странци који су долазили к нама. И то за то, што су га често виђели без посла, а нарочито за то, што су виђели да поред њега нерадина ради тешке послове његове жена. Да је Црногорац велики дио времена беспослен то је опште позната ствар. Али је исто тако тачно, да он нема нашто, односно не умије корисно употријебити своју енергију, односно нема што да ради или не умије да нађе користан посао; т. ј. не зна да рационално искористи сав свој сиромашни посјед.

Сад би дошла на ред она друга околност — да жена црногорска ради тешке послове и онда кад јој муж ништа не ради, т. ј. онда кад би он могао сам радити те послове, а да ослободи од њих и онако преоптерећену жену. Међутим Црногорац ипак то не чини. Обична је појава и данас, а раније је још обичнија била, да пред упрћеном под тешким бременом женом иде муж без икаква терета, а да и не помисли да преоптерећеној жени помогне. Овај факат као најочигледнији странци, и наши сународници и туђинци, најчешће наводе као доказ и лености Црногорца и ропског положаја Црногорке.

Да покушам укратко изложити однос Црногорца према својој жени и према жени уопште, и према томе утврдити положај Црногорке у породици и друштву.

Познато је, да је Црногорац прије свега био ратник. Ратовање је било главни, прави смисао његова живота. Оружје и ратнички подвизи, а у вези с тим ратнички скупови и игре, били су му главна брига, чинили су смисао његова живота. У вези с тим развиле су се и нарочите особине. Црногорац је морао бити физички јак, здрав, окретан, брз, способан „стићи и утећи, и на страшном мјесту постојати“. Требао је знати добро скочити, бацити се камена, прескочити другу, поскочити у ору. Уопште имати особине рођеног ратника. Као такав он није смио бити ни углађен ни њежан, ни мекушац. Црногорац није смио пустити сузе за рођеним сином, за женом. То није личило ратнику-јунаку. Он није смио јавно миловати ни своје рођено дијете, а још мање своју жену. Не. Јер би то било мекуштво, слабост, коју не би смио себи допустити јунак и ратник. Слиједи ли одавде, да је Црногорац неосјећајан, неспособан да воли и жали? Ни најмање. Мишљења сам и са сигурношћу тврдим, да ни у једном нашем крају нема тако осјетљива и осјећајна човјека као што је у Црној Гори, као што је Црногорац уопште. Као нико Црногорац може истински и дубоко жалити и своје рођене, и своје пријатеље и просте људе који страдају или који су пострадали. Тако исто Црногорац умије да воли и то истински, бескорисно, предано, као мало који човјек прост, природан човјек. Наравно има изузетака, и можда више изузетака, али се те особине могу узети као карактерне за црногорска и брдска племена у прошлости.

Поново напомињем, да је овдје ријеч о покољењима која су изумрла или изумирају. Садашњи нараштаји имају наравно доста наслијеђених особина, али имају и стечених, нових особина, које су често у противности са старим особинама.

Какав је био по осјећајности, осјетљивости и уздржљивости Црногорац таква је била у главном и Црногорка. Ни она, као ни мушкарац, није смјела никад пустити на вољу својим осјећајима ни у љубави према љубљеном мужу, ни у жалости за њим. Чак рођено дијете није ваљало да оплаче како истински осјећа. Као и мушкарац, она се морала уздржавати, није се смјела показати слаба. Јер, жена ратника и јунака, кћи исто таква оца, није смјела да буде слаботиња, да изгуби присебност, хладну одмјереност у свакој прилици, да подлегне у невољи или се занесе у радости. И она је морала бити јунак-жена. Иначе, како би подњивила ратника и јунака?

Нигдје се у свијету није, ваљда, вјеровало тако и толико у наслеђивање особина, било добрих, било рђавих колико у Црној Гори. Нигдје се ваљда није толико водило рачуна о томе одакле, од какве породице ће се младић оженити или гдје ће се дјевојка удати. То чување чистоће рода, то одабирање било је доведено код старих Црногораца често до апсурда, до жестокости, примало је управо кастну затвореност. При женидби односно удаји, није одлучивало ни богаство, ни љепота него глас, репутација јуначка и морална, углед какав је уживала кућа, род, браство породице која је долазила у питање за женидбу или удају. Сурово и безобзирно се поступало са оним момком или девојком, који би вођен срцем изабрао, — или изабрала, себи жену, односно мужа, од рода који је по традицији слабији, неугледнији од његова. Такав син се често лишавао наследства, проклињан, брисан из списка укућана, управо избачен из браства, а дјевојка лишавана благослова родитељског, пред њом су се за свагда затварала врата родитељског дома, браћа су је лишавала оне љубави и братске пажње каква је иначе врло развијена код Црногораца. Ријечју, морална казна је била толико немилосрдна, да је се ријетко дешавало да неко упркос свему послуша срце, а не сурови закон родбински. Није чудо што се често дешавало да се и момак ожени и девојка уда против своје воље. Јер, бракове су за дјецу склапали родитељи, или најближа својта, ако родитеља већ није било. То је био закон, који је мало ко и покушавао да наруши. Тај закон је био општепризнат као добар и ненарушив. Ако се и дешавало, а дешавало се, да се осјећаји буне против тог закона угушивали су се осјећаји, а није се ломио закон. То је коштало наравно доста унутрашње борбе и потреса. Али то није необично за ратника. Он је рођен не да само да даје него и да прима ударце. То је важило не само за мушкарца, него и за женску. Осјетљивости и осјећајима подлијегала је само слаботиња. Тако се мислило и вјеровало.

Тако је то важило и за Црногорца и за Црногорку. Муж и жена су по правилу ступали у брак с једнаким моралним капиталом, једнаких по јунаштву, по чојству, по моралу родова — кућа — брастава. А то је било главно; то је био доминантан моменат, главни и једини основ на коме се склапао брак.

Наравно и у тим браковима се је развијала љубав и пријатељство и то је важило као правило, мање је било јачег неслагања,

а отворени сукоби су били ријеткост. Тамо гдје су ти сукоби избијали наступао је развод брака.

У тако закљученим равним, једнаким браковима положај жене није могао бити ропски. Поред урођене ратничке обазривости, витештва, према слабијем, а жена је слабија, поред љубави и пријатељства које се развијало између мужа и жене, поред вођења рачуна о васпитном утицају односа између родитеља на дјецу, поред велике осјетљивости према гласу какав ће се уживати код народа, муж — Црногорац је водио врло много рачуна и о осјећајима својих пријатеља — женине родбине. Крвне везе су уопште врло брижљиво чуване и покољењима одржаване, не само у браству једног поријекла, већ и пријатељске — крвне везе по женској линији. Пријатељи — женина родбина — често је бивала у невољи јака потпора. На ту потпору се могло увијек рачунати, ако се тицало рза и образа, или ако је пријетила опасност животу у честим јуначким окршајима. На потпору се пак није могло рачунати само онда, ако је то ма на који начин штетило гласу бравства или браственика онога од ког се потпора тражила. Јер, могао је пријатељ и бити на милост милији од браственика, али никад није смио заузети мјесто браственика, никад морални интереси, престиж браства или брасвеника није су смјели бити жртвовани интересима, престижу пријатеља.

Ипак, како је речено; пријатељство и пријатељске везе су брижљиво гајене и одржаване. Природно је да су те везе биле тим јаче и интимније што је с одивом љепше поступано, што је се у дому љепше одиви живјело, што је више уважавана, тим се у роду било задовољније, тим су пријатељске везе биле тјешње. С друге стране пријатељство мужа и његових тим је било врелије и интимније што је жена, као веза између двије иначе туђе куће, била боља, човјечнија и вреднија.

Отуда настојање код жене: да ни своје — род — ни себе не унизи, ма на који начин, у дому свога мужа, а код мужа и његових да жена осјети и види да је дошла у људску кућу, у браство које је по свему једнако са њеним. Та узајамна настојања имала су, сасвим природно, огроман значај за породични живот уопште, и за положај жене у кући посебно. Током вјекова та настојања су постала закон и за мужа и за жену, па и за њихове крвне сроднике. И вршење тога закона само се по себи разумјело. Онога ко га је нарушавао пратило омаловажавање средине у којој је живио; јер то није већ била унутрашња ствар једне породице, него један друштвени поредак који нико некажњено није могао нарушавати. А тај поредак осигуравао је жени једно пристојно мјесто у породици и друштву, онакви какви су били; али и наметао тешке дужности које није било лако вршити. И једна друга важна околност имала је врло важан значај за положај жене у Црној Гори. Заснован на узајамним обзирима и поштовању, и ако лишен, у данашњем смислу, романтичне љубави, брак је био тврд темељ, основ на ком је почивао сав живот Црногораца. На челу породице стајао је муж — отац, који је у кући

био главна личност. Он је представљао породицу у сваком погледу, управљао је имањем, и давао заповиједсти и дјеци и жени. Али је жена била управо неограничен господар у кући. Однос дјеце према мајци био је једнак као према оцу, само више прожет љубављу, која је долазила често до обожавања. Мати је уопште сматрана као светиња. Дјеца која су нарочито пазила мајку сматрана су за богом благословену. А дјеца су сматрана за божји благослов, највеће богаство и срећа какву је човјек могао пожељети. Нарочито се радовало мушкој дјеци. Њихова вриједност била је у очима и мужа и жене далеко већа него женске дјеце. Наде, као на потпору у старости, су полагане само на мушку дјецу. Женско дијете је сматрано за „туђу вечеру“. Па ипак о женској дјеци се водило врло много бриге. Много више него о мушкој. Настојало се да се љепше и обуче, да се очува од сувише тешких послова. Нарочито се водила брига да женско дијете ма на који начин не добије рђав глас. Јер рђав глас је ометао дјевојци добру удају, или удају уопште... Дјевојку под маном нико ваљан није хтио. А имати усједјелицу у кући сматрало се правом несрећом и срамотом.

По правилу, дјеца су се међу собом много пазила. Мушкарци су настојали да у свим важним приликама, нарочито тешким ситуацијама, буду заједно. У изрекама: „Тешко брату без брата“ — и „Нема брата што не роди мајка“ — сажет је сав смисао, суштина односа између браће. Однос између браће и сестара, нарочито љубав сестре према брату, опште је познат у цијелом нашем народу. У Црној Гори је та сестринска љубав била изразитија него ма у ком другом крају.

Жена је наслеђивала мужа потпуно ако је остајала непреудата. Ако се послије мужевљеве смрти поново удавала добијала је тако-звану остојбину. То је нека врста награде за рад у кући умрлог мужа. У таквим случајевима имање је остајало дјеци, ако их је било, иначе родбини по мушкој линији. Удате сестре наслеђивале су имање по брату, или браћи, који нијесу оставили порода. Неудата женска дјеца добијала су дио раван ономе, који су добијала мушка дјеца. Послије удаје дио је остајао браћи, а женска дјеца су добијала нешто грђије, — у одјелу, стоци, евентуално новцу и накиту. Ако је подјела породице вршена за живота очева овај је узимао старешинство — старешину, која је управо замјењивала дио на жену и кћери, ако их је било. Старешину је узимала и мајка, ако отац није био жив. Женска дјеца су, при подјели, свагда одлазила с родитељима. Мајчилук — мираз — био он донесен у непокретном имању, новцу, стоци, или чему другом, дијељен је по смрти мајке на равне дјелове међу мушком и женском дјецом. Оружје и мушко одјело припадало је само мушкарцима, женска одјела и накити само женској дјеци. Имање које је носила у мираз сестра безбратница звало се „пустиња“. Црногорци су се нерадо женили на пустињу. „Пустиња“ је сматрана скоро као проклето имање.

У таквој породичној атмосфери живјела је и радила Црногорка. А радила је она многе, тешке и напорне радове. Поред тога што је

кувала, прела, шила, правила обућу и одјећу, она је још морала мусти стоку, сирити, мијесити хлеб, одити у млин, жњети и копати. Поред тога, у ратовима је Црногорка била и комора и сестра милосрђа, болничарка. Она је с пуном торбом долазила до бојишта да нахрани мужа, брата, сина, који је вршио једну велику дужност, борио се за слободу, отаџбину, за име, за вјеру, за образ српски. Она је његовала рањенике, она често доносила муницију у сред љута боја. И најсрећнија је, најпоноснија била Црногорка ако је имала срећу да помаже и услужи јунака. За јунака ништа није тешко било урадити, никакве тешкоће нијесу биле неподносиве, никакве жртве превелике. А још кад је то био љубљени муж, брат, син...! Ко је могао мислити о тешкоћама!

И све те разноврсне и тешке послове вршила је Црногорка као нешто што се само по себи разумије, непомишљајући да би у томе било чега неправилног. Она је те послове вршила као дужност, свјесна да су они потребни за одржање породице. Сам живот је тако диктовао. Околности под којима се живјело извршиле су подјелу послова између мужа и жене, између мушкараца и женскиња. Тачно су се знали мушки и женски послови, а знали су се и послови који су се могли заједнички радити. И није се смјела нарушавати повучена граница. Нарочито је било недопуштено, сматрало се за срамоту за мушкарца кад је радио женске послове. Само невоља и одсутност жене или немогућност, ма из којих разлога, да она врши одређене јој послове оправдавали су мушкарца да он врши женске послове. Само у изузетним приликама мушкарац је напримјер: мијесио хлеб, кувао, крпио, прао, превијао мало дијете, жњео жито, носио у млин, и т. д. Ово нарочито, као правило, важи за стару Црну Гору и Брда, док у крајевима који су ослобођени тек у ратовима 1875—78 мушкарац без зазора може да се упрти, по правилу жње, прави обућу — опанке, па има случајева и да плете, нарочито међу чобанима.

Као мушки послови сматрани су сви радови око стоке, сем муже, сви послови око подизања куће, сјеча и цијепање дрва, управо сви радови са сјекиром, сви послови који имају одлику заната, сви пољски послови, сем жетве српом. Орање, сијање и косидба су искључиво мушки послови, док је жена помагала у окопавању, при сабирању сијена и сламе.

Поставља се питање: што је могло утицати на такву подјелу? Љеност мушкарца — Црногорца свакако не; јер су послови који су пали у дјелокруг мушкарца далеко тежи. Они чине основ за егзистенцију породице. Без куће нема кућанства, без орања и сједбе нема жетве, без косидбе нема сијена, а без исхране стоке нема муже и т. д.

На подјелу послова у Црној Гори на мушке и женске утицала је прије свега и одлучна околност, што је Црногорац морао бити стално на опрези.

Вјечита борба са Турцима, могућност поклича „у помоћ“ сваког часа, принуђавала је Црногорца да стално буде у приправности, да у сваком моменту може употријебити оружје. За то су и сви послови који су му могли отежавати употребу оружја били пренесени на жену. Упрћен н. пр. мушкарац није могао заузети став одбране у случају напада, погнут под бременом није могао огледати се у наоколо и тако испитивати земљиште по којему се кретао, није могао употријебити оружје у случају потребе. А на опрезу се морало бити увијек. Међутим на рамену је Црногорац носио велике терете, греде, дрва оруђа и т. д., јер му је при таквом начину ношења терета глава остајала слободна, сву околину је могао разгледати, у случају потребе лако се опраштао терета простим покретом тијела, те је у трену могао, по потреби, употријебити оружје које је увијек носио са собом.

Косећи Црногорац је исто тако могао огледати се свуда у наоколо, и простим одбацивањем косе био је потпуно слободан и у могућности да се креће и бори. Међутим при жњевењу српом погнут, с погледом упућеним само на један ограничени простор колико може захватити срп, мушкарац није могао бити довољно на опрезу; могао је бити лако изненађен, оружје се тешко могло имати при себи у ставу жетеоца. Зато је жњење српом искључиво женски, док је косидба искључиво мушки посао. И при орању и при сијању Црногорац је имао исте згоде за опрезност као при косидби, за то су и ови послови његов искључив домен. Те околности су несумњиво разлог и томе, што је Црногорац с висине гледао и на занате. Јер занати изискују концентрацију пажње стално на један одређен, по правилу ограничен простор, и такве ставове тијела који никако не допуштају ношење оружја.

Вјекови су направили круте законе од спољашњим околностима наметнутих покрета и држања. Послови који су силом прилика били пренесени само на жену почели су се током времена сматрати за радње ниже врсте које нијесу доликовале ратнику и јунаку, а ако их је упркос томе ипак стално радио који мушкарац он је био изложен потцјењивању и презиру, и није рачунат „међу људима“. Али тај презир није важио за жену, пошто се сматрало да је она самом природом одређена да плете, да шије, мијеси, музе, да се прти, жње српом и т. д. И сама жена је тако то примила и сматрала. И ниједна жена, која је иоле држала до угледа свога мужа и до свог сопственог угледа и гласа, није дозвољавала да јој муж ради послове који не припадају мушкарцу. Ако сама жена није могла због болести или из других неодољивих узрока вршити те послове тражена је услуга сусјетке или рођаке.

Однос мушкарца према женскињу уопште, поред свега тога што ју је сматрао за слабије створење и давао јој у јавном животу другостепено мјесто, био је пун обзира. Као јачи, као ратник — витез, сматрао је за дужност да је узме у заштиту, да јој помогне у невољи, да одбије сваки напад на њену част и на образ. Мушкарац који би ма на који начин насрнуо на туђу жену, било физички било погрдама, сматран је за недостојна и излагао се презиру у дружини, макар до тада био сматран и за најбољег човјека и јунака.

Зато се Црногорка могла кретати и кретала се сасвим слободно без бојазни да ће когод насрнути на њу, сигурна да ако би се и десио такав невјероватан случај може рачунати на заштиту првог, макар и непознатог, мушкарца. Уосталом жена вјечитог ратника и јунака била је и сама и ратоборна и јуначна, па се и сама знала снаћи и одбранити од ма чијег насртаја. Нигдје и ваљда ни код којег народа жена није више водила рачуна о јуначком гласу мушкарца као у Црној Гори. Ни једна жена није с већим поносом пратила мушкарца у бој него што је то радила Црногорка. Никад нико није могао примијетити сузу у оку мајке кад је пратила сина на бојиште, сестре када је пратила брата, жене када је пратила мужа.

И није то била одсутност љубави. Јер која мајка не воли сина, сестра брата, ваљана жена мужа? Него срамота је било пролити сузу при растанку кад се и најдраже биће прати у свети бој за слободу, за образ јуначки. Мајка, жена, сестра јунака и јуначка кћи није смјела проплакати кад испраћа и најдражег свог тамо гдје се бере слава јуначка. При таквим растанцима могле су се чути и редовито су се чујале ријечи које су побуђивале на јунаштво. — „Не заборави сине чији си син! Не донеси мајци срамоту! Боље да се не вратиш, него да се са срамотом вратиш“. Тако је пратила мајка сина у бој! А мајка је имала право рећи све сину.... А сестра би брата миловала, удешавала га, чистила, опремала. И нико срећнији није могао бити од сестре која је могла рећи брату: „Благо сестри каквог јунака прати... Буди јунак брато! Срећан ти пут!“

Растанци мужа и жене у таквим приликама били су одмјерени, ћутљиви, прожети бригом за све што је потребно за пут. Јер Црногорац је ратовао о своме руху и круху, са својим оружјем и муницијом..

То су били свечани испраћаји, без суза, без показиване туге. Могло је срце и дрхтати, и дрхтало је за судбину драгог који се испраћа, али нико није смио себи дозволити сузе у моменту кад се иде у свети бој.. Сузе су знак слабости, мекуштва.. А Црногорац и Црногорка нијесу смјели бити ни слаби, ни мекушци.. Није то дозвољавао живот којим су живјели, којим су морали живјети. Суров и тежак је то живот био. Требало је много гвоздене воље, много и душевне и физичке патње и болова, па да се и том суровом животу прида драж и сјај коју само подвизи и жртве доносе.

Такав живот могли су носити и изнијети стољећима на својим раменима само јаки духом и тијелом људи, а такве је могла родити и одњивити само слободна жена. Оптерећена многобројним и великим пословима она је живећи животом пуним лишења, али загријана љубављу дјеце у породици, штићена и уважавана изван породице, брижљиво чувајући углед мужа, мушкарца уопште, она се је ипак осјећала поносна, одважна, увијек готова на пожртвовање.

Д-р *Никола Шкеровић.*

ОБЛАК.

Родила се у забаченој варошици, на подножју велике планине, у близини немирне и крваве границе, као нежан цвет у дивљој долини, донесен ветровима из своје питоме постојбине.

Њену мајку, сироче отмених родитеља, беше довела у ово планинско месташце за учитељицу судбина скромног и незаштићеног чељадета. Донела је собом своје књиге, своју љубав за природу и свој меки, тихи израз лица. Радила је свој посао предано, освајајући својом добротом срца својих малих васпитаника. Њена једина разонода, оно што је представљало њен лични ужи живот, биле су њене књиге, дописивање са другарицама и шетње по околини варошице, за чију дивљу лепоту можда је само она имала осећања и разумевања.

Била је лепа, са оним печатом неодређене туге, који судбина ставља на лице бића чија стаза живота је кратка. Њену лепоту чинило је правилно, бледо лице, с крупним црним очима и с тамном, меком косом. Пре висока него мала, имала је витак и мек стас. Имала је довољно женске привлачности да надражи жеље представника маловарошких власти и газдаша, који у учитељици без заштите гледају лак плен за своје прохтеве. У почетку, њихово грубо удварање вређало ју је, па би затворена у својој соби горко због тога плакала. Али доцније када се на то навикла и када је савладала своју осетљивост, смејала се незграпним покушајима ових људи да играју улогу неодољивих удварача.

Међутим, један човек успео је да јој се постепено приближи. То је био Здравко Живковић, трговац. Дете из сеоске куће из околине варошице, био је прошао доста света, да се најзад задржи у свом родном крају и ту покрене трговину. Са више смисла него други, био је привукао свет и мада млад успео да дође на чело трговине у варошици. Било је већ одавно време да се жени и многа девојка из места желела је да уђе у простран, господски стан изнад његове радње у новој, укусној кући, коју је он био подигао. Али Здравко није могао да се одлучи. Било је у њему тежњи којима нису одговарале девојке које је познавао. Тада је наишла Милена. У ретким приликама, у којима је имао додира са њом, схватио је њен положај и непријатности које је морала да подноси. У њему се створило осећање заштите за њу. Она сама брзо је осетила да у

њему има искреног пријатеља. Била јој је пријатна мисао да у овом месту има бар један човек који је био несебичан према њој. Међу њима се развило пријатељство. Али је у Здравку брзо букнула права љубав. Једнога дана, он јој је понудио брак и она је примила његову понуду.

Њихов брак текао је тихо и задовољно. Здравко је у својој жени налазио неисцрпну чар једнога вишег бића. Његова љубав према Милени постајала је све јачом, све дубљом. Њу је то дирало, појачавајући у њој осећање за овога човека, ниже културе од њене, али деликатног по природи. Напослетку заволела га је и сама искрено и дубоко.

Миленине жеље биле су за Здравка светиње. Зато ни за тренутак није помислио да се успротиви њеној жељи да продужи свој рад у школи. Тако је она продужила да врши своју улогу учитељице. Али једна нова околност приморала ју је ускоро да напусти овај свој рад. Знаци материнства бивали су све јаснији код ње.

Дани су постајали дужи и светлији када се родила Љубинка. Иако се снег још белео по брдима, пролеће се већ осмехивало са плавог неба. Љубинка је дошла у кућу својих родитеља као прва ласта, да огласи нове, лепше и радосније дане.

Миленка и Здравко били су на врхунцу среће. У бесконачност су стајали поред малог, белог кревета у коме је лежала Љубинка. Ослушкивали су њено дисање, вребали њен најмањи покрет. Усхићивало их је све чиме се изражавао живот новог, мајушног бића. Међутим, Љубинка је готово непрекидно спавала. Ретко кад би отворила своје очи за светлост дана, па би их опет брзо затворила, као да је није привлачио њен нови живот, као да је желела да продужи бављење у тајанственом свету, одакле је била дошла. Једино су груди њене мајке имале привлачности за њу.

Пажљиво су бројани прво дани, па недеље, па онда месеци њенога живота. Први њен рођендан, када је напунила годину дана живота, био је свечано прослављен. Љубинка је расла са најпотпунијом, најбрижљивијом негом. Па ипак, њени образи нису били онако пуначки и онако румени као код друге деце, остављене често више случају него подизане са пажњом и бригом. Лице јој је било бледо а осмех осенчен неком сетом, необичном за њен узраст, Покрети су јој били неодлучни и уздржани, као да се бојала ствари око себе. Узалуд су је водили у оближњу варош, код старог, искусног дечјег лечника, узалуд су с крајњом тачношћу примењивали његове савете. Дете је остајало нежно и сетно. То је уносило болан немир у душу Милене и Здравка. Али су се тешили лечниковим речима. „Дете је потпуно здраво, само је нежније природе. Треба му пажње и неге, то је све“. Стари лечник имао је право. Под брижним, пажљивим надзором својих родитеља, Љубинка је лагано али поуздано напредовала, постајући и чвршћом и ведријом. Све више је личила на своју мајку са својим великим тамним очима и са милим изразом лица. Њено мало биће, њен мали живот представљао је сву радост њених

родитеља. Милена и Здравко били су неуморни да је посматрају, да је слушају и да је забављају.

Љубинка је улазила у четврту годину свога живота када се над њихову кућу наднела једна тешка претња. Милена је лагано али стално слабила. Њено лице се било дубоко изменило. Израз нежности на њему био је постепено уступио место изразу болешљивости. Лечник, који ју је надгледао, сумњиво је одмахивао главом. Препоручивао је одмор, чист ваздух, јачу храну. Али поред све пажње и неге, подмукла болест је стално напредовала, неосетно, без болова. Тајанство судбине требало је да се изврши. Као што је Милена од своје мајке запамтила само једно бледо лице и један мио, болан осмех, тако је и Љубинка од своје мајке требала да задржи, као из сна, само слику једног свенулог лица, озареног једним изразом бескрајног бола и бескрајне љубави у исти мах. После једног пријатно проведеног лета на селу, у кући Здравкове породице, Милена је пала у постељу. Умрла је једног сивог, туробног вечера, док су напољу први ветрови оглашавали долазак суровог, хладног времена. Умирући свесна, тражила је да доведу Љубинку да је види. Издахнула је са очима на својој драгој, малој кћерчици.

Љубинки је заменила мајку Здравкова старија, неудата сестра, коју је Здравко био позвао да води кућу када је Милена почела да побољева. Ово питомо, добро створење беше се наднело са свом страшћу нагомиланог неисцрпног материнства над нежно ломно девојче остало без мајке. Сам Здравко пошто је прошао први најтежи талас очајања због Миленине смрти окренуо се свом својом душом према своме детету. Оно обожавање, које је имао за своју жену, све је више преносио на кћер. То што је Љубинка необично много личила на своју мајку чинило је да је Здравко у њој јаче осећао продужење живота своје жене.

Није могао дуго да издржи да је не види. Сваки час би напуштао посао у радњи и пењао се у стан, под разним изговорима, а у ствари да би бацио један поглед на Љубинку, да би јој штогод казао или је помиловао. Често пута би наљутио Драгињу својим непрестаним разлагањем како треба радити око Љубинке. „Знам ја ваљда шта треба детету“, рекла би му она поводом какве његове примедбе. Ништа што је било за Љубинку није било скупо. Најлепше играчке које је могао наћи Здравко јој је доносио са својих путовања. Радња је ишла све боље и Здравко је куповао имања, желећи да Љубинки обезбеди раскошну, срећну будућност.

Осетљива по природи, у оваквим околностима, окружена љубављу и нежношћу, Љубинка се развила у изванредно осећајно девојче. Пред њоме се није смело ни викнути на пса или на мачку а камо ли ударити их. Њене очи лако су се пуниле сузама. Зими је било обавезно хранити птице које би долетеле у двориште или пред кућу, са изгледом изгладнелих, прозеблих сиротана. Кад је пошла у школу, често је доводила кући какво сиромашно, босоного дете, коме је Здравко одмах куповао ципеле. Њени другови и другарице обично су јели већи део од онога што би јој код куће спремили да се за-

ложи у школи. Чак и оне њене играчке које је она највише волела брзо су прелазиле у својину понеког детета, које би умело да их затражи са снужденим изразом на лицу.

У школи, Љубинка се врло истакла својом изванредном пријемчивошћу за ствари духа. То је учинило да се Здравко напослетку сложио, после дугог опирања наваљивању Љубинкине учитељице, да Љубинка продужи школовање, због чега се морала одвојити од куће. Тешио га је њен добар изглед. „Има у њој и моје, горштачке крви“, мислио је Здравко, гледајући Љубинкине округле и румене обрашчиће. Једна срећна околност много је умањивала његову бригу. Један његов добар друг и пријатељ, који је живео у најближем месту које је имало женску гимназију, био је одмах пристао да узме Љубинку у своју кућу. Њен одлазак се био претворио у читав мали догађај. Љубинка и њена тета једва су се раставиле, јецајући обадве. Љубинка је са сузама у очима препоручивала пажњи свих у кући своју сиву, умиљату мачкицу и своје бело, кудраво псетанце.

У гимназији, као и у основној школи, Љубинка је брзо привукла пажњу својих наставница. Питома, лепа и умна, она се одвајала од остале деце. Другарице су је волеле, чак и оне мале славољубиве и љубоморне девојчице, каквих се увек нађе међу школском децом. Било је нешто у њеном бићу што је гушило пакост око ње и привлачила јој наклоности. У кући њених домаћина волели су је као своје дете. Нарочито је била предмет мажења најмлађе домаћинове кћери, Милице. И сама ученица гимназије, у четвртом разреду, Милица је била врста Љубинкине домаће учитељице и васпитачице, која је бдела над целокупним њеним животом.

Љубинка је прелазила из разреда у разред увек као најбоља ученица. Али радост због њеног успеха кварило је очигледно попуштање њеног здравља. Њено слабљење постало је нарочито приметно кад је била у трећем разреду. Још тада, по савету лечника, хтели су да је изваде из школе. Али када су видели да је то на њу врло јако и тешко утицало, оставили су је под условом да сем школских књига не чита друге. Јер је Љубинка страствено читала. Свака њена осећајна или духовна склоност добијала је облик крајности, под двоструким утицајем мајчине и очеве природе, које су се спајале у њој. Међутим, када је пошла у четврти разред, њено слабљење је постало тако осетно да је и она сама постала свесна опасности да и даље остаје у тешком ваздуху учионица. Помирила се са тим да напусти даље школовање. Утешила се тиме што је продужила рад на пиану, но коме је показивала брзе и велике успехе. Због тога је остала још извесно време ван своје куће. Али једнога дана свесно и ваљано изразила је жељу да коначно остане са својима, код којих је иначе долазила само на краће време. Била је већ у шеснаестој години и схватила је да је њеном оцу и њеној тети сувише тешко падао растанак са њом. За њом је дошао један диван, златножути пиано.

Код куће, Љубинка је проводила спокојне и једнолике дане. Сувише велика духовна разлика удаљавала ју је од њених познаница у варошици. Једино њено друштво били су њен отац и њена тета. Њено време испуњавале су књиге, пиано и цвеће. Такође дописивање са Милицом, која ју је обавештавала о новим књигама и музичким делима. Кад је време дозвољавало, правила је дуге шетње по околини варошице. Ишла је често на гроб своје мајке, да сањари о питомом, нежном бићу, које је једва запамтила а чије су је дивне очи меко гледале свакога дана са фотографија, којима је била окружена. Понекад би наредила да јој се спреме кола, па би се извезла далеко од варошице, тако да је потпуно изгуби из вида. Тада би кола пошла кораком, Љубинка се опијала призором слободне, дивне природе, са широким небом и далеким, плавичастим и усталасаним видицима.

Једини догађај за Љубинку био је одлазак на неколико дана код Милице, или Миличин долазак код ње. У овом случају Живковићева тиха кућа оживљавала је од бучне девојачке веселости, да ускоро опет потоне у своју обичну тишину, коју су заталасавали једино звуци Љубинкиног пиана.

У овој тихој, топлој усамљености, Љубинкин унутрашњи живот био се развио до крајњих граница. Часовима је сањарила, лешкарећи на своме отоману, или посматрајући са свога прозора како над високим, шумовитим планинским гребенима на западу трне црвенило од сунчева заласка. Полако, неосетно, увлачила се у њене снове љубав. Прво сасвим нејасно, као нешто што се мешало са њеном љубави за природу, за музику, за књиге. Па су њени љубавни снови добијали све одређенији облик. Једна идеална фигура човека израђивала се у њеној машти. Снажна природа њенога оца у њој чинила је силовитом њену осећајност наслеђену од мајке. Њено љубавно осећање, иако без одређеног циља, постајало је све топлијим, све пламенијим. Осећала је потребу да свој препуни унутрашњи живот излије кроз један снажан стварни живот. Али је све то остајало у њој. Људи, које је сретала у својој околини, били су сувише далеко од савремене замисли човека, која је чинила средиште њених снова. Љубав је била у њој као чист, недирнут цвет.

Била је напунила седамнаесту годину. Личила је много на своју мајку али са нечим чвршћим у покретима и одлучнијим у погледу. Пошто је пребродила болешљиве године развића, изгледала је здрава и отпорна, мада витка стаса и бледих образа. Али њене чаробно лепе очи и њена бујна, таласава коса чиниле су да се заборавља тананост њеног стаса и бледило њених образа. Била је у пуном цветању тела и душе.

(Крај у идућем броју.)

Предраг Каралић.

ЈУТРО У ВЈАЖНОМ.

На покладе пред петровски пост брезови лугови око Вјажног беху прозрачни као смарагд, и као смарагд преливаше се у плавкастом зеленилу мала сеоска ливада.

Пред саму зору био је готов посао око подизања рингеншпила на ливадици, и када се плавичаста јутарња измаглица савила ближе земљи а роса на трави претворила у крупније бистре капљице, власник рингеншпила се прекрсти и главом даде знак музикантима

Хармоника зацича весело, као животиња коју су дуго држали затворену и одједном пустили на слободу. Бубањ, звонак као корито, с напором ухвати такт музике, али га је онда ваљано и јуначки држао, проламајући немилосрдно јутарњу тишину. У први мах изгледаше као да природа неће моћи издржати увредљиви несклад звукова који безочно провалише у њу. Чињаше се да ће се сасушити трава, да ће брезе побећи, да ће се растворити земља, да ће само небо пасти на ливаду да уништи музиканте заједно с рингеншпилом. Али природа се брзо снађе и лако пронађе звукове који је помирише с неочекиваном музиком.

Најпре залаја један приглупи пас. Када се разлеже лудачко завијање хармонике, он још спаваше мирним јутарњим псећим сном. Онда скочи као ударен и обеси реп, а доња вилица му се отромбољи и задрхта. Но чим угледа шарену масу рингеншпила, пас разумеде да то раде људи, дође к себи и, отрчавши подаље, поче лајати и не окрећући се више.

Одмах иза псећег лајања зачу се гакање гусака. Читаво стадо њихово, с повијеним вратовима к земљи, крену се дувајући преко ливаде к рингеншпилу. Ратоборне, немилосрдне гуске наступале су на обојене дрвене коње, спремне да их све разнесу у парампарчад, ако само учине и најмањи непријатељски покрет. Али коњи су дрљили своје дрвене очи некуда у небо и били непомични као пањеви. Само чудни, одурни звуци све јаче и јаче излетали су из њихових унутрашњости. Тада обузе гуске некакав ужасан страх. Гусак који је био на челу јата рашири крила, усправи се, високо издиже врат и главу и машући крилима потрча, готово полете од рингеншпила у страну, у брезовик. А за њим с гакањем баци се цело стадо звиждећи и лупајући крилима, израставши и раширивши се одједанпут као бели облак по зеленој ливади.

Тако отпоче јутро. Некакви нејасни звуци — рика, уздаси, роктање, лајање и ржање — одазваше се музици рингеншпила, али убрзо би јасно да само хармоника и бубањ, да само та музика има места међу немим брезовим луговима, на трави обасутој сребром росе, под небом још не поплавелим, хладним и мало црвенкастим на истоку.

С насипа, наткриљеног многогодишњим белим врбама које скриваху село, долетаху гласови сеоске деце. Ситни, обучени у безбојне, окрпљене на коленима и лактовима дроњке, босоноги, слични печуркама — нарочито због огромних качкета који их приклапаху до ушију — малишани јураху по насипу к ливади. С вриском ускакаху у рупе, искакаху из њих, спотицаху се и падаху на руке. Испод њихових ногу роса с траве прштијаше у блескавим лепезама на све стране. Они наступаху на рингеншпил сложније и ратоборније него гуске. Али на десетак корачаји од рингеншпила као да их насилно зауставише: хармоника нагло прекиде, а последњи удар бубња усамљено проломи тишину. Малишани стадоше.

Плаве, смеђе, жуте, белкасте очице, неумивене, али сјајне и блештаве, упише се у чудне разнобојне коњиће.

Коњићи бејаху под седлима и уздама, гриве њихове коврчасте и бујне, копита се сијаху, а репови уздигнути као трубе. Сами пак коњи не бејаху већи од старога овна, и главе држаху као ован кад хоће да се боде.

Деца ћутећи посматраху. Шачице њихове се стискаху, они се труђаху да умире свој дах, буран од брзог трчања, али прси их не слушаху и усташца им час подрхтаваху час се отвараху, као кљунови у птића који још не умеју да кљују.

— Пази, — проговори напослетку плавооки дечачић, — баш као код чича-Фанаска!...

И показа главом на једног риђег коња. У мах му одговорише двојица:

— Е, јес'! Баш код Фанаска!

— Шта ту брбљаш!... Фанасков коњ је чиласт.

Плавооки тада повика, раширивши уснице и мрдајући носом:

— Чиласт му је стари коњ, али ждребе је риђе, баш ти много знаш!

Један постарији запита:

— А који је од њих двогодишњак?

— Па риђи, разуме се! Ономад му је с ноћне паше утекао, — и Фанаска је читаву шуму обиграо!...

Ту почеше да говоре сви одједном и — неосетно — приближише се рингеншпилу. Најпре лагано додириваху узенђије, пазећи на ред — један по један — својим малим, раширеним и чвороватим прстићима. Затим један удари полако риђега коња шаком по сапима и тапшајући рече:

— Е, мој риђо!

Коњ се тихо заниха на гвозденој шипци, а над њим, под платненим балдахином, затрепташе разни шарени украси.

Дечаци се смеју, и осмех се више не губи с њихових лица. Он се шири по мрким пуним обрашчићима, провирује испод штитова са качкета, крије се и не може се сакрити у јасном плаветнилу очију, разигрује и смешно скупља у цуцлу ветром опаљене уснице.

Један мали кривоноги окуражи се и стави босу ногу у малу узенђију — подскочи, викну на коња, скочи на земљу и главачке се претура.

— Стари ђаво!

Опет смех.

Власник рингеншпила — човек бубуљичаста лица, носа сивкаста као незрела шљива — приђе деци с корбачем у руци и рече:

— Шта ту мангупирате? Вуците се у село, па кажите да је рингшпил готов!

Малишани се мало одмакоше и заћуташе.

— А пошто је? — запита плавооки.

— Три капјејке.

— За једанпут?

— Па да, за једанпут.

Плавооки се замисли.

— А колико кругова за једанпут?

— Тамо ћеш их бројати, — одговори власник.

— Три ка-пјеј-ке! — подругљиво отегну плавооки. — Три ка-пјеј-ке — охо-хо!

И више натуче свој качкет.

Стадоше још мало, немо посматрајући власника рингеншпила. Један ситни малишан прошушка:

— 'Ајде, најпре га окрени мало празнога...

Сви му се подсмехнуше, он се посрами, окрену се и наже преко ливаде у село, викнувши готово с насипа:

— Ја утекох!

За њим се бацише у трк и остала деца уз сложну вику и галаму.

Тако је отпочела празнична шетња у Вјажном, на покладе пред петровски пост — обичај стари и укорењени. Тек што се подиже сунце над луговима и сенке од бреза смањише, а све се унаоколо зашарени од девојачких накита.

Онамо где девојке иђаху на разне стране, промичући између бреза, изгледаше као да брезе мењају своја места, час трчећи час застајкујући.

Путем, који просецаше брезовик на двоје и губљаше се у даљини, спуштаху се девојке у великој гомили на ливадицу. У белим марамама и кошуљама, оне изгледаху као облепљене светлосним тачкама које продираху кроз лишће. Лугови се преливаху из смарагдно зелене боје у плаву, а плаво небо над њима, с погдекојом гомилицом белих облака, изгледаше зеленкасто, готово боје смарагда. Бела кора брезових стабала и беле девојачке мараме тако се мешаху и гомилаху у смарагду зеленила, баш као и облаци на небу, да се чињаше да нема краја земљи ни почетка небу. Све унаоколо као да тоњаше и трептијаше у некаквој заслепљујућој бело-зеленој бари.

А у тој бари, као једва осетно таласање, опажаху се сарафани — жути као жуманце, црвени као крв, вишњеви, плавичасти.

Свет врвијаше са три стране — највише путем кроз луг, онда преко насипа и право преко ограде: овде девојке држећи се за кочиће, прескакаху преко притки или се провуковаху испод њих, па се затим дуго поправљаху и дотериваху, тресући сарафане, намештајући појасеве и удешавајући крајеве марама на глави.

И отпоче шетња и забава у велико.

Диреци на којима стоји рингеншпил већ су попустили, и зато његово окретање није равномерно. Али ипак он се брзо врти, балдахин над њим надима се јако, а украси сваки час ће чини се одвалити се и разлетети се на све стране.

Власник рингеншпила сав се азнојио, бубуљице по његову лицу поцрвениле су, а нос му је постао готово модар. Једва стиже да ошине корбачем дечурлију која хоће да се бесплатно провозају: они пријањају на рингеншпил као обади на говедо, вуку за ноге јахаче који су платили, у гомилама лете уз рингеншпил да престигну омиљеног коња, а вика одушевљења и милине понекад наткриљује звуке хармонике и бубња.

Али хармоника и бубањ рингеншпила нису усамљени. Живо дечје коло око рингеншпила додирује и меша се с другим колима на све стране по ливади. Само ова су мирнија и чвршћа, девојке и момци стоје у њима непокретно, и само у средини свакога кола поскакују и машу рукама играчице. Хармонике овде свирају тише него код рингеншпила, али њих је много и оне су неуморне као жубор и уздаси воде на воденичким колима.

Момци су се још поодавно састали с девојкама, али још су заједно као и оне, не размењу се, све стоје лакат до лакта. Лица су им озбиљна, готово важна, а уста испљувавају сунцокретову кору као ткачке машине — вуцене отпатке.

Међу њима је Алексеј мало необичан и ни мало прост. Он има танке живе руке, осмех брз и нервозан, не сељачки, он је сав складан, оштрих рамена и није висок. Девојке попреко погледују његову цицану кошуљу с плавкастим линијама, широким разрезом на голим прсима и смешно остраг пришивеним морнарским оковратником. С том кошуљом Алексеј много личи на гуска, али подсмејавати му се не ваља: он се разуме у варошком животу и неустрашиво уводи на селу нову моду.

Кад он изабра за себе згодно место у колу и стаде баш до хармоникаша, коме пријатељски мигну оком, девојке изван кола узврпољише се.

— Хрисја, Хрисја! — зафишта нека девојчица, и грохотни смех се разлеже над свим главама.

— Ој, мајко моја, страх ме штипања!

— Уштини је, уштини!

— Хри-сја-а-ах-ха-ха-ха! Не дирај!

— Ој, ој! Страх ме!

Повици се одједном сплетоше у клупче подврискивања и у таквом исто клупчету завртеше се кроз лугове сарафани дречавих боја. Некога вуку у коло, неко се одупире, коло је прекинуто, нема га, и шарена смеша од марама, везених кошуља, опаљених руку, опанака, сарафана и голих пета врти се по изгаженој трави на ливади.

Алексјеј неопажено гурну у гомилу девојака једног момка, који у паду повуче собом суседа, тако да за секунду стаде вриска девојака под теретом крутих, широкоплећих сељачких тела.

Алексјеј посматра ову забуну са стране, а осмех његов сваки трен се мења, час је подсмешљив, час великодушан, час га сасвим нестаје, вилице му по крајевима подрхтавају, и тада му лице постаје мрачно и изражава досаду. Али за трен ока ето ранијег Алексјеја — финог и помодног сеоског каваљера.

Забуне брзо нестаде, као што је и почела. Коло се опет састави, и девојке као и пре чврсто се прибише раме уз раме.

Међу њима беше и Хрисћа. Она завезиваше у узао своју чисту носну марамицу, пуну сунцокретова семена, и лице јој се слабо виђаше. Затим обичним женским покретом поправи косу под марамом, подиже главу и погледа око себе.

Момци се испрсили. Алексјеј избацио напред једну ногу са широком на морнарски начин ногавицом више стопала, а обрве уздигао горе. Хармоникаш одједном као закрешта и заносно превуче руком преко високих тонова своје дворедне хармонике. Хрисћа се још не беше одморила од раније забуне. Сад одједном показа два реда белих, кратких, готово квадратних зуба, дубоко увуче у се ваздух, подбочи се и узвикну:

— Еј, девојке, нешто ми не да мира!

Кад би се Хрисћа смејала, њени округли образи пели би се као лопте до очију, а сјај погледа потпуно се губио, нестајао у пуноћи тих крвљу наливених лопти. Изгледало је тада да ће крв ударити из њених образа — тако су били пуни и тако је била густа њихова боја.

Девојке је сад полако гураху к средини, али се она не мицаше с места, играјући зубима и окрећући се десно и лево. Њој бејаше мило што сви очекују кад ће она да заигра, и што су све очи у њу упрте.

Алексјеј тада гласно рече:

— Шта се ту скањујеш!

Хрисћа се хитро окрену другарицама:

— Не знам без вас, шта ћу?

И изађе на средину.

Хармоника засвира за игру. Она отре уста, чвршће стеже у једној руци марамицу са сунцокретовим семеном, а другу тако преломи у лакту да јој шака дође у висини рамена и поче тапкати ногама. Лице јој се уозбиљи, као да ради посао који изискује пуну пажњу. У покрету су јој биле само ноге, које једва чујно опанцима гажаху траву, и рука којом махаше испред лица: труп као да бејаше од камена,

и тек сад се могаше видети како је лепа и стасита Хрисћа, како су дивна њена округла рамена, како јој је лепо савијена кичма. Ногама је заплетала све чешће и све вештије, под ударима њиховим земља одзвањаше све јаче, и њене чврсте груди, јако притегнуте излињалим сарафаном, подрхтаваху исто онако као и крвљу наливени образи.

Једна протегљаста девојка у плавом небесном сарафану искочи на средину машући марамицом и прилупкујући получизмицама. Али на њу нико и не обраћаше пажњу, она је играла више реда ради него из такмичења с Хрисћом, чак се и бојала да јој не смета.

Али Хрисћу омести у игри! Од стотине играчица око би изабрало само њу, не би се могло одвојити од оштрога прегиба њених тмастих лактова, од њених кукова који лако подрхтавају под сарафаном, од отворене простоте читавог њеног тела.

— Ех, враже! — промуца неки мирни момчић, купећи језиком пљувачку с усница.

И гурну раменом Алексјеја.

Овај достојанствено стаде с ноге на ногу, окрете се леђима играчицама и не журећи разгурка децу и девојке.

Чим он изађе из кола, хармоника као од умора поче умањивати своју брзину. Игра се сврши, нових играча не би, и девојке се збише у гомилу, па пођоше луговима.

Нешто даље од рингеншпила укриваху се у забаченом месту на брзу руку подигнути шатори од подераних ћилимова. У њиховој загушљивој сенци клаћаху се на једној мотки обешене две ниске колачића, потпуно сасушених, и стајаху високе вреће са сунцокретовим семеном. Девојчице непомично посматраху посластице држећи се за руке.

Девојке се врзаху око тезги, завезиваху сунцокрет у марамице, па их нестајаше у брезовику.

А тамо, усред јаког мириса брезовине, зачињеног опојношћу старе маховине, девојке почињаху песме, али оне се брзо прекидаху и губљаху у слаткој омами луга.

Неко опази да се Хрисћа издвојила из гомиле и зашла иза бреза. Зовнуше је једном, другом дубоки тучни гласови. А чим умуче ехо у лугу, она се одазва из невелике даљине:

— О девојке, ево печурака, ево-о!

Њој у одговор зачуше се весели гласови:

— 'Ајде још даље, 'ајде у жбунове, тамо расте једна тако велика — сломити је нећеш моћи!

— Ако котарице немаш — а ти скупљај у скутове.

— Хрисћа-а! Остави и нама да пробамо!

Смех и повици као да уздрмаше омаму, јаки брезови мирис као да се заниха између стабала и — баш као за смехом — с ливаде пирну у луг слаби ветрић који донесе собом лупу бубња, свирку хармоника, звук гласова.

Хрисћа мало ослушну подупревши руком свој пуни образ, па онда одмахну руком у правцу девојака и викну више за себе него њима:

— Завидите, а!

Снажним замахом удари печуркама о земљу, оне лупише у брезу, поломише се.

Хрисћа затим потрча кроз брезовик. Луг бејаше прилично редак, — овај део припадаше сеоском друштву, а оно га марљиво рашчишћаваше. Скачући по маховинастим неравнинама и лако промичући кроз дрвеће, Хрисћа истрча из брезовика у поље.

Између жита која тек беху почела да жуте иђаше Алексјеј. Његова плавичаста блуза тресијаше се према ходу и помало се надимаше од ветра. Он лењиво корачаше пушећи танку цигарету.

Поткупивши сарафан Хрисћа га достиже. Од ње бијаше врућином, зној јој покрио као бисер обрвице и горњу усницу, а у образе јој ударила крв још јаче.

Алексјеј баци цигарету у жито.

— Још раније си требала овако, — рече он достојанствено.

— Девојке су виделе, — одговори Хрисћа предишући и поправљајући се.

— Па, ако!

— Е, теби је ако!..

Алексјеј неочекивано замахну руком, удари дланом по колену и пажљиво поче да чисти панталоне од пригњечене мухе.

— Причају после, — рече Хрисћа.

— Којешта! — одговори Алексјеј.

Он не убрзаваше својих корака, и из читавог његовог држања јасно се виђаше да се за њега није десило ништа особито. Хрисћу погледа тек онако, као у мимогред. Али кад зађоше у жбунове, којих беше много на речној обали, Алексјеј обухвати Хрисћу с леђа, једну руку провуче јој испод пазуха и шаком стеже њене чврсте груди. Хрисћа му показа своје квадратне зубе и узе га за другу руку...

После су лежали на обали, тамо где се спушта реци, над непомичном црном водом. Опојан мирис некакав — баш као од тамјана — успављиваше Хрисћу, и онако врло уморну. Она лежаше наузнак, с рукама под потиљком, испод сарафана виђаше јој се на прсима кошуља, бела марама с главе беше поред ње, а ретка кратка коса замршена.

Алексјеј наслонио главу на трбух Хрисћин и с највећом пажњом чисти са себе траву која му беше прионула. Поза његова је врло обазрива, он лежи поребарце да не би покварио испеглане модерне панталоне. Наједанпут скочи, потрча к води и подиже главу у вис.

Хрисћа се наслони на лакат.

— Шта је? — запита га.

Он ништа.

— Алекса!..

— Један ждрал, — рече он гледајући у небо. — И то ниско!

— Је ли велик? — запита Хрисћа.

Алексјеј се врати, поправи капу и удеси косу под штитом.

— Ех, како ми је жао што нисам имао нагана, заборавих га код куће: а да сам га имао — био би готов за час! — рече он подбочивши се. — Они су вазда велики. Летос сам убио једног с млинаром. А како је био високо! Али како га је и млинар погодио из своје пушке без обарача! Ја дотрчах, — а он лежи сиромах и само се подупире крилом и ногом. А имао је какву ногу! Ја се сагох да га узмем, а он мене кљуном ево овде, ама како ме лупио, рану ми је направио! Ух, колики је био! Тек тада се ја досетих шта треба: пресуках му шију...

— Ама за наган ти се шалиш?

— Ко? Ја? А јесам ли био у рату? И још је мој!

Хрисћа посматра Алексјеја с уживањем. Он се усправио и стоји као каква јуначина.

— Аљоша, Аљоша, — зовну га она.

— Е?

Он се окрену, као да ће да одлази.

— Ти се сад врзеш око Тањке?

— А ти око кога?

— Алекса, тако ми Бога, ако мислиш на Сњопку, ја ту нисам крива, то он сам, — брзо вели Хрисћа.

Али Алексјеј се нашао увређен. Он се мрко огледује од главе до пете и већ десети пут се чисти.

— Њега отац хоће да жени, — пожури се Хрисћа.

— Можда ће тебе да узме? — прекиде је Алексјеј, па одједанпут додаде с варошком финоћом: — Е, да сте ми здраво, ја идем!

И изгуби се у жбуновима.

— Аљоша! — повика Хрисћа.

Али он се не одазва. Престаде и ломљава гранчица и шуштање лишћа. Завлада тишина.

Хрисћа намести косу и поче исправљати на коленима згужвани скут сарафана.

(Превео с руског *И. Зорић*).

Константин Феђин.

(Из збирке „Мужики“, Рига, 1927).

ЛУТАЊА ПО РУДАНЦИ.

I.

Лутамо ја и мачак Платон
по Ушушурову туку.

Пред нама су поља увита у магле
над нама небо ко чаша са изврнутим дном.

Сјенка је моја натопљена сном,
Платон тихо преде и лиже руку.

Пријатељу, говорим ја,
и душа ми је тужна на смрт
Тамо гдје води пут
у Томанића луку
нога мале дјевојке крочи

А мртви облаци падају па броде
и мукло шуме прозирне воде.

. . . .

Далеко запаљена по брдима свјетла
радују нас ко пријатељске очи.

II.

Брда расута у таласе
маглице уткане у поља
нечујно клизи мој корак.

А никог нема да ме спасе
близог неба и страха људи:
„Живот је горак".

Застајем и слушам . . . . као да хуји
неког подземног часовника далеки так

И пружам руке . . . . а ничег нема.

То се само ја и моја сјена
скупљамо у мрак.

III.

Обукао сам старо одијело и сањам,
ватра пламса, пламенови носе далеко
Мирис боровина и куваних кукуруза.

Говеда су се давно вратила са појила.
По колибама запаљене лучи.

Једна бијела, сњежна пахуљица буди ме
Слична лудој дјевици.

IV.

Модре су трњине тамне
шљивици згусло плави.

Тихо прилазе сни
по свелој јесењој трави.

Шум
борова шушарка зри.

Трепере сребрне брезе
и гасне плавост шљива.

Стресам се од тихе језе

То
у мојој души голој као кукурузишта
умиру жеље скупа са блиједим дахом
мртвих њива.

V.

Вјетрови су сишли у шуму
закуцали о наше колибе и задрмали багламе.
Једна воловска кола туже на друму.
Дижемо се са наших лежала од сламе.

Бијел и звјездаст покров
И сан.
Смрзнуте птице падају меко.

Вукли смо цапинима балване до у мрак
Гријали прозебле шаке дахом,
уморни да вечерамо пуре задробљене у млијеко.

Послије су нас забољеле двојнице из оближњег села
док су пси поздрављали мјесец
а дјевојке у смијеху одлазиле на прела.

И тако је опет прошао један дан.

VI.

Из лула
тамно црвене гусјенице пужу.

Каде
дивљу ружу
и глог.

Тишине . . . . крајином пролази дрхтај.
Цепте дрвета осута бијелим прахом.

А кроз шуме пролази млади, чудесни бог
и све оживљава својим дахом.

Новак Симић.

ВЕЧЕРЊИ ПРОЛАЗ.

Поздрављена ми буди кућице бршљаном овијена
на самотном завијутку пута мог.
Твој бунар и твој хладњак толико веселе
мене путника незнаног.

Ко сад на окну твоме светиљку пали?
О љепотице незнана, здраво да си!
Не спуштај завјесе. Зар само у твом дому
ведри дан се гаси.

Ти ниси чула, већ оде и лупну
вратима безобзирно.
И остави око мене све тако пусто
и бескрајно мирно.

И што даље идем осамљено
корак мој све лаганији бива.
О загрљају топлој вечери и постељи мекој
и слаткој ријечи сад путникова душа снива.

Иза себе још само светло видим.
А преда мном ко море мрак.
У бршљану се тамном већ изгубио
и бунар и хладњак.

Никола Шоп.

ПИТАЊЕ.

У ноћи кад слушам јаук чуда
На раскршћу цеста покрај дивље руже
Не знам је ли то вјечност или слијепци туже
Ил самртна на ме пада груда.

Миријаде мисли тишином звоне
Кроз поноћне стазе осамљених душа,
У некој свемир дивну радост слуша
У некој боли у бездане роне.

Ко зна какав је шум светих ријека
Које крију мисо безимене тајне
Кроз сваки дашак распетог живота.

Крв је тек слутња из далека,
Очи су лаж визије сјајне,
А небо: гола и нијема сирота.

Владо Влаисављевић.

КРАЉЕВНА СА СЕВЕРА.

Данас сам весео да живим и дишем. Кад сам пролазио кроз људе све у претпразничком расположењу, нешто као да ме носило, издигло изнад њих. Па и сада се крећем по мојој собици као нека весела луда, машем рукама, говорим и смејем се громко из све дубине мога бића. Ушуткао сам глад као неко досадно дете лепим обећањима за сутра. Пећица у куту занемила у леденој шутњи, ствари мирно чекају, одане и снисходљиве, као да су свесне своје сиротиње. Али мала лампица на столу весело шкиљи на ме, она хоће да ми каже: Не дајмо се, пријатељу! И мој ниски широки прозор, наднесен више бездана града, тако близ своду небеском! Гле, на њему се њише застор од бисерних чипака, извезен нечијом тајанственом руком. То је урадила краљевна са севера! Затварам очи и видим је пред собом: сва је у белим веловима, лице јој је бледо, бледо, очи јасне и далеке као зимско поноћно небо.

Свуда сам ја данас наилазио трагове њезине, зато сам страствено загледао у прозоре излога, у мала замрзнута оканца, где су се вијугале чудне шаре цвећа и биљки из другога света, из царства кристала. Моја драга, опрости мени грешноме! Прође ти покрај мене сва мека и округла у својој бундици, а да ме не узбуди твојим ружичастим лицем, јер ме свега опчарала моја непозната лепотица. Из сребрног ткива њезине прозирне беле руке пружале су се спрам мене, лице њезино назирао сам међу белим љиљанима, њезин тужни осмех сјао је само за мене у стотинама треперења. Опијао сам се богатством њезина стварања, душом њезином загонетном, [illegible] у дубине њезине тајне нисам осећао ни студен ни умор.

Са веселом слутњом одједном сам полетео кући. Гле, она је била код мене. Љубоморно је застрла прозор, да ништа не видим од земаљског света и да само о њој сањам. Шта ми је извезла својим леденим прстићима те сам занесен, шта је удахнула у ово кристално стакло? Песма се извија из жица ледених, тужна песма ноћних луталица, о завејаним путевима, о завејаним душама.

Иглице снега праште о зидове, кроз олук црне пећице, моје згурене добре старице, хучи љути северац. Да ли носи собом вапаје бедних и измучених, да ли дозивље у помоћ човек залутао у снежној вејавици? Урла север, хоће да продре мени. Да ли је љубоморан на моју хладну белу невестицу? Лепршају се њезини танани велови, ето како ми долази све ближе и ближе, мами ме себи у загрљај. Лампица је утрнула, њезин задњи пламен букнуо је као широм отворено око што гледа задњим погледом. Соба је утонула у мраку. Све је страснији њезин загрљај, све болнији њезини целови. А прозор све већи и светлији. Одједном се отвара у само небо и кроза њ плове снови заспалог уметника у пратњи беле краљевне, да се поклоне пред лицем новога човека, који ће послати мир и срећу људима у виду вечно топла срца уметникова, у виду песме његове божанске.

Поноћ тихо гази, божићна звона свечано брује, продиру у собицу заспалог уметника, свуда, свуда, као да освећују сваки кутак. И он се као дете смеши у сну.

Милица Миронова.

---

*
* *

Зашто ми је било тако добро као да ми се неко драг насмејао, као да ми је неко мио пружио руку? А ја сам само, заспавши у магловиту и студену граду, уснила један врло сунчан зрак што је загрејао једног јулског дана једну белу стену међу чемпресима, и сва њена тежина, кад сам се пробудила, остала ми је на срцу.

Јованка Хрваћанин.

ЦРНОГОРСКИ ЦИКЛУС НАРОДНИХ ПЈЕСАМА.

Нема се ништа против истине да црногорске народне пјесме имају више историје но поезије (Вук), да се у исто доба лила и крв и млијеко (П. Поповић), да им је то главна одлика. Али да се истакну још неке појединости, ако не преимућства а оно узроци недостатака, то је смјер ових редака.

Мора се признати да у Црногорском Циклусу, нарочито новијим пјесмама од 1860 до 1914 год., нема китњастих описа коња и јунака, дијељења јуначких мегдана по реду борбе; нема „небеских прилика“, ни светитељских предсказања; уопште нема немогућности, невјероватности. Можда каткад које мало одступање: вила јавља о кретању непријатеља, колико да се не буде изненађено; понегдје опис одијела и оружја, највише барјака ради, као у пјесми „Женидба књаза Данила“, али је све то више оштро но меко и њежно, оскудно но богато, јер иначе не би било — истинито. Нема маште, нема украса, ни епске опширности и понављања, нема мирноће; али, насупрот томе, има најљепша одлика оног што се казује: има истине. А зар то није најљепши украс? А све су пјесме у Црногорском Циклусу истините, не као о историјским догађајима, но и за појединости, нарочито доцније, скоро су дословно тачне, да те одлике, у толикој мјери, нема ни један циклус наше народне поезије.

Није било могуће украшавати због саме краткоће времена и горштачког менталитета. Јер за дотјеривање, уљепшавање, треба дуже времена, треба покољења, да свако то поново дотјера, јер све што је даље у прошлости, изгледа идеалније. За прекојуче, јуче, данас, за оно што је ту скоро било, треба ноћас, најдаље сјутра, убрзо послије боја, спјевати пјесму, не да се кити неко лажним перјем, нема додатака као у другим циклусима, већ је смјер био и остао и прост и јасан: дати примјер за углед, дати подстријек, дати варницу за нову ватру, за чувство чојства и јунаштва, ради сјутрашњице, која је претеча далеке будућности. Нема се кад удешавати, јер пјевачу неће нико повјеровати: а познато је да наш простији човјек пјесми, нарочито јуначкој, много вјерује, да су сви они то гледали, сви су ту учествовали, па сви и знају. Нетачност, нарочито неистина, боли сваког правог јунака, макар била тренутна и пријатна, а најприје и највећма се косне срца, кад је ријеч о похвали, о слави. А то Црногорцу — пјевачу (као и другом) не треба; јер први који би то чуо,

рекао би му у брк да није истина, ма се то тицало његовог рођеног брата, јер кад је ријеч о првијенству — нема брата, пошто сваки жели да буде први. Тиме се једино и може тумачити, што онамо није било бјегунаца из борбе. То је оно што се ни по коју цијену није хтјело, јер се и није смјело, не због дисциплине и бојазни од казне, већ се бојало веће казне од смртне — бојало се образу, части. И не само својој, већ породичној, браственичкој. Јер нигдје крвна веза није тако јака, тако испољива и видна, као у Црној Гори. Част и слава, нарочито ратна, заједничка је цијелом братству. И љагa исто тако. Отуда су се срамоте чували сви Црногорци, као ватре. Те, у случају таквог доживљаја, да не би и други његови добили његово име, учинилац је обично одлазио, бјежао из земље. Због тог заједничког осјећања части и њезиног губитка бивало је и крвних освета. Психолошки објашњиво.[1]) Уз то, скоро за сваку пјесму о црногорским бојевима с Турцима знао се творац, као што их и сам Вук помиње, као и издавачи његових дјела.

А познато је да један пјевач — пјесник, ма био и најбољи, не може тако брзо, без поправке, дати пјесму добру, камо ли савршену. То немање времена, то је исто тако важно, као и жеља за истином. Трчећи из боја у бој, о своме „круху и руху", знају они који су искусили колико је тешко, а, у тим приликама, још у похвали не рећи истину, то се не би крстило „пјесничким украсима", слободом гледања на ствар, већ просто — лажју. А то је било опасно. Нарочито потцјењивање, јер се то у Црној Гори дуго и дуго памтило. Још и данас је исто тако. Познато је да је краљ Никола, у својим пјесмама „Нова Кола", рекао за Љешњане: „Еј! да нам је подигнути / из гробова с т о Љешњана / погинулих крај Ситнице / У с т о б о р б а и м е г д а н а", да је, 1912. г., у првој борби с Турцима то племе листом јурнуло прсимице на утврђења, да су ужасно изгинули! Јер требало је — за Бога — опрати нанесену „увреду" од Господара. И то се учинило послије више година.

И у понајдужој пјесми „Удар Омер-пашин на Црну Гору", (преко три хиљаде стихова) види се сва тачност наведеног: убрзано, задихано, захуктано, само да се не изгуби у времену. Одлазе уходе црногорске у турску војску, и по уходјењу, кад се поврате, немају их кад остали дуго да испитују, но свега у — четири реда! Па и одговор је кратак, мало дужи, да је све то заиста врло мало за толику силну војску, о којој би пјевач-пјесник, да је било времена, написао, спјевао неколико десетина, ако не и стотина стихова.

Има чак угледања у јунаштву (да се не изостане!), на Србијанце: „Да се данас глава нас'јечемо, Ка и први Срби на Лозницу, Што су на њу Турке дочекали". (Исто).

Нарочито пада у очи узимање цијелих стихова од Његоша (ако није он од народа), каткад дословно, каткад не. „Е су наше горе за-

[1]) За то има много примјера. Знам једног факултетски образованог — иначе врло доброг човјека у сваком погледу — који се „осветио" своме учитељу — послије 18 година: рекао му је, у друштву чим га је угледао, да „неправду" (шамар) памти као да је од јуче. Једва су их помирили.

мукнуле, Почину нам рђа на оружје"..... „Ко разгађа, у нас не погађа" и т. д.

Осим прикупљених, знаних народних пјесама, има их — нарочито у Брдима — доста незабиљежених. Сјећам се из дјетињства многих гуслара (имали смо гусле у кући), који су у вријеме месојеђа, кад се највише сијели код нас, у Колашинском Округу, да су многи пјевали пјесме, различите варијанте, које нигдје касније нијесам нашао: „Заузеће Колашина", „Бој на Морачи", „Бој на Вучју", „Бој на Пољима", „Бој на Стожеру", и т. д. Има нека и прибиљежена, али је њена љепша варијанта остала у народу, свакако да се и изгуби, јер се и гусле — на жалост — постепено губе. Сјећам се пјесме „Удар на овце Никаша Перовића", коју је пјевао један Доњо-Морачанин једног вечера. Пјевао је о Никашу, великом морачком јунаку, који је том приликом погинуо, бранећи своје овце, да му их не плијене Турци Колашинци. Пјесма је била толико тачна, толико дирљива, да је Никашев син, Радисав, плакао. Слушаоци су били и сами дирнути, као да је јуче било.

На завршетку, да речем и о самом имену овог циклуса. Г. П. Поповић, у својој књизи „Преглед Српске Књижевности", назвао га је „Циклус ослобођења Црне Горе", ваљда по оном о Србији. Мислим да би најтачније било, као што сам ставио наслов, пошто историјски није тачно да је с в а Црна Гора икада давала Турској данак, а то није ропство, ако је некад и била прегажавана. На ово ме наводе нетачности (најблаже речено!) у нашим поратним „историјама". Јер, кад се савремени догађаји изврћу, како неће они из давне прошлости?! Уосталом, назив је ипак споредно, колико би било вриједно прикупити још нескупљено народно благо — поменутих крајева пјесме — што би ипак био захвалан посао.

Марко Ж. Ракочевић.

ЦРНА ГОРА И БУГАРСКА.

У једној тајној мисији нудим у име Црне Горе Турској, да заједнички бранимо Арбанију од сваког спољашњег присвајања са задњом мишљу, да нам она даде Ђурђеве Стубове и Беране у награду. У другој тајној мисији идем да постигнем споразум међу балканским малим државама о подјели европске Турске прије него силе створе нове аутономне државице од Македоније и Албаније. Унапријед предвиђам на какав ћу одјек наићи.

У Софију сам дошао 20 септембра пред вече. Књаз Фердинанд находио се је на маневрама у Трнови. Чим сам ушао у хотел — „Булгарија" казаше ми да су добили наредбу да обавијесте двор о моме доласку.

Оно мало од дана и вече употребио сам у разгледању престонице Бугарске — Софије. Варош изгледаше сасвијем нова, герман-

ског стила. Ни по чему не бих рекао да је ту било какве старе вароши, као што се то види у Пироту и Нишу. Све старо бијаше већ порушено, а на мјесто старога подигнуте нове лијепе зграде. Улице нити су широке, нити уске, већ симетричне према висини кућа. Од старих грађевина постојаше катедрала, црква са пет кубета, и храм Светога Краља Милутина Српског. У Софији називаху цркву Св. Краљ, а име Милутина изостављаху зато што је Милутин био српски краљ. Пошто је постала бугарска држава, а Софија њена престоница, нуђено је Србији да свете мошти краља Милутина прими и пренесе у Србију. Мудри српски државник Стојан Новаковић одбио је ту понуду из историско политичких разлога. У Софији виде се рушевине старе цркве Свете Софије, из византиског доба, чије име носи бугарска престоница. Она је осуђена да буде срушена. На њено мјесто сазидана је нова црква за успомену ослобођења Бугарске. Што има да се спомене у Софији то су терми још из римскога доба, сазидани на врућем извору, који из земље извире.

Сјутра дан угледао сам на књажевом двору стандар, што је био знак да се краљ вратио у Софију. Прије подне пошао сам у министарство спољних послова, гдје ме је дочекао Бракалов, први секретар министарства, јер Стојилов, предсједник владе и министар спољних послова, бијаше пошао у двор код књаза. У очекивању Стојилова, Бракалов ме је провео кроз све сале министарства и познао с многим чиновницима, и то све младим људима. Зграда министарства не бијаше велика, али пристојно намјештена. Чиновници су ми импонирали својом живошћу и отмјеношћу. Мало који од њих немаше докторску титулу. Улијеваху ми, без да сам имао времена с њима говорити, неко повјерење у искреност њихову. Дала ми се је прилика да повучем паралелу између дипломата бугарских и српских. Српски дипломати противно бугарским сувише су резервисани. Устручавају се говорити. Ако нешто проговоре, боје се да нијесу нешто више рекли него што је требало. Једном ријечју, Србијанци су много резервисани, док бугарски дипломати новог су европског типа. Овај утисак добио сам не само у Београду и Софији, него и по престоницама европским, гдје сам имао прилике сусријетати се с дипломацијом обије братске државе, и то са најодабранијим, који се на страни акредитирају.

Пред подне дође Стојилов из двора и одмах ме прими. По измјени уобичајених фраза, казао сам му да имам три мисије код књаза и владе. Прва је да честитам књазу Фердинанду од стране књаза Николе признање од Русије, које се толико година стрпљиво очекивало, без којега нијесу могле ни друге силе изрећи потврду, чему су се и оне придружиле. То признање књаза Фердинанда за насљедног владара Бугарске велико је дјело за књаза и Бугарску. Друга тачка моје мисије да у име књаза Николе, који је подупрт од Русије, лансирам један веома важан предлог међу балканским државама. Тај нови предлог састоји се у томе: да се балканске државе споразумију о подјели европске Турске према аспирацијама народним, како бисмо ми ријешили источно питање без интервенције великих

сила, као и то да ми споразумно спријечимо аутономију Македоније, Старе Србије и Арбаније, већ да ми подијелимо те провинције међу нама, па да чекамо згодан моменат, да свака држава своје при себе присаједини без заплета међу силама. Трећа тачка моје мисије лежи у томе, да замолим владу, да при закључку зајма, који сада има у пројекту, од седамдесет милиона и за нас узме пет милиона франака. Ми бисмо влади за њега одговарали, а она групи капиталиста, јер са тражњом директном тако малога зајма не бисмо смјели изаћи пред капиталистима. Више нам није од потребе.

Ова одвратна тачка моје мисије била је тешка до крајности. На првом кораку, при отварању дипломатских односа с Бугарском, изаћи са таквом тражњом, било ми је теже него да сам ишао на робију. Али пријеке потребе земље, књажева заповијед принудила су ме на тако непријатно и неумјесно тражење. Књаз нигдје није могао наћи потребни зајам. Код Русије и код Србије није се смио усудити да га тражи. Оне су држале да ће им бити на пропаст, па би био категорички одбијен. Због тога је тражио код Аустрије и Француске, а ево сад и код Бугарске. Свуд је био одбијен, па неће бити боље среће ни код Бугарске. Земља је без средстава и без гаранције.

Проговорио сам о томе зајму Стојилову, тек да извршим то одвратно наређење. Чинило ми се да се земља подамном пропада, као и то да је цијела моја важна мисија овијем помрачена и оневажена. На први корак Стојилов на моје изненађење фино и убједљиво ми рече да је веома радостан што му је пало у дио да све три тачке прими и да по могућности доведе до извршења. За прву тачку много је био захвалан књазу. Другу тачку налазаше да је веома тешка, али вјероваше да могућност њеног извршења није искључена. За трећу тачку рече, да је њу најлакше постићи јер ће наћи одзива код књаза и у Собранију.

Стојилов, као да је знао муке са којима сам се борио о трећој тачци моје мисије, анкуражирао ме је говорећи: „Бугарски народ највише је обвезан Црној Гори за његово ослобођење. Истина, рече он, Русија је створила бугарску државу, али су нашој срећи претходиле крваве жртве Црне Горе, којој ми морамо бити благодарни. Из тог важног разлога и ми ћемо у приликама ма какве нужде свагда бити готови да јој притечемо у помоћ“. Ова Стојиловљева изјава изведе ме из мојега стида. Енергично сам отпочео расправљати другу тачку. У томе разговору, који је трајао до уре и по по подне, дође књажев ађутант, да ми каже, да ће ме књаз примити у свечану аудијенцију на четири уре. Стога дебату прекидосмо под уговором да се сјутра дан опет састанемо и наставимо. При састанку наговијестио сам Стојилову да ћу молити књаза за нарочиту аудијенцију да му говорим о другој тачки моје мисије, јер ју сматрам за веома важну. Он одобри моју намјеру и рече да ће га он обавијестити о свему и да ћемо заједнички то важно питање проучити.

На четири уре по подне дође један краљев ађутант у парадним дворским колима и поведе ме у двор. Пред двором стојала је чета војника с музиком, која интонираше црногорску химну. На вратима

дочека ме маршал двора и поведе уз степенице, на којима стојаху поређани дворски гардисти у дивној униформи с калпацима и перјаницама на глави. Они стојаху на сваком скалину по два укочени као кипови. Прошавши неколико раскошно меблираних салона стигох на одређено мјесто. Књаз Фердинанд стојаше на вратима свога кабинета са мноштвом ордена и са црногорском лентом.

У присуству Стојилова, предсједника владе, министра спољних послова, изговорио сам књазу Фердинанду ове ријечи: „Ваше Краљевско Височанство, лични одношаји између В. Величанства и мога господара нијесу никад прекидали. Ви сте један другоме приликом сваке значајне појаве и дана славе телеграфски симпатије изражавали. Али званични одношаји били су привидно суспендовани. Стога ме мој господар послао да вам јавно изразим његово дивљење у мудрости, такту и издржљивости вашој, чиме сте послије толико година разних искушења одржали побједу над предрасудама руске дипломације и других сила, које су јој секундирале. Бугарски престо себи сте извојевали на вјечна времена у вашој династији. Књаз Црне Горе и цио његов народ шаље Вам најсрдачније честитке и израз радости на тако сјајном успјеху“.

Књаз Фердинанд одговорио ми је на моју бесједу овим ријечима: „Захвалан сам моме брату књазу Николи на његовим честиткама, изразима пријатељства и симпатија, које ми је преко Вас послао. Особито сам му захвалан што је Вас делегирао да будете посредник између мене и њега баш у овим моментима мога изласка из тешке кризе, која ме је мучила толико година. Ваш долазак за мене је драгоцјен због бугарског народа. Народ ме види још усамљеног. Русија, ма да ме признала, гледа на мене с неповјерењем и неком хладноћом, што народ бугарски види и осјећа.

Србија не може да ме трпи, као да сам нешто од ње присвојио. Турска ме сматра за све што се у Македонији догађа кривим и сву одговорност на мене баца. Грци и Румуни сматрају ме за непријатеља због македонског питања. Манифестације књаза Николе бугарски народ примиће с радошћу и одушевљењем, јер он високо цијени његове заслуге за ослобођење Бугарске. Колико је Бугарска благодарна књазу Николи, толико је више мене обвезао својим истинским пријатељством од мога доласка на бугарски пријесто па до данас. Књаз Никола је узор човјека, владара, војсковође, државника, политичара и књижевника. Ми сви владари балкански изгледамо према њему млади. Куд та срећа да смо у томе њему равни. Балкански народи би бољу будућност дочекали“.

Прва тачка моје мисије свршила се с одушевљеним фразама, којима је књаз Фердинанд богат. Сад је требало приступити другој тачки у којој фраза нема. У другој аудијенцији, у присуству Стојилова, развио сам књазу важност моје мисије о чему сам већ више пута говорио.

Отпочео сам говор овим ријечима: „Све непријатности од дана ступања на бугарски престо, које сте од кога имали, дозволите да

речем, дужност Вам је бацити их у заборавност. Државни разлози захтијевају од Вас, да пружите руку баш онима који су Вас вријеђали из разних побуда, међу којима иза Русије спада Србија. Срби и Бугари браћа су; Србија и Бугарска сусједи су. Од Вас данас зависи, да та два народа постану права браћа и добри сусједи. У томе важноме питању мој господар нуди Вам сву своју помоћ. Он излази пред балканске народе да их доведе до неопходног зближења и чврстог споразума. Он ме је послао да Вама и Вашој влади, као и краљу Александру и српској влади поднесем предлог да се најприје погоде Србија, Црна Гора и Бугарска о сферама свога уплива и подјели територијума европске Турске, па да позовемо и Грчку да ступи у коло нашег споразума“. Даље сам развио цијело питање, у смислу већ забиљеженом.

Књаз Фердинанд запитао ме је, пошто ме је пажљиво саслушао, какво би било становиште Русије према нашој нагодби. „Имам доказа, одговорио сам, да би Русија ту нашу нагодбу патронирала и загарантовала немијешање великих сила у наше послове. Све што Вам говорим оснива се на руским савјетима. Русија је књазу Николи повјерила ту важну мисију, јер је вјеровала у његову издржљивост и сталност његовог режима, док код Вас и у Србији сваког дана владе мијењају, парламенти нијесу дорасли за такве трајне и стрпљиве послове“.

„Да претрчимо летимички шта бисмо ми имали тражити један од другога — рече књаз. — Најприје ћу рећи, шта би ми имали тражити од развађене Турске. Национални положај њених аспирација врло је узак. Од Једрена на исток ми не можемо имати никаквих претензија. Тракија мора остати Турској, док је год Турака у Стамболу. Наше аспирације искључиво су у Македонији. И то од Скопља, Битоља до Авлоне на Јадранском мору. Скопље међу нама и Србијом постоји. Ми полажемо право на Скопље, јер је популација у њему бугарска. Срба и Грка мало има. Србија никад неће одустати од њега, јер полаже историско право, као на другу Душанову престоницу. Ето камен спотицања због којег се неће моћи нагодити Србија и Бугарска. Србија ће запети и за Призрен, да њој припадне, а Црна Гора неће никад пристати, те неће доћи ни међу Србијом и Црном Гором до споразума. Бугарске националне животне аспирације једино су у Македонији. Аспирације Србије и Црне Горе широке су. Оне имају Босну, Херцеговину, Стару Србију, па и велики дио српског народа преко Саве и Дунава, док Бугари нигдје до у Македонији. Положај, пак, Србије такви је према Бугарској и Црној Гори да се ни с једном споразумјети неће“.

На то сам даље примијетио: „Чим Ви мислите на борбу са Србијом око турских земаља, неко ће се трећи користити вашим глożењем, па ћете остати ви без Скопља, а Црна Гора без Призрена. Вјечити нереди на Балкану створиће потребу да се силе споразумију, па да дадну мандат којој од грамзивих сила, да успостави ред. Испод њене шапе, разумије се, не би се никад народи могли ишчупати. Може и друга опасност настати и све наше аспирације срушити. У

дипломацији се много расправља, а и у штампи, о аутономији Македоније и Арбаније, чему се ми морамо енергично одупријети. Зато је неопходно потребна наша нагодба о подјели европске Турске“.

Послије дугог расправљања књаз Фердинанд и Стојилов примише мој предлог у начелу, али са зебњом да ће Србија цијелу ствар осујетити. Наставих даље, да ћу свратити у Београд, да лансирам исти предлог код краља Александра и код владе. Изразих наду да ће Србија примити предлог пошто је на челу владе познати српски државник Стојан Новаковић, и обећах да ћу саопштити какав ћу одзив тамо наћи. Том сам приликом тражио именовање једног сталног дипломате на Цетињу са којим се може ступити у преговоре у појединостима. Напоменух да је Грчка послала већ једног агента, и да ћу тражити да и Србија исто учини. Књаз прими мој предлог и обећа да ће одмах послати свога заступника на Цетиње.

Са стидом дотакао сам се и треће тачке моје мисије. Књаз Фердинанд прими благохотно и овај предлог, али остаде ту закопчан. Узалудна су била доцнија настојавања. Бугари не одржаше своју ријеч, и код Бугара као и свуд друго у питању зајма насједосмо. Само што смо се обрукали тражећи га.

Сјутра-дан разгледао сам друге знаменитости бугарске престонице: Војну Академију, гдје се васпитавају неколико наших младића о бугарском трошку, зграду Собранија, штампарију и т. д. Видио сам мозоле у коме су благодарни Бугари сахранили књаза Александра Батенберга. Посјетио сам новог руског агента. Српски агент Христић није ме примио под изговором болести. У вече био је свечани дине у двору на коме су били министри дворјани, све млади људи, што показиваше да је Бугарска млада држава, без традиција. Књажева фамилија бијаше у манастиру Рило на љетовиште, па је нијесам видио. Пошто смо устали иза трпезе, књаз се са мном много разговарао о његовом тешком положају како у унутрашњој тако и у спољашњој политици. Тешко се је жалио на руску дипломацију, што не хоће да му искрено пружи руку, већ га држи за приврженика аустријског. „Међутим Аустријанац сам, рече ми, у толико у колико интереси Бугарске налажу. Ја сам уставан владар. Не могу водити спољну политику на свој рачун, већ се морам ослањати на Собрање, које има гласа у свима државним пословима, па и у спољној политици. Истина је, наше Собрање није још дорасло да схвати велику политику европску. Руска дипломација гледа на нас уставне земље са њеног назадњачког гледишта. Чини изузетак за Црну Гору. Ми јој не можемо угодити“. Изразио се књаз затим да страхује од два србијанска краља, да му не спреме смрт на жељезници, јер кад год хоће да изађе из Бугарске у иностранство мора да путује преко Србије.

Најпослије изнио сам питање о измјени посјета оба књаза у Софији и Цетињу. Измјена посјета није лична ствар међу владарима. То је више народна ствар. Владарске потјете електришу народе. Колико важи посјета књаза Николе краљу Александру у Београду за цијели српски народ. Тако исто важи посјета на Цетињу, много би

важила за збратимљење бугарског народа и црногорског. Књаз прими мој предлог и обећа да ће први доћи на Цетиње.

Посљедњег дана мога борављења у Софији имао сам четврту аудијенцију код књаза. Све што смо до сада говорили надао сам се да је упућено на добри пут за будућност свију балканских држава. Хоћу ли се у њему преварити, то ће скора будућност показати. Бојим се да хоћу.

При кретању, онако стојећи, постави ми књаз мирно једно питање, које ми паде као студени туш на главу: „Је ли истина, као што се гласови разносе, да ће књаз Никола дати једну од својих кћери за принца од Батенберга?“ На то му хитро одговорих: „По новинама се шире разноврсне комбинације о удадбама књажевих кћери. Ја сам узео за правило, да те новинарске вијести не демантујем из деликатности према члановима наше династије. Међутим могу Вас категорички увјерити, да за сад, у колико ја знам, нема о томе ни спомена. Но, како књаз има много кћери за удадбу, сад, иза удадбе принцезе Јелене за принца од Напоља, може их удавати, да бира зетове. Хоће ли његов избор пасти на принца од Батенберга могу Вас увјерити, да у томе нијесам посвећен!“ Са овим одговором књаз Фердинанд остао је задовољан и даде ми допуст да отпутујем опростивши се са мном веома љубазно.

Био сам се задоцнио пет минута, али ме је влак чекао. На станици нашао сам предсједника владе Стојилова, мноштво чиновника и дворјана. Опростио сам се са присутнијема и отпутовао сам пут Београда.

У путу сам много размишљао о питању књаза Фердинанда, о могућности удадбе принцезе Ане за принца од Батенберга и да то може бити камен спотицања између владара Бугарске и Црне Горе, јер се Батенберг сматраше за претендента бугарског престола. Његов брат Александар присаједининио је Источну Румелију Бугарској. Са Румелијотима побиједио је војску краља Милана.

Бијаше недјеља кад сам стигио у Београд. Ипак сам одмах пошао и нашао предсједника владе Стојана Новаковића. Прва му је ријеч била да је краљ Александар пошао на маневре и да је изразио жељу да причекам до његовог повратка.

Знавао сам унапријед да тек сада наступа тешкоћа у споразуму. Знао сам неповјерење Србије према Бугарској. Познато ми је било неповјерење Србије и према Црној Гори, па сам се питао, да ли Србија са таквим расположењем према објема државама може ступити у споразум. С друге стране додавало се страховање Бугарске и Црне Горе да се неће моћи доћи до споразума. При свему томе прегао сам да лансирам и у Београду предлог о споразуму и подјели европске Турске. Новаковићу сам изложио сву ствар, као и Стојилову, због тога овдје нећу понављати. Новаковић ме је, изненађен, са задовољством саслушао. Запитао ме је: „Одакле та мисао? Ко је покренуо ту идеју?“ Одговорио сам му: „Русија, а да ко други“. Испричао сам цијелу историју ствари. Даље ме је запитао какав сам одзив нашао код књаза и владе у Бугарској. Изненадио се кад сам

му казао да се боље пожељети не може. „Пред важношћу овога
предузећа, додао сам, све ситне чегрсти отпадају, па се надам да ће
тако исто бити и код Вас. — Ја сам дошао да Вам поднесем овај
важни предлог за све балканске народе, па пошто Србија пошаље
на Цетиње свога посланика, Грчка је већ послала, а и Бугарска ће
такође послати, онда на тенане да ступимо у преговоре у поједи-
ностима!“ Овако сам говорио Стојану Новаковићу, врсном српском
државнику и најподеснијој личности за наша национална питања.
Упео сам се из петних жила да њега као таквог задобијем зе опште
народну ствар, па ће, мислио сам, све добро поћи. —

Новаковић, као најмудрији и најопрезнији српски политичар,
отвори разговор: „Ваш значајни предлог биће свестрано проучен, па
ћемо приступити преговорима. Међутим ми се бојимо од Бугарске.
Положај књажев није још утврђен у бугарском народу, а он, до крај-
ности славољубив и амбициозан, може нам учинити једно ужасно
изненађење. Књаз Александар Батенберг стекао је у Бугарској велико
име упадом у Источну Румелију. Стога Бугари једнако уздишу у
лицу књаза Фердинанда за књазом Батенбергом. Њему је то несносно,
па се може изазвати, да и он подобно учини у Македонији, јер се
само тијем начином може утврдити у Бугарској. При том и књаз и
Бугари перфидни су. На њих се не може ни зашто ослонити“.

Пошто сам објаснио Новаковићу зашто је Русија дала иници-
јативу књазу Николи и навео да је један од најјачих разлога због
несталности кабинета у уставним земљама, а у овом важном послу
треба истрајати, Новаковић ми одговори да му цијела страр лежи
на срцу, да ће краљу говорити, да предлог прими у начелу. Истог
дана примих писмо од Новаковића, да ме краљица Наталија позива
на вечеру и да ће ме краљ примити у аудијенцију.

У одређено вријеме био сам у двору. Краљ Александар одмах
ме је примио. Прво његово питање било је, зашто сам ишао у Ца-
риград. Објаснио сам му, да сам ишао да извинем књаза, што није
могао посјетити султана ове године, као што му је био обећао, да
му захвали на пажњи приликом књажевог боловања. Моју мисију
у Софији сву сам му описао, осим питања о зајму. „Изгледа, рече
краљ, добро сте прибили Фердинанда при зиду, кад је пристао да
ступи с нама у преговоре о одређењу сфера националних аспирација,
подјели земље европске Турске међу балканским државама. Нова-
ковић је измијенио мисли с Вама. Добар је то план. Он се може
постићи док Фердинанд још стоји колебљив споља и унутра. Чим
би осилио, о томе споразуму не би могло бити ни збора. Ја сам са
Новаковићем већ измијењао мисли о Вашем предлогу и сад Вам
категорички кажем, да га у начелу радо примамо. Но како ћемо се
нагодити с Бугарима, а како ли с вама?“ „Величанство, одговорих,
Ви с Бугарима најбоље знате како се можете нагодити. Међутим како
ћете с нама неће бити тешка ствар“. „Дедер кажите, да чујем како
Ви мислите о нашој међусобној нагодби“, упита краљ. Тежак одговор.
На краљево изазивање изађох с нашим програмом о нагодби са
Србијом. Најприје изложио сам наш положај према Арбанији у

смислу више пута овдје забиљеженом, па из тих побуда тражили
бисмо како слиједи: Србији Скопље, Душанову престоницу, и што
дубље можемо заједнички постићи у Македонији. Црној Гори Призрен,
с околином, до Везирова Моста на саставу оба Дрима, Ђаковица и
Пећ. Само се по себи разумије Санџак да подијелимо братски како
бисмо га заједнички бранили у случају страног напада, јер не треба
заборавити германски „Drang nach Osten“. Краљ Александар трже се
из потребите хладноће, па срдито одговори: „Призрен од свагда спада
у сферу наших аспирација. Ми тамо издржавамо богословију. Сад
пак издржавамо српску митрополију и друге народне установе, на-
родне школе, није нам се од Призрена тако лако одрећи, али кад
ступимо у преговоре свака странка изнијеће своје разлоге, па на што
се сложимо“. Пророчанство књаза Фердинанда, да ће Призрен бити
камен спотицања нагодбе између Србије и Црне Горе, као што ће
Скопље између Србије и Бугарске, догоди се.

Другу мисију имао сам код краља Александра да извинем књаза
Николу, што није могао примити поврат у посјету његову на уречени
дан, 8 септембра. Удадба принцезе Јелене принудила је књаза Николу
да одложи јубиларну светковину, двјестагодишњицу династије Петро-
вића—Његоша, на неодређено вријеме. Краљева посјета била је одре-
ђена на исти дан, те је силом прилика морала и она бити одгођена.
Краљ је одговорио на моју изјаву: „Радујем се особитој срећи не
само књаза Николе, него и цијелог српског народа, што ће његова
кћер, Српкиња сјести на пријесто велике класичне Италије. Истина
с нестрпљењем очекујем дан нашег поновног састанка на Цетињу,
али је то мала жртва што чинимо за такво велико дјело. Изабра-
ћемо најудесније вријеме за наш нови састанак“. У том разговору
позва ме краљица Наталија у аудијенцију. Затим смо сјели за трпезу.

Војв. Гавро Вуковић.

ЗАКОНИК ПЕТРА I ВЛАДИКЕ ЦРНОГОРСКОГ.

ИСТОРИСКО-ПРАВНА РАСПРАВА.

III. (3)

Први спомен о томе да је Законик Петра I имао примене
срећемо у чланку, писаном убрзо после смрти Петра I, (који због
времена постанка добија нарочити значај), *Кратки поглед на гео-
графическо-статистическо описаније Црне Горе*[1]). у коме се каже
да је донет закон, „по коме се и данас с неком малом изменом Сенат
влада“. О примени Законика, затим, говори *Медаковић*, који се у два
маха бавио у Црној Гори (био је секретар кнеза Данила), и који је
добро познавао црногорске прилике. Он пише 1850 г. за Законик:

[1]) *Грлица* (1835)52 — Магазинъ српско-далматински 19(1860) 100—101.

„а и данас се по њему суди и на њега се суд позива и ослања с тим изражением: „као што је свети Петар одсудио“[1]). *Медаковић* спомиње и акт од 16 октобра 1803 г., „у ком јавно правителство оне судије, који су преступили законе мере, осуђује и казни и таково казнање објављује свему народу“[2]). Колико је нама познато, тај акт није објављен. Да се судило по Законику мисле још, између осталих, *Дучић*[2]а), *А. К. Матановић*[3]) *Д. Вуксан*[4]) *и П. Шоћ*[5]). Међутим, *Попов* мисли да Законик није ступао на снагу, и да није имао законске силе, нарочито да се нису правилно испуњавале одредбе о крвној освети, и да суд није могао успешно радити[6]). По *Попову*, то исто заступају, између других *Милаковић*[7]), *Ђ. Поповић*[8]), *К. Војновић*[9]), *С. Дрљевић*[10]), *и Вл. Ђорђевић*[11]). *В. Богишић* мисли да је Законик пре био „kao kakav, što bismo mi danas kazali, predlog zakona“ што изводи из ових речи увода Законика: „по коему се можемо владати“. Да Законик није имао потребне силе, Богишић налази доказа још и у томе што се морао више пута потврђивати, и што се на њега морала полагати и заклетва[12]). О неиспуњавању Законика говоре још *Љ. Бакић*[13]) и *И. Јелић*[14]), по којима је Законик остао „мртво слово на хартији“. Сви се писци слажу у томе, да чл. 20 Законика (којим се уводи порез) није био никако испуњаван. *Попов* је забележио, да се он није могао извршивати, јер су Црногорци у увођењу порезе видели ограничење своје слободе[15]) По *Д. Милаковићу*, народ је одрекао плаћање порезе већ 8 септембра 1803 г.[17]) Код *Медаковића*

[1]) *Медаковић*, Повестница Црнегоре (1850) дод. 1.

[2]) *Медаковић*, op. cit. 119. Ср. *Дан. Медаковић*, Повестница Српског народа III (1852) 72; *A. Andrić*, Geschichte des Fürstenthums Montenegro (1853) 78; *G. Popović*, Recht und Gericht in Montenegro (1877) 24.

[2]a) *Н. Дучић*, Црна Гора (Гласник XL, 1874, 53 — Књижевни радови III, 1893, 70).

[3]) *А. К. Матановић*, Из кривичног и грађанског права Црне Горе (Архив XVIII, 1920, 353).

[4]) *Д. Вуксан*, Један пројекат црногорскога законика из доба владике Рада (Записи) I, 1927,46).

[5]) *П. Шоћ у Ст. Станојевића* Народној Енциклопедији IV, 914.

[6]) *А. Н. Поповъ*, Путешествіе въ Черногорію (1847) 133—134.

[7]) *Д. Милаковић*, Историја Црне Горе (1856) 223, Милаковић је био секретар владике Петра II.

[8]) *G. Popović*, Recht und gericht in Montenegro (1877) 24.

[9]) *К. Војновић*, loc. cit. 12.

[10]) *С. Дрљевић*, Организација црногорских редовних грађанских судова (Архив IX, 1910, 397).

[11]) *Вл. Ђорђевић*, Црна Гора и Русија (1914) 85.

[12]) *V. Bogišić*, Pisani zakoni na slovenskom jugu (1872) 87.

[13]) *Љ. Бакић*, Законодавство у Црној Гори, *Дан* I, 1911, 30; и О правосуђу у Црној Гори (Архив XXIII, 1923, 163),

[14]) *И. Јелић*, Крвне освете и умир у Црној Гори и Северној Арбанији (1926) 67. Ср. *Дм. Бакичъ*, Черногорія подъ управленіемъ владыкъ (Журналъ Министерства Народнаго просвѣщенія CXCVIII, 2, 1878, 251—2)

[16]) *Поповъ*, op. cit. 133—134.

[17]) *Д. Милаковић*, op. cit. 222—223.

се, поводом порезе, прича чак и ово: „Даклен на данак Црногораца није се ослањати, јер док улуче згоде биће невоља и са господаром, а некмоли са данком. Митрополита Петра I почитоваху Црногорци за живота светијем, па их се опет нашло, који су га ћели убити из пушака и он бегаше са Цетиња на Стањевиће и да није било Цеклинског кнеза, који са натегнутом пушком повиче: „Ко такне у мој дио (владике) тога ћу убити“, би га били убили. У Црној Гори неописана је сиротиња — немају каше да једу, а некмоли да данак плаћају, нити су га игда иком плаћали“[1]). По *Н. Дучићу*, чл. 20 је учинио да народ омрзне цео Законик, да се не влада по њему[2]). О незадовољству народа према порези има спомена још код *Лавровског*[3]), *Ђ. Поповића*[4]), *Ровинског*[5]), *М. Ж. Јовановића*[6]), *Љ. Бакића*[7]) *и др.*

Као што је показано, по већини писаца, Законик није у опште ступао на снагу. Међутим, из досада објављених докумената о Црној Гори види се на неколико места позивање на Законик. Први такав спомен налазимо у једном документу, штампаном код *Медаковића*. 1799. г. Владика Петар није могао више да подноси крвопролиће у народу, и зато је објавио, да ће се удаљити из земље, ако оно не престане. Народ се састао на Цетињу, и тада изабрао „педесет чиноначелников .... дајући им полномочије судит Черногорцу и Берђанину малому и великому, по закону од нас постановљеному года 1798. Октомврија 18 числа“[8]). Већ смо навели да *Медаковић*, спомиње нека судска акта од 16 октобра 1803 г., из којих се види да су кажњене судије, које су „преступиле законе мере“[9]). У прокламацији, којом је народу објављен споразум између Владике и руског консула Мазуревског, од 14 августа 1804 г., у трећој тачци стоји: „Сваки Церногорац и Берђанин, који има тражити коју му драго ствар од судитах цесарскијех, па да не тражи самовољном осветом, него судом, како и у нашем законику, то јест нека прво своје разлоге чисто и праведно прикаже Церногорскому Правителству . . . “[10]). Најзад, у судским пресудама има и директног позивања на Законик.

[1]) *В. М. Г. Медаковић*, Црна Гора и нека објасњавања о њој (1868) 49. По *Вл. Ћоровићу* (Лука Вукаловић и Херцеговачки устанци, 1923, 30, нап.), овај „спис је врло тенденциозан и није увек поуздан“.

[2]) *Н. Дучић*, Црна Гора (Гласник XL, 1874, 52 — Књижевни радови III, 1893, 69).

[3]) *Лавровскій*, Черногорія и Черногорцы (Бесѣда XI, 1871, 243).

[4]) *G. Popović*, Recht und Gericht in Montenegro (1877) 24—25, и у Историји Црне Горе (1896) 133.

[5]) *П. Ровинскій*, Черногорія I (Сборникъ XLV, 1888, 635—636).

[6]) *М. Ж. Јовановић*, Финансије и финансијске установе Црне Горе (Босанска Вила XXV, 1910, 247—248).

[7]) *Љ. Бакић*, Законодавство у Црној Гори (Дан I, 1911, 30).

[8]) *Медаковић*, Повестница Црнегоре (1850) 106. Ср.: *Ђ. Поповић*, Историја Црне Горе (1896) 130; *S. P. Gopčević*, Geschichte von Montenegro und Albanien (1914) 282.

[9]) *Медаковић*, op. cit. 119.

[10]) *Вл. Ђорђевић*, Црна Гора и Русија (1914) 136.

У једној пресуди од 24 фебруара 1804 г.[1]) земаљски главари, у почетку, позивају се на законе од 1798 и 1803 г.; „по којијема по сагласију цијелога народа постављен би суд и главари, којијема се даде власт судити Црногорцу и Брђанину маломе и великоме; по законима заустављати међусобну свађу, крвопролиће и свака злочинства, и у случају ако се догоди несрећа да се нађе ко да обезчести судника да позовемо цио народ да таквога суди...“[2]). У чл. 26. Законика за увреду судија казна је неодређена: „и ми ћемо таковог искат, да *свијема* за безчест и срамоту одговори“. У пресуди је, дакле, поступљено према Законику. Даље се у пресуди каже за једног судију, да је „пристао у совјет нечастивијех, не гледајући на то што је он клетву учинио на крст и свето христово јеванђеље, и на свете мошти св. великомученика Пантелејмона да ће радити за опће народно добро и бранити законом Црногорца и Брђанина.....“[3]). Као што смо раније видели, на крају Законика прописана је заклетва за судије и управитеље. Пре доношења пресуде каже се: „Тога ради најпрво име Божије призвасмо, од кога произлази сваки прави суд и осудисмо и потврдисмо како овђе сљедује“[4]). У чл. 22. Законика опомињу се судије, да пре суђења треба да се помоле Богу „да им даде просвештеније разума и силу мудрости“. На крају пресуде, после одређених казни, напомиње се да се она објављује народу: „Да исти зна да ће на њега устати народ црногорски и брдски да тражи од њега одговор по сили двадест шестога параграфа нашега Законика“[5]). Чл. 26. Законика говори заиста о увреди судија. Одмах затим говори, се о судијама, који узимају мито: „Судник, који би се нашао да по миту суди, што ми мислимо да се неће догодити, јербо сваки зна каква га каштига чека по сили двадесет петога параграфа нашега законика, да такав судник има бити заливен с онијем истијем митом, јер његовоме животу одкупа другога не може бити“[6]). *М. Драговић* мисли да се ова казна вршила на тај начин што се „новци растопе ..... и (њима) залију уста судника — митника“[7]). О судији који прима мито говори се у чл. 23—25 Законика. У чл. 23 казна је: „има бит не само прогнан и лишен вечно сваке главарске части и поштења, него и сувише подложан жестокому кастигу“[8]). Ово позивање у пресуди на чл. 25 није погрешно, јер се и у њему говори о давању мита судијама. И одређена казна није у супротности са казном из Законика. Тамо је прописано да ће се судија изагнати за увек из суда, и осим тога казнити „жестоким кастигом“. Пошто је

[1]) *М. Драговић,* Материјали за историју Црне Горе (Гласник 65, 1886, 189—194).

[2]) Ibid. 190.

[3]) Ibid, 191.

[4]) Ibid. 191.

[5]) Ibid. 193—194.

[6]) Ibid. 194.

[7]) Ibid. 194.

[8]) О судији који прима мито говори се и у чл. 24, у коме је прописана казна лишења звања. Међутим да се и у чл. 23 говори о узимању мита излази из самог тог члана, по коме, ако судија брани кога без доказа и неправедно: „.... такви отвара себе и каже, да је хајтерија, *митник* и возумиттељ суда ...“.

казна неодређена, остављено је судијама да у сваком појединoм случају изрекну казну. У овом случају, то је била смртна казна заливања митом.

Други пут налазимо позивање на Законик опет у 1804 г., 27 новембра, у пресуди изреченој над секретаром Владике Петра I, обатом Долчијем[1]). Долчије је водио тајну преписку с Французима, и, када је та преписка ухваћена, њему је суђено као издајнику.[2]) У пресуди се каже, да су се главари састали како би „поступили с њим издајником Долци по сили и јасности нашијех црногорскијех закона — — — —[3],) а затим, мало даље: По крепости нашијех црногорскијех закона издајник Долци будући се одкрио јавни и зловредни предатељ у његовим преписками с душманима нашијема за издати отечество наше имао би осуђен бити на смртни кастиг да би сила и свјетлоςт нашијех закона у цијелости сахрањена била — — —.[4]) После саслушања Долчија, донета је пресуда која почиње овако: „У законима нашијема у првој стати казано је тако: свакога вјероломника и издајника нашега отачаства који би се међу нама нашао домаћи, или инострани, да почне противу слободе и поштења нашега радити, таковога уфатити без свакога поштеђења осудити и каштиговати га срамотном смрћу, т. ј. обрести на прозорно мјесто“.[5]) Као што смо раније видели, казна из чл. I је доста неодређена, али се под њом свакако подразумева смрт за издајника лично. Ова пресуда сасвим би потврђивала ту претпоставку. Из ње се чак види и начин на који се имала извршити, што је у самом законику сасвим неодређено. Ипак, над Долчијем није извршена смртна казна, јер су Црногорци послушали савет конзула Мазуревског (који је, по позиву Владике Петра, прегледао Долчијеву преписку). У пресуди се даље каже: „— — — također и на молбе милосрднога нашега архипастира *уклонисмо се само на ови један пут од закона,* којега смо ми и сав Црногорски и Брдски народ таржественом клетвом утврдили — — — — смртну кастигу овоме издајнику обратисмо на вјечно у тамници затварање, ђе имаде стојати окован по ногама и рукама, или докле примимо одговор од високославнога протектора господина императора всерусиског.“[6]) У Законику није прописана оваква врста казне, што се у самој пресуди каже. *М. Драговић* наводи како је, по народном предању, ова пресуда била извршена: „Била је ископана код манастира Стањевића једна јама од неколико аршина простора па је у њу метнут Долци. За тијем је та јама била зазидана и остављена на зиду једна шупљина колико би могла проћи рука човјечија кроз

[1]) *М. Драговић,* Материјали за историју Црне Горе (Гласник 55, 1884, 284—295) Ср.: *Вл. Ђорђевић,* Црна Гора и Русија (1914) 176—184.

[2]) О Долчију: *Вл. Ђорђевић,* op. cit. 174—199; *В. М. Г. Медаковић.* Участвовање Срба на деветстогодишњој прослави у Кијеву и повестнички податци о Србији и Црној Гори (1888) 61—63).

[3]) *М. Драговић,* loc. cit. 285.

[4]) Ibid. 290.

[5]) Ibid. 292.

[6]) *М. Драговић,* loc. cit. 293. Курсив је наш.

коју би се могло дати по мало воде и леба. У томе мрачноме затвору, вели народно причање, проживио је Долци близу мјесец дана и ту се скончао".[1]) У овој пресуди налази се још на једном мјесту помен о Законику: „— — — — и што би на неки начин испунит светост и силу закона нашијех закључисмо и договорно рекосмо да име издајника Долци, како на Цетиње тако равно и на Стањевиће, и по свијема нахијама објешено буде присуством нашијем чрез секретара нашега прочитат и у све нахије содержаније ове сентенце објавити, нека сваки чује и разумије — — —"[2]).

Сем досада наведених пресуда, за примену Законика имамо и сведочанство Орловића, који је био секретар владике Петра. По његовим исказима из 1820 г., црногорски народ „признаје један кривични законик"[3]).

Као што смо видели, пресуде у којима се позива на Законик јесу из 1804 г., дакле из прве године по доношењу Законика. Међутим у пресудама из доцнијих година не среће се никада то позивање. Чак се ни у објављеним писмима Петра I не налази помена о Законику. У њима владика никада не прети преступницима, да ће према њима бити поступљено по Законику, него им се увек обраћа молбом или клетвом да зла не чине.[4]) У једном писму, писаном са Цетиња 31 августа 1804 г. Хаџи Арсенију Гаговићу, архимандриту манастира Пиве,[5]) владика Петар каже: „— — — а за послати војску кђело се неби мали трошак, којега ја не имам *будући ми народ не даје ништа и не иштем да ми садне икакве ствари*, нако само да прекрати междусобно квопровитије и остала безакона дјела, и да у миру и љубави христијански живи — — —".[6]) Ни кулук, који се спомиње у Законику, није се могао одржати. У своме тестаменту, владика Петар каже за новце које је добијао из Русије: „— — — него да те новце ни ја без велике преше и највеће нужде не трошим, како и нијесам никуд ни динара, до што сам на кулук докле га опет силни и безумни људи не развргоше, за које ја чист остајем пред људима и пред Богом".[7])

---

[2]) Ibid. 293–294. — По *В. М. Медаковићу*, („Црногорским ускоцима при крају деветнајестог вијека у Латинима", 1895, 55), Долчи се сам обесио („својијем фраторским конопом", кад је сазнао да су код њега пронађене хартије издајничке садржине. Ср.: *Ђ. Поповић*, Историја Црне Горе (1896) 140. По савременику *Conte Trifone de Smecchia*, у народу је постојала сумња да је Долчи био отрован (*Viscovich*, Storia di Perasto 1898. 28).

[3]) *Д. Драговић*, loc. cit. 293.

[4]) *Т. Остојић*, Прилози за историју Црне Горе новијега доба (Споменик 52, 1914, 53).

[5]) Ср.: *Александровъ*, Матеріалъ и некоторыя изслѣдованія по исторіи Черногоріи (1897); *Л. Поповичъ* Черногорскій владыка Петръ I (1899) додатак; документа објављена у чусопису *Просвјети* (нарочито IX 1898).

[1]) *Ст. М. Димитријевић*, Грађа за српску историју из руских архива и библиотека (Споменик 53, 1922. 97).

[2]) Курзив је наш.

[3]) *А. Н. Поповъ*, Путешествіе въ Черногорію (1847) 305 = *В. Ђорђевић*, Црна Гора и Аустрија 1814–1894 (1924) 33.

Још на неколико места у изворима срећемо помена о законима у Црној Гори и њиховој примени. У одговору црногорских главара о постављању француског консула у Црној Гори[1]) из 1808 г. тачка 4 гласи: „Међу нама није утврђено, него само зпочето правитељство, које неимајући јакости, не може потребите начине и уредбе поставити, ни учинит да један конзул од толике велике империје имаде своје прилично место и чест, која се њему пристоји".[2]) 26 августа 1808 г. F. de La Prade пише, између осталог, да се Црногорци „у недостатку закона" у световним стварима владају по обичајима.[3]) У једном опису Црне Горе (писаном на талијанском језику) који је, по *Ст. Новаковићу*, састављен у почетку деветнаестог века, можда од стране Милислава Зановића, каже се: „Црна Гора нема никаква ни политичког ни грађанског устава. Управа се у Црној Гори врши по простим законима који су утврђени обичајем, али их онај који је јак руши кад год му се прохте."[4]) Најзад *Броневски* пише (1818) да у Црној Гори нема закона: „у место закона обичаји"[5]), али се њему не може поклонити много вере[6]).

У уводу Вукотићевог пројекта „Закона Отачаства" (1833) каже се: „— — — цар руссински, видећи да Черногорци *не имају закона*[7]) по којима би се владали и судили — — — — — после је свога чиновника господина Ивана Вукотића — — — — који је по заповједи великога цара русискога написао кратке, но потребите законе — —".[8]) Ове речи из увода свакако значе да у време писања пројекта Петров Законик није био на снази.

Из свега излази да је Законик имао врло мало примене. Примени Законика противили су се народни главари и јача Братства, чији су се интереси косили са прописима у Законику. Владика Петар није имао снаге и власти да силом уводи Законик у живот. Он је имао угледа као свештеник, „али као владаоца нико га није слушао".[9]) Због тога је „црквена казна, проклетство, била

---

[1]) Ср.: *Р. Меденица*, Оснивање француског конзулата у Црној Гори 1808 год. (Записи II, 1928, 257–266).

[2]) *М. Драговић*, „Материјали за историју Црне Горе" (Гласник 55, 1884, 296) и „Прилози за историју Црне Горе и Боке Которске" (Споменик XXXI, 1898, 111); *Р. Меденица*, loc. cit. 262–263. На документу, штампаном у Спомененику (из Петроградског Државног Архива) налази се датум: 6 августа 1808 год., а на оном у Гласнику нема датума. *Меденица* мисли да је он донет „у пролеће 1808 год.".

[3]) *М. Гавриловић*, Исписи из Париских Архива (1904) 356.

[4]) *Ст. Новаковић*, Француске службене белешке о западно-балканским земљама из 1806–1813 (Споменик XXXI, 1898, 135).

[5]) *Броневкій*, Записки морскаго офицера I (1818) 250.

[6]) „На жалост Броневски има сразмерно мало добрих и поузданих података — — — — тако да је у њега пуно не само нетачних него и сасвим фантастичких саопштења" (J. Ердељановић, *Стара Црна Гора*, 1926, 13).

[7]) Курзив је наш.

[8]) *Д. Вуксан*, Један пројекат црногорског законика из доба владике Рада (Записи I, 1927, 47).

[9]) *Ст. Станојевић*, Наши владари (1927) 67.

најјаче средство којим се владика служио и у својој политичкој управи“.[1]) Законик Петра I, како изгледа, био је написан само у једном примерку, и није ушао дубоко у народ. Због тога се и могу разумети оне речи из увода Законика кнеза Данила (1855): „До сад ја била Црнагора а и Брда истина слободна, али јавног законика, који ће Црногорцу и Брђанину слободу укрепити и бранити, имала није, већ је правица и судбина њихова само у устима владаоца била“. Доцније ћемо видети да је први Законик унет скоро цео у други. Зато се ове речи могу само тако тумачити, да Петров Законик није имао шире примене, а не да у опште у Црној Горп није било Законика.[2])

Као што се из свега овога види, за Законик Петра I не може се рећи да је био сасвим „мртво слово ра хартији“. То потврђују наведене пресуде, у којима се изрично позива на прописе и поједине чланове Законика.

Радмила Петровић.

(Крај у идућем броју).

[1]) *Ст Новаковић,* Турско царство пред српски устанак *(*1906*)* 215.

[2]) На Даниловом Законику потписан је *М. Медаковић.* као „држав. секретар“ (Зборник II, 1912, 55*)*. Из Вукове Преписке видимо да је Медаковић и *писац* Законика. 21 фебруара 1855 Вук Поповић пише Караџићу из Котора: „Каже [Вук Врчевић] за Медаковића да је почео сачињати законик, по коме ће се у напријед владати и судити Ц. г.!“. *(*Вукова Преписка VII, 1913, 263*)*. Већ 14 маја 1855 Вук Поповић говори у писму о примени Законика: „Овај је суд учињен по новијем законима г. Медаковића!“ *(*Ibid. 269*)*. Као што смо раније видели, пет година пре доношења Даниловог Законика *Медаковић* је у својој Повесници Црне Горе *(*1850*)* говорио да је Петров Законик имао примене.

ГРАЂА ЗА ИСТОРИЈУ И ФОЛКЛОР.

ЈЕДАН АУСТРИЈСКИ ИЗВЈЕШТАЈ О БОЛЕСТИ ВЛАДИКЕ РАДА.

— 16/18. октобра 1851 —

У читавој 1850. години здравље Владичино било је очајно; туберкулоза хватала је све више маха. У писму Гагићу од 24. марта јавља му: „Ја сам јучер сашао у Котор, јербо веома страдам од прсих и промјена ми је ваздуха учинила побољшање, а и доктори ми обећају, да ће ми поправити здравље. Мени је веома теготан овај слазак био, али невоља брода не гледа“.[1]) Као што се види из писма истоме Гагићу од 13. октобра здравље се сасвим погоршало 12. октобра („Касатељно мога здравља, за које Ви као мој пријатељ желите знати нимало не могу Вам се похвалити, особито од јучер доста се поломило“[2]) и бивало је свакога дана све горе, док, коначно, 19. није наступила смрт.

Нарочито су се интересовале за Владичино здравље аустријске власти. Окружни капетан которски (тада Павле Решетар) извјештавао је редовно своју старију власт у Задру о свем што се тиче Црне Горе, па и о здрављу Владичину. Овакав извјештај био је послан цивилном гувернеру далматинском барону Геталди $^{1}/_{13}$ октобра под под бр. 371. Копију овог извјештаја ја нијесам могао наћи у полицијском которском архиву, али је он без сумње био алармантан док је Геталди 11. и. м. наредио Решетару, да се било каквим начином извијести о правом стању здравља Владичина. Од Црногораца Решетар није могао ништа дознати, јер су они на његово питање о Владици, одговарали увијек, да је Владика добро. Да би поступио према наређењу старије власти, Решетару није преостало друго, него да пошаље којега од својих људи. Он је добро смислио, да ће најбоље бити о свему обавијештен, ако пошаље на Цетиње једнога љекара, што је и учинио. Љекар се вратио с Цетиња $^{16}/_{28}$, а био је на Цетињу три дана, што значи, да га је Решетар послао још $^{13}/_{25}$. У Цетињском Архиву нијесам нашао нигдје трага о доласку и боравку овога љекара, те не могу рећи, да ли је лијечио Владику, или је

[1]) Владичина Споменица, стр. 146.

[2]) Ibid. стр. 147.

само проучавао стање његова здравља. Дало би се само једно закључити, и то, да је савјетовао Владику, да пође што прије с Цетиња, јер је октобарска клима, без сумње, била неподносива за његово здравље. И збиља, истога дана, кад се љекар вратио у Котор — $^{16}/_{28}$ — добио је Решетар од Владике ово писмо: „Неповољно стање здравља мога принуђује ме поћи одавде сјутра за Котор, не бих ли ту или на другоме ком мјесту нашао себи побољшање, о чему достављајући до Вашега знања, с отмјеним почитанијем и уваженијем чест имам бити“[1]).

Од овога пута у Котор није било ништа, стање здравља погоршавало се из дана у дан. То се види из писма предсједника сената Пера Томова, који $^{18}/_{30}$ — дакле уочи дана смрти Владичине — пише Решетару: „Његово Високопреосвештенство Владика Црногорски, мој брат, у таквој је слабости здравља свога, да необходимо час прије потребује при себи искусног каквога љекара, за то притјечем к Вама с најпокорнијом молбом, да бисте имали доброту послати, ако је икако могуће, без одлагања, једнога од тамошњих најискуснијих љекара.“[2]) Садржај овога писма саопштио је Решетар ђенералу Мамули, који се тада налазио у Дубровнику.

Ђенерал Мамула стигао је у Котор $^{18}/_{31}$ — дакле на сами дан смрти Владичине. Са собом је довео из Дубровника дра Новотни-ја — „гласовитога ликара Регимента Барон Hess“ — како он каже. Др. Новотни упућен је с једним писмом Перу Томову. Интересантан је један пасус из овога Мамулина писма. У овоме писму, наиме, каже се: „Будући да стање здравља Његове Ексцеленције Владичке јест, како чујем, веома мучно, тако Вас молим Високоблагородни Господине, да помислите, да могло би се догодити, да напротив настојања овога врлога љекара, који веома жели повратити здравље болесному Владики, не би његово дјеловање могло бити корисно, тако не би хотио, да би ико у такому случају сујмао, да Г-н Новотни није настојао како треба помоћи немоћнику. — Ако би Ви, Високоблагородни Господине, привидили, да би се то могло случити, ја Вас молим, да бисте то на вријеме јавили Господину Новотни, и не допуштали да он почне лијечити болестника, јер било би мени веома незадовољно, да ови врли љекар, толико почитаван од свакога, наступи на какво очајаније и напас без икаква свога узрока и поманкања“[3]).

Нема сумње, да се Манула није бојао, да би смрт Владичина шкодила гласу дра Новотни-ја, биће ту дубљи разлози, које је он имао на уму, али које није могао споменути у писму. Др. Навотни био је на Цетињу, као што се види из писма Перова Мамули, од 20. окт. (1. нов.: „Доводећи ову печалну вијест (т. ј. о смрти Владичиној) до знања Вашега као пријатељу предпоменутога покојнога Владике и благодарећи Вам душевно на том, што сте имали доброту упутити овамо једнога од поискани љекара, којега сте благоволили

[1]) Владичина Споменица, стр. 147.
[2]) Владичина Споменица, стр. 158.
[3]) Владичина Споменица, стр. 159.

препровести Вашим драгоцјеним листом, на мене под датумом 19(31) окт. отпремљеним“[1]). Из овога не може се проконтролисати, да ли је др. Новотни стигао на Цетиње 19/31 или 20 окт. /1. нов.

Рекли смо већ, да је Решетар 13/25 послао на Цетиње једнога љекара, да се информише о Владичину здрављу. Љекар је своје мишљење саопштио Решетару, а овај је о том извијестио цивилнога поглавара далматинскога у вези с његовим писмом од 11/23 октобра.

Ова два документа гласе:

I

N-ro 1984/p.

All I. R. Amministratore Circolare
Signore Paolo Rescetar

Cattaro.

Importando di conoscere in modo positivo il vero stato di salute del Vladika di Montenero, invito Ella Sgn. Amministratore Circolare in relazione al di Lei rapporto 13. corrente N-ro 371. di procurarsene in ogni modo possibile e con sollecitudine, la sicura contezza, inviando ove accoresse anche qualche fidata persona verso adequato compenso e con plausibile pretesto presso il Vladika stesso.

Staró poi in attesa di pronta communicazione dei risultati.

Zara, 23. Oktobre 1851.

L' amministratore presidenziale
Gethaldi.[2])

[У преводу писмо гласи:

Ћесарско-краљевском окружном поглавару
Г. Павлу Решетару — Котор.

Пошто ме интересује да дознам тачно право стање здравља црногорског владике, позивам Вас, Господине Поглавару, у вези с Вашим извјештајем од 13. о. м. бр. 371, да на сваки начин прибавите, и то што прије, тачне податке, а ако би требало можете послати једну поуздану особу, коју ћете наградити према увиђавности и послати под згодним претекстом к Владици.

Очекујем што бржи извјештај.]

II

N-ro 402.

Cattaro, li 28. Ott. 1851.

Rapp—to alla Presidenza.

Un empirico, che in altri incontri aveva prestato al Vladika la cura medica, é arrivato qui questa mattina da Cettigne per far provvista di medicamenti.

[1]) Ibid., стр. 161.
[2]) Которски полицијски архив s. N-ro 402/1851.

Egli tre giorni fà fu chiamato dal Vladika, onde lo assistesse. Dalle assicurazioni dall' empirico, mi presso prestare piena fede rilevo, che lo stato di salute del Vladika è desplorabile.

Da alcuni giorni egli é travagliato da continua gagliarda febbre congiunta ad una forte dissenteria, ha la respirazione molesta e difficile, accompagnata da catarro, che obbliga il paziente a stare seduto; non appetisce cibo, non ha riposo ne di giorno, ne di notte, ha gonfiezza si mostra sull' estremitá delle mani, ed un estrema debolezza in tutto il corpo.

Dietro prescrizioni dell' empirico l' ammalato si assoggettó ad una cavata di sangue, e si senti alquanto sollevato talché ebbe di poi una mezz' ora circa di sonno.

L' empirico in una parola mi accertó, che il Vladika non si trovó mai in uno stato cosi disperato di salute, e mi dichiaró che comme l' amalato potrebbe protnarre la vita per breve tempo ancora, cosl potrebbe mancare da un momento all' altro.

An un dipresso eguali informazioni ebbi da un altro individuo del circolo venuto per quest' oggi da Cettigne.

E del resto remarcabile come i Montenerini si studiano di tenere occulta la malatia del Vladika, ed a quanti ne domandai conto, parve ben fatto di dichiararmi, che egli stava bene.

Queste sommesse informazioni rassegno in ordine al riv. dto 23. corr. N-ro 1984/p. Nell' atto, che chiudevo il presente mi giunse l' acchiusa lettera, con cui il Vladika mi annunzia, che domani pardérá a Cattaro per cercar solievo o qui, o altrove nell' assistenza medica.[1])

Il latore della lettera mi disse, che il Vladika non potendo cavalcare sará trasportato dai suoi fino a Cattaro, e che non è difficile che potendolo fare, proseguirá col vapore per Venezia.

Rescetar.[2])

[Извјештај Предсједништву.

Један љекар, који је у другим приликама пружао љекарску помоћ Владици, дошао је јутрос с Цетиња, да набави неке љекарије. Он је, има три дана, био позван од Владике ради лијечења. Из ријечи овога љекара увјерен сам, да је стање здравља Владичина очајно. Има неколико дана, да га муче стална велика ватра и јака дизентерија, дисање му је мучно и тешко, а пати много и од кашља, а то приморава болесника, да мора сједјети, нема апетита, ни покоја ни дању ни ноћу. Оток се јавља на рукама и болесник осјећа велику малаксалост у читавом тијелу. Према наређењу љекара, болеснику је вађена крв и послије тога било му је лакше, те је могао једно пола сата да заспе. Љекар ме, једном ријечи, увјерава, да није никада Владика био у тако очајном стању и изјављује, да би болесник могао још за кратко вријеме продужити живот, али и за кратко вријеме и умријети. — Готово једнаке информације добио сам од једне друге особе, која је такође данас

[1]) Цитирано већ писмо, Споменица, стр. 147.
[2]) Копија у котор. полиц. архиву N-ro 402/1851.

с Цетиња. Интересантно је, како Црногорци настоје, да сакрију право стање здравља Владичина и сви они, које сам питао, одговорили су ми, да је добро. Овај извјештај шаљем према наређењу бр. 1984 од 23. о. м. У моменту, кад сам затварао овај извјештај, стигло ми је препоручено писмо, с којим Владика извјештава, да ће сјутра саћи у Котор, да тражи лијека или овдје или у ком другом мјесту. Доносилац овога писма казао ми је, да Владика не може јахати, и да ће га његови људи пренијети на носилима до Котора, и да није невјероватно, да ће прослиједити парабродом пут Млетака.]

Владика је умро 19. у 10 сати у јутро. Смрт Владичину саопштио је сјутра-дан Перо књазу Александру Карађорђевићу, ђенералу Мамули, Гагићу и Решетару. Решетар је први изјавио саучешће Перу, који му је одговорио 2. новембра. У Цетињском Архиву није сачуван ни један ни други документ, али је у которском полицијском архиву сачуван одговор Перов. Пошто је захвалио Решетару на саучешћу, Перо наставља: „Што се тиче мене, којега је народ Црногорски и Брдски припознао сад за својега Господара, ја увјеравам Ваше Високоблагородије, да ћу припомоћи Правитељствујушчега Сената сва могућа средства употребити, да се мир и добро сношеније и унапријед обдржи и јошт боље утврди међу Црногорцима и пограничнима аустријскима подајницима, и да ћу у сваком случају настојати удовлетворити, по постојећим у овој земље законима и обичајима, свијема праведнима аустријске власти тужбама, а да би се и те унапријед колико је могуће више избјегле, дао сам наредбу свуд по Црној Гори с највећом пријетњом, да ће жестоко казњен сваки бити онај Црногорац, који би се усудио по сада ма и најмању пакост какову учинити било коме аустријскоме поданику“.[1])

Душан Д. Вуксан.

ПОВОДОМ НАПИСА „КНЕЗ НИКОЛА ВАСОЈЕВИЋ“.

(Записи књ. IV, св. 3. март 1929 стр. 136—142.)

I

1908 године пропутовао сам, као студент, један дио Црне Горе, па и Васојевиће. Пошто сам обишао сва важнија мјеста у племену, једнога дана сам прешао у, онда још турске, Беране. Том приликом сам посјетио Ђурђеве Ступове, узео извјесне прибиљешке о фрескама, гробним натписима и др. Међу црквеним књигама падало је у очи велико, у сребрним корицама, јеванђеље. То је био дар од *кнеза Николе Васојевића,* о ком пише г. Р. Вешовић у цитираном броју „Записа“. Како се из тога написа види, стр. 141, тога јеванђеља је већ нестало из Ђурђевих Ступова. Ако је већ то јеванђеље зле судбине

[1]) Полиц. архив которски s. N-ro 432/1851.

да се није сачувало, међу мојим прибиљешкама се сачувао натпис, који је био на њему, а који сам преписао приликом моје посјете 1908.

Натпис у цјелини гласи:

Ово Евангеліе приложіо обытели зовомай
Дьурдьеви Ступови Храму Святаго Великомученика Георгіа
и подаріо отечеству и братьи и племену своему — Племить[1])
Княз Николай Васоевич консул Енглезски от Босне, Херцеговине и от Албаніе І-а ноемвріа 1828 лѣта.

Десно је стојао печат с натписом *британског Вице Консула*, а лијево печат с његовим именом.

У продужењу, после печата истом руком је писано и ово:

Благочестиви и Христолюбиви Княз Николай
Благочестивая и Христолюбивая Княгиня Настасіа
Благочестиви и Христолюбиви *Кнезови*
Святислав
Бранислав
Антоман
Благочестивая и Христолубивая *Кнежня* Елисавета и вес род их да помянет Господ Бог во царстви своем.

И ако ни сам „Књаз" Никола, ни потпис на јеванђељу не представља Бог зна какав шири интерес, није сувишно да се чланак Р. Вешовића овим натписом допуни.

Д-р Н. Шкеровић.

II

Нетачно је мотивисано убиство кнежево, уколико му се дало политичко обиљежје. Писац је, инспирисан народним казивањем, а особито једним стихом пригодним за надгробне споменике, могао и изнијети чињеницу да је кнез Никола убијен из политичких разлога. За убиство се чине одговорни владика Раде, као власт у Црној Гори, и игуман Мојсије, ривал кнежев у племену Васојевићима.

Не знам какви су потоњи односи били између кнеза Николе и владике Рада, али судећи по томе што га је Владика звао на договор и овај му се позиву одазвао, што му је Владика посвећивао пјесме и што се особито заузимао да пронађе и казни кнежеве убице, може се вјеровати да су били у добрим односима. Као великог Србина владику Рада је могла само радовати свака акција уперена против Турака. Убиство кнеза Васојевића није било организовано ни из каквих политичких разлога ни са које стране, већ се десило случајно.

У Загарач су се били доселили Загоре (из Риječке Нахије) и населили се на самој граници загарачко-бјелопавлићској. Покрај њихове куће прошао је кнез Никола у богатом турском одијелу и са скупоцјеним оружјем. Као граничари навикнути су били на турске чете,

[1]) Треба читати: браћи, и племић — мјесто братьи и племеть како је писано према руском изговору ть.

а мало прије тога времена Турци бјеху на вјеру посјекли загарачког капетана са седам других Загарчана, и Загоре, држећи да је он Турчин и да се одвојио од чете ради ухођења, убију га и са њега скину оружје. Загоре су били добјежали у Загарач од крви, и старали су се да својим држањем и јунаштвом задобију повјерење и љубав племена. Послије пет дана дознаде се да убијени није био Турчин, већ *консул хришћански* Никола Васојевић. Није очувано предање на који се начин то дознало, али се знаде да су истог часа Загоре пребјежали у Турску, изнијевши само голе животе, а оставивши све своје имање. Загоре су то учинили због тога, што је владика Раде хтио најстрожије казнити убице. По наредби Владичиној, тијело конзула Васојевића, и ако је било у процесу труљења, буде пренесено у гробље код цркве у Д. Загарчу, гдје је и сахрањено.

У Загарчу нико не памти каквог надгробног споменика ни натписа, а мјесто гдје је био најприје сахрањен зове се „Консулов Гроб", премда ту нема никаквих знакова гроба. Од породице кнеза Васојевића долазила је само његова сестра.

Из ово неколико редака може се видјети да од стране Цетиња и противника кнеза Васојевића није организовано убиство, напротив Цетиње је кнеза особито жалило.

Д. Велимировић.

НАУЧНИ ПРЕГЛЕД.

Стефан Карски: *Пољска — њена прошлост и садашњост.* [Београд, 1928, стр. 136, цијена?] — Југословени и Пољаци врло се мало узајамно познају, па је циљ ове књиге „да се барем у малом делу попуни та празнина, и омогући југословенском народу како би се изближе упознао с прошлошћу и садашњошћу братског пољског народа“, како каже у *Предговору* Г. Михал Квапишевски, отправник послова пољске републике у Београду. Књигу је Г. Карски подијелио на двоје, а израђена је „према пољским ручним књигама и статистикама“. У првоме дијелу књиге обрађене су у 16 глава разне гране пољске политичке и културне историје, а други је дио (стр. 96—136) посвећен оним проблемима данашње Пољске (проблеми Помераније и Данцига, Горње Шлезије, Вилна, народних мањина и пољске источне границе), који јој, као и многим државама створеним послије Свјетскога Рата, задају доста бриге, јер би, по мишљењу једног дијела стране штампе, неке предјеле о којима је ту ријеч требало повратити Њемачкој, наравно „у интересу правде и европског мира“! Уз књигу су и неких двадесет одличних илустрација ван текста, као и једна мапа Пољске.

Ми ћемо се задржати у главном само на првом дијелу књиге. У глави *Земаљска управа и политика* имамо кратак преглед историје Пољске од првог њеног познатог кнеза Мјешка (око 960—992) па до краја Свјетског Рата. Пољску историју дијели Г. Карски на четири периода: први се завршава унијом Литве са Пољском (1386), други 1586 — премда је, по мишљењу потписатог, природнији и чешћи крај тога периода са 1572 г., када настаје у Пољској епоха изборних краљева — трећи 1795 (трећа диоба Пољске) и четврти 1918, када је поново Пољска постала самостална држава. У другом периоду Пољска је дошла до власти велике силе, а у трећем периоду (средином XVII в.) јавља се т. зв. „liberum veto“, т. ј. начело да свака одлука у парламенту мора бити једнодушна, те је то камен спотицања у пољској историји све до 1791, када је то начело укинуто, али је било касно, јер је већ егзистенција државе била подривена, пошто су сусједне непријатељске земље, благодарећи том начелу, спречавале сваку реформу и напредак у земљи. Тај период је завршно доба пољске самосталности, јер су од 1772—1795 у три диобе распарчали Пољску њени сусједи, те није ништа помогла ни нова конституција из 1791, нити пожртвовање славног Кошћушка и његових земљака. 1772 раздијелиле су трећину Пољске Русија, Пруска и Аустрија; 1792 присваја Русија и Пруска пољску територију са неких 4,000.000 становника, а послије три године (1795) разграбише њен остатак Русија, Пруска и Аустрија, те отада па до 1918 Пољска не постоји као самостална држава. — Тада моћним европским владаоцима није се таква подјела пољскога народа чинила неоснованом, док је ту неправду наш народ врло добро осјећао, те је отуда у Црној Гори и постала она позната узречица, која се и данас врло често чује: *„Подијелише је кâ краљеви Пољачку“*, а то се употребљава само онда, када хоће да се за нешто нагласи, како је неправедно разграбљено. И наши су горштаци били према томе истог мишљења са чувеним државником Алберонијем († 1752), који се бунио противу дуго практикованог права неколико људи, да „касапе и режу државе и краљевства, као када би оне биле холандски сир“. — Тако раскомадана Пољска је остала све до 8 октобра 1918, када је проглашена њена независност, што је и формално потврђено Версајским Миром 28 јуна 1919. Нова Пољска — у чијој је обнови нарочито знатну улогу играо данашњи министар војни маршал Јосиф Пилсудски са својим добровољцима — добила је 17 марта 1921 Устав, по коме је изборно право опште и за оба пола, а форма државе је републиканска.

У књизи даље налазимо података о опсегу Пољске (388.328 км^2), њеном географском положају, границама, броју становника (око 30,000.000) и подјели истих по народностима, прирасту популације, здравственим приликама по градовима и т. д. Преглед књижевности и умјетности такође је унесен, али, нажалост, врло кратак (свега 6 страна!). Васпитању се поклања у Пољској нарочита пажња, а то се јасно види и по буџету Министарства Просвјете, који је у 1925 г. био већи скоро осам пута но у 1921 години.

Пољска је у главном земљорадничка земља, јер се 66·4$_0$/^{0} њеног становништва бави земљорадњом, а у погледу производње ражи, кромпира и зоби заузима једно од првих мјеста међу европским државама. Нарочито је знатна и њена продукција црног угљена, док „по своме цинку Пољска заузима прво место у Европи“. Г. Карски износи и кратак преглед политичких странака у двије куће парламента: Сејму и Сенату, од којих први има 444 посланика, а други 111 чланова, као и преглед дневних листова, којих је 1923 излазило око 810 (прве пољске новине почеле су излазити још 1662 године), те тако у овој књизи имамо података о: историји, географији, вјери, настави, васпитању, књижевности, умјетности, правосуђу, војсци, финансијама, земљорадњи, рударству, индустрији, спољној трговини, саобраћају, кооперативним и радничким удружењима, аграрној реформи, социјалном законодавству, политичким странкама и, напосљетку, штампи у Пољској. Књига је, и поред тога што њеном аутору сигурно није наш језик матерњи, написана лијепим и течним стилом, па је у њој и штампарских грешака врло мало (само неколике у годинама), што се иначе врло ријетко дешава код посљератних издања. У књизи има — да и то поменемо — и једна сигурно стилистичка омашка (стр. 29),

наиме кад Г. Карски каже за Универзитет у Кракову, који је основан 1364 године, да је „око хиљаду година старији од универзитета у Упсали!“ Такође и неки пољски изрази и називи дневних листова нијесу правилно оштампани, што очигледно није кривица до аутора већ до штампарије, која вјероватно није имала слова са потребним за те изразе и називе диакритичним знацима, којих је иначе пуна пољска ортографија. Али, то су све незначајније ствари и помињемо их тек потпуности ради. Но то ништа не умањује важност овој књизи, која је добро дошла свакоме ко жели о Пољској знати што више сем да је то једна словенска земља, а нарочито нашој средњешколској омладини, јер по свим нашим средњим школама постоје друштва за културно зближење словенских народа, а циљ таквих удружења може бити постигнут тек тада, када се словенски народи буди узајамно много боље познавали но што је то данас случај, чему могу много допринијети књиге као што је ова Г. Карског. Жељети би било, да добијемо књиге оваквог карактера и о другим словенским земљама, а право рећи не би била на одмет оваква књига ни о нашој земљи, јер — то се мора признати — ни своју отаџбину добро не познајемо.

Р. Ј. Драгићевић.

КЊИЖЕВНИ ПРЕГЛЕД.

ТРИ СВЕШЧИЦЕ СТИХОВА.

Воја Т. Арсић: Анани, песме 1920—1925, Београд, 1928.
Милорад К. Ивановић: Пламен љубави, Београд, 1928.
Мих. Б. Станковић: Праскозорја, Шабац, 1929.

Нешто замишљам како би било лепо кад би сваки човек, који је писмен, могао своје свакодневне згоде и незгоде изразити у стиху (макар са римом: седо-гледо, мене-крене), штампати и послати својим ближњим (али не ближњим у библиском смислу). На тај начин број читалаца и штампаних примерака био би ограничен, а принцип уштеде био би спроведен у свим правцима. Иначе овако принуђени сте неки пут, да и преко воље, читате ствари које вас се ништа ни тичу.

Ове три збирке, које су пред нама, с малим изузетком код последње, написане су са жељом тек да се нешто пише и са вољом да се покаже, да код нас има још песника чија лира трубадурски сентиментално одјекне, при помену „љувеног“ имена господарице свог срца.

Г. Воја Т. Арсић изразио је своја „чувствителна осећања“ на 48 страница малог формата, у облику песама, поделивши их на два дела. У првом посветио је сваку песму по једној од својих драгана; други је део посветио оној, која

Оде негде
Не знам како

За њоме сам
Доста плако.

Сироти песник узео је ствар сувише сентиментално, те пада кроз своје „лирске изливе“ у стање неограничене искрености и читалац је у страху да не открије коју његову и сувише интимну ноту. Зато песме г. Арсића, због своје претеране наивности, потпуно личе на ђачка шкрабања исписана дрхтавом руком „за успомену“ по књигама и албумима заљубљених шипарица.

Г. Милорад К. Ивановић је бесумње у првим љубавним пламовима, те је његова збирка посвећена „Оној“:

Владарици мог чезнућа млада
Ово нек је најлепша награда.

И збиља та владарица песникова чезнућа импрегнирала је толико песника да се овај готово не примећује. Није то можда због недовољне песникове личне исповести, колико због одсуства песничког индивидуалитета и присуства одвећ китњасте и наивне фразеологије. Простота израза и површност мисли, са неуглађеном формом, сусрешће вас не само у песмама са љубавним мотивима „Женско срце“, „Страст“, него и у другим. „Далеком раднику“, „Лепа сиротица“, требале би да буду песме са јачом социјалном тенденцом, али је и овде наивност израза и површност уживљавања, са изразитим подражавалачким тоном, убила најлепше намере г. Ивановића за добру песму. „Исељење једног добровољца“ је песма коју свако ђаче би могло написати после прочитања неке народне песме. Г. Ивановић је под насловима неких песама цитирао Ломброза (!), Ига и Бодлера. Ти цитати би требали бесумње да буду као неке цветне оазе по сивој пустињи, које ће умореном читаоцу дати бар тренутну удобност.

О г. *Мих. Б. Станковићу* дознаје се из предговора, који иде уз његову збирку стихова од 49 страница малог формата, да ради на књижевности без амбиције, а да је „бавећи се већ три године журналистиком, објавио многобројне чланке у београдским и локалним листовима“. Ово не би било нимало препоручљиво за г. Станковића као песника, јер, треба већ једном да разумемо, журналистика и књижевност се искључују. Што се тиче скромности г. Станковића ми ћемо му веровати на голу реч, али ћемо морати утврдити да његова збирка, за разлику од горње две, почиње са откуцајима песникова срца, па онда прелази на „њу“, која

. . . . као срна
Прохуја крај мене анђелскога лика.
Прекоран поглед са два ока црна
Боцну ми срце к'о два дивља трна,
А последњи удар чу се са звоника…

Шта је све даље било дискретни г. Станковић није рекао, али ми бисмо могли наслутити да је његова „слатка мала“, о којој песник сања кад је будан, а кад спава са њом је будан, отишла негде са оним кобним збогом, које се још увек чује.

Г. Станковић се међутим није задржао само на љубавним мотивима. Он ће се у једном песничком заносу бацити без компаса кроз васиону, да затим слети на уски хоризонт где „мисли кроз мозак заструје“, душа се тресе као стабло, а песник у „борби с

невидљивим духом“, зору чека „цептећи телом и леденим рухом“. Затим ће опевати песника у природи, а најзад шарени мотиви завршиће збирку. Један од ових, „Речи за албум“, гласи у целости овако:

Жена је варљива,
Сва надања су лепа,
Срећа је неостварљива,
А судбина је слепа.

Живот је тама,
Земља на слону стоји,
Ал' рај је панорама,
Пакао не постоји.

Заиста речи за албум, и не само у цитираним стиховима него у све ове три збирке.

Оно што збирку г. Станковића одваја од прве две, то је већи избор мотива, углађенији стил и вештија техника стиха. Овде подражавање није дословно имитирање, као што је случај код г. Ивановића; ако га има онда г. Станковић неће узети за углед М. Митровића, Змаја или Бранка, него Дучића, Ракића и наше млађе песнике. Наивност ће се за једну нијансу избећи, али подражавање бољих песника неће донети зрелијег плода. Једна од његових песама. Поноћ, ствара извесан штимунг, па ипак чини се да смо је већ толико пута чули.

Поноћ. Мрак злобно крвије
и прст пред оком.
Коло се вештица вије
ритмичким скоком.

Природа чека, ћути,
мртва и леља.
Пролазе секунди и минути
поноћног бдења.

Г. Станковићу треба још много рада; не оног на журналистици, него преданог и амбициозног рада на чистој књижевности.

При закључку могли бисмо рећи, да ове три свешчице стихова иду у ред оних многобројних производа младих људи, који се налазе у доба физиолошких и психолошких прелома, и да ће, према томе, јаче заинтересовати ужу околину својих пријатеља и пријатељица, него задовољити истанчан укус литерарно васпитаних кругова.

А. В. Лаиновић.

БЕЛЕШКЕ.

Преводи из „Записа“. Господин Ото Баблер, преводилац *Хасанагинице* и других књижевних дела са српскохрватског на чешки језик, превео је песму *У пролазу* наше сараднице госпође Делибашић — Обреновић (*Записи*, књига III, стр. 152) и *Љубавну Исповест (Milostné Vyznani)* приповетку г. Марка Марковића (*Записи*, књига II, страна 269). Оба превода штампана су у књижевном додатку *Moravsko-Slezsky Denik-a*. — На немачки је преведена и у познатом прашком дневнику *Prager Presse* објављена приповетка г. Исака Самоковлије *Мирјамина коса* (*Записи*, књига III, стр. 142). Преводилац је г-ђа М. Марешова.

Константин Феђин. — У претходном броју нашег часописа, у белешци о М. Булгакову чију смо једну приповетку тада донели у преводу, уз обећање да ћемо чешће доносити преводе из млађих руских писаца ми смо истакли и извесно двојство у начину писања међу њима. Док Булгаков много полаже на занимљивост саме приче и даје пуно слободе својој фантазији и приповедачкој инвенцији, и тиме донекле кида с традиционалним трагањем за истином и жељом готово фотографског снимања стварности и живота код старијих руских писаца, дотле их и међу млађима, савременицима Булгаковљевима, има који су још у завидним традицијама великог руског романа и приповетке. Један од таквих је и Константин Феђин, чију једну приповетку, као одломак из неког већег рада, доносимо преведену у овом броју у циљу упознавања наше читалачке публике и с писцима другог правца.

Феђин је млад човек, књижевним радом се почео бавити још пре рата, али то су све слаби покушаји писца који тек тражи свој прави пут, и по њима Феђин би значио мало у литератури. Тек после рата, управо од 1919 г. и познанства с Максимом Горким који га је увео у чувени круг млађих „Серапинова браћа“, Феђин се мануо дотадањег писања по провинциским новинама и листићима и сав се посветио озбиљном књижевном раду. За кратко време он је дао неколико занимљивих ствари, које су му створиле име једног од најбољих и најталентованијих млађих руских писаца. Присталица данашњег стања у Русији, војник црвене армије, дугогодишњи изгнаник из отаџбине, Феђин најрадије тражи мотиве за своје приповетке не тамо него у животу руског простог и малог човека, у животу сељака. С ванредном способношћу запажања и уочавања и најситнијих детаља у природи и човечјем животу, Феђин успева да нам да тачну слику реалности податкану с пуно осећајности и масом песничких описа и дивних поређења. Одржавајући и настављајући на тај начин литерарна стремљења старијих руских писаца, разумљиво је што је Феђин радо читан код свих кругова руске интелигенције, и без обзира на његов несумњиво јаки приповедачки дар.

И. З.

Горски Вијенац на позорници. Забава Удружења Црногораца у Београду 2 фебруара 1929.

Покушаји да се *Горски Вијенац* прикаже и на позорници, бар извесним својим деловима, често се понављају по ђачким и дилетантским дружинама у Црној Гори. Ти покушају, ма колико уметнички мало задовољавали, увек су примани топло и са уживањем. Узрок лежи, свакако, у ванредној оригиналности типова самога дела и евоцирању истинскога живота једнога доба које је и за Црногорце већ класична и никад неповратима прошлост.

Та љубав према класичној прошлости манифестовала се видно и на последњој дилетантској забави у Београду. Сваки Његошев патриотски нагласак бурно је поздрављен и не чекајући да глумац доврши.

Само приказивање било је иначе просечно, изузев неколико одлично играних улога (Драшко, кнез Роган и др.). Очајно слабо су игране две најважније улоге: владике Данила и игумана Стефана. Нарочито игумана Стефана који је тако ђачки декламовао да се имао утисак да ће се после сваког монолога поклонити публици, као знак да је довршио.

Утисак целине, нарочито на странце (не-Црногорце), био је ипак врло јак. Нарочито се мора подвући да су маске биле одличне. Са мало више труда, и замењујући извесне слабо игране улоге, могла се је дати далеко боља игра.

Скраћивање самога текста *Горскога Вијенца* учињено је без умешности и од некога ко не зна која се места могу без икакве штете скратити. Тако нас је Владика мучио свима историским алузијама и реминисценцијама, а код улоге Вука Мандушића изостављено је пуно од најлепших места, и т. д., и т. д. Целина се није осећала; дати су само неповезани фрагменти, и ако се сцене иначе даду у целину повезати.

Најзад и овога пута показало се да *Горски Вијенац* могу играти само Црногорци, и да би се брижљиво раздељеним улогама, и под сигурним вођством, могао учинити и један озбиљнији покушај, разуме се са дилетантима Црногорцима, и на подеснијој позорници него што је она у палати Радничке Коморе где је последња забава одржана.

16 марта поновљено је приказивање Г. В. с извесним изменама и с нешто више успеха. И овога пута као и раније одударала је нарочито брижљиво играна улога г. В. Косића. *Р. М.*

Д-р Јово Вукић: *Плаво-Гусињска афера и ослобођење Улциња 1880 год.* — Цена 20·— дин. Сарајево 1929 год.

Госп. Вукић нам је сервирао књигу под горњим насловом, врло интересантну, укусну и одлично спремљену. У њој нам је детаљно изложен ток догађаја који су се збили после Берлинског Конгреса, ради извршења његових одредаба. Унутрашње стање у Турској Царевини је верно представљено. Показана су на доста пластичан и сликовит начин све муке које су имали не само Црногорци, него и све европске силе за одржање мира и решења спорних питања. Порта се правила да је у немогућности да изврши јасне одредбе Берлинског Конгреса. И напослетку оружана интервенција европске морнарице и ослобођење Улциња.

И ако се г. Вукић правда у свом уводу, да му нису била приступачна многа документа, мислим, ипак, да би сама књига а и наука, много више добила, да је писац употребио бар документа која су објављена из Бечког Архива и она која су му била приступачна у Цетињском Архиву. Књига би са овим изгледала много боља и потпунија, а не би била овако једнострана, писана једино на основу објављених дипломатских докумената у Паризу. Поред тога, књига је пуна читавих дипломатских меморандума, уговора, одлука, писама што по мом мишљењу, није било потребно.

Наша историографија добила је са књигом г. Вукића много, и доцнијем историчару послужиће врло корисно. *М. К.*

Жив. Живановић: *Јован Ристић.* [Прештампано из „Браства“ XXIII. Београд 1929]. „Браство“, орган друштва Светога Саве, завело је једну захвалну рубрику, да у кратком прегледу даде биографије наших познатих државника и јавних радника из прошлости. Такав је и овај рад г. Живановића о познатом српском државнику и дипломати Јовану Ристићу. И ако је Јован Ристић за дуги низ година држао нит српске политике у својим рукама, ипак му живот није био ни мало лагодан, нарочито за вријеме владе потоњих двају Обреновића. Осим политичкога, бавио се Ристић и књижевним радом. Број његових књижевних радова достиже 26. Г. Живановић не улази у оцјену књижевнога Ристићева рада. Можда је и рано још говорити о његовим извјесним књижевним радовима, док се не објави сва архивска грађа, на основу које је он писао своја дјела. Нама се чини нпр. да његова „Дипломатска историја Србије“ није писана објективно, барем у колико се у тој говори о Црној Гори. То се може констатовати из недавно штампаних савремених биљежака из године 1876, пок. војв. Гавра Вуковића, а још тачније из самих писама и депеша Ристићевих, које је слао у Црну Гору у току године 1876, а која се баш сад штампају у „Записима“.

Д. В.

Војвода Гавро Вуковић: *Рат 1876 Црне Горе са Турском — Вучји До, Фундина и т. д. — Мемоари.*

Рат 1876 год. војвода нам је изнио у виду дневника. По датумима је забележено све оно што је сам видео или што је дознао непосредно од учесника појединих догађаја. Ствари представља истинито. У његовом писању нема тенденције. Изузетак прави кад пише о Васојевићима. Али то му се може опростити, тим пре што он није учествовао у рату заједно са Васојевићима. Он се налазио у књажевом главном стану. Он нам у својим мемоарима даје много важних података о односу са Аустријом, који се, што је врло интересантно, у многоме разликују од оних које је слао са црногорског бојишта својој влади у Беч барон Темел. Односе са Србијом такође спомиње али је ту доста нејасан.

Као и увек његов је језик прост, народни — приступачан свакоме, са доста украса и епитета. Желети је да што пре изађу на свет све његове забелешке и цела мемоарска радња.

Ми ову књигу као и све његове досада штампане ствари најтоплије препоручујемо.

М. К.

„Slavische Rundschau“. — Раније смо на овом месту истакли потребу ближег упознавања словенских народа, како са западном Европом тако и једнога с другим, и поменули неколико нових едиција које су покренуте после рата у том циљу. Њихов број је сада увећан и појавом овог часописа који има за задатак да преко информативних и критичких чланака из пера словенских и других научника прати развитак духовног живота код свих словенских на-

рода. Уређиван од познатих слависта на немачком прашком университету Ф. Спине и Г. Геземана, а издаван на језику једног великог европског народа уз сарадњу признатих научника, овај часопис ће, судећи по његовом првом двоброју, у многоме допринети да западни свет боље разуме и правилније оцени многе појаве словенског духа, што само може користити општем зближењу народа после велике светске катастрофе.

Први део часописа сачињавају чланци, од којих сваки говори о по неком културном питању појединих словенских народа или свих укупно (А. Њекрасов о новој руској архитектури, Л. Помировски о циљевима пољске књижевне критике, Д. Вуксан о духовном животу у Ц. Гори после рата, К. Христов о немачким преводима бугарских дела, Л. Булаховски о славистици у Украјини, Ј. Хутер о проблемима словенске музике, и др.). Други део часописа нарочито је интересантан и важан за страног читаоца. Ту су прикази и оцене новијих дела из словенских књижевности, богата библиографија и веома занимљива културна хроника о свим важнијим културним новинама код словенских народа. Са задовољством морамо истаћи да је у свима рубрикама, нарочито у последњима, нама посвећен знатан део страница. Све наше новије књиге приказали су и оценили наши добри пријатељи и познаваоци нашег културног живота Х. Вендел, Г. Геземан, А Шмаус.

Овај одлични часопис излази од ове године у Прагу на немачком језику почетком сваког месеца (сем јула и августа), и ми га, као посредника у упознавању Запада са нама, сваком најтоплије препоручујемо.

И.

Sharles M. Schwad, амерички краљ челика: *Пут ка успеху.* Превео Д-р А. Ш. Београд 1920. Издање С. Б. Цвијановића.

Све књиге ове врсте, рачунајући ту и Франклина, потсећају неминовно једна на другу. Чврста воља, савестност, истрајност, одрицање — то су речи које се најчешће сусрећу у овој врсти књига. Књижица „Америчког краља челика“ ипак се пријатно чита: извесна непосредност („Краљ челика“, није написао књигу већ њену садржину у облику разговора саопштио изасланику једног универзитета), лична нота, аутобиографски карактер дају јој једну пријатну интимност. Савети који нам се ту дају не морају бити нови. Они су важни по томе, што им санкцију даје њихов аутор својим животом. Од књиге могу имати само користи наши читаоци, нарочито пословна омладина, али биће ипак да су „рекорди“ њеног аутора ипак у већој мери могући само у америчкој средини. Иначе, „Краљ челика“ није никако једностран и много полаже на широку базу образованости, те наглашава значај књижевности и уметности за сваког човека, па и за пословног.

W.

Гундулићев „Осман“, прерадио у роман Душан Богосављевић. Београд, 1929.

После успеле прераде „Горског Вијенца“, г. Богосављевић пустио је у свет и ову прераду „Османа“ као трећу књигу збирке „Велики писци за омладину“ коју у Београду издаје позната књижарница С. Б. Цвијановића. Гундулићев „Осман“, велики историски еп и несумњиво један од најбољих у нашој књижевности, због језика којим је писан, несавремених правила поетике којих се држао песник и због своје романтичности, имао је ту незавидну судбину да од свакога буде хваљен и узношен, а мало читан. И г. Богосављевић, свестан тога парадокса, пао је на врло срећну мисао да то одлично дело, и ако у издању књига за омладину, преради мало слободније у готово самостално дело, по коме би и одрасли читаоци могли судити о правом „Осману“. Изменивши, из потпуно појмљивих разлога, старински језик Гундулићев, одбацивши и извесну застарелу сладуњавост у Гундулићеву стилу и тону, прерађивач је променио и начин приповедања догађаја, па је чак извесна места, за која му се чинило да савременом читаоцу могу бити нејасна, допуњавао својим објашњењима на основу историских чињеница које Гундулић или није знао или није употребио. Прерада је тим несумњиво добила у јасноћи, историска тачност је задовољена, али да ли се од једног уметничког дела, макар и у преради, па чак и за омладину, тражи баш то, и само то? Искоришћавање историје у тежњи за што већом јасноћом и бољим разумевањем појединих момената Гундулићева спева, одвело је на више места прерађивача у праву историју, те је обавезни приповедни тон често претваран у сувопарни историски, научни, с пуно детаљисања. То свакако штети општем утиску који се добија од прераде и који је у основи добар. Иначе г. Богосављевић је врло добро урадио што је сва ретроспективна причања Гундулићева, нарочито оно о хоћимској битки, скупио наједно и излагање удесио онако како су догађаји у времену текли један за другим. Преко ове прераде читаоци ће се моћи, без обзира на године, упознати с великим спевом Гундулићевим, с његовим песничким лепотама, словенским идејама и садржајем, који својом занимљивошћу, шаренилом и мушкошћу карактера даје подесан материал за један добар роман данашњим генерацијама.

И. З.

Душан Н. Обрадовић: *Србија и аустријски Словени у светском рату.* Нови Сад, 1929. Похвална је ствар, што се код нас, у новије вријеме, почело писати о великом европском рату. Нема сумње, сваки културни човјек биљежио је по којешта из тих тешких и великих дана, и те биљешке често су одлични прилози историји тога доба. Али има и списатеља, који су послије десет година сјели и почели по сјећању писати догађаје из год. 1914—1918. Међу те писце иде и г. Обрадовић, и читајући његову књигу ви нећете наћи ништа ново, што већ нијесте негдје читали. Отуда и сва тачна предвиђања догађаја доказују, да је ова књига написана, кад је већ рат

био давно свршен. Писац баца велику кривицу на нашу највишу интелигенцију грађанску и духовну, која је (за вријеме рата) најмање користила своме народу. Криви су му нарочито католички свештеници и учитељи католици, „који су сејали раздор и неслогу међу једнокрвном браћом“. Писац се љути много на „аустријанство“ многих наших и Срба и Хрвата, према чему морате очекивати, да је он провео читаво вријеме рата или у концентрационом логору, или у шуми међу комитама.. Но од тога није било ништа; и он је задио за пас своју парохију и „пријавио се — како каже — своме четном телу!“ Писац спомиње и интерниране Црногорце, био је код њих и очитао им једну литургију, тек да се не рече, да је узалуд долазио. Уопште оваквим ситницама и беспослицама кипти читава књига од 190 страна!

Изгледа, да је у ове ситне списатеље послије рата ушла манија, да сваку књигу зачине својом биографијом, и ако је иначе књига пуна тих „ја“, па „ја“. Тако ту дознајемо, да је писац почео каријеру као поп (разумије се, да је ту морао споменути, да је и ожењен и да је досад изродио четворо деце: Божидара, Душанку, Надежду и Љубицу), по свршетку рата објесио је мантију о клин и уписао се на право, за тим је служио као чиновник у Мин. Фин., па у Мин. Соц. Политике (као секретар III класе!), па писар првостепенога суда у Београду, па срески судија у Лозници. Овдје је дао оставку и мислио у адвокате, али му то није пошло за руком, већ се задовољио мјестом општ. бележника у Бачкој. Но и ту му је брзо досадило и ево га опет као судија у Вел. Кикинди, отуда је у истом својству премјештен у Нови Сад, гдје се и данас налази. Како је писац кренуо да мијења професије, бог зна у каквој ће се служби обрести, док не пође у пензију (а до тога је још далеко, јер је још млад, рођен је 18. јуна 1887 у селу Сухој Млаци!). И ми му желимо, да направи најсјајнију каријеру, али желимо и да не пише више ништа.

Д. В.

Стево Марковић: *Сеоба Срба у земље аустријских ћесара и њихове борбе за опстанак.* Књига I—II. Сарајево 1928. Покојни Манојло Грбић, професор и катихета, написао је давно још прије рата велико и добро документовано историјско дјело „Карловачко Владичанство“. Грбићева историја данас је права књижарска ријеткост, па је добра идеја г. Марковића, да овај ваљани историјски рад прештампа, па и ако у скраћеном изводу. Ове књижице добро ће доћи нашем млађем нараштају, из којих ће видјети, како је наш народ у тзв. Војној Крајини проводио тежак живот, опирући се свом снагом унијаћењу, на чему је радила и држава и католичко племство и католичка црква. Борба је била неједнака, али ипак — прирођена жилавост и отпорност српскога народа одржала је борбу и готово свуда сачувала своје позиције и традиције. И ако је прерада г. Марковића много скраћена, ипак се виде све главне линије у овој мучној борби нашега народа. Од нарочитог је интереса поглавље о унијаћењу Жумберка, гдје је једино римска пропаганда имала успјеха. Ко не може доћи до потпуне Грбићеве историје, ми му препоручујемо ове књижице г. Марковића, у којима ће видјети мучну и упорну борбу једнога дијела нашега народа за своје свијетле идеале: народност и вјеру.

Д. В.

ЧИТУЉА.

Отокар Бржезина. — Нестало је још једног великог Југочеха. 25 марта о. г. умро је О. Бржезина, највећи песник савремене Чехословачке.

Родио се (1868) у сиромашној југочешкој занатлиској породици, свршио реалку, и постао учитељ; службовао у неколико малених места западне Моравске; живео повучено и скромно, — скоро аскетски. У току шест година (1895—1901) објавио је пет књига својих песама, а затим књигу својих есеја. За последњих двадесет година није публиковао ништа, ни у стиху ни у прози. Био је члан Чешке Академије и почасни доктор Карловог Универзитета у Прагу. Нуђена му је катерда за историју уметности на Масариковом Универзитету у Брну, али он је доживотно остао веран мирном малопаланачком животу, усамљености, и скромном учитељском позиву (у коме ће провести две трећине свога живота). Прошле године — када је његова отаџбина прослављала десетогодишњицу ослобођења — добио је прву, јубиларну, државну награду за писце (100.000 ч. кр.), коју је подарио фонду за потпомагање чехословачких књижевника. Приликом његове шесетогодишњице појавило се неколико студија и више мањих расправа о његовој уметности и његовом животу.

Почео је писати песме још зарана, и стао се угледати на Сватоплука Чеха; доцније, запажа се утицај Јарослава Врхлицког. Брзо се показао као велики уметник стиха. Дао је богатство форме, нових и смелих песничких фигура, са правилном, парнасовском, версификацијом и дивном музиком ритма; обогатио песнички израз. Прошао је кроз реалистичку песничку школу, и од импресионисте постао мистик, патетичар и визионар. Био је велики хришћанин-католик, химнопевац, песник дубоких мисли, узвишених молитава и литургиски свечаног дитирамба. Размишљао је и певао о животу, о Богу, о природи, о религији, о тајности свемира. Залазио је дубоко у прошлост, и био дубоко везан за своје доба; тонуо у староиндиску метафизику, а у себи носио своје велико парче савремене културе и осећања стварности живота; одушевљавао се поезијом, и упознавао са егзактним наукама; пратио развитак уметности, и интересовао се за напредак модерне технике; — био богодан песник, и енциклопедиста људских знаности.

Бржезина је имао индивидуалности националног духа, и носио у себи нешто словенског мистицизма. Над његовим широким хори-

зонтом мрачило се и разведравало. Он је са тешким песимизмом приказивао страдања живота *(Тајанствене даљине)*, да се доцније са више ведрине дигне у тајанствене висине људског духа *(Свитање на западу)*, и да поздрави „унутрашње јединство свих стварања, и свих делања и мишљења“ *(Ветрови од полова)*. Он ће се од надземних висина вратити стварности да скептички слика тешка људска трпљења *(Неимари храма)*, и да се понова уздигне у мистичне кругове свемира, и ускликне химну космичком братимству *(Руке)*.

У својим одлично писаним есејима *(Музика извора)* расправљао је о естетичким, религиозно-философским и етичко-социјалним проблемима. Тако је са Франтишком Шалдом постао оснивачем чехословачке есејистичке уметности.

Бржезина се истакао као најмоћнији песник чехословачког симболизма. Он је са А. Совом био најјачи песник социјалне правде. После Врхлицког, то је на страни најпознатије песничко име из чехословачке књижевности. Својим визионарством и дитирамбиком сродан је Валту Хвитману, с којим је, у домовини и на страни, често упоређиван. Његова мистика потхрањивала се Метерлинком, хришћанским мисионарима, индиским *Ведама;* његова мисао богатила философијом Платона, Емерсона, Шопенхауера и др. Он се данас сматра за једног од најдубљих песника-мислилаца у савременој светској литератури. О њему се писало и на страни, — на првом месту Немци. Превођен је на многе стране језике, — на немачки (скоро цео), на француски, енглески, шведски, руски, пољски, бугарски, словеначки, и (не много) на српскохрватски језик.

Р. К.

Напомена. У другом делу чланка г-це Р. Петровић: *Законик влад. црног. Петра I (Записи* књ. IV, св. 4., ст. 230—238) један део напомена морао је бити унесен у текст (између заграда) док је други, незнатан део изостављен. *Ур.*

ЗАПИСИ

ЧАСОПИС ЗА НАУКУ И КЊИЖЕВНОСТ.

Књига IV, свеска 6. — Јун, 1929.

НАПАДАЧ ЈЕ ОДГОВОРАН.

Светски рат је оглашен 4 августа 1914. Докле су се још војске кретале једне према другима, почело је бомбардовање чланцима, брошурама, дипломатским изјавама и документима. Зараћене стране хтеле су тиме да учине две ствари: да оправдају ратовање у својим земљама, код својих поданика, и да створе уверење код неутралних држава да је противна страна крива за рат који ће се претворити у светску кланицу. Доцније ће се чути и цареви и краљеви. „Бог ми је сведок, говориће у децембру 1914 Виљем II, да ја нисам ни најмање крив за рат. Ја га нисам хтео, био нам је наметнут“. — Нешто слично ће објавити чак и цар Фрања Јосиф I. — „Ја свечано изјављујем, каже у прогласу на руски народ Никола II, да сам чинио све да избегнем рат“. Слично су говорили Французи, Енглези, Белгијанци, Турци. — Бугарска, која је ушла у рат тек почетком октобра 1915, образложавала је нешто друкчије свој улазак: „Наш подли сусед Србија није хтела да прими наш захтев и да преда Маћедонију, изазвала нас је прешавши у нашу земљу“.

И тако се наставља узајамно окривљавање све до данас. Највише хартије и мастила утрошено је на литературу о томе ко је крив, ко носи одговорност за светски рат. Штабови научника, стручњака, политичара, новинара, рију по још необјављеним архивама и траже аргументе о томе ко је за ову или ону тезу... Оптужбе су почеле снажно најпре из Беча, противу Србије. Сутра дан по атентату у Сарајеву, то ће рећи 29 јуна 1914 — Аустрија је оптужила Србију да је спремила сарајевски атентат.

Аустриски Главни Генерал-Штаб је спремао још 1913 маневре аустриске војске у Босни. Маневрама је требао да командује Фрања Фердинанд, наследник аустроугарскога престола. Циљ маневрима је био династички и политички. Требало је Фрању Фердинанда приказати народу у Босни са његовом женом, војвоткињом Софијом — која је била венчана на леву руку са њим и због тога губила право да носи царску круну после смрти Фрање Јосифа. Дочек царски требао је да буде почетак за ступање у царске редове, — а и корак ближе њиховој жељи да њихова мушка деца добију право и ранг ерцхерцога и наслеђивања царскога достојанства. То је био

зонтом мрачило се и разведравало. Он је са тешким песимизмом приказивао страдања живота *(Тајанствене даљине)*, да се доцније са више ведрине дигне у тајанствене висине људског духа *(Свитање на западу)*, и да поздрави „унутрашње јединство свих стварања, и свих делања и мишљења“ *(Ветрови од полова)*. Он ће се од надземних висина вратити стварности да скептички слика тешка људска трпљења *(Неимари храма)*, и да се понова уздигне у мистичне кругове свемира, и ускликне химну космичком братимству *(Руке)*.

У својим одлично писаним есејима *(Музика извора)* расправљао је о естетичким, религиозно-философским и етичко-социјалним проблемима. Тако је са Франтишком Шалдом постао осниваоцем чехословачке есејистичке уметности.

Бржезина се истакао као најмоћнији песник чехословачког символизма. Он је са А. Совом био најјачи песник социјалне правде. После Врхлицког, то је на страни најпознатије песничко име из чехословачке књижевности. Својим визионарством и дитирамбиком сродан је Валту Хвитману, с којим је, у домовини и на страни, често упоређиван. Његова мистика потхрањивала се Метерлинком, хришћанским мисионарима, индиским *Ведама*; његова мисао богатила философијом Платона, Емерсона, Шопенхауера и др. Он се данас сматра за једног од најдубљих песника-мислилаца у савременој светској литератури. О њему се писало и на страни, — на првом месту Немци. Превођен је на многе стране језике, — на немачки (скоро цео), на француски, енглески, шведски, руски, пољски, бугарски, словеначки, и (не много) на српскохрватски језик.

Р. К.

Напомена. У другом делу чланка г-це Р. Петровић: *Законик влад. црног. Петра I (Записи* књ. IV, св. 4., ст. 230—238) један део напомена морао је бити унесен у текст (између заграда) док је други, незнатан део изостављен.

Ур.

ЗАПИСИ

ЧАСОПИС ЗА НАУКУ И КЊИЖЕВНОСТ.

Књига IV, свеска 6. — Јун, 1929.

НАПАДАЧ ЈЕ ОДГОВОРАН.

Светски рат је оглашен 4 августа 1914. Докле су се још војске кретале једне према другима, почело је бомбардовање чланцима, брошурама, дипломатским изјавама и документима. Зараћене стране хтеле су тиме да учине две ствари: да оправдају ратовање у својим земљама, код својих поданика, и да створе уверење код неутралних држава да је противна страна крива за рат који ће се претворити у светску кланицу. Доцније ће се чути и цареви и краљеви. „Бог ми је сведок, говориће у децембру 1914 Виљем II, да ја нисам ни најмање крив за рат. Ја га нисам хтео, био нам је наметнут“. — Нешто слично ће објавити чак и цар Фрања Јосиф I. — „Ја свечано изјављујем, каже у прогласу на руски народ Никола II, да сам чинио све да избегнем рат“. Слично су говорили Французи, Енглези, Белгијанци, Турци. — Бугарска, која је ушла у рат тек почетком октобра 1915, образложавала је нешто другчије свој улазак: „Наш подли сусед Србија није хтела да прими наш захтев и да преда Маћедонију, изазвала нас је прешавши у нашу земљу“.

И тако се наставља узајамно окривљавање све до данас. Највише хартије и мастила утрошено је на литературу о томе ко је крив, ко носи одговорност за светски рат. Штабови научника, стручњака, политичара, новинара, рију по још необјављеним архивама и траже аргументе о томе ко је за ову или ону тезу... Оптужбе су почеле снажно најпре из Беча, против Србије. Сутра дан по атентату у Сарајеву, то ће рећи 29 јуна 1914 — Аустрија је оптужила Србију да је спремила сарајевски атентат.

Аустриски Главни Генерал-Штаб је спремао још 1913 маневре аустриске војске у Босни. Маневрама је требао да командује Фрања Фердинанд, наследник аустроугарскога престола. Циљ маневрима је био династички и политички. Требало је Фрању Фердинанда приказати народу у Босни са његовом женом, војвоткињом Софијом — која је била венчана на леву руку са њим и због тога губила право да носи царску круну после смрти Фрање Јосифа. Дочек царски требао је да буде почетак за ступање у царске редове, — а и корак ближе њиховој жељи да њихова мушка деца добију право и ранг ерцхерцога и наслеђивања царскога достојанства. То је био

лични династички разлог. Онај други је био у томе што је требало показати и пред народом у Босни и Херцеговини војничку силу Аустроугарске Монархије. За време балканских ратова Срби у Босни и Херцеговини били су сувише дигли главу, по мишљењу босанске земаљске владе. Успеси балканских војсака, а нарочито српске и црногорске војске, доиста су охрабрили свуда Србе, па и Хрвате — омладину нарочито у тежњама за ослобођење и независност. Уверени да је сила свемоћна, власти босанске, и поред опомена из Беча и то са највишега места, нису предузимале велике мере предострожности. Земаљски поглавар, један вешти дворјанин, уверавао је тада Фрању Фердинанда да ће бити дочекан боље у Босни и у Херцеговини него цар Фрања 1910. Догодило се обрнуто: сутра дан по завршеним маневрима место добродошлице — дошле су бомбе.

На Видовдан, пошто је одстојао мису на Илици у хотел „Босни“, Фр. Фердинанд је кренуо за Сарајево са својом супругом у пратњи својих ађутаната, председника општине и земаљскога поглавара. Три аутомобила су пошла из логора; у средњем аутомобилу седео је царски пар: кад су дошли у Сарајево, онда су успорили ход; света је било прилично. — Власт је хтела да се покаже. Поворка је ишла дуж Миљацке у Мусалу, у Општинску кућу. — На томе путу били су распоређени атентатори, шест њих на броју; четворица су имали револвере и бомбе, а двојица само бомбе. Они су били распоређени на одстојању од по три стотине корака дуж кеја, а у преломљеној линији. Први атентатор Мехмед Башић их је пропустио, пропустио их је и други Васо Чубриловић; трећи није, то је био Чабриновић; он пита полицајца на линији: у којим је колима Фр. Фердинанд? Кад му је рекао: „у другим“, он извуче бомбу, скине капслу и баци је на други аутомобил. — Бомба је прсла тек када је наишао трећи аутомобил; само двојица, обојица из Ерцхерцогове свите, била су рањена. — После краткога застоја, кола су кренула Општинској кући, где је дочек био на двоје на троје. — Председник општине је једва изговорио две три речи поздрава — Ф. Фердинанд га је дочекао љутито: — „Шта причате, дочекујете ме бомбама...“

Из Општинске куће требао је ићи у Етнографски Музеј сам Фр. Фердинанд, али пође са њим и његова жена. Сад се морало ићи брже, а по утврђеном плану, који је Фр. Фердинанд променио — он је хтео најпре да иде у болницу да види свога рањеног ађутанта — и поворка крену опет натраг, дуж Миљацке. Шофер у место да иде право дуж Миљацке окрену десно у једну узану улицу. Наредише му да се врати на добар пут.

Шофер устави аутомобил и почне га окретати и враћати. У тренутку кад је био притерао кола до тротоара, са десног тротоара, четврти атентатор Гаврило Принцип опалио је из револвера у аутомобил, једним је метком погодио Фр. Фердинанда у врат, а другим његову жену у трбух. Оба хитца су била смртоносна; после пет минута у Сарајевском конаку констатована је смрт и Фр. Фердинанда и његове супруге. Оба метка погодила су у било, пресекли каротиде, и смрт је била нагла.

Ето, то је био догађај који су Беч и Пешта узели као изговор да огласе рат Србији, да је казне. А тај изговор за рат, био је повод да се запали и читава Европа, и доведе до светскога рата.

„На дан 31 марта 1909 српска влада је дала изјаву да ће у будуће живети на доброј нози с Аустро-Угарском, — тако почиње своју тужбу бечка влада у ултиматуму Србији, — а догађаји, нарочито сарајевски атентат, показали су да у Србији постоје превратничке намере са задатком да се од Аустро-Угарске одвоје извесни делови њене територије. То се и делом, на очи српске владе, показало у серији атентата и убијстава. Српска влада је трпила *кривичну активност разних родољубивих друштава* противу монархије, нападе *српске штампе*, слављење атентатора, учешће *официра и чиновника у превратничким пословима, нездраву пропаганду у школама*. Из исказа и признања атентатора од 28 јуна излази да је *сарајевско убијство припремано у Београду*, да су им оружје и експлозиви којима су убице биле наоружане, дали у Београду официри и српски чиновници, чланови Народне Одбране, и да су, најзад, прелаз атентатора у Босну и пренос експлозива атентатора, опет чиновници помогли.

Ово је била садржина оптужбе Аустроугарске, која се налазила у ултиматуму, који је она упутила Србији 23 јула 1914 тражећи да у року од 48 сахата учини ово: 1) да осуди у „Српским Новинама“ пропаганду наперену противу Аустроугарске; 2) да изјави на исти начин жаљење што су српски официри и чиновници суделовали у тој пропаганди; 3) да се обвеже да ће у будуће не само најоштрије поступати противу таквих лица, него да ће и угушити такве радње; 4) да забрани штампање свега онога што ће распаљивати мржњу и презирање према Монархији; 5) да распусти „Народну Одбрану“ и узапти сва средства за пропаганду Народне Одбране и других сличних друштава; 6) да избаци из србијанских уџбеника све оно што би могло подизати мржњу против Аустроугарске; 7) да уклони све официре и чиновнике из службе који су се бавили пропагандом противу Монархије; 8) да прими сарадњу чиновника аустриских у истрази која треба одмах да почне противу саучесника у Србији за дело сарајевског атентата; 9) да ухапси мајора В. Танкосића и М. Цигановића, као главне саучеснике у томе атентату; 10) да спречи најозбиљнијим мерама преношење оружја и распрскавајућега материјала из Србије у Монархију; 11) да се изјасни, зашто су српски посланици на страни, после атентата, давали непријатељске изјаве противу Аустро-Угарској.

Уз овај ултиматум ишао је један непотписани додатак у коме су побројани извесни резултати истраге аустриских власти у Сарајеву. Ови резултати су били непотпуни, то су биле више сумње, основи подозрења. У Европи је постојала сумња у истинитост ових оптужаба; званична Аустро-Угарска се у два маха служила фалсификатима противу Србије. То је било 1908—1909 приликом „велеиздајничке парнице“ противу српско-хрватске коалиције на т. зв. Фридјунговом процесу. Тада је обелодањено да се аустро-угарски посланик у Београду, граф Форгач, служио фалсификованим документима противу званичне Србије.

Како тако, ову оптужбу је аустроугарска дипломатија бацила у свет. То је била прва оптужба једне државе противу друге за кривицу своју сопствену. Јер, у основи, Аустро-Угарска је хтела рат противу Србије и спремала га одавно. Србија је стајала на путу њеним плановима према Солуну.

Србија је примила све захтеве из овог ултиматума изузевши оне који су противни међународноме праву. (То су они о сарадњи аустро-угарске полиције у истрази и ислеђењу у Србији противу осумњичених саучесника у сарајевскоме атентату). И то је једна од сигурних индикација да је Аустроугарска рат хтела, а Србија не. Аустроугарска је поставила тај захтев у уверењу да га неће Србија примити, пошто се не слаже са основним начелима једне независне државе. А Србија је све друге примила сем њега, јер није хтела рат.

Да је Србија мислила на рат, њен одговор би био друкчији; она не би нудила Аустроугарској Хашки Међународни Суд за расправу спора око сарајевскога атентата.

Да је Србија хтела рат, она не би у децембру 1912, 1913 и 1914, преко свога посланика у Бечу, преко проф. Масарика, Редлиха, министра Д-р Бернрајтера, нудила споразум на врло широкој економској бази.

Да је Србија спремала сарајевски атентат, како ју је оптуживала Аустроугарска у јулу 1914: 1) Зар би 24 јуна краљ Петар именовао за намесника краљевске власти Престолонаследника; 2) зар би 24 јуна 1914 влада српска наређивала изборе за Н. Скупштину, а њени министри, у време ултиматума аустрискога, били по изборној агитацији у Србији; 3) зар би шеф српскога Генералштаба генерал Путник отишао на лечење у Аустрију (у Глајхенберг), зар би многи виши официри у месецу јулу ишли у аустриске бање на одсуство; 4) зар би смели српски посланици у Бечу и у Риму давати званичне изјаве да је српска влада готова да учини све да се кривци пронађу и казне најоштрије ако их буде у Србији; 5) зар би Русија сваком приликом саветовала Србији мирно и попустљиво држање према Аустрији од 1908 до 28 јула 1914 — а свакоме је познато колики је и какав утицај Русије био у Србији под владом краља Петра.

Треба бити злонамеран па веровати да у влади Србије и у њеном Главном Генералном Штабу нису могли знати и предвиђати замашај акције каква је била атентат на Фрању Фердинанда. И за дете би било јасно да би овакав, успели и неуспели атентат, значио рат противу Србије. Од 1904 до 1914 пуне су српске архиве Министарства Унутрашњих и Иностраних Дела, Војске и Главног Генералштаба доказа о припремама војничким за превентивни рат противу Србије. Осим тога требало је бити лишен разума па изазивати у ово доба рат с Аустријом. Ова је била до зуба оружана, и дванаест пута већа војничком снагом од Србије. Србија је била прилично исцрпена балканским ратовима; њене финансије нису биле добре; Србија је тада била у преговорима са Црном Гором за унију, у преговорима, дакле, о једном озбиљном и осетљивом питању две српске династије; у Србији се тада водила огорчена страначка борба, а несугласице између војне и цивилне власти о приоритету једне над другом биле узимале најшире размере. У часу кад је Аустрија спремала проглас рата Србији, Србија није имала пушака једнога система, нити за сву војску, па није боље стајала ни са артиљеријом, и ту је непотпуност и разнообразност владала. А муниције није било ни за мирнодопско стање; то исто је било и са провијантом уопште; слагалишта су била празна или, као и комора, преполовљена још за време балканских ратова. И ако су се они за Србију добро свршили, народ у Србији није био за рат спреман ни расположен. Сељак, кога је аустриска и мађарска аграрна политика често по кеси погађала и који је Аустро-Угарску сматрао као непријатеља, ипак је био свестан размере у снагама између себе и ње. Рат с Аустро-Угарском изгледао је могућан у даљој будућности и само уз учешће великих држава, при првом обрачунавању између њих. У томе часу само су Централне Силе могле желети рат; Немачка како тако, али Аустро-Угарска је желела. „Ми смо имали да бирамо, рекао је њен први војник Конрад — шеф Главнога Штаба аустро-угарске војске, — између двога: или да очувамо под једним скиптром Монархију или да пустимо да се распадне. Изабрали смо оно прво и зато је, а не да казнимо Србију за сарајевско убиство, извукла Аустрија свој мач противу Србије“.

Званична Србија није могла бити са правом оптуживана да је знала за спремање сарајевскога догађаја, па да га није спречила. Она је као и бечка влада слушала оно што се говоркало у Бечу, Пешти, Загребу, Сарајеву, Београду — а то је да Фрањи Фердинанду, ако иде у Босну, прети опасност. Службени кругови нису знали ништа конкретно, одређено о томе, па макар шта ко тврдио. У Београду се зуцкало о томе, па да је београдска влада чак и знала нешто одређено ко зна да ли би била у стању да спречи догађај у Сарајеву. Фрања Фердинанд би пао и овако и онако да је дошао пре да је дошао после; атентатори нису гађали личност, они су гађали симбол: аустријску управу, а она је код Срба у Босни, па и код Хрвата и Словенаца — код омладине, нарочито оне са југословенском идеологијом, била омрзнута, била непријатељ који хоће не само да спречи целокупно ослобођење и уједињење већ и да уништи биће Југословена. Шест младића — националиста атентатора је само на Видовдан било готово да погине. Да ли има таквих примера у предисторији уједињења Немачке, Италије? За њима је стојало још два пута више другова исто тако решених да положе живот за идеју.

Србија је мање знала за припремање сарајевскога атентата него Аустрија 1903 за припремање 29 маја у Србији. Тада је заједнички министар финансија В. Калај знао у марту 1903 шта се спрема противу последњега Обреновића. Један Калајев чиновник био је у току свих разговора завереника вођених у Бечу. У Београду се тако што није радило ни знало. У Београду се осећало да ће једном доћи до обрачунавања с Аустријом. И Србија се спремала колико је могла за ту евентуалност. Најосновнија праведна нужна одбрана је налагала да се спрема противу напада на њену самосталност.

Аустроугарска је толико година, — то подвлачимо опет, — радила против независности и опстанка Србије; па ипак коме је у Србији могло 1914 долазити на ум да изазива рат. И најватренији националиста у Србији није био способан за тако катастрофално безумље... Сарајевски атентатори су сви малолетни, најстаријем 19 година; сви Срби из Босне и аустриски поданици; Србија је у очима атентатора и њихових 16 саучесника мученица и ослободитељка. Они нису били агенти и оруђе српске власти, као што је Аустрија тврдила. Они су били оружје оног општега расположења, оруђе идеје уједињења у једну слободну и независну државу свих Срба и Хрвата и Словенаца, оружје у служби идеала Југословена.

Сарајевски атентат је био Аустрији повод за рат против Србије. Рат противу Србије значио је европски рат. Нико па ни Аустро-Немци, нису веровали у могућност локализовања рата између Србије и Аустрије. Знало се и у Бечу и у Берлину да ће кад Аустрија нападне Србију, Русија ударити на Аустро-Угарску, а тај напад изазваће Немачку да нападне Русију. Чим Русија буде нападнута онда ће Француска ући у рат. Светски рат је дакле био ту; очекивао се свакога часа. Равнотежа европских сила поремећена још француско-пруским ратом (1871), па руско-турским ратом (1878), па анексијом Босне (1908), па најзад балканским ратовима (1912—1913), свакога часа је могла да се поквари и умало није и раније доводила до рата међу Тројним и Двојним Савезима (због Марока два пута и због итало-турскога рата). Мир се одржавао по цену великих напора и жртава, нарочито моралних од Русије датих. Светски Рат је био последица ранијих система Савеза и односа међу Немачком, Енглеском, Француском и Русијом, можда још највише између Велике Британије и Немачке. Немачка се није задовољавала да буде прва европска континентална сила, она је хтела да буде светска сила. То без рата није могла бити. Кад се говори о одговорности за светски рат, онда треба имати то на уму.

Великога рата не би било да Немачка није огласила рат Русији најпре, а за тим упала у Белгију и у Француску да ову последњу уништи. Овај акт немачке Врховне Команде, извршен у намери да Французе онеспособи за рат одмах у почетку, није случајан него намеран и свестан. Тај напад је један ни од кога неоспораван факт, он стоји изнад свих других догађаја и факата у светскоме рату. И одговорност за последњи рат може се само по једноме ценити, како је то умесно рекао један британски министар, а то је по акту напада; а највиши акт нападања јесте инвазија, упад. Немачка је извршила најпре напад па упад у Француску преко Белгије и Луксенбурга и поред својих уговорних, међународних обвеза, да нико то не чини. Може се још годинама расправљати и парничити о одговорности за светски рат, али овај акт Немачке остаће као историски факат и пример те одговорности. Тај акт Немачке није био потребан, баш и ако је Русија била ставила у мобилно стање своју војску. Мобилизација није морала значити рат, нити је могла оправдати другу страну да нападне и упадне у Француску. Немачка, велика и јака, није морала 1914 да напада, рата су се сви бојали те фаталне године. Немачка није хтела да прихвати енглески предлог за Конференцију Сила за решавање аустро-српскога спора; она је Аустро-Угарској оставила слободне руке према Србији, обећала јој безусловну помоћ. Аустроугарска је имала све изгледе да од Европе добије задовољење на рачун Србије: Лорд Греј и његови савезници у Паризу и у Петрограду били су готови да прибаве од Србије и моралне и материалне огромне жртве за Аустрију. Било је речи да окупира као залогу за извршење тих обавеза Београд, Смедерево, Шабац — само да се очува европски мир. Аустроугарска није примила, она је хтела рат. И Аустро-Угарска је имала рат.

Данас је већ свакоме јасно да је Хапсбуршка монархија била оруђе и жртва рата; а сарајевски атентат само изговор за рат против Србије.

Јов. М. Јовановић.

ПО МИЛОСТИ БОЖЈОЈ ПЈЕСНИК МИЛЕТА ЈАКШИЋ.

(Разговор поводом шездесетогодишњице пјесниковог живота).

Перо: Не схватам како су те могле одушевити те старомодне и једноличне пјесмице тог сеоског пјесника? Шта има у тим ситним свагдањим осјећањима велико? Непрестано истичеш величину тог пјесника и стављаш га пред многе друге, данас више признате пјеснике?!

Јово: Нерадо упоређујем пјеснике. Иако истичем каткада што код једног има, а код другог нема, то још не значи да се тај други не одликује нечим, што опет оном не достаје. Мјера за љепоту поезије јест људска душа, а та је неједнака. И многа људска душа данас је опустила. Хармоничне звукове, њежне боје, дјетиње радости, фине доживљаје, (што нас упозорују на богатство, које је *скривено* око нас у свијету), однемарише људске душе. Продирни крикови, тамне мрље, страсти самоубилачке и отупљујуће, све непомичнија окрутност, — то су подражаји какве треба данашња човјекова душа. Она је постала инструменат, који тешко резонира.

Због тога је јасно да моје истицање пјесама Милете Јакшића неће одмах баш свако да одобри. Други ће још горе наваљивати него ти. Али те људе, укочене у својој душевној храпавости и промуклости, ваља будити; ваља им показати, да тамо има каткада много тога, гдје они ништа не виде и не чују. Штета би било да они наставе да губе моћ финијих разликовања и да огрубе и осиромаше у својим осјећањима попут животиња.

Перо: Не велим да нема баш ништа у пјесмицама Милете Јакшића. Али ми се чини да књижевност није зато ту да људима при-

каже ситнице у животу, да им дочара нека осјећања, која се једва чују, наслика неке цртеже танком оловком. У њој треба да се очитује снага, да одјекну осјећања, што покрећу животима људским, што преламају младиће и потресају старце! Онда ће та књижевност заувијек вриједити и дјеловати, јер ће људи увијек моћи да у њима доживе људску трагику и величину људске борбе. Али никако не смије поезија бити нека шећерна водица, која може да се свиди дјеци, али не може да храни човјека.

Јово: Јеси ли кад гледао сликара кад црта нечије лице? О једној јединој цртици, о једној јединој једва видљивој сјени овиси да ли иза нацртаног лица провирује инстински приказана она душа, или је цијела слика неки неуспјели покушај. Јаке и једноставне црте, које ти браниш воде до карикатуре. И карикатура је умјетност на свој начин, али на свој начин сиромашна. Она показује опет само једну појединост. Све друго пушта с вида. А умјетност мора да пода живот и мора да рачуна као и живот и са ширином и с дубином и с висином. Оно што *ти* видиш код Милете Јакшића само су неизвучени цртежи оловком, њежне водене боје, а оно што се уопште може видјети на карикатури није ништа друго него неколико зареза ножем. Зло би било, кад би умјетност Милета Јакшића била исцрпена оним што ти гледајући тако у њој видиш; зло би било кад би се слике цртале само ножем.

Перо: Па добро. Шта ти видиш у тим пјесмицама? Гдје им је по твом мишљењу снага? Научи и мене да на њих тако гледам да ме потресу!

Јово: То није тако лако. За то треба много тражити и много вољети. Онда је умјетност као вјереница, која придиже копрену испред свога лица. Онда она почиње сјати, онда се наша душа покреће из стожера, растапа се у сузама над љепотом. Иначе се не може говорити о дубоком умјетничком доживљавању. Оно, што се данас често сматра умјетничком снагом, обично је спољашња нека сензација, изненадна дрека аутомобилске трумбе, свјетло јаког рефлектора, шминка или нешто слично. Такове сензације брзо се исцрпљују а кад их човјек чешће посматра, он не постаје осјетљивији него отупљује. На његовој души се може све мање уписати, она се не топи у сузи, она одрвењује, укочује се од страха и језе у одбрани. То је истина, да човјек мора отврднути да стекне снагу. Као што дрво мора одрвењети, да га не погази тек било какав магарац. Истинит је и твој припремљени приговор, да је умјетнички доживљај душе, која се топи у сузама, нешто сладуњаво-женско, нешто што се може наћи у размажености контура лица, ако то потражимо на неком портреу; нешто, што осиромашује лако на други начин. Кад би сва људска лица у животу била сведена на црте карикатура, била би претворена у животињска. А кад би на лицима људи нестале све јаке црте и свако могао писати по њима што би хтио, онда би свијет подјетињио. Један пут води до падања у понор, а други до стајања у пустињи. Има један средњи, који човјека води према сазнању и истини, који умјетност чини толико вриједном, колико је вриједан сам живот.

Перо: Не видим ја никако из твог разлагања да мој суд о Милети Јакшићу није тачан и да је његова умјетност јака као сам живот. Мала чувства: човјек би плакао а не може, човјек би се насмијао а не може. То је све.

Јово: Баш та твоја тврдња најбоље доказује да би поезија Милете Јакшића могла да усаврши многу занемарену способност твоје душе. Ти не можеш да доживиш ту поезију и зато је негираш. Можда ти ја нећу моћи у кратком разговору разјаснити све о чему се ради. То је ствар вјежбања. Како се мисао мора увјежбати да схвати извјесне мисаоне садржине, тако се и осјећање мора увјежбати да их почне доживљавати. Можда не би било довољно ни то да се напише књига о поезији Милете Јакшића, можда би ти на неком другом пјеснику морао научити да доживиш прави унутарњи пјеснички свијет, па тек онда да се вратиш на Милету Јакшића. Сваком човјеку нешто друго недостаје.

Перо: Разјасни ми макар само издалека у чему је оно треће што ти тражиш код праве умјетности? У чему је то треће на пр. код пјесама Милете Јакшића?

Јово: Можда ће ти се много тога учинити парадоксом, али кад желиш, ја ћу покушати да с неколико ријечи означим оно, што ти вјероватно код поезије ниси посматрао, а што је управо најважније код ње. Љепота поезије овиси, нарочито у данашње вријеме, о истинитости поезије. Не о *траженој* истинитости, него о *нађеној!* Истина је као и поезија: у зрцаљењу унутрашњега у спољашњему. Једном је сва скупљена, кад је унутрашња истина у души; а други пут сва расплетена кад је спољашња истина у свијету. Она је тако тајанствена зато јер људи гледају обично само на једну страну, или унутра или напоље, а не пазе на то да ли је спољашње вјерна слика унутрашњега. Тек онда кад човјек препозна једно у другом, доживљава он велико изненађење и препознавање. Тек онда за њ поезија значи одиста нешто велико.

Перо: Жао ми је да те сада прекидам, но мени се чини да би то „треће", овако како га ти приказујеш, било једнако радости коју доживљава проналазач кад открије неки нови проналазак. Мени никако није јасно да се тим исцрпљује бит љепоте, да је сведеш на истину. Не могу да говорим о том да ли је тај покушај превођења уопште тачан. Нисам се тим бавио. Но бит љепоте је по мом мишљењу нешто много тајанственије и богатије.

Јово: Нисам хтео да тим исцрпем бит љепоте. Она у себи обухвата унутарњу и спољашњу истину и мора бити много богатија од онога, што сам ја овај час означио. Али ја тражим пут до тога богатства. Одмах ћу ти горњу тврдњу надопунити још с неколико примједаба и ти ћеш онда моћи да све то испиташ можда на оним пјесницима, који су једнако вриједни и у мојим и у твојим очима.

Сама природа зрцаљења јест прије свега таква, да се оно мора одигравати у сликама. Кад нека слика дуго мирује, она лако обамре и онај ко је гледа не доживљава више њен живот. Он гледа н. пр.

њене боје, њене облике, њене омјере, али не види њено стварање. Тада се умјетност лако претвара у сухопарну науку. Тако се данас догађа онима, који мјере само исправност стихова, граматикалност израза и т. д. Сама поезија, која је стваралачка и слободна, брани се онда од таквог непоетског просуђивања тим, да прибегава слободном стиху, испуштању интерпункције, увијању смисла. Јер поезија је обратна тачка човјековог унутарњег и спољашњег свијета, тачка у којој се почињу стварати слике, гледали ми овамо или онамо. Зато је њена снага у том, да она своју садржину претвара у слике, које ваља доживјети и одгонетати. Њена вриједност овиси посве о том, колико су њене слике тачне, колико су важне за живот и колико су оне способне за претворбу. У тим својствима се очекује истинитост и животна снага тих слика. Надаље су те слике увијек дијелом опште, т. ј. такове да вриједе за све људе, а дијелом специјалне т. ј. такове да вриједе нарочито за неког појединца, било пјесника самог, било кога другог живог или мртвог човјека. И тек кад се сви ти моменти, однос ширине и дубине и висине, зрцаљење унутрашњег и спољашњег и обратно и сродност оштег с појединачним, — кад се сви ти моменти слију у хармонију, тек онда се смије говорити о великом умјетничком дјелу. И онда је свеједно да ли се ради о шекспирској трагедији или о лирској пјесмици. У свакој од њих онда имаде комад судбине човјекове и свеједно је да ли се ради, како већ рекох, о рушењу у понор или о вапају у пустињи. Једно и друго онда више није наша сврха, него само доживљај на путу човјековог развоја и усавршавања. Трагедија је то, тешка као смрт, али у себи носи клице васкрсења. Једино тако приказана судбина човјекова да се у њој могу наћи на истинит начин испреплетена свјетла дана и таме ноћи, може да нам дочара дубину поезије. Ако пјесник описује само унутарња осјећања, ми морамо као јеку осјетити тужна или радосна или помијешана доживљавања у природи око нас. Ако пјесник описује догађаје у природи, ми морамо као одраз његових ријечи угледати слику људске душе у којој се боре свјетлост и тама, топлина и зима. — У пјесничким дјелима, сад у трагедијама сад у лирским расположењима и сликама, налазимо једном слику човјечанства, други пут неког народа, трећи пут пјесника самог. А тек онда, кад код лирског пјесника нађемо у његовим дјелима слике његове властите судбине или судбине његовог народа или цијелог човјечанства, — тек онда доживљавамо његову умјетност као мост између физичких појава и дјеловања скривеног духа. То су уједно највише појаве у правој умјетности, које не значе само једно велико „лијепо“, него и једно велико „истинито“. Може умјетност приказивати и животињу, и биљку, но и онда се у спољашњем мора зрцалити унутарње. Кад неко ону птицу, која се јавља у прољеће познатим гласовима, назове „кукавицом“, онда је то већ умјетност у клици. Умјетнички доживљај било би то наравно тек онда кад би неко, познавајући птицу, по први пут чуо ту ријеч. Та ријеч је онда полазиште, сјеменка, и ко пође од ње, моћи ће да доживи разне ствари кад боље упозна птицу или кад се из ријечи „кукавица“ испреду приче, које су остале живе као и она птица. Живо мора бити све, што је у вези с умјетношћу, што има у себи снаге стварања. У том је главна снага умјетности: она мора бити жива. А није у том да ли она обрађује ову или ону, мање или више сензационалну или драматичну тему. Судбина врапца може дати драматичније дјело него крволоштва револуције, ако је прикаже умјетник који ствара истину и живот. — Због тога је Милета Јакшић тако велики пјесник, јер у њега има живота и истине, јер он доиста ствара, а не намјешта и не пребојадисава љепоту. У њега постоје још праве испирације. Оне се могу доживјети у његовим пјесмама.

Перо: А што ти разумијеваш под ријечју инспирација? Некад су људи мислили да то нека вила или анђео шапуће пјеснику стихове, које ће написати.

Јово: То је била доста вјерна представа онога, што се у часу инспирације доиста догађа. Обично размишљање помаже нам да дођемо до обичних сазнања. Хоће ли неко да се довине до виших сазнања, до згуснутијих мудрости, до савршенијих облика мисли, онда то бива обично на неки несвјестан или барем полусвјестан начин. Није ли то чудо, да се свјесно не налазе најмудрија зрна људске мисли, него несвјесно! Зашто и како? Ја ти то, наравно, не могу одмах да разјасним, но могу да с неколико ријечи опишем што се при том догађа. Човјек прима при том очито неке високе мисли без своје непосредне заслуге. Оне му се дају, а он их прима, као какова станица за примање, као неки телепатски медиј. — Идеал је наравно: бити свјестан при том примању. А ко му те мисли може дати? Свакако неко виши и савршенији од њега, који мисли боље мисли од обичних људских. Иначе би најбоље мисли човјекове морале настати случајно и човјек би морао више цијенити случај од знања, а и цио свијет би онда морао настати случајно. Случај би онда морао рађати и законе, своју живу противност. Случај би морао бити мудрији од закона и све би морало настајати само од себе. Већ због тога мени је природнија мисао, да инспирација постоји и да постоје разне врсте инспирација.

А зашто би иначе било и то да баш само неки људи могу пјевати пјесме, а други, иначе паметни људи, не могу.

Перо: Много тога ја не знам, па ипак то не мора бити како ти тврдиш.

Јово: Не мора бити, али се може испитивањем и пажљивим посматрањем доћи до сазнања да то ипак тако јест. Пјесничке слике нису само обичне поредбе, него мост између неба и земље. Нису те слике обичне поредбе, код којих би се могло видјети што се чим поређује, него увијек има много тога скривено густим копренама; и то: баш оно, што и јест лијепо! А то скривено тачно се слаже с приказаном сликом зато, јер су пјесникове инспирације које виде то скривено вјерне и истините. Одатле вриједност поезије у људском животу, то њу диже над обичну играчку и то јој даје снагу, па она оплемењује душу и учи истини и онда, кад неко не схвата њене

дубине, баш као и посматрање љепота природе. Али то вриједи само за онога ко није толико скрутнут, да поезија и природа не могу продријети до његових осјећаја, ко није слијеп за природу и за поезију. Ко тога нема, ко је туп за говор поезије, тај га још увијек може научити, ако чешће ушчита пјесме Милете Јакшића. То је мисија његових пјесама. Оне су тако лаке и тако тешке, тако једноличне и тако разноличне, да се на њима може разумјети пре свега у чему је пјеснички начин гледања на свијет, у чему је гледање у сликама. А онда кад се обухвати та поезија као цјелина и кад се нађе у њој ненамјерно изражена слика властите пјесникове судбине, онда се може крај тих пјесама схватити и тајна праве пјесничке инспирације.

Перо: Можда би било све то јасније да наведеш какав примјер?

Јово: На једном и два и три примјера тешко је доживјети сву истинитост пјесникових ријечи, сав живот њихов. Али узмимо н. пр. ову пјесму да те наведем на студију пјесникових дјела и да видиш како је очито зрцаљење душе у природи и природе у души:

Пјесма је названа *Болестан Дан:*

„Заразила ме туга дана
Црне суморне зиме,
Бол загонетан, нем и дубок
Мучи и мене с њиме.

И док лагано, тромо теку
Ти болнички минути,
Великим сузним својим оком
Дан ме гледа и ћути.

Не тужећи се једно другом
Ми се гледамо немо,
У очима нам израз патње,
Ћутећи болујемо“.

Или пјесма *С ветром,* која у своје прве две строфе смјеста приказује друго слично зрцаљење унутарњег и спољашњег:

Ја бих далеко некуд
Пролеће када гране,
Даље од завичаја
У земље туђе, стране.

Дува у пољу ветар
Пун силе разуздане
Из непознатих страна
У непознате стране.

Кад човјек прочита цијелу књигу до два до три пута, онда се из њених многих слика сплиће једна, која нам приказује судбину пјесникову: у зимње доба историје човјечанства пјесников дух чами у тијелу као у каквој кућици у зимњем крају. Он чезне за свјетлом и топлином, за божанским сазнањима, која ће једном доћи као

прољеће иза зиме, сазнањима која се већ зрцале у клици у његовој чежњи, као прољетно бујање у сјеменки под земљом. Ево како вели пјесма том осамљеном човјеку:

Ћути и нада се — и његове наде
Убиствена студен ни смрт не обара:
Слути нов живот што се у дубини
Земље — у дубини њега самог ствара....

Ћути замишљена кућица далека
И човек у њојзи што пролеће чека“.

Тако је зима, мој брате Перо, и око Милете Јакшића и његове поезије. И ко да вјерује данас да у тој бијелој кућици живе плодне сјеменке, које ће претрајати зиму, које ће бој бити за пролеће и за животно зеленило! А то је ипак тако! Милост Божја озарила је душу пјесника Милете Јакшића и он је стварао многа чуда, на којима ће људи једном, кад закуца прољеће пред њиховим вратима, оживљавати своје укочене мисли. Није узалуд свенула биљка, која је просула сјеме, није узалуд патио пјесник, који је просуо такве пјесме.

Перо: Није невјероватно што говориш, иако ми све није јасно. Али, ако су твоје тврдње тачне, онда би ми морали вјеровати у Бога и анђеле и вјечну правду и судбу и поновно силажење и узлажење из духа у материју, из материје у дух?

Јово: Ми данас вјерујемо само себи. И то је добро. Али ми можемо тражити! А пјесници су нам један од живих доказа вишег свијета од земаљског. Читај их пажљиво и побожно и њихова ће свјетлост обасјати а твоје мисли. Бог је њих послао, да људима донесу вијести и свједочанства о њему.

Др. С. Жупић.

ОБЛАК.

(2)

Тада наступише необични, бурни дани. Варошица се била изменила. Људи се ускомешали. Говор постао гласнији а лица светлија, као у пићу. Планинци сишли из својих села у великом броју и иду улицама у групама, певајући својим снажним гласовима песме пуне неке дивље, необуздане туге. Рат! Тамо, за блиском границом, чија се плавичаста, претећа пруга могла назрети са висова изнад варошице, требало је са одлучном, неумитном снагом однети слободу поробљеним једноплеменицима, кроз победу над вековним завојевачем. Здравко беше извукао из њеног кута своју униформу резервног наредника, која је већ дуго времена мирно лежала. Љубинка је имала доста нејасну представу о томе што је рат, али је знала да је то нешто страшно и зато се силно узбудила када је видела свог оца обученог у униформу. Умирила се тек онда када јој је Здравко објаснио да он због својих година вероватно неће учествовати у борбама или бар не у првим редовима.

Једнога јутра, враћајући се кући, Здравко саопшти својима да је његова кућа, као једна од најбољих у варошици, била одређена за стан једнога од команданта батаљона и његовог ађутанта, из пука који је био стигао у варошицу, у своме приближавању граници. Убрзо за тим дошао је у њихову кућу овај командант, један ведар и весео мајор, и одмах потражио домаће да им се извине због овог узнемиравања. Са њиме је био и његов ађутант, висок, црномањаст потпоручник, охолог држања али отвореног израза лица. Представио се као Боривој Кнежевић. Разговор се продужио и постао срдачан. Гости су били послужени и позвани на ручак.

Чим су командант и његов ађутант отишли, у кући је настало журно спремање ручка. Љубинка, која је обично ствари кујне остављала својој тети, овога пута се распитивала за јеловник. Чак је и сама помагала око колача. Уколико се подне приближавало, она је постајала нестрпљивија. Личност Боривоја Кнежевића наметала се њеним мислима. За време кратког јутрошњег разговора, он ју је упорно посматрао једним обесним и мало подсмешљивим погледом. То ју је збуњавало и било јој непријатно. Изгледало јој је као да га забавља да узима нарочите ставове у понашању према њој. Али јој није био јасан прави смисао и циљ ове његове игре, на какву она није била навикла. Била се савладала и трудила се да не гледа у њега, правећи се да не примећује његову игру. Међутим, сад ју је мучила жеља да дозна шта се крило иза оваквог Кнежевићевог понашања према њој. Зато је с нестрпљењем очекивала његов поновни долазак. Можда се у то мешала и жеља да опет види његов витки и чврста стас, његово правилно лице и његове крупне, загасите очи, продирног погледа. Такође да чује његов дубок али мек глас, који је пријатно звучао. Али она није била свесна тога.

Сам Кнежевић је био изненађен познанством са Љубинком. Београдско дете, из имућне чиновничке породице, он је људе из унутрашњости мало познавао и обично их замишљао без икакве унутрашње и спољашње углађености. Зато га је зачудила фина и спиритуална Љубинкина појава у овој удаљеној варошици и то у кући једнога трговца. Извесна њена неспретност јасно му је показивала да се она није много кретала у друштву. Али зато се више истицала њена природна отменост. Њена љепота, њена стидљивост и њена љупкост повукле су Кнежевића у лаку љубавну забаву. У Београду је био оставио било равнодушне било површне везе: ово нежно девојче, лепо јесење време, близина дивље границе и поузданост судбинске борбе изазивали су у њему једну врсту младићске, снажне раздраганости. Био је пошао у борбу са расположењем за игру са животом. Сада се у њему створила жеља да уочи борбе, опасности и можда смрти поигра са љубави. „Зашто је не бих мало загрлио и пољубио, мислио је он, када се јутрос са својим командантом враћао у пук, идући од Здравкове куће. Можда ће се мало naљутити, али ћемо се ипак пријатељски растати. Међутим, када је у подне опет пошао Љубинкиној кући, журио је да што пре види истовремено озбиљан и мек поглед њених дивних тамних очију. Кад је тамо стигао, мајор је већ био у кући.

Ручак је прошао у живом и срдачном разговору. Мајор је био говорљив и пун прича. Љубинка и Боривој углавном су ћутали. Осећали су обоје да су једно на друго мислили и то је у њима изазивало извесно снебивање. Боривој се узалуд трудио да поврати своје јутрашње лако и смело расположење. Било је нешто у Љубинкиној појави и погледу што га је натеривало да промени своје држање према њој. Она сама узалуд се борила противу једне потребе да чешће спушта свој поглед на њега.

Разговор се био продужио уз вино и колаче. Љубинка и Боривој били су изменили неколико речи. Са свога места, Боривој је имао поглед на двориште и на врт, у дну.

— Изгледа ми да имате врло леп врт, — обрати се он Љубинки, под утиском величине врта.

— Имам доста цвећа, — одговорила је Љубинка. — Хоћете ли да вам покажем, — додала је она, без размишљања.

— Врло радо, — одговорио је Боривој и одмах се подигао.

Тек кад су сишли у двориште, Љубинка се запитала да ли њен позив није био неумесан. Али је већ било доцкан.

Прешли су вратанца од дрвене ограде, која су делила врт од дворишта, и пошли средњом, пошљунченом стазом врта. С обе стране стазе биле су крупне кризантеме. Из њих, понека јесења ружа још је подизала своју лепу главу. Мало даље, младе воћке, које су биле скоро сасвим изгубиле своје лишће, спуштале су се у два правилна

низа ка дну врта. Јесење сунце сјало је ружичастом светлошћу. Ваздух је био лако намирисан. У врту је владала сетна лепота дубоке јесени.

Боривој се искрено дивио раскошној лепоти Љубинкиних кризантема. Она је била горда на свој врт и ласкало јој је његово дивљење. Зауставили су се код једне групе великих белих кризантема. Љубинка се била нагла над њих, са очараним изразом на лицу, као да је желела да их помилује. Њен фини профил и грациозна линија њенога стаса спајали су се са цвећем око ње у складну целину. Гледајући је, Боривој је осећао како му у крв надолазе таласи топлог, нежног усхићења. Обузимала га је жеља да загрли ово лепо, ломно девојче, или бар да му говори меке пријатне речи. Несвесно пришао јој је ближе и нагао се и сам над кризантеме. При томе, њихова рамена су се лако додирнула. Боривоју се додир Љубинкиног тела учинио некако нарочито мек, чудан. Обузело га је пијанство. Узео је њену ситну, меку руку и стегао је у својој. Љубинка се од тога тргла и исправила. Покушала је да извуче своју руку из његове. Ма да без икаквог љубавног искуства, њено урођено девојачко осећање говорило јој је да је ово било велика слобода од стране Боривоја према њој. Али је на његовом лицу био тако јак израз нежног обожавања да је она несвесно оставила своју руку у његовој. Остали су тако неколико тренутака, гледајући се, он опијен њоме, она узбурканих груди. Напослетку она је истргла своју руку из његове.

Продужили су да шетају по врту, ћутећи, избегавајући да се погледају. Осећали су обоје да се између њих нешто озбиљно одиграло.

— Треба да се вратимо, — рекла је најзад Љубинка и пошла кући. Он је пошао за њом.

Били су већ близу изласка када је Боривој тихим гласом казао:

— Госпођице, ја бих желео да разговарам са вама.

— Дођите вечерас на чај, — одговорила му је она, не подижући свој поглед на њега.

Било је нешто у њеном гласу од чега је Боривоју крв јаче заструјала и срце му брже закуцало.

„Зашто се ја не бих оженио овом дивном, фином девојчицом", питао се у себи Боривој, када је са мајором изишао из Здравкове куће. У снажном ударању његовог срца био је још увек одјек малопре преживених тренутака. Једно дотле непознато осећање разнежености трептало је у његовим живцима. Све његово биће, и телесно и душевно, певало је од тога осећања. Међутим, слутње, које су се неизбежно дизале у њему уочи ратних дана, продубљавале су ово његово ново осећање и чиниле га снажнијим. Љубинка се неочекивано и чаробно појавила пред њиме уочи смртне опасности као привиђење лепоте и дражи живота и он ју је заволео и зажелео, нагло и силно, свим жаром своје двадесет и две године. Љубав, свечана и озбиљна, ушла је одједном у његову младу душу и зацарила се у њој.

Кад су Боривој и мајор отишли, Љубинка је одмах отишла у своју собу. Осећала је потребу да буде сама. Силовита осећања су јој усталасавала груди. Додир са Боривојем био је покренуо у њој све оно што је већ дуго певало и буктало у њој. Била је у оном стању потпуне душевне пробуђености коју изазивају тренуци када се живот одједном и снажно отвара пред људским бићем као његова лична срећа или несрећа. Боривој је својом личношћу остваривао све Љубинкине нејасне чежње, све њене неодређене снове. Његово удварање оставило јој је у души усхићење у коме је било и радосне гордости и безграничног надања. Била је већ спремна да ради њега све напусти, све заборави. Притискивала је рукама груди, осећајући у исти мах потребу да се смеје и да плаче. Почетак једине, велике љубави растао је у њој као нов, румен и блистав цвет.

Сунце је било већ доста сишло када је Љубинка, очекујући Боривојев долазак, опазила са прозора његову високу, витку појаву на улици. Он је ишао журно и убрзо се зачу звекет његових оструга на степеницама. Изишла је пред њега, узбуђена и зарумењена, и пружила му руку. Он се сагао, узео јој и другу руку и пољубио их обе по неколика пута. Затим је скинуо сабљу. Па су ушли у гостинску собу. Сели су у две блиске фотеље и остали тако једно време ћутећи, гледајући се погледом у коме је зрачила нова, млада љубав. Међутим, Боривој је био дошао са одлуком да то вече реши своју судбину. Био је свестан да није било времена за губљење. Зато је савладао мало узбуђење и почео да говори. —

— Госпођице, Ви сте пробудили у мени осећаје какве ја раније никада нисам имао. Ако бисте ви могли на њих да одговорите сличним осећајима, ја бих био врло срећан.

Мада је ово била прва љубавна изјава која јој је била учињена, Љубинки су ове Боривојеве речи изгледале сасвим природне, као да је баш њих очекивала. Одговорила му је одмах и без размишљања:

— И ја према вама имам осећаје какве раније нисам ни према коме имала.

После ових речи, младићски простих и искрених, заћутали су, гледајући се са оном топлином у очима, која их прелива у тренуцима када две душе теже једна другој.

— Значи, — прекинуо је ћутање Боривој, — ако бих се вратио жив из рата, ја бих могао да рачунам на вашу руку.

— Да, одговорила му је Љубинка, мало пригушеним гласом, под утиском овога сећања на рат, због кога се и његово лице било мало променило.

Али, рат је био нешто далеко, неодређено. У сумраку, који је лагано пунио собу, њихове очи блистале су сјајем пуним живота, као две нове звезде. Боривој је пружио своју руку ка Љубинки, у коју је она одмах и одлучно спустила своју. Њихове руке су се стегле несвесно, опијено. Онда се је он подигао и повукао је к себи. Она се пуштала његовим меким, нежним покретима. Њихове главе

су се приближиле. Његове очи биле су занесене, њене раширене до огромности од очекивања. Пољубац, снажан и дуг, спојио је њихове усне. Девојче потпуно чедно и нежно подавало се љубави са жаром једне недирнуте, пламене душе.

Боривој је остао у варошици још сутрашњег дана. Тога дана њихове душе су се потпуно спојиле. Када су се, увече, растајали после дугог, тихог разговора у загрљају, у њиховом опроштајном пољупцу била је већ сва топлина и оданост љубави која везује за цео живот.

Боривојев пук одлазио је сутрадан на границу. То јутро имали су времена само за један брз загрљај, па је Боривој похитао у свој батаљон. Мало доцније, пук је, у првом јутарњем сунцу, свечано пролазио кроз варошицу, идући ка граници. Гомила деце, за коју је ово био невиђен, јединствен призор, пратила га је са стране, док су жене брисале очи на капијама. Љубинка је била на своме прозору, очекујући Боривојев пролазак. Он је наишао, јашући иза мајора, који је срдачно и пријатељски поздравио Љубинку. На своме високом, црном коњу, Боривој је оличавао младога витеза. Поздравио ју је по војнички, док су се њихове очи спојиле у један поглед у коме је била сва њихова љубав. Љубинка га је пратила погледом све док јој се није изгубио из вида, на окуци пута, који се иза вароши вијугао прво кроз поље, па се онда увлачио у брдо. Онда се повукла са прозора и спустила на отоман. Осећала је потребу да плаче, али се савладала, у сујеверном страху да не наслути несрећу. Али није могла да издржи дуго у соби. Била је сувише узрујана. Сувише наглих и јаких осећања било је прошло за кратко време кроз њену душу. Сишла је у врт и тамо се дуго шетала. Тамо, међу њеним кризантемама, где јој се љубав првипут осмехнула својим чаробним, заносним осмехом, мало се умирила. Изгледало јој је немогуће да се разбије њен лепи, топли сан. Те вечери легла је у свој девичански кревет са скрушеном молитвом за Боривоја, за своју љубав и за своју срећу.

Мирна, тиха варошица била је постала још мирнија, још тиша. Људи отишли, а жене се повукле у куће. Све је изгледало као у неком застоју. Војска се налазила на граници, али рат још није био објављен. Његово оглашење очекивало се сваког часа. Тако је прошло неколико дана. Љубинки су ови дани изгледали бескрајно дуги. Трудила се на све начине да прекрати време и да заборави бригу. Покушавала је да чита, али је сваки час у књигама наилазила на нешто што ју је потсећало на њен рођени живот и на њену љубав и онда би се неосетно упустила у сањарије, прво топле и срећне, да се после заврше каквом нејасном, мучном сликом Боривоја у окршају и опасности. Тада би бацила књигу и отишла у врт. Тамо се осећала најмирнијом, најспокојнијом, заштићена једном безразложном али несаломљивом младалачком надом.

Једнога јутра писмоноша јој предаде једно писмо. Писмо је било без марке, са војничким жигом. Узбурканих груди, отрчала је у своју

собу. Отварајући писмо замало га није исцепала, јер су јој руке дрхтале од узбуђења. Писмо је било кратко, очигледно писано на брзину, и гласило је:

Положај.

Драга душо,

Пишем ти у шатору, на своме војничком сандуку. Налазимо се на једном дивљем али дивном месту. У даљини се види пуст крај, где робују наша браћа.

Две су само жеље у мени: да победимо и да што пре опет притиснем на своје груди твоју премилу главу. Ако буде Божја воља да из борбе изиђем жив и здрав, искористићу прву могућност да дођем к теби.

Пиши ми. Твоја писма ће ми помоћи да лакше поднесем наш растанак.

Твој вереник који те бескрајно воли,

Боривој.

Испод потписа била је означена његова адреса.

Прочитала је писмо још неколико пута, па га је свом снагом притиснула на груди. Села је одмах и написала му дугачко, девојачки чедно и нежно писмо. Љубав јој је помагала да за ово прво своје љубавно писмо нађе речи које су најтоплије и најјаче изражавале све оно што јој је било у срцу и души. Однела је сама своје писмо на пошту, па се брзо вратила кући да опет чита Боривојево писмо, које је за њу имало неисцрпну дражж.

После пријема Боривојевог писма, Љубинка се осећала мирнијом, ведријом. Али следећег дана кроз варошицу се пронесе вест да је рат објављен. То опет баци Љубинку у немир и неспокојство. Те вечери, пре него што је легла, запалила је кандило пред иконом.

Сутрадан, цео свет се био дао на ослушкивање. Као да се из даљине чуо потмуо одјек грмљавине. Било је то тако слабо да се човек питао да ли га не вара слух. Па ипак, то је изгледало страшно, као наслућени глас немани из прича. Па је тај одјек бивао све слабији, све удаљенији, и најзад се изгубио. Већ сутрашњег јутра по варошици су кружиле вести о крвавим борбама за границом и о напредовању наших.

Ове вести бациле су Љубинку у једну врсту болне вртоглавице. Понекад би јој се наметнула у машти једна нејасна слика рањеног, изнемоглог Боривоја на бојишту. Она се отимала од ове слике као од море, узимала Боривојево писмо и читала га поново, као да је то имало чудотворну моћ да Боривоја заштити од опасности и несреће. Али је са све већим нестрпљењем очекивала ново писмо од њега. Међутим, први рањеници почели су да пристижу у варошицу,

а Боривојево писмо још није долазило. Неспокојство је расло у Љубинкиној души, постајало моћно, неумитно, свирепо. Изгледало јој је као да живи у неком мучном сну. Призор једнога војника тешко рањеног у главу, кога су били пронели испод њеног прозора и који је у својим носилима лежао као мртав, силно ју је потресао. Помисао да се тако нешто могло десити и Боривоју, па може бити и нешто горе, довела ју је до безумља. Бацила се на отоман, са рукама на глави, као да је бежала од неке утваре.

За неколико дана, била је страховито ослабила. Јер, поред свег душевног страдања, није готово никако спавала нити што јела. Сва наваљивања њене тете била су узалудна. Сирота стара девојка, која је слутила шта се у Љубинки догађа, усрдно се молила Богу да заштити Боривоја, мислећи при томе више на Љубинку него на њега.

У душевном растројству, које је најзад било обузело Љубинку, била је само једна стална тачка, једна чврста мисао. То је било писмо, ново писмо од Боривоја. Очекивала га је као ваздух, ка светлост, као спасење. У овом очекивању није била готово ни приметила ни схватила очево писмо, којим је Здравко јављао о себи и питао за њих. Он је био добро, у освојеним крајевима. Одговорила му је једва писмена тета, схватајући да би било узалудно покушавати то код Љубинке.

Жуђено писмо најзад је стигло. Али већ од непознатог рукописа којим је њено име било написано на писму, Љубинка је уздрхтала као рањена птица. Одјурила је у своју собу, са црном слутњом у души. Једино упорна, несаломљива младалачка нада давала јој је снаге да се одржи на ногама и да отвори писмо. Прелетела је у тренутку неколико редака које је писмо садржавало, па јој је писмо испало из руку. Остала је неколико тренутака непомична, нема, укоченог погледа. Па јој се из груди отео промукао, дивањ врисак. Тета, која је, слутећи нешто рђаво, била у суседној соби, улетела је код ње без даха. Стигла је да обгрли Љубинку, која се поводила и да се спусти са њом на отоман. Врисци су се ређали из Љубинкиног грла, равномерни, страшни, подједнако јаки и промукли. Па је онда одједанпут заћутала, гледајући укочено у једну тачку, широко отворених очију. Остала је дуго тако, не чујући очајно дозивање тетино. Па су јој се очи склопиле и тело јој се опустило, као у дубоком сну.

Снег је већ био давно покрио својим белим, девичанским покровом брда око варошице, када се Љубинка мало придигла из постеље, у коју ју је био бацио извештај о Боривојевој смрти. Овај извештај био је написао Боривојев командант, извршујући тако последњу жељу тешко рањеног младића.

Време, тај велики лечитељ искупитељ, било је учинило своје. Бол се полако смирио у души Љубинкиној. Њена несрећна љубав била се претворила у тих и непроменљив сан, вечито присутан, дајући једини смисао њеном животу.

Још неколико година становници тихе, повучене варошице виђали су на прозору Живковићеве куће њено лице, све блеђе, све ситније, вечито окренуто ка негдашњој граници, пут које су некада отишли ратници вреле крви и бујна срца. Па су једнога млаког пролећњег дана сличног ономе када је својим слабачким гласом објавила свој долазак на свет, понели њено свенуло тело, лако као неке девојчице, на мирно, спокојно брдашце изнад варошице, где је већ давно почивала њена мајка.

Предраг Каралић.

СЕЋАЊЕ.

Дођи, бићемо опет деца, знаш, као онда, врло мала деца. Око нас ће бити опет све тако радосно, весело и ми ћемо бити срећни, потпуно срећни, видећеш.

Нестаће са наших лица садашње меланхолије. Настојаћемо да нам ишчезне и бледило, последица многих, лепих, белих плашених нада.

Покупио сам наше играчке и наместио их тако, као да смо их мало пре оставили. Ту је мој коњ, велик и таман, и твоја бебица са широком, црвеном врпцом око шешира. Ту је моја сабља и твоје маказе.

Отворио сам прозор, гле!

Баштица је иста, мила, мала интимна баштица, с великим зидом и препуна цвећа.

А мама је још жива!

Само јој се тело погрбило, корак постао тром, кретање лено, а речи уморне, а на глави бело...

Је ли, да је ми такову нећемо, јер би нас подсећала на ове дане које хоћемо да заборавимо.

Ми ћемо је замишљати као онда, знаш, док нас је још тетошила и причала нам о вештицама и вампирима.

Је ли, ти се тога сећаш?

Видиш, окрени се. Ту ћемо пити кафу под тим малим портретом и у тој полутами као некад.

Наравно, не смемо то да заборавимо: наша ће одела бити упрскана кавом под грлом и по грудима.

Онда ћемо отићи код мора, на врели, влажни песак, па ћемо завлачити руке у њега. Сећаш ли се, какве смо их прљаве извлачили? Тада ћемо се весело погледати, као некад, сести једно до другога, и препустити наше мале длане сунцу да их љуби и руке да их милује.

Дођи босонога и рашчупана.

Чекаћу те овде, у нашем пустом, великом предграђу, чија тишина мирише на тугу и сузе.

Ту ћемо очекивати свитање једне од оних зора које су се рађале пре двадесет година...

Ту ћемо поздравити наше сиромашно, напуштено предграђе, ту ћемо опет постати његова мала, јадна створења...

Божидар К. Милиновић.

ПРОЛЕЋНИ ОСМЕХ.

Јутрос по младом лишћу дрвећа
Разлиле птице ноћна сневања,
И кроз њихова мека певања
Осећам радост давног пролећа.

Кроз благу тишину и дах пространства
Нечији погледи јутрос милују,
Нечија срца чезну, болују
За луда, љубавна пијанства.

Јутрос је девојка косу расплела
У жудњи за драгим у пролеће;
Јутрос ми мили осмех долеће
Љубави коју је судба уклела.

Јутрос на свету молитву звони.
Куда би, о душо, хтела, куда?
Јутрос је божји благослов свуда,
Јутрос су срећни и здрави и бони.

Радоје Мирковић.

КРОЗ НОЋ.

Ноћас, драга, свуд пролеће цвета,
Сви вртови певају у цвету;
На путу нас све с осмехом срета
И све птице прате нас у лету.
Свуда жбуњем радости се гнезде
И крај нас се раскликтане јате:
Све је радост: и небо, и звезде,
И шумови што нас кроз ноћ прате.

Ко сан идеш уз цветне живице:
Све гранчице руке ти пружају,
У твом гласу певају све птице,

У очима светле зоре сјају
И звездане висине се нишу;
На цвећу се огледаш у роси,
Сва пролећа са тебе миришу
И све ноћи свила си у коси.

Ми носимо љубав кроз ноћ, драга,
И она нас са свих страна гледи:
Извирива из цветног шипрага,
Ко дах ноћи у стопу нас следи;
Као песма пала је у гнезда,
Ко шум сањив љуља травне влати —
Све је љубав: небо и рој звезда,
И пролеће што нас кроз ноћ прати...

Ноћас, драга, свуд пролеће цвета,
Сви вртови певају у цвету;
На путу нас све с осмехом срета
И све птице прате нас у лету.
У нама се све љубави гнезде,
Све радости у нама се јате;
Ми носимо и небо, и звезде,
И сву ноћ нас сва пролећа прате...

Ђорђе Глумац.

ЗАГОНЕТКА ЖИВОТА.

Овај је живот за ме чудна загонетка.
Јер понекад кад се горко сневеселим
засветле се у души осећања ретка:
у тузи сам ближи ономе што желим.

Други пут опет, кад сам у радости,
роди се сенка бола што ме кара:
— успомена на те, мајко моја стара,
света ми је;
час радости ти мени опрости.

У глухој ноћи кад дом сваки спије,
пун љубави, снова, добра моја драга,
колико сам пута, кад поноћ избије,
заплак'о крај тебе, покрај твога прага.

И колико се пута, као каква луда,
кроза сузе смејах, бивао к'о дете,
видео сам увек да је љубав свуда
где је више бола, где је више сете.

Увек себе питам зашто је то тако,
и зашто су болни најлепши тренуци
од колевке, кад бејах на мајчиној руци,
до данас, кад ме живот грубо так'о...

Па застанем ли мало, да ми душа да'не,
да размислим шта је радост на том свету,
ја осетим: старе зледе ми се ране,
а нове се јаве к'о руже у цвету.

Јован Радуловић.

ИЗ ДАНА У ДАН...

Тихо из дана у дан се провлачи
напукло срце и рањени понос.
Са сваким часом падају нада̄ња
к'о свежа трава у дебели откос.

То тихо дотрајавање свега
и постепено рашчињавање себе
помутило је бистра свитања.
Душа ми тада страхотно зазебе

кад сазна да ће све бујице редом
које буду текле срцем протицати,
и да ће свака која буде стигла
сав муљ свога тока мојој души дати...

Драга ми тада бивају скитања...
Само, кад магле свилена руна
заспу над каквом хладовитом шумом,
заболи ме румено сећање детињства
и првог златног вишњевог цветања.

Ђ. Р. Радовић.

УМИРАЊЕ.

Наде ко беле птице
јате се сваке вечери у срцу
и одлећу нечујно, тихо
у никад невиђене пределе.

Срце, некад немирно
и распевано ко девојка у предвечерје,
вене попут задњег цвета у мртву јесен
и плаче, плаче, плаче...

Сребрна јутра и златни полодневи
пролазе неосетно
и односе младости моје део по део.
— — — — — — — — — — —
Ај! како се живот жално гаси
ко звезда у руменој зори!

Драгић Р. Весковић.

ЉУБАВ У ОГЛЕДАЛУ.

Била је прозрачна. Кроз њено тело јасније се видео дух него што се кроз њену хаљину видело тело. Гола је имала више духа, а обучена је више показивала своју наготу. Била је сва као обавијена маглом, и изгледала је као кип од руменог прозрачног мермера.

Она је знала да је лепа. Она се хранила својом лепотом. Али је нерадо дуго стајала пред огледалом.

Једно јутро румени таласи сунца пљуснуше у њена плећа. Мало затим, шумила је у свиленом кревету златна пена сунчаних валова, и она је сва гола лежала на њима. Прозори добише изглед ватрених крила а завесе лелујаве на њима, румено паперје.

Устаде и приђе огледалу, жмурећи. Опружи руку, и гласне речи излетеше јој из уста: јато лептира медене боје.

„Ту је и она... Гледа ме склопљеним капцима очију својих. Чуј, истовремено говори, исте речи! А можда... можда и мисли та сенка ово што и ја сад..."

Она се збуни, мисли јој побегоше у таму тајанственог јој тела. И отвори очи!

Она је имала лепоту удаљености од које се је бојала. Када би год видела своју прозрачност, своју румену magловитост, своју удаљеност, у њој је звонио трептај страха чији се одјек преливао у љубомору.

Под белом тишином мермерног тела ковитлају се гужве заробљених муња. Глас што струјаше из ње беше као сливен један у други, глас јагњета на росној детелини и глас тигра урлајућег под полуделим сунцем. Бели поток њенога тела обавијала је ружичаста магла, херувимска, магла која би поплавила и зајазила сваки ум.

И, уплаши се. Јер она је имала лепоту удаљености од које се је бојала.

Није ретко у њеној магли сневала мисао: „Можда је та, она нека друга а не ја...“ Но чим би се таква мисао из сна пробудила, ишчезла би у осмеху тела. Али ли је њој било и даље тешко.

„Зашто сам тако далека, чак и самој себи? питала се је каткада очајно. Зашто сам неприступачна и себи самој, о моја тајанствена удаљености? И, је ли све ово можда сан?... Ко зна каква је јава мога тела...?“

Брзо би стала пред огледало, осмехнула се победоносно, да затим почне тонути у тугу. Њена сенка разуверавала је њене слутње, она јој је јасно казивала да „ово“ није сан, да она стварно постоји, али у исто време она би, угледавши своју сенку, толико се збунила, обрадовала и уплашила, и потањала затим у тајанственост своје прозрачности, магловитости и удаљености.

Преко огледала, урамљеног свежим камелијама, био је превучен свилени застор, извезен жутим, зеленим, црвеним и црним звездама, а дубоко у небу месец опустошен као сунцокрет у ноћи. Соба њена беше лака, пуна лишћа. Он је волео ту собу, а она избегаваше састанке у њој. Мучило ју је огледало. Зато га је последњих дана превукла застором.

Он беше тужно леп, као јесење лишће. И тако уморан да се од грозног умора његова плашило и само гробље. Са дна очију му, мирних као да су балсамоване, блистала је још само снага уништавања и пропадања: снага раскошна и чудна као кад би још пре поднева сунце залазило. Све страсти огња и сока беху запретане под златним пепелом језиво празне светлости.

Тражио је још само лепоту ради лепоте, само још око ње облетало је јато сенки његових снова. И, волео је да верује да је баш о н а та лепота ради лепоте, лепота као неко неприродно присуство свога сопственог одсуства. Зато је још више волео њену сенку у огледалу. Савршенији мир блистао му је из тога стакленог неба.

А она, њено тело сањаше крадом жиле гвозденог меса, сањаше о ослобађању својих понорних грчева. Ноћу, када трула и сабласно лепљива месечина прогорева од ужарених звезда, њој би дојке окрилатиле, и летеле, летеле. Под сунцем би јој се њена бедра учинила час треперава као једини облак на упаљеној ведрини, час тешка и чврста као катедрала.

Ни слутила није да он њену сенку милује очима ради непостојања њене стварности. У белој шуми њене љубави црнио се тајно а неумитно само прамен сумње да он не воли њену сенку баш ради стварности саме те сенке.

Последњи пут су седели заједно. Огледало беше затворено. Она се плашила себе. Сопствена лепота јој зјапила дубином пакла. А он се плашио ње. Руку јој голу на плавој прозирној хаљини осети за час као велику змију на свили. Свако на свој начин, обоје дисаху отровом страха.

„Допусти ми, наруши он бојажљиво тишину, запету као лук, допусти ми да ускрснем из неба анђела“. Звезде, којима застор преко огледала беше извезен, просуше се у гужви, а са дна неба, камелијама оивиченог, сину заиста анђео чија је коса жуборила као извор блиставих сенки.

Она задрхта, он се осмехну. Тајно, крадомице се гледаху. Он се осмехивао све савршеније, она је дрхтала све несрећније.

Најзад упита она, бојажљиво и неодлучно: „Кога више волиш мене или њ у“? Он се прену: „Коју њ у“? Нехотице, обоје погледаше у огледало.

Она устаде и протегну се: то беше неми врисак њенога тела: „Хајдемо одавде! Хоћу и море у даљини да осети терет мога јада!“ Он је опет виде у огледалу. Погледи им се сусретоше и упише се један у други. Она цикну, огледало прште: рука јој беше крвава...

Њен поглед се окамени у бескрај, и зачу уплашено своје речи: „Сад ме воли, и никад ми о њој не говори!“

А он оде, и никад јој се не врати више.

Јер она беше природна и стварна.

Ристо Ратковић.

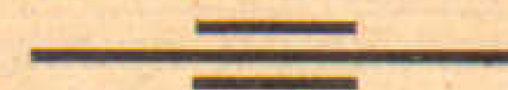

ИЗ ИСТОРИЈЕ ЦРНОГОРСКЕ УСТАВНОСТИ.

До доношења Никољданског устава у Црној Гори није било нарочитих уставних борби. Политички живот састојао се у већању племенских старешина на локалним скуповима. Оваква политичка већа нису била нарочито организована тела, већ просто група људи, која је имала решавати о еминентним државним потребама без икаквог претходног поступка. Решавање у питањима одбране земље и државне администрације било је увек под председништвом књажевим, док у питањима споредније значаја књаз је обично одређивао лице, које би у његово име деловало. Било да је књаз руководио већањем, било ко други у његово име, он је имао увек апсолутно veto, што значи, да је до његове воље стајало примити или не примити одлуку сабора, па ако је прими, одлука би се имала привести у дело, у противном он је сам одлучивао без обзира на савет и донету одлуку вêћа.

Установа народнога већа племенских старешина са овако примитивном политичком констелацијом припадала је установама старога века, те се рад у њима не може назвати политичком активношћу у предуставном добу књажевине Црне Горе. Политичка пасивност овога доба била је последица културног и економског застоја. Материјална и духовна култура могу се развијати само у слободном народу, те је услед тога ослободилачки рат од увек био заветна мисао сваког Црногорца, једина и света дужност његова. За тим племенско уређење које је Црногорце међу собом спајало чинило је да народни слојеви не осете потребу за политичким слободама.

До устава од 6 новембра 1905 године Црна Гора није имала ни једног ранијег писаног устава нити уставног акта. Политички је живот у предуставно доба више личио на живот једне велике породице, него на државну организацију створену принудним прописима. Народне масе нису показивале саме по себи нарочите активности за уставним реформама, нити је пак књаз попуштао народним жељама у овом правцу, ако су оне и постојале.

После дугогодишњег аутократског државног живота, књаз Никола дарива Црној Гори Никољдански устав, октроисан вољом књажевом. И ако заснован местимично на савременим државно-правним начелима, устав је имао ипак недостатака. Недостаци његови састојали су се особито у томе, што није садржавао резултате народних потреба, јер овакав какав је народу дарован, није био израз његове воље, нити су у њему садржани принципи живели у народној свести. Устав је изгледао више наметнут него потребан, ово зато, што није био у складу са народним тежњама и осећајима. Затим, устав није

преживео свој нормалан развој, што ће рећи: није преживео предуставну борбу да би се видело какве су народне тежње у погледу његовог стварања.

Поред свега овога устав је био у неколико копија србијанског устава из 1903 године, створеног за другу културну и економску средину, створену дугим низом политичких борби и државних удара. Тим његовим основним манама дају се објаснити политички потреси у Црној Гори у првим годинама уставног живота, када се створише две политичке странке, правашка — владина и клубашка — народна. Прва је бранила правно стање уставом створено, а друга му је опонирала.

По овом уставу Црна Гора је добила своју народну скупштину састављену од 74 посланика неједнако изабрана. Од ових 74 посланика 56 бирају се сваке четврте године по принципу општег и једнаког, непосредног и тајног права гласа по капетанијама, 5 по обласним варошима и једног изузетно давала је варош Улцињ, која није била обласна. Осталих 12 долазили су по положају као вирилни посланици, у које су спадали: митрополит црногорски, арцибискуп барски и примас српски, муфтија као преставник муслиманске верске организације, председник и чланови Државног Савета, председник Великога Суда и Главне Државне Котроле и три бригадира које књаз именује. Установа вирилних посланика или двојаког стицања права посланичког, средњовековног је карактера и поникла из разлога мојоризације владиних посланика. У посланицима по положају књаз је имао највише јемства у евентуалној борби противу екстремних тежњи било скупштине било народа. Круни је увек било потребно везати за себе верске представнике и представнике чиновничког и војног сталежа. Ова потреба, не само код нас, већ и код других народа, огледала се нарочито у заштити саме круне и одржању политичке целине државне територије. Сличну установу садржао је и србијански устав од 1888 године, који је у осталом рађен по модерним уставним принципима. По овом уставу чл. 45. краљ је имао право на свакик 3 изабрана народна посланика по окрузима и срезовима именовати још по једног владиног.

Сличну установу видимо такође у босанско-херцеговачком уставу од 17 фебруара 1910 године, по коме су у националном сабору — Landtag-у уведени вирилни посланици, већином преставници свих вероисповеди и законом признатих удружења као и чиновничких корпорација. Ова установа у босанско-херцеговачком уставу била је политичке природе и имала за циљ помагање разних политичких струја заснованих на племенским и верским разликама, јер је Аустрији био циљ једну племенску или верску организацију изазвати противу друге, да би лакше владала окупираним крајевима по њеном старом принципу divide et impera.

Увођењем вирилних посланика у народну скупштину стварао се систем конзервативног елемента, који доцније запрети олигархијом у скупштини, што је била једна од главних мана Никољданског устава. Давањем овога устава књаз је мислио да је решио уставно питање

у својој држави. А баш онда кад је мислио да је уставно питање решио, оно постаје акутно у свој својој сили. Пре него је дат устав, народу није дата прилика да се претходно изјасни какав устав хоће, какву форму владавине жели да има. Није му се дала прилика уопште да буде саслушан о својим виталним интересима. Наметање Никољданског устава без народног садејства у његовом стварању, значило је бацање народу рукавице за све време важења наметнутог устава.

Устав је садржавао и начело прокламовано победом француске револуције, не име: да су сви држављани пред законом једнаки (чл. 196 Никољданског устава). Начело социјалне једнакости пред законом кроз цео период друштвеног развитка у Црној Гори било је поштовано. Специјално код Црногораца као творевина народног осећаја и његове душе и поноса, оно је добило и уставну санкцију. Ова догма, примљена из социјалног живота, толико је срођена са народним слојевима да као његова творевина живи као неко природно право у његовој свести. Овако схватање социјалне једнакости било је од увек манифестација моралних особина читавог једног народа, коме част и достојанство другога беше равно његовом.

Но, и поред свега овога, ово начело није остало увек политички светло у Никољданском уставу. Избором доживотних посланика, задржавањем племенских титула и давањем других привилегија појединцима, настао је систем који је био у сукобу са изложеним принципом, услед чега су били у изгледу јачи друштвени потреси. Књаз се није хтео одрећи ових својих права у корист целе државне заједнице. Њему је био циљ даровати устав, а при том задржати старе позиције, што је било неизводљиво и по природи саме уставности немогуће. По чл. 2. устава књаз је имао сва права државне власти. Он уставом није био апстиниран ни од једног акта јавноправног карактера у држави. Властодавац, који је у апсолутној монархији био једини законодавац, није се хтео ограничити уставом и формулисати своје дужности у уставној монархији. Устав је требао да буде израз заједничке воље књаза и народа, у ком би случају устав сачињавао једну вишу вољу од воље владаочеве и књаз би морао бити инфериоран вољи уставотворчевој, али књаз није допустио да у уставу буде народна воља и да своју вољу потчини народној. Као што се види књаз се није дао подвести под правни поредак, нити своје делатности ограничити уставом. Он је и даље остао апсолутиста у уставној монархији, али овога пута у границама које је себи уставом обележио. По Никољданском уставу књаз је једино био ограничен народном скупштином у законодавству. Закон није могао постати законом, ако се није на њега сагласила народ на скупштина. Истина књаз је могао вршити репресалије на народну скупштину одлагањем или распуштањем исте без икаквог њеног пристанка.

Народна скупштина била је одбор за санкционисање оних предлога које би јој влада у дужност ставила. Иницијатива је припадала влади а не и народној скупштини, те је круг рада народне скупштине из властите инцијативе био сведен на најмању меру. Скупштина је могла чинити законодавне предлоге влади, али је важило оно што

влада предложи скупштини без обзира на предлоге скупштине. Према томе и законодавна власт остала је и даље у рукама књажевим, као што је то било и у предуставном добу. У овоме се огледа колико је књаз био над народном скупштином, колико се је истицала његова воља над вољом народном. Књаз и народна скупштина нису били равноправни чиниоци, већ је скупштина увек зависила од воље књажеве. По самом уставу књаз је могао бити исто толико судија колико и законодавац и егзекутор, колико и једно и друго, што је противно модерним уставним начелима. По чл. 104. устава министре је постављао књаз. Он је могао целу владу конструисати а да ни једног члана не узме из Народне Скупштине. Министри нису морали уживати поверење народне скупштине, али су за то морали уживати поверење књажево. Према томе, по Никољданском уставу у Црној Гори није постојала парламентарна већ чиновничка влада, која је увек зависила од књаза без обзира на народну скупштину. Овакав устав где је књажева личност представљала скоро све у држави био је почетак читавог низа престојећих борби за праву уставност Црне Горе. Увођењем првога устава требало је дати народу право да о својој судбини сам решава и тиме ствара политичку и културну историју. Давањем оваквог устава значило је наоружати масе у борби против повлашћених класа које су желеле свој удио у држави одржати на висини, коју су имале у предуставном добу.

Уставне реформе биле су камен спотицања у свима скоро државама. Прелаз из крутог апсолутизма у круг политичких слобода слабио је власт владаоца. Апсолутна монархија као организована сила имала је за циљ наметнути вољу својим поданицима. За то је овакав државни живот у већини случајева био у сукобу са животом својих поданика, јер док социјалне групе теже демократским идејама, дотле се државне, као организоване силе, манифестују увек у реакцији. Услед оваквог сукоба државног и друштвеног живота за важења Никољданског устава дошло се до револуције у 1907 години.

М. Ђ. Ивановић.

ЗАКОНИК ПЕТРА I ВЛАДИКЕ ЦРНОГОРСКОГ.

ИСТОРИСКО-ПРАВНА РАСПРАВА.

IV (4)

Из доба владике Петра II сачуван је један Пројекат Законика од 1833 г. Састављање Пројекта владика је поверио председнику Сената[1]), Ивану Вукотићу (Ивановићу). Вукотић је био родом из Црне Горе, а служио је у руској војсци. У Црну Гору дошао је 1831 г.[2]) Пројекат Законика донет је на седници Сената од 23 маја 1833 г. На њему се налази Вукотићев потпис („президент и кавалер

[1]) Сенат у Црној Гори установљен је 1831 г.

[2]) О Вукотићевом бављењ" у Црној Гори: *В. М. Г. Медаковић,* Петар II Петрович—Његош (1882) 58-70; *П. Лавровъ,* Петръ II Петровичъ—Његошъ (1887) 27-37; *Ровинскій,* Петръ II (Раде) Петровичъ—Његошъ (1889); 44-46; *Л. Томановић,* Петар Други Петровић—Његош као владалац (1896) 14-17, 39-45; *Вл. Ђорђевић,* Црна Гора и Аустрија (1924) 39-40.

Иван Вукотић") и печат Сената. *Л. Томановић* у својој књизи „Петар Други Петровић—Његош као владалац“, говорећи о Пројекту, оштро нападе Ивановића. По њему, он је био обична варалица, који је, без искрених намера за Црну Гору, желео да умањи владичину власт, и да, повративши гувернадурство, прибави сву световну власт себи. У његовим намјерама *Томановић* види превару, јер „о владајућем господару црногорскоме у овоме акту тако свечаноме нема ни спомена!“ Владика Раде отпутовао је у Русију 7 јуна 1833 г., дакле после доношења Пројекта. *Томановић* изводи из тога закључак, да „отуда излази очевидно да је ове законе Ивановић тајно држао готове да их прогласи у згодном часу, за вријеме одсуства Петра II-ог, за које није ништа знао ни он, ни главари црногорски. Ивановић као предсједник правитељствујућег сената могао се надати том згодном часу“.[1]) Међутим, *Д. Вуксан*, уз издање Вукотићевог Пројекта[2]), говори супротно о Вукотићевој законодавној радњи. Он објављује једно Вукотићево писмо, писано владици из Котора 1834 г., из кога се види да је Пројекат Закона био познат владици Раду, јер се ту каже „да држите ову уредбу коју сам ја уредио“. У post scriptum-у тога писма Вукотић саветује владици де допусти повратак губернадурске породице Радонића у Црну Гору. То писмо, дакле, показује нетачност *Томановићевог* мишљења. Даље, *Вуксан* пише: „А по самом законику отпада тврдња г. Томановића, да „о владајућем господару у овом акту нема ни спомена“, иначе не знам на кога би се односило оно *ми* из ријечи „којега смо *ми* и признали президентом“, ако не на владику Рада![3]) *Вуксан* сматра да је стање у земљи пошло на горе, да су поједине одредбе Петровог Законика изгубиле снагу и да је владика Раде „реформатор, какав је уопште био — — — већ у првим годинама своје владе хтио, да сви његови поданици буду на чисто, како ће он земљом и њима управљати“,[4]) и да је због тога желео да донесе нове законе.

Вукотићев Пројекат није био потписан од владике Рада и сенатора. За потврду чекало се на повратак владичин из Русије, али је већ пре његовог повратка сам Вукотић отпутовао из Црне Горе. По мишљењу *Д. Вуксана*, Пројекат није примењиван; Владика је судио по свом, ненаписаном законику, а племенски главари судили су и даље по законику Св. Петра све до законика књаза Данила — — —[5]). Ми се слажемо са мишљењем *Д. Вуксана* да Пројекат није постао Закон.

„Законе Отачаства“ (то је наслов Вукотићевог Пројекта) објавио је *Д. Вуксан*[6]). До тога доба они су били непознати, а о њима у литератури нема много помена. На пример за понеке одредбе из

[1]) *Л. Томановић*, op. cit. 40.

[2]) *Д. Вуксан*, Један пројекат црногорскога законика из доба владике Рада (Записи I, 1927, 44-51).

[3]) Ibid. Оно „ми“ можда би се могло односити на главаре.

[4]) Ibid. 45-46.

[5]) Ibid. 46.

[6]) Ibid. 47-51.

Пројекта каже се да су донете 1833 г., не помињући ко их је донео[1]). *Медаковић*, а по њему и *Ђ. Поповић*, погрешно помињу Пројекат: „Ивановић састави и неки законик из 30 чланова“[2]). Пројекат, међутим, има само двадесет чланова. У својој књизи о Петру II. *Л. Томановић* је, говорећи мало више о томе Пројекту, објавио почетак увода и један дио чл. 18 којим се уводи порез[3]).

Вукотићев Пројекат, као што је речено, није ступао на снагу. Црна Гора, после Законика Петра I, добија други законик тек 23 априла 1855 г. за владе кнеза Данила. Од интереса је видети колики је утицаја имао Законик Петра I на Вукотићев Пројекат, а доцније и на Законик кнеза Данила. О утицају Петровог Законика на Пројекат до сада није много говорено.[4]) Више је писано о утицају Петровог Законика на Данилов[5]).

Када се направи ближе поређење између Петровог Законика и Вукотићевог Пројекта, види се да законик није имао утицаја на Пројекат. Скоро половина одредаба из Пројекта говоре о истим стварима, о којима говоре и одредбе Петровог Законика, али то није онакав утицај, какав је (као што ће се доцније видети) имао Петров Законик на законик кнеза Данила. У Пројекту нема ни једне одредбе која је текстуелно иста са одредбом Петровог Законика, док је у Законику Даниловом то случај са већим бројем одредаба. Од двадесет чланова, колико их свега има у Пројекту, чланови 1, 2, 4, 6, 11, 12, 13, 18, и 20, 19 одговарају члановима: 16, 1, 4, 16 и 31, 26, 23, 6, 20, 7 и 8 Петровог Законика. У Вукотићевом Пројекту има доста одредаба које говоре о новим стварима и које регулишу оне односе које Петров Законик и не помиње. Од значаја је да се новим Пројектом уводи у Црну Гору телесна казна, коју дотле Црногорци нису познавали, а која је доцније била унета и у Законик кнеза Данила[6]). У

[1]) *Лавровъ*, op. cit. 30; Ровинскій, op. cit. 46.

[2]) *Медаковић*, Петар Петровић—Његош (1882) 58; *Ђ. Поповић*, Историја Црне Горе (1896) 173.

[3]) *Л. Томановић*, op. cit. 39-40. — *По К. Војновићу* (Opšti Imovinski Zakonik za Crnu Goru, Rad 96, 1889, 13) *М. Веснићу* (Општи Имовински Законик за Књажевину Црну Гору, Годишњица XV, 1891, 131) и *А. К. Машановићу* (Из кривичног и грађанског права Црне Горе, Архив XVIII, 1920, 358), за време Петра II у Црној Гори у опште није било рада на законодавном пољу. — *П. Миљанић* (Постанак цетињске тамнице, Правник III, 1893, 541) помиње Вукотићев Пројекат по Медаковићу: („Медаковић вели да је Ивановић прописао неколико правила у виду закона, а по народном причању, он је за убиство одредио — стријељање, а за крађу — вјешање.“) — Говорећи о телесној казни, *Ст. Петровић—Његош* (Законик Владике Црногорскога Петра I — Светог. 1903, 9) каже да ју је „увео онај познати Ивановић“. Истим поводом Ивановића помиње и *С. Дрљевић* (Организација црногорских редовних грађанских судова, Архив IX, 1910, 402 нап. 25).

[4]) *Д. Вуксан* уз издање Пројекта (loc. cit. 46) и *Р. С. Петровић* у белешци о том издању (Архих XXXIII, 1928, 427-428).

[5]) Између осталих, поређења у том правцу правили су *Х. Јуречек* Novověké zákonodárstvi Černohorské, Časopis Českeho Museum 1864, 411-433; Svod, 1880, 366-381) *П. Ровински* (Черногорія II, Сборникъ LXIX, 1901, 431-433), који је дао и табелу заједничких чланова.

[6]) *С. Дрљевић*, (loc. cit. 402 нап. 25), говорећи о телесној казни, каже да ју је „Ивановић увео поводећи се, несумњиво, за сличним примјерима у Русији“.

Пројекту се губи она груба и свирепа смртна казна стављање „под гомилу“ — затрпавање камењем — које има у Петровом Законику. По Пројекту смртна казна је вешање. У неким члановима Пројекта, и ако говоре о истим преступима о којима и чланови Петровог Законика, казна за поједина кривична дела није иста. Понекад Пројекат ближе одређује казну. Тако например, за издајника Пројекат прописује смрт на вешалима (чл. 2), док је за то исто кривично дело казна у Петровом Законику доста неодређена (чл 1). За нанету рану, по Пројекту, кривца треба ставити у тамницу и држети га док рањени не оздрави, а онда од њега наплатити сав трошак око лечења рањеног, „и да му се узме глоба у касу, како суд осуди“ (чл. 13) По Петровом Законику, међутим, казна је за рану сасвим неодређена (чл. 6). Чл. 11 Пројекта више говори о казни за увреду судије. Он прописује поред других и телесну казну (бијење „тољагама“), док се у Петровом Законику каже само: „да свијема за безчест и срамоту одговори“ (чл. 26). По истом члану Пројекта, за ударац сенатору, судији и човеку од гвардије, прописује се смртна казна; о том кривичном делу Петров Законик не говори. Чл. 19 Пројекта говори о истом предмету, о коме и чл. 7 и 8 Петровог Законика, само је казна измењена: за ударац каменом, тољагом или лулом, треба кривца ставити у тамницу и за сваки ударац наплатити по један талир, а за окрвављене ударце по пет талира „и да се избије тољагама како суд нађе и глобу у касу народну“.

Међутим, у извесним члановима, дешава се обратно. Пројекат прописује мање одређену казну, док се у Петровом Законику о казни више говори. Тако например, казна за судије, који криво кога осуде у Пројекту је доста неодређена — прописује се да се има „тешко наказати по законима“ (чл. 12), док је казна за то исто кривично дело у Петровом Законику одређенија (чл. 23). Пројекат прописује „да нико сам себе не смије судити“, већ да то мора вршити преко суда (чл. 6). али не говори о казни, ако би се противно десило; у таквом истом случају Петров Законик говори о казни ма да доста неодређено (чл. 16). Осим до сада побројаних чланова, сличности са Петровим Закоником имају још неколика. Чл. 4 Пројекта, исто тако као чл. 4 Петровог Законика, казни саучесништво у кривичним делима, али о томе мало више говори (и за саучесништво је уведена телесна казна — бијење тољагама). Још два члана 18 и 20, који говоре о плаћању порезе, имају сличности са чл. 20 Петровог Законика, који прописује исто то. Остали чланови Пројекта; 3, 5, 7, 8, 9, 10, 14, 15, 16 и 17 говоре о стварима, којих у Петровом Законику нема. Између осталих, наводимо ове чланове. Пројекат казни онога ко би се противио законима или „другијема уредбама“ (чл. 3); регулише колики може бити интерес, и прописује казну у случају већег (чл. 7); проглашује само личну одговорност: „нико није дужан за другога одговарати“ (чл. 8); кажњава смрћу жену или девојку, која изврши дето-убиство, а тако исто и све оне који би јој помагали или саветовали при томе (чл. 14); чл. 15 забрањује прељубу, а осим тога, њиме се нагони ванбрачни отац ако је нео-

жењен да се венча са детињом мајком, а ако је ожењен (поред остале казне) „да има дати ђевојци за срамоту у перћију сто талиера — — —“. У низу тих чланова Пројекат забрањује бесправно растурање бракова, уз прописану казну за свештеника, који би човека или жену из тако распуштеног брака венчао (чл. 16). Чл. 17 прописује да свештеници више пажње обрате својим духовним стварима, а због тога је потребно „над поповима метнути суд духовни — — —“[1]). Из свега би се могло закључити да Законик Петра I није утицао на Вукотићев Пројекат. Сличност између појединих одредаба не може се никако схватити као доказ директног утицаја Петровог Законика на тај Пројекат.

Много већи утицај имао је Петров Законик на Законик кнеза Данила. Као што је речено, скоро све одредбе првог Законика пренете су у целини у други Законик. Одредбе овог другог не само да говоре о истим стварима о којима и одредбе Петровог Законика, већ су са њима често и текстуално исте. Данилов Законик уводи телесну казну које у Петровом нема, а која је, као што је показано, ушла у Вукотићев Пројекат. Начин на који је вршена телесна казна може се видети само из чл. 80, где се каже да ће се лупеж „батинама кастигат;“[2]) иначе, где год се говори о тој казни, каже се само да ће се кривац „телесно кастигат“ (чл. 58, 65, 77). Смртна казна се врши стрељањем. Нема помена о другој врсти те казне. Међутим, из текста Законика излази да је постојао и који други начин извршења смртне казне, само што се не одређује. Тако се у чл. 73 прописује да се жена која би „својему мужу о глави радила — — — има осудити на смрт како и други убојица; само жена не може бити убијена из пушке, јер је пушка и стрељање само за онога, који пушку носи и пушком се брани“.[3]) *Х. Јиречек*[4]) каже да је по Даниловом Законику законику над женама извршена казна каменовањем „под гомилу“. Међутим, у тексту о томе нема помена. У Даниловом Законику налази се и једна нова врста казне, које нема ни у Петровом Законику, ни у Вукотићевом Пројекту. Ко не би пошао противу непријатеља да брани отаџбину, биће кажњен: „сва-

[1]) Занимљиво је да је *Медаковић* (Петар Петровић—Његош, 1882, 58), говорећи о Ивановићевом Пројекту, из целог Пројекта споменуо само ову одредбу о свештеницима. *Ђ. Поповић* (Историја Црне Горе 1896, 173), идући и овог пута за Медаковићем, пише чак и ово: „У том законику најважнија је наредба, да се световни људи не плећу у духовне ствари“. По *Ђ. Поповићу*, то исто каже и *Вл. Ђорђерић*, Црна Гора и Аустрија (1924) 40.

[2]) У пракси је изгледа та телесна казна била шиба. 1894 г. приликом рођендана књагиње Милеле, кнез Никола је укинуо „телесну казну (шибике) над женама, која је до сада постојала како за људе тако и за жене — као казна за лупештине“. Од тада је она за жене замењивана другим казнама (Зборник II, 1912, 217). О шиби: *А. С. Јовановић*, Приносци II (1900) 96-102.

[3]) 1 августа 1837 г. донето је у Србији нерећење да се над женама не извршује смртна казна из пушака „будући да није сходно, да се оружје над женом обездостојава“. *М. Миљковић*, Кратак поглед на историјски развитак кривичног права у нас за последњих 100 година, Бранич XI 1905, 172; *Т. Живковић*, Извршење смртне казне, Бранич XII, 1906, 379).

[4]) *H. Jireček*, Novovekė zakonodárstvo Černohorskė (Časopis Českeho Museum 1864, 411).

којему таковому нехатнику за своје отечество и страшивици, има се одузети оружје, и да га више нигда за живота свога носити не смије, и да поштења међу осталијема Црногорцима и Брђанима имати не може; а преко свега треба му припасати опрегљачу женску, да се зна да мушког срца нема“ (члан 18). Са врло малим (скоро никаквим) изменама унети су у Данилов Законик многи чланови Петровог Законика. Чл. 6. Даниловог Законика одговара чл. 22 Петровог Законика; чл. 11 = чл. 27; чл. 12 = чл. 28; чл. 13 = чл. 29; чл. 29 = чл. 4; чл. 32 = чл. 7; чл. 34 = чл. 8; чл. 45 = чл. 15; чл. 69 = чл. 11;[1]) чл. 83 = чл. 30; чл. 84 = чл. 13. Извесне сличности између себе имају: чл. 16. Даниловог Законика са чл. 1 Петровог Законика; чл. 17 са чл. 4 и 5; чл. 24 и 25 са чл. 18; чл. 39 са чл. 5 и 18; чл. 59—61 са чл. 20; чл. 9 и 10 са чл. 25. У много чланова Данилов Законик је (као и Вукотићев Пројекат) казну више и ближе одредио него Петров Законик. Чл. 39 Даниловог Законика казни смрћу онога ко изврши крвну освету, а у Петровом Законику то је доста неодређено (чл. 5, 18). Понекад се за неодређену казну из Петровог Законика у овоме другом одређује казна у новцу. Тако у чл. 7 каже се да ће судија кад кога безправно брани у суду, поред лишења звања, имати да плати стодвадесет талира глобе, док се у првом Законику каже да ће бити подложан „жестокому кастигу“ (чл. 23). У чл. 14 Даниловог Законика прописана је казна од десет талира (ако нема из чега да се наплати, замењивана је тамницом) за увреду судије, док је раније то било врло неодређено (чл. 26). Исто је то и у чл. 40 (чл. 21 Петровог Законика) као и у чл. 85 и 86 (чл. 19). Чл. 27 прописује само један начин извршења смртне казне над убицом, који због „силе и опачине“ убије човека, — стрељање, а Петров Законик (чл. 2) оставља то неодређеније. У Даниловом Законику многе казне су и допуњене: поред оних које прописује Петров Законик, он одређује још и коју другу врсту казне. Тако у чл. 8 поред прогнања из суда, судија, ако узима мито, плаћа и новчану казну. Чл. 31 прописује кад ко кога рани у свађи, да плати земаљску глобу и да се стави у тамницу, поред казне коју Петров Законик (чл. 6) одређује. И чл. 37 додаје нову казну оној из чл. 9 Петровог Законика. Чл. 30 допушта сваком Црногорцу да може убити „рукоставника“, а исто тако и његовог „бранитеља“, ако га кад год нађе у Црној Гори, док чл. 5 Петровог Законика допушта то убиство само за убицу, а не и за његовог бранитеља. У три члана Даниловог Законика казна је сасвим измењена. Чл. 28 прописује да се цело имање убице, који побегне из Црне Горе, има узети за земаљску глобу, док Петров Законик (чл. 3) за тај исти случај прописује да се за земаљску глобу има узети само половина, а друга половина да се дâ „ономе, коме (убица) буде зло учинио“. Даље, чл. 38 ослобађа од сваке одго-

[1]) Раније наведеној литератури о отмици треба додати чланак *Тих. Р. Ђорђевића,* Куповина и отмица девојака у нашем народу (Српски Књижевни Гласник XXVI, 1929, 289—297, 358—371), који је изишао у току штампања наше расправе.

ворности онога који би убио „човека напастника“, а Петров Законик то изједначава са нехотичним убиством и прописује да „то зло ваља судом лијечити“ (чл. 10). Најзад, по чл. 80 казне за крађу су одређене у батинама, дакле телесне, док су за крађе у Петровом Законику казне изречене у новцу (чл. 14). Чл. 45 говори о праву пречe купње, допуњавајући оно што је речено у Петровом Законику (чл. 15) тиме, што прописује да они, који имају то право, морају купити имање по истој цени, по којој се може и другоме продати. Од тридесет и три члана, колико их има у Петровом Законику, у Данилов. Законик није ушло само шест (чл. 1, 12, 16, 17, 31, 33). Данилов Законик садржи деведесет и пет чланова. Тридесет и три од њих говоре о истим делима о којима говори и Петров Законик. Осталих шесет и два баве се другим стварима и прописују оно чега нема у првом Законику. Од њих ваља споменути неке одредбе: начело равноправности пред судом (чл. 1); законска заштита живота и слободе (чл. 2); затим, чл. 3—5, који говоре о личности кнеза (кнез има право помиловања), забрана да се плени по турској земљи у време мира (чл. 26); чл. 47 и 48, који говоре о деоби имања; чл. 49—57 баве се наследним правом. Законик, даље, даје право жалбе врховном суду на судске пресуде (чл. 64); забрањује да се на суд долази „са обешеним каменом о врату“ (чл. 65);[1]) изједначава ванбрачну децу са законитом (чл. 71); забрањује крађу цркве (чл. 81);[2]) шишање перчина и гребање по лицу из жалости за умрлим (чл. 89;[3]) кривично дело, учињено у пијанству, казни упола него иначе (чл. 93) и т. д. Најзад, ваља поменути да се у Даниловом Законику налазе три одредбе (чл. 16, 17, 18) о издаји отаџбине и одбрани земље у случају рата, које одговарају одредбама (чл. 3, 4, 2) Стеге од 6 августа 1796 године.

Као што је показано, Данилов Законик може се потпуно схватити као допуна Петровог Законика. Он је изменио и пооштрио казне, али је то било потребно ради одржања мира и доброг поретка у земљи. Законик Петра I, као што смо видели, није имао шире примене. Вукотићев пројекат није у опште ни примењиван, тако да је Црна Гора око педесет година била без Законика. У жељи да после проглашења књежевства добро уреди земљу, кнез Данило је морао донети овакав Законик, којим се тек први пут регулишу многи друштвени односи.

[1]) *К. Војновић* (Opšti imovinski Zakonik za Crnu Goru, Rad 96, 1889, 23) бележи да *Dereste* (у свом извештају о Општем Имовинском Законику, 1888, 4) „nalazi u tom običaju trag praznovjerja, koje je opstojalo u starom Rimu, kako stari Plinius pripovijeda“, а затим напомиње „ali je dotični odlomak vrlo taman i dvojben“. — Ср.: *Тих. Р. Ђорђевић,* Шта значи камен о врату? (Гласник Скопског Научног Друштва I, 1926, 528—530); *Т. Смиљанић—Брадина,* Шта значи камен о врату? (Гласник Скопског Научног Друштва III, 1928, 347).

[2]) Ср. *Тих. Р. Ђорђевић,* Крађа цркава (Српски Књижевни Гласник XXI, 1927, 513—6).

[3]) *Tih. R. Đorđević,* Kosa u južnih Slovena (uz Narodne Starine) Zagreb 1926.

•/.

ИСПРАВКЕ И ДОПУНЕ.

Поред штампарских грешака, које се при читању лако дају исправити, у текст су унете неке напомене, које онемогућују правилно читање и кваре смисао:

стр. 235	ред	одозго	14—17
„ 236	„	„	46—47
„ 237	„	„	3— 6
„ 237	„	„	10—24
„ 237	„	„	38—41

Неке напомене су у опште изостале. Најважније су допуне ове:

1) Наведеној литератури о праву preче купње треба додати и расправу *Ал. Ст. Найденовичъ-а*, Jus protimiseos въ черногорскитѣ законици отъ 1798 и 1855 г. (Юридически Прегледъ XXVIII, 1927, 74-79;)

2) На оном месту у расправи, где се говори о отмици жене „иза жива мужа" или девојке, изостао је један део, који гласи:

У једној својој посланици црногорским племенима патријарх Арсеније III им, поред осталог, саветује: „..... и немојте иза жива мужа жене узимати.....", а за попа који би те „безаконике" венчао, прописује поред остале казне „...... да не попује отселе" *(В. Ст. Караџић*, Примјери српско-словенскога језика, Скупљени граматички и полемички списи књ. III. св. II, 1896, 425. Ср.: *Тих. Р. Ђорђевић*, Плигамија у Јужних Словена, Архив XXV, 1924, 323—4). Литература о отмици: *А. С. Јовановић*, Приносци II (1900) 70—95 и *М. Смиљанић*, Отмице, добеглице и трагови куповине девојака у српског народа (из Гласа 64, 1901).

3) Важно сведочанство о примени Петровог Законика даје нам *Вук Врчевић* добар познавалац Црне Горе, у чланку Живот Петра II Петровића Његоша (Чланци и расправе о српској књижевности прве половине XIX в., 1914, 198—199) где каже: „Да је он и народне управе љубио и почитовао, ево примјера. Он се до смрти у Шенату служио закоником његовог стрица, владике Петра I, који је био састављен при свршетку прошлог вијека, при једној народној скупштини на Цетиње. Овај је законик био састављен од (чини ми се) 36 чланака у најпростијем начину писања, и садржавао је главна преступљења која се могу — од прилике — у Црној Гори догодити. Овијем се закоником судило и при књазу Данилу све доклен је он нови законик 1855 год. прогласио. Зар онаква глава (као што је био владика) није кадра била саставити нови законик, па много бољи од старога и од онога новога Данилова? То сваk зна да би умио, али није хтио него се с њиме поносио као Срби с Душановим; а знао је уважити нашу пословицу: „Не треба нови закон у стару земљу".

4) У истом чланку, на стр. 173—181, *Врчевић* говори о бављењу Ивана Вукотића (Ивановића) у Црној Гори. Раније наведеној литератури о Вукотићевом бављењу у Црној Гори ваља додати и ово Врчевићево казивање.

Радмила С. Петровић.

ЕТНИЧКА ПРОМАТРАЊА У КОНАВЉИМА.

Јуна месеца 1925 године извели смо екскурзију по Босни, Херцеговини и Јужној Далмацији са Г. Д-ром Јованом Ердељановићем, професором Универзитета у Београду, и тада сам забележио неке карактеристичне етничке особине нашега народа у Конављима, које ћу укратко саопштити на овоме месту.

Конављи су стара властелинска жупа. Данашње њихово становништво, по народном казивању, досељено је већим делом из Босне и Херцеговине. У време турске најезде становништво из Босне и Херцеговине је бежало и насељавало се у слободну дубровачку државу. Старије је становништво потиснуто и на место њега настанили су се досељеници. Од њега су очувани остаци у топографским именима места и насеља. Имена многих данашњих села у Конављима свршавају се на *ићи*, као Радојичићи, Поповићи и сл. Међутим данас нема ниједног становника са таквим или сличним презименом. Може се закључити, да су некада били, па су их данашњи становници потиснули, а по њиховим презименима, где су они живели, дали називе селима.

Народни говор је јасан, без страног утицаја у нагласку. Говор је сличан бокељском, а има пуно бокељско-црногорских израза и артикулација. Запажа се да изговарају *ч* као *ћ*, а *ђ* као *џ* (ђаџ — чађ) или их замењују неким сличним, меким гласовима.

Куће у Конављима су сазидане од камена, олепљене малтером, покривене плочом, а у новије време и ћерамидом. Кров од ћерамиде зове се *купијерна*, а од сламе, где га има, *посушица*. Под у соби је од лепо углачених јелових дасака. У старијим кућама подом се зове један део кујне (куће). Близу огњишта је мали камени банак за седење, који се код њих зове *пожуљ*. На њему се чељад греју око ватре кад је ружно време. Над огњиштем, с таванске греде, висе вериге, а поред њега је гвоздени преклад — *коњ*, па онда посуђе за справљање јела: *тремпиљ* (саџак), *сенсија* (сач), котао и др. На доњем спрату куће је обично по једна соба, кујна и камара, а на горњем су собе за госте и за спавање. Изба је испод кујне, коју они зову *обор*, а служи им за стоку.

Има кућа где под једним кровом станује више породица. Такве су куће подељене на неколико одељења. Обично су једноспратне а развијене су у хоризонталном правцу. Прво се подигне кућа на једноме спрату у којој живи једна породица. Та се породица намножи и настаје деоба на више мањих породица, тако да свака породица, која је изишла из матице, гради кућу одмах уза стару. Тако се куће нижу, једна до друге, под једним кровом сличне чифчијским кућама у Јужној Србији.

Испред неких кућа су терасе, сличне балконима дрвених зграда у нашим планинским крајевима, које служе за лакши улаз у кућу. Од земље до терасе подигнуте су камене стубе. Више прозора и врата од куће узидан је по један пробушени камен, где се мећe на Бадњидан ловорика. То се чини ради здравља чланова породице, који живе у тој кући.

И ако је данашња конављанска народна ношња доста лепа, ипак су поједини стари аљеци ишчезли. Стара женска капа *ондељ*, од злата или сребра, облика седластог, са пет великих игала, коју су младе носиле на венчање и о појединим празницима, ишчезла је из употребе. Такође се данас не носи ни стара младина хаљина, *зелена долама*.

Данашња женска народна ношња састоји се од неколико аљетака, који су извезени вуницом различитих боја. Девојке, млађе од 15 година, носе *бјелачу*, обичну белу ношњу, од сукна. На глави носе црвену капу са плавим рубом, ширине једнога прста, а одрасле девојке и жене међу поврх капе мараму беле боје. Капе, *барете*, одраслих девојака и удатих жена, лепо су извезене по ободу разнобојним гајтанима. Девојке, старије од 15 година, као и жене, носе *модрину*. Модрина је горње одело угасито-плаве боје. Поврх модрине, спреда, опасују вунену прегачу, која је дном извезена разнобојном вуницом. Опасују се црним пасом, а преко њега *курђелицом*. Курђелица је пантљика беле боје, исплетена од вунених конаца, коју носе само девојке или жене, које су у жалости. Кошуље су им извезене шарама геометриског облика, на грудима и на крајевима рукава. На ногама носе назувице и опанке, а празничним данима *бјечве* (чарапе) и папуче.

Мушки носе на глави фес, а раније су око њега омотавали *сарук*. На телу носе кошуљу без веза, поврх ње *корет*, хаљину с рукавима од сукна плаве боје, дугачку до колена. Поврх корета *кружет* или пресемитач без рукава, а поврх њега *фермен* (јелек) црвене боје, који је украшен жутим или златним гајтанима. Носе још и сукнене гаће, плаве боје, а опасују се доста дугачким пасом. Раније преко паса опасивали су и силаје. На ногама носе *бјечве* (чарапе) и опанке или цревље.

Конављани секу бадњака на Бадњи-дан и то само церове. На Бадње-вече домаћин уноси бадњак у кућу, полије га вином на три места: при врху, средини и дну. Бадњак ложи домаћица на Божић ујутру. Угљевље од њега носи се и баца на њиву, да је Бог благослови и да боље жито роди. Уочи Ускрса носи се у цркву маслинова гранчица, освети се, а затим се однесе и пободе на њиву. И то се чини, да се добије бољи род са њиве.

О крсном имену домаћин куће позове на ручак 20—50 људи, а на вечеру много више. Конављани крсно име славе само по један дан, док се у многим другим нашим крајевима слави обично по три дана. На крсном имену, кад буде готов ручак, одреди се старешина *сопре* (трпезе). Обично се изабере најстарији члан између гостију. Кад сви седну за сопру и почну да једу, домаћин сопре наздравља домаћину куће. Здравице о крсном имену, као и о *пиру* (свадби), су доста кратке.

Кад неко умре у селу, одмах се позову суседи и рођаци, да покојника опреме и сахране. Званицама, које долазе да покојника жале и да га сахране, спрема се пиће и јело. Пошто се руча, покојника отпрате до гроба, сахране га, а после се разилазе кућама. У неким селима, после сахране, сви се враћају на неко гумно, донесу леба и ту једу. На погреб иду само мушки, а никако женске.

Народ у Конављима је поштен, гостопримљив, предусретљив, благ, али се код њега осећа превртљивост и лукавство. Конављани су великом већином смеђи, отворене кожне боје и очију, а загаситих тонова косе; доста су чести плави и загасито-плави типови. Раста су високог и повисоког; лица узана или умерене ширине. Код њих преовлађују нордиски расни типови. Алписка је раса свакако била мало заступљена. Нисмо запазили ниједног чевека са широким коштуњавим лицем и коштуњавом главом као што има типова у Црној Гори и Херцеговини. И по томе и по великој мешавини од разних тонова у комплексији види се да је у Конављима било јаког мешања и да су тиме заглађене раније расне разлике.

Светозар Раичевић.

ГРАЂА ЗА ИСТОРИЈУ И ФОЛКЛОР.

СРБИЈА И ЦРНА ГОРА.

ПРЕПИСКА КНЕЗА НИКОЛЕ И КНЕЗА МИХАЈЛА.

(3)

VI.

Кнез Никола кнезу Милану.

6. III. 1876.

Ваша Свјетлост, драги брате!

Од најдаље прошлости књажевине Црне Горе, а нарочито у ова скоро два вијека, како моја кућа влада овом земљом, непрекидно и сваком приликом налазила је израза и доказа мисао слободе и јединства свеколикога народа нашега у тежњама и дјелима Црне Горе и владаоца њених.

Од како је букнуо устанак у Херцеговини, а одмах по томе и у Босни, моја је влада много пута, а вазда истовјетно, изјавила влади Ваше Свјетлости и жељу за заједничким радом и увјерење, да нам сада ваља заједничким радом предузети и извршити дјело ослобођења народа српскога.

Ваша Свјетлост изволела је у писму, које ми је предао члан државног савјета г. Р. Алимпић, чувством братске искрености дати признања, како осјећању, којим сам задахнут, тако и увиђању, да је данас наш заједнички рад спас и живот угњетеном српском и словенском хришћанском народу у Турској.

Осјећам се најпријатније побуђен Вашој Свјетлости искрено захвалити на томе, и изјавити особиту радост и задовољство своје, што је, добро оцјењујући нашу братску заједничку улогу у данашњим пресудним околностима, изволела послати ми свога нарочитог изасланика г. Ранка Алимпића са двама израђеним пројектима уговора између наших држава.

Ова радост моја доспјела би највећу мјеру, да су се поменути пројекти икако сложити могли с мојом истинитом жељом, да исти без одлагања постану пуноважни уговори између Србије и Црне Горе.

У чему и колико се разилази моје увјерење са мислима изложеним у пројектима, биће већ познато Вашој Свјетлости из телеграфског опћења г. Ранка Алимпића са Владом Ваше Свјетлости.

У сваком телеграму и писму моје владе од 8. августа до данас, а тако исто и приликом измјене мисли са г. Ф. Христићем, дато је јаснога израза томе увјерењу моме, да овом згодом Србија и Црна Гора треба и то што прије да рате с Турском у име ослобођења народа нашега у Турској. И кад не бих шљедовао традиционој тежњи Црне Горе за борбом за ослобођење нашега патничког народа, утврђују ме у овом увјерењу ове околности: прво, што данашње прилике сматрам да су повољне за ту борбу; друго, што ће уздржавање Србије и Црне Горе од рата не само Херцеговини и Босни пропаст донијети, него и за сам опстанак Србије и Црне Горе опасно постати; напошљетку треће, што многобројни пребјегли народ у Црну Гору неће, не може и нити има зашто и ни на што повратити се на своја огњишта, те са свијем шљедствено већ с тим повлачи Црну Гору или у заједничку пропаст, или у заједничку борбу. По овоме моја мисао не може друго бити, него да се у уговору између Србије и Црне Горе закључи неодложни, заједнички рат с Турском, а ако се не би могао, што ја свакако желим, и рок рату означити, да уговор садржи даље ове обвезе: Прво да Србија и Црна Гора свом снагом потпомажу устанак постојано све дотле, док год не зарате с Турском; друго, да Србија даје мјесечно ....[1]) фиорина на издржавање многобројнога пребјеглога народа у Црну Гору, или и мање, ако би с друге стране долазило више прилога цетињском комитету за њихово издржавање, све дотле док Србија и Црна Гора не зарате с Турском, и треће, да рад Србије и Црне Горе на дипломатском пољу буде споразуман, истовјетан и заједнички и да искључујући сваку засебну корист, буде намијењен једино срећи несретне наше браће. На овај начин, и ако нијесам сигуран, да је корисно одлагати, могла би са Србијом и Црна Гора, одржавајући устанак, чекати и ишчекивати још боље прилике.

Овоме, сасвијем напротив, пројект политичког уговора не само, што не садржава закључење рата, него исти препушта случају. Помоћ од 30.000 дуката, коју Србија, као што ми је г. Ранко Алимпић изјавио, обећава за издржавање пребјеглога народа у Црној Гори, ако учини зајам, не само да се може сматрати неизвјесном, по томе, што зависи од закључења зајма, него кад се не опредјељује рок рату, може постати и недовољна, те би се Црна Гора, послије неколико времена могла наћи у истом тешком положају, у којем се данас налази, и, можда, и у још тежем.

Узрок, што се није могло постићи споразумљења у погледу предложених нам пројеката са изаслаником Ваше Свјетлости, ја налазим према томе у овоме: што су исти сачињели преко основе постављене измјеном мисли између г. Ф. Христића и моје владе, и друго, што је изасланик Ваше Свјетлости сасвим стијешњен у границама поменутих пројеката.

[1]) Овако у тексту.

Пошто је г. Р. Алимпић, послије свих претходних преговора, сматрао, да није у положају и пошљедње моје предлоге примити, наиме уметак једнога чланка између чл. 3. и 4. у пол. уговору, измјену чл. 6, и допуну чл. 9., нашао сам се принуђен с овим писмом на Вашу Свјетлост, које је излив искренога, братскога осјећања и најчистијега увјерења, ускорити повратак г. Р. Алимпића.

Ја ни мало не сумњам, да ће Ваша Свјетлост поклонити најозбиљнију пажњу мојим мислима овдје изложеним, и да ће их предусрести с оном искреношћу, с којом сам их ја исказао; што више увјерен сам, да ће Ваша Свјетлост у родољубном осјећању своме ипак часно учинити моћи, да се дође до оне сагласности и чврсте заједнице, коју обојица желимо и коју, као икада, наша борећа се браћа данас очекују од Србије и Црне Горе. У том дјелу и на томе путу може слободно Ваша Свјетлост рачунати на безгранично пожртвовање и самопрегорјење моје, јер ме на то упућује моје расположење, традиција предака мојих, и највиша жеља, да се ослободи наш народ и најодлучнија готовост на све у то име.

Вашој Свјетлости је добро познато, с коликим сам нестрпљењем ишчекивао долазак Вашега посланика, што сам у осјећању братскога одношаја сасвим искрено у даљим приликама и исказао. Сасвим је разумљиво, да би радосније било, да је мисија г. Ранка Алимпића свршила се оним плодом, који је и Ваша Свјетлост жељела и коју сам ја жељно очекивао. Но ја ипак његујем надање, да ни она неће остати сасвим бесплодна. и да ће извјесно послужити на још јаче зближење наше тежње, од чега не може друго бити плод, него једнодушна мисао и одлука: неодложиви заједнички рад за слободу и срећу свега нашега народа.

Ја остајем у томе увјерењу и молим Вашу Свјетлост, да прими са Свијетлом Књагињом и т. д.[1])

VII.

Павловићу.

13. IV. 1876.

Људи, које је допратио Г. капетан Андријевић, отпутовали су преко Цетиња и сретно приспјели у своја мјеста. Г. Андријевић повративши се, бавио се неколика дана у Боки Которској, а сад се налази на Цетиње.

VIII.

Павловићу.

15. IV. 1876.

Ево два дана да је Г. Андријевић одпутовао са Цетиња, у колико смо дознали у Биоград.

[1]) По препису.

IX.

Од Павловића.

19. IV. 1876.

Бечки и цариградски извештаји тврде, да је турска војска после победоносне битке продрла у Никшић. Молим вас јавите, што је у ствари. Уједно известите нас, колико је Арнаута и кога племена учествовало у тој борби.

X.

Павловићу.

19. IV. 1876.

Турска војска 16. продрла муком до Пресјеке у Дугу, гдје би заустављена 18. и 17-ог од усташа. Међутим гарнизон никшићски изађе те привати неколико таина и изведе из града 200 фамилија. Усташа мртва и рањена преко 120. Турака погинуло 16. од 300 до 400; 17. около 1000, а 18, кад су Турци почели одступати, преко 1600 и тјерали су их усташи до Крсца. Сад се мисли да ће Турци на Бањане, или на Суторину. Дух усташа повољан. Дознали смо да су се 300 Арнаута увезли на Авлон, а не знамо од кога су племена.

(Наставиће се.)

ЈЕДНА ИСПРАВКА.

Поводом књиге поч. војв. Гавра Вуковића *О рату 1876. год.* која је прошле године штампана на Цетињу, г. сердар Нико Шкрњов Кусовац написао је једно писмо једном пријатељу и сараднику *Записа.* Пошто је писмо, и по исправци коју садржи и, нарочито, по живописности стила којим је писано, врло занимљиво, то га делом доносимо овде:

Драги госп. професоре Мило,

Христос Васкресе!

1.) Потписатоме је много за чудо, као што сваки дан читате и пребачате књиге и штампајете, како не виђесте ђе војвода Гавро Вуковић опишује бојеве и ратовања црногорска са Турском као да је он сам с тијем командова. А он да је знава све како је било не би писа да је Господар 1876 год. посла из Загарча баталијон његушки и цеклински, ного баталијон љуботињски. Да ли нијеси ти пита и чуја, професоре, ђе је погинујо Саво Вукалов Петровић из Грађана на Грахово 1876 год. у суботу ујутро по Ивањудне, вашему крсноме имену; а да није Саво поша тамо с Цеклињанима, ного с Љуботињанима. Одмах да кажеш да се ово исправи у идући мјесец и стави мјесто Цеклина Љуботињски баталијон и да смо ми у тај бој изгубили 35 мртвија и рањенија Љуботињана, Грађана и Добрљана. Оно своје треба чувати, а не да ви све носе и своје и ваше.

2.) ....Би ви Пљешивци казали како је то било у Граховац. Треба да знате и чувате, од кад је свети Петар благословио Љуботињане кад су једно јутро врнули велико хампо цеклинско с Пријевора да не пале Добрско село, па је река свети: „Богу се молим да оружје љуботињско вазда свијетло буде“; и тако је и било: да не јошт никад нико не претече ђе су бојеви. Па ово треба чуват, ере што се прећути то онако остане.

А Цеклин се има чим другијем дичити као иједан црногорски баталијон; ма је ово на Граховац наше, и као најљепши бој за нас. Ако је жив Лале Вукотић он би ви каза, ере се је тај дан, идући од Цетиња овамо, био бој под Шкуљевац и Лале пође међу њима ђе су били код Шкрња [1]) Грађани сви, Прекорничани, Вигњевићи у колибе пјешивачке оклен су Пјешивци дигли. Турци уфатили пола колиба, а Шкрњо пола, и тако се бој бијо до уре ноћи. Због тога боја па до по Митравудне нама је дава Војвода Петар Вукотић сваке нећеље дана по два пут свакојему војнику по 2 цванцике, а Шкрњу свако јутро по овна; па изијо га или не изијо, њему бљеше ован свако јутро. Лале је и Господару каза под бријест кад га је пита: „Како је тамо, Лале?“, а он је река: „Господару, вазда сам се чудио што онако фалите Љуботињане, а сад не чудим се и више да им говорите, ере је право; то су људи који су сваку пофалу заслужили“. —

Читао си негђе ово Гаврово писање; одмах молим ово да исправите у *Записе*, ере је Гаврово име свуђ у *Записе*, па му стави ову поправку за баталијоне. Ако ти не можеш ово поправити, јави коме ћу се ја обрнути.

Твој *Нико Шкрњов.*

[1]) Сердар Шкрњо Кусовац.

КЊИЖЕВНИ ПРЕГЛЕД.

„НОЛИТ“ И ЊЕГОВА ИЗДАЊА.

Крајем прошле године образована је у Београду књижевна заједница *Нолит* (Нова литература). Заједница издаје месечни часопис Novu Literaturu и тромесечно по једну књигу. Редакциони комитет сачињавају у већини страни књижевници, уметници, научници и публицисте: Јоханес Р. Бехер, Алберт Ајнштајн, Анри Барбис, режисер Ајзенштајн, Максим Горки, Георг Грос, Истрати, Александра Колонтај, Ервин Киш, Зденек Неједли, Герхат Пол, Ервин Пискатор,Ептн Синклер, и др. Међу домаћим редакторима налазе се: Љуба Бабић, А. Цесарец, Бранко Гавела, С. Галогажа, Драгиша Михајловић и Драгиша Васић. Београдски часопис Nova Literatura уређивали су Ото и Павле Бихаљи; са четвртом свеском, која је посвећена американској новој литератури, уредништво је прешло на Д-р Бранка Гавелу, директора драме Народног Позоришта.

Нолит је као што се и по неким именима из његовог литерарног одбора и редакционог комитета може наслутити, ставио себи у задатак да у савремено стварање југословенских књижевника унесе интерес за социално третирање уметности. На супрот идеалистичком схватању историје уопште и уметности понаособ, *Нолит* хоће да распростире историско-материјалистичко гледање на свет. И, према томе, он публикује само оне ствари које доприносе ширењу и учвршћивању социалног третирања уметности.

Сличних књижевних групација код нас било је само у Загребу: Крлежина *Књижевна Република*, (коју је, истина, скоро он сам попуњавао) и Галогажина *Критика*, (која је заћутала). Иначе социалне, колективистичке књижевне манифестације код нас изражавају се појединачно, и недовољно. Југославенска литература нема, на пример, ни један репрезентативан социалан роман. (Разлози томе, свакако не леже само у одсуству литерарних услова, већ у одсуству довољно развијених одговарајућих културних традиција, и следствено, у томе што социални развитак није на таквој ширини да би могао условити видан израђај нових духовних тражења).

Због те осетне празнине у нашој књижевности, појава *Нолита* је добро дошла, а као таква је у главном и примљена. Узимајући у обзир све тешкоће. нарочито оне које се налазе изван граница њене воље, редакција *Нолита* показује изврсне напоре а и томе одгова-

рајуће резултате. За неко пола године *Нолит* је успео да стане у ред наших већ поодавно манифестованих могућности: експресионизма, дадаизма, повампиреног академизма, неороматизма, зенитизма, надреализма. Према свом идејном плану, *Нолитов* став у односу према споменутим измима имао би да буде ако не сасвим супротан а оно бар коректорски; и у сваком случају да попуни празнину, и да омогући конкретан уметнички изражај послератног тражења. Појава *Нолита* је у нашем уметничком животу дакле природна. Највећа врлина његова је, према томе, у самој чињеници његовог постојања.

Мане и недостаци су споредније, али напоменути их ипак није без места. Људи око београдског *Нолита* не могу а да не кокетују са интелектуализмом и догматизмом, па донекле чак и са формализмом. Критички део часописа због тога не даје потпун утисак саживљености и проживљености, и остаје без довољно убедљивости. О. Биха пише о сликарству одвећ младеначки, и ако о Гросу прецизно и уверљиво; чланак Јосипа Кулунџића „Велики критичар у делима“ пун је неукусно наивних закључивања о Скерлићу, о југословенској и европској литератури; Бранка Филиповића приказ на књигу Шеремета о Богдану Поповићу је песма у прози, химна без образложења. Белетристички део часописа испуњавају странци, — од домаћих прилога вреди споменути песму Добрице Цесарића.

*

Мало је лакше вршити избор књига за издавање. Избор није мали, и треба само преводити.

Досад су издата дела познатих писаца Андре Бајона — *О једној Марији,* — и Ептна Синклера — *Метрополa.* У припреми је и трећа, роман *Мењачи,* такође од Синклера. Нолитова издања се одликују, осим тога, лепом техничком опремом. Превод романа *О једној Марији,* са француског, којег је дао Бранко Филиповић, успео је у преношењу ритма, и у толико више је за жаљење што су у њему допуштене извесне стилске и језичне некоректности. *Метропола* је првобитно изашла на немачком, у Берлину; на наш језик ју је превео Богдан Библија, врло спретно.

Роман Андре Бајона носи неколико оригиналних одлика. Врло упрошћен, а исто толико укусан, стил. Унутрашње ткиво је такође у знаку једноставности. Садржај, као топао комад живота. Живот једне Марије, једне сироте девојке чија доброта светли кроз све њене тамне, наметнуте јој авантуре. Живот Марије која је истовремено и тип, и оличење безброј Марија. Књига је без иједне унапред одређене тенденције, све је у њој интуитивно. Местимична иронија и саркастична заједљивост долазе као, чак и немоћна, противтежа доброћудности, и увек као животно искуство. Пада у очи само да безазленост прелази покаткад у животност која се граничи са произвољношћу, те се нека дешавања у њој осете недовољно убедљива. Но то је ипак споредно. Уметнички успех овога романа остаје велик и редак: на једноставности његовог уметничког ткива видимо колико је ипак патетичан и најсувопарнији реализам... И бива најзад јасно зашто европска критика ово дело сматра за велико.

Метропола Ептна Синклера, јерног од најистакнутијих социалних романсиера савремене Америке, носи две од најглавнијих особина свога аутора: приступачност масама и, у смислу антикрлежијанском, миран тан. Ова друга особина можда у неким делима његовим бива потиснута, али овде је потенцирана чак. Синклер посматра механизам друштвеног живота научнички хладно; са основе таквог проучавања извуче један систематски поглед, обавије га у читав комплекс уметничких доживљаја — и ето дело. Дело које је у исто време и уметничка творевина и страховит извештај. *Метропола* је нешто мало друкчија То је сув приказ, фотографија милионерског и милијардерског дела Њујорка. Један филм, скоро без коментара филм, кроз који дефилују поворке аристократског дела доларске престонице. Раскош за чије фанстатично безмерје није довољна можда ни машта какввог филмског режисера. Лица у овом роману нису ни јунаци ни типови: они ту објашњавају својим животом неограниченост, неумерност слепо разузданог луксуза који од њих, са своје стране, прави бедне лутке, али и злочиначке лутке... Недостаје само темпераменат који би одговарао тако грандиозном предмету: живот доларских изабраника у овом роману мало је неприродно монотон.

Р. Ратковић.

Исак Самоковлија:

ОД ПРОЉЕЋА ДО ПРОЉЕЋА.
(Друга књига Групе Сарајевских Књижевника).

Књижевна Босна није имала од своје почетне фазе па све до недавна свог приповедача Јевреја. У Исаку Самоковлији несумњиво добивају босански Јевреји једног доличног тумача, а књижевна Босна одличног приповедача, који уноси у њену књижевност до сад непознати јеврејски миље са свим његовим традиционалним обичајима и фанатичним верским осећањима. Сем тога што И. Самоковлија има у свом схватању живота и погледима на поједине природне манифестације и верске догме нешто расно, семитско, поприимио је и неке особине добрих босанских приповедача. Оно присно и непосредно осећање природе, које је добило један добро нађени индивидуални тон у „Дрини“, је типично босанско. А као хередитарно наслеђено је оно верско осећање, оно превирање (и тражење) религиозних чувстава, које се диже до висине велике уметничке вредности у „Јеврејину који се суботом не моли Богу“.

И. Самоковлија је ушао у књижевност са многим утисцима раног и невиног детињства, које је провео на Дрини, и одмах се показао као добар реалист, са једном дозом Хумине еротике, помешане погдегде са Андрићевом меланхолијом, само са једним бујнијим и свежијим описивањем што га често приближује стварању Петра Кочића.

И. Самоковлија се не зауставља на својим личним и малим окупацијама (иако је песник) већ залази у најниже слојеве поглавито јеврејског народа, да би из њега извукао читавог и светлог човека, осенченог са безброј много црта и реза, које га диже до висине општечовечанских хероја.

Самоковлијина психолошка проматрања, а нарочито психолошка разматрања жене и сензуализма су веома богата: сваки тон, свака нианса је опажена, али је он опажа субјективно, управо индивидуално; а то веома често чини приповетке нарочито занимљивима. (Као на пр. „Ханка“, или „Плава Јеврејка“). Самоковлија је сретне руке у одабирању мотива, који су мало познати и обрађени, а употребљавање јеврејског фолкора, које никад не прелази границе уметности, учинило је, да се употпуни Самоковлијин таленат тако, да је он добио од добрих и признатих критичара ретка сведочанства о својој приповедачкој способности.

Самоковлија је дао тек једну збирку приповедака (о којој је овде реч), али оно што је у њој добро и дефинитивно дало би се са више стајалишта и на више начина одредити и подвући. Али ја ћу се задовољити скромнијим покушајем. Настојаћу да разглобим поједине приповетке из ове збирке и да истакнем оно, што ми је у њима упало у очи, без обзира на будућу еволуцију Самоковлијиног стварања у колико се о њој по овом што је дао да наслутити.

* * *

Све ове приповетке, које се сада јављају у посебној, укусно опремљеној збирци (цртежи и насловни лист од академског сликара г. Романа Петровића) већ су и раније обављене по свим нашим бољим књижевним листовима.

У својим мушким типовима, Самоковлија, почевши од Јусе преко Мике и Рафе па све до Најмаче, је дао читав низ „бедних људи“, изнео све њихове патње и беде, сва њихова настојања и напокон њихово падање под тврдим и окрутним „жрвњем времена“. У том правцу као да му најдаље иде приповетка „Од прољећа до прољећа“. Бедни Хајмацо, којега смо толико заволели, је један тип који се може уврстити у безбројне типове Достојевског, које Григорије Петров назива „робови страдања“.

Пролеће је. Све се буди, све живи, све се плоди по вољи Господњој, а он јадни Хајмачо је „момђо“. Он, кад све живи, кад се све радује, дозна, да неће имати порода са својом женом — оспичавом Луном. Али, да трагедија буде још већа, да би се неминовна беда и страдање повећало: Луна га најпре вара а затим потпуно одбегава. Диже се револт. Али не са Хајмачине стране. Он ћути, он је искусио многа тешка животна искушења, он се повлачи: пребродио је трагедију.

Једног је дана он, разносач риба, купио у чаршији за себе рибу, живу рибу. И сад му је последња радост, можда последња нада, да види бар туђе рађање. Риба му живи у бунару, и као да

својим животом даје Хајмачи један импулс; Хајмачо управо живи животом своје рибе. А сад долази оно главно. Риба једног дана угине, а Хајмачо, тај бедни и добри Хајмачо, који је толико шибан окрутном животном судбином свршива у бунару, тражећи своју рибу, живу рибу, која је угинула.

Али сва лепота приповетке „Од прољећа до прољећа“ не лежи у симболично датој фабули, него и у красном цртању Хајмачина карактера, затим у страсној љубави Луне и њеног драгана Алије, и напокон што је свако лице дато у целини, заокружено. (Сем несимпатично оцртаног Јахијела Ганхиза).

Прве дечачке и младеначке импресије са Дрине у Горажди које је Самоковлија примио „у сва та рана љета у која је купио у своје очи бљештава свјетла сунца што се жарило с неба и са облог камења на Дрини“ испољиле су се доцније, кад је Самоковлијин таленат дошао до приповедачког изражаја. Његова најбоља приповетка „Дрина“ је заиста један леп, јединствен опис, јединствена песма, пуна свежине, бујности, пуна живота; одатле ми и осећамо Дрину као живо биће, које је пуно живости,промене и борбе.

Држим да г. Милан Ћурчић није ни најмање претерао у свом предавању о „делу Исака Самоковлије“[1]) кад је успоредио поједине описе из „Дрине“ са постигнутим максимумом лирског стварања једног Хередија. Самоковлија има изврстан таленат за описивање природе, што у њега није само једна нужна позадина, већ и битни део психолошких разглобљивања, јер Самоковлија у вези с природом црта људске страсти и осећања.

Слушајте.

„А ја је завољех. Завољех је у љето кад јој се крш виш Побарника, ситан ко кукурузну брашно, угрије на божјем огњу. Скинем се го, узмем прегрш воде па се пљуснем онђе гдје ми се затреса нешто по ребрима, а она, студена, милује ме и котрља се ко суза низ бедра све до стопала. Онда крикнем бијесан, полудио: „Стој, Дрино, водо ладна!“... а с планине ми се одбија пјесма, па се онако знојан, узаврео од ватре, да ми се црвен указује кудгод погледам, бацим у воду, а букови, бјеласасти, пјенушави, чисти као душе дјевојачке, ухвате ме, прелију ми се преко леђа, а ја се стресам, пуштим и трзам, па грцам:... „Дјевојко моја, роде мој!“

Или онај још бољи опис, где се Дрина осећа као живо биће са својим манифестацијама и животом:

„А разбоље ми се једног љета. Наста суша. Оплича вода. Нестаје је, видим. Извирио шљунак, бијели се округло камење, не можеш ни прегледати, с једне и с друге стране, па сузило воду, стјерало је у средину корита. Указало се стијење гдје никад до тада. Осташе негдје цијеле баре. Изобличила се сва. Под врбама се усмрђела. Покрепале јој рибе на тим мјестима,

[1]) Штампан је одломак из тог предавања у „Југословенском Гласу“ број 11 (61).

а накотила се тма жаба и гуја. Ухватила се жабокречина, па се зелени као јед. Заудара из далека. Осушило јој се једно бедро свосве, и на Ћаањ дођеш по сухом са тога краја".

Интересатно је нагласити, да нити један од досадашњих критичара није заметио одличну Самоковлијину психолошку студиу у Клинђи („Дрина").

Она љубав Клинђина за Дрину, ради које хоће да жртвује и једно невино дете, да би преболела сушу, по једној старој и чудноватој по веровању фабули, наишла је код Самоковлије на једног психолога par exsellence Сећам се, да сам само још једном читао нешто тому равно и слично у Судермановим „Литавским приповеткама".

Један можда давно проживели догађај је приповетка „Мирјамина коса", у којој је Мирјама, дете са жутом косом, главна јунакиња. Исак Самоковлија схваћа сва дечија душевна узбуђења и хирове. Али он зна уједно и њихова нежна и невина осећања; и он је као дете „ведар" пун сунца, „румен" волео једну малу девојчицу.

Сви су његови женски типови болесни. Изнимка је Ханка у истоименој приповетци, која је по спољашности шарена и разнолика, а по унутрашњости психолошки до најмање ситнице истанчана и обрађена.

„Ханка" је рађена у духу босанске модерне приповетке, са једним изванредним екзотичним стилом, сва у дрхтавој страсти и замамности циганке Ханке, љубомори и пожуди њеног драгана и убојице Сејиде.

Од свих је Самоковлијиних приповедака „Ханка" по концепцији најбоље обрађена, по садржају најинтересантнија, а по напетости и ексцентричности стила најљепша.

У приповетци „Јеврејин који се суботом не моли Богу" оцртан је сирошашни Јусо, веома сличан карактер Мармеладову из „Злочина и казне". Само, док је овог последњег судбина оборила ради дубље пронађеног психолошког проблема, дотле су узроци страдања код Јусе, мал не, вањске нарави.

Оба: Мармеладов и Јусо, имају једну заједничку црту. Они се одричу свога „Ја", страдају, али се и покоравају судбини, не осећајући да их баш то покоравање, то драговољно примање бола и патње диже до висине већих животних хероја, по величини њихове трагичности.

Толика снага у цртању једног малог продаваоца ситних ствари, затим цртање његове — за нас неприметне — трагедије, обећају, да ће се Самоковлија, како каже др. Јован Кршић — један од ретко објективних критичара — развити у приповедача дубоке концепције.

Слични Јуси су Рафо из „Рафине авлије" и падавичар Мико из „Кадиша" само што су још мирнији („растао је шутљив и бон"), још повученији. Али зато његова трагедија још већа.

И сви они страдају. Страдају за то да би место њих други дошли, а и ови ће опет страдати, да уступе место трећима. „Човек умире... и све остало умире... али природа у целини наставља незадржано свој пут, јер за природу и за универзалност њеног развитка и живота у целини индиферетни су моменти појединачних смрти". (Милан Ћурчић у споменутом предавању).

У „Плавој Јеврејци" Самоковлија се задржао на судбоносној љубави једне плаве јеврејке и хишћанина, уносећи у све фаталне моменте једне заносне и велике љубави, која се још и повећава тим што плаву јеврејку одбија од њега читаво једно традиционално и фанатично схватање њене јеврејске околине, а нарочито њеног оца

„— Коб наша! — одговори он.

А она вели:

„Моја. Само моја! Јер вртлогом се врти само једна средина у кругу... Јеврејка сам; све једно дал' плава Јеврејка, Милане, грех сазрео у отров...".

Исак Самоковлија је једини југословенски приповедач, који дубоко и с успехом рони у душу јеврејског света, али оног најнижег, да би из њег извукао оне чудновате и фаталне трагедије појединих јеврејских индивидуа, дајући лепе и уметничке примере из живота галутског. Када Самоковлија каже на једном месту „огрнуо се суботом" тад видимо да је то Самоковлија осетио дубоко и расно.

Књижевни кругови с правом очекују од Исака Самоковлије све оно што се да наслутити из ове прве зибрке, која је за југословенску књижевност једна добра и позитивна новост, а која је истовремено и таоц јеврејског народа у Југославији, који обећава да ће уметничко изделани југословенски књижевни мозаик имати и лепих и великих јеврејских шара.

Ели Финци.

ПРЕГЛЕД ЧАСОПИСА.

НОВИ ОМЛАДИНСКИ ЧАСОПИСИ.

Млада Босна, Сарајево, уредник Б. Кебељић;
Jadranska Vila, Omiš, ured. I. Tomasović;
Књижевни Полет, Шабац, ур. Б. Д. Јоксимовић;
Млада Зета, Подгорица, уредник В. Лековић;
Књижевни Југ, Скопље, уређује одбор. —

Поред београдског *Венца*, загребачке *Mladosti* и делом суботичког *Књиж. Севера*, где су се до сада огледале најмлађе генерације књижевних посленика, појавило се у новије доба повише чисто омладинских часописа. Узрок појави не лежи у томе што најмлађи нису имали где да објављују своје творевине: врата трију поменутих часописа била су широм отворена свима који иоле показују дара. И не само то: и часописи којима није главна сврха да васпитавају

омладину и стварају књижевни подмладак, и наши репрезентативни књиж. листиво наиме, као *С. К. Гласник, Мисао, Hrvatska Revija, Književnik* и тако даље, и они су, сви без изузетка, увек били предусретљиви према најмлађима. Било је случајева да се врло млади писци први пут појаве баш у овим часописима; највећи део сарадника нових омладинских листова сарађује и у овим часописима. Могло би се претпоставити да се најмлађе генерације принципијелно не слажу са правцима појединих старијих часописа, да најмлађи имају своје погледе, заједничку, израђену идеологију, да тако речемо, коју расцепкани по туђим часописима не могу довољно јасно да нагласе, па им је потребно да заједнички иступе. Али то није случај. Тешко да би се могла повући и једна једина црта заједничка свима. Сарадници ових нових листова, с малим изузетком, још увек су само почетници који траже пут, без израђених и утврђених погледа. Данас код нас уопште нема изразитих књижевних група. Чак и она доскоро врло оштра разлика између предратног и поратног бледи постепено. — Разлог овој појави нових часописа лежи, сва је прилика, у симпатичном настојању омладине да сама себи изграђује дом. Има у ставу рецимо београдског *Венца* нешто што би могло вређати самољубље поратне омладине. Ту су прво радови старијих који би требали да поуче или да буду пример, затим понеки прилог омладинаца, па онда већ застарели задаци и т. д. А данашњи омладинац није кротак као предратни, он не верује поклонички у све што од старијих долази, он има више самопоуздања и хоће да буде саслушан. Хоће своју кућу, у којој ће он бити господар и вођ.

Можда је то самопоуздање и претерано. Врло млади уредници *Младе Зете* хоће да препороде Црну Гору, *Књижевни Полет* треба да представља „форум са кога ће се моћи чути права истина и искрена реч", и слично. Младићи око *Књиж. Полета* већ имају *Нашу смену*, а они око скопског *Књижевног Југа Младе Неимаре!* А кад пре по, по Богу!! Али, макар се и претеривало, ово самопоуздање врло је симпатично и потребно. Оно је предзнак снажног и полетног нараштаја.

Најстарији од ових часописа, сарајевска *Млада Босна* има извесне сличности са *Венцем* или *Mladosti*. Њу уређује један старији јавни радник. Г. Кебељић, иако млад човек, не припада нараштају који сарађује у његовом листу. Лист је подешен за средњешколце. Последњи број, међутим, *Младе Босне* (мај, 1929) сав је у знаку и духу осталих омладинских часописа, на којима сарађују по изузетку средњешколци, а махом омладинци између двадесте и двадесетпете године живота. Друштво пријатеља уметности „Цвијета Зузорић" у Сарајеву приредило је једно вече наших најмлађих књижевника из Загреба, Београда и Сарајева. Радови читани на том вечеру испуњавају ову свеску *Младе Босне*. Ту су већ призната и прилично позната имена: Јован Поповић, Добриша Цесарић, Душан Јерковић, Владо Влаисављевић, Хуснија Ченгић, Новак Симић, Илија Грбић. Од нарочитог је интереса напис г. Ф. Алфиревића: *Nekoliko refleksija o mladim i najmlađim u našoj literaturi*, ма да је писац и сувише скептик.

Шабачки *Књижевни Полет* је најбољи међу новим омладинским часописима. Ту има по који прилог и старијих писаца; радови млађих и најмлађих бирани су са доста сигурним укусом; нема ни један прилог за који би се могло рећи да је без вредности. Ту се јављају најталентованији почетници.

То не бисмо могли рећи за подгоричку *Младу Зету*, иако нас појава баш овог часописа највише радује. Истина, из броја у број може се пратити побољшање, али има и врло слабих радова. Уредништво је учинило, види се, леп напор да окупи што више сарадника, али оно као да има више потешкоћа него уредништва осталих омладинских листова. Јер тај се лист није појавио, као што је случај са осталима, са већ окупљеним бројем сарадника; уредници су прво смислили да издају лист, па онда су тражили сарадњу. Број оних који су непосредно ту око *Младе Зете*, број њених *сталних* сарадника, број оних који је сматрају за своју, није баш велик. И није прилике да ће се ускоро осетно увећати. Јер код нас је још увек релативно понајмањи број омладинаца који хоће да се посвете књизи а вредни су да буду помогнути. Па ипак уверење са којим уредници иступају даје нам разлога да верујемо да ће знати пронаћи, потстаћи и окупити најмлађе из ових крајева. А на то би требало обратити главну пажњу. Јер уколико и добију прилоге старијих, добили су их, нека буду уверени, само некако као милостињу. А кад је то повод за писање онда се обично пише о чему драго и како му драго. Ни за један прилог старијих међу онима објављеним у *Младој Зети* не бих могао рећи да је добар: један обрађује на две странице крупну тему, као да пише за децу, други лепу тему обрађује преко колена. А то, ако не умањује чак и вредност, у сваком случају отежава овим младићима да стекну симпатије које својим младеначким прегалаштвом заслужују.

Jadranska Vila у Омишу (Далмација) тихо се појавила и нечујно живи. Омладинци окупљени око овог листа понајскромији су. Прилози су понајвише краће приче; каткад сочне, махом наивне. Стихова је врло мало, док је код других од ових листова обратан случај.

Од најновијег међу овим листовима, од скопског *Књижевног Југа* изишао је свега један број. У њему видимо иста имена која и у осталим часописима.

В. Латковић.

ДРУШТВЕНИ ПРЕГЛЕД.

Пред обнављање Његошеве гробнице на Ловћену и пренос његових костију, у августу 1925 године, наш земљак г. Петар И. Почек, познати уметник — сликар, стално настањен у Риму, писаше једном свом пријатељу између осталог и ово: „. . . . Његош је своје младе дане провео на висоравни Ловћена; тамо замишља прву сцену свога дивнога спева, јер у околини тог светог земљишта надахњава

се човекова душа традицијом и предањем народним....“ Одушевљен одлуком Њ. В. Краља да обнови Његошеву гробницу, наш уметник наставља даље: „.... Савремени Египћани пењу се на висове Мокатама да се поклоне моштима свога песника — филозофа Омара Ибн Фарера.... Једна краљевска Хануша из Египта обнови и украси Омаров маузолеј, један Вождов унук обнови и украси Његошев гроб. Хвала му!“

Заносни поклоник Његошеве поезије, велики обожавалац „Г. Вијенца“ према коме је, ако се не варамо, израдио неколико ванредно успелих слика, г. Почек налази да Његош, „горди цвет из џбуна бујне алое што после цветања вене и престаје“, не треба обичних споменика, па у писму предлаже неколика начина друкчијег видног овековечења његовог имена и рада. Поред обнове црквице и гроба на врху Ловћена, што је мало затим и уследило, он предлаже да се обнови и стари манастир Ивана Црнојевића на правом Ловћену, чији би калуђери одржавали густу Иванову алугу и удешени ту парк Његошева имена, који би служио за опорављање многобројном свету. Уз већ постојеће везе Ловћена с Цетињем и Котором, он предлаже и везивање Котора с Крсцем једном успињачом, чиме би Бока још јаче могла валоризирати своје лепоте. Подизањем санаторијума на Ловћену и ова је замисао уметникова донекле остварена, и ако без везе с Његошевим именом. Писмо се завршава овим задњим предлогом: „Створити у земљи једну политичко-културну задругу „Његош“ попут талијанске „Данте Алигијери“, чији је задатак у земљи тумачити Дантеова дела и ширити културу, дочим на страни штитити народност и ширити талијански језик. За један такав рад сав Његошев живот може да послужи као поручен по опште добро“.

Овог писма г. Почека и његових предлога у њему сетисмо се сада приликом припрема за једну прославу. У јесен 1930 цетињска гимназија слави педесетогодишњицу свога постојања, и већ се чине припреме да прослава буде видно обележена, јер гимназија то с правом заслужује како по годинама свог трајања тако и по важности свог културно-просветног деловања. У исто време падају и две друге важне годишњице, којих се приређивачи гимназиске прославе, изгледа, први сетише и одлучише да покрену и питање њиховог прослављања. У октобру 1930 навршава се сто година од дана смрти митрополита Петра I и сто година од дана ступања на престо Петра II. Да та два важна датума у нашој историји мора данашња генерација прославити мислимо није потребно убеђивати ни доказивати. Питање може бити постављено: како да се прослава изведе. Прослављање стогодишњице смрти Петра I мора узети црквени карактер, али да ли сме да буде само такво прослављање ступања на престо песника „Г. Вијенца“? Даље, Његош није локална величина, он је част и понос у најмању руку југословенске поезије, а и као српски владалац није од онх просечних. Јасно је да би у прослављању Његоша требао да учествује читав наш народ, па да прослава буде оно што се од ње мора очекивати. Затим, Његош је истина сахрањен на врху Ловћена, има највиши споменик који ваљда постоји, али то је била *његова* жеља. Шта *ми* треба да урадимо па да га и видно овековечимо? Да ли нешто по предлозима г. Почека, да ли споменик, да ли један дом, да ли и нешто друго?

Ето то су питања која нам се намећу кад се говори о прослављању Његоша, нарочито данас нама који смо дужни потомству показати да смо знали и умели ценити своје великане. Циљ ових редака је био само да се на време скрене пажња на ту важну годишњицу, како не бисмо из урођеног нехата нашег заборавили испунити један свој дуг.

И. З.

ЗАДРУГАРСТВО У ЦРНОЈ ГОРИ.
1882—1914 г.

Земљорадња, као основа осталих пољопривредних грана и радности, у културном животу народа је од великог значаја. Стари један економски писац, негдје у првој половини првог вијека по Христу, рекао је: „Нико од смртних не може се хранити, нити бити без земљорадње“. Богаство, самосталност и снага, како појединаца, тако и читавог народа оснива се на удружењу и уредном газдовању. Један њемачки економски писац, говорећи о земљорадњи и држави, каже: „Држава је као дрво, чије су жиле земљорадничка класа, а гране остали друштвени слојеви. Ако се дрвету осуши једна, или друга грана, опет може да живи; увену ли пак жиле — дрво коначно пропада, и никад зазеленити неће“.

Задругарство тако је познато и старо као овај свијет! То је удружење поштених и радних људи, који траже своје спасење у међусобном потпомагању. Ако погледамо села, општине и државе, опет све то није друго, до систем задружног живота — основаног ради унапређења и опште користи. Овдје је задатак међусобна помоћ, који рад тако унаприједи домаћу земљорадњу, трговину, индустрију и занатство — да се успјешно може устати против стране конкуренције. Ко се још не сјећа оних у 1844 г. удружених 28 рибара сиромашног села Porgela, (у Енглеској) њихова рада и сјајног успеха? Цио се је пољопривредни свијет дивио њихову успјеху, и сваки онај који је пошао путем ових пионера, дошао је до свог циља.

Одмах након првог рата 1876 год. и проширења Црне Горе, почиње да се и задругарству поклања пажња, те се у 1882 г. оснива на Цетињу „Прво друштво за гајење шљива“, под предсједништвом г. војводе Маша Врбице. Ондашњи цетињски кругови ово су друштво слабо примили; а да га би угушили, придадоше му неки политички карактер — и нестаде га. До 1902 год. никакво се друштво појавило није, а ако је ко и радио на организацији, радио је са неком зебњом — без успјеха. Г. 1902 год. под заштитом књаза Николе, оснива се на Цетињу „Друштво за потпомагање заната и трговине у Црној Гори“ — једино које се одржало и дало користи и огранака. Успјех и потпора ове установе и даде повода и полета младом

„Никшићском Занатлијском удружењу“, које је од 1608/9 г. крупним кораком пошло напријед. Напоредо са овим, пошло је и „Трговачко Акц. Друштво“ — чинећи знатне услуге младим трговцима.

Земљорадничке задруге почеше да се оснивају од 1907 год. са неком обавезом и шпекулацијом, под именом „сточарске“, које у Зети убрзо претрпјеше крах. — Друге 1908 г. писац ових редака у оним бурним данима полит.-партијске борбе у Црној Гори у фебруар—марту оснива „Прву Ник. Земљор. Задругу“, Одзив и упис у чланство (без обзира на онд. партизанство) ове прве Рајнфазелове Задруге, био је повољан, тако, да се је основало још њих шест у околини Никшића. Књаз Никола сваком је приликом поклањао особиту пажњу задругарству. А као доказ његове наклоности служи депеша, коју је писац као предсједник добио о крсној слави Задруге (Спасов-дан) 1908 г. која се завршава:

„Земљорадничке задруге могу вазда рачунати на моји заштиту и потпору, јер да је мој Црногорац радник, као што је јунак, Црна Гора постала би богата земља“.

Кашње, 1909 г. Одјељење Нар. Привреде на Цетињу издало је државна правила за З. З. и у многим селима основаше се задруге. До 1914 г. било је ноких 29 задруга које су добро радиле, заведе сталну штедњу и набављале потребне намирнице. При Одјелењу Нар. Привреде било је специјално одјелење за задругарство.

Велики европски рат, прекинуо је сваки даљи рад — те је након ослобођења требало наново почети.

Од ослобођења до данас на овом пољу ништа се ваљаног створило није. И писало се је, и водила пропаганда; али се на жалост није створило оно, што је требало створити. Старе предратне задружне установе обновиле су рад, а нових је врло мало. У Црмници постоје двије винарске задруге и на Приморју двије пољопривредне подружине (Петровац, Бривска Гора — Улињ) У Подгорици постоји Савез З. З. који слабог живота показује; док з. з. по селима, или су ликвидиране, или су готове, како оне у Савезу, тако и оне ван њега. Покушај за оснивање уљарске задруге и воћарске задруге у Бару, па и Улцињу пропали су — и слаба је нада; нема се међусобног повјерења, шпекулација је надјачала. То је очигледна пропаст за наш крај, који нападак скрштених руку гледамо.

Агр. *И. Калуђеровић.*

УМЕТНИЧКИ ПРЕГЛЕД.

НАШИ УМЈЕТНИЦИ У ПАРИЗУ.

Многи су се, с правом, често питали како се то дешавало да сва црногорска омладина која се школовала на страни, било у краљ. Србији, било у Призрену, Скопљу и Солуну, — и ако је представљала можда најодличнији елеменат, — није дала из своје средине до врло мало, па готово и нимало, људи који су се истакли на пољу књижевном и умјетничком. Ми који познајемо опстанак те наше интелигенције, разумијемо врло добро то стање. Ту има много и много узрока, међу којима је највећу улогу играла велика сиромаштина. Па ипак, поратно наше покољење може, и поред свега тога, изаћи с поносом пред културним свијетом. Тако, међу младим умјетницима у Паризу, имамо ми један већи број Црногораца и Црногорака, који чине част не само нашој ужој домовини, него и цијелој Југославији. Међу њима је на првоме мјесту, г. Ђорђе Ораовац, скулптор од велике вриједности, који је био изабрат међу свима југословенским умјетницима за оцјењивање европске љепотице. Од великога дара је и скулптор у дрвету, г. Стијовић. О њима ћемо доцније дати један приказ.

Данас сам намјерна говорити о једној жени — Црногорки — умјетници.

Кћер пок. проте Велимировића, родом из Васојевића, о којима је он толико писао, г-ђа Вука Велимировић је одрасла у кући гдје се радило и учило. И ако је обдарена и интелектуално развита, ипак ју науке нијесу толико привлачиле као што су то радили цртежи и глине. Колико је пута, као мала дјевојчица, узимала земљу и малала у подруму, готово кријући се, не знајући ни сама шта то ради, јер за скулптуру није имала никаквога појма. Она је и пјесник и сликар. Аутор је многих спјевова, али их није штампала.

По свршетку сликарског курса у Београду, Г-ђа Вука пође за Париз. Код професора Бурдела она увиђа свој прави пут. Овај велики умјетник пронађе и разви код младе Црногорке јаки и свијетли таленат, гдје се огледа бујност једне младе расе. Доцније, млада скулпторка иде у Рим, код чувеног италијанског артисте Ферари-ја. И у Паризу и у Риму г-ђа Вука је имала успјеха. Критика јој одаје највећу пажњу и најповољније комплименте.

Њен је рад разностран и многобројан. Међу масом творевина видимо лик проте Велимировића, чије се сиједе густе власи спуштају преко рамена, а дуга бијела брада покрива широке груди! Ту је и „Последњи уздисај“, уздисај њеног брата Саше, који погибе кроз Албанију! Тужне и њежне сестринске успомене!....

Али се г-ђа Вука не одаје тузи. Она ради. У последњем салону имала је великога успјеха, а идући ће јој још више донијети славе са потпуно успјелом бистом нашег посланика у Паризу, г-на М. Спалајковића.

Дјела г-ђе Вуке су увијек већа од природне величине. И она је створена за монументалну скулптиру. Г-ђа Вука има, без поговора, врло велики таленат и пред њоме се јавља лијепа и свијетла будућност. — Ми јој то и желимо.

Дивна Вековић.

JAKUB DEML: DILO FELIXE JENEWEINA[1])

Praha 1929, izdala Umelecká Beseda, format 32+24 sm., 183 str. teksta (sa njemačkim i francuskim resume) i 68 str. ilustracija, tvrdo ukoričeno, cijena 300 k. č.

У књиги „L' Invendable“ записао је Léon Bloy под даном 14. јануара 1905: „Lettre en latin d'un prêtre de Moravie m'apprenant la mort du peintre Félix Jenewein dont j'ai parlé dans *Quatre ans de Captivité*... Il est mort subitement de la joie d'être élu à l' Académie des arts de Vienne. Une telle chose ne parait vraisemblable qu'en latin...“ Свећеник који је Léona Bloya известио о смрти сликара, био је песник Jakub Deml; и кад он данас једно од ремек дела — можда најзрелије, свакако најбогатије — посвећује баш овоме Felix-у Jenewein-у, онда је можда само испуњење судбине, која је њих обојицу везала у духу Léon-a Bloy-a. A. Deml зна да умјетност Jeneweina, која до данас збиља није била доста оцењена, разложи из свију дубина. Савршено схвата бивство и значај овог умјетника: „Felix Jenewein бавио би се у своме раду оним што је човјека најдостојније: тражио је Бога. Али Felix Jenewein је у својем раду Бога и нашао...“ пише одмах у предговору; а касније: „Гореће, страстно, до смрти истинито је срце Felix-a Jenewein-a. Само од тих срца има људство корист, све остало је ђубре, које се називље напредак, да толико не смрди...“ Већ Léon Bloy познао је посматрањем слике „Прије подне Великог Петка“ у Jenewein-u пророка („Сигурно је, да је на неки начин у њега ступило нешто од божанствене грозе Великог Петка...“), а Deml у њему види једног од сликара и песника, који се „још живо сјећају раја“, јер „умјетност је успомена на рај“, дефинише Fr. Pater у својем есеју „О језику и умјетности“ (у ревији „Der Brenner“, чешки превод у часопису „Ruch filosoficky“). Познаје, зашто свака његова слика чини дубоки утисак апсолутног уметничког дела: „Умјетност Jenewein-ова нема у себи ништа тајанственог; јер није хтјела бити мистичком, а дјелује мистички“, примећује на једном мјесту; а на другом: „Ако дуље времена гледамо у западајуће сунце, видимо унаоколо сама западајућа сунца, постајемо средиштем безбројних западајућих сунаца. Jenewein гледао је дуље у западајуће људске животе, и тиме су његове очи изгубиле сав површни поглед на свијет. А загледамо ли се ми дуље у дјело Jenewein-ово, познајемо да су све његове фигуре, сва његова дјејства пророчка: тако моћно су били виђени, тако јако урезани у наше погледе, да их не можемо добити из очију, да постају типови и симболи....“ Западајући људски животи — смрт је један од двају полова, које пјесништво Jakup-a Deml-a има заједничке са умјетношћу Felix-a Jenewein-a, јер и

[1]) Felix Jenevejn, један од најзначајнијих чешких умјетника (умро 1905), није током свог живота стекао заслужену пажњу. Књига пјесника Jakuba Demla скреће сада на њега све погледе. Ми ову књигу приказујемо не само због њеног ванредног литерарног значаја, него и због тога, што би Felix Jenevein морао интересовати и у многом погледу водити наше уметнике, јер његов рад стоји у главном на оном степену развитка, на којем наша југословенска умјетност стоји баш у нашим данима.

Jenewein је визионар смрти, а „Ekklesiastes није код ниједног другог народа нашао конгенијалнијег пратећег умјетника, него Felix-a Jenewein-a...“ Исто згражање као пред сликом Jenewein-овом „Покопање самоубојице“ захвата нас пред оваком реченицом Jakuba Demla: „Могу имати право до убијања, на примјер, ако сам војник, судац или краљ, али никад под никаквим увјетом, под никаквим именом, под никаквом формом не могу имати право до самоубојства...“ Потпуно у смислу Jenewein-a, чији је пророчки дух предвиђао све биједе нашег ратног и послијератног живота, пише Deml у овој књизи о многоме, што изгледа да далеко пресеже дати оквир; како описује на примјер стару, напола срушену кућерину на позадини једне од слика из цикла „Куга“: „Бојим се, да је Jenewein овом грађевином погодио сва наша крематорија: из ње пуше нешто несношљиво мрскога, нешто непобољшиво борнираногa и кукавно очајнога. Човјек може умријети, јер умријети мора, али има извесних форма, које човјек не смије оборити, да не постане нељудским. Хигиена може имати диаметрално друге принципе него хуманитет, али такви проти себи вичући принципи се смију заводити само у ванредним случајевима, то зн. треба до крајности давати првенство хуманитету.... Бити по смрти спаљен на огњу под Божијим небом, то је акт човјека још достојан, човјек је био као жртва Божија на жртвеном олтару, био је то истинито важан акт, акт читаве задруге или заједнице, акт читавог народа, наиме акт *вјере и наде*, стога је то било и красно. Али на фабрички начин „прерађивати“ мртваца, хигијенички га „обрадити“, како се обрађује градско сметиште, то није већ само брутално — то је ругање, али зачудо: не ругање интелигентних бића, него бласфемије неких бића, које није створио Бог, које су можда дегенерисане, ко зна? То има желудац, леђа и стражњи дио, има и ноге, али нема главе, као што нам се и она Jenewein-ова кућа чини без крова. Овдје се не дигне „казнећа десница“: то се једноставно тури у пећ као лопатица гадног ђубрета...“ — Jakub-a Deml-a књига о Jenewein-у има естетички, пјеснички, етички, теолошки, литерарни, хисторијски, социолошки, философски, етнолошки значај; пресежући далеко свој предмет, испитује савјест нашег времена. И мада Deml можда мало прецјењује свога сликара те залази сувише далеко од свог основног задатка, ипак нам је његов начин дражи, него равнодушне методе других умјетничких хисторичара.

Ото Ф. Баблер.

БЕЛЕШКЕ.

ИЗ УРЕДНИШТВА. Идућа свеска „Записа“ изаћи ће најкасније до 10. јула и то као летњи двоброј за јул—август. Молимо претплатнике да ово не сматрају као закашњење. —

Књижевни конкурс „Записа“. Оцењивачки одбор сложио се да од приповедака приспелих за конкурс *Записа* треба наградити две, обе другом наградом. Награђене приповетке су *Крњина Ступа* (г. Хамид Диздар) и *Монах Филемон* (г. Марко Ж. Ракочевић). Обе приповетке биће објављене у идућем броју *Записа.*

Ур.

Десетогодишњица смрти Светозара Ћоровића, плодног приповедача и позоришног писца, обележена је у Босни и Херцеговини низом предавања и академија по разним местима. Сарајево спрема у свом позоришту једно специално вече које ће бити испуњено само Ћоровићевим позоришним комадима. У Мостару, родном пишчевом месту, у ком је Ћоровић почео и завршио своју књижевну каријеру, Народни Универзитет Учитељске Школе одржао је једну академију посвећену писцу. Поред читања одабраних Ћоровићевих приповедака, наш сарадник г. Јован Радуловић одржао је једну конференцију којом је приказао пишчеву књижевну делатност, евоцирајући оно доба, пре три-четири деценија, када је Мостар био књижевни, културни и политички центар Босне и Херцеговине.

Р.

Љуб. Стојановић: *Старе српске повеље и писма. Књ. I.* (Зборник Срп. Краљ. Академије књ. XIX Београд 1929). Већ давно није се могло доћи до књига, у којима су биле штампане наше старе повеље „Споменици Српски“ Коранотвртковића и Пуцића, па „Monumenta“ Миклошићева и „Památki“ Шафаржикове били су права ријеткост, а да и не говоримо о томе, што је маса наших старих књижевних споменика била разасута по многобројним часописима, до којих се једино могло доћи у великим библиотекама. За то је за сваку похвалу одлука Академије, да се сви ови споменици прикупе заједно. Почетак тога рада је ова књига. У овим едицијама штампаће се сви наши споменици од најстаријих времена до прве половине XVI вијека и обухватиће по прилици четири књиге са 600 – 700 страна. Још један је јак разлог био за издавање ових споменика. Велики број њих издавали су лајици, преписивали су често на брзу руку, а не ријетко и под тешким приликама, па је природно што махом не одговарају потребама савремене науке. Г. Стојановић и није се служио с досадањим издањима (осим у ријетким изузецима, кад није могао доћи до оригинала), већ је све повеље поновно преписао с оригинала или с фотографских снимака.

Ни систем није узет досадањи т. ј. да се повеље издају хронолошким редом, већ су оне, сасвим правилно, подијељене у двије групе. У прву групу иду, како бисмо их данас назвали, дипломатска акта т. ј. преписка наших владара и других лица с Дубровником, а у другу групу иду унутрашња акта, т. ј. повеље, које су владари и династи давали црквама, манастирима и властели. У ову групу иду и манастирска акта.

У прву књигу ушла је, по прилици, половина докумената из прве групе, т. ј. преписке с Дубровником, у којој учествује 111 лица између година 1186 и 1441. Поред Немањића, босанских краљева и осталих династа у овој књизи заступљени су и Балшићи са 28 повеља.

Поред славе Академијине, коју заслужује за ово издање, не мању заслужује приређивач издања Г. Стојановић, који је уложио огроман труд у овај захвални посао.

Д. Вуксан.

Ante Tresić—Pavičić: *Plavo Cvieće.* (Pesme. Izdanje Knjižare Vasića, Zagreb 1928. Strana 106, 8⁰; cena?)

Познати хрватски песник г. Тресић—Павичић дао је ту скоро нову, осму по реду збирку лирских песама. У брижљивој, врло брижљивој форми, у разноликом стиху, језиком лепим и ретко богатим, забележио песник своја родитељска осећања према своме сину и синовљевска према својој отаџбини. По тим основним осећањима песме у збирци чине целину. Све су песме новијег постања: спеване махом у време рата, када је песник био интерниран. Песник нас узбуђује више снагом и каткад дубином мисли него јачином осећања. „Ја у песми љубим мисао и слике..... Ако сама мисао, слика, полет не узбуде чувство, ја га не марим будити баналним ријечима нарикуша“, рекао је песник још 1902 год., па је и данданас остао веран тим својим погледима.

В. Л.

Д-р Александар В. Соловјев *Законодавство Стефана Душана.* (Књ. II Скопског научног друштва. Скопље 1928). Мало је о ком нашем дјелу писано толико, колико о Душановом Законику. Литература о овом дјелу прелази преко двјеста бројева. И по броју рукописа од свих наших средовјечних споменика Душанов Законик је на првом мјесту. До данас познатих преписа има двадесет, који су писани у времену од XIV до XVIII вијека. Најстарији је струшки рукопис из год. 1370 –1380, а најмлађи ковиљски, писан 1726 године.

Г. Соловјев дао је овом књигом један нови прилог проучавању Душановог Законика, о стварима које досад нису био никако испитиване, на име да проконтролише значај византијског права у Душановој држави и у његовом Законику. Поређење с византиским законодавством уопште није могло бити извршено, јер још није проучено, али је, у главном, г. Соловјев дошао до резултата, да су Скраћена Властарева Синтагма и Јустинијанов Законик сачињавали с Душановим Закоником једну цјелину. У овом правцу проучено је у овој књизи црквено, грађанско, кривично, државно и судско право.

Интересантна је глава „о судбини Душанова законодавства“. Одавде се види, да је Законик на снази за све вријеме, док је постојала српска држава. Па и под Турцима закон је одржао своју снагу, разумије се — у цркви. По њему су епископи судили све-

штеничке кривице, брачне спорове и кривице против вјере. А није искључено, да су се понеке одредбе Законика, поред обичајнога права, задржале и у појединим аутономним кнежевинама и областима. На то нас упућују и многобројне прераде Законика. Ове прераде, и ако вршене чак у XVII вијеку имале су осим практичног циља — како то лијепо завршава своју књигу г. Соловјев — „и ту политичку сврху, да пробуди успомену на величину Јустинијанова и Душанова царства, да романтичном сликом некадашњег уједињења свих балканских хришћана улије им истрајност и вјеру у ослобођење“.

Д. Вуксан.

Srbske Básnirky (Antologie. Uspořádal a přeložil *Otto F. Babler.* Samotišky, 1929. Str. 39, 8°.)

Г. Ото Баблер с укусом је уредио једну антологију песама наших модерних песникиња. Антологија садржи песме Ј. Спиридоновић—Савић, Десанке Максимовић, Анице Савић—Ребац, Милице Костић—Селем, Вере Делибашић—Обреновић, Јованке Хрваћанин, Руже Мићић, Верке Шкурла-Илијић. Чешки превод је течан. Издање веома укусно.—

У једном од идућих бројева *Записи* ће донети опширнији приказ.

В.

Исправка. У песми * * * г-це Хрваћанин (*Записи*, IV, ст. 282, ред трећи одозго) стоји „врло сунчан зрак“, а треба „врео сунчан зрак“.

Ур.

(ПОШТАРИНА ПЛАЋЕНА У ГОТОВОМ.)

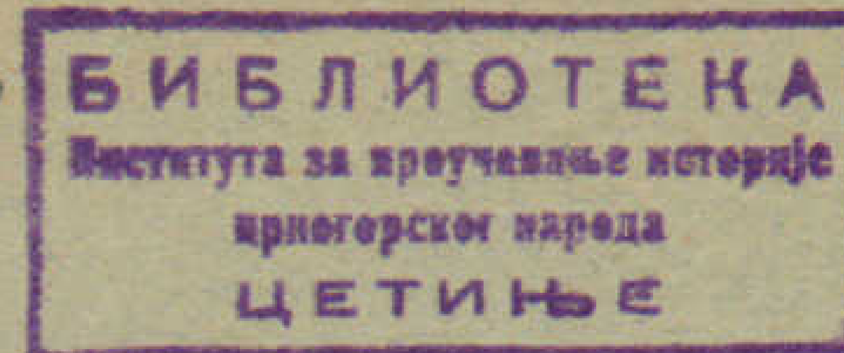

ЗАПИСИ

ЧАСОПИС ЗА НАУКУ И КЊИЖЕВНОСТ

Уредник:

ДУШАН ВУКСАН

Уређивачки Одбор:

ИЛИЈА ЗОРИЋ, РАДОСАВ МЕДЕНИЦА, МИЛАН ВУКИЋЕВИЋ и ВИДО ЛАТКОВИЋ.

Књ. V. Свеска 1—2. ЦЕТИЊЕ Јул—Авг. 1929. Год. III.

САДРЖАЈ.

ЧЛАНЦИ, СТУДИЈЕ И МЕМОАРИ

ПРИПОВЕТКЕ, ЦРТИЦЕ

ПЈЕСМЕ

ГРАЂА ЗА ИСТОРИЈУ И ФОЛКЛОР

НАУЧНИ ПРЕГЛЕД

КЊИЖЕВНИ ПРЕГЛЕД

ПРИВРЕДНИ ПРЕГЛЕД

ПОЛИТИЧКИ ПРДГЛЕД

ДРУШТВЕНИ ПРЕГЛЕД

„ЗАПИСИ" излазе једанпут месечно у свескама од четири табака. Претплата: годишње 100·— дин., полугодишње 50·— дин., тромесечно 25·— дин. За иностранство 130·— дин. годишње. Претплата и рукописи (откуцани на машини или врло читко писани) шаљу се Уредништву „Записа", Цетиње. Рукописи се не враћају.

Власници, за уредништво, И. ЗОРИЋ и В. ЛАТКОВИЋ. Одговорни уредник Д. ВУКСАН.

Штампа Државне Штампарије на Цетињу 1929.

ЗАПИСИ

ЧАСОПИС ЗА НАУКУ И КЊИЖЕВНОСТ.

Књига V, свеска 1 и 2 — Јул-август, 1929.

БОГИЊА ВЛАДИМИРА НАЗОРА.

„Мрак и трње до врхунца среће
Ја ћу знати да ти с пута макнем,
Једном ћу их палицом да такнем
Што све ствара у сјај и у цвеће.“

Љепота је бацила копрену преко лица, да је не види свако. Само они је могу видјети, који је могу јако вољети; много јаче вољети него заљубљеник воли свој идеал. Онда се она јавља на безброј начина и просипа пред нас увијек нова богаства. (Свеједно, да ли смо заљубљени у љепоту као идеал, у неку жену, на којој нико други ништа не види, или у неку пјесму). Онда доживљавамо обиље слика, које се не могу изразити на логичко-математички, него само на пјеснички начин. Виђамо, што око филистра не запажа, што не хвата фотографска плоча. Богатији смо од свих доларских краљева, јер богаство човјеково не овиси нипошто само о доларима, него и о нашем осјећању, а богаство осјећања дано је заљубљенима и пјесницима. Одатле у нашем пјесничком језику и та чудна веза између ријечи „богат“ и ријечи „Бог“. Богат је онај који прима много бога у себе, који обилује даровима духа. А кад доиста станемо пред лице љепоте, онда осјећамо онако, како је В. Назор осјећао: да нам се ваља пети из долине према неким врховима. Увијек ми њу осјећамо као нешто изнад нас што не можемо посве обухватити, јер је толико више од нас, јер је тако божанствено. И свеједно је то, да ли се ради о љепоти као идеалу, или о жени, у коју смо заљубљени или о „Утви Златокрилој“. Ради се само о томе да ли је наша љубав искрена и дубока; онда ћемо сигурно осјетити, као да би у оном часу морали умријети од среће, кад би се могли посвема приближити својем идеалу. — Но плодност наше љубави, наши дарови, наше пјесме и кипови, овисе још и о нашој снази.

И баш ради тога, јер је то све тако дубоки мистериј, треба да се сјете они, који читају пјеснике, а поготово они који пишу о њима: — да богиња љепоте само пред оним спушта своју густу копрену, ко јако и дуго воли, — да је само она љубав плодна, у којој се документира снага — и да је само она благословена, која се с побожношћу и у слободи узвраћа.

У човјеку се бори Бог с ђаволима. У свијету постоји једна Ева и једна Мадона. Ева, мајка земаљског човјечанства, водила је људе

из царства духа у материју, с неба на Земљу. Мадона је поклонила човјечанству божанског Вођу на путу, који људе води преко великог раскршћа у царство духа. Еву је дало небо, Мадону Земља.

А ипак је баш Ева поклонила човјеку јабуку, а син човјечији повео људе преко тешких задаћа физичких и душевних према животу у бесмртности! Но јабука је слика земље, а Мадона над облацима слика је цијелог Свемира. — Јабука је пуна унутарње туге, као и јесен; због тога што води у зиму. А „Госпа од Снијега“ је благословена у својој хладној али вјерној љубави, јер иза ње долази прољеће, које није варка, које никад неће прелистати. Ева нас је повела у радости егоизма, које рађају ратом, глађу, болешћу, смрћу. Мадона показује пут преко жртава према здрављу, животу, сједињењу у духу, спасењу из ропства. Како је Херкул стајао на раскршћу пред двјема женама, тако и данас људска душа стоји испред два лика: један пун слатких ријечи, али преваран, егоистичан и окрутан, а други хладан и озбиљан, али пожртвован и вјеран.

Чини се да је с тим раскршћем В. Назор започео свој пјеснички пут. У његовој првој збирци (*Славенске Легенде,* Задар 1900. г.) једна од првих пјесама прича нам, како је младић Златан кроз трње прогонио вилу Трњину. Она је призвала помоћ Видову и Бог је претвори у трн. Златан се је изранио до крви загрливши је. — А да то није написао тек онако, него је пјесникова душа доиста прошла сама тим крајевима доживљавања, то се види из ових стихова пјесме *Ја вјерујем!...*, која је написана неко петнаест година касније:

„Ја једини, ја ћу
Кроз трње и драчу
До дјеве, што уклета спи,
И љубит јој очи,
И с њом к вама доћи,
Да дивну је видите сви!“

Проблем двију жена и двију разних радости и разних болова јавља се коначно у пјесми *Посљедње издајство,* као неизбјеживи ритам живота, („Лирске пјесме“ 1925). — „Ритмом назива пјесник те стихове вјеројатно зато, јер је осјетио да човјек наизмјенице, ритмички погледа сад према небу, сад према Земљи. Ритмички се измјењују у оба случаја и радост и бол. И то, на Земљу води човјека уграбљена радост и бол као посљедица, на небо жртва (изабрани бол) и радост као награда. Ти ритми су сад већи сад мањи, боље или слабије изражени, но и они се могу лијепо приказати у лику двију жена, како их приказује пјесник.

„Јест! Опет ћу те издати.
Ал овог пута трн ћу један узети
Са плота врта твог.
А када ћу се с Њоме попети
На оне снежне врхове,
Где бели стоје храмови
Високо, над свим стварима,

---------------------------.“

У дитирамбу *Лијепа плава звјерка,* штампаном 1910., нема више младића Златана, који је стекао болно сазнање, кад му је исклизла илузија; у том дитирамбу говори човјек мудар и искусан, који је у својем знању непоколебив. Он својом слободном вољом оставља илузију, кад хоће. Она за њ може бити и лијепа и он јој може бити и захвалан, (као оно у „Последњем Издајству“), али он је њен господар, он ју је надвладао, извојевао своју слободу. Зато дитирамб о „лијепој звјерци“ свршава овако:

„Слободну ја те пуштам... Корачај даље свијетом,
И шибај бичем златним, и гази кобном петом,
И мотри гдје за тобом гомила пјана грца;
Остати ја ћу овдје с бодљиком усред срца
И гледат, тужан, мрк,
За стопам гдје се твојим по равним и брдини
Озвања од вапаја и дими у прашини
Чопора људских трк...“

*

Ђаволи се боре с Богом у души сваког човјека. Човјек је непрестано усред крешева и њему је дано да по вољи помогне Богу или ђаволима. О његовој вољи овиси, како ће се завршити те борбе, ко ће побиједити, с ким ће се помијешати душа човјекова; хоће ли уза скут Бога молити хвале или ће ликовати с ђаволима. — У сваком човјеку прионуо је небески дух уз земаљску прашину; у свему живом на Земљи јест тако. Велика тајна је у том како једно утјече на друго, *како* једно друго преобличује; *како* се за Евиним стопама небо рушило у прашини и *како* се иза божанског Вође човјечанства, кога је његова Мајка породила ради Голготе, Земља усправља према небесима. Јер један и други пут ритмички осцилирају у времену и помијешани су у простору. И ми не разликујемо у највише случајева бол од бола, радост од радости. А двије врсте свадба постоје и двије врсте крстова. Посвуда свадбе, посвуда крстови, посвуда борба Бога с ђаволима. Једна те иста борба преобличена у милијуне облика, борба прекаљена милијунима падова, милијунима усправљања. — Људи често и не помишљају да су небо и Земља једно другоме посвуда тако близу. Знаду то боље многи пјесници: они знаду да се Ева и Мадона често налазе у истом лику, но да их људи не разликују, да колебају сваког часа између једне и друге. Мудрост људска је у том да их човјек научи разликовати: двије у једном. — У том распознавању и одабирању, које на цијелом путу, с неба на Земљу и са Земље у духовни свијет, ставља пред човјека нове задаће, изненађује га новим загонеткама, — Назор је пошао даље од других пјесника. Зато он тако често, кад има пред собом земаљску жену, гледа у њој небеску; кад помишља на небеску, он је тражи на Земљи као земаљску.

Започело је то с оним наивним дјетињим усkликом, кад га је прва жена одушевила својом љепотом и кад су га велики људи запитали, ко је она: „Знам! Хелена, жена краља Менелаја из Шпарте“. („Приче из дјетињства.“) — Наставило се то, кад се пјесник сред своје небеске љубави наједном сам открива како гледа у земаљско („Мистик“).

„Цвијеће сунчано ја сам само брао
Досад путем својим. На дну моје зјене
Бјеше крута свјетлост, као да сам пао
Са висина сјајних у крај плаве сјене.

Слушао сам само шумор морске пјене
И јасена што ми изнад главе цвао;
Тајни говор ствари затравио мене:
Све бих људско био за р'јеч вјечну дао.

Охоле сам молбе пут небеса слао
И чекао милост. Све, што овдје вене,
Прогнаник с висока, ја сам презирао.

Али глас ме људски од сна мутна прене
— Ја сам мистик био, када нисам знао,
Што све дати може љубав једне жене."

Али и то обраћање земаљскоме увијек је у знаку тога, да су посвуда двије жене у једном. Књига *Пјесни љувене,* из које је узет горњи сонет, пуна је доказа, да пјесник и онда, кад своје очи упире у ону земаљску, виђа Ону небеску. — В. Назор не приказује однос човјека према Богу и према ђаволима само у малом, у тренуцима, у појединим приликама, — него и кретање тог односа у току развоја Земље и човјечанства. У кратком сонету он приказује судбу човјечанства од оног часа, кад је идеал човјечанства била румена јабука заводничке Еве, па преко падања у таму и преко обрата идеала на голготском брду, све до свитања зоре нових сазнања о духовном свијету, новог видовитог гледања надчулних бића. Или како пјесник у слици назива такова сазнања: до оне Мајке божанске, којој се јабука претворила у бијелу груд из које непрестано притиче храна земаљским људима. Нама се чини као да се пјесник игра, а он нам у слици казује причу о путу од дрва сазнања до дрва живота. Посве једноставном сликом он то казује: сликом јабуке, која доводи до материнства. Сликом, која се може примијенити на сваку најобичнију жену, а ипак нас с највећом лакоћом нука да је примјенио на цијело човјечанство између Еве и Мадоне. „Јабука" се и зове тај сонет из циклуса *Чаробњакови сонети,* („Лирске пјесме"):

„Златним устима младо сунце пије
Магли ноћној вело раздерато.
Насред мора галебова јато
Не знаш, да ли плаче, ил се смије.

А ти спаваш и не мариш за то.
На дојкама држиш руке двије,
Докле ти се као круна вије
Око чела дугих власи злато.

Јутарња се размахала слава.
Вали шуме, и пјевају звуци.
Кроз твој прозор трак се сунцу врелу

Хитар краде, — сјајан обасјава
Плод, што ноћ га остави, ту б'јелу
Јабуку у твојој десној руци".

Баш у том сонету се види како је у пјесми, као у животу помијешана слика Еве са сликом Мадоне; а из осјећања, која трепте у пјесми наслућује човјек како и оно ноћно збивање крије у себи нешто што треба човјеку. . . . . И ноћ човјечанства има своје плодове, који су доиста плодови, корисна храна, врело извјесних снага, — ако се исправно схвате. — Мистериј мијешања добра са злим је у том, што добро у борби са злом, иако преко мука и жртава, стиче нове снаге. Човјечанство је као дијете кога је Бог водио, а онда га пустио да се бори само с отпорима, да ојача, да отврдне, да се оспособи, да само себе води.

*

Душа је човјечанства као један велики пјесник; и она у исти час виђа и небеско и земаљско. И кад је човјечанство ишло за Евом, и онда је гледало у Богињу. Лик Богиње се мијењао, но њена божанска садржина остала је иста. Људи су се привијали уз Еву, а Богињи су градили храмове, приносили жртве: два култска чина, који заправо у слици представљају оно, ради чега је човјек и послан на Земљу. Цио живот Земљин гради се храм тијела човјековог, цио живот Земљин изаткан је као крвава чипка од жртава — Богиња се једном називала Истар, други пут Исус, а трећи пута Диана. Она је увијек означивала једно биће из домовине човјековог духа, за којим човјек крај свих Евиних чари, не престаје чезнути. На крају и сама Богиња пролази кроз земаљско рођење, рађа се у лику земаљском као Мадона, и то људе наводи да је на крају посвема помијешају с Евом. Али с друге стране је та жртва помогла и земаљској Еви, да се уздигне натраг у висине небеске Богиње. И док су људи Мадону све више гледали само у земаљској жени, док су свој култ свели на писање сонета и самоубијства из самокреса пред „божанском" женом, дотле је божанско у Мадони опет стало да се пење; најприје скривено по спиљама, онда штовано по сјајним црквама и коначно рођено у грчевима у људским душама.

И Богиња је имала своје раскршће. На једној су је страни људи, који су гледали горе, на светим осјећајима подигли из спиље; на другој су је страни они, који су гледали доље, наоружали, гурнули у спиљу, осиромашили до голотиње. И путем горе и путем доље, она је по хиљаду пута умрла и по хиљаду пута ускрснула. С људима и у људима је умирала и васкрсавала.

У вријеме, кад је живот људи на Земљи много наликовао на живот у спиљи и кад су Земљу напунили паклена бука, шумови, прасак и дрека — у то вријеме се рађа једна пјесничка душа да нам објави: „Не она није мртва, — Богиња живи! И никад није била љепша, него данас. Ја је гледам у хиљаду сјајних ликова и ја ћу вам је показати. Она је толико небеска и божанска, колико само може бити. Посвуда је пратим, свагда је чујем, увјек је назирем кроз прозирну маглицу. — Она живи, доиста живи ту међу нама на Земљи. И ја само чекам час, да јој станем лице у лице, да јој приђем посве близу, да уђем у њен храм!"

Тако пјесничка душа трепери између неба и Земље; она види и небеско и земаљско, она зна, како се гледа видљиво а како невидљиво; она чезне за тим да споји једно с другим на хармоничан начин и она би хтјела да каже оним сиромашним душама, које ништа скривено не виде и не чују, да је сања збиља, а насупрот, да је земаљска збиља већи сан од сваког сна. Али људи су највећим дијелом толико изгубили сваку видовитост и свако разумјевање за пјесникове доживљаје, да више не схватају вјерност те душе Богињи, да више не могу ни помислити, да би доиста постојао невидљиви храм, пред којим куца и моли пјесник. Они мисле да је то све фраза, да су то само неки орнаменти; да нема такове вјерне и дубоке душе, која би толико могла чезнути за идеалом, толико топло љубити идеал, те би се у њу могло излити богаство божанске милости и у њене слике путем пјесничке инспирације запрести чаробну, загонетну истину.

Али пјесник зна, што зна! Он је доживио Богињу. Она је толико љепоте расипала по његовим путевима, да је њему било смијешно све оно, што га је као руг и буна запљускивало из сувремене људске културе. И можда је баш и била тајна снага Богиње у тому, што је она долазила из незнаног, невидљиввг свијета; као што и чар жене, у коју смо заљубљени, бије из неког, другим људима невидљивог, свијета. Снаге душевног заноса спајају заљубљену душу са свијетом, из кога она потиче, а доживљаје у том свијету душа цијени макар и подсвјесно, више од свега земаљског.

Још као дијете читао је В. Назор књиге о боговима и јунацима. У жарка поднева свога дјетињства виђао је у маслинику свога оца богињи Атену („Маслина"). Цијело му је дјетињство пуно доживљаја у којима му прилази Богиња: увјек у новим ликовима и увјек с новим даровима, како је то описано у пјесми *Бесмртна:*

„Знадем је! — Древна је вила
Ил дух, што се открити не смије;
Жена је бар, што на чесми је
Вјечности бесмртност пила.

Кол'јевци мојој је стигла
И соком цвијетова ме опила,
Сунчевом крвљу ме шкропила,
Мјесецу на виме дигла.

Она — то, не бјеше сан! —
Кроз воћњак је са мном се шуљала,
Зипку ми на крушки љуљала
Читав је прољетни дан."

Даље се у тој пјесми прича како је вила пјесника научила „зв'језда и птица и цвијећа говору", како је за њ писала приче по пијеску. Све, што има пјесник, од ње је:

„Не знам од чеса сам ткан;
Ал она је душу ми ткала
Што љепше, и живот ми дала,
Што не знам, је л' јава, је л' сан."

А ипак, она му се не смије посвема открити, посвема му прићи. Он жали у својој чежњи за њом готово већ и то, што је она бесмртна, што није земаљска. Али крај свега тога осјећа, да га она све јаче воли, да му сиједе власи броји и да га дозива и плаче од очајне чежње:

Иде неминовни дан.
Ал очи ми не виђе, драгане,
Руке ми не такну лагане...
И све ће проћи ко сан."

Неко десет година раније него је настала та пјесма, опјевао је В. Назор однос свој к Богињи на друкчији, директнији наћин. У пјесми *Бесмртна* нам понајвише прича о њој; у циклусу *Пред храмом* (1901.—1902.) он разговара с Богињом. У посветној пјесми, којом се не посвећује Богињи само књига („Лирика", 1910.), него и живот пјесников, читамо ове крупне ријечи:

„Што тражиш јоште од мене? Зар нисам
Све, све ти дао? — Све цвијеће своје
Млађане баште, све чаре живота
Посветих теби .... нијесам ли младост,
Веселу младост жртвовао теби?

Охоло боштво, ја већ дуго спремам
Пут, што ће тебе до мене довести.
И усна моја још је нетакнута,
И срце моје нијемо, затворено,
И душа моја ником откривена.

Све, све што живи и сања у мени
На тебе чека... Пред дворима мојим
Све пламте зубље и бренцају пјесме,
С олтара мога, ко мирис са цвиета,
Тамјан се диже у твоје висине."

И дубоком и искреном надом и свечаним тоном завршава пјесник свој зов:

„Ој, дођи, дођи! .... Младости сам своје
Све цвиеће росно просуо по стази
Којом ћеш проћи ...., охола и лијепа
Богињо, реци, кад ћу, кад ћу моћи
Угасит зубље пред дверима својим?"

Ријечи су тако искрене, те осјећамо да то није смислила фантазија, да то није орнамент, него да то пјесник озбиљно мисли. Небеску Богињу он тако јасно доживљава, да је тражи на Земљи. Та Богиња је за В. Назора у првом реду судбина, животни роман, а тек у другом реду слика сазнања о духовном свијету, доживљавања невидљивог свијета, улажења душе већ за вријеме земаљског живота у оне крајеве, у које иначе човјек може продријети само преко прага смрти. И ко не би уочио тај пјеснички роман, тај не би ништа могао разумјети ваљано у Назоровој поезији, јер онај почетак посветне пјесме није фраза: цио његов живот, све његове сање, сва

његова дјела, посвећени су њој. Посвуда је у позадини њен лик, она се метаморфозира, како се је метаморфозирала у повијести човјечанства, но она не нестаје. Она је стожер водства пјесничког, како је стожер водства човјечанства.

У три разговора с Богињом, у три молитве пред храмом излаже нам пјесник свој однос према Богињи. Мјешавина небеског и земаљског, небески лик Богиње и људска топлина пјесникових чувстава спајају се и разликују на тако савршен начин, да се и читаоцу, кад ушчита такву пјесму, (ако може да доживи дубља чувства), мора учинити: „Гле, по први пута ме сада један модерни пјесник доводи у близину правог божанства". У обратном смислу у збирци Пјесни љувене, које су управљене земаљској жени, толико осјећамо лик Богиње да видимо очито: „Пјесник се може на час изневјерити свом идеалу, Богињи, но то је само привидно. Богиња толико испуњава његову душу, да он ипак посвуда мора гледати Њу".

У првој од три молитве пред храмом, пјесник удара алком по вратима храма приносећи жртвене дарове. Но храм је нијем. Поклоник очекује да ће његово поље оног часа постати родно, кад Богиња пређе преко њега:

„Проћ ћеш кроз моју шуму и пољану
Прољетни ко ћух, као шкропац нагли,
Ко потрес ноћни, од којега вруци
Кључају, коса љуља се и руши.

И тад ће поље проклијати, њива
Уродит, шума трест ће зелен крошњом
Ко лавић гривом, а у тврду кршу
Свјежа и бистра врела зажуборит".

Но Богиња тражи прије свега жртву, и то не мирту, лавор, вино и грлицу, — дарове, које доноси пјесник, — него жртву од суза и крви, живот душе: сање, поклике, жудње, плач и трзаје. Он схвата жељу Богиње и он обећава све:

„Све ћу ти дати! Твој ће поглед продријет
Ко нож ил зрака у дубину срца,
Што сваком крвљу — ево, сличим груди,
Те прво реже, Богињо, цртало.

Мирише слатко у ибрику вино,
Ловор је росан, грличица гуче:
А срце ово, ко цвијеће мирисе,
Све пјесме своје пред тобом извија".

Богињу видјети оком у око, како видимо земаљске људе, то је пјесникова велика тежња. Но она је све даље, што он више за њом чезне, што је с више дарова обасипа. Пред њим измиче Богиња како је измицала пред човјечанством, но тим већа постаје његова љубав и чежња, тим дубље надање и вјера. — У почетку, у првој молитви он може још да опипа тај храм, једини данашњих дана, у којем још има једна жива Богиња. У другој пјесми пред храмом, мрачи се око храма. У сумраку

се тужно оглашују пјесме, што дозивају Богињу. У болном монологу прича пјесник како Богиња прислушкује његовом гласу и како јој се чини, да јој од свих јунака и пјесника, које је пољубила у чело, ниједан није принесао толико бола. И она би очито у том часу отворила врата — пјесник је на том мјесту застао у очекивању — но онда се догађа нешто ненадно: сунце запада, визија покоља се јавља, море — та слика колијевке живота — налик је на велику груд рањеног јунака, а храм се упалио и гори. Читајући ту пјесму видите разне пророчанске визије из прошлости и будућности. Видите конац друге периоде пјесниковог стваралачког живота, отприлике оно доба, кад је провео последње године у Каству, и сценерију тих дана: покоље великог европског рата. Видите доба, кад су богиње умирале у хисторији човјечанства, вријеме које би се можда најбоље могло маркирати пожаром ефеског храма. И пјесник доиста описује у пјесми срџбу Богиње због тог пожара, као да храм није упалио огањ Сунчев, (из описивања у пјесми могао би се пожар и тако протумачи), него као да га је подметнула рука Херостратова. Или можда је храм плануо и од огња жудње пјесникове, која није била довољно чиста и која је због својих земаљских жеља разорила небески живот — храм божанства. На то би се могло помислити на основу ове строфе:

„Крвава, страшна, да погледом својим
Уништиш јадну ову душу, да ме
Ко сламу ватра прождреш, да ме казниш,
Умориш да ме истом жудњом мојом!

Ој кобна ватро, од које изгарам!
Ој слатка смрти! — Сунце, које тонеш,
Кад гранеш сутра, ти ћеш мене наћи
Спружена, хладна на стубовима овим".

Завјетом свршава друга пјесма. Трећа молитва пред храмом слика је ноћи и умирања. Пјесник остаје вјеран Богињи. Све ноћне страве, сви језиви гласови, јављају се око њега, остављеног ноћној тами и самоћи. Сви мртваци прилазе, сва гробишта се шире наоколо. Коначно и мјесец тоне. Још само срце куца у пјеснику, као једина тачка живота у ноћној тишини. Храм плови, као лађа утвара, по мртвом мору кроз таму! Но онда долази наједном изненађење: шум крошања на истоку, јутарњи вјетар, свитање.

„За гором свиће. Први траче, први
Жаморе! Ја вас славим, благосивљем...
Утјешен, спашен, сретан и прегнутљив,
Гле, руке дижем; кличем: Зоро! Зоро!".

Најљепша и највеличанственија слика, коју можемо доживјети у природи сваког дана по једном, приказује нам смрт и ускрснуће: запад и излаз сунца. Пјесник осјећа тачно, што говоре слике, сва његова душа у њима живи. И сама та слика запада и сванућа не би дала пјеснику с Назоровом душом, да било када и било гдје заборави на ускрснуће. И Богиња у пјесмама Назоровим, као и она у

хисторији, умире и ускрсава као и сунце. Она се поново јавља у лику Мадоне. Прва такова слика налази се у три посљедња дијела циклуса Планинске пјесме. Тамо је приказано још нешто: јутарња слава се наједном обраћа у вечерње свјетло. Цио дан је трајала борба уз олују и вирове. А онда иза пуне побједе долази мир и приказање свемирске Богиње, која обухвата и Мјесец, звијезде и Сунце, које се родило у Мјесецу, (као одсјев):

„Велебна, сјајна из морског вала,
Св'јетло док вечерње мрије,
Очију пуних блиставих суза,
Просутих коса, склопљених руку
Приказа увис се вије.
... Диже се, а бојно поље
Блиједи, и крвца тамни;
У танкој копрени плавој
Гасе се одсјеви пламни.
Диже се. Тјеменом небу
Кристалне сводове тиче,
Под петом млађак јој сија,
У оку зв'језда јој ниче".

Даље се лик Мадоне развија у Низи од корања, он се у неким пјесмама још слијева с ликом Богиње, но у главном он остаје високо свемирско биће, а пјесникова људска душа се том бићу приближава преко прочишћења. Он описује и ону Богињу, која се претворила у земаљску жену, но он никада не заборавља оно небеско у њој и све падање, све губљење Богиње на крају је ипак у његовим дјелима само припрема ускрснућа. И *то* је тако особито код пјесника Назора и судбоносно, што он доводи читаоца до сазнања, да је она Богиња из старих предкршћанских времена исто биће с Мадоном, само иза извјесних метаморфоза и жртава. Однос неба и Земље, пут човјечанства с неба на Земљу и натраг са Земље на небо приказан је у многим испреплетеним сликама. Одатле оно „Млијеко Мајке Послиједње" у циклусу „Cantica vespertina", одатле спајање колијевке и гроба у посљедњим пјесмама пуним очекивања новог живота у смислу онаквих метаморфоза, какове су изражене у сонету Јабука.

Но уз метаморфозу Богиње везана је и метаморфоза свијести и чула. Људска свијест била је некад сањарска и схватала је све у сликама. Чула су била духовна и замјењивала су оно, што данас спада у области невидљивога и незамјетљивога. Онда се је свијест обратила према скрутнутој Земљи и својим земаљским очима стекла земаљска сазнања и будно логично мишљење. То будно логично мишљење није наравно са својим земаљским очима више много знало о Богињи, оно је могло видјети готово увијек сашлу Еву. Поновно видјети Богињу може човјек само помоћу духовног ока, небеског осјетила, које је он изгубио, но које се може поновно стећи и које се развија међу осталим и мишљењем у сликама. (То о двије свијести Назор не изриче овако на логички начин, но цио његов однос према Богињи, невидљивој и духовној, слика је тога губљења видовите свијести и заборављања њених искустава, те онда поновног присјећања на та искуства и поновно стицање сазнања о другим свјетовима). Једна свијест може постојати крај друге, једна може да помогне другу, да употпуни њено схватање свијета. И само онај, ко постигне да у његовој свијести живи непрестано једно схватање уз друго, може да рачуна на стално свјетло сунца у својој свијести, ма каква се тама простирла око њега. То свјелто је одсјев, као оно Мјесечево, али је ипак и право Сунчево свјетло. У тој слици приказана је чињеница да се и дух људски упаљује у току развоја човјековог. Само је дух најприје одсјев, а онда и све веће самостално свјетло. Та метаморфоза свијести посвема је сродна с метаморфозом Богиње, која је сашла на Земљу да се оданде дигне до висина Мадоне. И Назоров пјеснички живот прошао је те етапе развоја човјечанства. Он је једна слика тог развоја. У најранијем добу постоји за њ само реалност сна и оне збиље, која се може доживјети и изразити у сликама сна. Касније почиње пејсник будном свијешћу гледати на своја доживљавања, која се онда опет све више шире и коначно продиру опет са Земље у свемир. Из првог доба потичу пјесме Пред храмом, а из другог пјесма Бесмртна. На крају долази још једно треће доба, кад будна логичка свијест баца још више свјетла на загонетне доживљаје видовите сањарске свијести, кад се она тим доживљајима још више чуди, али их још не разумије. Према том времену нагиње Утва златокрила, која и почиње чуђењем:

„Тко ми једном шапу причу ту сунчану,
Што ми сада златна на папиру цјета?"

Још изразитије се то истиче у пјесми Бијеле ноћи, у којој се пјесник обраћа Богињи призивајући и благосиљајући оно посљедње, што му је од ње преостало:

„Ја не знам,
Од чега је то, што ме хвата:
Од тебе или од те бијеле
Маћије ноћне, — ал мени је сада
Ко у р'јеч да сваку ти пада
Са мјесеца трун
Што сребрно гори,
И све, што ти не знаш ми рећи,
Тих валова шум,
У твоје се плетући р'јечи,
Да збори".

У „Причама из дјетињства" описује пјесник сам себе и свој начин доживљавања и тако донекле тумачи и путеве свога пјесничког стварања. — У то вријеме је његова чежња за сазнањем невидљивог свијета, за сусретом с неким божанским бићем допрла до врхунца. И да његова вјера није била тако необорива, његова чежња би га довела до очаја. Али је иза посљедњег напора коначно дошла одгонетка: прозирање Свемира. Он полагано покушава ући у храм, који је Богиња цијелог његовог живота тако рећи градила из његових

ријечи. У „Пјесмама о четири арханђела“ (1925—1927) продире будна свијест пјесникова у свијест снова. Уз друге пјесме и пјесма Нови свијет приказује нам то поновно отворено небо:

„И ја сам дуго постио и плако
У мраку. — Док ми глад и студен пили
Крв, сви су моји дитирамби били
Крикови, да бих страх из душе мако.

Ал патњу своју благосливљам сада.
У празне жиле са висока пада

Крв нова: с неба нови сјај се точи.
И нови св'јет сад виде моје очи“.

Не ваља помишљати да се тако једноставним сликама, пуним противштина, као што су слике Еве и Богиње, може приказати потпуна истина. Могао би ко узети једноставно да је Ева зло, а Богиња добро и заузети у животу став с Богињом против Еве. То би наравно водило до несхватања живота, јер живот је пут, који постепено губи Богињу и добива Еву, а онда постепено оставља Еву и стиче Богињу. Али тако, да једну у другу претвара и тим боље, што при том остане мањи остатак. Свака од њих има своју задаћу, свака од њих је мајка, свакој од њих треба да будемо за нешто захвални и у сваком часу треба да пазимо што се баш тада од нас тражи. Друкчије су наде и друкчије задаће љета, а друкчије зиме, могло би се рећи у слици, јер хисторија развоја човјечанства има своје љето и своју зиму. Не ваља зими заборавити на прољетно сјеме, а љети на зимску заиру. Кад се човек обрати земаљском животу, ваља да не заборави, да је и небо ту, а кад се обрати небеским идеалима ваља да не заборави, да је и Земља ту. Јер у човјеку су спојени небо и земља и њих не треба раставити него тако провести путем метаморфоза, да се земаљско прочисти до небескога, како се је небеско спустило до земаљскога. Борба између добра и зла иде о пут, о начин претворба. У разним ликовима Богиње, која је јунакиња Назорових главних дјела, приказује пјесник куда све Богиња сиже, што нам све пружа у разним приликама, каква је у разним часовима развоја. Сад се јавља у тренутку, кад је далеко зло од добра, а онда опет, кад се зло и добро помијешају и више се не може распознати земаљско од небеског. Нарочито тамо, гдје нам пјесник не приказују садржину Богиње, него пут њеног развоја, нарочито тамо, има часова, кад је Богиња: и она, која је срушена с неба, и она, која заводи на Земљи. Као душа људска, која нам се чини, (јер не знамо ко је све у њој помијешан и ко се све у њој бори), и као заводник и као жртва заводникова! То је силно важно за разумијевање пјесништва, као и за разумијевање живота: *да схватимо јединство у разноликости и да схватимо разноликост у јединству.* У том је умјетност сродна са свим што живи. Како цио храст у својој разноликости мора тежити према стварању маленог жира, како сваки жир мора тежити да се развије у широки храст, тако свака умјетнина у својим појединостима мора тежити према цјеловитости, а свако умјетничко дјело мора бити клица нечега широког, клица многих појединости. Све станице на путу од једног до другог могуће су, но животно умјетничко дјело требало би код идеалног умјетника да има своју сјеменку, свој развојни пут и своје плодове. Животно дјело В. Назора то има. И баш ради тога и онда, кад човјек не зна да доживи све тајне, које се крију у појединим његовим дјелима, на поглед цјелине онога, што је он створио, мора да наслути у њему необичног умјетника, који на идеалан начин цјелином свога животног дјеловања приказује у слици како све, што умјетник ствара, мора бити живо, органски повезано и цјеловито.

Сјеменка његових умјетничких дјела јест „Живана“, митски еп, који готово нико више не зна и нигдје се не може добити. У том епу има клица свега, што је Назор касније у дугом низу година створио. Управо човјека задивљује, кад испита. колико је и посвема малих пјесмица у клици већ споменуто у „Живани“; било да тамо човјек нађе исте необичне изразе, који су у тој књизи — јајету, ако се тако смије рећи, било да нађе исте слике, које су касније разрађене. У Живани је клица садржаја и клица пута и клица борбе. И што? и куда? и како? речено је у њој, но посвуда нас прије свега задивљује богаство садржине. — А што је најчудноватије, у „Живани“ је крај свег тог обиља и богаства изражена нека управо дјетиња једноставност. Онако, како је јаје једноставно, кад га површно погледамо, кад посматрамо само каотичну твар, пуштамо с вида силе, које се невидљиве и свемоћне крију иза твари. Тек кад човјек ствар дубље погледа, кад Живану доведе у везу с прегледном сликом цијелог пјесниковог живота, тек онда почиње наслућивати да су у Живани замршене форме неког ембриона, које су у почетку тешко разумљиве, јер ко да се досјети да се у некој ембријевој бадрљици крије заметак људске ноге! А ипак је тако. И већ се с доста мало труда може наћи да је тако. Али ствар се наравно мора погледати с те стране, да се човјек о том увјери.

Ево у чему је основа „Живане“. „Живана“, Богиња „Жива“, слика је живота у опће, живота у природи, али и оног духовног од кога потјече живот. Непријатељи живота зли су богови, они који живот хоће да употребе у своје егоистичне сврхе. Цио еп је приказан тако, да почиње с јесењим умирањем, с часом кад зли бози спремају зиму, ледене куле и ропство Богиње Живе. Затим је приказано, рекао би човјек, у Момиру умирање плодне сјеменке да никну прве клице у прољеће, које се разрасту у дебло и коначно почивају под чаробним покривачем цвијетних Гроздова (Гроздана). Уз много појединости приказана је борба добрих и злих Богова о живот на Земљи. Тај се јавља у своjем новом бујању, у часу кад је Живана спашена из ропства. Она опет живи, опет се кити зеленим пасом и сјајном круном, око ње опет из врела и шума пјевају вилински гласови. Два бога, два јунака с огњеним стријелама, Јарило и Стојанбог, („Сунчана ждрака“, како га назива пјесник), спасли су

Богињу, т. ј. сунчана топлина изазвала је живот. На концу епа приказан је Дабог, т. ј. оно од јесени, што људе дарива, што им даје плодове, добри Бог с којим у плодном браку живи Живана! Ту се пјесма затвара у круг, стабло опет доноси сјеме, које у својој крутости, непомичности сјећа на зиму. И посљедње двоје дјеце Богиње Живе, Златокос и Каица, налик су на те зимње доживљаје. Они су дјеца хладних прстију, на њиховим устима трепери цјелов бабе Моране, они успављују своју мајку на лежају од сувог лишћа.

Усред епа има још пјесма о Сувиту, пјесма, у којој се приказује средиште свих тих згода и незгода, отац свих тих богова, хероја, вила и људи: Сувит или Свантевид, Змај Огњени.

Тако је ето започео пјесник Назор свој књижевни рад једном књигом, која је крцата животом и истином и која нам дочарава Богињу најсадржајнију и најједноставнију, Богињу, према којој и сам пјесник изгледа само као једно херојско дијете. Ријечи, којима свршава Приступ Живани, доиста звуче као пјесников животни програм, кога је он вјерно и одржао:

> „Такво је стабло, о којем ћу пјеват вам, земници: плодно
> Прастаро стабло, што вијек новијем вријежима пупи,
> Што рајске плодове носи! Причат ћу о њег'вом вјечном
> Цвјетоносју и нуђат вас плодом, што омили истим
> Рајницим сред бielог Нава".

(Наставиће се.)

Д-р Ст. Жупић.

МОТИВИ ИЗ ЛЕГЕНДЕ О НЕВЕРНОЈ ЖЕНИ У НАШИМ НАРОДНИМ ПЕСМАМА.

Мотив о неверној жени је распрострањен у многим књижевностима. Њега у изразитој форми познајемо у немачкој, пољској па и нашој, српској, књижевности. Овај мотив је, по свој прилици, дошао с Истока у европске књижевности. Чак је врло вероватно да смо ми, као спојница истока и запада, у овом пренашању имали извесну улогу посредника. Али доказивати ту тезу није задатак овога чланка[1]). То остављамо за другу прилику. Наш задатак је овде да укажемо сасвим сумарно на трагове тога мотива код нас. Зато ћемо од страних обрада овога мотива узети само најизразитију и најкитњастију од њих, немачки средњевековни спев о *Салману и Маралфу.*

У нашој књижевности овај мотив представљају, у колико знамо, рукописна приповетка из 14 века *О премудром Соломуну и његовој жени,* њен популарни облик, народна приповетка, *Једна гобела у као, друга из кала,* и неколико наших народних песама.

[1]) Овај чланак је одељак из повећег рада о мотивима наших народних песама.

Немачки еп и наша рукописна приповетка састојали би се у овоме.

Немачки еп[1]). Краљ Јерусалима, Салман, одвео је лепу Салму, кћер индиског краља. Краљ Форе, с оне стране мора, подиже велику војску противу Салмана, јер су му казали да му његова жена може бити достојна краљица. Рат се свршава поразом Фореовим. Он сам би ухваћен, али не и убијен, како је саветовао Маролф, заставник војске и Салманов брат. Зарobљеног краља предаде Салман на чување својој жени, и ако се Маролф томе противио, јер ако се „слама метне близу ватре, врло лако се припали".

Помоћу чаробног прстена, придоби Форе њену љубав, па се и ропства ослобађа, обећавши јој после пола године послати певача који ће ју њему довести. Чим је нестало зарobљеног краља Моролфу је јасно ко је крив. Салман, тип слапчине и наивног човека, ипак не верује у то. По уговореном знаку, и у одређено време, даје певач Салми, за коју је дошао, чаробну траву, од које се умртви. Лукави Маролф верује да је по среди чаролија, па излива краљици растопљено злато на руку, да би се уверио, а ипак бива преварен. Салман, напротив, верује у њену смрт. Петог дана ипак се сви увериše да је краљица заиста одведена. Маролф иде да ју тражи, и после седам година тражења, и многих пустоловина, долази прерушен као хаџија на Фареов двор. Маролф би најзад од краљице по песми препознат, али побегне и поред свих препрека, показујући при том невероватну окретност и препреденост.

Дошав у Јерусалим спрема Маролф са Салманом велику војску, да би повратили краљицу. Кад су стигли на домашај непријатеља, остаје Маролф с војском у шуми, а Салман преобучен као хаџија иде на Фореов двор. Препознат од краљице би затворен у собу, одакле ће, кад се Форе поврати, јер моментално није код куће, моћи да види и нежне сцене између Салме и Форea. И поред заузимања Фореове сестре, која је готова да Салмана ослободи, и да бежи с њим, треба он да идућег дана буде погубљен по савету Салмином, и то, по његовој властитој жељи, у близини шуме, у којој се сакрио Моролф са војском.

Пре него ће бити погубљен замоли за дозволу да може дирнути у рог. И тому би дозвољено, и ако против краљичине воље, јер она слути лукавство. На звук рога, као на уговорени знак, долети Маролф с војском. Форе би обешен, а земља опустошена. Салма придобије Салмана обећањима, те јој овај опрости, и ако Маролф хоће да ју погуби. Враћају се у Јерусалим.

По шеми спевова ове врсте ствар се још једном понавља, али нешто измењена и много подвала и са шарених авантура.

Наша рукописна приповетка[2].)

[1]) Friedrich Vogt: Salman und Marolf, Halle 1880.

[2]) Миливоје Башић: Из старе српске књижевности, стр. 48, Београд 1922.

Премудри Соломун, Давидов син, који „провођаше блуд са женама царским“, ожени се по савету очевом и узе „жену лепшу од свега света“.

Чувши за њену лепоту, сазове кипарски цар „своје цареве“ и обећа „много имања“ ономе ко му је доведе. „И нађе се један исполин“, који скупи драгог камења, бисера, злата и драгоцености „које човечији ум не може замислити“, па однесе у Соломунову земљу и све то продаваше као трговац. Занесена драгоценостима — јер ће јој нови муж саградити „палату да се звездама игра“ — пристаје она на бегство. Онда јој „исполин даде биље, и она умре“

Соломун се зачудио њеној напрасној смрти. „Опалите јој дланове, заповеда он, да не учини дело које ми отац Давид рече“. Овај је, наиме, био противан женидби са тако лепом женом, јер лепота ипак „чини неприлична дела“ -- тако резонује Давид.

Кад ништа не приметише, положише је у гробницу од које је исполин већ имао кључ. Овај дође ноћу, „напоји је биљем и оживе“, па је „унесе у лађу и даде цару кипарском“.

Тражили су је свуда, али узалудно. Напокон би откривено њено пребивалиште и одаслат један посланик с рукавицама од драгог камења, да се увери о томе. Он позна царицу по опекотинама, јер је ова, желећи да купи рукавице, показала руку, па то јави Соломуну. Овај „сабра сто добро наоружаних људи и доведе их у земљу кипарску, правећи се као да су људи тога цара.“ Друштво остави пред градом „који се звао Сеоф“, а сам уђе у град. Царица га позна, призове и сакри. Њен муж није био код куће, а кад дође „узе је за плећа и заигра се с њоме“. Сад му она одаје Соломуна и моли да га погуби, али да не говори с њим. „Ако ли ти рече до четири речи, заиста ће он тебе погубити“, уверава га она. Цар, напротив, разговара с њим и затвара га у тамницу, јер би овај, каже, са њиме тако урадио кад би му допао шака.

После тога хоће да га обеси, опет по Соломуновом савету „о велики дуб у пољу, да свако види да је Соломун погинуо“.

Уз неколико рефлексија, које иду на то да покажу Соломунову мудрост, доведоше га под вешала. „Дај ми, брате, трубу да потрубим на смрт, да ми је драго“, захтева он. Кад му дадоше „осмогласну трубу“ засвира он три пута. На глас трубе, као на уговорени знак, дођоше журно наоружани војници, те ухватише цара и царицу. Цар га замоли „за слатку смрт“, и он му „пусти крв на све жиле“; царицу, пак, растргоше на „фаријам“ и освојише земљу кипарску.

Народна приповетка (Једна гобела у као, друга из кала)[1]) не показује битних одступања која се не би могла лако објаснити карактером и начином постојања *усмене* књижевности, па ју и нећемо препричавати.

[1]) В. Јовановић, Антологија нар. приповедака, LXV, 182.

У однос наше рукописне, односно народне приповетке, и немачког спева о Салману и Маролфу не можемо овде улазити. Ми држимо да је то у ствари једна иста легенда и полазимо овде с те претпоставке. Да то докажемо на овоме месту недостаје простора.

У нашим народним песмама овај мотив репрезентује она дуга, десетерачка, врло позната песма, *Бановић Страхиња*[1]), и њена по свој прилици старија редакција, *Страхиња Бановић*[2]), из бугарштица. По сећању на ове песме састављено је још неколико наших народних песама са готово истим сижеом, али оне за ову прилику не дају никаквих важнијих података.

Народну песму о Бановићу Страхињи, као врло познату, нећемо препричавати. Ми држимо да је она, као и све варијанте, одјек легенде о Соломуну и његовој жени, да су управо отргнути и епски одевени и прерађени мотиви те легенде, и да су ушли у песму преко њеног популарног облика (Једна гобела у као, друга из кала).

Доказивања се, нажалост, и овде морамо одрећи, јер то би захтевало мало дужу дискусију. Зато је и наглашено да је реч само о сумарном скицирању.

Одмах уз мотиве из „Бановић Страхиње“ стоји неколико песама у којима је исти предмет, невера жене према мужу. Сличност међу песмама ове групе толика је, да се, мислимо, може лако уочити њихово заједничко порекло и не узимајући их у детаљно разлагање. Другим речима, да су то разне интерпретације једног истог предмета. Извесним епизодама својим и мотивима ове песме засецају у песму о „Бановићу Страхињи“, односно у легенду о Соломуну, па их за то овде и дотичемо. Истраживање тих веза и дало је повод за овај чланак.

Две групе песама, са неколико слабих варијаната, представљају, у главном, обраде о којима је реч. Прву најбоље илуструју позната народна песма из Вука *Невјера Љубе Груичине*[3]), и *Новљанин Алија и Милош Чобанин*[4]). Како се њихове садржине готово поклапају, тешко се решити коју од њих треба претпоставити другој. Традиција је у првој неоспорно старија, али је зато мотивација друге далеко изнад прве. Друга је свакако млађег порекла; то се види и по брижљивости мотивисања и по местима која певач — песник уноси из других песама.

Максимија, љуба Грујичина, пева се у првој, издаје свога мужа Турцима. Чак и злостављa малог Стевана, који видевши Турке, хоће да уђе у шатор да пробуди оца и да га упозори на опасност која му прети. Кад се Турци и не усуђују да уђу под шатор, она сама везује Грујицу, меће ланце на њега и предаје им га.

[1]) Вук, II, 43,
[2]) Богишић, 40.
[3]) Вук III, 7;
[4]) Вук VII, 29.

У пољу, где су отпочинули и подигли шаторе, пијанче Турци и терају оргије с Грујичином љубом на очиглед њенога мужа. Мали Стеван искористи њихову напитост и, док ови спавају, ослобађа веза оца, који Турке исече, а љубу спали по већ познатом начину.

Мотив неверства није апсолутно ничим мотивисан. Види се само да је жена слабог морала и да се одаје уживањима.

У другој.

Анђелија помаже Турцима, који су дошли по њеном договору с Новљанин Алијом, њеним љубавником, да свежу Милоша, кога је пре тога она успавала мешајући му вино и ракију. И она туче малога Тодара који хоће да пробуди оца. Овај се ипак ослободи његовом помоћу, као и Грујица Стевановом, али овде се то догађа у планини, где су Турци отпочинули и разапели шаторе, као и горе, и где Анђелија, као Максимија, на очиглед свога мужа тера љубавни бес са својим завођачем. Сечење веза и губљење Турака догађа се на исти начин као и горе. Анђелија покушава да бежи, али је Милош ухвати и, што чини осетну разлику са првом варијантом, опрашта јој, јер „она му се око нога свија сузама му покваси кољена“. То чини и Максимија, али јој ништа не помаже. Милош међутим, тронут њеним кајањем и молбама малога Тодора „три пут рече Бог јој опростио, па он опет љуби Анђелију“.

У једној слабијој варијанти, *Ђуро Даничић и Покрајчић Павле*,[1]) неверство је још јаче мотивисано.

Даничић је болестан већ девет година, „нит умире нити боље бива“, а његова љуба, жељна миловања и сита чекања, пише Павлу да дође и да ју води. Ствар се свршава тиме што Даничић убија новога младожењу, кад овај неће да са женидбом његове љубе причека док он умре. Није заборављено ни „дијете Владимир“ са истом улогом коју има у горњим верзијама, сем мотива о дрешењу оца, који је овде испао. Он му овде доноси сабљу, моли мајку да се сажали, и напослетку се и заузима за њу, кад ју Ђуро запали, као и Грујица Максимију.

Овде имамо наш мотив, као што се види, повезан са оним о болести која се тешко или никако не излечује.

Друга група песама је усредсређена махом око личности Маркове, на кога се у нашим народним песмама мотиви најрадије преносе. *Невјерница огњем изгорјела*[2]) представља једну песму ове групе.

Марко је ишао с љубом кроз планину, па задремао моли љубу да пева штогод. Ова се изговара да не сме од Мијата хајдука, пошто ју је некада просио, јер ће погубити њега, Марка, чим јој чује глас. Док се тако они препиру, ето Мијата који

[1]) Вук VII, 34.
[2]) Hrvatske n. p. što se pjevaju u Istri i na kvarnerskim otocima, Trst 1880, XXV.

одмах замеће кавгу. Бој траје као и увек „љетни дан до подне“, док обојицу не спопадну пене, „беле и крваве“, као и обично. Мијат онда зове Анђелију да помогне некоме, или њему или Марку. Ова узима нож Марку иза појаса и удара по њему, те пресече гајтан и Марку, како вели обешењак народни певач, спадоше шалваре до колена. Ипак Марко обори и погуби Мијата, јер је овај погледао у сунце, кад је Марко рекао да стоји још где је и било. Анђелија чим види то, узјаше коња и побегне. Али Марко је ухвати „на сред шуме“, па запали, а она се моли за очи, лице, дојке, и т. д.

Сличних или истоветних песама о Марку постоји доста велики број. Поменућемо само две-три. *Марко Краљевић, Малета хајдук и Анђелија љуба*[1]) само је варијанта горње песме.

Анђелија удара Марка по појасу, те појас само пресече. Малета има (као и Муса) три срца. Љуба се кажњава као и горе. Нема сцене бежања на коњу.

Марко Краљевић и невјерна ђевојка[2]) показује готово исто.

Хајдук Мијат обећава невести (овде је у питању вереница Маркова) за време боја „златну јабуку“ и моли је да му помогне. Она то и чини, али Марко призове вилу, те убију Мијата. Невести извади Марко очи.

Краљевић Марко и невјерна љуба[3]) садржи готово исто што и претходна.

Анђелија удара Марка по глави, али само толико да му одсече перје на калпаку. Марко ју и не кажњава, јер је женска глава: „Дугих коса а кратке памети, тко је бољи, оног она воли“.

У неким песмама Марко је замењен другом личношћу. Пример: *Невјера љубе Поповић Стојана*[4]).

Све је као и обично. Стојан убија хусара Милету по савету вилином „ножем из потаје“. Жена је кажњена ватром по уобичајеном шаблону. Али чињеницама ове врсте не треба придавати никакав значај. Лако се уверити, каже Маретић, „да је свеза међу именима и мотивима врло слаба, да су имена веома промјенљива, мотиви да су много сталнији“[5])

Ово је нарочито случај у т. зв. „уопштеним песмама“ где су имена само *покретни елеменат*[6]).

Сличних верзија могло би се напабирчити сигурно још по већи број, али то овде није нимало важно. Љуба Маркова не остаје, међутим, у свима верзијама неверна. Изузетак чине у томе нарочито бугарске обраде, где се љуба махом претвара да је неверна, а после га ослобађа. Ево једне такве.

[1]) Marjanović: Hrv. n. p. VI.
[2]) Filipović: Kraljević Marko u nar. pjesmama, XXII.
[3]) Filipović, XXXIV.
[4]) Вук, VII, 28.
[5]) „Rad“ 97, 82, 181.
[6]) J. Н. Томић: Историја у нар. епским песмама, 115.

Марко и љуба му иду у походе, у отаџбину Маркову. Савладао га сан и захтева од љубе да му што пева. Она се вајка, јер се боји харамбаше Адема, који ју је тражио у мајке. Марко и не хаје за то, а Адем чувши Анђелијин глас, пита дружину ко ће Марка ухватити и довести. Јавља се Муса, преруши у слушкињу и излази на друм, где је, вели, залутала, па моли Марка да ју изведе на пут. Овај је метне иза себе на Шарца, а Муса му свеже руке и одведе га Адему. Ту се тужи Маркова љуба како га већ девет година води као пијаницу, а не суши суза за Адемом, па моли да га она погуби. Дадоше јој сабљу, а она размахне по везама, те Марка ослободи[1]).

Поред ове песме, у коју је уплетено и неколико других мотива, постоји и неколико варијанти. Једна од њих је *Димни Марко и Турчинъ войвода*[2]), и т. д.

Што се тиче прве групе песама („Невјера Љубе Груичине" и друге) у њима зависи много од чињенице ко је преварени муж. Ако је Турчин, онда је његовој жени све дозвољено, кад је у питању неки српски капетан, хајдук, ускок или барјактар. Она по правилу зато и не бива кажњена, него њен муж обично плаћа главом. Колико у том погледу иде далеко народни певач, показује најбоље песма *Кунина Златија*[3])

Жена овде не само да вара мужа и одбегне од њега, него учествује активно у његовом хватању, преобучена као турски делија, па га напослетку сама и веша, а место да буде кажњена, постаје, по песми, жена Сењанина Ива.

Друга група, о невери Маркове жене, представља у главном засебно развијени мотив о борби мужа са заводником и супарником, и о понашању женином при том, какав се налази и у песми о Страхинићу бану. Халански[4]) наводи, врло проницљиво, Орбиново причање по коме је жена Маркова одиста била неверна. Ако је Орбин црпео из народне традиције, онда тим није ништа речено; ако би, пак, његово тврђење имало историске основе, онда би у поменутим песмама неверност Маркове жене била историска црта, и у толико би лакше мотив о неверној жени био пренесен у песме о Марку и његовој љуби.

Да ли онда ову групу мотива смемо и прикључити кругу мотива око Бановић Страхиње? Извесни мотиви би, свакако, упућивали на то: Грујица и Милош из прве групе песама присуствују свезани интимним сценама жене са завађачем, као и онамо, у верзијама о Соломуну. У једној се песми неверној љуби (Анђелији) и опрашта на молбу и кајање, као у десетерачкој песми *Бановић Страхиња* или у Салману Салми.

Свуда жена активно помаже завођачу и има извесан интиман однос са њиме. Најмање му је била „обећана", или ју је просио и

[1]) Томић 30.
[2]) Миладиновци: Български н. пѣсни, 114
[3]) Вук III, 28.
[4]) Южнослав. сказанія о Кралевичѣ Маркѣ, Варшава 1893—6

т. д. У песмама о невери Маркове жене бој се развија тачно као у песмама о Страхињићу, и жена се понаша као и тамо. За ове мотиве неоспорно је да су са оним у песми о Страхињи са једног истог извора. Али чини нам се да је у првој групи обрада један мотив од претежне важности, а он је готово противу горње претпоставке. Ослобођење је, наиме, у свима обрадама прве групе, које сматрамо изразитијим, преко сина. Тај мотив налази се, међутим, у једној верзији о франачком витезу Рудолфу од Шлиселберга.

> Његова жена наговорена побегне к једном незнабожачком краљу, који је узме за жену. Рудолф полази за њом преобучен као трговчић (ситничар), па би од ње упознат и везан за стуб, одакле присуствује „лепим" сценама своје жене. Син његов, кога је она била повела са собом, пресече везе, те ослободи оца, који убија љубавнике у спавању.[1])

Сличност другог дела ове верзије са нашим народним песмама изненађује не мало. Она, као што се одмах види, садржи елементе и круга Соломун — Бановић Страхиња и овог који смо малочас додирнули, показујући у исто време како се мотиви изукрштају толико, да се више не могу категорисати.

По испитивању Фогтовом ова верзија припада оном кругу мотива који воде порекло из *Панчатантре.* Ми се нисмо могли овде упуштати у даља испитивања ове врсте, али мислимо да се овај тип од онога првога, Соломун-Страхиња, не може потпуно одвојити.

Сливањем појединих разнородних елемената постале су временом целине, код којих се делови не могу више разликовати. Укрштања и замењивања мотива, чија је сличност овако велика, сасвим су природне појаве, и у овом случају очигледне. У нашим народним песмама ово је укрштање и модифицирање мотива нарочито велико; оно је толико да изискује нарочиту обазривост кад се за неки мотив хоће да нађе овај или онај извор, и придружи овом или оном кругу мотива. Да се у оваквим случајевима може лако поћи погрешним путем, посматрајући ствар олако или једнострано, није потребно нарочито наглашавати.

За доказ овога, што је малочас речено, додирнућемо и групу песама, које се извесним својим мотивима укрштају са кругом верзија груписаних око легенде о Соломуну, а опевају обично како јунак одводи преваром одабрану девојку. Халански има право кад их групише у двоје. У једнима јунак шаље за невесту лађу, или сам иде на лађи, па се његов посланик, или он сам назива трговцем, домами обично невесту на лађу и побегне са њоме. Код нас би ову групу обрада представљала нар. песма *Женидба Јова Будимлије*[2]).

> Испросио Јова Будимлија „племениту Јаночкињу Јану", али се одмах и разболио. Њу препроси „од Ердеља бане", али се

[1]) Friedrich Vogt: Salman und Marolf, Halle 1880, S. 73.
[2]) Вук II, 100

и њему то исто догоди. Ипак оздрави пре и одведе Јану, и ако се она молила Богу да дигне Јову, а бана умори. После три године садеља Јова „танку шајку лађу, накупова сваке трговине“, највише огледала, па се отиште низ Дунав и стиже под Ердељ. Седам девојка, које су пораниле на воду, дарива огледалима, а ове разгласише по читавоме граду да је дошла трговина и трговац каквог још не видеше. Заинтересована овим полази Јана с тридесет девојака, да купи „пребијела платна“. Јова је намами у лађу, јер, каже, да ветар дува и посипа платно песком, па да га из лађе не може износити. Али одмах отисне лађу и побегне. Бан се даде у потеру, стиже их, али не може ступити у борбу, јер они плове водом; моли Јану да се врати, али ова одговара: „Врат' се двору, господине бане /волим с Јовом с листа воду пити/ него с тобом слатку малвасију“.

У ову групу могле би се убројити још песме: *Женидба Сибињанин Јанка*[1]*), Митре Поморянче и Мара Бѣлоградска*[2]*), Милка Котленка и Петар Трговац*[3]), и још неколико песама.

Занимљиву песму ове групе чини она из београдске *Виле* (1866, 425) чију садржину саопштава и Ст. Новаковић *(Летопис М. Српске* књ. 120 (1879).

Краљу досадили просиоци, па ставља на вољу својој кћери, „Петруши девојци“, да узме кога хоће. „Ја тог, бабо, нећу ни једнога“, одговара она, „већ ти бави орахову лађу“ са тридесет весала и толико возара „и у лађи шеја свакојака“, вина и ракије, „а највише перја окатога“. Отац послуша и све нареди, а Петруша заповеди „Лазару возару“ да отисне „Стојном Биограду“: „чула јесам, казују ми људи /онде има Влаховић Стојане“. У Београду спази лађу јунакова сестра, па се врати кући и каза брату. Радознао да види лађу, пође овај тамо. Лепо га дочекају, почасте пићем и успавају, а Петруша онда нареди, те се лађа отисне и врати натраг, па јунака узе себи за мужа.

Маретић[4]) у ову групу песама, као паралелу Вуковој песми о женидби Јова Будимлије, убраја и извесна певања из *Гудруне*, познатог њемачког епа.

Краљ Хетел опрема лађу с дивном робом и шаље три своја јунака преобучена као трговце у Ирландију, где влада Хаген, који има лепу кћер Хилду. Њу су многи просили, али Хаген ће је само дати ономе ко на мегдану буде од њега јачи. Тако су погинули многи просиоци. Хаген прими лепо тобожње трговце, па допусти и лепој Хилди да с девојкама прегледа драгоцену робу на лађи. Чим девојке уђу, јунаци отисну лађу и Хилду доведу своме краљу Хетелу.

[1]) Г. Николић: Српске н. п. из Срема, Лике и Баније, I, 46; II, 37.
[2]) Миладиновци, бр. 184.
[3]) Миладиновци, бр. 116.
[4]) „Rad“ 132, 24

У другој групи песама јунак служи у оца или брата девојчина дуго времена, обично девет година, бар у нашим песмама, и не угледа је. Улучив прилику кад отац, брат, није код куће, него у лову, или негде друго, обљуби обично девојку и бежи с њом, или је тек касније узима. Код нас је у овим песмама уплетен махом и мотив о једењу људскога меса. У ову групу спадају између осталих *Женидба Јакшића Митра*[1]), *Женидба Јакшића Стјепана*[2]*), Женидба Димитрија Јакшића*[3]) и т. д.

У руским обрадама овога мотива момак гради дивну палату поред цареве (јер тамо је највише у питању девојка високог порекла). Девојка дође у палату, обично из радозналости, а овај ју пољуби и после узима за жену. По Халанскоме, за киме овде и идемо, овај тип верзија у руској књижевности представљају *Прича о Василију Златовласом, чешком краљевићу* и билина о *Соловеју Будимировићу*[4]*).*

Тражио је син чешкога краља, Василије Златовласи — јер су му косе сијале као злато — себи невесту и распитивао трговце, пошто они путују по свету, где би му казали девојку подобну њему, лепотом и мудрошћу. Тако је дознао за Полимнестру, кћер француског краља Карла. Пошаље просиоце, али буде од девојке с грдњом одбијен. Зато Василије нареди лађу, узе са собом велике дарове и свакојаке драгоцености, па пође у Француску, преобучен као трговац. Карло је примио лепо трговце, јер су му поклонили богате дарове, па задржа на свој двор Василија, (кога је тобоже купио као роба) да свирком забавља њега и ћерку му. Омиљен, измоли од Карла да може саградити поред цареве себи палату, па је тако украси да се дивило читаво краљевство. Дознав од служавки како је дивно у Василијевом двору, пође Полимнестра тамо преобучена у одело своје дворкиње. Овај ју прими и угости, али најпосле истуче нагу, понављајући псовку коју му је некада упутила преко просилаца. Затим је обљуби насилу и побегне. Краљ шаље онда посланика молећи Василија да дође за девојку, што овај и чини.

Варијанту приче о Василију чини билина о Соловеју Будимировићу.

Овај иде на чудесној лађи у Кијев и доноси кнезу Владимиру велике дарове. Кнез хоће да га за то награди, али Соловеј жели само обор земље до зеленог сада Запаве Путјатишне, кнежеве нећаке. Ту подиже прекрасан двор са торњевима у којима су се огледали сунце, месец и звезде. Угледа Запава из свога дивног сада три златоврха торња, па пође да их види. Тамо је дочека Соловеј, приведе постељи од слонове кости и миловање заврши прстеном (али не насилу као у причи о Василију). Соловеј одлази, али се касније враћа и одводи је.

[1]) Вук II, 95;
[2]) Б. Петрановић: Срп. н. п. из Босне и Х. II, 55.
[3]) Петрановић II, 54.
[4]) Халанскій, 327.

Све ове верзије, сем оне о Василију, спадају заправо у круг обрада о момку који, жељан своје девојке, одлази у њезин дом прерушен, под туђим именом, или некако сакривен, какав се има у немачком средњевековном епу о *Краљу Ротеру*. С друге стране оне садрже читав низ истоветних ситуација, епизода или мотива (то се не да порећи) какви се налазе у обрадама мотива о неверној жени. И овде је сродност предмета проузроковала највише тако велико мешање и позајмљивање епизода или читавог тока радње. То мешање, као што се види, иде каткад дотле, да је извесној верзији тешко одредити место макар и формално, и за чисто практичне циљеве.

Пренашање мотива, о коме је реч, могло би се пратити још и даље. Вероватно под утицајем песама о невери Маркове жене, мотив је пренесен и на Маркову сестру, а одатле, отргнут, и на друге јунаке и њихове сестре. Две песме лепо илуструју ову групу песама. У једној, *Марко Краљевић и бан од Випера*[1])

Марко дознаје да има сестру коју је одвео бан од Випера, док је он био мален. Одлази к њој. Ова га лепо дочека, али му увече меша у јело и вино „траве бенджилуке", од које Марко заспа, а она га свеза и затвори у кулу. Долази бан и љуба му јавља радосну вест; он оставља Марку на вољу да изабере смрт. „Расјеци ме на четири стране / објеси ме о четири гране", одговара Марко. На раскрсници, где се четири пута састају, и где треба да буде погубљен, скреће Марко бану пажњу на своје „прељепо одело", па вели и нека га скине и однесе Цвијану, да се сећа ујака. Бан се полакоми, а Марко ослободи и погуби и бана и сестру, и малог Цвијана, па се врати натраг.

У једној варијанти ове песме, *Љутица Богдан и Хорјадин војвода*[2])

све је као и горе. Ново је што се Марко замерио зету, јер га је ударио добро топузином, кад је овај робио њихову земљу. Јајачким пољем (све се догађа у Јајцу) пева Богдан „танко гласовито", а сестра га познаје. Одатле је све као у песми о бану. Богдан жели да га Хорјадин погуби на ливади „где но добра коња пење", а саветује да скине скупоцено одело и да га напоји „водице студене".

Исти предмет са ближим и даљим варијацијама опева још читава групица песама (Петрановић III, 47; Вук I, 723, 724; Милади-новци 192. и т. д).

Кад би се у наведеним песмама за часак одстранила само једна једина чињеница, да је реч о неверној *сестри*, а не жени, онда се не би могли ни мало предомишљати да ли те песме да се уброје у круг варијаната око Страхињине односно Соломунове легенде. Оне су несумњиво постале под утицајем тога круга, развијајући и ширећи мотив, по општем закону диференцирања који се јавља у свима књижевним родовима кад се дотични род развије и „расцвета".

[1]) Filipović, XVI;
[2]) Богишић 105.

Још једно на крају. Ако би важније мотиве из песама о Страхињићу Бану, и верзија око ње, повезали вештачки са мотивима из групе песама које су груписане око легенде о неверној жени, могла би се комбинирати једна замишљена верзија која би са нашим главним мотивима ове легенде била истоветна, извесним подацима можда још јаче приближавала нашу песму о Страхињићу бану и немачки спев о Соломуну. Али овде се боље одрећи тога комбинирања, па поменути, ради потпуности, још две-три наше народне песме, у којима се истиче неверство жене према мужу.

Представник ових песама јесте она позната и лепа песма о женидби краља Вукашина и невери љубе Момчилове.[1]) Уз њу би стајала као прва варијанта *Вук Купиновић и Дели-бег Гром*[2]), а као друга, слабија, *Сужњевић Лазар и Асан-ага*[3]). Не мислимо овде да улазимо у њихову анализу, јер оне чине за себе самосталну групу, и с нашим немају много заједничке везе. Њихов мотив је узет из старо-француског романа *Бово од Антоне*[4]). Овде се и помињу само због сродности предмета и као леп пример како се извесан мотив у нашим народним песмама „заборавља" и мења; најпосле и као потврду за ранија тврђења.

У првој, о Вукашину,

све је унапред смишљено. Момчилова љуба поручује љубавнику да поведе војску, а она ће већ учинити Момчила безопасним, спалити коњу крила и залити сабљу; да ће га послати одређеног дана у лов и т. д. Момчило гине и ако је измакао гониоцима, јер љуба неће да му отвори капију од куле; чак спречава у том и његову сестру. Поред свега на крају јој следи од љубавника казна место награде: „Свезаше је коњма за репове / одбише их испод Пирлитора / те је коњи живу растргоше".

У другој,

Вук Купиновић је *позван* на мегдан од Дели-бега Грома, и љуба треба на време да га пробуди. Она, и ако се не каже зашто, пребија му сабљу, саломи топузу пера, и спали коњу крила као и горе. На мегдану Вук *готово* изгуби главу, али ипак победи противника (очигледно јер је противник Турчин). Љуба је кажњена као и горе. План, порука, лов, мотивација, сестра јунакова — све је заборављено.

У трећој, Сужњевић Лазар и Асан-ага,

Асан је „додијао љуто" (зашто, није јасно), и Лазар се решава да му изађе на мегдан у поље, испод његове куле. Он и остаје победилац. Асан бежи у кулу и довикује љуби да отвори капију, „али була ни хабера нема". Кад га Лазар погуби, „стрка кâда па отвори врата", па покупе благо и оду. Мотивације ни овде нема.

[1]) Вук, II, 24.
[2]) Вук, VI, 6.
[3]) Вук, VI, 62.
[4]) П. Поповић: Преглед срп. књ. стр. 71; Халанскій 19.

Од свих, дакле, онако јасних, изразитих, мотивисаних поступака остало је још само двоје: неотварање капије и смрт мужевљева. Место казне дошла је награда, али овде очигледно јер је у питању Турчин, који по нашим народним песмама махом треба и мора да буде погубљен. Друго је, међутим, све изостало. Њен заједнички извор са раније две, надамо се, неће нико ни порицати. Од песме до песме, видимо како певач на једној страни мења извесне ситуације свесно, подешавајући их за свој случај који хоће да опева, на другој, како друге заборавља, што он и не осећа, јер ствара по памћењу и ad hoc, а што у песми оставља празнине и нејасности. И то све у једном јасном, изразитом типу песме, само кроз три руке!

Држимо, дакле, да је мотив о Соломуну и његовој жени у нашим народним песмама разломљен, узрочна веза погубљена, и да је остало само мутно сећање на извесне моменте и епизоде његове. Те отргнуте и самостално развијене епизоде ушле су у народну песму, по свој прилици, из наше рукописне приповетке „О премудром Соломуну и жени његовој“, односно њеног популарног облика, нар. приповетке „Једна гобела у као, друга из кала“), чија се сродност са легендом о Салману и Маролфу из немачког спева не да поређи.

Радосав Меденица.

КРЊИНА СТУПА.

I.

Над Ножићевим млиницама на Брегави, међу дивљим смоквама што сазријевају касно у јесен, шћућурила се стара ступа Адема Крње. Сједи Крње на прагу ниских, папиром облијепљених врата и гледа у пун бадањ доле под смоквама. Са врха травом обрасле хридине сикће зраком ко сребро бијел, јак млаз воде и пада на тешке балване у бадњу, а балвани се окрећу, шкрипе, гњече и ваљају под својом тежином прљаве сељачке гуњеве и сукно. Кад се добро исперу и прогњече заустави Крње воду у горњем ђеризу, иза хридине, и вади их, прочишћене и убијељене као снијег. Разапне их на баштене тарабе, да се осуше и провјетре, а одмах убацива друге у запјенушену бјелину водених колутова.

— Сабал-хајросун, Адеме — каже му Мујкан Скврце и свраћа на црну.

— Аллах-разосун, Мујкане, прихваћа Крње и надодаје: Уранио, подранио, а?

— По мало, по мало, шућур Аллаху.

— Ти јутрос мало раније но обично.

— Ма, ето... Не могу вала ни да преспавам цијелу боговјетну ноћ. Несретна костобоља! Шта ћеш, остарило се, остарило...

— Још си ти у снази болан, још. Проћс то.

— Бог те чуо, а није вала прилике.

Крње свако јутро запари обуљасти бакрењак, стакне неколико сухих пресјечака, па кахве траје све до пред подне. Без кахве не би он могао ни два цигла сахатка. А Мујкан зна за то, па запутивши се јутром у касабу увијек се сврати у ступу. Да коју испије. А Крње се на то привикнуо па му и не брани. Сам га свраћа и точи му увијек по двије-три вруће, онако у разговору.

— Јутрос ћеш ми један каблић оставити — каже Крње.

— Пеке, пеке, Адеме. Ако ћеш и оба. Не би се мучио у касабу.

— Други понеси, продај. Знаш, ч'оче, још од синоћ ми некакав хararет у трбуху, па само да ми је што љуто.

И Мујкан му оставља један каблић, а други носи у касабу. Да прода. Он свако јутро тако из свог сеоца проноси два каблића ки-

села млијека и продаје. Тиме се прехрањује и чува породицу од глади и биједе. Сиротиња ко сиротиња. Мучи се на све начине да привриједи оно мало потребице за живот.

Крње се задовољно опружи на прагу своје ступе. Бенат је горе, под Црном Стијеном, па цијелу зиму мумља као дављеник. Кркоче вирови међу пећинама помамно, а жрвњеви плочом прекривених млиница међу за три цијела среза. С јесени придођу воде и зашуме дубоко, а свака се кућа крај ријеке затресе као у грчу.

Крње је шутио. Озгор с Долова спуштао се сумрак и над долином затрепериле прве звијезде. Брегава шуми горе под млинским колесима, а ту пред њим, у засјењеним смоквама, уз жути пијесак на обали, сањиво шапуће и дише. Шум, тих и миран, дрхтао је кроз долину и залазио далеко горе у плаву ноћ над њим, око њега и око уснулих млинарских кућица у долини. Ох, тај шапат узбурканих вода! Њему се, уистину, увијек причиња, да воде говоре... Говоре нешто тако неразумљиво и лијепо. Причају... И он дуго слуша ту причу воде. Некад, сјећа се он, био је још млад, неискусан момчић, кад су му воде причале неке мукле, замамне приче. У њему се тада распламсавао жар прве младеначке чежње, далеке и неразумљиве, и све су му груди младих дјевојака дочаравале нешто топло, сладуњаво, голицаво. И све би у њему проговорило огњем чежње, а у очима му умирао неки тупи, ненадни бљесак пун замамних женских тијела... У њему би се скупиле све пјесме минулог дана, сви осмјеси крваве плоти, меланхолично би се заценуо у немогућностима својих хтјења и пао би, скршен и немоћан, пао би ту, на пјешчану обалу Брегаве. По дно заспалих дивљих смокава што сазријевају касно у јесен. И лакше би му било. Увијек би му лакше било. Воде би му испричале, шумећи узаном котлином, најчудније приче, најљепша утјешења. Воде би му казивале неке чудне, мукле, замамне приче и он би се у неком незнању и занесености до гола свукао. Збацио би са себе све тешке хаљине и онако тежак, умртвљен и тих бућнуо би као најлакши пиљчић у воду... Послије би изашао лаган као перо и чист као фаун... Ех, давно је то било, давно! Онда кад се тек замомчуљио, кад су му почеле гаравити прве длаке његових брчића. Кад је страст узбуђивала у њему нашто скривено, топло, мушкарачко и кад је све тој његовој чежњи било подређено.

Сад му прича воде доноси друкчији шум. Шум који га потсјећа на старе прохујале дане у којима је имао толико тужних часова.

— Ојј — оооој!

Крње увијек тако у јесењим предвечерјима легне на топао гуњац пред ступом и очекује сељаке. Сељаци му доносе на својим широким раменима или на малим брдским коњима тешке гуњеве и прекриваче на ваљање и чишћење. Најдраже му увијек кад дођу младе сеоске дјевојке из Дабрице или која једра, учувана удовица из Попова Поља. Тада је најрадоснији. Тијелом му промили неки врели жаоц, па га подбада, узноси, завитлаје. Драгост му нека прогрголи прсима, а црко би чини му се да не подврисне пуним грлом.

II.

Кад спласну воде у ријечним коритима и зарумене се рана предвечерја над Јамом, зна Крње да се ближе спарни љетњи дани. Млинари ће јадиковати и тужити се на несташицу воде под млиновима, а чика Лука, стари рибар, гâзаће по цијели дан мирним плићацима Брегаве и турати гвозденим оствама у све пећине. Тражиће рибе. Дјеца ће красти бостан доље у пољу, крај воде, и сносити га у корито ријеке, да га мирно и несметано поједу, а касаблије ће, као и досад, опањкати пудара Иву. Рећи ће да је он похарао њихове бостанлуке.

А он, Крње? Шта ће он радити? Зна он већ. Сједиће цијело љето доље под погуреним врбама, испираће туђе гуњеве у својим бадњевима и једном ће у седмици, можда, отићи доље низ цесту, до у чаршију. Па ако буде каквих јарана и познаника и сврате га у крчму, остаће и цијелу ноћ. Напиће се. А сјутра ће као мртав, бунован и махмуран, цијели дан патити од главе. Све ће га болити. Није он научио на пиће, не подноси га. Али ето, кад нешто хоће да буде, бубне као из неба. Кад се уплете шејтан, налет га било, онда све испане друкчије него се мисли. Човјек заглави онђе ђе се најмање нада.

А обично се догоди овако:

— Ох, здраво, Адеме!

— Здраво, Смаиле, здраво!

— Хе-хе, види га, види... Па како си ми?

— Ајх, ето, ето...

— Живи се, а?

— Некако.

— А ђе си, болан? Откад те нисам видио!

— Ја вазда горе. На ступетинама...

— Их, их... ожелио те се, брате, па то ти је.

— И ја сам тебе. Горе сам ти баш као пустињак.

— Гле, гле! Ето нам и мајстор Марка, — завика Крњин знанац Смаил, а Марко само што не цикну од радости, што се састаше у троје. Три стара јарана.

— Срећом, браћо, само се срећом састасмо!

— Хе-хе, ко ће ко Бог.

— Добро би било да одемо на једну ракијицу. Шта велите? — убрзаје Смаил, а остала двојица у један глас све прихваћају:

— Хајдемо!

— Хајде-де.

И сврађају у прву крчму.

Послије једног чокањчета дође други, па трећи, четврти... И тако редом. Цијелу ноћ. Искупи их се цијела тушта. Не зна се ко

пије а ко плаћа. Буде и галаме и гунгуле, па некад и крви. Како кад. Ко пиће. А зора их скоро увијек нађе под плотом, у сну, у некаквој омаглици и бунилу. Не знају за се...

*

Пролазе дуги љетњи дани. Вреле искре ужареног сунца играју дивље плесове по прогорјелим површинама спарушених поља, по дубоким, меканим баршунима бијеле прашине и по сивим, плочним крововима разасутих кућица и чардака. Жега се устрептала кроз удаљене сунчане зраке па пржи и пече. Дрхтав, узаврео дах прибио се за стијење крша. Застењао, ускипио и ућутао. Као мртав. Прелио се као запара, као задах зноја и пао претешко на спржена тијела људи.

— Изгорје се, брате!

— Изгорррјее!

— Их, побогу си пијевац, што је припарило.

— Упеко звиздан, чо'че, па то ти је...

— Ама не можеш никуд макнути, не можеш радити, ни пословати!

— Прогорје у мозгу, прогорррјеее!

А у Брегави све врије. Ускомешало се мноштво људи, узвитлало, размахало, по матицама и вировима зеленкасте воде. Све праска, вришти, развесељава. Вирови пуни голих тјелеса, спржених и упрњелих, па пјесме као дивљи, необуздани крикови дивљих галебова узносе раскош плавих дубина ријеке чак горе, до над Жабарицу.

Пролазе врући, пијани дани љетњи и падају на тиху касабу ко разбијени звуци утишале пјесме. Кајсије дозријевају у баштама и жуте се као насади заруђелих лимунова у сунчаним оградама далматинских обала. А Крње сједи под ступом, на жутом обалном пијеску. Слуша гргутање вирова озгор с Црних Стијена и причу ућуталих вода под погуреном врбом. И у њему сазријевају давно покопани снови и успомене...

А једном, прошло је од тада много година, догодило му се ово: Било је љето. Одмах иза акшама разгрнуо он земљу на баштенским ђеризима и каналима и упустио воду у лијехе кавада и патлиџана. Нека се натопе, наједрају и напуне новим цвјетовима! Суша упропастила цијелу љетину. Још се нешто одржаје и одолијева жегама што је уз воду и што се редовито залијева. О другом не треба ни говорити. А он је сваку ноћ тако залијевао, напуштао воду у своје преграде са зељењем и поврћем. Тога пута, о ком ето он сад и мисли, кад је довољно натопио све лијехе и президе, загрнуо је опет ђеризе, прескочио преко дувара и спустио се низ Рахића мргињ. Добро се тога сјећа, као да је јуче било. Онда је дошао под ову исту врбу, под којом ето и сада сједи. Из џепа је извадио духанску кутију и смотао цигару. Запалио. У Агићевим кајсијама пјевао је један окасњели цврчак, а површином воде, мирне и помодреле, често се засвијетлила у скоку која сребрена рибица. Ох, Боже, како му је то све још живо пред очима. И у најситнијим појединостима! А онда, наједном, учинило му се, да доле удно смирене ријеке чује неки шум. Као праћкање, као бућкање по плићаку. Ко је то сад у води, помислио је. И то баш тамо ђе се нико не купа, под Мујагином авлијом! Хтио је викнути. Али не, неће! Боље је овако, помисли и устаде. Прикрашће се кроз шикарје обалом, па ће видјети ко је то у ријеци. Полако, полако... Ближио се као дашак планинског вјетра, као трак зеленкастог мјесеца... Шта је то? Сан ли је, јава ли је? Остао је као укопан. Није вјеровао својим очима. Пред њим се указао чудан призор: дјевојка као горска вила. Купа се у ријеци. Тијело се забијелило површином под додиром мјесечеве зраке, што се провукла кроз грање кајсије, па изгеда као из мрамора исклесано. А груди отскочиле па као двије јабуке... У Крњи нешто заломатало, загргорило, а на очи му се навукла бијела омаглица. Знао је он одмах да је то Мујагина Зулка, знао је! Пожелио је у онај мах, да је он та мртва вода, вода која је примила у себе тијело лијепе Зулке. Пожелио је, да је он та мјесечинаста зрака, што је изнемогло пала кроз грање кајсије на Зулкине дојке... Хтио је викати — није могао, хтио је скочити у воду, да је ухвати, да је добро види — а није могао. Као прикован, као убијен. Гледао је нијемо и тешко соптао... А онда се наједном подигнула у води, запрскала око себе сребрним капљама и гласно кикоћући нестала у раствореном капиџику Мујагине авлије... Њу је топлота младости и горућег тијела натјерала на овај корак, да у прохладној води топле љетње ноћи расхлади запаљене буктиње свога срца...

Ето, то се некад давно десило њему, том истом Адему Крњи, што сједи сада под старом, погуреном врбом, као некад, кад се оно купала Мујагина Зулка.

— Еех-хаај! уздахну дубоко Крње, а мисли му се губе у маглено и заборављено прошло, у дане када је био сретан гледајући лијепу Зулку како са басамака авлијског капиџика над ријеком захвата воду у бакарне ибрике и ђугуме... А онда је дошао рат, велик, свиреп и крвав... Неђе у свијету, у мрким туђинским планинама, ђе милиони недужних, сиромашних људи оставише живот, погибе и Мујага... Остала Зулка сама. Пет крвавих, тешких ратних година, протутњало над касабом и оставило крвав траг. Оставило све неизбјежне посљедице ратова: ужас, биједу, разбојства и глад. А онда настало нешто још горе: преврат. Заљуљала се огромна, стоглава хидра, аустријска империја, и преврнула се, стропоштала ..... Тијелима прострујало нешто језиво, дрхтаво, а на уснама људи укочио се престрављен грч. Много их у тим свим, безнадним данима настрада и помрије неко од весеља и неразумљиве раздраганости, а неко од страха и биједе. И онда, онда... што се догодило? Јест, јест, добро то Крње зна и боли га. Подгризава му тијело, душу, па га нешто уједа за срце, разара му цио живот... Да! Да! Онда су једнога јутра рекле жене у махали: Помахнитала Мујагина Зулка! Тада су за Крњу настали дани патње, мука и бесанице. Тада се, сјећа се он тога предобро, први пут опио. До тада није ни знао шта је пиће...

Једна суза, топла и провидна, клизну низ Крњин образ, а успомене запекоше као ужарена гвожђа тијелом.

— О, Адемага! — завика крупни мушки глас испред ступе и забренца тишином повечерја звонце с нечијега коња.

— Сељаци — прошапта Крње тргнувши се из сањарија.

— Ој, домаћине! Ојјј!

— Растоварите ви, растовар'те! Ето и мене, са'ћу.

И Крње се диже. До мало и пред ступом се распреде жив разговор. Наши су сељаци мрки, крупни и снажни, и увијек разговорљиви.

III

И тако се Крње сјети мртвих. Дођу му у памет, па се јављају у свим овим најситнијим догађајима прошлости. Ти моменти у првим својим зачетцима и реалном збивању пролазили су сасвим неопажено, непримјетно. Није нико никад ни мислио на њих. Али послије... Кад нестане са животне позорнице оних улога и глумаца који су око нас, чија је свакидашњица уско везана за наша битисања и живот, онда тек, кад их велим нестане између нас, сазнамо како су важне биле у нашем животу те некад потпуно непремијећене, нејасне улоге. И онда тек о њима мислимо. Онда нам тек васкрсавају, у сјећањима, сви они ситни, најнезнатнији моменти међусобног везивања. Онда нам дође нешто тешко у души и немир нам се увуче у живот. И жалимо за прошлим, за изгубљеним. Тугујемо.

Крње већ одавна пати од тога. Мучи се. Постао сасвим друкчији човјек. На све око себе заборавља кад га заокупе мисли и сјећања. Стари дани излазе му тада пред очи као изгубљени осмјеси. Као ведра предвечерја иза тмурних и кишних дана јесењих. Живи од прошлости. Ради он тако неки посао, а наједном му се укаже пред очима погурена фигура његовог рахметли оца. И чисто га ко гледа. Стоји као он под одреном у авлији и плаче. Јест, плаче! Котрљају му се суве сузе низ старачке образе па као у малог дјетета. Необично га таквог и гледати. И у Крњи срце јаче закуца. Жао му га из дна душе, ко свога оца. Присећа се он као кроза сан, да је он, отац му, стари Зулфага, исто тако плакао оне године кад је и умро. Кад му оно дадоше шаку прљавих банкнота за његове читлуке у Хумчинама. Никад тога није могао прежалити. У Хумчинама му било засађено преко педесет мотика најродније лозе, а оранице и пашњака, па шикарја и шуме, ни избројити! Стотине стабала смокава и оскоруша бацало плаве сјене по ускопаним президама, а и чатрња у винограду била је најбоља и најпиткија у цијелој околини. И све то отишло! Отишло за шаку прљавих банкнота! Сељаци се на пречац дочепаше економске слободе, а она шака ага и бегова, чија се егзистенција држаше на тим кметовским селиштима, поста пука сиротиња. А то Зулфагу Крњу физички и душевно потпуно уништи. Није могао отрпљети гледајући биједу своју и ближњег свога. Кратко иза тога пресвиснуо је од туге и јада.

Други пут опет сједи Крње пред ступом, крај старе врбе, а мјесечина се разлила долином па све плије. И учини му се, да однекле чује Зулкину пјесму. Скочи, а оно му се учини као да глас

долази одоздо иза старог опустјелог капиџика Мујагине авлије. А он блене низ ријеку, блене и чуди се. Жмарци га ледени подилазе. Ништа не разумијева. Очи му се упиљиле у гранате кајсије и мисао отупила, отешчала, па стоји, не миче се, мирује. Зури Крње бесвјесно, а главом му замрачило ко у олујној ноћи. Послије се повраћа, добива свијест и слуша хукљање ступе у близини. Протаре главу рукама, гледа и не вјерује сам себи. Не вјерује да је то обмана, сан. Наћули опет уши, ослушкује, а оно ништа. Негдје хуче сова злослутно и вјетар млати нечијим капиџиком. И ништа више.

Ушло му то виђење мртвих у главу, у живот, па га не оставља. А више пута се присјети и других покојника, пријатеља и комшија који већ давно, давно помријеше. Луди Махмуд, кога су аустријски војници и шуцкори у првим годинама рата, кад је био још при својој пуној свијести, много мучили и злостављали ради шуровања и дружења са Србима, комшијама му и пријатељима из касабе, неколико му пута долазио на сан. Причао му како је био мучен у казаматима аустро-мађарских крвника, а баш у данима свјетла, зоре, ослобођења, њему се помрачи ум... А Крње се увијек код сличних снова блахњива. И на очи му се навлачи тама. Увијек тада хода дуго по ступи, слуша крклање вирова под собом и завијање вјетра над крововима. Маљеви, доље под ступетинама, тешко шкрипе и стењу, а њему се причиња да неко виче, моли, дозива у помоћ. И он се у страху згрчи у куту хладне собице у ступи под теретом набацаних гуњева и других прекривача. Не смије ни погледати на ван. Све му се чини да је то глас Мехмеда, који је полудио под тежином хладних ланаца аустријских у јези тамничких простора пуних мемле и чамотиње.

И свакога дана тежина стварности тежа. Сваки дан немарнија брига за свакидашњицу. Биједа најпослије притисла па никако да попусти. Он већ одавно престао радити. Вјером у личну вриједност његову живио неко вријеме од давања других иако то бијаше живот без трунке ваљана живљења. Опијања учестала као гладне године. А посљедице свега тога бијаху теже и дубље. Потпуна отупљеност за потребе дневности и све видљивија индиферентност за спољашње облике уобичајености.

*

Стрчао неко једне мркле ноћи са друма понад ступе, бубнуо у раздрте канате старих авлијских врата и скотрљао се низ калдрму. Као клупко. За њим опет залупнули канати и зафијукао бич вјетра престрављено. То Адем Крње, пијан и претежак од дугих бдења крај пуне чаше, дође у ступу.

Слуша Крње и не чује. Ништа се не чује у близини. Шути његова ступа као спутани џин, а бадњеви се скоро расушили. Леже у њима суморно испружени огромни маљеви древних балвана и не мичу се. Све у неком тихом сну. У Крњи нешто препуче од бола. Гледа он то све око себе, гледа и сузе му промиголе око тешких очних капака. Жао му свега тога. Зашто је то све тако? И зар је морало баш тако бити? Све је то ради његова немара и опијања.

Зна он то, па му прекриво на сама себе. Изгубио је све муштерије и сада му нико више не доноси сукно на ваљање. А ступа пуста, ојадила некако и нахерила се под тежином плочног крова као од туге.

И Крње, гледајући то све, осјети у себи неку неодољиву жељу за буком, за оном старом пјесмом размахале воде и шкрипљавином преоптерећених маљева. Роди се у њему наједном нека чежња за крклањем убијељених колутова запјенушене Брегаве кроз ђеризе· ступе. Необуздани вихор чудних нагона и мушичавих искара пролетио му главом у лудом трку.

Створи се за час на хридини. У рукама му зацвиље тешка полуга, застења, шкрипну и ђипи у мрак.

Загрготаше млазеви низ ђеризе, захукта клопарање капљица у бадњу, а зраком се проломи мумљање и лупа покренутих балвана. Затресе се цијела околица.

Буб-буб буб.

— Тако! Тако! Шкрипи, бубај, пјевај!

Крње је дрхтао од радости.

Буб-буб-буб

А вода је проносила зраком сиктаве шумове радости и снаге:

Шшшшиијјј... шшшиијјј...

Цијела се ступе тресе.

— А-хај! Само тако, тако!

Шиијјј, шиијј, ххрусррр...

— Шкрипи ми, шкрипи! Бубај!

Трчи Крње по авлији и заноси се. Пијани крикови раздражују му радосна осјећања, а главом му буче разливени звуци распјеване ступе.

Буб-буб-буб

Наједном је стао. Учини му се да га неко зовну именом. Устраши се. У главу му нахрупи безброј тупих и муклих удараца, а над њим се омрчи згуснути мрак јесење ноћи. Учини му се познат тај глас. Прошапта у страху:

— Махмуд ме зове... Луди Махмуд... са оног свијета...

Вјетар јаче затресе врбама крај ријеке, прогрголише брже вирови кроз ђеризе, а ступа замумља некуд престрашено и заценуто.

Крње је осјећао да га издаје снага. Ноге му се посјекоше, а у глави јаче замлатара. Очи му се замрачише, оситнише, па над њим све зацепти у страху.

Буб-буб-буб-буб

шшиј-шиииј

буб буб

шшшиј...

Трже се, диже руке над очи као да се сакрије од нечег невидљивог, опасног, па потрча. Није више ништа видио.

Пред њим се раствориле жвале црнине и мрака. Гласови мртваца му парали уши. У трку осјети, да се о нешто спотакну и паде, а под њим зазину хладан простор.

Крикнуо је изнемогло и пригушено. Ноге му упадоше у пун бадањ као међу тешке жрвњеве. Муњевито га заковитла снажан замах воде, окрену га два-три пута у округлац, а чврсто укљештени балван ступе озгор дочека па по њему...

Цијелу ноћ је мумњала Крњина ступа и ваљала под тежином својих маљева његово угњечено, мртво тијело. Из бадња је вода отицала помијешана крвљу и црвенила се пјенећи испред Мујагина капиџика.

Хамид Диздар.

МОНАХ ФИЛЕМОН.

Био је зимски дан. Небо ведро као око у рибе младице. Сунце је било на заходу, кад се у манастирској порти манастира Н. поче скупљати јато кокошака што су све до тада ишле несметано по порти и тражиле хране. И, кад би која нашла ђачку хљебну мрву, радосно би је поћукала, а овећу, коју не би могла одједном прождријети, однијела би у кљуну бјежећи да јој је која друга не отме. А тад, пред вече, знају оне своје оброчно вријеме и полако се навијају вратима, ближе средњем и главном доксату, одакле им је пређашњи, сад већ покојни им господар, просипао по пуно велико решето зрна урметина. Још нијесу оне заборавиле његову добру особину. А и нови их није тако често заборављао: ако не душе ради, оно — јаја ради.

Ближило се тихо зимско вече, кад је иначе све сасвим мирно. Ту, у манастиру, нарочито. Још да није једноликог шуштања и жубора манастирске портене чесме, усађене у камени зид до самог главног доксата, све би иначе изгледало мртво. Овако је одврнута вода од врела, које бијело и дебело шикља из камене литице на западној страни иза самих оградних манастирских зидова, пролази дугим дубовим, поширокин точком, провученим кроза све просторије, падала да се брзо, заклоњеним јазом, провуче кроз цијелу порту и опет, код јужних портиних врата, састави с матицом. Одакле су се одвајала два крака, баш од малог дрвеног моста, па је један ишао на ваљаницу и воденицу, други је шумно падао низа Светигору, чинећи бијели велики слап, кроз високу греду, обраслу бршљаном и зимзеленом.

Манастир има двоје великијех врата, што служе и као пропуст кроз порту и као продужење племенског пута, који пролазници обично искористе: окрену се према старом манастиру, великим зеленим вратима, побожно скину капу и заједно с чибуком метну преда се, на велико камење, позиду нарочито удешену за сједање, или под лијеву мишку, па се побожно прекрсте, гледајући у велико копље Св. Ђор-

ђије, његовог бијелог коња и аждају. И увијек тако, да им све то никад не умакне погледу. Чак ни она пукотина баш по средини, по каменој шари, стријеки, горњег прага, што се обрела за великијех поводња и поплава прије скоро десет година. Тада је манастир препукнуо на неколико мјеста. Мост на ријеци, испод самог манастира, исто тако. Чак се, на главном окну сломио, те су морали оплести велику љесу, претурити дуж цијелог моста и преко велике пукотине, и тако се годинама прелазило. Све док се љеса није почела кварити. Онда је замијенише некаквијем тампаљама, па тако окрпљен, служи и данас. И добро је тако. Нико још није с њега пао у воду. Додуше, ђаци, који свакодневно по двапут преко њега пролазе, за помута и поводња, кад мост дрхти од јаке и мутне велике воде, дрхтећи пролазе. И ја сам неколико пута снијевао како с муком и страхом мостим преко њега, како се једва жив онамо обретем испод Лакатца, и тако се, уздрхтао, укочен страхом и пробудим, сав срећан што је то био сан.

Обичних дана, сем кукуријека пјетлова и тихог звоњења малог звона за јутрење и вечерње, ништа није реметило дубоку тишину. Додуше, понекад и ђаци, својим жагором и трком до сјеверних врата истрче на горњи врт, да се играју. Јер у манастирској је порти и школа с два учитеља. Одавно. Веле да је најстарија од свију, изузев оне на Цетињу. Имала је и чувенијех учитеља. Први је, веле, био поч. митрополит М. Б., Бог да га прости. Његово прво напредовање и прво јунаштво, поред школе, била је ту битка с Турцима 1877 год. Тада је заповиједао свом одбраном манастира и племена. И био је срећне руке, благодарећи прекаљеним витезовима, којих више и нема међу живима. Отада се и прочуо и мало по мало, дошао и до митрополитске митре. А био је то мали, мали човјек, Боже мој, као најмањи тијелом. А био је тако чувен и омиљен. И данас. И данас га многи памте. Баш и ја. Једном сам га и у руку пољубио. И био срећан дуго и дуго: није то била за мене мала ствар, да пољубим владику у руку!

И, у колико су ђаци тог предвечерја хитали низ камене стубе из ониских учионица, да брже оду својим кућама, како не би примрцали, у толико је широким друмом, озгор од Грла идући, више малаксаво од дуга путовања монах Филемон. Претурао је свој завежљај из руке у руку; турао га и на штап па метео на раме, да би му било лакши. Омален, слаб, изнемогао, једва се вукао путем, често погледајући како сунчани захладак хвата све више и више, да гора око пута постаје све тамнија и црња, ваздух све ладнији. Ишао је управ из Свете Горе. Био је онамо отишао да цио свој живот посвети молитви Богу, али га тешка грудобоља отрже од поста и усрдне молитве. Морао се покорити добронамјерну савјету калуђера, да пође у своје мјесто рођења. Али пука сиромаштина његова дома, није му могла дати ни најпотребније оно што би му могло ублажити муке и патње, то ли их отклонити. Ту није имао уточишта. Сама арија и изворска вода, не чине живот издржљивим. Треба хљеба и с хљебом. А његови му тога нијесу могли дати. Сиротиња. Зато је и упућен овамо. Зима је, веле, блажа; манастир није сиромашан (све што је

најљепше и најбоље равне земље, ливаде, разног воћа, дивних дубрава, великих испаша — све је то његово у цијелом племену!), моћи ће му дати скромно ухљебије. Док се опорави — или заврши са животом.

Тек што су се ђаци нашли у порти и почели се у хитњи и жагору разилазити, на сјеверним се портеним вратима појави он — монах Филемон, у изблиједјелој, овешталој, искрпљеној мантији, каљавој од дуга пута, с оним завежљајем у лијевој и штапом у десној руци.

Бјеше то момче — рекао бих — испод тридесете. Раста омалена, велике свилено-жуте косе, која се преливала у сасвим златну боју, каква се не виђа често. Падала му је испод сијеро-пепељаве камилавке, сасвим изношене, у увијеним праменовима, у нереду, низ мало погнута плећа, гдје му је и мантија била бљеђа но другдје. Браде је био обријетке, исте косине боје, осредње величине; лица више округлог но дугуљастог, с нешто испупченим јагодицама, гдје се оцртавала лака румен, кроз бијелу као снијег кожу, прозрачну до невјероватности. Тако се јасно оцртала сва изнуреност и испијеност од дуге упорне бољке. Његово нешто зеленкасте очи, више скромне и страшљиве но што би требало у човјека његова доба, биле су окружене модрим као чивит. Оне су допуњавали изглед створења које пати од оне тешке боље, која ником не прашта. Бјеше га пробио зној по челу и сљепоочницама, те га руком обриса и намјести брке, који су му ријетки као и брада, улазили у њу и мијешали се с њоме. Били су танки и недугачки, па се тако губили у бради. А мантија је висила и падала чак до прашљивих и глибавих ципела, при крају сва изрецкана и подерана, у дугом путу. Кроз десну цревљу вирао му је палац. Био је сустао од умора. Сасвим уморан. Снебивши се, кад угледа мноштво ђака, који га зачуђено гледаху, није знао куда да се упути, баш тад, кад је ето стигао на жељено мјесто. Ђаци, прилично изненађени чудним странчевим изгледом, из навике, поздрављаху га скидањем капа по обичају, а он још више збуњен, неспретно и неумјешно климаше главом у знак отпоздрава. Сви су ти покрети одавали човјека убивена болешћу и дугим путем. Једва, у зло доба, крену се право старијем учитељу, који још бијаше на врху каменијех, широкијех стуба. Приђе му и побожно и тихо назва Бога. Упита за стан управитеља манастира, гледајући уморним и тупим погледом у црвено његово лице и завиљушане жуте и његоване бркове. Учитељ-управитељ му лаким кретом главе, урасле у дебели труп, показа, мрзовољно, као иначе. И, тек да монах Филемон пође, а овај рече: „А, окле сте, пријатељу?“

— Родом сам из племена П., а путујем баш из Св. Горе, господине, рече монах Филемон понизно и тихо, гласом који је чудно шуштао.

— Мислите ли овђе на дуље времена?, рече даље учитељ-управитељ, намигнув подругљиво на свог млађег друга, јер је обичавао наругути се свакоме. Увртио је био себи у главу да је необично паметан и стално се кочоперио и кокорушио, као пјетао међу кокошкама.

— Овђе мислим бити стални житељ ове свете обитељи, рече монах и показа руком на манастир. Потом, окрену се и оде, захвалив се на услузи.

Учитељ-управитељ се окрене другу, који му је некад, у тој истој школи, био ђак, према коме је задржао исти ондашњи став учитеља према ученику, па рече: „Још један готован више“, и ако је и сам нагињао готованству.

Управитељ манастира Н. био је јеромонах Н., кога ћемо звати само јеромонах, или, ако је коме драже (а тачније је) манастирски „Бик“, како га је, у најужем кругу својих пријатеља, звао млађи учитељ. Јеромонах је био и земљак монаха Филемона, што је овога необично обрадовало било у путу, кад је чуо распитујући се о манастиру Н. и приликама у њему. Али (то „али“), није му требало дуго да чека, па да се увјери е се преварио: примио га је тако хладно, чак и грубо, нељудски. Сиромах монах Филемон није се томе ни надао. То је било првог тренутка. Послије је било све горе и горе. „Зашто да ме овако небратски прими?“, (он и није могао земислити нешто јаче да се рече!), мислио је у себи монах Филемон. „Нијесам дошао на његов трошак. Ово је све народно, јер је и манастир народни“. И у памети пријеђе сву историју постанка манастирскијех имања: завјештања, поклањања самохраничкијех имања, поклона некадашњих самодржнијех господара и валможа, и т. д., па се опет врати на свога брата у Христу, који га је гледао нимало братским, сабратским погледом. „Најпослије, шта је њему мање, хали Божјој“, умовао је он, „ако се и склоним у једну од ових назови соба, у овај један мемљиви и празни зиндан?“ „Јест. Али он т а к о хоће; он те мрзи од првог часка виђења, јадниче, и он ће те стално мрзјети и мучити. И, овамо си, биједниче, утекао!?“, говорило му је изнутра.

Сав овај тешки сусрет, ова несрећа на првом кораку у ову чувену богомољу, сав овај први упечатак као да одједном, једним јединим замахом, отвори пред његовијем умнијем очима дуги ред, предуги низ мука и мучења, кињења и презирања до скота, што неће пребродити жив. И тихо, ледно сав уздрхта. Душа му зацвиље а срце се стеже, док јабучица поче да подрхтава. Готов је био на сузу. Али се уздржа. Није хтио да моли. Није био баш толико поносно створење, колико није ни умио друго да види, но како би требало. Ћутао је и дубоко осјећао, мислећи шта да рече, како да настави говор. Тешко је непримљеном и нежељеном госту умилостивити неосјетљивог господара, домаћина тврдицу. Али се, ипак, одједном као прибра. Озари га она највећа моћ, једина душевна храна младих болесника — нада. Јер се сви они надају до посљедњег часа. С њом и умиру. А њега неће ни оставити — иако ће га каткада поколебати — до тренутка кад ће му крв покуљати и на нос и на уста.

Најпосље, не би куд ни камо, кад видје е ће бити отјеран, показа наређење из конзисторије. Сад се тек манастирски “Бик“ наоблачи. Гледао је дуго у акт, гледао у монаха Филемона и мислио. У зло доба, увидјев да му м о р а дати склоништа, дозва свога мађупца и рече му да „господину“ монаху, нагласив иронично оно господину, да ону собу до краја града, до посљедњих камених стуба.

Слуга пође, монах Филемон за њиме, дубоко се клањајући своме сабрату.

„Једва једном“, мислио је монах у себи. „Једва да се одморим! Дако и о в о не устраје дуго; прекренуће или на боље, или на горе.... А и вријеме му је. Одавно је и почело: треба да попусти, или да дочне“... У тијем мислима већ је био до новог стана, јер га слуга опомену да се причува, пењући се уза стубе, пошто су биле већ труле, па је могао лако пануги у шталу. Монах се једва испне. Дисао је брзо и тешко од напорног пењања.

Дочека га задах: штале, влаге, чађе, и оног чудног задаха што нарочито свједочи да ту не станује нико. У први се мах није умио ни снаћи: као да је дошао из неког чудног краја. Тек, кад му се вид привикну на полумрак, нос на задах, поче да тражи мјесто гдје би се могао спустити, да сједне. Једва је напипао, до некадашњег огњишта, округлу, стару, троножну столицу, мало горе издубљену, да би се „удобније“ могло да сједи на њојзи. И да је не нађе час прије, већ га почела бјеше хватати несвјестица. Спусти се на њу и дубоко уздахну хукнув. Поче, напрежући вид, да гледа, да запажа шта све има у новоме стану. И видио је: стари древни кревет, с три ноге, а умјесто четврте служио је зид, уз који је био прислоњен. У њему је било само неколико грубо отесаних срчевих штица, испуцалих, на којима су се јасно познавали удари сјекире. Штице су биле попријеко намјештене, да се не би пропало лежећи. Бог зна откад никог послужио није. Ониска врата, од грубих пошироких, опет срчевих штица, имала су умјесто браве — засовницу, учетврт отесан дубок колац, којим су их некад закључавали. Прозорче је гледало у порту. Кроза њ се могао видјети дио зида око манастирских врата. Гвоздене шипке су биле испреплетене густом паучином, с неколико давно угинулих мува, по којима је одавно попала прашина.

По малом гледању, кад је почео да мисли и на себе, примијетио је да је мађупац отишао. Ишчезао је а да није рекао ни ријечи. Тек се сад сјети да с крила спусти завежљај крај себе, што га је несвјесно тамо држао. Одједном, сасвим изненадно, чу потмуо, потежак пад нечег, крај себе, у полумраку, и као неколико каменчића да падоше на даске. Мало се тржe и скоро да се уплаши, да га два свијетла мачја ока и њено маукање не ослободише. Мачка је скочила с једне панте и оборила собом неколико комадаћа опалог клака од крова, плоча камених, утврђених малтером, којима су све манастирске зграде осувотљене. И, тек сад, кад је погледао горе, видио је да соба нема тавана; да оно мало свјетлости долази озго испод стреја, више но кроз прозор. Два свијетла се ока опрезно примицаху право к њему. И ево ли је баш код његових ногу. Њему би драго. Поче је вабити мазећи је и, кад му снебивајући се скочи у крило, он је објема рукама помилова и обрадова јој се. „То ће ми бити једини друг у овој виђерини“, нехотице му се оте мисао. И тако, гледајући је у своме крилу, угледа под собом, кроз грубе штице и тампеље, које су сачињавале под, много и много старог коњског гноја, нешто говеђих балега и једну стару брезову метлу, доље у штали.

Ту је проводио дане „опорављења“ монах Филемон. И нико није знао: ни гдје ноћијева, ни како живи, ни шта ради. Каткад би промилио манастирском портом, вазда гледајући преда се, држећи се лијевом руком за груди, десном прикупљајући и намјештајући мантију. И тако би улазио у манастир. Љубио је прво десни дирек од врата, камен и углачан, и крстећи се прилазио олтару да се неколико пута дубоко, до плочника поклони и очита неку молитву. Ту, крај олтара, подаље од лијеве пјевнице, остајао је стојећи с кадионицом у руци, чекајући „Бика“ и погињао главу при његовој појави из олтара, покушавајући да га пољуби у руку, што никад није успио.

Ноћу се завијао у своју ледну мантију, метнув завежљај под главу и кашљао, — кашљао и пљувао крв. А чим би је видио, намах га је хватао очајни страх од смрти. Понекад дође и ватруштина. Каткад би га то све и обрадовало: „Крај је ту!“, говорио би себи. И чекао. Али ипак није тако брзо долазио.

Црквењак — мађупац, дежмакасто момчеце, масно, с неколико осјетних модрица на лицу од „Бикове“ песнице, доносио му је по неколико подуљих цјепаница да наложи, тако око заранака. Понекад и око великијех вечера. У то доба чешће. Кад би се сам сјетио. Наложио би их једну преко друге, подметнув мало жара с ожега, и тако остави да љути церови дим уједа за очи, спустив се до самог пода. Није имао куда брзо да оде, иако није имало тавана. И то мало злехудог огрјева мађупац је чешће кришом доносио. И то је „Бик“ бранио, ма да је дубрава досезала до манастирског града. Уз њих њих му је доносио и вечеру: комадић урметинова хљеба и мало чесмица лука. Каткад, празником, и граха. Нешто задњивен бакарни сахан, некалајисан, који је некад служио квочкама за воду. Зна се: мађупац га је „офрегао“, „опаћио“, нарочито за монаха Филемона. Црна, дрвена кашика, чекала га је на первазу од сахана. И то му је требало да подијели на два оброка. Или како му драго буде. А кад је мађупац умио, више кад се усудио украсти, монах Филемон би добио још и запрженог граха. Додуше, врло ријетко, али тек, тек....

Ноћу је дуго и дуго размишљао. И увијек му се све размишљање, свако дуго и дуго разговарање са самим собом, завршавало смрћу. Смрћу, која је близу. Тако близу. И то би му оледило сваку наду, убило је у њезину заметку.

Испред зоре, ако би га кадгод и хтио сан да превари, није дала зима. Само кад би га дуги и диги умор од несанице савладао, затљао би, као заспао неком врстом будна сна. И то кратко. И одмах, чим би затворио уморне у тешке очне капке, одмах би му се јавила она — смрт. Она најцрња: у туђини, у оној празној и напуштеној ћелији, изнад коњске штале, у манастирској усамљености; смрт коју нико неће ни примијетити, то ли видјети његово умирање. А то га је двоструко бољело, много бољело.

Јутром, при првом цику зоре, првој блијесци, нарочито при појави сунца озго од високих планина, рађала се поново она стара нада, надање из млађих дана. И то би му дало као натприродне снаге

да може опет устати, онако ломан и претрнуо, укочених удова од зиме, модар и подбухнуо, упалих и зажарених очију, прекрстио се и изишао на чесму, онај древни точак, до главног доксата, да се умије. Вода је била млача но из залеђеног суда у његовој ћелији, јер је вода на точку дио живе воде с врела. Ту би се окренуо истоку, три пута се поклонио и прекрстио, па се почео умивате. Онда је на јутрење. Јер је требало све припремити и доћи онамо први. Нико га и није питао да ли може или не. Треба и мора тако да буде. И бивало је.

Јутарња хладноћа ледних манастирских зидова, загушљивост густог тамјановог дима, све га је то дражило на кашаљ. А није смио кашљати. Бојао се крви. Нарочито се бојао да пљуне, стидио се. Јер шта би онда радио, ако јурне крв? А ње се бојао као ватре, јер је предосјећао да ће му она најпослије донијети смрт. Тако уздржавајући се држао би кадионицу, мало устрану, гледајући преда се и очекујући долазак „Биков“.

По јутрењи ишао је ван града, манастирских четвороугаоних камених зидова, високих за два људска раста. Радовала га самоћа и сунце. Нарочито кад се појављивало озго, од Доли. Оне су му вазда мамиле поглед. Тада би гледао како се сунце пење, велико и свијетло, извор живота. Његово злаћење све више и више заузимало би сву околину: села, шуме, лиснике, дубраве, њиве и ливаде, па би се све више и више примицало к њему. У томе је гледао спасење. Чињело му се да ће му сунчани зраци дати живота, или бар продужења. Тада би мање дрхтао, прибивен уза зид. Нарочито испред подне, око подне. Јер га друго ништа није могло одатле отргнути. Ручак га није мамио. Онај синоћњи тврди хљеб од кукуруза, онај исти ледни грах, онако жидак и бистре чорбе, која је мирисала на некувано, све га је то све више везивало за зид и сунце. И тако вазда. А кад оно почне нагињати западу, онамо Локви Пулетића, монах Филемон је тужним погледом пратио пењање захлатка, гледао своме родноме крају и, често би се чуо шуштав, промукао уздах. Сјећао се свога сеоцета у кршу и неродици, сјећао се својих, највише мајке. И то би му устростручило бол. Јер успомена на мајку, кад је она мртва одавно, а крај нам је ту, повећава нам бол више но кад је она жива. Да је у животу, можда би некад и дошла. Овако никад. Нико никад неће ни доћи на гроб. И то му је ледило и срж у костима, убијало мисао на надање, узимало и оно мало даха. Укочило би га.

Дани су пролазили. На њега нико није ни скретао пажњу. Сматрали су га многи, нарочито његов сабрат у Христу, као неки терет, „манастирски терет“. И тако је живио. Живећи умирао и умирући живио. Једини је на њ обратио пажњу млађи учитељ Маринко. Зачудило га је његово необично понашање, без ичега удешаваног, калуђерског; оно право живљење „душе и спасенија ради“, и посматрао га радознало са саучешћем. Монахове мирне, зелене, безазлене очи, сасвим благог погледа изгубљеног човјека, преданог молитви и бољци; његов необично слаби тјелесни састав и право светитељско опхођење, одавало је правог, некадашњег калуђера, што се одрекао — као и негдашњи — овог пролазног и трулежног свијета, ради нечег

већег и вишег, љепшег и трајнијег, иако за нас, обичне људе, нестварнијег. У томе је он уживао. То га је мађијском силом привукло и стално држало у својој моћи. Касније, за великих бдения, дуго стојећи у олтару и код пјевнице, поред великијех жутијех воштаница, осветљенијем лицем падао је ничице на хладне, од вјекова углачене плоче, разних шара а једнаке величине, и дуго би се и дуго молио Богу. Само се могло примијетити, покаткад, покрет усана и поглед горе. Иначе његове молитве нико живи није чуо. И тим привуче и других пажњу. И сви су говорили да је прави анђео, иако у калуђерској мантији. Али му се нико није приближавао. Ипак су га сви избјегавали. Чак и ђаци. Само би се каткад, у изузетним часовима расположења, кад би им који од њих скренуо на њ пажњу, само би онда, велим, окружили око њега и забленуто гледали у његову дугу, златну, праменасту косу и велику црковну књигу, коју је читао. А налазили су га тако ван порте, на сунчаној страни, гдје сједи уза зид обрастао бршљаном, гдје се увио у своју овешталу мантију и гледа у бистро врело. Чим би га тако тргли из мисли, почињао је да чита, да би га што прије оставили. Није их мрзио, (он никог није могао да мрзи), али му је тешко бивало у њиховом присуству. Њихово здравље га је све више опомињало на његову болест; њихово весело џаврљање или суђутно посматрање и на његову бољку и на минулу дјетињу радост.

Сатима би остао ту. Гледао би у бистро и брзо врело, које тако шушти и жамори, као да је љуто што му је ток, његов живот тако кратак: свега неколико корака па да се стрмоглави с висине од неколико десетина метара, падне у ријеку и изгуби и свој живот и своје име. И њега је све то чудило: као уклет забезекнут, изгубљен у себи, дуго би тако гледао у воду, држећи књигу на крилу, затворену. Као да је ослушкивао тајанствено шаптање и жубор врела, које тек што излази из камене литице, тек што се рађа, одмах пада и утапа се, умире у ријеци, проживив само неколико часака. И нехотице га је упоређивао са својим животом, са самим собом. А сјенице и срнадице, нарочито врапци, сакривени у бршљану изнад његове главе, неуморно су га подсјећали својим цвркутом на живот, на живљење. И то би га понекад и пренуло. Највише је мислио о својој младости, осјећајући необично тихо, подмукло и лукаво примицање смрти. То је добро знао: а прије, а послије — ту је. И није далеко. То је главно. И то ту, у туђини, далеко од својих, од сваког познатог. А живот? А живљење? Све се прекида, престаје..... И, пренуо би се, као да га је неко зовнуо. Почео би да чита, сасвим се предав судбини. Кушао би наглас, али је одмах увиђао, да не може. У посљедње вријеме губио је глас; говорио је трошно, храпаво, једва чујно и на најмањем одстојању. И то би га најбоље увјерило да је је крај ту. И следило. Утјехе није могао наћи, сагледати, иако ју је често пута, много пута самртнички и жудно тражио. Једино да се помири са судбином. Па се и мирио. Морао је.

Манастирски „Бик" је био из племена П. Висока крупна, људина, у добу од 33—35 година. Имао је широке и снажне плећи, дугу главу,

нешто налик на коњску, с подшишаном косом густом и крупних длака, неке неодређене боје, као слично бакарно-земљаној, и то земље црвенице. Оне што се од ње праве симсије за чибук. Испод зарубљене, вазда масне косе, видио се дебео и црвен врат с масном јаком од црна, дебела капута, који је вазда носио. Мало, маљаво, при врху уже чело, с дебелом кожом, одавало је заиста доста ограниченог човјека. Додајте томе подбуло лице и црвени нос; па испод великих и густих вјеђа незасићеничке и разблудне очи, што су жмиркале онако сасвим плаве, скоро субјеле, које чудновато врлудају и некако увијек жмиркају, да им се правац погледа никад и не зна, е, онда имате бар приближну слику часног јеромонаха, у најужим присним друштванцима називаног манастирски „Бик". Једино му је, празником, учитељ Маринко могао ухватити правац погледа. Неколико је пута бечнуо, иако је био савио главу, онам женској цркви. Дебеле и велике усне покривали су велики, скоро бијели бркови, што су се лако распознавали помијешани с дугом, но нешто округлом брадом, која је била и друге боје и пониско падала на широке прси.

Отац јеромонах, називајеми „Бик", изнад свега волио је шљиву. Шљивовица му је била — не чула ми се ријеч — једини друг, једини лијек, којим је угушивао своју калуђерску „тугу". Да му лакше прођу дани. Другим се чиме није ни бавио. Био је једва писмен, да ни црковне књиге није радо читао. Чак ни онда кад је морао. О осталима нећемо ни говорити. Њих, што их је куповао манастир, пажљиво је — нерасјечене — чувао по орманима, као и оне, што су послате из конзисторије. Био је, кратко речено, оштећени сељак, завијен у мантије, да не би орао и копао, косио и носио тешка бремена; да не би ишао бос по хладну глибу и оштру камењару, обраслом трњем, какво је његово село.

Многе су сивуље и красуље жалосно зарикале за њим, — говорио је учитељ Маринко, уз грохотан смијех присутних.

„Бик" је нерадо гледао сваког у својој близини. То му је притискивало душу, да му није било живота. Беспримјерно је мрзио сабраћу у Христу. Макар се успутно који навратио онуда. А монах Филемон је то одмах увидио. Оба попа одавно. Њихова се „слога" нарочито могла видјети на страстима: кад био дошао ред на „Бика" да чита јеванђеља, нијесу га хтјели ни један измијенити, без велика јада, док се добро не би уморио. Узалуд је он давао знаке, да који дође. Они су се чињели да не виде. И тако и иначе. А чим би изишао, излијевао је свој гњијев на јадног мађупца. Трештала је његова волујска гласина по пустој порти и празним манастирским зидинама уоколо.

Све је то тешко падало на монаха Филемона, који је све више и више увиђао, да није баш велике среће, што је баш ту дошао.

У истој је манастирској порти и школа, као што већ и знамо. Њен управитељ Ненад, омален, дежмекаст нежења, био је већ близу четрдесете. Занимао се — поред учитељевања — по мало и парничењем. Писао је тако по неком тужбе, кад је имао времена од својих и школе, коју није много пазио. Тужбе су му биле за срце прирасле.

већег и вишег, љепшег и трајнијег, иако за нас, обичне људе, нестварнијег. У томе је он уживао. То га је маћијском силом привукло и стално држало у својој моћи. Касније, за великих бденија, дуго стојећи у олтару и код пјевнице, поред великијех жутијех воштаница, осветљенијем лицем падао је ничице на хладне, од вијекова углачене плоче, разних шара а једнаке величине, и дуго би се и дуго молио Богу. Само се могло примијетити, покаткад, покрет усана и поглед горе. Иначе његове молитве нико живи није чуо. И тим привуче и других пажњу. И сви су говорили да је прави анђео, иако у калуђерској мантији. Али му се нико није приближавао. Ипак су га сви избјегавали. Чак и ђаци. Само би се каткад, у изузетним часовима расположења, кад би им који од њих скренуо на њ пажњу, само би онда, велим, окружили око њега и забленуто гледали у његову дугу, златну, праменасту косу и велику црковну књигу, коју је читао. А налазили су га тако ван порте, на сунчаној страни, гдје сједи уза зид обрастао бршљаном, гдје се увио у своју овешталу мантију и гледа у бистро врело. Чим би га тако тргли из мисли, почињао је да чита, да би га што прије оставили. Није их мрзио, (он никог није могао да мрзи), али му је тешко бивало у њиховом присуству. Њихово здравље га је све више опомињало на његову болест; њихово весело џављање или суђутно посматрање и на његову бољку и на минулу дјетињу радост.

Сатима би остао ту. Гледао би у бистро и брзо врело, које тако шушти и жамори, као да је љуто што му је ток, његов живот тако кратак: свега неколико корака па да се стрмоглави с висине од неколико десетина метара, падне у ријеку и изгуби и свој живот и своје име. И њега је све то чудило: каоуклет забезекнут, изгубљен у себи, дуго би тако гледао у воду, држећи књигу на крилу, затворену. Као да је ослушкивао тајанствено шаптање и жубор врела, које тек што излази из камене литице, тек што се рађа, одмах пада и утапа се, умире у ријеци, проживив само неколико часака. И нехотице га је упоређивао са својим животом, са самим собом. А сјенице и срнадице, нарочито врапци, сакривени у бршљану изнад његове главе, неуморно су га подсјећали својим цвркутом на живот, на живљење. И то би га понекад и пренуло. Највише је мислио о својој младости, осјећајући необично тихо, подмукло и лукаво примицање смрти. То је добро знао: а прије, а послије — ту је. И није далеко. То је главно. И то ту, у туђини, далеко од својих, од сваког познатог. А живот? А живљење? Све се прекида, престаје ..... И, пренуо би се, као да га је неко зовнуо. Почео би да чита, сасвим се предав судбини. Кушао би наглас, али је одмах увиђао, да не може. У посљедње вријеме губио је глас; говорио је трошно, храпаво, једва чујно и на најмањем одстојању. И то би га најбоље увјерило да је је крај ту. И следило. Утјехе није могао наћи, сагледати, иако ју је често пута, много пута самртнички и жудно тражио. Једино да се помири са судбином. Па се и мирио. Морао је.

Манастирски „Бик" је био из племена П. Висока крупна, људина, у добу од 33—35 година. Имао је широке и снажне плећи, дугу главу, нешто налик на коњску, с подшишаном косом густом и крупних длака, неке неодређене боје, као слично бакарно-земљаној, и то земље црвенице. Оне што се од ње праве симсије за чибук. Испод зарубљене, вазда масне косе, видио се дебео и црвен врат с масном јаком од црна, дебела капута, који је вазда носио. Мало, маљаво, при врху уже чело, с дебелом кожом, одавало је заиста доста ограниченог човјека. Додајте томе подбуло лице и црвени нос; па испод великих и густих вјеђа незасићеничке и разблудне очи, што су жмиркале онако сасвим плаве, скоро субјеле, које чудновато врлудају и некако увијек жмиркају, да им се правац погледа никад и не зна, е, онда имате бар приближну слику часног јеромонаха, у најужим присним друштванцима називаног манастирски „Бик". Једино му је, празником, учитељ Маринко могао ухватити правац погледа. Неколико је пута бечнуо, иако је био савио главу, онам женској цркви. Дебеле и велике усне покривали су велики, скоро бијели бркови, што су се лако распознавали помијешани с дугом, но нешто округлом брадом, која је била и друге боје и пониско падала на широке прси.

Отац јеромонах, називајеми „Бик", изнад свега волио је шљиву. Шљивовица му је била — не чула ми се ријеч — једини друг, једини лијек, којим је угушивао своју калуђерску „тугу". Да му лакше прођу дани. Другим се чиме није ни бавио. Био је једва писмен, да ни црковне књиге није радо читао. Чак ни онда кад је морао. О осталима нећемо ни говорити. Њих, што их је куповао манастир, пажљиво је — нерасјечене — чувао по орманима, као и оне, што су послате из конзисторије. Био је, кратко речено, оштећени сељак, завијен у мантије, да не би орао и копао, косио и носио тешка бремена; да не би ишао бос по хладну глибу и оштру камењару, обраслом трњем, какво је његово село.

Многе су сивуље и красуље жалосно зарикале за њим, — говорио је учитељ Маринко, уз грохотан смијех присутних.

„Бик" је нерадо гледао сваког у својој близини. То му је притискивало душу, да му није било живота. Беспримјерно је мрзио сабраћу у Христу. Макар се успутно који навратио онуда. А монах Филемон је то одмах увидио. Оба попа одавно. Њихова се „слога" нарочито могла видјети на страстима: кад био дошао ред на „Бика" да чита јеванђеља, нијесу га хтјели ни један измијенити, без велика јада, док се добро не би уморио. Узалуд је он давао знаке, да који дође. Они су се чињели да не виде. И тако и иначе. А чим би изишао, излијевао је свој гњијев на јадног мађупца. Трештала је његова волујска гласина по пустој порти и празним манастирским зидинама уоколо.

Све је то тешко падало на монаха Филемона, који је све више и више увиђао, да није баш велике среће, што је баш ту дошао.

У истој је манастирској порти и школа, као што већ и знамо. Њен управитељ Ненад, омален, дежмекаст нежења, био је већ близу четрдесете. Занимао се — поред учитељевања — по мало и парничењем. Писао је тако по неком тужбе, кад је имао времена од својих и школе, коју није много пазио. Тужбе су му биле за срце прирасле.

То је и сам често — додуше у шали — говорио, а: „свака шала — пола истине“, па додајте томе да је рекао за себе неповољно, е, брате си мој драговићу, то је зацијело истина! Јест, Бога ми! Жене и пиће није баш мрзио. Често је с „Биком“ остајао до дуго у ноћ, поред боце шљиве и прљавих карата. Каткад, послије подне, заборавио би и на школу и потчињеног колегу, па би сјутри-дан био нешто приступачнији, као малко се прибојавајући оца учитеља Маринка. Јер је био — на његову жалост — бољи од управитељевог. А на то се онда много гледало. Нарочито се могао заборавити у причи о женама. Е, брате, онда заборави, да је и управитељ и учитељ, онда провири из њега нешто дивље, пећинско, толико јако, да га свега обузме прождирање себе самог. И то би га подуље држало.

Маринко је био сушта противност: млад, тек почетних црних брчића, витак као шибљика, висок и пријатне спољашњости уопште. Његово правилно, црнпурасто лице, дуги образи и грло, велика и бујна црна, нешто гргурава коса, његови дивни и бијели здрави зуби, често су се бјеласали кад говори, кад се смије. А смијао се највише с дјецом, кад их је миловао. И она су њега вољела. Нико као псето, мачка и дијете не осјети ко га воли. То им је урођено. С правом се говорило за њега: „Више га воле ђеца, но и једног учитеља откако се ту школа закопала“.

Учитељ Маринко је често прилазио монаху Филемону, кад би га видио на доксату или украј зида, гдје чита. Тако би дуго и дуго говорили. Сваки би имао понешто своје болно и горко да исприча. Јер је учитељ Маринко имао жељу, да буде нешто више но учитељ, па се често заносио надом, да ће и бити. А кад би дошли до болног мјеста: причању о монахову животу у манастиру, монах Филемон је увијек понављао: „Трпјећу до посљедњег издиханија!“ никад се не пожалив на „Бика“.

Једно јутро, кад је учитељ Маринко ушао у своје одјељење, ишчеврљаше му ђачићи да је монах Филемон отпутовао а зора. Куда, не знају. Међутим „Бик“ је био написао други акт конзисторији: да манастир нема могућности да издржава монаха Филемона, пошто и он — управитељ манастира — и сам врло много оскудијева, додавши да је монах Филемон и велики нерадник. А монаху је, веле, саопштио да је већ акт дошао, да мора ићи из манастира.

Тако неколико дана. Док, једног пододнева, ево ли ти опет монаха Филемона, на велико „Биково“ запрепашћење. Носи, тако, монах Филемон свој завежљај, сад већ мало прљавији и мањи, држи га у руци заједно са штапом, прилази руци „Биковој“ а овај му је не да.

И тако се поремети калуђерско „Биково“ спокојство. Ко ће као Бог.

— Опет исто мјесто! бунило се у монаху Филемону. Исто! Па зар могу онђе и једну ноћ преноћити? питао је самог себе. И пођe, не проговорив ни ријечи. Уђе у отворену ћелију, коју иначе нико и не затвара. Некадашња љетња кухиња јеромонаха Н. С., који је већ и архимандрит, далеко на сјеверу. Опет исти задах мемле и трулежи, чађе и нестановања. Спусти се на исту столицу, дубоко — колико је игда могао — хукнувши. Болест се била удвојила: пут по зими и мразу утростручио је кашаљ.

Слуга је већ јавио, да је извршио заповијест: уселио монаха Филемона. И све је у реду. Да. Све на свом месту.

— Видим да неће жив одавле мислио је „Бик“. Па, добро. Ти скапљи! А тамо, брато мој, не би ни здрав дуго издржао на овај начин. Па, скапљи, скотино!

Учитељ Маринко је брзо искористио први мали одмор: остави дјецу и оде да види монаха. Као да је предосјећао е га дуго неће гледати. Он се, као малко објену, насмија једва примјетно, кад угледа свога познаника и пријатеља и кад га овај поздрави, отпоздрави шапућући. Више није могао ни онолико говорити јасно, колико прије. Виђело се да заиста неће дуго. И тако му ишапта своје „путешествије“, управ један дио своје „Одисеје“.

Монах Филемон је наставио да проводи дуге зимске ноћи поред слабе церове ватре, на оној малој издубљеној столици. Кашљуцао је и кашљао. Понекад, кад се јаче напрегне, пљунуо би и крв, некако црну, пјенушаву, бљутаву. А она се брзо мрзнула по поду, правећи по њему грубе мрље, ако не би пропадала у шталу. А она, што ју је пљунуо у пепео, чињела је неке гучице по њему, које је загртао угарком. И то га је нарочито грозило. Увијек би се стресао и задрхтао од промисли на свршетак, на крај живота. И тада би увијек посумњао да ће зоре ишчекати.

Каткада, кад би вјетар малаксао а бол од кашља одуминуо, губио се у мислима до своје ране младости: кад је маштао о мирном, чедном и светитељском калуђерском животу у Св. Гори. Из тога сањарања тргнуо би га опет тешки звиждук и хујање вјетра, који је језиво звиждао и цвилио испод кровних тешких камених плоча, оборив по који комадић клака, да ненадно лупне украј полусмрзнутог монаха Филемона. А кад би се онако јак замах вјетра навратио и кроза шталу, нанио би горе мноштво труња сијена и сламе, сувих балега и прашине, да би ујутру био подебео слој нечистоће по поду: А он би се по сву ноћ све боље увијао својом мантијом и превртао у голом кревету, да процвокоће до зоре. И тако редовно, увијек.

Дошла је Велика Недјеља. Требало је сваку ноћ бити на дугим молитвама, на „страстима“. То му је најтеже падало: морао је охладити и оно мало загријане мантије, а при повратку вазда би нашао истуљену ватру. А требало је поново ложити. Он није могао да дува у угараке, ако би и нашао у њима још коју жишчицу, а није могао ни онако лећи а да се бар малко не огрије. И тако сваки пут.

У Велику Сриједу — вече, позли му. Баш кад је требало да оде на молитву, те није могао ни отићи, а ни јавити, да не може. И би му и још теже. Остаде.

Вјетар је дрмао расклиматанијем старијем дубовијем вратима, дизао прах с поднијех тампаља, балио по неки мосур чађе, зањи-

ханијем чађавијем веригама, које су висиле на огњишту. Повраћао је озгор дим, од крова, куда је хтио да прође, те се враћао и гушио. Монах се Филемон пригрчи уза зид, усправив се у кревету, као да би тако одолио бољци, да му не би јурнула на грло. Предосјећао је зло. И, да би, колико толико, одложио крај, да би као заговорио себе, обмануо и заборавио на стварност, бар за трен ока, говорио је сам са собом.

„Боже“ рече шапућући, „осудио сам младост своју цркве Твоје ради, одричући се свију земаљских блага и уживања, па зар баш овако да завршим свој земаљски живот?..... Овдје, у овој пустој пећини: без понуда, без игдје икога свога да ми рече бар једну њежну, једну утјешну ријеч..... Боже, је ли ово твоја црква заповиједа?..... Зар је Твој Храм заиста збјег и уточиште одљуда, црноризаца, црне мисли а црног срца?! Је ли се оне завише црнином мука Твојих ради спасења својих душа, или нечега другог?!..... Скупо, Господе, искупих гријех свога рођења!...... Прими, Оче, дух мој, јер се ево доста намучих!“ Рече ове последње ријечи с највећим напором и покрену десницу да се прекрсти, али не може!..... Полако се спусти на кревет наузначке. Тихо је јечао. Гонило га је на онај најтежи кашаљ, кад се зна, да се *оно* не може искашљати. А *оно* се прикупљало и пело све више и више. Тешко је дисао. А *оно* се све више примицало. Напрегну сву снагу да га искашље, да га се ослободи, да може дисати. И одједном, чим је кашнуо, као да нешто, некако потмуло лупи у грудима, као да се нешто окиде, одвоји, што је унутра висило и намах јурну крв и на нос и на уста! А он, као да осјети неку никад непроосјећану занесеност, као да поче некуда тонути полако и тихо, да пада, а у паду не осјећа страха. И као да отвори очи па гледа: како му мноштво анђела пружа своје ружичасте и њежне руке, па га зову к себи, некуд горе, а он зна да пада, пада тихо и полако. И стално га тако зову. А он као да неће. Одједном му се приказа мајка. Онако кротка, блага, сакривеног бола а ипак с надом, прилази, приноси му се и ставља топлом мајчином руком благе облоге на груди, баш ондје, гдје га највећма вазда бољело. И као да му је већ лакше. Већ му је добро. Сасвим добро. Па му за тим пружа своју дрхтаву стару руку, с оним истакнутим жилама на љесици, подиже га, вуче горе, к себи...... Тако вуче..... Подиже...... И он се примаче...... Већ се, ево, одваја од тврдог ћелиског кревета и ето га у њезином меком крилу: наслонио своју уморну главу а она га милује по свиленој му коси. Поправља му дотад у нереду калуђерски вијенац, (како онамо свештеникову косу зову). А крв лопи, точи из уста и капље из носа. Камилавка се откотрља до врата; једна нога оста згрчена, десна рука испружена устрану и оста укочена, згрчених прстију, а лијевом се очајнички ухвати за прси. Ту му је била највећа боља. Оба ока остадоше отворена, као да и сада гледа. Гледа у мајку. Глава му се нави удесно као у мајчином крилу. И тако крај......

— Отац Филемон је уснио у Христу — рече учитељ Ненад учитељу Маринку, једва задржавајући злуради и ироничнн смијех,

чим овај, сјутра-дан, ступи у у школски ходник. Знате, г. колега, нађен је јутрос мртав у својој ћелији, а право да Вам се каже, овоземаљским властима није познат час његове свете смрти. Моје искрено саучешће!, рече, и указа му се ироничан осмијех на угојеном лицу, кад пружи кратку и дебелу руку. Учитељ Маринко се нађе у неприлици. Мислио је, да ли да прими саучешће или не, без обзира на начин изражавања од г. управитеља.

— Па, г. управитељу, најзад и примам, рече учитељ Маринко и пружи му руку. Хвала! Потлачени и понижени боље се и разумију. Ја сам монаха Филемона разумео боље од свију осталих.

— Па баш зато Вам и изјављујем саучешће, рече овај и прсну у грохотан смијех.

Учитељ Маринко се уједе за усну и ућута.

— Знате, г. колега, настави његов управитељ, не бих Вам препоручио да онамо идете; већ се осјећа распадање леша.

Учитељ Маринко ништа не рече.

Око подне позваше и њега — Маринка. У порти већ сусрете племенског капетена Јанићија, његовог писара Мила и жандарма Јакшу. Мало подаље, не за њима, но с лијеве стране. Није он обичавао да иде за њима, иако је жандарм. А имао је и право: били су скоро једнаких школских свједочанстава.

Капетанска је канцеларија била у истој манастирској порти: преко пута школе, прозор у прозор. И капетан Јанићије, по својој званичној дужности, био је на увиђају. Па, како је смртно мрзио „Бика“, хтио је да му малко напакости. А завадили су се око надлежности. „Бик“, као свештено лице и управитељ манастира, хтио је неку врсту аутономије, капетан Јанићије није хтио ни да чује: манастир му је усред капетаније, а он је, за Бога, капетан: власт. И ту се изроди калуђерско-полицијска мржња. Да је ту било и оговарања, у то не треба ни сумњати. А то је најбоље знао жандарм Јакша. Капетан је свуда говорио, да је „Бик“ неписмени, угојени крмак, који џабе једе манастирску муку; да је толико физички јак, да би као во одорао два најбоља читлука у његовој капетанији; да му зна сва „скровита“ мјеста по мађупницама; да зна ко му све долази и колико се задржава; зна за његове нарочите „шетње“ по горњем врту и Скулди и т. д., и т. д.

Бик му много није остао дужан. Капетан Јанићије је батал-официр, па од таквог официра може бити само батал-племенски капетан; да с Поданог Бријега може само онакав бити и т. д. (Капетан Јанићије је заиста прије капетанског чина био официр у народној војсци. Једног Ускрса је до подне носио капетанску униформу, по подне официрску. И то се дуго причало по селима).

Капетан Јанићије с писарем Милом направи званичан извјештај и најхитније упути обласном управитељу у К. и јави: да је нађен мртав у својој ћелији монах Филемон у локви крви, и потанко опише све, бацив сумњу — издалека — на „Бика“, те би требало љекарски утврдити шта је у ствари. Требало је „Бику“ напаковати кривицу.

Том приликом чуо је учитељ Маринко да има још једна препрека да се монах Филемон одмах не укопа. На име: „Бик" је тражио од конзисторије рјешење гдје да се сахрани: у портеном гробљу, до олтара, или у народном, изван манастира. Нарочито му је било стало: о чијем ће трошку бити укоп. И тако се обоје чекало.

Било је поодавно прошло подне, богме већ мали заранци, кад је учитељ Маринко, иако против воље свога управитеља, пошао да види мртвог монаха Филемона. Пео се тихо уза труле стубе и замишљао какав ће му се призор указати. Полако, као у недоумици, отвори врата, скинув капу. Пред њим се указа, чим му се очи навикоше на мрак — страшан призор. Чак се више изненадио, но што је и могао замислити и очекивати. И против своје воље, метну марамицу на нос и уста, јер га намах закусну неиздржљив смрад љешине, што се распада у затвореном простору. Монах Филемон је лежао испружен на свом биједном, голом кревету, у оној истој мантији, мало навијене главе удесно, с напола навученом камилавком, коју му је неко ставио, реда ради. Из уста, од десног угла, бјеше се смрзао млаз црне густе крви, која му је скрпила и умосурила и браду и бркове. Овећа локва исто онакве крви бјеше се следила на грубим подним штицама, с много мрља около. Нешто од ње бјеше проточило у шталу. На ногама оне исте цревље, старе, каљаве, скоро побијељеле. Палац виријаше с модрим ноктом, полуотученим.

А крај њега, на оној исто и јединој столичици, сједијаше стари Мићован, назван Мићован Бало.Мирна племенска луда, сав обрастао у косу и браду, ријетку до зла бога, живио је од милостиње. Понекад би понешто и радио. Али само док се умори. Онда га више нико не нагна. С великом, никад не опраном косом, великих клемпавих ушију, дрљавих и крвавих очију; само с неколико веома дугих и кривих зуба, жутих и црних у балавим устама; с искрпљеним гаћама сваковрсним закрпама и концима свију боја, а да су му оба прљава и мршава кољена ипак вирела. На леђима је имао неку врсту калуђерске хаљине, прескубену од појаса. На глави необично високу сукнену шубару, што личи на камилавку. Јер он је себе сматрао за свештено лице. За неку врсту испосника. На ногама је вазда имао огромне цокуле, пуне четвртастих клинаца, с великим потковима на петама. И сам је, понекад, додавао по који обичан клинац с главом, да му буду вишеноске. А кад је ишао, чуо се из даљине, јер их је једва вукао.

Мићован је био велики женомрзац. Често је долазио у цркву и гласно се молио Богу , као уплашен. Говорио је тешко, јер му је језик ударао у усне, а свој чибучић, трешњев и прљав, никад из уста није ни мицао. Чак ни онда, кад говори. Дирали су га и задиркивали скоро сви. Нарочито дјеца и ђаци. Трпио је подоста. А кад би се наљутио, нарочито кад би му ко што „на масно" рекао о женама, о његовим љубазницама, е онда је највећма падао у ватру. Био би ван себе: псовао је, трчао и гађао камењем, не гледајући гдје ће и кога ће ударити. Кад изнемогне, онда сједне: куне и плаче. А знао је да куне, да човјека подиђу жмарци од страха. Скинуо би

тада своју масну и каљаву камилавку, метнуо је с чибуком под лијево пазухо, обје руке подигао и погледао избуљено у небо, прекрстио се и викнуо колико га глас служи. Призвао све божје свеце, милосне угоднике Божје, да га казе, расточе црви, убије сам Господ Свети! И завршио би с: „Амин, да Бог да!" У том би му се привукао по неки „галиот", вукао га за дуги гаћни тур, сав искрпљен бијелијем сукненијем концем, по димијама модре цохе, и Мићован би пао на узнак. Онда: љосак, урнебесан смијех! Опет тако: трчање, туча камењем или пуштимице чибуком, псовка, клетва. Нарочито кад га напију свечаником.

Мићован је најпобожније устао, дубоко се поклонио учитељу Маринку, скинув своју чудну камилавку, и назвао Бога. Учитељ Маринко се мало изненади, откуда он ту, и прихвати поздрав.

— Ето, лијепи златоване и добри господине учитељу, (а он је само најмилијима говорио: „Златоване!"), дошао сам ја једини, и ту се дотаче у голе руњаве прси, дошао сам да предворим овог доброг и светог калуђера. А да су ми прије јавили — рече он — Божју ти вјеру дајем, сву ноћ бих био 'вође. Све сам досле овако сам самцит пређут'о на овој олупотини столице и предворио — да му је Богом просто! — и ту се побожно прекрсти.

Учитељ Маринко је стајао као укопан. Мићован то искористи и настави говорљиво, као увијек, кад га ко не ућутка. Е, да Бог да!, и погледа у кров ћелије, преврнув очима и опет се прекрсти, да Бог да и онај онамо зврндов 'вако прош'о!, па показа руком на мртвог монаха Филемона. Али неће, настави разочаран, као да се досјети е је рекао нешто немогуће, нешто што му се неће никад код Бога услишити, иако је чврсто вјеровао у своје молитве, нарочито у своје клетве. Неће њему ништа да бидне. Има он, златоване мој, дебелу шију к'о бик, да му ни сви шестански ђаволи не могу ништа! Јес', јес'. Ето није ми они зврндов одонуда досле дао ништа, но само ону чашу ракије, па показа руком на овећу пругасту ракијску чашу, што стајаше на прозорчету, као да ја могу живјети о самој чаши ракије, а и она није к'о остале ракије, но бјеше извјетрила, извјетрио му мозак да Бог да, и ништа му више и не требало, к'о ни овоме 'вође што не треба!, и показа руком на мртваца.

Учитељ Маринко погледа још једном на монаха Филемона, обазре се и на прозорче и на њему спази, поред оне чаше, и једну кору урментиновог хљеба, која је била донесена монаху за вечеру. Поздрави Мићована и изађе.

Тек што бјеше у порти, кад ево ли ти два коњаника. Напријед је ишао омален човјек, округао, плав, с очалима на носу, у кратком, жутом кожном капуту и качкети исте боје. На ногама је имао исте жуте боје камашне, по којима је пуцкао бичем, обвијеним око десне шаке. Лијевом је водио коња. За њим иђаше Милутин, наочит и црнпураст сељак, високог и танког стаса, у црногорској бијелој хаљини од сукна. Милутин је био у Кандији, зна нешто грчки, па је тумач Грку, љекару, с којим је дошао.

Одмах се обретоше капетан Јанићије, писар Миле и жандарм Јакша, с векикијем црногорскијем револвером за појасом, опасаним преко нове новцате сукнене хаљине.

Послије престављања, упутише се монаховој ћелији. И тек они уз басамаке доксату, гдје су звона, гдје је била и ћелија монахова, обретоше се и оба управитеља, учитељ Ненад и „Бик“. Иду и смјешкају се.

Изнијеше мртваца, пошто доктор није онамо могао извршити преглед; положише га на један овећи кухињски сто, што бјеше на доксату. Доктор навуче своје гумене рукавице, премаза свој нос неком течношћу, отвори му Милутин кутију с прибором за секцирање, па прво узе једне велике маказе. Необично брзо расцијепи њима — више но што расјече — цијелу мантију монахову, баш поред дугмади оздо до горе, до грла, не чекајући никог да би је раскопчао. Раздрљи му упале прси и трбух, а несносни задах закусну, да се сви одмакоше. Само поред љекара оста и учитељ Маринко. Доктор опипа лешину, куцну свима прстима, онако као кад се гледа је ли, рецимо, кожа на бубњу добро разапета. При тихом ударању његових прстију зашобоња као у празно. Насмијеши се и рече преко тумача, да га покрију, унесу онамо, па се окрену капетану Јанићију и осталима и рече, смишљајући да сам говори „нашки“: „Мене казу: удавлено поп, а оно: умрело једно поп од јехтика“. „Бик“ се задовољно и злобно насмијеши, погледав у управитеља Ненада, а капетан љутито дуну на нос, погледа га преко рамена и рече тумачу, да зове г. доктора у хан, на част. И оде.

Капетан с особљем и доктором право хану, „Бик“ с учитељем Ненадом у „Бикову“ собу, а учитељ Маринко оде у порту. У „Биковој“ соби наста смијање, грохотан смијех. Смијали су се два управитеља на рачун капетанов.

Чекао се одговор од конзисторије.

У порти је већ било мноштво народа. Дошло и мало и велико, и старо и младо, дошло на молитву, на „бденија“, уочи Великог Петка. Шапутало се о догађају. Нарочито се често помињало „Биково“ понашање. Јер зло, нарочито кад долази откуда му се не нада, веће је и страшније. Сви су осуђивали „Бика“, и клели, жалећи монаха Филемона. Неки су говорили, да би му понешто од својих кућа доносили за храну, само да су знали е се онако јадник патио и од глади и свега.

У то рекоше да дође и телеграм од конзисторије, да се може сахранити у свештеничком гробљу, о манастирском трошку. То је „Бика“ необично обрадовало. Само да он не сноси трошак.

Већ је и мртвачки ковчег био готов. Мајстор Кусо, стари вјештак за све, брзо је, с неког тавана, збацио неке штице, па су на брзу руку начинили сандук: укрштене четири чађаве штице, понегдје облањане, а умјесто пете -- пречаге. За поклопац ће послужити и неотесана штица.

Брзо ставише монаха Филемона унутра и унијеше у црквицу, на опијело. Учитељ Маринко је био уредио, у два реда, све ђаке до самог улаза у гробље, што је с источне стране манастира, баш до порте, да ода посљедњу пошту своме самученику.

Опијело („Бик“ с два свештеника), би брзо готово. Изнијеше га. Један прамен дуге му косе бјеше пропао кроз пречаге, и вуцијаше се по земљи, пошто су сувише ниско носили сандук. А кад им је учитељ Маринко на то скренуо пажњу, рече један: „Није га живог пазио и чувао његов сабрат, те ћемо ми да га чувамо сада мртвог“.

Рака је била за час готова и хумка се брзо подиже.

*

Десет година доцније навратио сам „кастиле“, да му видим гроб. Једна велика, жута, добро угојена калуђерска крава, с великим вименом пуним млијека, пасијаше траву, баш с његове поравњене хумке. Кад ме опази, подиже главу с пуним устима сочне и дуге траве, и гледаше ме за тренутак, својим великим и влажним очима. Потом настави да и даље пасе.

Марко Ж. Ракочевић.

МИСЛИ.

Мисао клизи између искуства — завршног момента сазнања у свести или подсвести, и осећања — елементарног таласа кроз наше биће, таласа насталог спољним или унутрашњим додиром објекта и субјекта.

*

Многи мислиоци, у широком значењу ове речи, шпекулишу на самој немогућности решења.

*

Узмишљати, значи мислити опирући се таласима општих струја и механизованих навика.

*

Све је подсвест, а само је свест санкција подсвести.

*

На сваком степену свести можемо се ипак пробудити.

*

Апсолутни релативизам би подсецао у корену не само дијалектику већ и сама себе, јер ако је све релативно у апсолутном смислу, онда је релативна и та мисао о апсолутној релативности свега.

*

Свака дефиниција живота личи на чашу у води, на чашу у коју је неки лудак покушао да саспе целу реку.

*

Свака дефиниција уметничког је, у односу према њему, мртва — то уметничко скида непрестано са себе сваку формулу као своју хаљину.

*

Облик и садржина уметничког дела не могу се коначно подвајати. Њихова међусобна веза, сила која их спаја, та атхезија форме и садржаја, управо и јесте синтеза духа у сваком израженом делу.

*

Реч сама по себи не постоји. Она је симбол појма, њено је постојање условљено његовим зрачењем.

*

Боја речи је уметничка и релативна. Апсолутан је само њен симбол, њена непроменљива стварност, њена метафизика.

*

На дну свих елементарних лирских заноса грчи се духовна линија, постављена као духовна једначина човека и света, једначина објекта и субјекта.

*

Индивидуална психологија је сабирак социалној, а не њен збир, — сабирак који код појединца може социалној психологији дати своју боју, чак је у неколико и преиначити, али је немоћан да се потпуно ослободи психологије опкољавајуће масе.

*

Мистицизам је механизација мистике, и зато духовни фалсификат.

*

Један за све, сви за једнога — идеал. Један против свих, сви против једнога — наличје идеала. — Ради хармоније, дакле, нужно би било водити рачуна и о једном и о другом.

*

Трпети својевољно стеницу под носом, значи ипак немати носа или и сам бити стеница.

*

У позоришту, заправо, глуми више публика но глумци. Она им тиме помаже да боље играју свој занат.

*

Као и земља, женско се врти око себе и око мушкарца.

*

Ниче је рекао да је довољно рећи ДА и ето уметност. То је, међутим једностраност: са друге стране, и ако занемарено и недозвољено, али неотклоњиво лебди НЕ.

*

Смрт је заиста добра, но у толико је ружна.

*

Интелектуално схваћен, Бог је минус козмос, негативни свемир, а као такав, он је изван свих људских, моралних и социалних, односа, — и само наслућење тога појма, као конкретан доживљај, било би довољно да нам разори нормалну архитектуру мозга.

*

Мисао не може учинити преврат у духу ако њен корен није у крви. Идеје се расцветавају у мозгу, али као год што живот јаблана не зависи од тога какве птице свијају гнезда на врховима његовим, тако ни судбина људског духа не зависи од тога какве се мисли роје у глави.

*

Постоји метафизички апсолутна слобода, но њено постојање се доказује знацима објективне стварности, која је неслободна самим тим што постоји.

Ристо Ратковић.

УЗДАХ.

Скривена стаза у сенкама благим —
Зашто уснула нисам још на њој!
Како би ведар и раван и био
И у мислима био живот мој.

У болној стрепњи не бих посртала
На раскршћима мучан бијућ' бој,
Да спознам како пут никуд не води —
О зашто нисам уснула на њој!

Јованка Хрваћанин.

ЗА СПАС СРЦА ДЕТИЊЕГ.

Кад одлете снови,
сјајне звезде са дланова детета,
расплинуће се магле румене...

И на прозоре срца детињег
закуцаће тихо:
немир и мржња.

О, бели голубе!
кад полетиш на пут
у небо,
понеси собом и срце ово још чисто,
без снова,
звезду што је случајно
у груди детета упала!

Срце је ово, реци,
утеха за оне што сне:
за оне што будни сањају
и оне што у сну љубе...

Бели голубе, теби поверавам срце детиње!

Света Милутиновић.

ПОВРАТАК ДУХА.

Кроз раскошно гаванство сумора мог срца и моје свести
одзвањају етерасти целиви душе на небо одлетеле давно.
Ниједну визију светлу да назре, да наслути, да наговести
рука из мрачних понора дубина мог бића испружена тавно.

Цвеће љубави свенуло. Ветар цветни, мирисни развејао дах.
Из сећања ишчилели облици једнога астралног девојачког тела.
Нечујно и тихо на прошлост је пао вечне пролазности прах.
И најдраже успомене на њу скрива паучина свилена, бела.

Ни у плаве, зрачне, расцветане ноћи млада пролећа рана
радост надања, што некада ми беше штедро дана,
не певају тице. И њихова су тужно ућутала гнезда.

Све је сад мир. Ал' слутим да ће ми се тек у прва свитања
дух смирити и вратити са свога задњег, задњег скитања.
Скрстићу руке тешко уморне. Блед и нем. Са погледом пут звезда.

К. Н. Милутиновић.

САН.

О, варљива моја радости,
синоћни дивни сне, —
срце ће бити пуно сладости,
ма да ми од *ње* ти би све.

У сну је синоћ преточила,
с усана благих тих,
сву чежњу бића устрептала, —
чежњу што звони као стих.

Пољубац — срећу — дарова ми
и очи плаве две...
Ал' јутрос оста само јава — сури ками —,
слеђене наде све!

...Ох, кратка моја болна радости,
синоћни дивни сне!

Радован И. Лазаревић.

ТИ И ЈА.

Бежи ми спута:
црних сам руку а мокра одела,
јер ја сам рудар, ти из дворца бела,
ја из колибе, ти велмошког скута,
фригијска капа ми челом баца сен.
Не цвиле прошње сиротана за мном,
твоји зечеви им поља уништише,
без срца, без стида си — разбио те гром! —
из Бескида сам, и ропством наплађен,
твоја фабрика и мајдан ми снагу сише,
у жилама ми жуч ври а ипак ти радим,
из спењене руке ја балване вадим,
црн сам, сиромах, зној ми цури с чела,
рад' мене не плачу сред бескидског села,
удовица не мучих, груде не отимах,
зато сам просјак, ти велмошког скута, —
дош'о си у горе? Ја сам твој страх, —
фригијску капу имам, бежи ми с пута!

Петар Безруч.

(С чешког Јован Кршић)

ЦРНА ГОРА НА САНСТЕФАНСКОМ МИРУ
ОД 3 МАРТА 1878 ГОДИНЕ.

Када је у јулу 1875 г. Невесињска пушка огласила ослободилачки рат на Балкану, српски народ бијаше увјерен, да је послије толико неуспјелих покушаја дошао моменат, да се једном за свагда ослободи од туђинског јарма.

Херцеговачки устанак, коме духовни покретач и стварни организатор бијаше Црна Гора, отвори једну од најзнатнијих источних криза̂, која је непрекидно трајала све до јула 1878 г.

У току цијеле ове кризе, српски народ бијаше ставио у покрет све своје снаге и енергије, да би напокон дошао до давно жељене слободе, да буде свој у својој слободној држави.

Велике и тешке борбе Херцеговаца током цијеле прве године ратовања биле су неодлучне и са огромним и непредвиђеним жртвама. Ма да потпомогнути издашно и братски од великог броја црногорских добровољачких чета, опет положај устанички бијаше мучан и безизлазан. То присили обје српске државе, да отворено пруже помоћ храброј и измученој браћи Херцеговцима. Оне одлучише, послије дугог оклијевања, да активно узму учешћа у овој неједнакој борби. Србија објави рат Турској 30 јуна, а Црна Гора 2 јула 1876 год.

Српски народ ступивши у отворену борбу против много јаче Турске Царевине, стави на коцку све своје: Херцеговци своја огњишта, породице и своје животе, а Србија и Црна Гора поред тога још и своју државну самосталност.

Борба се водила са неједнаким снагама и са промјењљивом срећом. Али послије првих одушевљених ратних дана и неколико сјајних успјеха, српска војска поред надчовјечанских напора и огромних жртава би присиљена уступити пред притиском далеко надмоћније отоманске војске. Књаз Милан, да би спасио земљу од потпуне катастрофе, затражи интервенцију Великих Сила 28 августа 1876. Висока Порта не бијаше вољна обуставити непријатељства на молбу српске владе, али на енергичан захтјев руског амбасадора у Цариграду, генерала Игњатијева, мораде попустити. Руски амбасадор упути турском министру спољних послова, Савет-паши, ултиматум од 31 октобра 1876 тражећи од Порте обуставу непријатељства и прекидање бескорисног проливања крви на основу одржања status quo-a за Србију и Црну Гору. „Ако у времену од два пута двадесет и

мој, треба ли се у опште запитати код колико људи диплома у исто време значи потпуно умртвљавање интереса за „дубље студије“? Зар мало има чиновника (свих струка) код којих је „љубав за науком“ престала онога тренутка када они пред собом нису имали више ни један испит? Најзад, тврђење да студенткиње раде само за испит без „инстинског улажења у ствари“ показао је као нетачно још раније г. *М. Бартош* приказујући ову брошуру. Он је навео неколико студенткиња права, баш из генерације г. Вуловића. И доцније, било је увек оних које раде. Ако је њихов број мали, то долази отуда што њих у опште према броју студената има врло мало (од прилике двеста према хиљаду и пет стотина), а затим још и због тога, што се оне нису сасвим ослободиле нелагодности која би долазила од тога што ће радити самостално. Наравно, оне ће се тога врло тешко ослободити, јер има још увек и таквих студената који их не сматрају озбиљно, који их још од почетка сматрају као ниже, који сматрају да оне не могу ништа самостално да ураде.

Има их који би заједно са г. Вуловићем патетично узвикивали: „Жена је светиња као мајка, љубав као сестра и срећа као жена“, она је „симбол хришћанске љубави, мира, благости среће“, не заборављајући, наравно, да додају да је човек „симбол снаге, енергије и разума“, све дотле док студенти буду упорно тврдили да су они носиоци разума, већ самим тим што су људи, („Аргументи који се износе у прилог тезе да је жена инфериорно створење у сравњењу са човеком имају, сви, тај велики недостатак што долазе о *заинтересоване стране*, од — човека..... Наравно, да када човек каже за себе да је према жени супериоран.... то вреди онолико исто као када један парничар каже за себе да он има право“ — *Ж. М. Перић)* па ипак, број студенткиња, које у семинарима озбиљно раде расте, све више се повећава, и сразмерно све је ближи броју студената који тамо раде (не заборављајући, наравно, разлику у њиховом укупном броју).

Најзад долази оно што је најгоре. Г. Вуловић пише како жене у суд долазе помоћу своје „женскости“. Не треба заборавити да су у доба, кад је г. Вуловић писао своју брошуру, у судовима биле махом жене— правници из генерације самог г. Вуловића. И ту се тек човек мора да упита, зар то није страшно гледати у свакој својој другарици једну такву особу, која ће у животу успевати самој „женскошћу“? Заиста је то страшно и сувише неправедно не моћи видети у својој другарици ништа друго до само „жену“, и сваки њен успех приписивати не њеној спреми, способности, знању и т. д. већ само њеној „женскости“.

(Крај у идућем броју.)

Радмила С. Петровић.

ПРЕГЛЕД ЧАСОПИСА.

Revue des Études slaves. — Пред нама су четири свеске седме књиге [1927 г.] и две осме књиге [1928 г.] ове угледне ревије коју у Паризу издаје „Институт словенских наука“ под уредништвом познатих научника А. Мејеа и П. Боајеа. Посвећена проучавању свих манифестација словенског духа уопште, ревија доноси најразноврсније чланке од познатих научних радника, у првом реду словенских. Поред тога, добар део свезака посвећен је регистровању, уз кратак кометар, свих нових дела и чланака из словенске филологије у широком значењу речи код свих словенских народа. За наше читаоце рећи ћемо реч две о чланцима који њих могу интересовати.

На првом месту поменућемо чланак Г. Вернадског „Александар I и словенско питање за прве половине његове владе“ (књ. VII, св. 1 и 2). На основу познатих докумената, Вернадски нам излаже нов курс руске спољне политике који су, према новим идејама француске револуције, инаугурисали у Русији Александар I и познати „Комитет јавног спаса“ Новосиљцев, кнез Чарториски, гроф Строганов, Кочубеј, са јасно и отворено стављеним пред Европу словенским проблемом. Затим се износе све перипетије кроз које се пролазило док се није претрпело разочарење 1806/7, када су Ј. Словени морали бити и даље остављени на милост и немилост Турцима, а од Пољске сторено варшавско војводство под Наполеоновим протекторатом. Овде је нарочито подвучена улога Св. Петра и његов рад у Боки, затим је истакнут рад Карађорђев којим се зантересовао Чарториски благодарећи познатом меморандуму митрополита Стратимировића и чланку Руса Каразима, великог српског пријатеља. У вези с акцијом Црногораца у Боки и око Дубровника не мање је лепо оцртана и фигура адмирала Сењавина, једне од најзанимљивијих личности у Русији свога доба. — После Тилзитског мира, излаже се даље у чланку, словенско питање се опет покреће. Главне личности које проналазе начине за његово решење су чувени дипломата Ј. Каподистрија и генерал Чичагов који је требао да створи југословенску конфедерацију под руским протекторатом. Али су томе стали на пут догађаји 1812/13, када су Ј. Словени опет остављени самима себи, и једини успех свих дугогодишњих напора ове руске словенофилске политике било је успостављање краљевства Пољског.

Лепо је писан чланак Г. В. Вајана „Марко Краљевић и Вила“ (књ. VIII, св. 1 и 2). Анализујући познату песму о Марку Краљевићу, Милошу Обилићу и вили из Караџићеве збирке, Г. Вајам је упоређује с њеним вариантама из збирки Матице Хрватске и Петрановића и закључује да је први део песме покварен извесним нелогичностима [Милошево пијење вина с вилом, забрана да не сме певати, дружба Маркова и Милошева и др.]. А те нелогичности из ове песме налазе се, потпуно логично и на свом месту, у извесним поемама косовког циклуса, и њих је, оправдано резонује Г. Вајан, народни певач, због везивања побратимством Милоша с Марком, пренео у ову песму.

у погледу енглеских интереса на Оријенту. На горње предлоге петроградска влада није чинила никаквих потешкоћа лондонском кабинету. Књаз Горчаков га увјераваше, да Русија нема намјеру ни блокирати Суецки канал ни онемогућавати слободну пловидбу по истом, већ да она сматра овај канал као једно интернационално добро. Што се тиче Египта, руски канцелар је обећао у свом одговору, да ратна зона неће ову земљу обухватати. У погледу Цариграда он изјави слиједеће: „Царски кабинет, и ако му је немогуће предвидјети крај рата, поново увјерава, да освојење ове престонице не улази у намјере Њ. Величанства Императора. Његова влада признаје, ма што се догодило, да је судбина Цариграда питање општег интереса, које ће се ријешити само заједничким споразумом“[1]).

Односно питања мореуза, руски кабинет се изјасни, да ће се исто подврћи једном заједничком споразуму, који би био у интересу мира и међународне равнотеже.

Већ у самом почетку непријатељства, руске трупе су имале велике успјехе. Операцијама на Дунаву руковаше велики књаз Никола, брат царев. Кавкаска војска бијаше под командом генерала Бориса Меликова. Брзи успјеси руске војске на Балкану изненадише цијелу Европу, а праву узбуну створише у Енглеској. Британска влада постаде веома забринута напредовањем руске војске. Генерал Гурко заузе 13 јуна кланац Шипку и тим постаде господарем двају главних путева, који вођаху према Источној Румелији. Трупе великог књаза убрзо пређоше цијелу Бугарску и средином јула завладаше главним комуникационим линијама у правцу Једрена и Цариграда.

Послије храбре и славне одбране паде тврђава Плевна, коју је херојски бранио Осман-паша.

Црногорска војска, која не бијаше престала, тако рећи, борити се још од почетка рата, осим за вријеме оног примирја учињена заједно са Србијом, настави борбу са Турцима и то са већим полетом и одушевљењем од како руске трупе пређоше Дунав. Она заузе Бар и Улцињ са околином и један дио морске обале. Затим се упути према Бојани и Скадру.

Србија поново објави рат Турској 14 децембра. Српска војска поче нагло напредовати према југу, те за кратко вријеме заузе Косово и Ниш са околином. Стара Србија чекаше своје ослобођење од петвјековног ропства.

Поновно ступање Србије у рат као и напредовање црногорске војске према мору изазва велико незадовољство у Аустро-Угарској. Граф Андраши упозори књаза Милана, да не води ратне операције према Босни. Тако исто бијаше раније ставио до знања књазу Николи, да одустане од својих даљних намјера према Херцеговини.

Отоманска влада, претрпивши више пораза, бијаше покушала тражити посредовање енглеске владе. Али Русија енергично одби тај њен покушај.

[1]) D' Avril. Négociations relatives au Traité de Berlin. p. 267/268.

Руске трупе међутим у свом побједоносном маршу приближише се Цариграду. Велики књаз упути трупама дневну наредбу: „Наређено ми је, да се пред ничим не зауставим, да марширам на Цариград и маршираћу“.

Али и поред тих сјајних побједа руске војске и Биконсфилд нареди, да британска средоземна флота буде приправна отпловити кроз Дарданеле за Цариград.

Бечком кабинету изгледаше, да Александар II не бијаше расположен сјетити се датих обећања Аустро-Угарској у конвенцијама у Рајхштату и Будим-Пешти. Због тога он нареди мобилизацију неколико корова војске на јужној граници.

И ако руске трупе бијаху постигле велике успјехе ипак цар Александар II бијаше свјестан тешке политичке кризе у којој се Русија налажаше у том моменту. Аустро-Угарска поче пријетити покретима својих трупа, енглеска флота бијаше готова, да отпочне непријатељства, Турци бијаху још увијек господари Цариграда и његове околине, а руска војска и ако побједоносна опет исцрпљена и уморна.

Присуство енглеске флоте нарочито ражљути Александра II., који нареди великом књазу, да поведе своје трупе у Цариград, ако Енглези буду покушали наступати са својом флотом.

Велики књаз смјести свој главни стан у Сан Стефану, једном малом предграђу Цариграда.

Али пошто се британска ескадра повукла на личну молбу султанову, руске трупе обуставише свој марш на Цариград. И тако руски генерал-штаб не искористи „ову јединствену прилику“, како рече Driault, „да једном за свагда окупира престоницу Султана“.

Отоманска влада преплашена овако брзим маршем Руса против Цариграда затражи обуставу непријатељства.

Већ *9 јануара 1878 г.* турски ратни министар, Реуф-паша, бијаше замолио руску главну команду за примирје. Мало касније султан затражи мир.

Преговори најприје почеше у Казанлику, у Бугарској, 19 јануара и то између турских опуномоћеника с једне стране и Нелидова и генерала Игњатијева с друге стране. Овдје су преговори вођени о условима, које је диктирао велики књаз.

Озбиљност ситуације за Турску нарочито се видјела у ријечима турског преговарача, Намук-паше, упућеним руском заступнику Нелидову: „Ne soyez pas sans pitié pour nous“[1]), (не будите немилосрдни према нама).

Послије дугих преговора у Казанлику, министарски савјет у Цариграду послао је инструкције 24 јануара у 3^h послије подне својим опуномоћницима с налогом, да приме руске захтјеве. Међу првим захтјевима били су признање самосталности Црној Гори, Србији и Румунији, затим давање аутономије једној новоствореној Бугарској, Босни и Херцеговини. Турска требаше осим тога још платити ратну

[1]) Wertheimer, G. J. Andrassy. vol. III. p. 65.

оштету Русији, чија се је висина имала касније накнадно одредити. Турска влада напокон обећа, да ће поштовати права Русије на Босфору и у Дарданелима.

Неколико дана касније, т. ј. *31. јануара*, би потписан у Једрену протокол, који садржаваше прелиминарне услове будућег мира. На Једренској конференцији Турску заступаху: Сервер-паша, министар спољних послова, и Намук паша, министар султанове цивилне листе. Турски делегати акцептираше све услове диктиране од великог књаза у име цара Александра II.

Први члан конвенције односио се је на признање аутономне Бугарске, која је требала имати на челу једну националну и хришћанску владу. *Члан други* одређивао је будући положај Црне Горе, и он је гласио: „Биће призната независност Црне Горе. Њој ће осигурано бити једно територијално повећање, које би било еквивалентно оном, што је судбином оружја пало у њене руке. Дефинитивна граница биће накнадно одређена“. *Члан трећи* гласи: „Биће призната независност Румуније и Србије. Једна довољна територијална накнада биће првој осигурана, а другој једна ректификација“. *Члан четврти* гласи: „Босни и Херцеговини ће се дати аутономна администрација са потребним гаранцијама. Сличне реформе биће проведене и у осталим провинцијама европске Турске“. *Члан пети* говори о ратној оштети за коју се Турска обавезује платити Русији и т. д. „Чим буду потписани ови услови и конвенција примирја, међу ратујућим странкама биће обустављена непријатељства, ту рачунајући Румунију, Србију и Црну Гору, за цијело вријеме преговора о миру и т. д.“[1])

Услови Једренског примирја изазваше огромно изненађење у Аустро-Угарској. Ради тога се бечки кабинет пожури, да извијести руску владу, да ће он сва утаначења између ратујућих странака односно Балкана сматрати неважећим ако би се њима модифицирали Паришки и Лондонски уговори и ако би иста била штетна по интересе Монархије.

Три дана послије закључења примирја са турском владом, т. ј. *3 фебруара 1878 г.*, гроф Андраши упути европским кабинетима једну ноту, у којој предложи сазив једне конференције у Бечу на којој би се имала ријешити сва спорна питања. „Аустро-Угарска“ стоји у ноти, „у својству силе потписнице интернационалних аката, који су имали за предмет политички систем на Истоку, задржала је себи право ријечи у овом садашњем рату при уређењу будућег мира. Царско-руска влада, којој смо доставили ово гледиште, потпуно га је узела у обзир. Данас кад су потписани прелиминари мира између Русије и Турске, изгледа нам, да је дошао најзгоднији моменат, да се Европа споразумије о модификацијама, које би биле потребне, да се унесу у споменуте уговоре“[2]).

[1]) Martens. Rec. Gen. des Traités. 2-e série, t. III. p. 240.

[2]) Martens. Op. cit. 2-e série, t. III. p. 256.
Circulaire adressé le 1-er avril 1878 aux Ambassades britaniques touchant la paix préliminaire de San Stefano. Oesterreich. Rothbuch. 1878.

У исто доба аустроугарски генерал-штаб поче изводити концентрацију трупа на Дунаву и у Далмацији. Енглеска влада нареди са своје стране поморску демонстрацију у Мраморном Мору према Цариграду.

Међутим руска дипломација настојаше стално, да добије у времену и одговараше само на захтјеве Беча и Лондона у двосмисленој форми. Осим тога вјешто тајаше услове, које је намјеравала диктирати отоманској влади. Она врло спретно знаде спријечити интервенцију Великих Сила, нарочито оних које су биле најзаинтересованије у балканским питањима. На тај начин руска влада, на мјесец дана послије закључења Једренског примирја, закључи мир са Турском у Сан-Стефану, *3 марта 1878. г.*

На Санстефанском миру Русију затупаху: генерал Никола Игњатијев, ађутант царев и бивши амбасадор Русије у Цариграду, и Александар Нелидов, коморник царског двора. Отоманска влада бијаше послала у Сан Стефано: Савет-пашу, министра спољних послова, и Садулах-беја, посланика Турске у Берлину.

Мале књажевине балканске, савезнице Русије, бијаху такође заступљене на Санстефанском миру.

Србију заступаху два делегата, и то: генерал Лешјанин и Катарџи, а Црну Гору један од најстаријих њених дипломата Станко Радоњић, који се је налазио скоро за цијело вријеме рата у главном штабу великог књаза. Румунија бијаше послала на конференцију као делегата принца Гику.

На Санстефанском миру би најприје претресено питање Црне Горе. Прва три члана Санстефанског протокола садрже одредбе о њој, и то:

Члан 1. „Да би се једанпут учинио крај непрестаним конфликтима између Турске и Црне Горе, граница која дијели обије земље биће ректифицирана према овдје прикљученој карти, осим резерве доље споменуте, на сљедећи начин: Од планине Доброштице, граница ће слиједити назначену линију на конференцији у Цариграду преко Билећа до Корита. Одатле ће нова граница ићи на Гацко (Метохија — Гацко припануће Црној Гори) према саставу Пиве и Таре пењући се к сјеверу Дрином до њена споја са Лимом. Источна граница књажевине слиједиће Лимом до Пријепоља, затим ће ићи преко Рожаја и Сухе планине (остављајући Бихор и Рожај Црној Гори) обухватајући Ругово, Плав и Гусиње; гранична линија слиједиће затим вијенац планина Жљеб и Поклен дуж границе сјеверне Албаније врховима брда Копривник, Баба и Бор до највећег виса Проклетија. Од ове тачке граница ће се повући врхом Бискашик (?) и ићи ће правом линијом до залива Лицени—Кастрати. Дијелећи Лицени—Хоти од Лицени—Кастрати, граница ће прећи Скадарско језеро до ријеке Бојане чији ће ток слиједити низ воду до мора. Никшић, Гацко, Спуж, Подгорица, Жабљак и Бар остаће Црној Гори. Једна европска комисија у којој ће бити заступљене Висока Порта и црногорска влада, имаће за дужност, да одреди дефинитивне границе књажевине. Она ће уни-

јети на лицу мјеста у главни нацрт модификације, које комисија нађе за потребне и оправдане с тачке гледишта респективних интереса и мира обију земаља, којима ће она дати потребне еквиваленте. Будући да је пловидба на Бојани била увијек повод честим протестима између Порте и Црне Горе, то ће она бити предмет једне нарочите уредбе, која ће бити израђена од исте европске комисије".

Члан 2. „Висока Порта признаје дефинитивно независност књажевине Црне Горе. Један споразум између царско-руске владе, отоманске Порте и књажевине Црне Горе одредиће касније карактер и облик односа између Високе Порте и Књажевине, а нарочито што се тиче постављања црногорских агената у Цариграду и у осталим мјестима отоманског царства, гдје се буде указала потреба за то, затим односно екстрадиције криминалних бјегунаца на једном или другом територију као и у погледу покоравања Црногораца, који путују по отоманском царству или у њему бораве, турским властима и законима према принципима интернационалног права и удомаћеним обичајима Црногораца.

Биће закључена једна конвенција између Високе Порте и Црне Горе, која ће регулисати питања, која се тичу односа између становника пограничних крајева обију земаља и војних објеката у истим крајевима. Питања о којима не буде могућ споразум, биће ријешена арбитражом Русије и Аустро-Угарске.

У будуће ако буде расправа и конфликата, осим у случају нових територијалних рекламација, Турска и Црна Гора препустиће уређење свих спорова Русији и Аустро-Угарској, које ће о том споразумно ријешити као арбитри.

Црногорске трупе биће обавезне, да напусте териториј, који није обухваћен горе назначеним нацртом, у року од десет дана од дана потписа прелиминара мира".[1])

Чланом 3. признаје се самосталност Србије и прецизирају се њене будуће границе. Остали се чланови односе на књажевине Бугарску и Румунију. Члан 14 протокола одређује будућу ситуацију провинција Босне и Херцеговине.

Санстефански мир бијаше у ствари потврда без милости војничког триумфа руске војске на Балкану. Он бијаше, може се слободно рећи, кулминациона тачка руског утицаја и њене интервенције на Истоку.

Санстефански мир бијаше дјело саме Русије и њених малих балканских савезника. Он би резултат огромних жртава, које она поднесе за ослобођење балканских хришћана.

Овај мир, као што напред рекосмо, потврди политичку независност и територијално повећање мале књажевине Црне Горе и осигура јој двије луке на Јадранском мору, и то Бар и Спич. Он учетворостручи њен дотадашњи територ.

[1]) Martens, Nouv. Rec. Gén. des Traités, 2e série, t III, p. 246—251. Journal de St. Pétersbourg du 21/9 mars 1878.

Осим тога на њему се прокламова независност Србије. Али ова се повећа само једним незнатним територијем, који ни у ком случају не одговараше поднесеним жртвама. У сразмјери са територијалним повећањем Црне Горе и Бугарске њено повећање бијаше врло малено.

Санстефански пакт значио је за Турску крај њене доминације на Балкану. Русија изврши суверено њену парцелацију у Европи и почини истодобно једну несмислену и неполитичку подјелу а нарочито у погледу стварања једне Велике Бугарске, која би била обухватила, да се је остварила, више од половине Балканског полуострва. Она би била створена на штету осталих балканских народа, а специјално српског народа. Довољан је био само један поглед на новостворену политичку карту полуострва па да се констатује ова монструозна политичка подјела балканских држава онако како је била пројектована иницијативом Русије у Санстефану.

Европска Турска бијаше подијељена на два дијела. Један дио, на истоку, обухваташе територ четворокута пред Цариградом, други дио Албанију, на западу. Ова два дијела старе европске Турске немаху шта више ни један слободан пролаз за једну довољну саобраћајну везу. Између ова два дијела турског царства пужаше се фамозна Велика Бугарска, која је проузроковала толико зла и несрећа балканским народима током каснијих догађаја на Балкану.

Одредбама Санстефанског мира не бијаху ни из далека задовољни мали савезници Русије, а нарочито Србија и Румунија. Црна Гора, и ако је била добила прилично велики дио територија и ослободила један дио својих саплеменика, опет не бијаше потпуно задовољна, јер њене аспирације према Херцеговини, према којој бијаше највећи дио својих напора управила, не бијаху остварене.

Србија и Румунија бијаху управо разочаране држањем и поступком њиховог моћног савезника. Још прије конференције мира војне и дипломатске руске власти показиваху прилично мало интереса према неким од својих малих балканских савезника. Односно овог држања руских званичних органа ево што нам прича званични кореспондент женевског листа који је баш тих дана боравио у Цариграду: „Велики књаз Никола, примајући једне вечери у салонима куће „Dadian" у Сан Стефану делегате трију малих држава, које су се бориле под покровитељством Русије, показао је степен пријатељства и поштовања, које су Руси имали за свакога појединца од ова три штићеника. Ево бар, што ми је причао један страни дипломата, који је био свједок сцене. Први је ушао у салон црногорски делегат, С. Радоњић. Великом књазу није било довољно, да му пружи обије руке већ се је са њим ижљубио као са једним правим ратним братом. Господину Катарџи је пружио учтиво руку. Када му се је представио и поклонио румунски делегат, принц Гика, велики књаз се је задовољио тим што се је такође њему наклонио. Сви су присутни били фрапирани оваквим хладним пријемом његовим и свима је било јасно, да је оно што је пирило између великог књаза и племенитог Румуна био хладни вјетар Бесарабије."[1])

[1]) Journal de Genève, dimanche le 17 mars 1878.

Из одлука Сан Стефанског мира види се, да је руска влада ипак водила рачун у неколико о интересима Аустро-Угарске Монархије. Њено име бијаше споменуто у 14-ом члану протокола, који прецизираше будући положај наших провинција Босне и Херцеговине: „Одмах ће бити заведене реформе у Босни и Херцеговини ...... са модификацијама донесеним споразумно између Високе Порте и владâ Русије и Аустро-Угарске". Русија је на тај начин прећутно признала право Аустро-Угарске на ове двије провинције. Она је респектирала такође осјећања Беча односно Новопазарског Санџака, оставивши га недирнута осим једног маленог дијела до Лима, који је био одређен Црној Гори по Сан Стефанском миру.

Осим тога, у протокол Сан Стефанског мира би унесена и одредба по којој ће бечка влада у споразуму са петроградском решавати евентуалне спорове, који би настали између Турске и Црне Горе. Све нам ово доказује, да Русија није била потпуно занемарила ранија обећања, дата бечком кабинету.

И поред свега тога гроф Андраши бијаше веома незадовољан одлукама Сан Стефанског мира. Особито га узнемираваше стварање „Велике Бугарске" у аутономну књажевину. Аустро-Угарски канцелар не бијаше расположен ни у ком случају видјети близу својих јужних граница једну велику словенску државу, која би по површини износила 160.000 км². Она би по његовом мишљењу била вазална држава Русије. У њеном формирању он гледаше баријеру на путу, који води за Солун и ради тога бијаше чврсто ријешен, да учини потпуну равнотежу руског утицаја на Балкану.

Британски кибинет се је показао такође противан Сан Стефанском миру. Беконфилд се стално бојаше да престоница Турске не падне у руске руке и да се рађајући панславизам не рашири и ојача по сјеверним обалама Средоземног Мора. Он никако не хтједе допустити распарчавање Отоманског Царства и чињаше све могуће да га спаси од потпуног распада нудећи му своју моћну потпору. На тај начин ове двије силе категорички изјавише, да неће дозволити извршење одредаба Сан Стефанског мира.

Под притиском непријатељског држања обију великих сила, Русија видје, да неће бити у стању оружјем у руци очувати тековине Сан Стефанског мира. Пошто бијаше свјесна, да не може више рачунати на помоћ Њемачке, на коју се је надала за неко вријеме, сад јој постаде јасно, да се неће моћи одупријети оружаној коалицији енглеско-аустро-угарској. Таква безизлазна ситуација је присили да отпочне преговоре са споменутим силама као и са осталим, како би бар спасла главне тачке Сан Стефанског мира.

Послије дугих преговора и измјена многобројних дипломатских нота, дође се напокон до једног споразума међу европским кабинетима по коме се сазва 13 јуна заједничка конференција заступника великих сила у Берлину. Према претходном пристанику Русије њој се имаху подврћи на поновни претрес све одредбе Сан Стефанског мира. Као што нам је већ познато оне су из темеља промијењене од стране великих сила и то већином на штету балканских народа и саме Русије.

Д-р *Јово Вукић.*

ЦРНА ГОРА И АУСТРИЈА.

(Из мемоара)

Књаз Никола излазио је из земље често пута под изговором разних мисија, али највише шетње ради, или лијечења. Мисије са којима је пред нама излазио биле су финансијске природе. Био је лоше среће у томе и није могао успијевати. Куд је год путовао свагда је пролазио преко Беча. Сваком приликом цар га је примао у приватну аудијенцу и враћао му посјете у хотел „Империјалу". Цар је показивао особиту пажњу према књажевим кћерима, које су пролазиле преко Беча за Русију на школовање. Архидука Карло одређен да игра улогу русофила и да сријета и прати чланове руске царске фамилије имао је дужност да прати и чланове фамилије књаза Николе више пута. Често сам пратио црногорске принцезе преко Беча до руске границе. Архидука Карло вазда ми је излазио у сусрет. Књаз Никола кад је год путовао у иностранство никад није узимао собом људе од посла, већ само своје фаворите, осим кад је био присиљен да путује званично код којег двора. Стога што је год покретао падало је већином у воду. Дипломати, нарочито бечки, све су му повлађивали, све су му обећавали, али све је то остајало на истом мјесту, гдје је и покренуто, чим је прекрочио праг.

Овога пута, изузетно, покренуо је једно важно питање код аустријске владе. То питање било је покренуто још у доба грофа Калноки, првог аустро-угарског министра. Он је покренуо ректификацију политичких граница на страни Херцеговине. Границa између окупираних провинција и Црне Горе биле су унакарађене, неприродне, да поред најбоље воље, мир, ред и добро сусједство није било могуће одржати. Оне су трасиране преко села, баштина, пашњака и горе, без обзира на суревњивост и опстанак становника са обије стране. Босанско-херцеговачке власти држале су се тих граница као кинеских зидова.

У први мах књаз је нашао одзива код грофа, да је могуће при свим тешкоћама приступити преговорима око уређења тога питања. Још у почетку разговора о ратификацији граничне линије гроф је оцртао пажњу књажеву, да не тражи каквог територијалног уступка у ширем обиму, јер Аустрија, као привремена окупаторска провинција, не би била у власти чинити Црној Гори такве уступке без

одобрења сила потписница Берлинског Трактата. На пристанак сила,
према општем расположењу које данас међу њима постоји, нема
изгледа. Аустрији би било ризично ма какво питање које би се
односило на Босну и Херцеговину изнијети пред велесиле. Претензије
Турске на Босну и Херцеговину још су у великом маху, тим више
што су босански мухамеданци са Србима цравославне вјере противу
аустријске окупације. Мали покрет међу њима могао би планути
као барут. „Све што бисмо могли постићи, без интервенције сила и
без могућих заплета у Босни и Херцеговини, рекао је гроф књазу,
било би да се исправе по могућности кривудаве линије, како би се
граница природнијом учинила.“

Књаз Никола, као у свему оптимист, није хтио узети у обзир
огромне тешкоће, које му је гроф Калноки предочио. Само што је
чуо ријеч да је могуће приступити преговорима о ректификацији гра-
ница, послао ме је у Беч да обновим преговоре. Књажеве инструк-
ције мени далеко су се удаљивале од грофовог предлога. Књаз, већ
кад се рјешио да предузме нове преговоре с Аустријом о уређењу
граница, имао је на уму да се не смије појавити пред јавним мњењем
српског народа, које је било узрујано са тако баналним питањем о
границама, већ да изађе с тражењем раширених граница на страни
Босне и Херцеговине. Тако је и поступио: од манастира Косијерева
ријеком Требињштицом до њеног извора под Билећем, одатле друмом
до на Помол под Корита остављајући Билећу и Плану Црној Гори,
одакле лијево височима унаоколо Корита на Бабу планину, од Бабе
на Липник у Гацко, од Липника на граници према Пиви. Овом трасом
Црна Гора била би знатно проширена. Ову линију имао сам грофу
Калноки од стране књажеве да поднесем под фирмом ректификација
границе између Црне Горе и Херцеговине. Услов је био ако би
гроф затражио да се ми одречемо од даљих претенсија на Босну
и Херцеговину, или да даднемо унапријед ријеч, да се нећемо про-
тивити анексији Босне и Херцеговине, да ништа не примим, већ да
границе остану онакве какве су и биле. С таквим широким књажевим
инструкцијама пошао сам у Беч. Хитао сам да што прије пођемо у
Министарство Спољних Послова, на познатом Бал-Плацу, д'ако бих
што прије свршио тешку мисију, јер ме нијесу дијурне овлаштавале
да посао продужујем због њих. (Ми Црногорци путовали смо по ино-
странству разним мисијама, али са веома скромним дијурнама —
скоро никаквим. У ствари строго путни трошкови признавати су
нам под контролом чим смо се враћали с пута. Према чиновницима,
путницима, књаз је био и сувише строг). Најприје сам се пријавио
секцијон шефу Министарства, Сцеђени Марићу, с којим је књаз
најприје отпочео разговор о ректификацији граница. Он је највише
анкуражирао књаза да буде истрајан у том питању. Секцијон шеф
затражио је од мене да му опширно изложим предмет моје мисије,
како би приуготовио грофа о свему прије него ме прими. То сам
учинио молећи га као познатог дипломату сусједне монархије поради
пограничног мира и реда да подупре наше праведно тражење код
првог министра.

Излагање о мојој мисији почео сам овим: „Аустро-Угарска чим је окупирала Босну и Херцеговину формирала је једну комисију за трасирање политичких граница између Црне Горе и Херцеговине. У тој комисији био је Стеван Зимоњић, син славног војводе попа Богдана Зимоњића, који је на Цетињу одгојен.Говори се, да би се удобрио Земаљској Влади Босне и Херцеговине, да је употребио сва средства да свуд припоможе окрњити границу у корист Аустрије на штету Црне Горе. Комисија је триумфално марширала преко костију јунака црногорских и херцеговачких, који су их оставили по свој Херцеговини за вријеме устанка и рата против Турака. Аустро-угарска влада и њена комисија није узела у обзир црногорске муке, њену проливену крв, њене неизмјерне жртве, већ се граничила с њом као с најгорим крвником. Комисија је отимала стопу по стопу земљишта од Црне Горе, испресијецала је села, заузела врхове брда, стратегијске тачке, путове, воде, испаше, горе и т. д. То је све чињено злонамјерно, само да се црногорским становницима опстанак онемогући. Још кад се томе придодадну строгости пограничних власти: кад би ухватили црногорску козу, да пријеђе границу, пандури су је мушкетавали. Из наведених разлога, као и из много других, нарочито политичких, Аустрија би требала, да Црној Гори учини малу предложену усправку граничне линије, на што не би било никога да протестира, већ би силе аплаудирале Аустрији на таквој увиђавности и великодушности према малој, али у свему заслужној, Црној Гори“. Суђени Марић примио је ову моју изјаву са дубоким саучешћем и обећао ми је, да ће сав свој уплив употребити, да се овај праведни захтјев књаза Николе усвоји.

Иза ове прве важне конференције, коју сам имао са секцијом шефом, коме бијаше мајка Српкиња, а отац Мађар, који бијаше као неки делегат мађарске владе у министарству иностраних дјела, чекао сам од њега позив кад ће ме гроф примити. Послије три дана чекања добијем позив, да дођем у министарство, гдје ћу бити примљен од првог министра. Прије него што сам се јавио министру свратио сам код секцијон шефа у његов кабинет. Он ми препоручи, да говорим грофу у истом смислу и истим тоном као што сам њему говорио.

Сви аустријски дипломати имају једну килу међу смрштеним обрвама која улива неповјерење и опорост њихову. Кад сам ушао код грофа Калноки наишао сам на изузетак. Нашао сам човјека благог изгледа, који уливаше повјерење да слободно могу развити тезу о мојој мисији. Он је већ био обавијештен о ширини мојих тражења о ректификацији граница, па је одмах ступио на сам предмет моје мисије.

„Књаз Никола, ваш господар, приликом његовог посљедњег бављења у Бечу, предложио ми је неку врсту ректификације политичких граница између окупираних провинција и Црне Горе, али нијесмо могли ништа у детаљима установити. Том приликом предочио сам књазу многе тешкоће, које стоје на путу озбиљног извршења тога пројекта. Моја би искрена жеља била изаћи на сусрет књажевом тражењу, али у смислу и границама нашег разговора, т. ј.

да се учини ректификација граница, али без територијалних знатних уступака. То бисмо могли лако удесити између нас без да се ико у то питање мијеша. Сад, пак, ви сте поднијели нови пројект, којим тражите знатне територијалне уступке на страни Херцеговине. Колико је год ваше тражење неумјерено, толико је више компликовано. Код нас у монархији постоје двије владе, које би се имале претходно споразумјети и заједнички ријешити једно такво важно питање. На трећој страни постоји земаљска влада Босне и Херцеговине са Калајем на челу. Он се има саслушати. Његов глас имао би одлучити при рјешавању тога питања. Затим постоје делегације обије монархије. На четвртој страни постоје силе потписнице Берлинског Трактата. Постићи сагласност у једном оваквом разноврсном конглометару тешко је и замислити. Стога ми треба дати времена да измијењам мисли са многим мјеродавним факторима, чији је глас рјешитељан у овом питању".

Пошто је гроф изређао све неодољиве тешкоће, замолио сам га, да ми дозволи изнијети наше јаде, које нам земаљска влада Босне и Херцеговине на граници чини, све онако како сам секционом шефу изложио. Он ме је стрпељиво саслушао. Пошто сам све изређао он ми је на крају овако одговорио: „Ко вам је крив те сте Херцеговину обасули вашом крвљу и затрпали јуначким костима, кад сте добро знали, да све то узалудно чините. Ви сте знали, да Херцеговина не може бити ваша, док је Аустрије. Знали сте прије рата, да је она досуђена Аустрији. Нијесте ју могли отети. У мјесто што сте губили вашу драгоцјену крв у Херцеговини, требали сте уложити сву своју снагу на југу, тамо освајати земље и градове, тамо ширити ваше границе, јер све што бисте тамо освојили Европа вам би признала и одобравала". На ове ријечи грофове, које сам сматрао као неки укор, одговорио сам: „Ми смо и на југу били и узалудно пролијевали крв. Наша храбра војска на јуриш је отела град Улцињ од Турака, који је присвем том европски ареопаг на Берлинском Конгресу истргао из наших руку и Турској предао. То исто можда би било и са Скадром, да смо га узели. Али таква је правда јаких и силних према малим и нејаким. Међутим, куд смо страдали толико година од рђавих граница на страни Херцеговине то можемо и још неко вријеме, само да вам дамо времена, да се о свему добро обавијестите и промислите, у нади да још смислите како би наше скромно тражење задовољили." Тако сам се растао са племенитим грофом, да се доцније опет повратимо на исти предмет.

Пошто сам изашао искрај првог министра свратио сам код секционог шефа, који ми се престављаше веома наклоњен према нашем тражењу. Њему сам казао, да нема изгледа да ће се наше питање остварити. Међутим, он ме је једнако анкуражирао да никако не одустајемо од предузећа, обећавајући ми да ће употребити сав свој уплив да се дође до пробитачног споразума. Том приликом дозволио ми је да му могу писати.

Пошто сам се вратио на Цетиње саопштио сам књазу како су текли преговори у Бечу. Предочио сам му, да нема изгледа о повољном успјеху, ма да су ошкринута врата, да се може даље корачати. Само што нећемо моћи склонити Аустро-Угарску да прими наше тражење у предложеним димензијама. Све што бисмо могли постићи свело би се на помицање граничних пирамида у њихову страну, а понешто и у нашу, само да је гранична линија унеколико природнија. Предложио сам даље књазу да у том смислу не само не заслужује да се тијем питањем заносимо, већ да сасвим одустанемо од даљих преговора. Међутим књаз, са његовим вјечитим оптимизмом, није дао чути о одустајању покренутог предузећа, већ је остао при том не попуштајући ни длаку од свога предлога.

Гроф Калноки и секциони шеф Сцеђени Марић оставили су ми бар толико наде, да могућност повратка на покренуто питање није искључена, као и то, да сам овлаштен од секционог шефа, да му могу писати. Да не би ствар остала сасвим у заборавности, а књаз хоће да се продужује пошто пото, то сам по његовој наредби писао шефу једно писмо у јулу 1893 г., у којему сам му захвалио на његовој предусретљивости у питању ректификације граница. У исто вријеме позвао сам га од стране књажеве, да шетњом преко Далмације дође на Цетиње, њему у госте. Секциони шеф одговорио ми је на писмо тек 18 септембра исте године. Извињивао се је што није могао прије одговорити, јер је био дуго времена на одсуству. Захваљује књазу на позиву, да му дође у госте; што му није могуће учинити због претрпаних послова у министарству. Затим да су наступиле сесије делегација, које обично заузимају много времена и задају грофу много рада, те нијесу могли узети ствар, да на тенане проуче. „Une ocasion propice se presentera sans doute que nous permettra de reprendre la fil des conversations que nous avons entam 'é a se sujet", каже у писму г. Сцеђени. Довољна је била посљедња фраза писма секцијон шефа Сцеђенија, да нас анкуражира на истрајност у предузећу, ако ни зашто друго, а оно бар да се види да се чинило у спољној политици више него се је могло.

У децембру исте године опет сам се обратио једним писмом секцијон шефу, ове садржине: „Докази вашег благовољења, које сте ми изволели указати за вријеме мога потоњег боравлења у Бечу, као и дозвољење, које сте ми изволели дати да се још којом могу обратити на Вашу Екселенцију, с уљудном молбом, да се изволите поново заинтересовати питањем, које је било предмет наших посљедњих преговора, поред страха, који ме обузима, да ћу Вашу Екселенцију узнемирити овим мојим писмом, ипак сам помислио, да могу својој малој отаџбини принијети ма колике користи, као и то да могу односаје између моћне монархије и моје отаџбине који већ срећом постаје, још више да стијесним, даје ми куражи, да се опет користим вашом добротом, те да апелирам на вас, за уређење граничне линије између обије државе, а ви да ми опростите на досади". Ово моје писмо бачено је ад акта. На њега нијесам добивао никаква одговора.

Књаз пође у мају 1894 г. са фамилијом у Виши на провођење. Од њега добијем телеграфски позив, да дођем у Виши, за што, нијесам

могао погодити. Чим сам дошао рече ми да опет идем у Беч поради већ покренутог питања, јер он има некаквих знакова да се може надати успјеху. У Бечу наравно најприје сам се јавио секцијоном шефу Сцећени Марићу, у министарству спољних послова. Прва му је ријеч била да он напушта министарство и да се премјешта у царски двор за заједничког министра двора, а да на његово мјесто долази неки Пасјети. За моју мисију то је био ужасни удар. Што сам могао чинити са тијем новајлијом. Сцећени упутио ме је да идем директно код грофа Калнокиа.

Гроф Калноки са његовом флегмом и познатом љубезношћу прими ме. На наше дуготрајне илузије гроф категорички изјави: „Занимао сам све мјеродавне кругове у монархији, као и заједничког министра Калаја и босанску земаљску владу око предлога којега сте у име вашега књаза поднијели о ректификацији граница на страни окупираних провинција и Црне Горе. Друга половина монархије сасвим се противи и најмањем уступку територије Црној Гори; Калај и босанска земаљска владе противни су свакој измјени на границама херцеговачким, јер хоће да остане статус кво не дирнуто. Боје се од непредвиђених компликација. Сљедствено пред оваквим тешкоћама морао сам се и ја зауставити. Будућност може изнијети боље прилике, да се опет повратимо на исто питање, али за сада има се смаћи са дневног реда!“ Што сам предвиђао то сам и дочекао. Али да не бих пошао из Беча мрцино, осуо сам жалбе против поступка босанске владе према Црној Гори. Жалио сам се грофу, да је херцеговачка граница затворена; да су само три струге отворене за прелазак Црногораца у Херцеговину; да се без пасоша не може пријећи граница; да се не може повратити ни коњче без строгог описа у пасошима; да стока која погрешно пријеђе границу бива мушкетана из пушака и т. д. Гроф обећа да ће о свему говорити Калају и мене упути да пођем код њега послије два дана.

Веома тешко ми је пала та кобна конференција са министром Калајем. Био је већ предупријеђен о мојој мисији код њега. Дочекао ме је са килом међу очима и суровим гласом: „Ви од нас тражите неке територијалне уступке, а држите велики број наших избјеглица и то највише злочинаца, којима пришивате политичко мученииштво. Даривате им земљу, куће, код нас узамљујете сваког часа новаца, па њима даривате тек да виде становници окупираних провинција, како их ви третирате у вашој држави, те како би они чинили зла и бјежали под вашу заштиту. Тим вашим поступком злонамјерно подривате мир и ред у нашој држави. Због тога наше су власти на великој муци дршати оне у стези, који се још находе код својих кућа. Они, пак, чим огладне, прескачу границу, са вашим заједно пале, жаре, пљачкају, краду, а ви само посматрате скрштених руку све оно што они раде. Узалудно су жалбе наших власти упућене на књажеве власти, да томе злу стапу на пут. Ви нећете да чујете да у Босни и Херцеговини постоји једна земаљска влада, нити дењате имати посла са њом. Име Калајево код вас је кошмар, који се са мржњом спомиње. Пред таквим стањем ствари, ви пак тражите не

ректификацију граница, већ раширење ваше државе, ни мање ни више, него до Залома. Тражите отварање граница и слободну комуникацију за ваше политичке емигранте, да слободније упадају у нашу земљу и да чине свака зла. Докле год ви не даднете гаранције за одржање мира и реда и истинска добра сусједства, нити ће царско краљевска влада, нити босанска земаљска влада никад ништа учинити за Црну Гору, јер треба добро да знате да Аустро-Угарска може лако да опстане без вас. Ви, пак, мислите како ћете опстати без добрих односаја са Аустро-Угарском Монархијом.“ —

Основ наше политике према Аустрији почивао је на илузијама, као да нијесмо знали да у политици постоји правило: иштем да нешто у замјену даднем, или да учиним. Ми смо од Аустрије само искали, али јој нијесмо имали што дати, али нијесмо хтјели ни учинити. Стога нијесмо успјели у нашој политици. Међутим, Калајева политика била је гонити Црну Гору до крајности и немилосрдно. Он је у Аустрији сила која се безусловно слуша, а нарочито у питањима Босне и Херцеговине. Из тога разлога смо не само у политици, него и у трговинским и финансијским питањима находили свуда Калаја, ма у којем облику. Он је био камен спотицања у сваком нашем кроку. Овај наш неуспјех није нас могао задржати да се од Аустрије одвојимо. Сила прилика принуђавала нас је, да сваког часа потржемо по неко питање. Најприје о грађењу пута Никшић—Рисан, о смањивању царинских тарифа на ситну и крупну стоку, о ковању нашег новца, о честим зајмовима, о земљама становника с обије стране границе од Бијеле Горе до Дрине и т. д.

Тешка економска и финансијска ситуација принуђавала нас је, да сва средства употребимо, да Црну Гору еманципирамо од преваге аустријске, која је апсолутно доминирала код нас. Тога ради закључен је трговински уговор са: Енглеском, Француском, Белгијом, Србијом, Грчком и Египтом. И то највише да бисмо се ослободили тешког јарма аустријског. Ту нашу грозничаву трзавицу, да се од ње еманципирамо Аустрија је гледала равнодушно, али са малициозном дозом освете. Она је знала да географски положај наше земље чини нас зависним од њене индустрије и трговине. Све државе, са којима смо закључили трговинске уговоре, веома су удаљене од Црне Горе. Цијена транспорта до наших граница прогутала би артикле наручене. Италија је била најближа од свију држава, али ни то није помагало. Црногорски трговински кредит ни код једне државе није био формиран; цио, пак, наш трговински обрт био је у аустријским рукама како увоза, тако и извоза. Цио кредит наших трговаца био је у рукама тријестинских трговаца. Наше сировине: вуна, кожа, риба, руј и т. д. давале су се у размјену за аустријске слабе фабрикате, и за колонијалне артикле у мјесто за готови новац. Наши честити трговци, као браћа Марићи из Колашина, Вуко Вулетић и браћа Спасић из Цетиња, Лукачевић из Подгорице, Катурићи из Никшића, и т. д. створили су скоро неограничене кредите у Тријесту, који за много и много година неће постићи нигдје на другим трговачким пијацама. Ова ексклузивна наша зависност од Аустрије чини

је злоћном према Црној Гори како са економског, тако и са политичког гледишта. Сва наша копрцања, да се еманципирамо од њеног надмоћија над свим другим узалудна су. Она је господарица наше трговине, па је тијем средством нас гњавила у освету на нашу најмању увреду, или тако да речем за нашу непослушност према њеним прохтјевима. Ово несносно стање није се могло више сносити. Да би иоле себи олакшали именовали смо хонорарне консулате у: Малти, Бари, Ђенови, Марсељу и многим другим трговачким мјестима, како бисмо нашли излаз за наше сировине. Тако исто да бисмо преко њих нашли трговцима познанства и кредите у Италији, Француској и другим земљама. Борећи се са огромним тешкоћама, да што-год привриједимо побољшању економског стања народа, успјели смо код француске владе, те смо добили право да можемо увести један ограничени број ситне стоке, што је у Француској забрањено свима европским, азијским и африканским земљама. Преко консула у Малти такође смо успјели увести један мали број говеди, али је за једно и друго велика даљина, санитарне мјере и друге тешкоће, те смо опет морали пасти на милост и немилост наше велике сусјетке.

Често пута потрзао сам питање склапања трговинског уговора са Аустријом, али више из куртоазије, него ли побуда какве користи за нас. Аустрији није стало било, да га с нама учини. Шта ћемо ми чинити са увозом њених фабриката то се ње није тицало. За Аустрију је то била ситна ствар. Пет милиона форинта посљедњег доба годишњег мала је ствар за Аустрију. Њена је брига била да таксира наше сировине по највишој тарифи: вуну, коже, руј и т. д. На наше говедо од 70 до 100 кила плаћали смо царину, као на волове из Мачве, или Мораве од 300 кг., на главу по 25·— форинта злата царине. Ситни наши производи, као сир, јаја, кртола и т. д. осим царинских тарифа били су оптерећени разним општинским дажбинама. Она је рачунала да ће примати више на тај произвољни начин, него ли да склопи трговински уговор. Међутим тај поступак дао је повода развијању контробанде у тој мјери, да су наша говеда, истина са ризиком, прелазила границу без царинских тарифа. Она је слаба била да спријечи контробанду. Кордон финансијера стојао ју је више него корист од сузбијања контробанде. А да не говорим о свакодневним крвавим сукобима. Наши су ишли вишебројно, тако да је финансијска патрола скупо плаћала у сукобима с њима.

Из овако лабавог држања Аустрије према Црној Гори, имао би се извести закључак, да није то чинила из финансијских комбинација, већ из неких политичких мотива. Ова политичка и економска гњаважа, колико је нама била теретна није се могла ни Аустрија са њом похвалити. Гонити Црну Гору до крајности, па то и са жртвама било, била је девиза Аустрије. Међутим и то је пооштрено било кад је гроф Голуховски постао првим министром и здружио се са Калајем.

Русија, чим је обавијештена о моме програму, да с Аустријом склопим уговор, дала је своје вето. Разлози њени били су ови: Србија је у уговорном стању с Аустријом, али Аустрија јој чини сваког часа

сваке врсте написати, тако да би скоро стојала боље кад уговора и не би било. Србија стоји под упливом Аустрије политично неограничном, па ипак она находи начина, да је трговачки гњави. Шта би било са Црном Гором, која нема снаге ни моћи да је присили, да она изврши стипулације уговора. Боље је за Црну Гору трпјети неуговорено стање, него ли спустити врат под њеном диктатуром.

Колико су год биле тешкоће за склапање трговинског уговора с Аустријом, само по себе, а при том војна диктатура, рђаво наше економско и финансијско стање присиљавало нас је да једнако настојимо код Аустрије да бисмо добили ма колико олакшице нашим сировинама за извоз на њеним пазарима. Први предлог Аустрија је одбила под изговором, да би она тијем створила једну прешественост на коју би се могле позвати друге државе, са којима она има трговински уговор, те би им тај уступак дао повода да и оне захтијевају, на основу највише повлаштених држава, да се то правило и на њихова говеда примијени. Да би дао овоме одбијању неки блажији изглед гроф Голуховски учинио је један контра-пројект. Грофов контра-пројект састајао се је у томе: Оближња црногорска мјеста покрај аустријских граница, да могу заклати пет хиљада комада *расе бовин* годишње највише у тежини да буде од 150 кг. и да буду таксирани по најнижој царинској тарифи, као и то, да број заклатих говеди не смије пријећи пет хиљада годишње. Сва операција имала би се вршити у Котору. Колико год смо били у очајној тјескоби због немогућности извоза ситне и крупне стоке на страну, чега ради цијена је спала до минимума, јер унутрашња потрошња била је тако незнатна да је дошао најбољи ован до 8 форинти, најбољи во до 30 фонинти, док је ситнија стока скоро била за ништа, ипак овај грофов предлог морали смо одбити из више разлога. Становници Грахова, Горње Црмнице, Бара и других пограничних мјеста нијесу могли догонити говед преко Његуша у Котор, да буду заклана на ризик да не буде месо потрошено, већ бачено у море да се њим хране бокешке рибе. Свирепост аустријских власти ишла је до тога степена да говеда једном уведена морала су бити заклана. Котор ни с гарнизонима није био такво мјесто, да је могао потрошити толику количину меса. При том се додавала конкуренција говедима из приморских мјеста и од Херцеговине, те бисмо морали претрпјети огромне штете. Аустријска влада уважила је наше примједбе. У ову комбинацију ушао је Рисан и Нови. При свем том ни тај уступак није задовољавао наше потребе, већ смо захвалили грофу на контра-пројекту.

Колико год смо предлога подносили Аустрији сваком смо насиједали и одбијани. Наш други предлог о слободној пограничној зони влада је такође одбила. Друга половина монархије није пристала да се Црној Гори учини тај погранични уступак прије него се трговински уговор закључи. Између обије половине монархија установљено је узајамно контролисање царинарница, као и то како која страна извршује одредбе, нарочито трговински уговор. Сљедствено Аустрија без пристанка Мађарске није нам могла установити слободну пограничну зону, кад ствар није уговором одређена.

Сваке године књаз Никола путовао је по Европи, али вазда преко Беча, њега није никад мимоишао. Цару се често јављао и цар га је изванредно примао. Сваком приликом интересирао је владу о многим важним питањима за Црну Гору. Овога пута 1896. године поновио је питање о изради колског пута од Рисна преко Грахова за Никшић.

Никшић је важан центар трговачки у Црној Гори, нарочито за извоз сировине. Колски пут везује Никшић са Котором преко Данилова Града и Цетиња у растојању од 142 км. Ово је сувише велико растојање од мора. Оно диже цијене како увозној, тако и извозној трговини, јер је скуп пренос. Од Рисна до Никшића, нема више од 33 до 40 км. Тога ради никшићски трговци принуђени су, у мјесто да чине тако дугачки пут колима до мора, да на коњима преносе робу до Рисна. Књажева је брига била Никшић, око кога је имао доста муке, док га је освојио, да увелича, да га украси, да га обнови и да га економски ојача. Књаз је покренуо ово питање у Бечу. Аустрија није се показала противна, али је изашла са својим програмом да се начини колски пут Гацко—Никшић помоћу босанске земаљске владе. Тај пут није вриједно за Црну Гору тада ни за једну копчу. Шта може дати Херцеговина Црној Гори до кола сијена, нити Црна Гора Херцеговини до кола дрва. Баш друго ништа. Пут Гацко Никшић био је искључиво стратегијски. Да Црна Гора уложи толики силни новац на свој терет од границе до Никшића. Црна Гора у овом Калајевом путу сахранила би сама себе. До чега би дошла пред својим народом у земљи? А што би рекао цио српски народ, који пажљиво прати покрет у Црној Гори? Црна Гора би била доведена до тешких искушења не само новчаних, него и политичких. Но, како је грађење ова два пута постало условно, то је лакомислено у начелу примљено обоје. Колико год сам се рвао из петних жила, да се сагради колски пут Рисан—Никшић, толико сам био противан путу Гацко—Никшић, јер сам схваћао намјеру босанске владе. Стога сам све могуће чинио, да поколебам Књаза од пристанка за гатачки пут. Најприје сам отпочео подривати усвојеност оба пута на овај начин.

Једном нотом изјавио сам захвалност књажеве владе на готовост примања само Аустро-Угарској Влади. Босанску владу нијесам хтио ни споменути. Министар Аустријски при нашем двору, Кућински, изјавио ми је да су Калај и босанска земаљска влада огорчени на моју ноту, зато што и њима нијесам изјавио захвалност на добру намјеру грађења пута Гацко—Никшић помоћу новаца босанске владе. Како су односи између нас и босанске владе били до крајности затегнути, добро ми је дошло да њу учиним незадовољном д'ако би је склонио да одустане од његовог пројекта. На љутиту преставку посланика Кућинског одговорио сам: „Књажева влада зна само за царску и краљевску владу у Аустрији, а о провинцијалним управама није дужна водитити рачуна, већ само преко исте владе. Стога срџба Калајева и босанске владе, према књажевој влади нема мјеста“. Мој одговор још више је разљутио посланика, па да би ми се осветио на

моју дрзновеност пошао је код принца Данила и отворио жестоку жалбу противу мене. Овакву: Кад смо у двору код Књаза ваш министар сасвијем је љубезан. Рекао би човјек да смо добри пријатељи. Кад дођем код њега у министарство вазда га находим намргођена; о свему говори као сврх ножа љутито. О Калају неће да чује. О односима са Босанском Владом не да проговорити, Босанска Влада хоће да помогне Црној Гори, да се сагради колски пут Гацко—Никшић, а он у мјесто захвалности не хоће ни да је спомене. То чини да је мој положај овдје немогућ. Принц му је одговорио, да му је жао чути ту жалбу, али да се он не мијеша у спољне одношаје, већ да је то посао Господарев и министров. Кућински је био Пољак, фанатични Аустријанац, прави Калајев агент. Он га је нашао био по злу у цијелој Аустрији. Послао га је да Црну Гору мучи и гњави за најмањи инцидент, који би се на граници Херцеговине десио. У цијелој Аустрији, да су га по пакости тражили не би више таквог по пакости могли наћи.

Дошло је вријеме, да се отпочне трасирање тога фаталног пута. Босанска Влада тражила је за себе, да изврши тај рад о свом трошку. Успио сам мало по мало, да књаза увјерим о опасности тога пута за Црну Гору приликом најмањег сукоба с Аустријом. Кад је видио готовост босанске владе да, поред огорчења противу нас, ипак хоће да приступи послу, књазу је то било постало непријатно, па је хтио да ми сами премјеримо пут од границе до Никшића на наш трошак. Примијетио сам му, да то није већ могуће учинити, јер смо се лакомислено са захвалношћу примили. Можемо тражити само то, да босанској инжињерској комисији придружимо једног нашег инжињера, те да тијем покријемо наш престиж. Књаз се хоћаше радо тргнути натраг, да се одустане од тога посла. Нагласио сам му, да то треба пошто зашто учинити. Међутим одустанак није тешко постићи. Пошто се пут измјери видјеће се огромни трошак, који се има учинити око тога пута. Ми смо претрпани дуговима тако, да нигдје не можемо наћи зајма, те одустајање мора наступити без заплета.

Прије почетка трасирања колског пута Гацко—Никшић искрсну је један ненадни заплет у питању о путевима. Посланик Кућински достави ми вијест из Беча, да смо рђаво обавијештени од нашег делегата, да је влада категорично пристала на грађење пута Рисан—Никшић, већ само да ће то питање ставити на проучавање, па ће доцније видјети је ли то предузеће корисно за Аустрију. Питање грађења пута Гацко—Никшић одвојено је од првог. Прво зависи од далматинске управе, друго од босанске управе; према администрацији и буџетима једне и друге су засебне провинције. Босанска влада била би склона, да приступи грађењу пута Гацко—Никшић, док се за далматинску још не зна. Кад отпадне из комбинација пут Рисан—Никшић, мора отпасти и за Гацко—Никшић. Чекали смо такву згодну прилику.

Кућински непрекидно је ишао у Сарајево и враћао се као да је посланик босанске владе код нас. Ишао је у Беч, али вазда преко Сарајева. Чим се је повратио из Беча дошао је код мене пун злоће

и пакости као вазда па ми достави триумфално, да аустријска влада, у име босанске земаљске владе, оступа од грађења пута Гацко— Никшић, јер се и аустријска влада находи увријеђена, што није у ноти изјављена захвалност и босанској влади. Већ кад нијесмо могли ни под том жртвом успјети, да добијемо пут Рисан—Никшић, једва смо дочекали да имамо од њихове стране оправдани повод, да оду- станемо од израде пута Гацко—Никшић. Ту вијест примио сам хладно. Само сам то рекао, да се бољему нијесам ни надао. Стога сам се уздржао да босанску владу у ноти сасвим игноришем. Додао сам даље, да знам да босанска влада није примила израдњу пута из пријатељства према Црној Гори, нити у њену корист, већ из једне задње мисли, коју ми добро схваћамо. Кућински дошао је код мене љут, али је изашао још љући, јер сам његову комуникацију потпуно индиферентно примио. Одмах сам саопштио књазу моју конференцију са аустријским послаником и да смо изашли са чашћу из заплета аустријских мрежа. Он је био задовољан, али је једнако јадиковао за пут Рисан—Никшић. Молио сам га, да се више не упушта чинити никакве предлоге Аустрији из разлога, што сам знао да ће вјечито овако бити предусретан, док су на површини гроф Голуховски и Калај.

Нужда злога сусјества нагонила нас је, да се од Аустрије нијесмо могли еманципирати. Потргли смо и треће питање о ковању наше монете у Бечу. Наш министар финансија шаржиран је да то питање третира са аустро-угарском владом. У Црној Цори циркулирао је златни новац скоро свију држава, а аустријско сребро, бакар, никал и банкноте као да смо саставни дио аустријских земаља и то без икакве конвенције, нити накнаде.

Често смо износили ово питање код аустријске владе о накнади за то што њена монета без вриједности циркулише по нашој земљи. Свагда нам је одговарала, да нас не присиљава да се служимо њи- ховом монетом. Наглашавала је да је то посљедица нашег сусјества и трговинских односаја. Додавала је у одговору да ако мислимо да се ослободимо њихове монете да скујемо наш новац. У промету на аустријским трговима нијесмо ништа губили, али у приликама плаћања трговачких наруџбина и наших дугова по другим државама морали смо губити на аустријској монети. Морали смо куповати наполеоне по курсу који се свакога дана мијењао. Примали смо на своју штету ађио, који је постојао између Аустрије и свију држава, јер она није стојала с никим у монетарној унији.

Да би се доскочило тој монетарној искључивости циркулирања аустријске монете у нашој земљи, наш министар финансија Нико Матановић послат је у Беч, да преговара са Владом о ковању наше монете без вриједности од никла и бакра, као и у извесној количини у злату и сребру. У злату више из сујете, него ли од какве користи. Будући ди је наша земља сувише малена, то је круг циркулисања наше монете сувише узак. Тога ради усвојили смо систем аустријски за сребро и новац без вриједности са разликом црногорског грба и

књажеве слике на њима, у нади да може циркулисати по аустријским земљама равноправно са њеном монетом. Количина наше монете скована је по финасијским правилима, према броју становника у земљи.

На наше пријатно изненађење Матановић достави, да је ц. кр. влада усвојила наш предлог о ковању нашег новца, а такође усвојила и равноправност циркулисања по њеним земљама. Кућински шаржиран је, да од наше владе захвали ц. кр. влади на ту предусретљивост. Мало затим Матановић се је повратио из Беча, а Кућински преко Сарајева пође за Беч. Чим се Кућински повратио из Беча дезавуирао је Матановићев извјештај, а на име да није тачно јавио о равноправности циркулисања нашег новца. Ниједан министар ни аустријски, ни мађарски, нити заједнички министар финансија Калај, нити гроф Голуховска нијесу такво обећање дали Матановићу. Према стању ствари у Аустрији не да се такво обећање ни замислити. Кућински даље рече, да Аусуро-Угарска стоји изван монетарне латинске уније. Није у вези ни с једном државом, већ је слободна од свакога. Аустрија је толико велика, да јој је излишно и с ким ступити у монетарну унију, а још мање са маленом Црном Гором. Сва ствар на коју је ц. кр. влада пристала састоји се у томе, да Црна Гора може сковати свој новац у државним ковницама на свој ризик, за свој рачун, о своме трошку и искључиво за своју употребу. Аустрија неће званично забраниги црногорски новац, али га државне касе и банке неће примати ни под којим условима.

Матановић је био пренеражен опровргавањем из Беча. За њега је настала криза, можда неправо да буде свргнут, или сам да пође с министарске столице. Чудновато је како је могао доставити Цетињу такву нетачност. Министар наш да преговара и уговара о једној тако важној, нарочито новчаној изради, а да не зна ни с ким је компетентним преговарао, нити да је ма с ким учинио ма какве писмене исправе и још у Аустрији! Не може се претпостављати да нијесу аустријски беамтери обећавали Матановићу у разговору ваздушне куле, а кад је дошло до озбиљног рјешавања, да су та обећања пала у воду, па тако цио терет одговорности пао на Матановића. Ипак је чудновато да се паметни Матановић у таквим приликама није сјетио израза: „Verba volant, scripta restant!“ Наш министар финансија преживио је ту кризу: књаз Никола уважавао је кућу Матановића као заслужну.

Међутим, питање ковања новца није скинуто с дневног реда. Матановић чинио је покушаје у Паризу, да тамо скује црногорске новце. Но, како је то скопчано било са разним тешкоћама: друга смјеса, друга величина, други систем и т. д. изашло је много скупље, него ли у Бечу. Стога се је опет повратило, да се новац скује у Бечу. Ми смо били принуђени сагнути врат и примити све услове, које је Аустрија тражила од нас. Сребро и ситни новац без вриједности сковани су по аустријском систему. Златници, напротив, сливени су по метричном француском систему као наполеон-дор. Сто комада сливено је од по сто франака, књазу за даривање. (То ће с временом бити велика ријеткост). Нијесмо се ни тијем нашим новцем много користили, јер му је круг обрта био сасвијем тијесан. Златници, пак,

вратили су се одакле су и дошли. Аустрија их је куповала и претва-
рала у златнике од двадесет аустријских круна. Тако ће у скоро и
они бити ријетки.

Имам се опет повратити на неправилност политичких граница
између Црне Горе и окупаторских провинција.

Земље пограничних црногорских становника пресјечене су гра-
ницом као ножем. Све што је заузето линијом, па то било по пола
рала одузимато је и дијељено херцеговачким становницима. Херцего-
вачких земаља мало је заостало у нашу границу. Нешто испаша и
гора остале су у замјену за оне, што су земаљске власти подијелиле
међу Херцеговцима. Међутим Књаз је многим повратио земље, што
је линија затекла у нашу границу. Херцеговачке власти строго су
забраниле нашим подајницима прелазак границе, тако да се ни с чим
нијесу могли користити, али су пропуштале, да њихови становници
могу прелазити на нашу страну, сјећи гору и носити код њих.
Њихову гору чувале су, да се подиже, а нашу су немилице таманили,
док нијесмо и ми забранили нашу гору. Власти Земаљске Владе
удариле су у танке жице Књажеве осјетљивости, знале су, да Књаз
неће бити свиреп, по њиховом методу, већ да ће бити попустљив
према мухамеданским и православним пограничарима и да ће им
чинити уступке у њиховим тражењима. Они су на гомиле долазили,
падали Књазу под ноге, да им дозволи уживање гора и испаша у
нашој граници. Књаз да их не би отуђивао од себе, чинио им је
знатне уступке, што је по нашу страну било веома шкодљиво. Ти
добри сусједи злоупотребљавали су ту књажеву доброту. То је ишло
све тако до погибије официра Сушића с друштвом.

У цијелој нашој земљи све шуме биле су под надзором мини-
старства војног. Војне власти судиле су све спорове, истраживале су
кривце и кажњавале без апелације. Зашто је та функција суђења дата
војеним властима? Војне власти, пошто се пушка оставила, нијесу
имале никакве важности у народу, јер у Црној Гори судити и владати
био је синоним. Године 1879 сенат је, који је судио и управљао,
укинут. На мјесто њега постављен је велики суд и министарства.
Министре народ је презирао, јер нијесу судили. Да би се томе
доскочило, створен је и државни савјет, који је имао извјесну судску
власт. У Савјет су ушли сви министри. Тијем су добили важности
у очима народа. Подобно томе војне власти у вријеме трајног мира
постале су мртве без значаја. Да би се и томе доскочило, дато им
је суђење о горама, да тијем добију више уважења у очима народа.

Официр Сушић са неколико војника, као надзорна власт, пошао
је да обиђе шуме у нашој граници, које су Херцеговци немилостиво
таманили, по Књажеву одобрењу. На путу срио се је с једном жан-
дармеријском патролом, која се упутила кроз нашу гору пред Хер-
цеговцима са сјекирама и коњима, који су ишли да сијеку нашу гору
и да ју носе и продају гдје купце нађу. Жандарми су захтијевали,
да им официр Сушић учини пут. Сушић, знајући да се налази на
своме земљишту, захтијевао је да му се жандарми макну с пута и
да иду преко границе. Жандарми, упорни, мјесто да се уклоне, опале

из пушака, убију официра Сушића и оба његова друга, па се мирно врате с херцеговачким караваном. Убице, умјесто да се узму на одговорност за толика убиства, шетали су мирно по Билећи и Требињу, као да су неко велико јунаштво учинили. Узалуд су били наши дипломатски протести, наша тражења у Сарајеву, па и у Бечу. Босанска земаљска влада и Калај ругали су се нашем копрцању. Све што смо могли учинити састојало се је у томе, што смо књажеву дозволу укинули и прелаз Херцеговцима најстрожије забранили.

Књаз, иједак на рђаве поступке пограничних аустријских власти, пошао је у Москву на крунисање цара Николе II. Али овога пута учинио је изузетак: није пошао преко Беча, већ преко Хајделберга. Књаз није био стигао још у Москву, а на граници код Мирца десио се је жестоки крвави сукоб између Мирчана и аустријске финансијске патроле. Село Мирац дубоко је унесено као клин до велике аустријске тврђаве Горажде. Испаше мирачке досезале су до тврђаве, тако да се с ње каменом могло добацити. Како је то било у политичкој граници црногорској, становници су слободно уживали своје право, без да су прелазили на аустриско земљиште. Финансијска патрола стално је крстарила поред границе, не би ли уловила говече или брава, које пријеђе границу. Правило је било да патроли припадне пола од онога што би ухватила. Не находећи ништа да опљачка прохтјело јој се да удари на чобане мирачке и да им одведе стоку. Патрола злоставила је дјецу, која су чувала стоку. Зајмила сву стоку пред собом и пређерала на аустријско земљиште. Поклич у Мирцу, да им се је плијенила стока; наоружају се Мирчани, који су и иначе ваљани, и потрче за патролом, побију се са њом из пушака, стоку отму и дјецу ослободе. У сукобу пала су два Мирчанина мртва, а три Аустријанца. Било је више рањених с обије стране.

Ови крвави окршај произвео је крајну затегнутост између Аустрије и Црне Горе. Жестоке дипломатске ноте, пријетње, као да је само Црна Гора крива за крвави догађај. Нашао сам се у чуду, у осуству књажевом, па да бих избјегао репресалије и затварање границе, предложио сам аустријској влади да образујемо једну заједничку судску комисију, да она пронађе кривца, па тек онда да крива страна даде сатисфакцију увријеђеној страни. Ц. кр. влада није могла бољу предусретљивост ни тражити од Црне Горе. Она је именовала једног судију са више делегата, а и ја тако исто. Заједничка комисија пошла је на лице мјеста и призвала обије стране, али послије дужег истраживања није могла доћи ни до каквог резултата. Комисија се разишла остављајући заплет, да владе дипломатским путем размршују.

У то вријеме испао ми је пут да идем у Беч. Књаз се враћао из Русије, па ми је наредио да га сретем са једним бројем Црногораца у Бечу, па одатле да га пратимо у Београд у посјету краљу Александру Обреновићу.

Чим сам дошао у Беч, пошао сам код грофа Голуховског у министарство. Охоли гроф дочекао ме је свирепо, као да сам ја побио финансијску патролу. На његова љутита жестикулирања, одговорио сам му да он нема права да се љути на мене, него да бих ја

имао право да се љутим на њега. Показао сам најбољу вољу образовањем мјешовите комисије да пронађе кривце, па што она није успјела да их пронађе нијесам крив. Наши поднијели су све доказе, да су Аустринци криви, њихови пак да нијесу него Црногорци. Сљедствено тежина доказа на обије стране једнака је. Према томе нити ја могу казнити нашу страну, нити они могу казнити њихову, већ је заплет остао вјечито нерасплетен. Једини је начин рјешења заплетења, да пријеђемо преко тога питања, па што је ко понио нека носи, а у будуће да пазимо строго да се такви жалосни догађаји не дешавају. Горди гроф поглади намрштено чело, стаде мало, па се диже, пружи ми руку, па ми рече: „Примам ваш предлог, нека баш и остане тако".

Књаз тек што бјеше дошао из Русије; није се мислио никоме јављати. Кад сам му казао рјешење заплета био је пријатно изненађен, па је послао ађутанта, да пита грофа кад може доћи код њега.

У старије доба Аустрија је била добра према Црној Гори, од времена Кривошијских буна. За вријеме великог Херцеговачког Устанка 1875—6. г. и за вријеме рата 1876 и 7. г. велике је услуге нама чинила, али са задњом мишљу да за њу пролијевамо крв. Међутим и ми смо то исто, као из далека назирали. Заслијепљени смо били девизом: „Русија добити и ми ћемо добити, Русија изгубити и ми ћемо изгубити".

Пошто је Аустрија окупирала Босну и Херцеговину, није јој више требала Црна Гора, да њеним шапицама вади коштање из врућег пепела. Обрнула је други лист. Аустрија гонила је Црну Гору до истребљења. Али ни она није стојала скрштених руку, већ је стално потпиривала ватру у Херцеговини, незадовољнике примала, па их шиљала по Херцеговини да чине штете властима, гдје год могну, да чувају становнике од паљевина и других штета, само кад огладне да могу заклати брава, чијега најлакше нађу.

Једино чим нас је Аустрија обвезивала састојало се је у томе: почињући од Цара па све власти биле су предусретљиве према књазу и његовој дјеци. Често пута возио се књаз на њиховим паробродима. Сретани су, праћени су са пуном куртоазијом. У томе се састојало једино аустриско добро према Црној Гори. Та хипокритска предусретљивост ласкала је сујети наших књажева. Нигђе друго нијесу находили као што их је Беч дочекивао. Велики књажеви руски гледали су са висине, ма да су неки сродници били. Био сам очевидац тога, кад сам пратио принца Данила у Петроград 1892. г. Њега је цар чувао од охолих великих књажева. У театру принц је сједио сам у једној ложи. Наш принц протествовао је што није био примљен у царевој ложи код царице. *„Да сам случајно у Бечу, ја бих био у царевој ложи, а овђе сам забачен и у самоћи".* Имао сам муке да га умирим. Бијаше му се дојадило на тај начин стојати у царском двору, па је хтио да бјежи из Русије.

Књаза Николу примали су књажеви демонстративно не само због њега него из ината краља Милана и његове заштитнице Аустрије. Прозват је јединим искреним пријатељем Русије.

Принца Петра Карађорђевића често пута чуо сам гдје ми говори: „Кад бих ја дошао на српски пријесто, избио бих из седла руске милости твога господара, да олијепи на сред Невског Проспекта". Ја сам у то сумњао у колико се тиче књаза Николе, јер сам знао и његову привржeност и његово уважење у Русији свуда, а особито код цара. Но, ако је књаз Никола био приман на руском двору зато, иста његови синови нијесу. Њих је књаз Карађорђевић могао лако избити из седла милости, јер су важили као аустрофили, а особито германофили. То се у Петрограду знало, па можда зато су велики књажеви тако према њима поступали. Наши књажеви били су често лични, себични. Државни интереси били су им често споредни. Они се нијесу освртали на то како Аустрија свирепо гони Црну Гору. Посматрали су много што шта са својих личних амбиција и, разумије се, с њом настојали да буду у добрим односима.

Војв. *Гавро Вуковић.*

ЦРНОГОРСКИ ПРЕСТОЛОНАСЛЕДНИК И МАЏАРИ 1915.

На заједничкој седници министара Аустрије и Мађарске од 19 јула 1914 било је говора о деоби Србије и о држању према Црној Гори. Аустриски државници су били неодређени кад је требало давати јасан одговор Берлину, који је тражио да зна за циљеве рата. Права мисао и њихова и аустриских кругова, католичких и војничких, била је да се Србија збрише и просто присаједини Монархији. Мађарски државник Тиса био је одређен; он је био одлучно противу анексије Србије, он је био за деобу њену. Противно ономе што се до сада веровало, граф Тиса је приказивао као циљ аустро-српскога рата деобу српских територија. Србију треба поделити између Бугарске, Арбаније и Монархије. Бугарској дати Маћедонију и један део источне Србије између Мораве и Тимока; Арбанији дати део западне Јужне Србије; Мађарској дати појас од Средње Дрине до Мораве код Параћина и одатле појас земље до под Радујевац, дакле најплодније крајеве краљевине Србије дуж десне обале Саве и Дунава; остатак оставити као државицу Србима из Србије. По томе мађарскоме плану бивша краљевина Србија је, дакле, требала да ишчезне као неспособна за самостални живот. Она је требала да не буде више привлачна тачка за Јужне Словене, него једна држава каква је данас од прилике Арбанија, зависна привредно, политички и војнички од Двојне Монархије.

Са краљевином Црном Гором су ствари стојале друкчије. Аустриски политичари су мислили да ће се моћи увећати делом Србије, али под погодбом да династија Петровића пружи довољно јемства да ће остати за увек везана за Монархију најчвршћим везама савеза.

Краљ Никола је изгубио старо поверење, али могу се наћи нови људи. У осталом, решење о судбини Црне Горе имало се донети доцније; према раду и држању краља Николе требала је и одлука да буде донета. Граф Тиса је имао две одређене мисли о Црној Гори. Једна је да је требало вратити оне срезове који су у Лондону 1913 одузети од Арбанаса па дати Црној Гори; друга је да је требало одбити Црну Гору од Јадранскога Мора одузевши јој Бар и Улцињ. О осталоме, о династији Петровића, граф Тиса рачуна за доцније; оно остаје отворено, докле оно о династији Карађорђевића сматра као ликвидирано; она се више никад није могла одржати на престолу Србије. Доцније, кад настану разговори о миру између цара Карла и Француза преко кнеза Сикста Бурбонскога, ова династичка питања ће се поново узети у претресање и цар ће у погледу династије Карађорђевића показати попустљивост.

У новембарским данима, тешким и за Србију и за Црну Гору 1915, налази се у једној дипломатској преписци овакво објашњење зашто мађарска влада мисли друкчије о судбини Србије а друкче о судбини Црне Горе. Граф Тарновски, посланик Аустроугарске у Софији, телеграфише барону Бурјану из Софије 11 новембра 1915, овако: „Барон од Круифа (Kruyff) примио је од наследника престола црногорскога Данила ову депешу: „Можете ли сазнати праве намере Централних Сила са Србијом и Црном Гором; ставите ако је могуће до знања Кајзеру, анексија Црне Горе била би вечити окови, извор великих смутњи; убедите Беч да има стварне користи и велики интерес за Централне Силе да очува бар једну српску државу њему захвалну, за њ везану, како би у даноме случају могла да држи у равнотежи претеране тежње и паде Бугара, који би убрзо почели сувише тражити. Ми можемо осигурати ту равнотежу, ако би се Црна Гора ојачала делом Србије, крајњим делом Далмације, већ окупираним делом северне Арбаније, што би све представљало само једну српску краљевину. На случај да се пристане на ово што предлажемо, ми бисмо били готови да отклонимо повлачење српске војске преко Арбаније, да не примимо српску војску па ни савезничку на нашој територији, и да склопимо уговоре са Централним Силама на горњим основама. Одговорите што пре, на случај пристанка радите без одлагања“.

Принц Данило је поново тражио састанак у Швајцарској ради овога питања, али није могао постићи ништа, и ако је био посредник граф Форгач и још неки други.

Када је Аустрија ушла у Србију и Црну Гору, овакви предлози јој нису ни требали. Она је имала непосредан контакт са земљом и народом који је остао у њима. Од априла 1916 и несрећни принц Мирко ушао је у идеје свога брата, изложене у горњем телеграму, који се налази у аустриским архивама.

Јов. М. Јовановић.

ЈЕДАН УГОВОР МИРА ИЗ 1808 г.

То је мир склопљен између владике Петра I с једне и паше скадарског с друге стране. Историја овога мира је доста дуга и доста компликована и ми овом приликом не мислимо да улазимо у њено излагање. Ми желимо да, на овом месту, кажемо само неколико речи о томе како је он забележен у историјској литератури о Црној Гори, шта се о њему до данас зна, и шта наш текст уговора даје као ново. На крају, ми ћемо објавити француски превод тога уговора — по свој прилици превод са српског оригинала који је до данас остао непознат — до којега смо дошли прегледајући кореспонденцију маршала Мармона (Châtillon — sur — Seine, градска библиотека).

Овај уговор је први поменуо Медаковић[1]) на два места, и то погрешно. Он је забележио да је мир склопљен 21 јула 1808, дакле месец дана доцније. Садржина уговора била му је врло вероватно непозната и он га само спомиње. Та грешка у датирању уговора преноси се, по Медаковићу, даље. Андрић [2]) га је такође само споменуо, опет под 21 јули, Милаковић уопште не помиње овај уговор, ма да га Ђорђе Поповић поводом истог уговора цитира (На цитираном месту код Милаковића (с. 218) нема ни речи о овом уговору). Вацлик [3]) га је исто тако само забележио под истим датумом, и не каже о њему ништа више. Кокел (Coquelle) [4]) поводом овог уговора каже, да је опасност натерала владику Петра I да се приближи паши скадарском (Mustaï) и да му је предложио мир (споразум) 21 јула 1808, „dont les termes ne sont pas connus“. Кокел у овом греши, његова забелешка није тачна. Напротив, и из писма Сава Пламенца и из текста уговора мира види се да је иницијатива за склапање мира дошла од стране скадарског паше, и да је владика Петар на њихове многобројне захтеве пристао да преговара за мир. Овде треба нарочито узети у обзир француско-турске односе који су се после тилзитског мира (1807) знатно изменили. Ђорђе Поповић[5]) овај уговор помиње узгред и без тачног навођења датума, каже само да је склопљен у јулу. Гопчевић[6]) тај датум уговора даје по новом календару: 2 августа 1808, ма да је он могао исправити ову грешку, јер је М. Драговић, давно пре појаве његова дела, објавио писмо сердара Сава Пламенца владици Петру I од 22 јуна 1808[7]) (из петроградског државног архива). У том писму Пламенац, као први делегат, извештава владику о закљученом миру са скадарским пашом и саопштава му у главним линијама садржину склопљеног уговора.

[1]) Повѣстница Црне Горе. Земун, 1850, 174 и 177.

[2]) Geschichte des Fürstenthums Montenegro. Wien, 1858, 109.

[3]) La souveraineté du Monténégro, Leipzig, 1858, 84.

[4]) Histoire du Monténégro. Paris, 1895, 274.

[5]) Историја Црне Горе. Београд, 1896, 157.

[6]) Geschichte von Montenegro und Albanien, Gotha, 1914, 346.

[7]) Прилози за историју Црне Горе и Боке Которске почетком XIX столећа. Споменик XXXI (1898), 114–116.

Овај документ је први употребио и искористио г. Владан Ђорђевић[1], и он је први забележио његов прави датум, 21 јун 1808, ма да ни он не цитира тачно одакле узима документ. Ђорђевић је употребио документ врло слободно. Хронолошки последњи, овим периодом црногорске историје, бавио се г. Л. Томановић[2]). Он не каже ништа о овом уговору; он у причању догађаја чини велики скок: прелази с тилзитског мира (1807) на догађаје у години 1812. — Ето како је забележен и у колико је познат уговор мира од 21 јуна 1808.

Као што се из нашег излагања види у овом питању, од до сада познатих докумената, најважније је писмо сердара Пламенца, управо оно је и једини документ који директно говори о предмету. Саво Пламенац у свом писму доста живо и пластично приказује ток преговора с Турцима, али у доста слободној форми, без плана, набацано, испретурано. Па ипак је његово писмо за ово питање документ велике вредности: он, у главном, води преговоре, он је вођа црногорске делегације, он има главну реч. Али при свем том то није оно што је званични текст уговора. Ако се изврши упоређење између ова два документа видеће се да постоје извесне разлике, извесна одступања. Пламенац у писму пренебрегава извесне одредбе и извесне податке, и то не мале вредности. Он је у писму наративан, сумаран; у уговору је све брижљиво и прецизно одређено; он извесним члановима даје другу стилизацију и други смисао; затим Пламенац није обухватио цео текст и смисао уговора (види чл. 3 и чл. 6). Према томе сматрамо да ће саопштење овога уговора бити директан прилог расветлењу овога питања и свакако известан прилог за црногорско-турске и црногорско-француске односе овога времена.

Казали смо да је текст уговора, који саопштавамо, француски превод документа. Он има једну специјалну форму: он је и уговор и манифест, манифест владике Петра I Црногорцима и Брђанима о закљученом миру и текст уговора мира у осам чланова. Манифест је упућен 23 јуна, два дана после закљученог мира.

Што се тиче језика и писма овај документ није беспрекоран. Изгледа да преводилац није добро знао француски и у том погледу има извесних грешака, које могу бити и омашке пера. Оне нису тако крупне да кваре смисао текста уговора. Ми смо на неколико места у заградама дали допуну или исправку извесних речи и грубљих ортографских грешака. Тако спремљен текст манифеста — уговора гласи:

Traduction de traité de paix entre les Monténégrins et le Pachalic de Scutari conclu à Zetigne le 23 juin 1808.

MANIFESTE.

Pour ordre de S. E. le Pacha de Scutari, Ismail Bey Osmanaghic ne cesant pas d' écrire et de correspondre avec les chefs de notre territoire afin de faire conclure un traité de paix entre nous et les Turcs.

[1]) Црна Гора и Русија. Београд, 1914, 304—306.
[2]) Догађаји у Боки Которској. Дубровник, 1922.

Nous avons envoyé M. M-rs Sava Plamenaz, serdars et voïvodes et autres chefs accompagnés de 600 Monténégrins pour conférer et prendre qnelque résolution avec Beckir Agha Serdarevich, hasnadar du dit Pacha de Scutari, avec Ismaïl Bey Ocmanaghic et autres Turcs distingnés de la ville également accompagnés d' un nombre de Turcs. Les deux partis s' étant rendu(s) sur leurs confins respectifs voisins de la ville de Sqiablak se réunirent le 21 juin courant et stipulèrent un traité de paix sous les articles suivant(s).

Art. 1 Toute offense, effusion de sang et autres dommages qui ont eu lieu jusqu'à ce jour entre les Turcs et la population de Monténégro et Bargiani sont oubliés.

Art. 2 Il est arrêté qu'en vertu de cet arrangemen(t) pacifique tout Monténégrin et Bargianin vivant sous l' éclatante protection de l' Empereur de toutes les Russies pourra voyager librement dans les Etats de S. E. le Visir de Scutari; tout Turc et sujet de Scutari pourra également voyager librement dans nos états de Monténégro sans aucun obstacle.

Art. 3 Dans le cas où la guerre viendrait à éclater entre la Sublime Porte et la cour de France les Monténégrins et Bargianin(s) ne pourront sans la volonté et sans l' ordre de leur protecteur l' Empereur Alexandre s'ngérer dans cette guerre ni accorder aux troupes français(es) le passage au travers de leur territoire, mais ils devront rester chez eux dans une parfaite tranquillité.

Art. 4 Dan(s) le cas où quelqu' intrigant ou malintentionné de l'une ou de l' antre des parties viendrait á commetre quelque délit ou à exciter quelques troubles, il sera avêté et châtié suivant qu'il l'aura mérité afin que quelque personne innocente n' ait pas á sonfrir ou lieu des coupables.

Art. 5 Les déliquants et déserteurs de l' une ni de l' autre des deux parties ne pourront être retenus, mais ils devront être réciproquement rendus.

Art. 6 Toutes les dettes de part et d' autre devront être acquitées de la manière la plus convenable ou par les voies de la justice sans qu'il puisse être usé de quelque violence indirecte.

Art. 7 Le susdit Bekir Agha Serdarevich promet de la part de son visir et conpformément à nos demandes, que les Turcs du Pachalic de Scutari ne commettront dorénavant aucune hostiiité ni dommage contre la communauté de Pastrovich jusqe' au moment où les troupes réglécs françaises pénétreraient son territoire pour agir contre les Turcs d' Albanie, excepté pourtant le cas où les Pastroviniens eux-même(s) ne le vondraient pas.

Art. 8 Dan(s) le cas où nous recevrions de notre auguste souverain, ou des Turcs du Grand Seigneur quelque nouvel ordre qui peut annuler le présent traité de paix, nons déterminons et nons engageons de nous prévenir réciproquement sans user du moindre subterfuge un mois avant d' entamer les hostilités.

Tout ceci ayant été stipulé sur la foi divine des deux parts nous (Monténégrins et Bergianins) restons dans l' obligation d' observer scru-

puleusement le présent traité de paix. — A cet effet nous envoyons le présent manifeste aux habitants de toutes nos provinces et coutzées afin que chacun l' entende, le comprenne bien et puisse l' observer scrupuleusement. — De par le Vladika Pierre et toute la communanté à tous nos frères les Monténégrins et Bargianins.

Петар И. Поповић.

* * *

Наш сарадник г. Поповић добро је учинио, што је потегао ово важно питање о уговору мира Црне Горе с Албанијом, јер би без сумње ова ствар још дуго чекала, да буде до краја објашњена. Цетињски Државни Архив може на ово питање бацити пуно свјетло. Прије но што бисмо навели све текстове, који објашњују ово питање, потребно је рећи неколико општих напомена.

Бег Османагић упутио је митрополиту Петру једно писмо крајем мјесеца априла 1808., молећи га, да пошаље своје људе на састанак, гдје би се учинио мир међу Црном Гором и Албанијом[1]). Одмах по пријему овога писма пише Владика (1. маја) попу Саву Пламенцу, да пође на састанак с Османагићем и да учини с њим „вјеру", а послије ће се на општенародном збору видјети, какви услови да се поставе за овај мир. Да ли је овај општенародни збор био у вријеме до 21. јуна, т. ј. до формалнога уговора мира, ја не знам, нити о том има трага у Архиву. Уговор је склопљен и потписан у Купи-духу, код Жабљака, 21. јуна 1808. Манифест Црногорцима и Брђанима издао је Владика 27. јуна 1808., а не 23., као што је у тексту, који је нашао г. Поповић[2]). Г. Поповић је добро примијетио, да француски пријевод није добар; али ако није дослован, у главном је суштина текста сва казана. Писмо Пламенчево Владици такође нијесам нашао, но оно данас, кад имамо текст уговора, и није више важно. Оно у ствари и није било друго, но спроводно писмо уз уговор. И ово писмо без сумње је било некад у Архиву Црногорском, откуда га је пок. Драговић сигурно и преписао (као што је радио и с многим другим документима) и ваљда, мислећи, да ће лакше добити публицитет у едицијама Академије, стављао је да су то исписи „из петроградских и др. руских архива".

Текст сачуваних докумената гласи:

I. Петар I. Саву Пламенцу

Честни Господине попе Савво,

Поздрави любезно отъ моє стране све мирске главаре и старѣшине церничке. А шилѣмъ ви писмо, што ми пише бегъ Османагићъ за вѣру и за миръ и ви можете из договора поћи на састанакъ ће

[1]) Ово писмо није сачувано, али се његов садржај види из писма Владичина Саву Пламенцу од 1. маја о. г.

[2]) Вјероватно је преводилац црквену цифру (7) читао као 3!

видите прилику да може сигурно и мирно бити, и на тому састанку учините вѣру, докле буде лѣвше врієме да учинимо обшенародни састанакъ отъ све Церне Горе и Бердахъ на Цетинѣ, пак ћемо се таде договорити свиколици и договорно чинитъ оно, що є за користъ и мирноћу обшенародну. Въ прочемь казаће ви и Михаило на уста моє рїечи у име тога посла.

Међу тіемъ любезно вась поздравлямь и єсамъ

На Станѣвиће
Маія 1. 1808.

Ваш истинни доброжелатель
Владыка Петръ

II. Уговор мира међу Црном Гором и Албанијом.

(Его Высоко)преосвещенство Митрополїтъ черногорскій и бердскій по безъ престаной просбѣ Смаиль бега Османагића и другиехь Туракахь согласіо се сь народомь черногорскимь учинить мирь с везиромь албанскимь и нѣговомь державомь; кои су отъ обие стране изабрали и поставили кои ће утврдить и стабилить ниже уписани мирни договорь.

А именно от стране церногорскога народа: Савву Пламенца, сердара Николу Ђурашковића, Ђика Мартиновића и войводу Мића Вукотића с другиема главарима от све Церне Горе; — а от турске стране Бећир-ага Сердаревићь, Смаил-бегь Османагићь, Ибраимь-бегь Османагићь, Аџи Мурать-ага Крнићь, Селмань-ага Мећикукићь и Ферать-ага Омарћаићь и много другога народа сь єдне и друге стране. Састасмо се на границамь черногорскимь и албанскимь на мѣсто називаємо Купи-духь и призвасмо всемогућега бога напомоћь. —

1) Утвердисмо међу обые провинціе мирь и тишину, от обые стране обећасмо се, да ће быть сохранѣнь твердо и непоколебымо овы сада учинѣни и утверђени мырь.

2) От обые стране обещасмо се, да нећемо пущать међу нама ниєдну ствaрь, коя бы могла разрушить и поколебать ови сада међу нама учинѣни мирни договорь.

3) Све дугове коя страна има давать или искать єдань другому, утвердисмо, да сватко ище свое судомь и да нитко своевольно не може ни отъ єдне стране скужавати инадомъ, нако добромь вольомь.

4) Ако бы кои зли чоякь оть єдне или друге стране покушао да учини зло безь здоговора брацкога, да убіе или да рани, или кое друго зло да учини, утвердисмо, да се исти злочинець ћера; и ако се уфати, да плати своиемь животомь како бу(нтовникь?); ако ли се онь исти не мога уфатить (да му се) кућа изгореть и оть нѣгова имућа да (се зло намири), а други нитко ни отъ єдне ни отъ друге стране за то зло не може платить.

5) ...... да ...... пого ...... борисмо .....[1])

[1]) Тачка 5, и 11, које су написане на врховима листова, на жалост, про- пале су посве. Имале су по шест редова. Од тачке 11. сачуван је само потоњи ред. Осим тога, како се види, пропало је и још нешто текста, али се он може рестаурирати.

6) Обећаємо се и єдна и друга страна, да (ови данась утвер)ћени мырь не може ни єдна стварь поко(лебатъ) и разрушитъ, нако то — ако бы изнову зара(ти)ли наши цары — то єстъ нашь церногорского (и) бердскога народа высокославны покрови(тель) императорь всероссійскій, и султань тур(ски). У такву згоду обећаємо се да єдань другому (не) чинимо приеваре, но (на) мѣсець дана унаприедь да єдань другому кажемо, какве є коя страна (за)повиеди от своєга цара примила и да ниє мыра.

7) Обећає се везырь скадарскій, ако бы зарати(ли) царь турскій и царь францускій, да неће удар(ити) с воискомь на Пащровиће и ни на єдно погранич(но) мѣсто, коє се сада находи подь заповиедь француззску, докле гоћь не бы у вышеречена мѣста д(о)шла воиска француззска. Ако ли бы приће удари(о) таквы удараць бы мога разрушить овы сада учинѣни и утверћени мырь.

8) Обећає се митрополить и народь церногорскій и бердскій, ако бы была рать међу Французскомь и Портомь — отоманскомь, да неће пущать п(реко) своє землѣ и преко своиєхь граница(хь) францускy воиску ни по єдань начинъ, да уд(а)ри на землю везыра скадарскога.

9.) Обећає се везырь скадарскій, ако бы ра(ть) была, како више изговара, да неће с нѣ(говомь) воискомь нигће преко землѣ и грани(цах цр)ногорскиехъ и бердскиехь пасавати на (рать?) и да неће ниища чинить, що бы могло покол(ебать) овы сада утверћени (мирь).

10.) Обые стране договорисмо се и стабы(лисмо да мо)гу како от єдне, тако и от друге стране (терговцы) мырно ходить и терговать како (не бы имали?) никакве сметнѣ, нако що су ..... како є разлогь терговачкій.

11.) ..... церногорскаго .... и за свакога .... турскога чойка, кои се находи подь заповиедь везыра скадарскога.

12.) Сверху свега здоговорно утвердисмо, ако се бы кои злочинець наша и бы учинио коє зло, пакъ бы побѣга Церногорець или Берћанинь у турску землю — илити Турчинь и турски чоякъ у Церну Гору или у Берда, да га нема ни єдна страна примать и держать, а ћерать и вратить да плати оно що буде учинио и гће є сакривіо тамо да га и суде.

Писасмо и утвердисмо от обыє стране на мѣсто называємо Купы-духь близу града Жабляка июня 21-го 1808 года.

III. **Манифест Петра I. о миру с Албанијом.**

Свіема Церногорцима и Берћанима обяв(леніе).

По книгама коє Смаилъ бегь Осма(нагићъ) изъ риечи и по заповѣди своєга везира не преставаше писати и посилати главарима у наша мѣста, радећи да се учини мирь међу нама и Турцима, отправисмо ми Господина Савву Пламенца, сердаре и воєводе и друге главаре и при нима около шестъ стотинахь осталіехь Церногорацахъ на састанакъ, на кои и отъ стране скадарскога везира бише послани: перво нѣговъ хазнатаръ Бећиръ ага Сердаревићь, Исмаилъ бегъ Османагићъ и прочи бирани Турци отъ градовахъ, с коиема бѣше такођерь немало осталіехъ Туракахъ. И тако будући обіе стране близу приступиле, дођоше на границу на мѣсто Купи-духъ, и ту се састадоше 21-га числа текућега июнія и миръ учинише како ниже изговара.

Перво: Свако зло и кервопролиће и све щете, коє се бѣху досле догодиле у сва ратна времена међу Турцима и народомъ церногорскимъ и бердскимъ предадоше вѣчному заборавлѣнію, да се нема за то колико отъ єдне стране, толико ни отъ друге споминяти ни икакве освете чинити.

Второ: По овому учинѣному миру стабилише, да сваки Церногорацъ и Берћанинъ, кои се находи подъ високославнимъ покровителствомъ россійскога императора слободно може ходити у турске градове и мѣста ће досеже заповіедъ скадарскога везира, такођеръ и сваки Турчинъ и турски чоєк, кои є у областъ реченога везира да слободно у наша мѣста доходи безь икакве (погиб)ели и сметнѣ.

Третье: (Ако бы се) почемъ ратъ догодила међу царемъ францускимъ ...... да Церногорци и Берћани у такву ратъ ..... начинъ безъ волѣ и заповіеди своєга покро ..... нити воиске отъ едне или друге стране ...... пропущавати, него стояти у своє ...... мирно.

Четверто: Ако би се наша кои зли и смутливи чоєк отъ (наше) или турске стране да учини коє зло и смутню, такви да се има ћераты и кастигати како (є) заслужіо, а миръ да остає у непоколебимости сохранѣн, и прави чоєкъ за злочинца да не може платити.

Пето: Ускоке и злочинце да ни єдна ни друга страна не може у своя мѣста держати, него ихъ назадъ враћати.

Шесто: Сваки дугъ и рукодаће да се има пристойнимъ начиномъ и судомъ, а не преузимомъ самоволно скужавати.

Седмо: Обећає се Бећиръ ага Сердаревићъ отъ стране своєга везира, а по предложенію отъ наше стране учинѣнному, да неће никаквиємъ зломъ Турци пащровску комунитадъ наступити, приће него ли Француска регулярна воиска на границе пащровске противу Турака отъ Арбаніе приступила, нако би Пащровићи сами заћели.

Осмо: Ако би коя страна примила нове (запо)вѣди, колико мы отъ нашега покровителя, толико и Турци отъ своєга цара, коє бы заповѣди (поколебале) међу нама и Турцима учинѣни миръ ...... у такву згоду рекоше и утвердише ..... икакве приєваре єдном стран ... страна прієдъ речене за ..... ону другу страну мѣсецъ да .... него ли бы започела икаква ...... ово буде утверћено ріечима и вѣромъ божіомъ отъ обіе стране, остаємо ми свиколици Церногорци и Берћани у дужности свето и непоколебимо сахранивати и держати ови миръ твердо. Тога ради вамъ у све нахіе и у сва племена и кнежине

пошилѣмо ово писменно обявленiе, нека сваки чуе и лiепо разумiе, како є и на кои начинъ миръ учинѣнъ, да га имате держати безъ икакве заћевице и (сму)тнѣ.

Писанно на Цетинѣ июнiя 27. 1808.

*

Као што се види и манифест је донекле оштећен, али се празнине могу допунити из француског текста.

Само још да додамо, да је писмо Сави и манифест писан руком Петра I., а уговор руком Савином. Документа се чувају у Државном Архиву Цетињском под сигнатуром 1/808; 35/808 и 39/808.

Д. Вуксан

СА ПОСЛЕДЊЕ ЕКСКУРЗИЈЕ СКУПЉАЊА НАРОДНИХ ПЕСАМА.

— ЈЕДНА КРАЋА БЕЛЕШКА ИЗ МНОГОСТРУКИХ ОПАЖАЊА —

Ниједан од многобројних скупљача народних песама није нам до сада описао гусларе од којих је преписивао песме, нити начин на који је долазио до песама. Тако нам свуда редовно недостају било и најкраће биографије певача, а о начину скупљања није скоро нико ни покушао написати ни неколико редака. Међутим за проучавање наших народних песама биографски подаци о гусларима су битни, а такође је потребно знати на који се све начин долази до песама. То је потребно да знају, нарочито, они који се желе бавити скупљањем народних песама. Ја сам у своме двадесетогодишњем раду бележио песме од многих гуслара и увек сабирао потребне податке за њихове биографије, а тако исто и о начину на који сам проналазио гусларе, забележио песме и т. д. Сва ова огромна грађа биће објављена у засебној књизи, која ће служити као *приручник* мојој збирци народних песама. Овде ћу сада изнети само забелешке с једне моје такве екскурзије, да се види како се и сада, у времену када се наше народне песме предају заборaву, може забележити по нека врло интересантна незабележена песма, а тако исто виде се разне тешкоће, на које скупљач наилази. Те су тешкоће до те мере типичне, да би о њима било могуће написати читаву студију.

Око половине октобра прошле године пошао сам из Београда преко Ужица за Пљевља, а одатле преко Дробњака за Никшић. На овоме путу био сам нарочите среће. Поред много разне историјске и етнографске грађе коју сам скупио, пронашао сам неколико до тада непознатих ми гуслара и од њих побележио око педесет народних песама. Ове песме припадају свим циклусима и у њима има и потпуно нових до сада непознатих ми мотива. За попуњавање моје и иначе велике збирке ове песме значе велику добит, а и за проучавање наше народне поезије од великог су значаја.

Земљиште које сам прошао у раду, налази се између Пљеваља и старог Оногошта (Никшића). Ово земљиште чинило је централни део Дукљаниновог Подгорја и на њему се и формирала прва српска држава. У погледу данашњег становништва може се рећи да је ово етнички и етички најчистији, а без сумње и најраснији српски крај. Један део становништва чине први српски досељеници из VII и VIII века. У погледу стварања и одржавања народне поезије ово је био и остао најактивнији југословенски крај. Никшић (Оногошт) је по речима пок. Цвијића „био казан где је увек кључало“. Нигде се тако народне песме и певање истих уз гусле не да тако потпуно проучавати као на поменутом земљишту, јер овде има много „старинскога“ у том погледу.

У мојој збирци од 560 нар. песама највећи их је део од гуслара с ове територије.

Ја ћу читаоце у кратким потезима упознати с биографским подацима четворице најинтересантнијих и по броју песама најважнијих гуслара с овог мог научног „путешествија“, као и с неким карактеристичним стиховима појединих песама.

Први гуслар на кога сам наишао на овоме путу био је Новица Цвијовић, родом из села Крћа код Пљеваља. Рођен је 1903 г. Пронашао сам га у једној пљеваљској кафани, где је певао уз гусле кафанским гостима. Он је самоук у читању и писању. У школу је ишао свега месец дана.

Прочитао је многе песмарице и скоро све прочитане песме текстуелно научио. За песме има нарочити дар памћења. Врло је бистар и окретан. Необјављене песме упамтио је од разних гуслара, а неколико од њих и од свог сада пок. оца Стојка, који је био чувен гуслар и по певању и по броју песама које је знао. Ја сам у току неколико дана пронашао да зна двестак песама, које нису раније објављене и од њега их преписао. У овим његовим песмама заступљени су сви циклуси. Песме су му обично краће, све су испод 400 стихова. У њима нема нигде пренатрпаности, али ни непотпуности. Језик је чист, а стил лак.

Од мене добро чашћен и мажен заволео је овај нови занат и претпостављао га туцању камења на тести, где је тих дана радио. Хтео је да ми се стално аташира и муку сам имао док сам га убедио, да ми више није потребан и да је и код мене брашњеник на измаку. Овај последњи разлог био је јачи од свих осталих.

Други гуслар кога сам пронашао, тачније речено који ми се сам понудио, био је Милосав Шипчић. Зову га и „Додом“, то му је приметак.

Он је рођен 1842 у Пиви, у селу Црној Гори под Дурмитором. Од пре неколико година станује у Пљевљима. Не пева уз гусле има скоро четрдесет година, и у Пљевљима није нико знао да је он уопште икад певао. Слушајући како ми Цвијовић казује песме, он ми се понуди казати песму о Бају Пивљанину и Омербеговици. Ја му врло радо испуним жељу и понуђену песму, пошто није била објављена,

препишем. Доцније сазнам да он зна десетак врло финих и ретких песама. Частим га колико су ми дозвољавала финансијска срества и почнем преписивати песме. Али тада насташе муке за мене. Мој Додо направи се час нерасположен, час болестан, час дрзак толико да ме поче багателисати. Моје све веће интересовање за Додове лепе ретке песме повећавало је његово „закерање“. Многи моји пријатељи помогли су ми молити га. У томе циљу ишле су Доду читаве депутације најодличнијих грађана. Његовом закерању и моме понижавању као да не би било краја, да ме примицање зиме не принуди, да што пре напустим овај снегопадни крај и да преко планинских крајева похитам Никшићу. Изгледа ми да је Додо кроз цео свој дуги живот од 87 година друге молио и да му се сада први пут у животу десило, да га неко моли. Стога се, ваљда, правио оволико важан и био неумољив. И имао је потпуно право, кад је у једном и његова дошла — како се то каже.

Од њега сам преписао свега седам песама. Оне су врло лепе и ретке. Утврдио сам да он зна још пуно песама. Неке од њих казивао ми је у прози, а од понеких и лепше фрагменте колико да заголица моју радозналост. Поред осталих песама знао је песму о женидби Максима Црнојевића; о боју на Косову; једну о Херцег-Стјепану, коју не хте никако казати зато што је, како он каже, Херцег био велики „безбожник“, јер је узео снаху за жену. Марка Краљевића називаше „Маркетином“. Говораше да је добро знао песму о женидби цара Душана и то друкчије него је „уведена“ у књиге — како он каже за штампање. Од те песме успео сам забележити неке стихове, којих нема код Вука[1]), а објашњавају одакле су се познавали војвода Балачко и Милош Војиновић.

Ти стихови гласе:

Рече тада Балачко војвода:
„Оно није црно Бугаринче!
„Цар га не зна, а ја га познајем.
„Оно јесте Милош чобанине.
„Чували смо у Шаргану овце
„За пунано дванаест година“.
А ну да виш Балачка војводе,
Па посједе витку бедевију,
Па је нагна за сватима клету.
Сви сватови бјеху узбјегнули
Без једнога Милош-чобанина,
Оста' Милош на сред друма пута
На његову дебелу алату;
А кад виђе Балачка војводу,
Овако му Милош говораше:
„Курво једна, Балачко војвода!
„Знаш, Балачко, кад чувасмо овце

[1]) Вук Караџић: Српске н. п. књ. II, с 125–148. Песма „Женидба Душанова“. Државно издање.

„У Шаргану високој планини?
„Метасмо се камена с рамена,
„Ја претури а ти немогаше;
„Јачи бјеше па ме цвијељаше.
„Трчасмо се у поље потрка,
„Ја утеци а ти не могаше,
„Јачи бјеше па ме цвијељаше.
„Знаш Балачко, краљева војводо!
„Скакасмо се скока из ћустека,
„Ја прескочи а ти не могаше;
„Јачи бјеше па ме цвијељаше.
„Стријељасмо кроз прстен јабуку,
„Ја стријељах а ти не могаше,
„Јачи бјеше па ме цвијељаше!“

Међу најинтересантније му је песма „Царица Милица и Змај од Јастрепца“. Ова његова песма знатно се разликује од Вукове и много је потпунија. Код њега је змају име Никола. У њој је певач змаја опевао онако каквога је народ замишљао у доба кад је ова песма постала. Према овој песми змајеви су полубогови, а сви велики јунаци, кнежеве војводе, јесу његови синови, којима је он дао јунаштва онолико колико је нашао за потребно.

Ти карактеристични стихови, којих нема код Вука, гласе:

„Не бојим се никога до Бога!
„Што гођ има у цара војвода,
„Војводу сам сваког начинио
„И свакоме исе учинио.
„Најпослије Змај од Огња Вука
„У Јелици сестри Ивановој,
„А у љуби Слијепог Гргура,
„Што сам има' све сам дао Вуку,
„Четири му крила оставио,
„А Јелица мудра и паметна,
„Десном ме је ногом ударила
„И два ми је крила саломила,
„Те их сину Вуку придобила,
„Те се мало прибојавам Вука,
„Вука мало твог цара нимало!“

У Вуковом варијанту дошли би ови стихови иза 59-ог реда[1]).

Такође му је интересантна и песма „Марко Краљевић и кћи краља Арапскога“. Код Вука[2]) је ова песма упола краћа и Марко је у њој представљен у најцрњим бојама. Међутим у овој Додовој он скоро и нема кривице у смрти Арапкиној. Њој је главу отсекао на њену молбу. Тај део песме пева како је Марко дао веру Арапци, да ће је узети за жену пре него јој је и видео боју лица. Тек у путу,

[1]) У поменутој књ. Вукових песама на стр. 247.
[2]) Књ. II, с. 365–368.

пошто су побегли и далеко одмакли, Марко је сагледао њено црно лице. Наредио јој је да га умије на бунару, али њено лице постајало је све црње, што га је више умивала. Он јој тада укује коња и побегне. Девојка га стигне и престигне и на уковану коњу. Кад се Марко нађе на невољи, пресече ноге коњу Арапкином, те она пане на земљу с коњем заједно. Бојећи се страшне освете свога оца, Штраг-Арапина, и својих девет брата, који су их гонили, закуми Марка да јој одсече главу, како би избегла њиховој страшној освети. И поред тога овај варијанат има и других разлика.

Трећи гуслар, Милан Бановић, родио се у селу Крсцу више Риђана код Никшића. Он је самоук. Зна добро читати и писати и ћирилицом и латиницом. Необично је бистар и има феноменално памћење Прочитао је многе песмарице и прочитане песме текстуелно упамтио. Поред тога он зна и доста необјављених песама, које је научио од разних гуслара, а нарочито од свог оца Шунда. Уз гусле певао му је и дед Велисав и прадед Марко Ташов. За Марка се прича да је био одличан гуслар. И сад се препричава како је неку ноћ певао на својој кули у Риђанима тако громовито и разговетно, да га је из брда Орлине при пл. Будошу слушала једна црногорска хајдучка чета и још шта више разумела сваку његову реч. То је раздаљина од скоро пет км. Миланова ујчевина, Пековићи из села Ливеровића, позната је гусларска породица. Они су ујчевина и познатог нашег гуслара Вућића.

Бановићи су огранак старог риђанског племена Драгошевића, чији се предак ту доселио из Куча у првој половини XV века. Драгошевићи су у неком далеком сродству с кучким Дрекаловићима, а ови су опет од албанских Кастриота.

Од Милана сам побележио дванаест песама и три комада. Његове су песме дуже, врло лепе у погледу стила и језика и по важности се могу упоредити с песмама најбољих гуслара. Утврдио сам да он зна још неколико необјављених песама, које ћемо забележити другом приликом. Уз гусле пева прилично, а у погледу гуђења могао би се убројити међу најбоље гусларе, управо у томе је прави уметник.

Четврти гуслар Глигорије Зуков Јовановић из села Ливеровића у Н. Жупи рођен је у поменутом селу 1842. Он има доста слаб орган за певање и због тога га нису уопште убрајавали у гусларе; тим пре што је његово племе (Жупа) давало од најстаријих времена чувене гусларе. И ако сам често пута долазио у његово село, нисам знао за његово певање уз гусле, све док ми није на њега скренуо пажњу његов синовац, а мој одличан пријатељ, г. д-р Радослав Јовановић, специјални делегат наше државе у Русији за време рата и револуције. Он ми је дао и препоруку на свог синовца Милутина, матуранта никшићске гимназије. Захваљујући овој препоруци и великој предусретљивости и гостољубљу Ливеровића ја сам успео да од старог Глигорија препишем седам песама. Он је знао и више песама, али сам ја изненадно заслабио и морао отићи, препоручивши чича Глигорију да не умре док се опет и у бољем здрављу не видимо.

Глигорије је учествовао у многим борбама почевши од 1858 г. Има необично велико памћење и чисто прича. Познаје одлично прошлост свога племена и простране околине. Зна још много песама. Песме казује онако како их је чуо од гуслара. Он их ни у чему не дотерује. Изгледа да он зато нема ни дара ни воље. По његовом казивању саставио сам родослов његове породице почевши од далеког претка Миће Ливеровића—Никшића, који је рођен око 1570 г.

Јовановићи су огранак племена Никшића. Њихов родоначелник Никша био је син грбаљскога бана Илијона, а сестрић Немањића. Никша је дошао у Жупу одмах иза смрти цара Душана. Од њега се у Жупи развило јако племе, које је доцније натурило своје име старој жупи Оногошту. Од овог племена био је чувени херцеговачки војвода Грдан Никшић, који је 1597—1612 дизао буне против Турака и склапао савезе с европским владарима. У Ливеровићима се налази манастир Св. Луке, који је кроз неколике стотине година био и културни и политички центар не само племена Никшића него и простране околине.

Глигоријине су песме лепе и занимљиве по мотивима. Међу њима је најважнија песма о боју на Косову. Ову песму целу није могао наћи ни Вук, него је објавио само неке комаде, које је у младости слушао од свог стрица Томе и оца Стевана. Познато је да су њих оба били Дробњаци. Глигоријина племенска територија граничи с Дробњаком. Поред тога певач је ову песму, како каже, чуо од старог гуслара Нећељка Кекића—Вуловића из Дробњака. Као што се види ова песма о боју на Косову сачувана је у Дробњаку, а вероватно је ту и настала.

Ова песма биће предметом једне моје нарочите студије.

Андрија Лубурић.

ГРАЂА ЗА ИСТОРИЈУ И ФОЛКЛОР.

ПРЕПИСКА ИЗМЕЂУ ЦРНЕ ГОРЕ И СРБИЈЕ У ГОДИНИ 1876.

(4)

XI.

Од Ристића.

30. IV. 1876.

(Депеша изгубљена, али се њен садржај види из слиједеће депеше, пред којом стоји: „Одговор на депешу г. Ристића, којом јавља, да је наступило ново министарство, под предсједништвом г. Стевче").

XII.

Ристићу

30. IV. 1876.

У одсуству Г. Предсједника част ми је захвалити на достављењу о саставу нове владе и изјавити радост да је избор Њ. Св. Кнеза Милана пао на људе, који у данашњим приликама особито уживају поуздање и повјерење народно. Истом приликом достављам вам, да је Њ. Св. Кнез Никола послао г. Божа у Беч и Берлин са једнијем мемоаром, у којем је изложено садашње стање Херцеговине и Црне Горе као такво, које се више подносити не може. О успјеху мисије г. Божа, која се не може предвиђети, нећемо пропуштити Вас, ради сталнога узајамнога обавјештења и рада, на вријеме обавијестити.

XIII.

Од Ристића.

6. V. 1876.

Пошто се муслимански фанатизам распалио на све стране по Турској, а у Цариграду је дошла на владу ратоборна странка, то је рат између Турске и српског народа постао неизбежан. Србија и Црна Гора треба у оваким приликама да имају јасно опредељење сагласности. Ако је влада црногорска вољна на то пристати, ми јој предлажемо, да пошље овамо свога посланика са којим би углавили: 1) до кога се времена мора отпочети акција; 2) за случај напада на једну страну, да је друга дужнаући у акцију и пре рока; 3) прегովори да се не воде, нити примирје или мир закључује без заједничке сагласности. Ако би се још што уговорити желило, готови смо оценити. Молим за што скорији одговор.

XIV.

Ристићу.

6. V. 1876.

Очекујући извјештај о резултату мисије г. Божа као и берлинске конференције трију велесила, код којих је Њ. Св. Кнез Никола, не постигавши тада преко г. Алимпића споразумљење са Србијом, принуђен био најживље посредовати за најпробитачније уређење стања народа нашега у Херцеговини и Босни, влада Њ. Св. Кнеза Николе јавиће вам тек се г. Божо поврати, како о оним резултатима, тако и о посланику, а у томе, што су тачке, које ви у данашњој депеши предлажете, оне исте, које је она онда преко г. Алимпића захтијевала, сматра постигнуту сагласност међу владом српском и црногорском.

XV.

Од Ристића.

15. V. 1876.

Чујемо, да је г. Божо преговарао о примирију и да је у то име и у Пешту позват. Пошто ми с нестрпљењем очекивамо одговор о ком је реч у вашој последњој депеши, то вас молимо, да нам одговорите што пре телеграфом: је ли тај глас основан, да ли је влада црногорска заиста намерна потпомагати закључење примирија?

XVI

Ристићу.

15. V. 1876.

Г. Божо није стигао на вријеме у Берлин, стога његова мисија није ни могла имати никаквих резултата. Што нам г. Божо јави о своме бављењу у Пешти, доставићемо Вам одмах. Влада црногорска мисли, да према усташима не може примити на се одговорност посредовања за ново примирје, пошто ни оно прво није за што друго служило, него да Турска учини превару.

XVII

Кнез Никола војв. Божу Петровићу.

15. V. 1876.

A Son Excellence Président Petrovitch.

Depuis plusieurs jours pas de vos nouvelles. Est-il vrai qu' en Serbie on a décrété l' état de siege. Andrassy vous dit-il quelque chose. Répondes immediatement.

XVIII

Војвода Божо Петровић кнезу Николи.

Пешта 15. V. 1876.

Serbie a décrété emprunt force douze millions, suspendu liberté de la presse, defendu de payer dettes en dehors de la principauté pour trois mois. Grande sensation. Pour le siege n'ai pas entendu d' informerai. Aujourd'hui seulement j'ai vu Andrassy, j'attends seconde audience pour télégraphier.

XIX

Од Ристића.

18. V. 1876.

Последњих дана држани су непрестано савети у Цариграду о важним мерама, које би се предузеле против Србије и Црне Горе. Први резултат саветовања био је промена султана. То је неоспорно ратоборна струја. Крајње је време, да се за спасење народа српскога закључи уговор између Србије и Црне Горе. Србија је на одсудан рад решена, а пошто и ви одговористе, да не намеравате подпомоћи закључење, укупно приступајмо делу, јер се можемо одоцнити и кајати. Ако остајете при том, да су оне три тачке, садржане у мом телеграму од 4. нашег маја, довољне за уговор, онда изволите нам предложити рок, до ког би се акција морала одпочети, па кад и о том телеграфом се споразумемо, пошљите нам што пре потписан уговор, да се и овде одмах потпише. Односно рока предлажемо, да обе стране буду дужне ући у акцију за 10 дана, пошто уговор заједно потпишу.

XX

Ристићу.

20. V. 1876.

Повторавамо војени уговор: Увод остаје с вашом измјеном. Члан I. гласи: Обе уговарајуће стране ступају у рат са свима својим силама. Члан II. остаје. Члан III. гласи: Почетак рата означен је у члану 6. уговора за савез. Члан IV. и V. остаје. Члан VI. отпада. Члан VII остаје, а од ријечи „Беране“ па до нове изреке: „и тако“ изоставља се све и замјењује овим: „па до Бијелога Поља закључно, одатле на Стожер, па на Љубишњу, за тим на састав Пиве и Таре, па Дрином до Фоче и Бистрицом до границе херцеговачке, њом до Коњица, а одатле Неретвом. И тако и т. д. Члан VIII. IX и X отпада. Члан XI. остаје. У члану XII иза ријечи: „непосредну“ додати „живу свезу и по могућству телеграфску“. Друго све до краја отпада. Члан XIII остаје. Чл. XIV и XV замјењују се овим чланком XIV: „Ова конвенција важи од дана, када дупликате, један од српскога, други од црногорскога владаоца потписане, оба изасланика у Фијуми потпишу и измјену (!) заједно са уговором за савез. На ту цјељ и т. д“.

XXI

Ристићу.

20. V. 1876.

Стојимо готови с најповољнијим одговором. Послаћемо Вам шифриран уговор тек нам јавите, пристајете ли на састанак изасланика у Фијуми, што је нужно, да не би доласком у Биоград навукли на се позорност, јер су велесиле ономад поднијеле у Цариграду берлинске закључке.

XXII

Од Ристића.

21. V. 1876.

Пошљите нам шифрирани уговор, а ми пристајемо, да се изасланици састану у Фијуми. Молим јавите нам телеграфом кад да се уговор пошље.

XXIII

Ристићу.

21. V. 1876.

Добили смо од Порте нотификацију о ступању султана Мурата. Молимо да нам јавите, јесте ли ви, хоћете ли и како ћете одговорити Порти, да бисмо и у томе сагласно поступити могли.

Радоњић.

XXIV

Ристићу.

22. V. 1876.

Према тачкама, које смо захтијевали преко Алимпића, и које сте и ви сада предложили, влада црногорска усваја за основ предлоге уговора поднесене од Алимпића и предлаже вам ову редакцију. Увод и

чланак I. II. III. IV. остаје. Чл. V. отпада, чл. VI. замјењује се овим: „Рат отпочиње 10 дана послије ратификације уговора. Ако Турска прије отпочетога рата на једно књажевство (зарати) и друга књажевина мора одмах заратити“. Чл. VII. и VIII. остаје. Чл. IX. замјењује се овијем: „Србија се обвезује дати за издржање пребјеглога народа у Црну Гору 40.000 дуката одмах послије ратификације уговора.“ Чл. X. остаје осим ријечи „случаја“. Чл. XI. остаје. Чл. XII. и XIII замјењује се овим XII. чланом: „Овај уговор важи од дана, када дупликате, један од српскога, други од црногорскога владаоца потписане, оба изасланика у Фијуми потпишу и измијене“. — У војеном уговору: Увод остаје. Чл. 1. замјењује се овим: „Обе уговарајуће стране ступају у рат са свим својим силама“. Чл. II. остаје. Чл. III. замјењује се овим: „Почетак рата означен је у чл. VI. уговора за савез“. Чл. IV и V. остаје. Чл. VI. остаје, а од ријечи: „Беране“ па до нове изреке: „И тако . . . .“ изоставља се и замјењује овим: „до Берана па до Бијелога Поља закључно, одатле на Стожер, па на Љубишњу, затијем на састав Пиве и Таре, па Дрином до Фоче и Бистрицом до границе херцеговачке, њом до Коњица, а одатла Неретвом“. И тако све и т. д. Чл. VII. VIII. IX. отпада. Чл. X. остаје. У чл. XI. иза ријечи „непосредну“, да се стави „живу свезу и по могућству телеграфску“. Друго све отпада. Чл. XII. остаје. Чл. XIII и XIV. замјењује се овим чл. XIII: „Ова конвенција важи од дана, када дупликате, један од српског, други од црногорскога владаоца потписане оба посланика у Фијуми потпишу и измијене“. Ако сте сагласни с овим, молим телеграфски јавите име изасланика и кад ће поћи у Фијуму. Ја сам одређен за изасланика одавде.

Радоњић.

XXV

Од Ристића.

23. V. 1876.

Примили смо и ми нотификацију од Порте. У одговору, који ће се послати идуће недеље поштом, Књаз ће изјавити обичне учтивости и изразити очекивање, да ће нови Султан у садашњим тешким приликама изнаћи такав начин, који ће моћи задовољити народе његова царства.

XXVI

Од Ристића.

25. V· 1876.

Ја нећу хитати с експедицијом одговара на нотификацију, а кад нађем да га треба послати, јавићу вам који дан пре. Што сте ви учинили?

XXVII

Ристићу.

25. V. 1876.

Писмо је било већ одправљено, али смо га одмах на пошти уставили. Одговорили смо телеграфично на нотификацију. Одговор је без икаква значаја.

XXVIII

Од Ристића.

25. V. 1876.

Сравнивши ваше примедбе са полит. уговором, јављам Вам да усвајамо све, само још са овим изменама: у уводу уговора изоставити све од речи: „наименовали су“ — до речи: „правој форми“ закључно. У члану III. после речи: „ма кои дио“ додати „српски“. На крају сасвим изоставити речи: „Овдје се не разумијева Грчка“. Члан IX, да би се могли саобразити са (једнаријеч неразумљива) законима, заменити овако: „Србија се обвезује ставити на расположење Црној Гори на име потпомагања наше страдајуће браће у Турској четрдесет хиљада дуката и то, десет хиљада одмах после ратификације уговора, а за тим свакога месеца по 10 хиљада дуката до потпуне исплате“. Члану 12 на крају додати ово: „На ту цељ наименовали су Њ. Св. кнез Српски Н. Н. и Њ. Св. кнез Црногорски Н. Н.“ — Јесте ли сагласни што се тиче примедаба на војени уговор, док га претресемо одговорићемо.

ИЛИЧКОВИЋИ И ЊИХОВО МЕДИЦИНСКО ЗНАЊЕ.

Прегледајући литературу о народној медицини у Црној Гори, често сам наилазио на имена Иличковића, народних лекара, које су сви из реда, који су о њима што забележили, хвалили као врло веште народне лекаре. Па при свему томе ја нисам могао наћи о њима много. Изгледа да је њихова репутација у народу много већа но што је о њима наштампано. Требало би брижљиво побележити и објавити све што се о њима и о њиховом медицинском знању зна. Сигурно још има људи који памте шта се о томе прича. Да бих их потсетио ја ћу изнети шта сам о њима нашао забележено, а они нека кажу да ли је тако или не, и нек изнесу шта они знају. На тај начин сачуваће се једно знање о народној медицини које би се убрзо заборавило.

Причајући како је у дому братства Иличковића хируршко знање прелазило с колена на колено, С. Матавуљ вели о Иличковићима: „Прича се да је неки Иличковић (из Црмнице) у давно доба служио у чувеној кући Медиковића у Паштровићима. Господар у кога је служио имао је више синова, али бјеху неваљали и распикуће. Слутећи

да ће му се кућа брзо истражити, стари медик Медиковић изучи својој вјештини свога слугу Иличковића, који бјеше бистар и добро-ћудан момак. Иличковић се, послије смрти старог Медиковића, врати у своју постојбину Црмницу и отада до данашњег дана та кућа живи видаре". (С. Матавуљ, *Ускок*, Београд 1902, стр. 208—209).

О Марку Иличковићу прича Вук Врчевић следеће што је својим очима гледао на Цетињу: Два обесна момка делила су мегдан с јатаганима, па један од њих рани другога тако тешко да му „из ране одушује крв и дим из прса". Црногорски први ранар Марко Иличковић сасу му на ту рану две оке белог вина, па га ухвати и стаде трести као кад се бачва исплакује, па, пошто га је неколико пута „промуљао", нагне га на рану те исцури вино, које беше помешано с крвљу, а насу друге две оке белог вина, те изапра грудну дупљу још једном. Кад је и трећи пут изапрао, вратило се вино са врло мало крви. Затим га је испод плећака добро утегнуо, а на рану му је метнуо мелем, који је два пута на дан обнављао. За месец дана човек је оздравио. На Врчевићево питање зашто је рањеника онако вином испирао, хирург му је рекао: „Ми смо, господине, пр'о паса подијељени и имамо под између дроба и више паса. Да га нијесам онако опрао вином, крв би му сјела на под, па кад нема да нађе одушке, сагњела би му и могао би ласно умријети. А кад ја њега изнутра очистим, рану коју гледам лако ми је лијечити". (Д-р Владан Ђорђевић, *Народна медицина у Срба*, Нови Сад, 1872, стр. 61—62).

Г. Д-р Сима Тројановић, говорећи о трепанацији у нашем народу, вели да су Иличковићи из Црмничке нахије били најчувенији народни медици (хирурзи, лекари) који су вршили трепанирање лубање. „Нико Мићов, отац му и стричеви Перо и Марко, трапали су између двеста до двеста педесет људи". (*Јужна Србија* од 31 марта 1922 године, стр. 54).

Јамачно ће у литератури бити још где што помена о Иличковићима и о њиховом медицинском знању. Но из свега што сам изнео види се, колико ја знам, да су они за дуго били врло чувени. Како се мени чини они су били синтези, ако не целокупног народног медицинског искуства оно, сигурно, целокупне народне хирургије свога краја. Била би штета да се то знање потпуно заборави. Због тога мислим да би требало распитати и забележити све што се о Иличковићима и њиховом медицинском знању у народу казује.

Како су *Записи* на Цетињу у области где су Иличковићи развијали своје медицинске способности, то бих молио да у њима саопште сви који што о Иличковићима као о лекарима знају: где су се за свој посао оспособили, кад и како, кога су све лечили и од чега, како, са колико успеха, шта су наплаћивали за свој труд? Има ли још лекара (разуме се народних) у њиховој породици, лече ли и сад, и тако даље? Другим речима, покупити све и забележити што се о Иличковићима као медицима зна, како бисмо добили што јаснију слику народне медицинске културе, која је везана за породицу Иличковића.

Сигурно, сем Иличковића, било је и других народних лекара (медика). И о њима би могло да се саопшти све што се још памти. На тај начин слика народне медицине тога краја наше земље била би још јаснија. На народној медицини још је врло мало урађено. Не треба да се допусти да се заборави тај део народне културе.

Д-р *Александар Шевић*.

ПРЕСУДА ИЗ ВРЕМЕНА ВЛАДИКЕ ПЕТРА II, ПИСАНА НА ЦЕКЛИНУ 14 АПРИЛА 1831 ГОДИНЕ.

(ПРЕПИС)

Слава Господу Богу, амин.

Да се зна и да је вјерована ова данас учињена карта или сетенца пред Господом Богом и пред свакијем правијем судом, пред ким изиде, како се састадоше Цеклињани и Љуботињани и Добрљани, а све около њихових зала које бјеху једни другима учинили у седам година, за њих толико главах, ранах, пљеновах и осталијех паљевинах, штетах, поскубица које се по реду избројити не могу нако једнијем пријетрупом, за које зло и несрећу обије стране бјеху до днева данашњега излазили пред судом да их умири, једном пред Катуњанима, а другом пред главарима од Црмничке и Љешанске нахије, али се умирити не могаше.

Дакле ми главари и старешине од Цеклина и од Љуботиња и од Добрскога Села, видећи нашу међусобну рат и погибију и душевну и тјелесну, од којех оваквијех работа пропадају и велика царства а камоли један мали, сиромашни народ, скуписмо се и призвасмо име Господа Бога, од којега излази сваки прави суд и благополучије свега уопште народа, и ми разабрасмо главе и ране и остале штете и несреће, а доста их бјеше.

Главе за друге пребисмо, разма двије главе: главу Свјеклоћину и главу Пејановића, њих остависмо до једнога дана на исте људи који су их убрали, који су убиство извршили, а надамо се у Бога да ћемо и њих смирити. Сувише рекосмо за сина Вулеје Ковача да пођу два Цеклињанина и два Љуботињанина, да га виде, ако буде за главу да је глава, а ако ли буде рана да је рана за рану, поговора да нема. А што се тиче до Стругара и до Филиповића, за то ми главари и кметови рекосмо, да се закуну 24 Добрљанина, да га Филиповић није посјекао, па и то да се сврши као и остало. Сувише нађосмо судом и разлогом за оружје и за звона да их имају вратит једна и друга страна гдје год се што нађе, такви је обичај остао од нашијех старијех.

Сва ова зла и погибије које се догодише у нашу нахију, рекоше људи да бише због Зачира, говорећи једни другима да га оставити неће. Дакле све наше несреће и безпамет да изгубимо оволико глава и осталијех штета и несрећа би због Зачира, а послије свијех овијех

ствари остависмо Зачир, да се нема над њим чинит више Љуботињанин него Цеклињанин, ни Цеклињанин више но Љуботињанин, а остависмо му ови начин да стоји с миром од свакога и од њега сваки без његове зађевице, сувише још му остависмо да може држати попа којега оће, такође на исти начин ковача, такође и на трпезе ходит може му бити с ким хоће.

Послије овијех работа, рекосмо да сетенције нема бит у нашу нахију послије ове данашње коју учинисмо из договора ове четири кнежине, и тако се погодисмо и у мир остадосмо и тако рекосмо, ако се нађе који несрећан човјек те би учинио какво самовољно убијство, да га у нашу нахију нема бити, но да иде злијем путом и његово све да пропане.

И овоме суду и кметству би први свједок Филип Сердарев Ђурашковић, који се на исту карту потписах; од Љуботиња кнез Калуђеровић и војвода Филип Дериглава; од Доброга кнез Вујовић и Саво Пејановић; од Цеклина кнез Грујица Лопичић и кнез Даица Ражнатовић, војвода Маркиша Ђурашковић, поп Матијаш Дрецун и поп Вукале Лопичић који писах сетенцију по ријечих свијех главара и бих свједок, и ја кнез Стефан свједок, и ја кнез Иван Аџић свједок. И тако се погодисмо, да има сваки кнез понијети копију од ове сетенције за вишу тврђу.

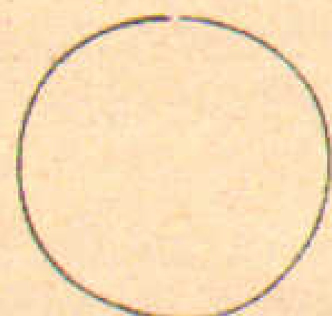

И Ја Архимандрит Црногорски Петар Петровић потписујем и своијем печатом потврђујем.

Печат је мален, у средини печата двоглави орао а испод њега лав, около натпис: „Мохур всеје Черније Горе“.

(Саопштио сердар *Нико Шкрњов Кусовац*).

КЊИЖЕВНИ ПРЕГЛЕД.

Miroslav Krleža: *Gospoda Glembajevi*, drama u tri čina. Ово, досад последње, Крлежино дело, објављено у Загребу крајем прошле године, у издању Друштва хрватских књижевника, наишло је на врло повољан пријем код критике, а загребачко и београдско позориште са успехом реализују његову сценску могућност. *Господа Глембајеви* представљају видну кристализацију снажног талента једне личности без које се хрватски део југословенске послератне књижевности не би могао ни замислити. И баш због тога што је ова драма архитектонисан сплет захуктаних стремљења Крлежина духа, у њој има највише његове дефинитивности. Крлежино литерарно стварање условљено је, поред спољних утицаја, грчевима израза, а ово дело је њихова издетаљисана гужва у облику драмске зграде, чији темељи ничу из једне несумњиво духовне стварности.

Глембајеви, то је породична група једне дугачке поворке економски и психолошки преображених људи из нижих слојева, људи чија је социална делатност безобзирног пробијања одоздо на горе, кроз много и много година, позлочињена разним уморствима, пљачкама, самоубијствима, великим преварама, — тако да су сви они добили један типичан „глембајевски“ менталитет. Тај глембајевски жиг пече Леона, који као непотпун Глембајевац — јер је по мајци даниелиевске, венецианско-грчке крви — може да се буни против свог оца, моћног велеиндустријалца, против своје маћехе и целе глембајевске околине. Из тога сукоба управо и саткана је цела драма, чији се карактер само граничи са атмосфером трагедије. Побуњени полуглембајевац, Леон, „ein überspannter Sonderling“, психолошки је кривац напрасне смрти свог оца и стварни убица своје маћехе, бестидне и незајажљиво похлепне проститутке, барунице Кастели Глембај.

Подлога целог комплекса глембајевске радње очевидно је социалног обележја, а на њој, као на висоравни, одигравају се психолошки индивидуални сукоби, — те је сцена целокупности збивања добила уметнички израз. Лишено плитких тенденција, дело је то, и поред књишких припрема за његову објективност, пуно надахнућа, и носи коначну потврду Крлежиног не само темперамента већ и његовог артистичког чула. Форма, калуп у коме је саливена ова драмска река, њена техничка канализација једноставна је и непретенциозна, али и конвенционална. Има ту и филмске јевтиноће: стари Глембај, на пример, налази се пуким случајем у соби и, непримећен од свога сина, чује

његове речи, упућене исповеднику барунице Глембај, из којих дознаје да га жена вара са овим преподобником, (а од тог момента избија и формално његова мржња против сина) ... Ови и слични недостатци у смислу савлађивања идеје, припадају ипак више површини драмске радње но њеној унутрашњој нужности.

У похвалама ове књиге неки се затрчавају, и одлази се предалеко. Хоће да се пронађе у њој огромно обухватна синтеза неке нарочите, пронађене друштвене појаве и њеног вишег, апстрактног смисла. Хоће да јој се да ореол хиперпсихолошких рафинерија на тлу конкретно социалних чињеница. Из вербалистичке сентименталности, тврдило се да је појам „глембајевштине" по снази своје специфичности раван појму „карамазовштине." А у ствари, немогуће је четвородимензионалну специфичност јединства Карамазових, постављену и изведену генијално, упоређивати са заједничким глембајевским обележјем, које је по свом основном карактеру обележје касте. „Глембајевштина" је реч, а њен појам, у смислу ове драме, није ископан као специалан појам који се не би могао протезати изван дохвата свог основног значења. Тада, уосталом, појам глембајевштине не би имао социалан смисао у овако обимном значењу у каквом му се придаје и у каквом га приказује сама драма. Крлежини новелистички портрети о појединим Глембајевима не могу се везивати за драму, јер би то значило да она уопште није завршено дело. Још мање би се смело пишчеве намере односно будућег стварања узимати као објективну стварност већ постојеће драме о Глембајевима. Давати јој неки виши, апстрактни смисао, — макар чинио то ко било или и сам њен аутор — значило би приписати јој симболистички карактер, а тада би „Господа Глембајеви" својим симболистичким смислом и значењем демантовали социалну идеологију Крлежину...

Мирослав Крлежа је реалиста и лирик у исто време: он као артиста није безидејан, а као реалиста није фотограф, не копира стварност ради копирања. Ове две особине су код њега спојене тако нераздвојно, да његове песме дишу прозом, док му тек проза допушта пун лет лиризма. У овој драми једна од најлепших слика урамљена је у врло прозаичан натуралистички моменат, али тако да су и слика и њен оквир нераздељиви, јер заједно сачињавају лепоту: на пољу, у ноћи, пада киша, а Леону, кога је отац ударио, цури из носа крв у умиваоник... Изван својих полемика, код нас ненадмашених, Крлежа је првенствено уметник, претежно лиричар. Колико у његовом идејно уметничком ставу има неслагања на штету апстраховане идеје, — на пример одсуство језивог мира, — толико му стварање одступа од релативног савршенства.

По замаху организованог плана, „Господа Глембајеви" су најбоља Крлежина књига. У толико је баш оправданије упитати се: зар је била неизбежна последица реалистичког расположења натрунити је високопарним интелектуализмом и пренатрпати је немачким текстом? Заиста без неминовности, лишена је у многом приступачности у широком значењу ове речи...

Р. Рашковић.

Мићун М. Павићевић: *Црногорци у причама и анегдотама.* (Свеска I, Београд 1928; св. II, Подгорица 1928; св. III, Котор 1929; св. V. Загреб 1929).

Г. Павићевићу припада велика заслуга да је после рата први дошао на срећну мисао да организује систематско прикупљање анегдота. Тај посао је он нашироко засновао, заинтересовао је велики број својих познаника, на тај начин прикупио, сва је прилика, врло много грађе и успео је да тај свој посао врло добро пласира. Ако се његов рад схвати као целина и као појава, мора му се оберучке одати хвала и признање. То му нарочито дугују ови крајеви чији је живот у анегдотама изражен. Али у сређивању и објављивању прикупљене грађе, а покаткад и у начину прикупљања, има крупних грешака.

Г. Павићевић, прво, није требао објавити све што му је до руке дошло. У његовој збирци има добар део потпуно безвредних наклапања, што је повећало, истина, обим, али је знатно смањило вредност његове збирке. Ниједан скупљач народне књижевности није објављивао све што је чуо, сваки је чинио извесно одабирање. То одабирање чинио је и Вук, најобимнији до сада скупљач. Јер, мора се претпоставити, да у народу има и обичних ћереталa поред обдарених причалица, да има и рђавих људи поред карактерних и изразитих представника расног. А ћеретања макар и о добрим или било и духовита причања о слабим не говоре никоме ништа. — Оно што анегдоту из Црне Горе чини бољом и садржајнијом од обичне анегдоте то је израз једног специфичног схватања живота, једног дуго израђиваног и потпуно разрађеног морала, оног што је Марко Миљанов сјајно назвао *чојство* и *јунаштво.* То чојство се јавља у два различита облика, условљена политичким и социјалним приликама. Први и садржајнији облик датира из већ давно минулог племенског живота. Некада је лична слобода појединца била ограничена само моралним схватањима средине у којој дела, у том оквиру он је био сасвим слободан да учини макар и злочин по данашњем схватању. Тада се чојство изражавало крупним делом и крупним жртвама. Када је племенску организацију полако заменила државна, схватање живота остало је у битности исто, али је изражавање тога схватања добило други облик. Писани закони заменили су моралне, крупнија дела појединаца подвргнута су контроли државне власти, злочин је кажњаван макар био и оправдан по старом схватању дужности. Тада се патријархално чојство преобразило у „грађанску кураж", место дела: одважна и отворена реч. — Само ако анегдота зрачи овим специфичним назорима, израженим било делом било речи, само тада је вредна. А из овог обележеног обиља лако се склизне с једне стране у често несигуран фолклорни материјал или с друге стране у обичну досетку или духовитост. Тога силажења у празно има код г. Павићевића доста. Анегдота *Бан Мажуранић на Његушима,* на пример, не говори богзна шта, *Смрт Владике Рада и Н. Церовић* не говори ништа, или *Кнез Богдан и војвода Петар, Рудолф и црногорско одијело, И мени је ред* и т. д. и т. д. — Има приличан број чак и таквих анегдота које не само да су празне него својом садржином указују на извитоперено схватање лепе етике чојства

и јунаштва. Кога не вређају оне пиљаричке псовке стављене у уста не коме мањем него светлом Марку Миљанову. Или, да наведем још само једну али врло карактеристичну анегдоту, *Нијесам украо — да сам браша имао:* украо Црногорац Приморцу вола и сматра за чојство да своју крађу не призна отворено, а свога брата за слабића што је признао. Опет: и тако даље.

Из речи којима г. Павићевић попраћа поједине свеске анегдота дало би се извести да је скупљачу нарочито стало било до историске истине. Његове су амбиције у том правцу велике: „Тако је откривена завјеса са многих историских догађаја, који су прикривени били дебелим плаштом заборава....“ каже он на једном месту. Међутим баш у том правцу г. Павићевић је — свесно или несвесно, не знам — најчешће и најгрубље грешио. Један сигуран познавалац и народног живота и наше историје, г. Лазар Дамјановић, упозорио ме је на читав низ погрешака те врсте. На неке такве грешке указао је и г. Д-р П. Слијепчевић у једном свом напису о анегдотама; он скупљачима нарочито, и с пуним правом, замера што „чим наиђу на Петровиће и нарочито на краља Николу, осетите у њима „омладинску“ антипатију“. Г. Павићевић је у овом правцу често просто смешан. — Да г. Павићевић нарочито не подвукује историску тачност својих анегдота, случајне погрешке (не, наравно, и намерна извртања!) мене не би много вређале. Мени се чини важнијим да се у анегдотама очува *уметничка* истина, да оне носе у себи сигуран дух овог специфичног живота, него *историска* истина, да ли се, рецимо, један случај заиста десио или не, или да ли је јунак анегдоте Сула Радов или Шуто Рогановић. Јер све те личности ће временом избледети, а остаће само онај општи дух. Шта нас се данас тиче ко је поименице била она Шпартанка која је рекла сину пре него што је пошао у бој: „С њим, или на њему“, и што нас се тиче да ли је то заиста речено или не? Главно је да се то могло десити и да је само собом садржајно и речито. Не може се опростити оно наивно и незналачко веровање г. Павићевића да овим народним причањима открива „завјесу са многих историских догађаја“. Зар г. Павићевић претпоставља да ће неуки и припрости сељак знати нешто више да рече о догађајима од оних људи који се баве испитивањем тих догађаја и од оних који су у тим догађајима суделовали? Отима се сажаљив осмех кад се прочита шта нам све као праву овејану истину прича г. Павићевић у „неколико историских слика из државног живота Црне Горе и њених владара“ *(Сердар Вукале и царица Катарина II, Убиство кнеза Данила у правој свешлосши,* и сл.). У првој од ових „историских слика“, на пример, прича се како је сердар Вукале бацио дукат у царску благајну, кад му је ова отворена да „узме блага колико му драго“, а то се исто прича и за Какоша Македоновића и за једног главара из Милошеве Србије, па исти г. Павићевић још и за Пера Јокашева, и бог зна у белом свету за кога се то још прича. Па онда друге наивности и невероватности.

Анегдота отприлике постаје овако: појединац створи потку, основицу, било делом било речју; после се она одвоји од ствараоца, кружи,

употпуњује се, заокругљује, док се уметнички уобличи и зрене. Чини ми се важнијим трагати за зрелим обликом анегдоте, него за именом јунака од кога је потекла. Г. Павићевић као да то уопште није чинио. Има у његовим збиркама приличан број анегдота уметнички несазрелих, тако *Поп Зеко и књаз Данило, Митар Ђукановић и књаз Данило* где су рудименти двеју или више анегдота, и сл. Као што се трагало за најбољим варијантама једне народне песме,тако је требало тражити најбољу, најзаокругљенију, најзрелију варијанту једне анегдоте. Најбољи причалац анегдоте, замишљен, био би човек обдарен причалачким талентом, а такви људи код нас нису ретки, а који је усто још увек сав савцит у духовној атмосфери чојства. Такав је био Марко Миљанов. Он је кроз призму чојства посматрао свет и судио о људима. Ако скупљач од таквих људи бележи анегдоте, онда је сасвим ван опасности да даде слабу анегдоту.

Г. Павићевић није много „трагао непосредно на врелу народнога живота“, иако он то подвлачи у *Ауторовој речи* пред 5 свеском. Као год што нема много позитивнога у његовом „контролисању“, „дотјеривању“, „градива из народа“, како се он самохвалисаво и неосновано изражава. То се види по свему. Између, с једне стране, прве свеске његове збирке, коју је одабрао и за коју је предговор написао г. Т. Ђукић, и пете свеске коју је редиговао г. Н. Андрић, а с друге стране друге и треће свеске које је припремио сам г. Павићевић, има врло велике разлике. За прву и пету свеску градиво је бирано са сигурним укусом и осећањем истинске вредности ових анегдота, док другу и трећу свеску чине већином врло слабе, уколико и ту нису улазиле анегдоте из прве и пете књиге. Језик у првој и петој књизи је књижеван, изузетак чине народски провинцијални изрази, за ову врсту књижевности не само оправдани него и потребни, који су, усто, у петој свесци објашњени испод текста. (Објашњење, истина није увек најсрећније). Правопис у овим двема књигама је сигуран. Друга и трећа књига кипте језичним и правописним грешкама. Ту има „народних“ израза као: „карактерисати“, „емигрирати“, „маскирати“ „у форми пријатељства“, „доминирати“ и т. д. „На врелу народнога живота“ г. Павићевић није могао наићи на те и сличне изразе! Познато је, даље, да предлози *у* и *на* у црногорском говору иду са 4 падежем и да је г. Павићевић оставио тако, нико не би имао ништа против тога. Он је међутим хтео да „дотера“ па је скоро без изузетка увек погрешио: место 4 употребио је 7 падеж и обратно. Он пише: „одведе.... у царској благајни“, а „оставио на сахрану код једног пријатеља у Паштровиће“, и увек тако погрешно. Правопис је до зла бога аљкав, он ће написати Србин и Бокељ малим словом, а његушка великим: „код једне Његушке одиве удате за србином бокељом“ пише он. И т. д. —

Нетачно каже г. Павићевић да је „ово велико благо... *ухвашио у перо*“. Други су „хватали у перо“, а г. Павићевић је седео у Подгорици и другде. Нема г. Павићевић разлога да крије имена његових пријатеља и помагача у овом послу. Његова слава неће бити мања ако нам саопшти имена скупљача и стилизатора. Што та имена крије

он чини само неправду својим пријатељима, а себи никакву корист. Ми, например, знамо да је у своје збирке унео неколико врлодобрих анегдота које му је послао г. Ђоко Баровић, судија са Цетиња; неколике г. прота Илије Јовићевића са Цетиња. Познато је да је скоро све прикупљене анегдоте добио преко других. За анегдоте г. г. Баровића и Јовићевића знамо поуздано да г. Павићевић није „дотеривао“, он у њима није изменио ни једну запету! И чудно је зашто г. Павићевић каже да су му ови људи слали „*градиво* из народа, без украса и дотеривања“, (као бајаги је г. Павићевић то градиво обрадио, украсио и дотерао!) кад уистини није тако.

Још чудније је како је могао дозволити (и хтети, ваљда!) да Хрватима буде представљен као „црногорски сердар и ратник“!

Није сврха ових редака да побијају вредност посла г. Павићевића. Далеко од тога. Напротив. Посао је врло важан, а г. Павићевић врло заслужан. Само, у том послу је било погрешака и неумешности, а у ставу г. Павићевића нескромне самохвалисавости, што је само штетило његовој репутацији.

Видо Латковић.

Велибор Глигорић: *Матош, Дис, Ујевић.*

Са цртежима ових боема песника, покушано је дати у овој књизи, која се појавила пре неколико дана, њихове портрете, литерарне и духовне уопште. Глигорић је то учинио са пуно успеха и неуспеха.

Чини се да је о Матошу казано ствари доста нових или незапажених, подвучене су извесне линије које су сматране за споредне. Али фигура Матошева ипак није оживљена потпуно, ма да су употребљени врло импресивни детаљи.

Најбољи део је о Владиславу Петковићу Дису. Веома убедљиво је ускрснута вредност његове поезије, која се у Дисово доба „била нашла између фолклористичког схватања литературе романтичара који су у регионализму и у оријенталноме видели снагу своје расе и између пропаганде француског академизма, кога је поред увођења европске културе диктовала и српска дипломација“. Окарактерисана је и тадања законодавна литерарна атмосфера: „Наша интелигенција тражила је забаве у екстеријеру поезије, у ватромету, блиставости и тачности стихова, и поезију осећала дотле, докле је могла да је изрецитује, докле јој је изгледала звучна, резонантна, не музикална већ гестикуларна“. Српска књижевна критика, без сумње, обогаћена је рехабилитацијом Диса: „У средини логичарској, круто рационалној, поводљивој или за културним парвенијством или за чисто фолклорним мелодијама, он је био први песник са својствима метафизичким, трансценденталним и спиритуалним“. Дисов песимизам није имао литерарног успеха заиста због тога што је више мирисао на восак и на сан него на хартију. И док су други црпели мотиве и форму из страних извора, њему се приговарало да је обичан Бодлеријанац. Дисова поезија је унеколико зависна од *духа* Бодлерове поезије, али не од Бодлерове *поезије.*

Бранити Диса од тога, а онда, без супротног образложења, укратко рећи да се Дис осећао као Бодлерово „Дете месечево“, значи немати довољно утанчан осећај за рафинерије и перфидности стила. Ова замерка зато, што Глигорић мисли да се може бити стилиста, — (бициклиста, разумем а стилиста не). Осећај за језичне финесе такође му није сигуран. За Матоша, као прогнаника, вели: „Увлачио се у Загреб, осећао се туђинцем, искорењеним бескућником .... “ „Искорењен“ је утрвен, нестао, а не обескорењен, déracinè, какво би значење горња реченица требало да има.

У Глигорићевој методи испитивања има нечега библиографски сухопарног, али тако да је та сухопарност са једне стране врло лепа одлика а са друге да урађа недостатком. Глигорић уме, наиме, са неколико потеза да осветли подлогу артистичких особина једног књижевника, а напослетку ти портрети остану пре геометријске слике него уметнички цртежи. Особине које је тако фино открио код Диса, не види код Ујевића: метафизику, трансценденталност и спиритуалност. А не види их ваљда зато што оне кроз парадоксалну личност Ујевића добијају другу боју, нематериалну.

„Поезија Ујевића, каже Глигорић, у свом књижевном тону је религиозна и то католичка“. А Ујевићева религиозност која није толико козмична поред своје примитивности у сржи, средњевековна је и егоцентрична“. Дакле, „поезија Ујевићева више је интелектуална него лирична“. Па онда „његова поезија као и његова боемија имају пре аскетскога, камењарског и пешчанога, него ли филозофскога или социално револуционарнога, како многи хоће у њему да виде.“ Затим, његова ерудиција је „више лексиконска, књижничарска и квантитативна него еклектична и поуздана. Ујевић је поред све своје културе регионалан дух, локал-патриота, примитивац и фанатик. И, најзад, „литература је још увек жрвањ његове личности“.

После свега тога, ко је Ујевић? „Један снажан гусарски потомак који је погинуо у некој европској библиотеци“. Наведени цитати садрже делимично истину, али сами, без свега осталог што је требало видети код Ујевића, недовољни су, чак и слаби, и неправедни. У Глигорићевој критици ни трага нема од онога духа који се иза свих противречности крије.

Бунити се против скерлићевског рационализма, а не видети у целокупној личности Ујевића духовност пред којом бледи поезија једног Станислава Винавера или Тодора Манојловића, значи падати у аривистички утилитаризам и немати, још уз то, довољно смисла за већ изражену и написану поезију Ујевића. Глигорићу служи свакако на част његово одсуство сентименталности: немилосрдност при разматрању развалина, али је требало имати онај „стваралачки поглед“, па на тим развалинама конструисати живу архитектуру невидљивог Ујевића.

У овој књизи објашњени су извесни социални и психолошки чиниоци, раскринкана је она паучинаста кафанска мистериозност, којом свет умотава „краља боема“. Слика целокупног Ујевића ипак

не задовољава: једнострана је, у њој се песник види само као залутала биљка. Збиља је чудно, како је Глигорић тако олако прешао преко неких несравњивих стихова Тина Ујевића, и како да није подвукао бар литерарну вредност грозног „Лелека себра“! А говорити о Ујевићу са претензијама на дефинитивну слику и суд, и не споменути његову језиву прозу „Испит савести“, значи огрешити се о објективну савест. Иза болног блесавила Тинове социјалне пасивности, Глигорић није могао да осети заставе што се виоре фантомски на разбојишту овога несумњивог песника.

Смешно али тачно: Глигорићев критичарски став према Ујевићу копија је некадањег критичарског држања према Дису.

Ову књигу, која проповеда сахрањеност, потцењивачку сахрањеност Тина Ујевића, Ујевић продаје и сам, наравно уз провизију, и боље но иједан књижар: за три-четири дана растурио је 150 комада....

Р. Рашковић.

Stevo Tschuturilo, *Issmaylaga Tschengitsch's Tod.* Београд, 1929.

Колико ми знамо ово је трећи немачки превод Мажуранићевог спева. Први је од Карла Зѐбергера из 1864, а други од Виљема Кинбергера из 1874.

Као и Његошев *Горски Вијенац* Мажуранићев спев издаван је и превођен врло често. Тако имамо преводе на руском, чешком, словачком, пољском, талијанском, шведском, мађарском и немачком. Често пута и по неколико њих на једном истом језику.

Лако је разумети да су тешкоће око превађања једнога песничког дела, као што је Његошев *Горски Вијенац* или Мажуранићев *Смаил-ага,* несавладљиве, јер преводилац, макар и најсавеснији, обично описује, тумачи, саопштава садржину, а често испушта или упрошћава слику, жив детаљ, занемарује колорит, преиначује чак каткад и читав стил и даје му обележје властитог духа. Успех ће, разуме се, увек бити у толико већи у колико је јачи717 песнички таленат самога преводиоца. Претпостављајући, разуме се, да и тај песнички таленат има могућности да се удуби и уживи у дело које преводи.

Овај превод г. Стева Чутурила, познатог просветног ветерана који је добар део свога живота посветио културном раду у Црној Гори, одступа од осталих, јер долази од човека који не преводи на матерњи него из матерњег на *страни,* немачки језик. Подухват је, дакле, био у толико тежи, а с друге стране давао више могућности да превод пружи што непосредније и што више локалне боје, живе оригиналности дела и његова стиха уопште.

Немамо при руци и остале немачке преводе, па овај Чутурилов не можемо поредити са њима — то остављамо за другу прилику — али по утиску који овај превод даје сам за себе, могли бисмо рећи

да је г. Чутурило покушао да изведе нешто што је врло тешко, ако не и немогуће, потпуно извести — да преточи Мажуранићев спев са *свима* његовим стилским особинама на немачки. Више је него разумљиво да већ сам карактер немачког и нашег језика не допушта да се то изведе до краја. Превод увек чини утисак нечега туђег, вештачког, биљке без корена, увела цвета. Али, кад би такве захтеве постављали, превођења се не би нико ни смео ни могао подухватити.

Кад све то одбијемо, онда нам се чини да је г. Чутурило дао леп, занимљив и успео покушај таквога превода.

Die Schar schreitet stumm und stille
mitten durch das düstre Dunkel.
Keiner flüstert, keiner lispelt,
noch wer singet oder lächelt:
hundert Stimmen, doch kein Laut von ihnen.

(Ступа чета тихо и глухо
посред тис'јех глус'јех тмина.
Нит' тко шапће, нит' тко збори,
нит' тко пјева, нит' се смије:
од сто гласа̂ гла̂са чути није.)

Још је карактеристичнији следећи пример:

Hinter Bergen sank die Sonne;
der Greis kehrte heim und heiter
während die Schar eilte weiter.

(Жарко сунце за планину сједе;
старац оде, чета даље греде.)

Та правилна, ритмички одмерена места најбоља су у Чутуриловом преводу.

Међутим није превод свуда једнак, као што и спев има бољих и мање бољих места. Из жеље да се дода што мање нових стихова, превод је на многим местима и сувише крут, прозаичан:

Nur der Aar am Fels zu horsten liebt,
weil's im Tale keine Freicheit gibt.

(Оро гн'ездо врх тимора вије,
јер слободе у равници није.)

Denn euch, die es gewohnt da seid,
eure Tage nüchtern stets zu fristen
der sich kümmert und bemühet,
trägt das Felsland nicht gut Trauben?

(Ва̂с, који сте викли томе
боравити тр'језне дане,
тко ва̂с хаје плоде л' крши вином?) и т. д.

Па и поред тога превод је испао са нешто више стихова. Господин Чутурило није требао бежати од тога. Јер онда не би морао сажимати стихове, на штету њихове лепоте, нити избегавати и поетски познатији стих (Вјеру вјеруј, спасиће те вјера, и т. д.). А пошто је превод и иначе нарастао, онда је могло изостати и обележавање стихова бројем.

Исто тако и раздвајање и спајање китица у спеву не слаже се са два-три издања која имамо при руци. Ако је г. Чутурило то чинио на своју руку, онда није био у праву.

Али, поред свега овај превод чини знатан принос у литератури Мажуранићева спева, и продукат је врло савесног, брижљивог и истрајног рада. Језик немачки ванредно сигуран, и ако мало застарео — врло прикладан уосталом за превод Мажуранићева спева.

Р. Меденица.

НАУЧНИ ПРЕГЛЕД.

Споменица Епархије Захумско-Херцеговачке, Ниш 1929, стр. 223.

Као што се види из *Предговора* „Споменице", све до 1912 г. издавала је епархијска управа шематизам пом. епархије, али је те године, из разних узрока, његово даље издавање обустављено. „Пошто је сада живот у Епархији почео да тече нормалним током, то су се епархијске власти прихватиле посла да о десетогодишњици ослобођења (1918—1928) издаду ову *Споменицу*", у којој поред неколико архијерејских посланица, видимо и чланке г. г. Д-р Вл. Ћоровића („Значај хумске епископије") и Д р Јордана П. Илића („Хришћански поглед на свет и живот"). Но ова књига има карактер праве *споменице* нарочито због чланака неколицине свештеника (г. г. прота Марка С. Поповића, протојереја Владимира Поповића, свештеника Лазара Шакотића и прота П. Ј. Поповића), који су у својим чланцима изнијели вјерну слику свих злостављања и патњи српскога живља од атентата у Сарајеву до 1918 г. у срезовима: мостарском, коњичком, дуваањском, љубушком (М. Поповић), требињском (В. Поповић) и билећском (Л. Шакотић), као и преглед погинулих и умрлих свештеника из подручја пом. епархије од почетка 1912 до октобра 1928 г. (П. Поповић).

У тим чланцима се детаљно износе сва малтретирања тамошњег становништва, нарочито од тзв. *шуцкора,* имена оних које су ови у својој обијести испребијали, па поименични прегледи таоца, интернираних, повјешаних и добровољаца које су дали ови крајеви за вријеме Свјетскога рата. Из самог Мостара било је 53 добровољца, а многа су села дала по десетак њих (на пр. село Мало Поље дало је *десет добровољаца,* а имало је и крајем 1926 г. свега *38 домова).* — Поред великог броја интернираних видимо из требињског среза и једну масу повјешаних, чији списак износи у чланку г. В. Поповића равно 5 страна! (Једна је сељанка — Цвијета Пажин, из Поткраја — објешена само због тога што је неком трговцу-муслиманину рекла, када јој је овај повратио један црногорски сребрни перпер, нагласивши да он више не вриједи: „'Вала Богу, дако некад ваљадне"). Из тога је среза било близу пет стотина добровољаца (481), као и из билећског („око 500"), а из овог посљедњег је и од глади помрло око „100—200 особа". — И свештеници су страдали за вријеме рата — тројица су убијени, а један је објешен, док их је до почетка октобра прошле године (од 1912) помрло 34 из цијеле епархије. — У *Споменици* је и лијеп статистички преглед монашког и мирског свештенства епархије, са неколико личних података (година рођења, школовање и т. д.), преглед црквених одбора, школа, хуманих и привредних установа, као и имовног стања цркава и манастира на подручју поменуте епархије.

Ова је *Споменица* и најочитији доказ оне познате код нас узречице: „Херцеговина сав свијет насели, а себе не расели". Све од 172 до 217 стр. имамо лијепо уређен статистички преглед протопрезвитерата из подручја епархије захумско-херцеговачке (о броју домова, душа, бракова, рођених и умрлих из свих парохија посебно), и баш из тог прегледа се о томе можемо лако увјерити, јер ћемо видјети, да је много већи број рођених но умрлих. Тако је на примјер — изнијећемо само неколике парохије — рођено и умрло мушких и женских током 1926 г. из сљедећих парохија: Автовац * 78 † 17; Гацко * 81 † 14, Корита * 98 † 9, Надинићи * 106 † 25, Билећа * 85 † 40, Заломска * 122 † 39, Горашка * 178 † 79, Чајниче * 8 † 8 и т. д. Видимо, дакле, да је једино у Чајничу био једнаки број рођених и умрлих, а у свима другим парохијама наталитет је већи од морталитета по два, три, па у једном случају скоро једанаест пута (Корита *98 † 9)! Наталитет је по свим парохијама велик сразмјерно броју становника појединих парохија. Из једне графичке статистичке таблице француског љекара Vallich-а видимо да се и у Француској на сваких *10.000 становника* рађа једва *187 дјеце* [1]), док је на пр. у парохији горашкој (срез Чајниче) рођено 1926 године *178 дјеце,* а та је парохија имала крајем поменуте године свега *3390 душа.*

Пошто су оваки статистички подаци (о наталитету и морталитету) од неоцењиве вредности за мјерило снаге и будућности једнога народа, то би могли жељети да и друге епархијске управе пођу путем управе епархије захумско-херцеговачке, па да с времена на вријеме издају бар статистичке податке о рођеним и умрлим за подручје, јер се помоћу тих цифара „може изражавати народна снага на најјаснији и најодређенији начин".[2])

Р. Ј. Драгићевић.

---

[1]) Види Д-р Влад. С. Станојевић, *Еугеника,* Београд 1920, стр. 115.
[2]) Ibidem, стр. 114.

ПРИВРЕДНИ ПРЕГЛЕД.

„КОЛОНИЗАЦИЈА У ЈУЖНОЈ СРБИЈИ“.

I

Под горњим насловом изашла је, ту скоро, из штампе књига о овом веома важном и актуелном питању из пера уваженог судије Врховног Суда у Сарајеву г. Ђорђа Крстића. У овој интересантној књизи писац је успео да изнесе праву слику колонизационог рада у Јужној Србији. Успех колонизационе политике, по његовом нахођењу, а и свију оних који су иоле са овим упознати, није задовољавајући; шта више није ни изблиза онакав какав се бар могао очекивати. Али, поред свега тога, не може се рећи да није било позитивних резултата. Има их. Напримјер: насеље на Косову и још нека. Но све је то бледа слика при ономе што је требало учинити за ових десет година од ослобођења.

Писац је за врло кратко време, колико се бавио на Југу као вршилац дужности главног аграрног повереника у Скопљу, од маја 1927 дô августа 1928 год., успео да једно овако важно питање, као што је колонизација Јужне Србије, свестрано упозна, критички проучи, увиди све недостатке и сметње досадашњег рада. Исто тако да укаже прстом на главне виновнике: управне власти, неспособно и неквалификовано аграрно чиновништво, — које је имало да спроводи ту колонизациону политику, — а нарочито на бив. народне посланике, који, када су биле у питању куглице, нису бирали средства да спрече насељавање. Они нису водили рачуна о томе, да је такав њихов рад противан нашим и националним и економским интересима. Не само да су то чинили посланици који нису имали појма од колике је важности колонизација Јужне Србије са национ. гледишта, већ, изгледа, да су у томе баш предњачили они посланици који су некада у Јужној Србији радили као национални радници. Јер, како каже сам писац, који је имао прилике да се о томе увери, „историја колонизације јужних крајева бележиће најцрњим словима несавесно и нехумано држање битољских посланика од којих су двојица били наши национални радници“. Но нису изостали у томе ни њихови другови из осталих крајева Јужне Србије, писац се осврнуо и на њихов рад.

Издајући ову књигу писцу није био циљ само да изнесе стање колонизације онакво какво је и да укаже на сметње, већ и да покаже којим путем треба ићи даљем раду на колонизацији ових крајева, — излажући то у неких једанаест тачака, — а што је од велике важности. Јер, по њему, а тако и јест, „колонизација (ових крајева) је првокласно питање Југа. Доприносећи решавању економско-социјалног проблема она спроводи национализовање и асимилацију тамошњих наших крајева, носилац је.... економско-културног напретка, гаранција јавне безбедности и боља залога за стабилност наших државних граница“. Само питање је, да ли ће се меродавни и у колико користити оваквим драгоценим искуством и знањем г. Крстића, који је био тако добар да нам га пружи у овој књизи.

II

Ова књига резултат је пишчевог личног опажања, — проверавајући све чињенице на лицу места, при обилажењу појединих колонија и насеља. Иако су закључци, појединa тврђења и констатације које писац чини посве тачна, јер су резултат његове објективне оцене, — не водећи рачуна о том да ли ће то коме годити или не и да ли ће се тиме коме замерити, — ипак ја сам, читајући пажљиво ову књигу, наишао на једну констатацију за коју се не би могло рећи да је посве тачна. Стога ћемо у следећим ретцима покушати, да у том писца исправимо а донекле и допунимо. Ствар је у овоме. На 13 страни ове књиге писац, говорећи о колонизацији Метохије, каже: „Они су, (реч је о Црногорцима) национализацију Метохије као и колонизацију почели спроводити (1913 и 1914 год.) на свој посебни и најоригиналнији начин. Осврнули су се на своју прошлост и једноставно ју копирали...“, а одмах у продужењу додаје: „Црногорци не могу да разумеју данашњу аграрну реформу која је потпуно признала стечена права“.

Из овакве констатације пишчеве излази, да су Црногорци вршили колонизацију у новоослобођеним крајевима после Балканског рата на један други, сасвим „оригиналан“ начин, — посве различан од овога какав се данас спроводи. Јер, по пишчевом тврђењу, аграрна реформа како се данас замишља и спроводи, не би тадањој малој Црној Гори никакве користи донела, јер би је упутила на потпуно некултурна земљишта. Интересантно је, поводом предњег и оваквог тврђења пишчевог, запитати се: у чему се састојала та оригиналност црногорске колонизације и шта је писац хтео рећи кад каже: „Осврнули су се на своју прошлост и једноставно ју копирали“? При одговору на ово питање најбоље ће бити ако се послужимо мишљењем самог писца. Он каже: „Њихове (црногорске) национално-економске аспирације (писац овде мисли на Метохију) нису ишле за некултивираним испашама, земљама без живота. Стога их је аграрна реформа[1]), разочарала па се ни дан данас нису с њом помирили“. Он за овим наводи један пример црногорских погледа на своја права у Метохију, па каже: „Неки Црногорац који је још 1913 заузео једно земљиште и године 1919 опет се на њ повратио, добио је од аграрне власти решење да ту земљу напусти и преда је пређашњем сопственику и то под претњом силе. Против овом решењу жалио се лично Министру Аграрне Реформе госп. Крсту Милетићу и то овим речима: „До Косова је земља била моја, после Косова арнаутска, 1913 постала је опет моја, 1915 арнаутска, 1919 поново сам је заузео, а кад опет Арнаути њоме загосподаре, ја нећу чекати силе него ћу је драговољно напустити“.

Дакле, из овог примера, који писац наводи, а који му је, као и њему слични, служио да дође до предњег закључка, следује, према пишчевом нахођењу: да су Црногорци вршили насељавање Метохије само на обрађена земљишта, без обзира чија је то својина, — држећи

[1]) После ослобођења.

се старинског схватања: то је некада било наших старих, па је сада опет наше. Дакле не водећи рачуна о приватно-правним односима других лица и њиховим стеченим правима. Једноставно, како каже писац, копирајући своју прошлост. Бар то излази из његових речи, кад каже да Црногорци не могу да разумеју данашњу аграрну реформу која је признала стечена права. Изгледа, да је баш у овоме и та „оригиналност“ црногорске колонизације по пишчевом нахођењу. На ово могло би се одговорити: тачно је да су се Црногорци насељавали, после Балканског рата, само на зиратним земљиштима; али само на земљиштима која су била државна својина, као и на земљишту лица која су била у одметништву или емиграцији, — а таквих је у 1913 и 1914 било у довољној мери, да се нису морали насељавати на утрине и некултивирана земљишта. То је факат који се не да обарати. Јер колонизација овога краја вршена је од фебруара 1914 год. само на основу законских одредаба, са којима ћемо се мало ниже упознати[1]), а које су, као што ћемо видети, штитиле туђа стечена права; а ни до таца не на земљишта која су била туђа својина.

Сем тога, био је још један разлог што се Црногорци нису насељавали на необрађена земљишта, а то је, што колонизација у то време није још била интензивна, — била је тек у зачетку; а, поред тога, и сам рат 1914 год. омео је. Због тога се није ни осећала потреба за некултивисаним земљиштем. А по самом току ствари, природно је да се насељавање врши прво на обрађеном земљишту, па онда, у недостатку овога, на необрађено. Према томе, не може се пребацити ни Црногорцима што су тако радили, када се то исто и данас ради; нити се, пак, може отуда изводити закључак, да Црногорци при насељавању нису могли да схвате, да над тим земљиштем постоје стечена права других лица — Арнаута и Турака. Јер схватање појединаца и појединци примери не могу бити меродавни за све нити могу служити за правило.

Што се тиче црногорских погледа на аграрну реформу, може се рећи ово, да они нису били и нису баш онакви какве их писац представља. Напротив, они су, освојивши 1912 Метохију, схватили потпуно правилно важност колонизације исте, као што то и сам писац тврди, те су у ту сврху били донели један доста савремен закон, који је штитио туђа стечена права, а који смо напред навели.

Писац, пишући напред наведене ретке, није, можда, имао овај закон при руци, те се могло и десити, с обзиром на пример који наводи и њему слично, да утврди, да „Црногорци не могу да разумеју данашњу аграрну реформу која је потпуно признала стечена права“, — када су о томе питању имали још 1914 своје израђено мишљење.

Баш због тога потребно је видети, како је црногорски законодавац, од 27 фебр. 1914 год., схватио и предвидео колонизацију у „новоослобођеним предјелима“. Ми ћемо видети, да се имао један такав закон, са извесним допунама, за насељавање Јужне Србије

[1]) Видети: „Закон о насељавању новоослобођених предјела Црне Горе од 27 фебруара 1914 год.“.

после ослобођења, да би са овим матер. трошковима који су до сада утрошени, колонизација била на много бољој и завиднијој висини, него иначе. Наравно, ми не можемо овде улазити у његово детаљисање, јер би нас одвело и сувише далеко. Задржаћемо се само на главним стварима.

По одредбама тога закона, могли су се насељавати у „новоослобођеним предјелима“ сви црногорски поданици, као и други који су желели прећи у црногорско држављанство, и то само на земљишту које је припадало у „влаштину“ држави (чл. 5.); дакле, не и на земљишта која су била туђа власништва; али само они који се баве земљорадњом и занатима неопходно потребним за сеоско становништво (чл. 10.). А под државном „влаштином“ сматрано је оно земљиште у „новоослобођеним предјелима Црне Горе, за које се не би могло утврдити правно ваљаним доказним средствима, да је влаштина личних или неличних имаоника“ (чл. 1.). Но у циљу што рационалнијег и потпунијег извођења насељавања, држава је била задржала себи пррече право купње и свих оних просторија земљишта у новоослобођеним крајевима, „која је била искључива влаштина личних или неличних имаоника[1]) (чл. 2.), — те је и једно и друго земљиште давато за насељење, али само по одредбама овога закона. Као што се види, једна сасвим умесна одредба. Овом одредбом било је омогућено и сиромашнијем свету да дође до обрађене и култивисане земље, пошто им је држава ову имала уступити по цени по којој ју је она купила била[2]).

Ради правилнијег и бржег насељавања, а да би се сузбио сваки утицај појединих личности на извођење колонизације, овим законом био је установљен на Цетињу нарочити одбор под именом „Главни Одбор за насељавање новоослобођених крајева“ (чл. 6.). Тај одбор био је састављен из председника, четири члана и деловође. Сви су они постављани краљевским указом на предлог министра ун. дела, а по саслушању мин. савета, на три године (чл. 7.). Осим Главног Одбора, према потреби, имали су се у појединим местима установити месни одбори, који су уз припомоћ месних власти имали извршивати одлуке Главног Одбора. И они су, такође, постављани краљевим указом на три године (чл. 8.).

Они који су желели да се населе по одредбама овога закона, имали су да се обрате молбом преко надлежног капетана, одн. општ.

[1]) Они власници у новоослобођеним крајевима Црне Горе, који су хтели у то време да продаду своја земљишта, били су дужни, претходно, обавестити о овоме Глав. Одбор; а овај је био дужан, у року од шест месеци, одобрити продају или земљиште откупити за рачун државе, да би га ова могла дати — уступити за насељење (чл. 4.). Овај откуп морала је да одобри и влада. Сви купопродајни уговори, који би били потврђени без овог претходног испуњења, били су ништавни; а органи власти који би их потврдили кажњавани су до два месеца затвора или до 600 перпера.

[2]) Земљиште за насељавање давато је бесплатно, у колико исто није прешло „у влаштину“ државе, на начин предвиђен у чл. 2., путем пречег права откупа. У овом случају насељеницима ово земљиште уступано је по цени по којој је откупљено, рачунајући ту и евентуалне трошкове (чл. 11.).

суда у варошким општинама, Глав. Одбору са потребним прилозима (чл. 20.). Молбе су решаване хронолошким редом, како су предаване Глав. Одбору; а првенствено је давата земља оним молиоцима који су имали мање земље у старим границама Црне Горе, „водећи строго рачуна о квалитету исте“ (чл. 22.). У самом решењу, којим се неко прима за насељеника, Главни Одбор одређивао је место и величину земљишта, које се од стране државе давало за насељавање (чл. 23.). Сем земље, насељеницима је, у колико је потреба изискивала, давата помоћ у новцу у виду хипотекарног зајма од Државне Хипотекарне Банке (чл. 14.).

Насељеници постајали су власници ове земље након десет година од дана насељења, под условом да су на имању и куће по одређеном плану саградили (чл. 16.). Такође, у овом року, морао је онај који се населио, по одредбама овога закона, продати или на неки други начин отуђити своје имање у старим границама Црне Горе, и то „у влаштину неком од оних житеља, који остају у старим границама Црне Горе“ (чл. 30.).

Као што се види, из ових одредаба које смо укратко цитирали, и не улазећи у детаље, црногорски законодавац од 1914 године био је правилно схватио важност и значај колонизације у новоослобођеним крајевима. Због тога, када се има на уму да је овакав један закон постојао, онда, свакако, питање је да ли би се могло рећи, да Црногорци нису могли или не могу да схвате данашњу аграрну реформу, *која штити стечена права*, када се види да су имали једно савремено и, са националног стајалишта, умесно гледиште на проблем колонизације.

III.

Да закључимо. Поред свега изложеног, ово наше објашњење не може умањити значај и важност ове књиге, јер ми ово у ту сврху нисмо ни излагали, већ једино, као што смо рекли у почетку, да писца у овом правцу допунимо, — нарочито када се има на уму, да је ова књига дошла баш на време, у моменту када треба донети закон о аграрној реформи у Јужној Србији. Она је згодно дошла не само државним функционерима који се баве проблемом и извођењем колонизације Јужне Србије, већ и сваком оном, кога иоле интересује национална и економска важност ове колонизације. Стога је најтоплије свима препоручујемо.

Јов. Б. Мијушковић.

ПОЛИТИЧКИ ПРЕГЛЕД.

ЗНАЧАЈ МАЛЕ АНТАНТЕ.

Последњих година као да се на Југу Европе све јаче чују ратнички покличи. Они који су незадовољни уговорима о миру незавијено траже њихову измену. Колико знамо, ни једна од држава, које су се

користиле њима, није вољна да допусти измену. Свако брани своју баштину. То је сасвим природно. И онда, захтеви за измену уговора о миру значе у исто време и жељу за насиљем, ратом. Многобројне жртве заборављају се. На згариштима је трава изникла. Опет појевтињавају људски животи и са муком стечена добра, нарочито малих људи. Од куда то? Како да набуја тако брзо ратничко расположење?

Разлика у схватању стања створеног ратом и циљевима светске политике између Енглеске и Француске дала је маха да ојачају незадовољства и незадовољници. На пукотинама између ова два велика народа озидани су читави политички системи. У првом реду они у Италији. А они, онакви какви су, по природи ствари гурају у сукобе. Иза фашистичке заставе за промену стања ратом створеног окупили су се сви који у ма ком облику потражују нешто. И по оној народној: кад стари шапућу, деца вичу, Енглези шапућу да се не слажу са Французима, а Италијани, Бугари и Мађари вичу. На разлици два највећа мањи зидају своју политику и хране своје претензије. Енглески конзервативци, са Чемберленом и Черчилом, нахранили су нов ревизионистички покрет. Они су оживели угасле наде и помогли да се разбукти пламен освете. За неумереним захтевима Рима тешко да је хтео ма ко стати. Осећало се, да су иза римског фашизма симпатије конзервативне Енглеске. А то је оно, што је стварно родило осветнички покрет и дало му замашај који данас има.

Бугари све отвореније постављају претензије на земље суседа. Они су ових дана помиловали једаред покопану Бугарску. Народни Суд је рекао да су Фердинанд Кобург и Радославов изневерили интересе Бугарске. Били су у служби туђину, а не бугарском народу. И први је детрониран и прогнан, а други осуђен и доживотно изгубио грађанска права. Данашња Бугарска их опет рехабилитује. Враћају се давно прошли дани и оживљују мучна сећања. Софија наново постаје центар смутљиваца и оних који не желе мир у овом делу Европе. Маћедонија, и то она југословенска, постаје мета рестауриране фердинандовштине.

Мађарски грофови не желе да их ма ко надвиче. Они гласно и јасно постављају захтеве за измену Тријанонског Уговора о Миру. Велика Мађарска, то је оно чему теже. А то се може постићи или распадом земаља Мале Антанте или ратом. Како не изгледа да је пред распадом ни једна од држава Мале Антанте, онда своје смерове могу остварити само ратом. Рат су и у Пешти прогласили инструментом националне политике. Пошли су за стопама оних из Рима. Висока господштина мађарска пасионирано говори о рату. Бетлен је пре неки дан испевао апологију мађарском ратничком духу. Није ни чудо, кад се зна, да их у акцији носи само навика за гажењем поробљених народа. Поробили су и свој сопствени. Осећању владања другима додали су своје личне интересе. Тежња да поврате изгубљена добра изгледа да је камен темељац грофовске велико-мађарске политике и њихове ратничке вике.

Албанци још нису створили навику да јавно говоре. Они радије убију, него рекну. Њихова земља преплављена је агентима Рима.

Врло брзо и грозничаво постају стратегијски путеви и утврђења. Ратни материјал вуче се у знатним размерама. Организује се албанска војска, а још више чине припреме за евентуалну акцију друге једне. Спремају се и они!

Заиста, ако је икада барут мирисао на европском југу мирише данас. Уз ратничке покличе иде ужурбани рад на војничком спремању. Некако ови дани потсећају на оне у предвечерју Европског Рата. Једна велика сила ради све што може да увери свет у нестабилност данашњег европског поретка и могућност оружаног сукоба. Верујемо, да ће промене у Енглеској политици утишати мало ратничку вреву. Али, надати се да ће лако престати покрет већ једном постали, било би веровати у оно што је нетачно. Један такав покрет не престаје по вољи, као што по вољи постаје. Он се, већ једном постао, носи својом снагом и својим замахом. Ми смо дужни рачунати са тим чињеницама.

Народи Мале Антанте морају бити спремни на све жртве и на крајње напоре. Једини ефикасни инструменат мира у овом делу Европе то су Југословени, Чеси и Румуни. Они су предестинирани браниоци мира и данашњег поретка у Европи. Не верујемо да ћемо претерати ако кажемо да од њих зависи мир у свету. У толико је велики и светски значај Мале Антанте. Ако народи Мале Антанте буду морално уједињени у политици мира и материјално спремни да је бране, мир је одбрањен. Не буду ли, од речи о рату прелаз је лак на чине, који ће га изазвати.

По нашем схватању значај Мале Антанте је у њој као политичком инструменту. Сви они, који тако тежиште траже у економској или другој каквој акцији, греше. Она је постала и дужна је остати политичким инструментом. То се јасно видело и приликом овогодишњег састанка. Уосталом, састанак ове године десио се у доба, о којему рекосмо раније неколико речи. Десио се онда, кад се јасно оцртавају два табора и две тежње. Један је табор оних који теже промени ратом створеног стања, он је ратнички и империјалистички; и други мирољубиви и одлучно за одржање уговора о миру. Народи Мале Антанте, по природи ствари, на овој су другој страни. Али, да би послужили ствари мира и себи самима, дужни су запамтити да је способност за одбрану најсигурнија одбрана. Све проблеме, који увећавају моралну чврстину или повећавају материјалну снагу, дужни су одмах решити. Морају бити одлучни у тежњи да се очува мир и данашњи поредак у Европи. И баш зато, морају бити јаки и духом и физичком опремом!

Јован Ђоновић.

БЕЛЕШКЕ.

Исправка. — Још у почетку месеца марта о. г. послао сам Уредништву „Записа“ чланак: *Етничка проматрања у Конављима*, који је објављен у јунском броју „Записа“. Сматрајући, да тај чланак Уредништво „Записа“ није добило, пошто га није објавило у некоме од ранијих бројева, имајући од њега концепт, дао сам га „Јужном Прегледу“, који га је такође објавио у јунском броју. Како су оба часописа штампана у једно исто време, нисам знао, да је чланак у „Записима“ објављен док није била готова и јунска свеска „Прегледа“, да би се избегла грешка, која је учињена.

Молим читаоце, да то не сматрају као злонамерно, већ као једну омашну грешку.

10. јуна 1929. г. у Скопљу.

С. Раичевић.

Из уредништва. У садржају IV књиге *Записа* поткрала се једна грешка: место *Рад. Мирковић* стоји *Рад. Марковић.* — На страни 371, други ред озго треба да стоји: „у Јеврејском Гласу“, а на страни 373, осми ред озго треба: „уносећи у њу све фаталне моменте“. — Молимо да се ово исправи.

D-r Gerhard Gesemann: *Sočivica.* (Spinafestschrift). Reichenberg 1929.

У споменици, која је недавно издата у част проф. Спине изишао је и чланак г. Геземана о познатом хајдуку Сочивици. Биографију Сочивице написао је најприје 1776 Иван Ловрић, у дјелу „Osservazioni sopra diversi pezzi del Viaggio in Dalmatia del signor Abate Fortis“. Већ слиједеће године ово дјело је преведено на франц. језик, и у њему се Сочивица назива „fameaux brigand de la nation des Morlaques apellés Monténegrins“ Према овој књизи испричао је г. Геземан историју овог познатог јунака наших народних пјесама. Сочивица је рођен 1715 у Херцеговини код Требиња, гдје је са своја три брата и оцем Вуком живио као чипчија на имању једног турског бега. Не могући подносити насиље бегово, браћа га једног дана убију и опљачкају. Не будући сигурни браћа пређу у Имотски, који је тада био млетачки. Ту су се бавили трговином, а поред тога су четовали у турским крајевима. Из Имотскога пређе Сочивица 1754 у Карловац, гдје је остао три године, кад би за новац издат Турцима. На путу у Травник, 1758, утекне стражи, а паша му се освети на жени и дјеци. Год. 1775 састао се с царем Јосифом II. и кад му је испричао своје житије постави га цар за харамбашу пандура у Грачацу, у Лици. Кад је Сочивица испричао свој живот Ловрићу, била му је 61 година, био је витак, средњега раста, подуљега лица и живих, плавих очију; држање и понашање бјеше му охоло и дивље. — Поред Сочивице, говори г. Геземан и о браћи његовој на основи нар. пјесама и тиме даје јасну и концизну слику ове јуначке, хајдучке куће.

Како је чланак г. Геземана веома интересантан, мислимо да би га требало превести на српски језик, да би се упознали с њим наши људи, који не познају њемачки језик.

Д. В.

Д-р Душан Недељковић: *О психичком типу Јужносрбијанаца;* Београд, 1929.

Као шеста свеска посебног издања Географског Друштва у Београду, пре неколико дана, изишла је из штампе, под горњим насловом, књига г. Недељковића, која је врло корисно дело за познавање не само психичких већ и етничких особина нашега народа у Јужној Србији. Г. Недељковић, идући правцем Цвијићева рада, студирао је психу Јужносрбијанаца осам година и дао дело од особите вредности. О психичким особинама код нас није много писано, а једно овакво дело пружиће могућности свакоме, да се упозна са етнопсихичким особинама нашега народа на Југу.

Г. Недељковић говори о динарском психичком типу и основима етнопсихолошких одлика Јужносрбијанаца. Овде истиче њихову патријархалност, међусобне симпатије, поштовање старијих, народну свест, „службу" (славу), меланхолични и колерични карактер, мистику, машту и др. Даље говори о јужњачкој чулности Јужносрбијанаца, где за то наводи као узроке климу, етнички моменат, историске околности, сенсуалност, чулно уживање, општу љубавну чулност, љубавни идеализам, љубавну тугу, виолентни тип и сл. Затим говори о јужносрбијанској резервисаности и наводи њихове одлике у ћутљивости, индивидуалности животних проблема, душевној мирноћи, потлачености и сл. Најпосле говори о јужносрбијанском реалном идеализму, где истиче као главне чиниоце њихово стваралаштво, вредноћу, животни идеал, снагу и моћ радиности. Тако је г. Недељковић дао врло интересантну студију о етнопсихи Јужносрбијанаца.

С. Раичевић.

М. Ласкарис: *Повеље српских владалаца у грчким публикацијама.* Београд 1929 (Из „Прилога" књ. VIII). У овој расправи г. Ласкарис објављује три српске повеље на грчком језику, које су биле у науци досад непознате, а публиковане су недавно у грчким научним часописима. Прва од ових повеља је превод српске повеље цара Душана, која датира из новембра 1345 год. Ова повеља је хрисовуљ светогорским манастирима, издата послије заузећа Сереса. Душан наређује, да се калуђери моле Богу за њега и да помињу његово име при служби. Зато им, на њихово тражење, обећава, да могу на служби спомињати и визант. цара, да Св. Гора остаје и даље слободна, да задржи сва своја имања, да се ослободе порезе и т. д. Како вријеме зацарења Душанова није било досад позитивно утврђено, г. Ласкарис, према овој повељи, утврђује да се Душан прогласио царем у децембру 1345.

Друга повеља је такође Душанова манастиру Ватопеду, издата у априлу 1348. Повеља је писана грчким језиком, само је потпис Душанов српски. Повељом се дају манастиру нека добра и повластице, и на основу ове повеље утврђује г. Ласкарис, да је српска држава у доба Душаново имала катастар.

Трећом повељом дао је деспот Стеван Лазаревић 2 јуна 1417 манастиру Ватопеду 60 литара сребра годишње. Ова повеља није сачувана у оригиналу, већ у препису, а вјероватно, и у преводу са српског језика, јер српски деспоти, колико је познато, нијесу уопште издавали повеље осим на српском језику.

Д. В.

Ж. М. Милићевић: *Лов на сенку* (Песме Београд, издање пишчево, 1929. Илустрације В. Жедринског. Стр. 103, 12°. Цена 50 дин.).

Друга збирка песама г. Милићевића, која се недавно појавила у скоро луксузној опреми, са успелим илустрацијама песникових расположења, представља према првој збирци приметан напредак у формалној страни. Садржина је разноликија и живља, али оно најдубље, основно расположење и песников став према животу остали су истоветни онима које већ знамо.

Првих неколико песама, *Узалудне нежности*, плод су благе резигнације, смирених успомена на давно прошле доживљаје. *Исповести* су животније и немирније, али чини ми се, не и уистини искреније. Г. Милићевић ту разоткрива себе-песника, подвлачи један свој, усуђујем се рећи конзервативан став према онима из скоре прошлости и новима стремљењима у лирици. Свеједно је, истина, како ће се неко поставити према животу или литератури; песник ће бити песник, а стихотворац стихотворац, како год један или други мислили о литератури; али не знам чему води макар и сасвим добацити већ давно постављену мету. — У овим *Исповестима* има помало оштрине и горчине, што их чини сочнијима, а понегде и нечега простијег. („Од илузије — ни за пет пара./ (Маште — по мало и т. д./" — или: /„И Господ сам да сте с неба,/ ако на крст баш главу не свије, /умреће као просјак без хлеба/". У циклусу *У завичају* има лепих, врло добрих песама. Таква је она *Повратак земљи*, на пример. —

Уколико је збирка до сада приказивана, попраћена је углачаним лепим похвалама, понегде, и од ауторитативних, без резерве.

В. Л.

Радоје Мирковић: *Кроз самоћу.* (Песме, с предговором Јована Палавестре; Плевље 1929; стр. 74, 8°; цена 10 дин.).

Наш сарадник г. Радоје Мирковић јавио се скромно са својом првом збирком стихова. Г. Мирковић самотује у једној доста заосталој средини, удубљује се у самог себе, дискретно посматра живот око себе и преживљава живот предака, па отуда износи и бележи оно што га узбуди.

Некада је г. М. М. Павићевић у својим *Старим Мотивима* дао неколико успелих скица за портрете оних „историских миниатура", оних многих који ће бити заборављени, а који су чинили крупна

дела и жртвовали себе. Потку је тражио у народном предању. Касније је г. Д. Филиповић у двема својим познатим збиркама, црпећи мотиве из народне поезије и служећи се њеним стихом, дао одличних песама о Марку и Милошу, Рељи и Срђи и о минулим добима. И г. Мирковић је, угледајући се на ову двојицу, дао три четири такве песме.

Самониклије и боље су песме г. Мирковићеве из других циклуса његове збирке. Има их врло лепих. *Утеха сестри* је можда најлепша. — Песник нам пева о љубави; вечна тема, за коју песник није дао нових прилога, али је местимично дао потврде за своје топло осећање и складан израз. — Мени се свиђају оне песме као *Одбеглица* или *Девојачка туга;* кроз њих веје дах нечег старинског, нечег специфично нашег „што мирише на босиљак“. —

Понегде песник поклекне под стегом форме, али ова је ипак доста углачана.

В. Л.

Mlle Divna Vékovitch, *Vie et Coutumes du Peuple serbe.* — У књизи од 22 странице осмине наша земљакиња г-ђица Вековић, која је за време рата превела на француски „Г. Вијенац“, даје страном свету извесна етнографска обавештења о нашем народу. Разумљиво је да у једној тако краткој студији нису могли бити обухваћени ни сви најкарактеристичнији ни највећма специфични народни обичаји, а камоли цео живот. Да нас странци ипак колико толико познају, г-ђица Вековић је извршила добар избор у маси разноликих обичаја и, на основу већ досад објављеног материала у нашој етнографској литератури, лепо их је и живо описала. Ту су лепо изнесени обичаји и веровања о разним згодама домаћег живота (рођење, крштење, слава, погреб, тужбалице и др.), као што је пластично приказан живот и односи у задрузи. И из овога се види да су многи други важни и лепи народни обичаји изостављени, те да странац не може добити потпуну и јасну слику занимљивог живота нашег човека. Уз то г-ђица Вековић има склоност ка уопштавању, тако да су понекад обичаји једног краја приказани као опште народни. Кад би се овај рад употпунио и извело потребно разликовање општег од посебног, као што је местимице и сада урађено, добила би се једна несумњиво добра и корисна књига о нашем животу и обичајима.

И. З.

ЗАПИСИ

ЧАСОПИС ЗА НАУКУ И КЊИЖЕВНОСТ.

Књига V, свеска 3 — Септембар, 1929.

БИТКА НА ЦАРЕВУ ЛАЗУ 1712. ГОДИНЕ.

Поред свега тога, што је о бици на Цареву Лазу писано релативно доста, ипак ово питање није још ни мало расвијетљено. Глас о овој бици сачуван је добро у народној традицији, а и сви старији историчари Црне Горе биљеже ову битку као историјски факат. Стање овога питања — не узимајући у обзир Руварчеву сумњу у ову битку — овако је стајало све до године 1920., кад је г. Јов. Н. Томић објавио у XCVI књизи *Гласа* Српске Краљевске Академије чланак *„Турски поход на Црну Гору 1712. године“.* За овај чланак служио се г. Томић, у главном, млетачким архивом. Ту је он, поред осталих докумената, нашао један, у којем се каже, да је босански везир Ахмет продро 1712. на Цетиње и „срушио манастир, све зграде манастирске и на Цетињу уопште, и нарочито куће и имања владике Данила, као вођа Црногораца побуњених против Султана“.[1]) На наше изворе г. Томић није се ни мало освртао, сматрајући да не заслужују повјерење. И доиста, г. Томић и није имао на расположењу велики број тих извора — у свем три: 1) биљешку из Цетињскога Љетописа по Милаковићу: „ва лѣто 1712 иулия 29. посѣкоше Черногорци Турке у Царевь Лазъ“.[2]); 2) запис с једне књиге у Пиперској Ћелији: „Аще да се зна месеца июлiа 17 дьнь како би велики бои и сражение ва Црнои Гори на месте зовомь Царев Лазь и у празникь на дьнь светие и чудотворние мученице Марие. Бистъ ту отъ турске стране босански паша Ахметъ, царевь серашћерь Дурмишь паша херцеговачки, Тахирь паша скандариски, Курта бегь дукадински, Ахметъ бегъ призренски и Селим паша изворнички и клишки бегъ и 60 хилядь воиске. И разбихь га десет хиляда Црьногорацъ. Тако имь Богъ даде“.[3]); 3) запис: „Да се зна, када удари воиска од цара Отмановића у Церну Гору, у вриеме митрополита Данила Петровића

---

[1]) Глас XCVI. стр. 183.

[2]) Милаковић: Исторiя Црне Горе. Задар 1856. стр. 117.

[3]) Вл. Ђорђевић: Европа и Црна Гора. Књ. I. стр. 44.

дела и жртвовали себе. Потку је тражио у народном предању. Касније је г. Д. Филиповић у двема својим познатим збиркама, црпећи мотиве из народне поезије и служећи се њеним стихом, дао одличних песама о Марку и Милошу, Рељи и Срђи и о минулим добима. И г. Мирковић је, угледајући се на ову двојицу, дао три четири такве песме.

Самониклије и боље су песме г. Мирковићеве из других циклуса његове збирке. Има их врло лепих. *Утеха сестри* је можда најлепша. — Песник нам пева о љубави; вечна тема, за коју песник није дао нових прилога, али је местимично дао потврде за своје топло осећање и складан израз. — Мени се свиђају оне песме као *Одбеглица* или *Девојачка туга;* кроз њих веје дах нечег старинског, нечег специфично нашег „што мирише на босиљак“. —

Понегде песник поклекне под стегом форме, али ова је ипак доста углачана.

В. Л.

Mlle Divna Vékovitch, *Vie et Coutumes du Peuple serbe.* — У књизи од 22 странице осмине наша земљакиња г-ђица Вековић, која је за време рата превела на француски „Г. Вијенац“, даје страном свету извесна етнографска обавештења о нашем народу. Разумљиво је да у једној тако краткој студији нису могли бити обухваћени ни сви најкарактеристичнији ни највећма специфични народни обичаји, а камоли цео живот. Да нас странци ипак колико толико познају, г-ђица Вековић је извршила добар избор у маси разноликих обичаја и, на основу већ досад објављеног материјала у нашој етнографској литератури, лепо их је и живо описала. Ту су лепо изнесени обичаји и веровања о разним згодама домаћег живота (рођење, крштење, слава, погреб, тужбалице и др.), као што је пластично приказан живот и односи у задрузи. И из овога се види да су многи други важни и лепи народни обичаји изостављени, те да странац не може добити потпуну и јасну слику занимљивог живота нашег човека. Уз то г-ђица Вековић има склоност ка уопштавању, тако да су понекад обичаји једног краја приказани као опште народни. Кад би се овај рад употпунио и извело потребно разликовање општег од посебног, као што је местимице и сада урађено, добила би се једна несумњиво добра и корисна књига о нашем животу и обичајима.

И. З.

ЗАПИСИ

ЧАСОПИС ЗА НАУКУ И КЊИЖЕВНОСТ.

Књига V, свеска 3 — Септембар, 1929.

БИТКА НА ЦАРЕВУ ЛАЗУ 1712. ГОДИНЕ.

Поред свега тога, што је о бици на Цареву Лазу писано релативно доста, ипак ово питање није још ни мало расвијетљено. Глас о овој бици сачуван је добро у народној традицији, а и сви старији историчари Црне Горе биљеже ову битку као историјски факат. Стање овога питања — не узимајући у обзир Руварчеву сумњу у ову битку — овако је стајало све до године 1920., кад је г. Јов. Н. Томић објавио у XCVI књизи *Гласа* Српске Краљевске Академије чланак „*Турски поход на Црну Гору 1712. године*“. За овај чланак служио се г. Томић, у главном, млетачким архивом. Ту је он, поред осталих докумената, нашао један, у којем се каже, да је босански везир Ахмет продро 1712. на Цетиње и „срушио манастир, све зграде манастирске и на Цетињу уопште, и нарочито куће и имања владике Данила, као вођа Црногораца побуњених против Султана“.[1]) На наше изворе г. Томић није се ни мало освртао, сматрајући да не заслужују повјерење. И доиста, г. Томић и није имао на расположењу велики број тих извора — у свем три: 1) биљешку из Цетињскога Љетописа по Милаковићу: „ва лѣто 1712 иулия 29. посѣкоше Черногорци Турке у Царевь Лазъ“.[2]); 2) запис с једне књиге у Пиперској Ћелији: „Аще да се зна месеца июліа 17 дьнь како би велики бои и сражение ва Црнои Гори на месте зовомь Царев Лазь и у празникь на дьнь светие и чудотворние мученице Марие. Бистъ ту отъ турске стране босански паша Ахметъ, царевь серашћерь Дурмишь паша херцеговачки, Тахирь паша скандариски, Курта бегь дукадински, Ахметъ бегъ призренски и Селим паша изворнички и клишки бегъ и 60 хилядь воиске. И разбихь га десет хиляда Црьногорацъ. Тако имь Богъ даде“.[3]); 3) запис: „Да се зна, када удари воиска од цара Отмановића у Церну Гору, у вриеме митрополита Данила Петровића

[1]) Глас XCVI. стр. 183.

[2]) Милаковић: Исторія Црне Горе. Задар 1856. стр. 117.

[3]) Вл. Ђорђевић: Европа и Црна Гора. Књ. I. стр. 44.

1711. И погибе воиска турска у Царев Лаз"[1]). Осим ових извора г. Томић није имао у рукама један доцније објављени важни запис из Манастира Савине: „1712. месеца илиа (!) 17. би велики бој и сакажены (?) брани у Царевь Лазь и тражинць (?) и бише 7 хилядь воиске, и разби их хиляда Црногорацъ"[2]).

Сматрајући, дакле, да се једино млетачки документи имају узети у обзир као поуздани, г. Томић је у поменутој својој расправи дошао до закључка, да уопште никаквог боја није никад ни било на Цареву Лазу.

У свом великом дјелу „Стара Црна Гора"[3]) г. др. Јован Ердељановић дотакао се такође овога питања. Он не прихваћа мишљење г. Томића, већ каже: „По свему је врло вероватно, да је било неког великог турског пораза баш на Цареву Лазу. А које је године могао бити тај бој и да ли је тада потучена каква турска главна сила, *или само неко њено велико оделење,*[4]) о томе ће тек историја имати да каже своју реч"[5]). Своје увјерење, да је доиста битка била на Цареву Лазу, засновао је г. Ердељановић махом на традицији, којој, с правом, не одриче сваку вриједност.

О истом предмету написао је један чланак и г. Ристо J. Драгићевић.[6]) Г. Драгићевић такође тврди, да је доиста била битка на Цареву Лазу, али не доноси никаквих нових докумената. У свом чланку он се, у главном, задржава на тумачењу постања имена „Царев Лаз" и о рушењу Манастира Цетињског.

Ово је у кратко историјат питања о бици на Цареву Лазу.[7])

Од прве сумње пок. Илариона Руварца, да је ова битка уопште постојала, па све до наших дана — а то је више него 35 година — питање Царева Лаза није добило своје ријешење.

Зашто г. Томић — кад је већ одбацио сваку вјеру у народну традицију — није хтио повјеровати вијести у Цетињском Љетопису, није тешко разумјети. Нашавши у млетачком архиву документ о рушењу Цетиња од стране Ахмета везира, што се збило 8. августа, г. Томић, дабогме, није могао вјеровати, да се послије једне велике погибије на Цареву Лазу 29. јула, могла турска војска тако брзо опоравити, да је послије десет дана, 8. августа, била у стању продријети до Цетиња и срушити га.

[1]) Љ. Стојановић: Записи и натписи. Београд 1905. књ. III. с. 104. бр. 5350.

[2]) Љ. Стојановићу „Прилози" књ. VII. стр. 176. Београд 1927.

[3]) Српска Краљевска Академија: Насеља књ. 24. с. 751—754. Београд 1928.

[4]) Курзив је наш.

[5]) Насеља. Књ. 24. стр. 754.

[6]) Записи III. Цетиње 1928 стр. 135.

[7]) Ми овдје не спомињемо запис из збирке г. Љ. Стојановића „Записи и натписи" књ. III. стр. 92. бр. 5261; не спомињемо представку митрополита Саве руској царици Јелисавети из 1743 год.; исто тако не спомињемо ни његову представку истој царици из 1752. год., као ни представку митрополита Василија руској царици и графу Бестјужеву — Рјумину из год. 1753., јер се овдје нигдје не спомиње име „Царев Лаз", и ако се свуда у њима говори о бојевима Црногораца с Турцима у години 1712.

У Манастиру Цетињском чува се један Љетопис, који даје драгоцјене податке о бици на Цареву Лазу. Ове податке имао је у рукама Д. Милаковић и његова је кривица, што ово питање није још тада расвијетљено, те би тиме био приштеђен труд г. Томићу, да, ослањајући се само на податке млетачких архива, доказује, да битке на Цареву Лазу није уопште ни било.

Зашто Милаковић није у своју историју пренио из Љетописа сву вијест о овој бици, ја не знам, али није невјероватно, да је он то учинио под утицајем и народне традиције и своје околине.

Читава вијест о бици гласи у Љетопису овако: „Ва лѣто 1712 иуліа 29. посѣкоше Черногорци Турке у Царевь Лазь, но сила турска одолѣ и дођоше на Цетинѣ и раскопаше цркву и манастирь".

Осим ове грешке учинио је Милаковић још двије не мање грешке: 1) што није утврдио, *кад* је писан Љетопис, и 2) што није утврдио, *ко* га је писао. То обоје могао је он лако учинити.

1) Љетопис је завршен 1. јануара 1749., као што се види из потоње биљешке, гдје се каже, да је патријарх Атанасије тога дана дошао на Цетиње и да му је владика Сава дао једну митру. Одмах сјутра дан, 2. јануара, забиљежио је послије ове вијести патријарх, како је стигао на Цетиње, прегледао „хрисовољи бившаго господина Зетскаго Ивана Черноевича и по нем Светопочивших патријархов и Митрополитов" и потврђује их и проклиње оне, који би дирали у црквену и манастирску имовину.

2) Љетопис је писао митрополит Сава и тим већ заслужује пуну вјеру. Сава је био озбиљан човјек и нема трага, да је у свом животу ма кад бјежао од истине, а то се види и по овој вијести о Цареву Лазу. Једну побједу одржали су Црногорци над Турцима, али је навалила сила већа и Црногорци јој — то Сава лојално признаје — нијесу могли одољети. Турци су прешли преко Црне Горе и спалили Цетиње. И перед овога, овој вијести треба дати тим већу вјеру, што је митрополит Сава био савременик битке на Цареву Лазу, па није требао о њој да пише по традицији. Сава је рођен око 1690 године, дакле, у доба битке на Цареву Лазу било му је преко 20 година, а није чак ни невјероватно, да је и лично у бици учествовао. С тих разлога овој Савиној вијести о бици треба дати пуну вјеру.

Како се писању Василијеву не даје много вјере, потребно је овдје истаћи, да Василије у писању Цетињскога Љетописа није имао никаква учешћа, јер је он, кад је Љетопис писан, био у Пећи.

Ове двије констатације, а нарочито прву, било је потребно истаћи. Љетопис је, као што смо видјели, писан у годинама до краја 1748. Г. Томић знао је да се овај Љетопис завршава са 1748 годином, јер каже: „Цетињски Летопис датира до 1749. год., што значи, да је писан после те године".[1]) Зашто је ово друго тврђење г. Томић исказао и зашто није примио год. 1749. као вријеме кад је Љетопис довршен, види се из његове расправе одмах мало даље: „Данас нема

[1]) Глас. XCVI. стр. 157.

ниједног познатог документа ни из године 1712., нити из времена пре појаве Василијеве Историје о Црној Гори, у коме би било речи о црногорској победи над Турцима, било на Цареву Лазу, било другде у години 1712."[1]).

И то је, дакле, био један од разлога, зашто г. Томић није вјеровао у битку на Цареву Лазу, али сад то његово тврђење отпада, јер је Љетопис довршен 1748., а Василијева Историја штампана је у Москви тек 1754. године.

Г. Томић, даље, доказује самим Василијем, да није било битке на Цареву Лазу. Њему је за дивно чудо, што Василије, „онако велики хвалисавац", у својој Историји не говори ништа о Цареву Лазу. То, у осталом, кад се зна, што се догодило одмах послије битке, није ни чудо. Василије је поуздано знао — што није знао г. Томић — да та побједа није имала особите пошљедице, јер су Турци одмах, на десет дана послије битке на Цареву Лазу, дошли на Цетиње и спалили га. Кад је Василије то знао, а нема сумње да је знао, онда, разумије се, није имао разлога да се том побједом хвали, па је преко ње шутке прешао.

Овдје је потребно истаћи и то, зашто г. Томић о овом догађају не поклања ни најмање вјере народној традицији. Да је г. Томић дошао у Црну Гору — а и данас да дође — па да зађе по кућама у Катунској и Ријечкој Нахији дознао би масу имена оних јунака, који су 1712. погинули на Цареву Лазу, или ту били рањени. Ово предање живо је и данас, исто као што је било живо 1748., кад је Сава вијест о овој бици записао у свој Љетопис. У вези с тим г. Томићу се не би чинило нимало контрадикторним, што Василије у својој Историји не спомиње ни ријечи о боју на Цареву Лазу, док га опет народ у своме предању уздиже до неба.

Обје те појаве није тешко протумачити. Василије је био политичар и знао је добро, да би било смијешно, да велича битку на Цареву Лазу и да одмах послије тога на десет дана утврди, да су Турци дошли у резиденцију Црне Горе, на Цетиње, и спалили га. Василије је избјегао то и једноставно није споменуо ни ријечи о Цареву Лазу. С народном традицијом стоји друкчије. Народ је учествовао у бици на Цареву Лазу, ту је он задобио једну сјајну побједу и природно је, што ју је задржао у успомени и хвалио се њоме. Што је на неколико дана послије битке дошао Ахмет везир на Цетиње и спалио га, то у народу није ни мало умањило побједу на Цареву Лазу. Ахмет је дошао и пошао с Цетиња и резултати његовога „сјајнога похода" били су спаљивање једне цркве и једне куће, дакле, тако незнатни, да их народ није нашао за потребно ни да памти. Уз то ваља нарочито имати у виду, да Црногорци (као војска) нијесу том приликом претрпјели никаква пораза у борби с Турцима, већ су, напротив, за цијело вријеме овога похода наносили велике штете турској војсци.

[1]) Ibid. стр. 158.

На основу свега овога, што је досад речено, мислим, да није потребно више доказивати, да је доиста била битка између Црногораца и турске војске 29. јула 1712. на Цареву Лазу. Али је потребно протумачити, како је убрзо послије тога „царева лаза" било могуће, да турска војска дође на Цетиње и да га спали. Покушаћу да то објасним, служећи се у главном документима и фактима из саме расправе г. Томића.

Послије руско-турскога мира 12. јула 1711. дошло је до примирја и између Црне Горе и Турске. Но, на црногорским границама слабо се одржавао мир. Црногорци с усташима из Херцеговине, који су били прешли у Црну Гору, ускакали су и нападали на турску територију све до у прољеће 1712. Ради оваквих поступака одлучи Порта да казни Црну Гору и Црногорце. Она нареди босанском везиру Ахмету, да предузме војничке операције против Црне Горе. Војска за овај поход требала је бити покупљена из Босне и Херцеговине, из Албаније и сусједних крајева Старе Србије и Маћедоније. У почетку је намјеравао Ахмет, да нападне Црну Гору са свих страна и његова војска била је спремна већ у првој половини јуна. Операциона база била му је Гацко, а јачина војске била је 13.500 људи[1]). С непознатих разлога напустио је Ахмет овај план и 13. јуна кренуо је с војском пут Никшића, да здружен с јужном војском нападне на Црну Гору од Албаније, гдје је терен био погоднији и гдје се надао лакшем успјеху, а поготово кад с једне стране прегази Брда, а с друге свлада Црмничане и Ријечане. Концентрациона тачка похода с ове стране била је Подгорица. Природно је, да је уњшед близине стигао у Подгорицу први скадарски паша Тахир Махмутбеговић, који је водио са собом око 7000 Арнаута[2]). Тахир-паша улогорио се код Подгорице и очекивао главну војску Ахметову. Међутим Ахмет је затрајао и тек 25. јула стигао је у Спуж и ту се улогорио. Кад је Тахир видио, да се Ахмет не креће из Спужа, а жељан јефтине славе, кренуо је сам на Црну Гору. То је могао тим лакше учинити, јер је био осигуран с леђа, која је штитила велика војска Ахметова. То је могло бити 28. јула. Сјутра дан, 29. јула, стигао је Тахир с војском у кланце међу водом Влахињом и планинама Враном и Пржником, гдје су га дочекали Црногорци и потукли до ноге. Погибија је морала бити страшна, и вјероватно мјесто ове погибије названо је истога дана или кратко вријеме послије тога Царевим Лазом.

Ахмет је за овај арнаутски пораз дознао истога дана, али није кретао с војском, да освети Тахир-пашу. Тек, пошто се распитао, да је и од црногорске војске, која је у свем тада могла бројати око 4000 људи, добар дио избачен из строја, он је 4. или 5. августа кренуо из Спужа преко Љешанске Нахије за Цетиње, камо је стигао с не много отпора 8. августа.

[1]) Гласник XCVI стр. 173.

[2]) Овај број тачно је забељежен у поменутом већ запису у манастиру Савини: „и бише 7 хилядь войске".

Да закључимо. Из свега досад изложеног може се утврдити слиједеће:

1) да је битка на Цареву Лазу била 29. јула 1712;

2) да у тој бици није учествовала сва турска војска, већ само један њен дио;

3) да је име Царев Лаз, вјероватно, настало непосредно иза битке;

4) да Ахмет везир није могао на Цетињу срушити ништа друго осим цркве и манастира, јер у то доба није ни било других зграда на Цетињу;

5) коначно, да Ћуприлић везир — а о томе се често и збори и пише — није 1714., кад је дошао на Цетиње, могао срушити цркву и манастир, јер је то већ извршио Ахмет 1712., а цркву и манастир обновио је Данило тек године 1724.

Душан Д. Вуксан.

БОГИЊА ВЛАДИМИРА НАЗОРА. (2)

Како је у Живи приказана божанска Богиња, која остаје божанска и онда кад је зароби Чрт, зао бог, и учини својом женом, и ако постаје неплодна, — тако је у *Стоимени* приказана Богиња већ помијешана са земаљским својствима. У Стоимени је приказан пут Богиње с неба на Земљу, у спиљу, и њен поновни успон на рукама јунака Јарила у идеалне висине. То је пут Богиње у развоју човјечанства и њене метаморфозе из љепоте у ругобу, из добра у зло. Она је — тако прича пјесник — била једном вила, која је сједила на врхунцу горе и све људе кријепила, свима је улијевала храбрости, снаге, наде, кад би је само погледали. Свако је у њој видио нешто друго, оно што је њему баш највише требало. А онда су се мудраци побунили против ње и наговорили краља да допусти свјетини да је довуче с брда у долину. И што је она силазила ниже, то је бивала ружнија и гора, доносила је све више несреће и јада. Цио крај напунио се јецаја, и над њим се надвише мрак и облаци.

Јарилу, јунаку те приче, још је у дјетињству слијепи гуслар говорио о њеној славној прошлости и спомињао, да је баш он позван, да је понесе натраг горе на брдо, да јој тако помогне до старог сјаја и љепоте. И у сну је Јарило виђао себе, како носи на врх горе вилу Стоимену. Он је то и учинио с највећим жртвама и највећим напором, искрварио је ноге до кољена, но извео је своје дјело. Ови су га од тога одговарали, мајка се његова бацила преда њ, но он је мајку прегазио и пошао за својим задатком.

Та је прича пуна великих проблема и загонетака, што се надовезују уз Стоимену, Богињу коју сваки човјек прије или касније мора понијети на врхунац горе. Једна загонетка на коју нас пјесник упозорава, јест то, да и зли полубрат јунака Јарила има свој идеал, и он гледа у Стоимену. Он је назива: „Власт, Сила, а можда и Храброст". Друга је такова загонетка то: да су људи ради ње запали у земаљско ропство, да им душу мељу два камена млинска, да ће они то камење понијети на горски врх и извојевати своју слободу. Трећа је особитост Стоимене то: док је она на врхунцу, испод њених ногу кључа врело живота. (Наш народ назива живом водом ону која извире из камена). О врелу живота пјева гуслар у Стоимени и тепа данашњој свијести тешко разумљиве слике. То чудотворно врело особито је још и с других разлога. У прошлости је оно било као чудотворно млијеко, у које су виле сажимале сокове тајанствених трава, а у будућности ће Стоимени помоћи до врхунца то што је у врело пала кап њене крви:

„Изнова ће Она доћи на врх горски, кам да такне
Петом ноге своје.
Па ће тешки печат скинут, отворит ће сухо врело;
И бризнут ће сви кључеви, и све жиле клокотат ће:
Дођ'те, болни и немоћни! Сркнут ћете здравље злато
С длана руке моје!"

У тепању гуслареве пјесме, данашњој свијести једва разумљиве, чује се кључање врела, јер пјесма и јест сама врело живо, тек то нико не зна; као што и прави лик Стоимене, док је она у долини, нико не види осим гуслара и Јарила. Све су то слике односа људи према божанском, према Богињи. И без даљњег тумачења појединости, које би нас овдје предалеко водило, већ самим осјећајем за поезију може се онај, ко такав осјећај још има, увјерити да те слике ваља дуго испитивати прије него човјек схвати у чему је њихова тајанствена снага. Па чак и оно, како Јарило прелази преко своје мајке, кад га она смета на његовом путу, има своје оправдање, јер доиста тако и човјек, који тежи према идеалним висинама, ако га земаљско-материнско пријечи, треба да пређе преко такове запреке.

Хисторија о том како су сишли идеали и како ће се опет уздићи, те о том како се је замрачило небо и како ће се опет разведрити, како је душа људска обољела и како ће оздравити — све то је Стоимена. И та хисторија се не прича нити на обични пјеснички начин, него је сва загонетна и зачахурена, као сам живот. На њој се може окушати колико је обамрло мишљење нас данашњих људи, јер она је врело живота и здравља, ма да се многоме ко је први пут чита, чини нејасном. Тек онда, кад је човјек толико пута прочита да му постане разумљивом, кад она *својим* начином мишљења излијечи *наш* начин мишљења, тек онда ми почињемо схватати да за данашњег човјека читати Назорову поезију значи носити Стоимену према горском врху на један нарочити начин.

Богиња живи међу боговима. Стоимена је најприје божанска и узвишена, а онда опет земаљска и наружена. У том часу, кад је Богиња сашла међу људе, кад у наказном лику живи по спиљама, нико од људи ништа више не зна о њеном божанском поријеклу. Само пјесници, сањари и чудноватни јунаци, који се боре по мишљењу готово свију за непроходне крајеве људске душе, знаду о њој. У њих је онакво чудновато знање о Богињи, какво описује Назор у пјесми Б е с м р т н а, они знаду посвема сигурно о свијету божанских бића,

тек они га само назиру иза облака, који су за све друге тешки и непрозирни као оловна врата. Остаци Богиње, који живе у свакој души у облику вјере, наде и љубави, проткани су код таквих људи необичним доживљајима и то двоје спојено даје им снагу да устрају на својем путу. Но и сви други људи могли би стећи то исто знање, назрети Богињу, кад би у њих било довољно интереса за Богињу, кад не би пред њом затварали очи.

Херој Јарило, описан у Стоимени, носи вилу на врх. Он је описан и у епу Утва златокрила. Но то, што се догађа у Утви, откривање Нава, рајског завичаја Утвиног, то се у Стоименој само као узгред спомиње прије самог јуначког дјела. Ако та два дјела погледамо с обзиром на вријеме збивања, онда је радња Стоимене нешто, што је раније започело, а касније завршило, а радња Утве нешто, што је касније започело, а брже свршило. У оно вријеме, кад је Богиња била међу људима и кад је борба добра и зла била најжилавија и највише скучена у материју, иде Јарило на дјело, не толико да спасава Богињу, колико да утврди има ли неки такав крај или нема. И ма да га сви одговарају, он ипак полази и ствара први увјет приближења Богињи: открива дотле невидљиви свијет, пробија оне страшне магле, читаву гору магле, која поприма облике најчудноватијих страшила и долази до духовног свијета. — (Нав је по народном вјеровању небо). — Могло би се рећи да Јарило у Утви не налази Богињу него храм. Он њу зна и не сумња у њу, но он у том епу, — иако је у духу увијек крај ње, увијек мисли на њу као и она на њега, — ипак не тежи за њом, него за њеном домовином. И управо је занимљиво како у том епу два прва јунака, Утва и Јарило, не долазе тако рећи ни на час један другоме у близину. Цио однос Јарилов према Утви, према Наву и према другим људима изражен је овим ријечима:

„Рекла ми је дјева: — Нав! То прича није.
Иди. Маглен-гору прегази, и све ће
Бујно навско цв'јеће, радости и среће
Просут се преко ње диљем њива тијех.
Кобна ће планина слегнути се, нетом
На врх њен се попнеш па је куцнеш петом".

То ми Утва рече. Бог је Перун амо
Донио ју с братом у Инђију клету,
Нек слушамо р'јеч јој ватрену и свету:
Што нам је учинит, нека од ње знамо.
Ја вам сав већ горим њеном вјером пламном.
Коња седлај и мач паши! Са мном! Са мном!

Тако Јаро кликну, ал гомила шути.
Вели старац: „Момче, сан те варао више.
К Магленој су гори бес повратка пути:
Отићеш ли, нећеш вратит нам се више.
А Нав није л' бајка, онда крај је среће,
Што га очи наше никад видјет неће."

Мудрост Утвина, носталгија Јарилова и филистарство старчево обиљежују најбоље наше дане. Није лако издржати кукавичлук у спо-

знавању нових идеја данашњих људи. То може само онај, ко се у својем тражењу не да каквом било површном мислиоцу одвратити од оног идеала, што га је Назор поставио у пјесми Носталгија.

„Јуче сам мрежу свог жиља
У земљи разгранао, — данас је
То кор'јење мртво... ох, за нас је
Врт славнијег биља!

За нас је зв'језда далека.
Гдје окружен блиставим сунцима,
Благ и чист, на гордим врхунцима
Дух отац нас чека!"

О свему томе и још многом другом, што тишти баш наше дане, говори се сликовитим начином у Утви. То је пјесма откривања једнога новог свијета, који је Јарило размјерно лако открио за себе, али тешко и само уз крваве жртве Утва приказала очима других, који нису били на Јариловом походу. (О том се говори у епу). Али овдје није наша задаћа да улазимо у појединости тога опсежнога дјела, него да даље слиједимо Богињу у њеним претворбама.

Још више слеђен, скрутнут лик Богиње дао је пјесник у Госпи од Снијега. Смрт Богиње, њена најскрућенија тачка, дана је у тој драми, јединој драми, коју је написао В. Назор. Као бијели цвијет засјала је нова слика Богиње, физичко-божанско изражено је у њој. У часу, кад су најбољи људи постали злочинци, кад је све у свијету или зло или слабо и труло, рађа се она из снијега, изравно из елемента воде. Њу су њени родитељи начинили из снијега у својој чежњи и немоћи за рађањем. Она је дијете остарјелог свијета, у којем нема више много живих идеја. И мала Богиња из снијега оживјела је и заволила је младића, на кога пази полиција, који је убојица, но у којем се крије нешто Божанско, у што вјерује Сњежана. Он њу грди и руга јој се, а она њега само воли и само се жртвује за њ. И њена велика љубав, њен свети унутарњи мир, њена устрпљивост побјеђује. Њен вјереник, кога није могла покренути за живота, прилази к њој у часу приближавања смрти. Бијела смрт их сједињује, у њој се открива храм, на којем су сад вјечно отворена врата:

„Храм бијел стоји на врхунцу плаветну,
А врата свеђ му отворена: мрамор је
На круништу, а кровови су сребрни,
И слатко брује оргуље невидљиве
И зову, зову к бијелом олтару
На којем сједи Богиња
И в'јенац вије око чела онима,
Што највише су трпјели."

То би звучало несумњиво као цинизам, да се иза тога не крије вјера у ускрснуће, у то да је смрт побијеђена, да је и она само *пут*. Пут човјеков у оном часу, кад је трн, који боде у груди понајдуљи, дугачак као копље, које погађа у срце.

Иза свих тих ликова Богиње може се у једноставном графичком приказу прегледати силазак божанскога на Земљу и поновно пењање

према небу. И онда наравно оно најбожанственије од божанскога чини најприје заокрет, велики лук, који се узвија према исходишту. Оно, што је сашло најниже, заокреће најкасније, али најшиљатије. И при том је важно и занимљиво приказано значење силаска и пролажења кроз земаљско у опреци између Сњежане, све бијеле и чисте, и Живане, богиње која ступа на неко вријеме у однос с Чртом, богом зла. Сњежана, па Земљу пало божанско, најдаље је од зла. Живана, богиња живота, ступа на неко вријеме у однос са злим Богом. Богиња се дакле у оба случаја односи према злу обратно од људи. Но то је разумљиво, ако држимо на уму оно, што је речено већ у почетку ове студије: да је Богиња стожер, према кому се увијек крећу људи. Једанпут према Земљи, други пут према небу. Само из такових опрека, које су слика збиље живота, може се одговорити на пр. на питање: „Зашто је Бог допустио зло?“ — Тај обрат можемо пратити и онда ако погледамо како стоји Сњежана и како стоји Чрт према снијегу и леду. Снијег и лед, ако их доживимо осјећајно, ако их видимо као слике, које су оживјеле, значе нам два начина умирања, двије крајње форме умирања божанског у умјетности: лијепу и ружну смрт! У леду има крај тога снаге, у снијегу љубави и доброте, но прије свега љепоте. — Кад се дакле Назорово пјесничко дјело гледа као цјелина и у свјетлу идеала, који пјесника надахњује, онда се између осталога види оваква поларност у њему, како ју приказује доња шема, поларност, која је слика односа човјечанства према небу и Земљи:

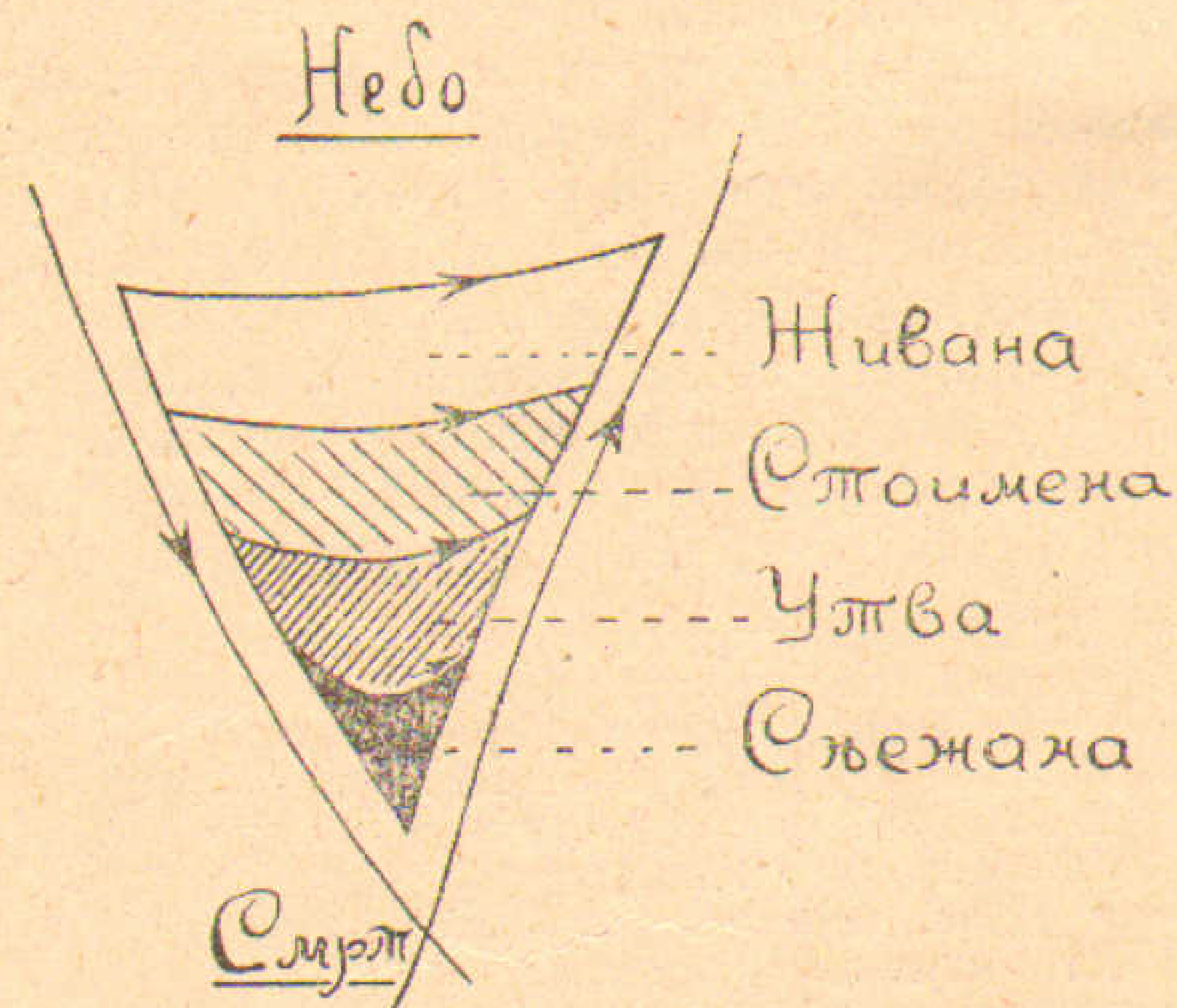

Но та шема не исцрпљује проблем. Она вриједи само с једне стране, кад гледамо силазак Богиње на Земљу. На та четири пјесничка дјела може се гледати још и на друге начине. Поларност, која постоји између Живане и Сњежане, постоји на свој начин и између Стоимене и Утве. Могао би се поредак Стоимене и Утве измијенити, јер Утва увијек остаје на идеалној висини, а Стоимена се спушта

ниже, у спиљу. Утва је дакле кад се гледа с те стране много ближе божанскому, него Стоимена, која се преображава у злу вилу. Но та чињеница ни мало не побија ону горе изнесену слику, јер се ту ради о дјелима у којима је потпуно изражена органска законитост живота. И код биља бива тако, да се лист може једном претворити у нешто, што у земљи живи као луковица, па на кратком држалу поникнути из те луковице диван цвијет (н. пр. Стоимена), а други пут ће у грму пуном лишћа и бодљика никнути мирисава ружа (н. пр. Утва).

Сваки човјек има своју судбину, која овиси о његовом односу према добру и злу и о његовом односу према другим људима у пређашњим животима. Има и других људи, који су своју личну судбину донекле жртвовали, потиснули у позадину и они обично утичу јако на развој људске културе, на судбину већих скупина људи човјечанства. Уз разне друге борце духа ваља споменути пјеснике. Они су дошли на Земљу не толико да преправе нешто, што су у неком прошлом животу починили, него да изврше неку мисију, да покажу другим људима пут према савршенству. И не смета ако се каткада догоди да неки пјесник не извршује ту своју мисију, да је однемарује и да на зло употребљава божанске дарове, којима је био, као невидљивим цвијећем, засут већ у самом силажењу на Земљу. Већина пјесника, ако прегледамо њихов живот и настојања, остали су вјерни својим уцијељеним идеалима. Душа им је родила новим цвијећем, које су просипали међу нас, новим плодовима из којих ничу, каткада истом много касније, нове мисли, нова дјела.

Ако се пјесничка судбина код икога може јасно замијетити, може се код В. Назора. Она је везана уз Богињу и она је по том свом односу према Богињи слика судбине човјечанства.

Та чињеница сваки дан јасније искаче пред оним ко доиста позна је Назорово пјесничко дјело и ко може да доживи пјесничку слику — не као сухи лист, него као једро зрно. — И та чињеница напуња нас страхопоштовањем пред том чудноватом појавом. Јер прави пјесник не лаже. Судбина изражена у његовим дјелима, задатак изражен у њима, никад није нешто, што се пјесник сјетио, његова вољица, него је то задатак намијењен од Бога. А кад је некому дат такав задатак да проживи пред људима хисторију односа човјека према божанским тајнама и божанском свијету и да то излије пред људе у толиким и таковим дјелима, онда вам се чини да сте стали пред неким старозавјетним пророком, чија душа је тим величанственија, што са̂м право не подноси мисао о величини задаће властитог дјела:

„Ја сам негда до лепоте нове
Отварао стазе и путање
И у цветној краљевини Сање
Освајао куле и градове.

Познаво сам све обалне хриде
И градио поносне бродове,
Што су знали да пучином плове
До жалова сретне Атлантиде.

Лепо беше наносит се круне
Владареве, венца победника.
Ал моје су очи сада пуне

Многих светих визија и слика;
Па не могу да ми виде зене
Сав чар благи моје прве сене“.

(Лирске Пјесме)

Ко позна Низу од кораља, ко позна Cantica vespertina, тај може да замисли тај благи чар, којим се стишавају борбе пјесникове. Он то сам успоређује с успављивањем у колијевци, — из сваког његовог сјећаја искаче пјесничка слика:

„Мир!
Сад час је онај, кад је душа човјечја
Ко р'јека, што се бистром враћа извору,
Из којега се у цик зоре спустила
С планине родне, па ју раван мочварна
Окаљала, ал она се још спомиње
Свог раја горског“.

Са страпњом и страхопоштовањем ваља прићи таковој пјесничкој души и њеном судбинском односу према Богињи. У молитвеном расположењу, с побожношћу, као пред вратима храма, ваља очекивати слике, које ће засјати, кад Богиња наше трпљење нађе доста дубоким да спусти једну по једну копрене, које скривају њена светишта. Ваља заборавити, да смо се једном хтјели поставити за суце и критичаре пјесницима, јер истина је то, да они стоје на узвисинама, на бреговима, а ми на њих гледамо из долине. — Ако нађемо таково поштовање и љубав према пјесницима, онда ћемо видјети да није све у томе да сецирамо и мјеримо тијело њихових пјесама, него да је тајна пјесника у душама њихових пјесама! Онда ће можда и однос Назоров према Богињи показати пред нама своје најтање нити, дотле посве невидљиве.

Сва чежња, сва љубав, сва вјера у Богињу, као да се још једном излила у касним пјесмама Назоровим, спјеваним пред педесету годишњицу пјесникову. Пустивши с вида велике опће слике, у којима је пјесник опјевао Богињу, он се враћа ономе што осјећа као своју личну судбину, везаност уз Богињу и очекивање сусрета с њом. Читајте коју било од тих пјесама, намијењену кому било и помислите при том на Богињу, па ће вам бити као да сте се пробудили из сна: „Па и то је њој писано, а ја сам мислио....!“ Н. пр. пјесма Порука у свом другом дијелу овако дозива („Лирске пјесме“):

„Дођи! — Нећу бит да моје бити
У свемир се расплине из мене
Као сјена једне сиве сјене,
Ил ко танке паукове нити
Да се кида тонећ у небити.
Хоћу да ју топле и румене
Усне једне љубавнице жене
Буду знале у час онај пити,

Када ће се око мене вити
Руке оне бл'једе и студене
Што све жеље и све успомене
Из нас чупа. И хоћу да и ти

Будеш могла тада осјетити
У дубини душе заљубљене,
Да ће све што нестаје из мене
У твом бићу закопано бити;

И у теби да ће даље жити“.

Ко је та љубавница, која се јавља у часу смрти? која оживљује од нечијег умирања? Слике се расклапају, неколико смрти се јавља пред нама, све сјајне, све бијеле, све пуне ускрснућа: смрт пјесничког сна међу људима, смрт пјесника у човјеку који све више прилази прози и реализму, права смрт људска. (Горе цитирана пјесма спада у циклус пјесама писаних у болести). С друге стране се и ту изражава опрека у том што се уз ону, која се дозива, спомиње и смрт у лику, одјећи, слици, својих негативних својстава. А кроз све то провирује опет рођење нечега новог, састанак с Богињом, на Земљи, на небу, у пјесми. —

У три периода пјесничког дјеловања, које пјесник у току живота назива прољетњим, љетњим и јесењим, спрема се он за ту бијелу смрт, која треба да га доведе пред лице Богиње. И ако прослиједимо, што он доживљава у пјесмама тих трију периода, онда би могли рећи: што је ближе био Богињи, то је његова вјера мање нападно дјеловала (прољетњи период), а што се је више примицала зима живота, то је чудноватија и херојскија та вјера. У часу смрти, кад је доиста најмање наде на радости земаљске љубави, он очекује испуњење свога сна, реализацију своје небеске љубави. Чежња његова за Богињом и знање о њој из назирања остају увијек једнако силни. У пјесника је љубав према божанском таква, каква би била у најидеалнијег вјереника према вјереници, да их неко растави и да их све више раставља, а њихова љубав расте и они само помишљају: „Ако не на овом, а оно на другом свијету“. И како су вјереници они, који су један другоме дали вјеру, (каква поезија у језику!), тако су вјереници пјесник и Богиња. Они су задали вјеру један другоме некад у духовном свијету, прије него је пјесник силазио на Земљу, и остали су један другоме вјерни: он својим радом и животом, она инспирацијама, које су се улијевале у његова дјела.

Горе цитирана друга молитва пред храмом, гдје пјесник обећава да ће остати и мртав на стубама храма, само је понављање тога завјета. Деценij касније и опет се понавља тај завјет, у тежим приликама, с истом вјером, али ради отешчаних прилика снажнијом:

„О ти, што већ давно
у сумрачје тавно
Прекорачи праг моје ноћи,
Ја не слутим сада,
Ни како, ни када,
Ал знам, да ћеш опет ми доћи.

Све светиње моје
Ту на прагу стоје;
Рај сања на доксату чека;
На кули кр'јес сину,
Да распрша тмину
Са стража, куд идеш здалека.

...Гром тмицом се ори,
И кула се сори,
И тријем се низбрдо руши,
Док овити маглом
Пред вјетрином наглом
Зли дивови јуре по тмуши.

А осјећам: газиш
По шикари, тражиш
По тами ме... Ох, сад се не дам!
Гле: срце, што пламти,
Ја чупам... и сам ти
Њим св'јетлим... и мријућ те гледам".

(Чекање)

То чини пјесник за Богињу, а што чини она за њ то је некако у исто вријеме речено у пјесми Госпа Свију Сања:

„Госпи Свију Сања храм сам диго и ја
На врхунцу својих жеља и чезнућа;
Моја вјера жива, моја молба врућа
Клече пред олтаром, што воња и сија.

Оргуље свеђ брује. Још док умирућа
Нада у њим цвили, снажан ко стихија,
Вјесник нове среће, што у мени клија,
Кроз све ц'јеви грми псалам ускрснућа.

На олтару боштво вељих модрих очи
Гледа, гдје се с крова од сафира точи
Крв сунчана. Златно цв'јећа на њ се труни.

Екстаза!... А нетон нота умирања
Оргуљама јекне, Госпа Свију Сања
Једним новим в'јенцем моју вјеру круни".

Та је пјесма у први час нејасна, јер — као већина Назо̀рових дјела — сама за себе не може живјети, него само у органској вези с другим пјесмама и причама. Да сама о себи стоји, она би повенула као лист откинут са стабла. И они, који су читали Назора, често су га називали нејасним, јер нису знали о чему то пјесник говори, не познавајући његову душу излиту у другим дјелима. То наравно није ни лако познавати, не може се тако опсежно и разнолико дјело цијело у једном часу оживјети пред душевним оком. Памћење тих дјела отежава сама њихова нејасност код првог читања, а и наша метода логичног мишљења, која нам не да схватити опреке живота, опреке у јединству. Али чим нам то успије код неке веће партије пјесникових дјела, каткада и само код двију пјесама — и наравно ако разумијемо говор слика — онда се откривају копрене, које застиру

лице Богиње. Цвијеће, што ниче из сунчане крви, пјесме су (то је речено у пјесми Генеза), а Богиња у лику Госпе Свију Сања јесте појава њена у храму властитог дјела, живог попут природе. У Госпи се не види само зрцало пјесникове душе, него и лик природе — опет вије опреке у извјесном смислу — али и то је оправдано, јер је пјесниково дјело везано посвуда с природом у једно (Живана, Сњежана). Час, који горња пјесма описује, јесте час надахнућа пјесниковог. (Посебни је проблем зашто је то управо о подне). Рађање пјесме, цвијећа из крви, јест онај екстатични час, кад оргуље, унутарња музика душе, стварају прилике, у којима се приказује крв и почиње се претварати у цвијеће. Крв се мијеша, не знаш да ли је то пјесникова или божанска, но кад екстаза бива смртно јака, тад се рађају контуре пјесме, (како нам је поклања пјесник), у облику вијенца сплетеног прстима Богиње. И цијела та тајанствена пјесма своди се на крају на припросту мисао, да пјесник Богињу познаје из садржине своје инспирације. И како биљка расте из онога, што је била прије и преображује се у ново, тако и пјесник Назор понире у оно, што је учинио, и из тога ствара ново. Он преображава оно, што је почео стварати. Он улази у храм, који је сам створио, кад тражи лице Богиње, кад умире и ускрсава у исти час. Или, он се надахњује природом и ствара дјела, која живе као природа и могу даље бити врело инспирације као природа.

Д-р *Ст. Жупић.*

(Крај у идућем броју.)

ДОЛАЦ

I

Кућице стиснуте и погнуте, ко јато кад се уплашено скутри и ћули за непријатељем, надвирују се једна над другу, па стога њини становници проживљују два живота: свој и својих сусједа. Са дна дола видјело се тако мало неба. Само један облак над њима и већ им је тмурно. Може бити и кише. У обронак је усјечена црквица, којој се стичу сви путељци.

— Дин — дон — дин — дон —. Тај зарђали звук, као да је тукно по чађавим вратима, па их отворио опрезно и без шкрипања. — Дин — дон — дон — дин —. Излазе сувоњаве, блиједе старице, са шиљатим брадицама, савијеним према кукастом носу. Скоро се дотичу, док се усне и не виде. У наборима широких димија звече крунице. Одлазе на поклоњење Госпи Листопадској. — Дин — дин — .

— Кумо Каате, хееј, куумоо — закрешти баба Гордана, надносећи се над окно сусједне кровињаре — хоћеш ли већ једном, бона не била?

— Ма остави ме, кад ти кажем — одазове се иза подеране завјесе благ и звонак женски глас.

— Их, ала си ти! Брига те што ће ти казати. И онако већ штошта говоре, па зар да због тога не одеш да се поклониш Госпи?

— Кумо, не марим ја за то. Него, ето, видиш како је. Не могу — Гордана прогунђа нешто, као нијему псовку. Осјећала се увријеђеном, што је не слуша тако млада жена.

— Е, гром ме убио и не запалила ја свијеће пред светим Антом, ако ти још који пут заглибим у ту јазбину. — Старица је, чекајући, пиљила љутито у одбљесак окна, као да још не вјерује да Ката неће с њоме у цркву. Мрмљала је од бијеса и лупнула презирно по прозору. — Пфуј. срам те било. И право је, што онако говоре. Право каже Лукиница — слушала је Ката иза завјесе бабу Гордану, проматрајући је пажљиво и некако застиђено. Кад се старица удаљила, она одахну и отвори прозор да се освјежи. Осјећао се мирис венења, а дуги сагови увелог лишћа низ обронке изгледали су као тамно руменило пресахлих корита. Млада жена погледа низа се и што је више силазила погледом била је све руменија од неког стида тако притајеног, да би се сакрила и од саме себе. Примијетила је, срамежљиво, трудноћу, која се већ видно оцртавала под наборима ха-

љине, увијек пажљиво намјештене. Колико се њезин садањи положај разликује од пређашњег. Није могла да се ослободи тешке потиштености, која се из дана у дан повећавала. Каткад јој се учинило (то у души није смјела да призна) да је оно, што носи у утроби, негдје украла. Да то није њезино. Да за то нико не смије да сазна. Плашила се корака, а они, као да су због тога и пролазили чешће под њезиним прозором.

Зажели да запали свјетиљку, јер се у соби већ сасвим осутонило, кад циликнуше врата од кухиње. Провуче се плашљиво буцмаст малишан, држећи на оку стиснуту ручицу, као да таре сузе.

— Мама, ја цам досо — Мали је стао на вратима и погнуо главицу, као кривац. — Сека не це пава — дода он озбиљно и приђе плашљиво мајци.

— Јоле, синко мој златни, мама је на те забојавила, забојавила мама свога Јоју — тепала му она, љуљајући га у наручју и пође у кухињу да успава своје најмлађе, кћерчицу од годину дана, коју је мали Јоле зибо сваке вечери, да мами олакша посао.

Звоно је већ одзвонило поздрав Госпи, кад је млада жена остала осамљена, слушајући топло дисање уснуле дјечице. Спазивши о вратима сукњицу и закрпљене панталоне, није се могла уздржати од суза. Сјетила се мале Елзе и синчића Ивице, који се сада налазе код њеног брата Пере. Узео их је, као своје, само да њој буде лакше. Било је то прије годину дана. Још јој лебди пред очима Перин поглед, пун прекора, којим се од ње опростио. Ката је све разумила. Чврсто је одлучила да учини онако, како ће се брату допасти. — Видиш, Кате — говорио је тако (има томе година) — твој Јозо може да се и не врати. Знај да се он сада налази на Карпатима, гдје бјесни најљућа борба. Колико би ти било лакше да имаш мање нејачади, која несрећом могу да остану без оца. Ката се сјећа тих ријечи, као бриткоg убода. Плакала је, слушајући га, како је братски опомиње, да схвати свој биједни положај и да, ако се Јозо и врати, не повећава своју породицу. — Зар би теби било драго-говорио је онда Перо све умиљатије — зар би волила да их гледаш око себе у оскудици? — Млада се жена тада наљутила, предбацивши брату да тиме потцјењује њезиног Јозу, који је тако добар и вриједан. Перо је одговорио да је то истина, али је ипак успјео да је увјери, да Јозо не гледа опрезно у будућност, наводећи ону његову свагдању изреку: „Бог се брине и за птице и за мраве, па како неће и за моју дјецу, ма колико их било“. Перо је одмах затим изнио њезин тадањи живот и тешку неизвјесност, подмукло скривену у страхотама рата. И Ката се покорила.

Али то је било крајем марта, кад јој се десило нешто, о чему је до тада само сањала. Била је ноћ, а вјетар шкрипао око кућерка. Куцање два-три-пут по прозору и на вратима. Сјећа се, кад је упитала у страху, ко је, и чула одговор, од изненађења и среће није могла да нађе кључ, а он је лупао и звао: Кате, Каате — отвори — ја сам — твој Јозо. У његовом загрљају на све је заборавила.

Јозо се задржао само један дан, јер је батаљон, са којим је дошао, био у пролазу, идући на талијански фронт. Растала се с њиме ноћу и нико га није видио ни кад је дошао ни кад је отишао. Од тада није чула о њему никаквих вијести и у болу осјети, једнога благог сутона, да је затруднила. Мало послије Јозина одласка послао јој Перо врећу крумпира и граха. Ката му није ни једном ријечи јавила да је била са мужем. И тако су одмицали дани, а она била све потиштенијом. Све су је више мучиле оне братовљеве опомене и она се осјети кривом. Зашто да му не каже? Он се сада за њу брине, мјесто мужа. Стопут се одлучивала да му пише, али није могла. И та је немоћ била у толико већом, у колико је дуже оклијевала. Најзад, кад се побојала да комшије не примјете да је трудна и јаве њезиноме брату, закључала је враташца капије, не пуштајући никога и не одлазећи никуд. Не примјећујући да сама себи више утвара, него што је у ствари, била је увјерена да би се Перо ужасно наљутио, кад би сазнао да је у другом стању. Можда би се толико расрдио да би јој вратио оно двоје дјеце. Проблиједила би од те помисли, предосјећајући језиву близину зиме и себе изнемоглу крај угаслог огњишта, у кругу четворо прозебле и гладне нејачади. Опазила је, осим тога, да се комшилук према њој промијенио. Једва се одговарало на поздрав. Или никако. Па оно чудно шапутање и очи кришом на њу упрте, и најзад пљесак руку, склопљених у чуду и климање главом, све је то на Кату дјеловало, да би свиснула, кад би чула јасно, што се око ње пригушено ћерета.

Откако се оно замјерила баби Гордани не хтијући да иде с њоме у цркву, осјетила је да су за прозорима дужи разговори и окна освијетљена до дна ноћи. Чуло се срдито мрмљање и млада је жена дрхтала под језивом кишом презривих погледа. Стара је Горда бичем оговарања шибала неуморно језике својих сусједа и они су зврчали, ко чигре, на све стране. Горда се, као вјештица, увлачила у све кућице, носећи у ситном срцу горчину освете. Прекипјело је крајем листопада. Посљедња јата лишћа одлијетала су недалеко, ткајући меке сагове, бакрене боје. Био је задњи дан листопадске побожности. Ката осамљена стајала на прозору, држећи у наручју уснулог синчића. Мрак је иза ње спуштао по стварима копрену сиромаштва. Све је из кућица измилило пут црквице да се посљедњи пут поклони Листопадској Госпи. Само је Ката остала, жељна да се помоли који часак за црквеним вратима, непримијећена ни од кога. Била је увјерена да ће јој олакнути, кад види оно мило и насмијано лице Мајке Божије. Положиће пред њезине чисте ноге тамни вијенац, исплетен шушкором венења. Запалиће и једну свијећу.

У Доцу је већ била ноћ прије залаза сунца, кад је Ката положила синчића у постељу. Малишан је стискао у ручици увели лист, што га је вјетар занио. Смијешио се, мислећи можда да држи птичицу. Она изиђе на прстима, застајкујући сваки час, да чује плаче ли које. Било је све мирно. Отшкрине опрезно врата и већ да изиђе, кад заплака Јоле, као да је осјетио да мајка одлази. — Мама, мама, куда цес? — Малишан скочи из кревета и притрча јој, хватајући је

за сукњу. — Мама и ја цу с тобом. — Ката га нежно уђутка, да не пробуди сестрицу и овије га у шал, па изиђе. — И ја цу с тобом, мама, и ја цу с тобом — шаптао је малишан, гњурајући главицу у мајчина њедра. Млада се жена помирила да иде са синчићем. Журила се, јер се већ дубоко омрачило. Пошла је узбрдо, крај бунара куме Манде, па отуд окренула десно, вијугавом стазом, која води до црквице и свршава се пред великим олтаром. Шумило је тако сухо и љуљали се костури стабала. За њима је летило лишће, ко нијема јата, која се чују само по лепету крила. Мали Јоле је слушао полуотворених уста и пружао мајци по који залутали листић, да га пољуби.

— Мама, куда цемо? -- упита малишан поспаним гласићем.

— Идемо Боги, синко.

— А це је Бого? — опет ће Јоле и спусти главицу на мајчине груди, склапајући очи. Ката није одговорила, мислећи да је мали заспао. Он се прену и погледа је великим очима.

— Мама, а це је Бого?

— Тамо, синко мој, тамо. — И млада жена показа руком према обронку, на коме се назирао торњић и неколико освијетљених прозорчића.

Ушли су кроз притворена врата. У црквици је догарало неколико завјетних свијећа око Мајке Божије. Вјетар је махао црном завјесом на исповједаоници. Ката је, са синчићем у наручју, клекнула пред Госпу, која је држала Исуса, са испруженим ручицама. Пред ногама Краљице анђела довенули су вијенци, положени још у прољеће. Око Вјечне Лучи зуји уситњен зуј комараца. Једини звук у овој светој самоћи. Млада жена се молила. Спустила је сина и склопила руке. Чуло се само „с“ и „ш“ са њезиних усана и покаткад један јачи глас у узбуђењу. Јоле је стајао мирно уз мајку, спустивши главицу на њезино раме.

— Јоле, синко, де моли за својом мамом: драги Боже —

— даги Боје — тепао је малишан.

— доведи нашег тату —

— веди насег тату —

— живог и здравог из рата —

— зивог, давог из јата — понављао је Јоле, стиснутих обрва, као да ће заплакати. У црквици је био такав мук, да се чуло брујање у ушима. Зуј комарчев изгорио је у кандилу, ко жртва паљеница. Ката је почела да моли: Здраво Краљице, Мајко милосрђа, животе, сласти и поуздање наше, здраво   кад примијети широку сјену, како паде преко ње на олтар, пузећи зидом. Окренула се. Долачки жупник патер Камил застао насред црквице, са десном ногом напријед, очито збуњен, што га је Ката спазила. Млада се жена неугодно изненадила и пригнула главу, као да је хтјела да прикрије узбуђење. Једва се смирила и довршила започету молитву.

Било је већ вријеме да се пође, али се дуго одлучивала, бојећи се да је при повратку не заустави патер Камил. Једва се окренула. Жупника није било. Огледајући се плашљиво, изиђе са синчићем. У Доцу се дубоко отамило.

— Кате, што се тако журиш? — прекиде је у ходу познат глас. Ката стаде, оклијевајући часак.

— Велечасни, кћерчица ми је сама код куће — одговори узбуђено млада жена.

— Бог је чува, Кате. Него уђи мало к нама. Моја сестра Магда увијек лијепо о теби говори. Уђи. Биће јој драго. — Дирнута толиком пажњом, она приђе жупнику и пољуби га у руку. Није могла да говори. Неки јој грч запео у грлу. Заплакала би. Жупник је уведе у кухињу, гдје је Магда баш простирала сто за вечеру. Како се добра Магда обрадовала Катином доласку. Изљубила је сестрински и одмах отрчала да донесе још два тањира. За вријеме вечере било је много топлоте и блаженства у ријечима гостољубивих домаћина. Млада жена није каткад могла да се снађе у толикој сусретљивости. Захваљивала је, одбијајући благо издашно нуђење. Најзад су јој спремили и један пакет, да јој се нађе, а затим се прешло на кафу. Кад је почео бруј у лончићу, рече јој очински добри жупник:

— Кате, ти си чиста. Буди стрпљива у подношењу неправди, које се тако неправедно наносе. Чуо сам све, што се преклапа по Доцу, али ја свакоме кажем: Ката је најбоља у моме стаду, које ми је свемогући намијенио да га чувам. — Док је жупник говорио, она је плакала. Пригибила се све дубље, као да је хтјела да му се баци пред ноге и покваси их сузама захвалности. Ћутало се при сркању кафе, али су тако топле биле ријечи, које нису изрекли. Добри жупник је благословио малог Јолу, који је заспо одмах послије вечере, зажелио Кати лаку ноћ и отишао у другу собу да моли бревијар.

— Кате, — рече пријазно Магда, немој да ти буде неугодно, што ћу ти сада рећи. — Ката се насмијеши, гледајући у Магду са пуно оданости.

— Хоћеш ли се наљутити? Реци.

— Не, Магдо. Кажи само.

— Ти ћеш скоро да родиш. Мој брат те моли да ме, кад буде потребно, примиш под свој кров, да ти будем при руци. Хоћеш ли? Молим те. — Ката је устала, погледала у добростиву жену сузним очима и, не казавши ни ријечи, пала јој у загрљај.

II

Перо се, при повратку из лова, сврати у Јожин Хан на чашицу ракије. Пуцала је цича, а мразан вјетар бријао, шуштећи снијежним брежуљцима. Пред Ханом су чекала троја кола. Сјетио се одмах да су то стигли кочијаши из Бугојна. Већ се мало подгријао добром капљицом и хтио да изиђе, јер се напољу гасило, а до куће је било три сата хода, кад се на вратима срете са кочијашем Крстаном.

— Добар вече, газда Перо.

— Здраво да си, Крстане. Шта има новога са пута?

— Тхе, ништа. Наша кочијашка посла. — Перо се упути на друм и, окренувши се, види Крстана, гдје стоји на вратима крчме и гледа за њим.

— Крстане, ти као да би хтио нешто.

— Па и јест, газда, ако ти се не жури. — Перо се вратио и сјео са Крстаном за један забачен сто. Кочијаш је у почетку оклијевао, али га ракија охрабри.

— Знаш, газда — шану му он у ухо — свратио сам прије неки дан у Долац.

— Па шта? — прекиде га Перо нестрпљиво.

— Па то ти је — Крстан се није усудио да настави. Учинило му се да се Перо претвара у својој радозналости. Било му је чудно да он још не зна оно, о чему се већ по Доцу прича на сва уста.

— Немој да ме мучиш — плану Перо, кад је видио да Крстан неће да говори. — Реци ми шта си хтио да кажеш.

— Па, овај, ти ваљда знаш — хехехе — шта ми се изругиваш, газда Перо — насмија се кочијаш доброћудно, гледајући неповјерљиво у Перу. Овај га ошину бијесним погледом и не рече ништа. Крстан се нешто уплашио, па ће тише:

— Знаш, газда, Ката је — Перо се ледну, кад је кочијаш спопенуо њезино име. Крстан га погледа бојажљиво, па ће још тише: — Ката је затруднила. Већ је у деветом мјесецу. — Перо проблиједи и не одавајући ни једном ријечи своје узбуђење, почне да удара прстима по столу. Под Крстаном је шкрипала столица.

— А откад се Јозо вратио из рата. Ја ништа за то не знам?

— Кажу да никако није ни долазио.

— Како? Ни долазио није? — глас му је све јаче подрхтавао, а чело се ознојило.

— Прича се по Доцу — Крстан ће пригушено, кашљуцајући при томе, да се боље присјети — прича се да је са неким другим затруднила. Тако ми рече баба Горда, па и остали тако говоре. Бог ме убио, ако ти не рекох што сам чуо. — Перо је клонуо на руку, стиснувши грчевито пушку. Лице му потамнило, а усне се тресле. Дуго је сједио тако, непомичан. Већ је пала ноћ, пуна ињастог тињања, кад се упутио кући. Бура је бијеснила у његовој души, ко онај вихор што га затече на снијежном пропланку. Сад му је било јасно, што му се Ката није никако јављала. Сјећао се њезиног лика, кад је била дјевојком. Толико је доброте и чедности у ономе изразу. Њу је највише волио. А сада? Зар да му овако враћа? Најзад га обузе неизмјерна туга ради неке помисли, коју није очекивао. Можда је Ката згријешила, натјерана биједом и невољом. И почео је да се каје, што према њој није био издашнији. Али, кад се сјетио дјеце, коју је очински пригрлио, као своју, само да њој несретници буде лакше, огорчи се толико, да за њу није више могао да нађе оправдање.

III

Откако је добра Магда, сестра патра Камила, ушла под чађави кров њезине кућице, све се некако разведрило. Осјетила се топлина по угловима, а ствари су биле обасјане пролазом добростиве жене. Оне вечери, кад је први пут запуцкарала ватра у давно угаслом огњишту, Ката је била тронута до суза, гледајући оно весело играње сјена по стропу и зидовима. Блиједа од узбуђења пришла је старици и пољубила је у руку. Магда се збунила, не могавши да јој одговори. Једва се сјетила да је помилује по коси. Захвални поглед младе жене никад је није напуштао и гдје год је устребало, Ката је већ била ту, да јој помогне. Ако би се десио какав тежи посао, није за њу да се напреже — рекла би скоро молећивим гласом и просто јој одузела посао из руку. Тако су протицали дани у тихом натјецању, ко ће кога да предухитри, да му олакша свакодневни посао. Чинило се и једној и другој да мало раде и да би оно, што сад ова чини, морала она да учини. Дешавало се да се обје сретну на бунару или да исти посао два пут изврше.

Али кад се свјетиљка утрне, младој жени се не спава. Бјелина снијега просијава кроз окна и сјећа је на скори долазак Божића. Од страха је дуго бдила. Бојала се да брат не би дошао, осјећајући да ће убрзо родити. Згрозила се, помисливши да би он могао доћи баш на дан порођаја. Не би могла да издржи гњев његова погледа, увјерена да је он већ сазнао за лажи, којима хоће да јој одузму и најдрагоцјеније: част. Плачући, јадала се Магди. Говорила јој о прекорима и опоменама брата Пере, износећи сва своја душевна узнемирења, која су била разлогом да нигдје не изиђе. Жупникова сестра била је пуна сућути.

— Не бој се, драга — говорила је Магда. Твој Перо неће повјеровати злобним језицима.

— Хоће, Магдо, хоће — кукала је Ката — не знаш ти какав је он.

24 децембра и сутон. Ката је закрпила гаћице маломе Јоли, да му на Божић буде читава оправица. Спустила је руке у крило и погнула главу. Магда је некуд отишла, па је млада жена могла мирно да се преда мислима. Бојала се оне снијежне тишине, која у мекоти снијега гуши свачији корак. Зато је и изненађење могло да буде веће. Већ га види како презирно одмахује руком на сваку њезину ријеч. — Немој, Перо, ах, како си безобзиран — шапуће у себи Ката, проживљујући наслућивање, као стварност. — То није истина, Перо, тако ми Бога. — Уто се зачу на прагу лупање. Неко је тресао снијег са ципела. Она скочи и бојажљиво притрча уза зид, као да је хтјела да се сакрије. На врата бану вриједна Магда, сва румена и задихана, носећи мало божићно дрвце. — Ево, Кате, једва га нађох. — Положи дрвце и погледа на младу жену:

— Је ли, бона, што си тако блиједа, више него прије?

— Магдо моја, није ми ништа. Да ти право кажем, уплашила сам се, да није он, кад сам чула да неко лупа пред вратима.

— Ето, опет ти са њим — прекори је обазриво. — Боже мој, шта ће бити, ако и дође. Брат ти је. А шта је сестра брату, него сестра. — Магда се насмијеши и њежно је помилује, па затим стави на сто божићно дрвце, објеси о њ неколико златних ораха и окити га снијегом од памука. — Кате, око поноћи родиће се Исус — шапу побожно друга домаћица, подјарујући ватру у огњишту. Приставила је скромну вечеру и прострла по поду сламу.

Ката је осјетила цијелим тијелом неки срх мила и драгости, која доводи до блаженства. То је било скоро несвјесно, али зато и јаче осјећање да се приближава час, када ће већ пети пут постати мајком. Примијетила да се Магда често на њу обазире, као да већ опажа на њезиноме лицу страх од близине оног часа.

Магда је измакла вечеру. У лонцу се стишавало. Окна су била прозрачна од нечега сребрнасто — бијелог и окована цвијећем од леда. Та тишина, то је лијет снијежних пахуљица.

— Кате, примакни ми се — зовне је Магда, држећи у руци круницу. — Скоро ће поноћ. Јеси ли уморна?

— Нисам, драга моја. Дочекаћемо заједно Рођење Исусово. — Ућутале су. Магда устане и приђе божићном дрвцу, да запали свијеће. Док је кресала, зачу: Магдо — глас тако непознат, јер је био проткан неизмјерним болом. Окрене се и спази Кату, блиједу ко восак. Поглед јој био пун помирења и топлине.

— Одведи ме — дахну она, гледајући у другу собу. Наступио је час, кад је добра Магда зажељела да има сто руку. Журила се, трчкарала по цијелој кући, тражећи и сваку ситницу, која би била Кати од користи. Обузета трагањем за потребним стварима, хитала би натраг у њезину собу, чим би чула да је болније јаукнула.

Ката се мало смири и склопи очи. Магда одмили за тренутак. Учинило јој се да је неко покуцао на улазна врата. Прислухну. Тук-тук.

— Ко је? — упита она уплашено, а главом јој сину мисао да је можда Перо. Она га памти још од прије двије године, кад је посјетио жупника. Препознала га по гласу и отшкрину. Он ступи на праг, лупну два-три пут и стресе са капута дебеле крпе снијега: забезекнуо се, кад је спазио Магду. Нешто је наслутио, али се стиша.

— Кумо Магдо, добро вече. Шта је са Катом?

— Господине Перо — понизно ће и бојажљиво племенита жена — молим вас, само тише. Она ће сад родити — шапну му на ухо. Не улазите. Не говорите. Умријеће од узбуђења. Перу обли руменило. Наслонио се на зид и спустио главу. „Изволите, господине Перо. Причекајте, молим вас, у овој соби. Не љутите се, преклињем вас овом светом ноћи". Магда се узрујала. Једва је ушла Кати, кријући узнемирење, а Перо остао у сусједној соби. Сједио је, као осуђеник, избјегавајући да чује шта се шапуће тамо, иза врата. Чуо је само, гдје Магда говори да је долазио жупников момак да пита како је. Пери је било чудно, што је овдје Магда. Жупник сигурно зна за то. Помишљао је: Жупник је чиста и племенита душа. Он сигурно не би то учинио, да је увјерен у оно, што се по Доцу прича.

Или барем не би допустио да његова сестра буде код Кате у томе часу. Перо се тиме умирио, али га опет обузе сумња, а затим гњев и туга, што све то доживљава у часу најсветије поноћи. Покуњио се, подлакћен, и пушио нервозно цигару за цигаром, кад ли га потресе крик и он изиђе у двориште, не могавши да слуша. Ноћ је била покривена сводом крупних звијезда. Удисао је дубоко, гледајући како се посљедњи фењери њишу, милећи пут црквице. Сад ће поноћ. Попушио цигару и ушао. У соби је било тихо. Чуо се смирен разговор, ко благо клокотање послије пљуска и пригушено цвиљење. Дијете. Проблиједио је био, утучен, као да му се забо нож у груди. Отворише се нагло врата и на прагу се појави Магда, сва насмијана, држећи на рукама новорођенче.

— Господине Перо, видите, видите забога. Чудо Божије. — Раздрагана и блажена, пружи му дијете, понављајући све узбудљивије: Забога, погледајте — ах, како је. — Перо није скоро ни примијетио да је она спустила дијете на његове руке. Он погледа у оно насмијано пуначко лице и стиснуте шачице, које су несташно замахивале, ударајући једна о другу. Гледа је непомично. Нешто га обасја. Он погледа још једном, проничући све дубље, да одагна сваку сумњу. Дијете отвори очи. Перо задрхта и нешто, као да му пуче у души. Осјети сузе и једва прозбори: — Отац. Исти отац. Исти Јозо. — Магда је заплакала. И дршћући прими дијете из његова наручја.

— Брате мој, брате — кликну из постеље пресрећна жена. Њезин глас је звонио радошћу.

— Брате мој. — Он уђе, утрча у собу. Блистав звук звона одјекну Доцем. Ледене свијеће затињаше за окнима. Тронут до јецања и кајући се, клону на сестрине груди. И једва дахну: — Кате — Кате.

Никола Шоп.

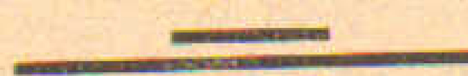

БРАЗДЕ.

На кристалне воде, прокисле, влажне, таме пале:
притисле мир дубина.
Жуте сањају траве пролетњи зелени сан.
Ја сетан —
проносим временом и простором
спомен болан на њих,
као мирис прецвала крина.

Одрониле се потесом, тешке и црне —
с детињством у душу урониле:
— лепљиве, дуге, натопљене измаглицом,
сатрулом стрњиком.

О, да ли је позната иком
гордост човека
што њиховим трагом корача.

Па туга воћњака оголелих
пред фијуком и налетом ветра . . .

И димљива кућица у сумраку —
пуна дечијег плача.

То волети ! . .
Увек, и само то — волети.

Давно су били љубичасти заранци
босог малише . . .
Њих нема никада више,
али *бразде* су ту . . .

Волети . . .
Волѐти и бити добар: к'о цвет на ивици понора,
јер *пустош* марамом маше са својих прозора . . .

Јанко Д. Туфегџић.

ЗАПИСИ.

I.

Мјесец ко глава дјечија
и жут лист у грању шљивову,
да ми није штапа и тебе, друже,
ни корак даље.

Не улази јесен у душу као у шљивике,
удес ли је крив или мајке које нас зачеше,
младост ми је ова ко лудост...

Кад сух лист на стази згазим
ћутим му пролазност у хрску,
ове ти јесени пртим, добри друже,
двадесетчетврту.

Упире ми мјесец у стопу прстом
остаје за мном траг у градском блату —
лају ли то псетад на њега
или на нас, друже...

II.

У магли фењер,
на углу дремован полицајац,
два друга у овом градском поноћју.

Ове ми звијезде над кућама
ко добре очи дјетиње...

Много је срце ко моје,
многа је душа ко моја,
премного нас је, Боже, гријешника.

Није ми ово јесење теготно,
голе су крошње ко руке молећиве,
а жут лист ко дан пролазан...

Сјетим се старога прага —
тужи се мој добричина отац
да ме баш никако не може преболети,
сјетим се, а ове моје тетураве ноге
буњају траву крај стазе,
хоће ли ми, Боже, у овој туђини
отруднити ноге од хода. —

Хасан Кикић.

БЛЕДА ПРИЧА.

Некоћ је живео бледи дечак
самотан и тих.
Живот му беше јединствена песма,
тек један нежни стих.

Опијен, са болом у очима
предуго је снивао
у заносним мајским ноћима,
или је уживао
са невиним детињим смехом
над грехом
драге, коју је волео.

И није га живот болео,
и растао је смирено
из дана у дан
к'о песма, к'о сан...
А од свега живота остао је
тек један нежни стих:

Некоћ је живео бледи дечак
самотан и тих.

Ели Финци.

ЦРНА ГОРА ЗА УЈЕДИЊЕЊЕ.

Црна Гора је пришла одмах Србији чим је Аустроугарска огласила рат Србији. Није данас још јасно да ли је баш краљ Никола и његов дом ушао добре воље у рат, или је то учинио само под притиском народа у Црној Гори и обавеза према Српству и Русији. Судбину су у рату делиле обе војске, српска и црногорска, добру и злу, у многобројним сукобима са аустро-угарским трупама. А кад су дошли тешки дани повлачења србијанских трупа, дошло је и повлачење црногорско. Србијанске трупе, под тешким и наглим притиском удружених Аустро-Немаца и Бугара, принуђене су биле на одступање кроз Црну Гору. Пред овим чином званична Црна Гора је нешто колебљива, а затим под владом Лазара Мијушковића, дотле црногорског посланика у Србији, тражи мир од бечког ћесара. И краљ Никола и његови министри посебним депешама траже мир од Аустрије. Око овога како је дошло до тражења мира водио се спор између неких политичара и начелника Црногорске Врховне Команде генерала Петра Пешића, кога је Српска Врховна Команда послала у Црну Гору као свога војнога изасланика.

Једни су тврдили да је Црна Гора капитулирала под утицајем његовим, а Пешић је доказивао да је краљ Никола крив за капитулацију. Овај спор ће се моћи окончати тек пошто се објаве сва поверљива документа српска, црногорска, француска, енглеска, руска, талијанска и аустриска из овог доба. Председник владе, која је тражила од краља Николе I. да, заједно са њом, упути молбу у Беч за примирје и мир, г. Лазар Мијушковић, тврди да је све радио са знањем посланика четворнога споразума, и да је примирје и мир тражен и по писменом захтеву шефа Црногорске Врховне Команде. Краљ Никола је тражио мир под овим условима: 1) да се непријатељ задржи тамо где се тада налазио, да не окупира Црну Гору; 2) да се србијанска заостала војска и грађани могу слободно евакуисати са територије Црне Горе, и 3) да Црна Гора остане неутрална до краја рата. Аустријанци су тражили: 1) да Црногорци положе оружје; 2) да се окупира Црна Гора; 3) да се изруче све србијанске заостале трупе у Црној Гори, и 4) да се предаду у руке сви чланови династије који су учествовали у рату.

Али нису само црногорска влада и краљ Никола тражили мир; о одвојеном миру је разговарао са централним силама и најмлађи син и најстарији син краља Николе. Један преко пуковника Хупке, други Данило, наследник престола, преко свога рођака барона фон Круифа. Он говори много раније: „Ставите до знања Кајзеру (немачком) да би анексија Црне Горе била вечити окови, извор вечитих смутњи, убедите Беч да је за централне силе од користи и од интереса да очува бар једну српску државу везану за Аустрију као против-тежу бугарских претераних тежњи, које ће Бугари одмах поставити. Ми можемо осигурати ту равнотежу ако би се Црна Гора ојачала делом Србије, делом Далмације и делом северне Арбаније. На случај да пристану на ово што предлажемо, ми бисмо били готови да спречимо повлачење српске војске преко Арбаније, да не примимо ни српску ни савезничку војску и да склопимо уговоре са централним силама на горњим основама“.

На све ово су дошли неодређени одговори из Беча коме се није журило, пошто је непријатељска војска већ била узела и историски Ловћен, положај о који су се Аустријанци и Италијани увек парбали.

Аустријанци су намеравали да преко Црне Горе пресеку сваку одступницу српске војске, те нису примили ни примирје ни разговоре за мир. Краљ Никола мораде да сиђе у Скадар, а одатле у Сан Ђовани ди Медуа, где се са делом владе, Краљицом, сином Петром и две кћери укрцао на брод за Италију а после за Француску, где је већ раније дошао наследник Данило. Остатак црногорске владе и принц Мирко, други син Краљев, који су остали у Црној Гори, позивају црногорске ратнике да се разиђу мирно кућама и тамо очекују даљу судбину. Колебљиво држање Цетиња збунило је многе Црногорце, те су остали на дому, уместо да се са србијанском војском и добровољцима из Боке и Херцеговине повуку у иностранство. Намесници Краљевске власти у Црној Гори поднесу Аустроугарској уочи Св. Саве услове за капитулацију Црне Горе, дакле неколико дана по одласку краља Николе из Црне Горе, тражећи преговоре за мир. Аустријанци су оставили Намеснике без одговора, наредили им да они раде и даље; ови су радили до краја марта 1916 и тада их цетињска аустриска команда све разреши и постави све своје чиновнике. Црна Гора је била заробљена, Аустријанци почеше управљати по своме начину, те изазваше народ на одметништво, које је трајало све до слома аустриске управе у Црној Гори. Аустриски државници покушавају нешто са принцем Мирком, израђују планове како да се умири Црна Гора. Али све је то узалуд, Црна Гора је хтела слободу, а не оваку или онаку управу, а нарочито не под принцем Мирком, који је умро далеко од Црне Горе готово као заточеник аустриски пре но што се она ослободила и не као њен владалац по намерама Беча.

Оно што је изашло из Црне Горе са краљем Николом није се одмах снашло у Француској, те су између њега и Црногораца избиле несугласице, за које је донекле била крива и Италија. Несугласице су биле око питања народног уједињења. Краљ Никола је видео да ће до уједињења доћи, али није могао да се помири с тим да се он некако поклони или уклони. Због тога он отпушта владу

Андрије Радовића 1916, који му казује да „пред чином ослобођења и уједињења нашега народа свачији интереси морају пасти“. Одмах затим се створи „Средишни црногорски одбор за народно уједињење“ са листом „Уједињење“ и са програмом: „Народно ослобођење и уједињење Црне Горе са Србијом“, којим се развија агитација међу Црногорцима у иностранству и у Црној Гори. А кад се у јулу месецу 1917 на Крфу објави Крфска Декларација, одбор њу прихвати у целини, уверен да је то и жеља српског народа у Црној Гори. Краљ Никола је био обећао, заједно са својим новим министрима, да ће сарађивати на свима пословима који воде ослобођењу и уједињењу српскога народа и то у споразуму са Србијом. Његово обећање се није испунило, те је Краља морала и његова нова влада оставити, јер је видела да је извођење једне националне политике немогуће онда кад династички мотиви претежу. Трећа црногорска влада у изгнанству је ушла у отворену акцију као верни чувар црногорске политичке индивидуалности и, од средине 1917 па до пред пробој на Солунскоме фронту, борба између Краљеве непосредне околине и „Средишног црногорског одбора за народно уједињење“ била је оштра. У тој борби углед Краљев изгубио је свугде врло много, његова нада остајала је још само у Италију и њену краљицу. Са револуцијом у Русији потпора двеју кћери краља Николе великих руских кнагиња Стане и Милице је сасвим отпала. У осталом, ова је потпора и пред пад рускога цара Николе II била врло слаба и сумњива. Краљ Никола је био одавно почео губити у Петрограду од свога значаја који је за владе Александра III био доста велики. У самој Црној Гори народ је био подељен: једни су били још за засебну Црну Гору, други за уједињење са Србијом. Што се слом режиму више крају приближавао, све је то народ у Црној Гори јаче улазио у ове борбе. А када Аустријанци почеше напуштати Црну Гору, у Црној Гори настаде пометња, неред, безвлашће.

КРАЈ ЦРНОГОРСКЕ ДИНАСТИЈЕ.

Режим аустриски у Црној Гори био је несносан; за три године, колико је господарио, он је црногорску сиротињу сасвим обескућио. Када је ушла, у октобру 1918, наша војска, нашла је праву пустош и гладан народ, сличан ономе какав је био 1915 српски народ пролазећи кроз Арбанију и Црну Гору. Али, поред тога, наишли су војска и црногорски емигранти на разривеност међу становништвом, на италијанске агитаторе, на људе краља Николе, на људе из Србије и Херцеговине; сви су они по нешто за неку идеју радили у народу у Црној Гори. То зло стање се полако каналисало у две струје, у два логора: једни су за краља Николу и самосталну Црну Гору, други за уједињење са Србијом. „Привремени централни извршни одбор за уједињење Србије и Црне Горе“ предузео је да организује народ у духу јединства. Он је почео са зборовима у Пећи, Ђаковици, у Беранама, на Андријевици и редом, спремао изборе за велику народну скупштину која је требала донети своју одлуку о будућем државноправном положају Црне Горе. И тако су избори извршени у целој Црној Гори. Пред саме изборе Италијани су покушавали да с војском

уђу у Цетиње да утичу у томе крају на изборе, у уверењу да ће бити изабране само присталице краља Николе. Црногорцима је успело да се Италијани врате откуда су дошли, и избори су свугде извршени, а 23 новембра у Подгорици се састала Црногорска Велика Народна Скупштина. На њој се усваја једна образложена одлука у којој се решава: п р в о, да се краљ Никола I Петровић Његош и његова династија збаце са црногорског престола; друго, да се Ц. Гора уједини са Србијом у једну једину државу под династијом Карађорђевића, те тако уједињене ступе у заједничку отаџбину нашега троименога народа Срба, Хрвата и Словенаца. Уједињење је проглашено свечано кроз сву Црну Гору, а о одлуци обавештени су били краљ Петар, Српска Народна Скупштина, владе српска и савезничке. Изабрани су одмах пет посланика из исте скупштине који су имали вршити власт до коначног уједињења. То су били: војвода Стево Вукотић; Марко Даковић, адвокат; Спасоје Пилетић, нач. Мин. Унутрашњих Дела; Лазар Дамјановић, адвокат и Ристо Јојић, гимназиски суплент.

Ова иста Скупштина је изабрала из своје средине 18 посланика и послала их у Београд, и изгласала је одлуку да се сва покретна и непокретна имовина бившега Краља и његове династије у Црној Гори узапте у корист народа, и да се за свагда забрани улазак у земљу пређашњем Краљу и свима члановима његове породице.

Стари Краљ је дотле у Француској тражио да се успоставе обе краљевине, па да се доцније изврши унија, после његове смрти, и, можда са наизменичним наслеђивањем престола, у заједничкој држави. Краљ Никола пристајао је и на уједињење и у републици, али не на уједињење под династијом Карађорђевића; у републици, мислио је он, били би сви једнаки. И он је налазио потпоре у самој Црној Гори у којој се на Бадњи Дан 1918 године припреми крвопролиће. Противници уједињења Црне Горе са Србијом ударе тога дана на Цетиње са намером да га узму у своје руке и врате краљу Николи. Присталице одлука Велике Црногорске Народне Скупштине и уједињења са Србијом одупру се и јуначки одбију нападаче, иза којих је вероватно стајала и Италија. И тако је уједињење Србије и Црне Горе опет српском крвљу, скупом крвљу многих црногорских омладинаца потврђено политички, а тежње краља Николе I, које је у „Балканској Царици“ опевао, овим делом најбољих синова Црне Горе сахрањене су. Његови снови да његова династија овлада на Балкану, макар и кроз брачне везе његових синова и кћери, разбише се. Књаз Мирко, ожењен рођаком последњега Обреновића, умре у Аустрији, живећи од аустриске наклоности; његов зет књаз Батемберг, брат бугарског књаза Александра Батемберга, не дочека да га Бугари позову на престо; његов први зет Петар Карађорђевић поста првим југословенским краљем, а он сам умире, у дубокој старости, у изгнанству, заједно са својом супругом краљицом Миленом, која је била, са кћерима његовим, његов најприснији сарадник у данима од смрти кнеза Данила, кога је наследио, па до смрти у Француској.

Јов. М. Јовановић.

ЛОВ У ОКОЛИНИ КОЛАШИНА*).

Околина Колашина је подељена географским и климатским особинама у две области. Већа са оштром и суровом климом захвата слив реке Таре, а мања са знатно блажом изворни и средњи ток реке Мораче. Али ипак предео чини географску целину, јер су планине повезане косама и повијарцима. Планине су високе преко 2.500 мет. Ово је прави планински и брдовити предео. Равнина готово нема, него су између планина и коса плодне и травне долине, од којих свака има речицу и већи број потока. Цео је предео обрастао травом, лиснатом и четинарском шумом. Ливаде, травни пропланци, пашњаци, измешане или наизменично распоређене четинарске и лиснате шуме дају неки очаравајући изглед целом крају. Реке Тара и Морача са многобројним речицама и потоцима су изделиле овај крај у мање и веће целине, од којих свака има неку природну особину и нарочиту лепоту, која човека заноси и привлачи. На планинама има мањих и већих језера, која дају воду безводним крајевима и пашњацима, а у исто време служе им као украс. Изнад непрегледног зеленила, од шума и траве, издижу се стеновити врхови појединих планина, у облику огромних стубова, са којих се може најлепше видети и осетити сва моћ и драж природе. У овако природом обдареном и украшеном крају лако се множила дивљач, јер је имала све погодбе за живот, како за исхрану тако и за склониште. Повољни су и географски положај и климатске прилике, јер се зими дивљач спушта у долине, где је топлије, а лети се креће по високим планинама.

Живећи у овом пределу човек је морао долазити у сукоб са зверкама, пошто су га саме прилике на то приморавале. И кад не би била потреба човеку за кожама и месом дивљих животиња, он би их ипак морао убијати, да би заштитио себе и своју имовину, а поготово кад су му потребне њихове коже и месо.

У лов се ишло, раније као и данас, на медведе, вукове, лисице, куне, дивље свиње, срне, дивље козе, зечеве, јазавце и на птице (голубове, јаребице, препелице, дивље кокошке, дивље патке, орлове и друге). Данас је главни лов на зечеве, лисице и куне.

Пре 30—40 година лов је био развијенији, јер су погодбе за опстанак животиња биле повољније. Шуме је било свуда изобила, а насеља су била много ређа, те су зверке имале врло велики слободан простор, што је утицало и на њихово размножавање. Пошто су шуме после знатно исечене, а насеља се повећала и нова подигла испод самих планина, многа и на планинама, смањен је онај велики простор, који је био слободан и јако потребан дивљим животињама. Кад се повећао број насеља, порастао је и број ловаца, ако не правих, а оно оних који су уништавали зверке стицајем прилика, а дошло је боље оружје, па су зверке све више утамањиване. Данас лов не само што је знатно слабији од ранијег, него је сведен на најмању меру. Он је опао данас из ових разлога: 1) географске погодбе нису повољне као раније, 2) људи се баве кориснијим пословима и 3) задруге су данас све инокосне (једни се мушкарци школују и иду у службу, други се одељују и заснивају нову породицу или се одсељавају у други крај), па радне снаге има само толико, да се с тешком муком свршавају земљораднички и сточарски радови.

*) Под овим називом подразумева се предео између планина Сињавине, Бјеласице, Комова и Маганика.

Има људи који се баве више ловом него ма каквим другим радом, пошто своје имање олако ураде или су чланови задруге, па не воде много рачуна о њему. У старије доба главари су били већином добри ловци, или су ишли у лов јер је то био у неколико знак отмености. Природно је да су се главари одавали лову, јер су лакше долазили до оружја, а могли су држати и керове, који су служили само за лов, пошто су били обично имућнији од осталих сељака, а поред тога то је био у неку руку знак господства. Осим тога су се мало бавили пољским пословима, пошто су њихово имање обрађивали домаћи, мобеници или плаћени радници. Главари су својим положајем приморавани да напуштају свакидашње пољске радове и да иду по селима, да суде и нагађају парничаре, или да тај посао свршe код својих кућа, пошто је познато, да је кућа сваког главара, па и најнижег, сматрана као општа. Као што се види, они су се навикли стицајем прилика на друго занимање.

Осим главара ловили су и многи сељаци и били су бољи и издржљивији ловци од њих, јер главар неће и не може да се мучи и замара толико колико обичан сељак. Ловац-сељак јури по неколико дана за зверком и то са невероватним тешкоћама и трудом.

Понеки се људи најрадије баве ловом. Они веома мало раде код куће, а своје имање често сасвим запусте или остају на оном што су наследили не увећавајући га нимало. Такав ловац иде од места до места од ране зоре до дубоко у ноћ за неком зверком. На месту где га затече ноћ тражи преноћиште, у оближњим кућама, а ако нема кућа склања се у пећине или у напуштене сточарске станове. Он ту ложи ватру, греје се и чека зору, па да настави лов. Кад изгуби траг зверкама, често се задржи код познаника, далеко од своје куће, па одмах тражи после новог лова или се враћа кући. У овим се случајевима често нађу по два а највише по три ловца те заједнички лове. Ово је она позната врста ловаца, који проносе разне гласове и много причају, не само о ловачким вештинама, него о свему и свачему. По три дана имали би шта причати, а да се не помакну с места. Њихова су причања понекад фантастична, а често и досадна.

Поред поменутих ловаца, има данас и таквих који лове само из материјалних разлога. Њихов лов се своди на хватање лисица и куна. То су обично сиромашни људи, који се одају лову, да би се користили. Они преко зиме ухвате по неколико куна и лисица, које им донесу за њихове прилике доста добар приход.

На све врсте животиња иде се у лов изјутра рано, тако да ловац дође пре зоре на место где се нада лову, пошто се зверке

крећу за пашом или да траже ново склониште, чим се зора појави. Ловац се стара да им уђе у траг, а то је најлакше кад их затече на спавању или кад се почну кретати. Осим тога он мора поранити пре него изгреје сунце, јер оно уништи трагове зверкама, а то је главно за ловачке псе. Ловац треба да устане пре него се пробуди село, јер кад пастири пусте стоку загазе трагове зверкама и поплаше их на све стране.

На сву дивљач се иде у лов обично појединачно, а ређе два до три ловца у друштву. У лов се иде и „кумпанијом", 10—15 друга. Кумпанију предводи стари и искусни ловац. Он је најбољи познавалац терена, а зна из искуства, где ће која зверка изаћи. Ловци не лове подједнаком вештином све зверке, зато их вођа дружине распореди тако, да сваки чека ону зверку, коју ће најбоље убити. Док најбољи ловци чекају на одређеним местима, дотле остали пођу, према вођину распореду, са керовима да „ајкају". Поред тога што керови кевћу и лају, хајкачи испале по пушку, лупају дрветом о дрво, звижде и гласно вичу.

Хајка се приређује обично у изворном делу неке реке („растоке"), или у пространим шумовитим странама, издељеним потоцима и јаругама у много мање целина. Хајкачи иду уз реку и њене притоке или од подножја страна ка врху, а у једном и другом случају ајкају други са лева и десна, те окрећу зверке ка средини, односно у правцу ловаца. Ловци чекају на превојима, косама, брежуљцима, пропланцима, путевима и у врху речних долина и потока.

Хајка се приређује и кад се намноже вукови, медведи, дивље свиње и друге штеточине. Хајка се као и у првом случају, само је хајка много већа и изводи се, од села или катуна до далеко у планину, са страховитом лупњавом и виком. У овим се приликама носе даске у које се удара штаповима, те се производи звук јак као пуцањ пушке, воде се поред ловачких и сточарски пси, чак и жене учествују. Ловци чекају тамо где мисле да ће изићи нека зверка. Понекад су вукови клали цела стада оваца, а дивље свиње су пустошиле њиве са свим усевима. Медведи су раније такође утамањивали стоку, воће, пчеле и жито, а данас су доста ретки. Сваке се године овде онде приређују хајке на вукове. У селима између Бијелог Поља и Колашина приређиване су од 1914—1923 године више пута хајке на дивље свиње, док нису готово утамањене.

У старије доба, кад оружје није било усавршено, људи су зверке и птице хвитали у замкама и у разним клопкама. Као најстарије ватрено оружје су биле разне *дуге (веље) пушке: џевердари, латинке, танчице, кремењаче, ћесарке, штуце, берданке, и истеме.* Поред дугих пушака ношене су и мале пушке, за појасом, као *пећанка, скадранка, даницкиња, арнауткиња (арнаутлија), арчалија, синџирлија, цимриотка* и *леденице.* Све мале пушке, сем леденица, које су танке и украшене сребром, звале су се *кубуре.* Поред ватреног оружја су били велики ножеви разног облика и величине, који су

ношени такође за појасом, и то: *бјелокорац (бјелосапац), црнокорац* и *анџар* као најлепши. Мале пушке и ножеви су се употребљавали у недостатку дугих пушака и у изузетним случајевима.[1])

У лов иду људи обично између 20. и 50. године, а прави ловци за све време док су способни за лов. Не може сваки човек бити ловац, јер и за то треба имати вештине, издржљивости и особите љубави. Поред тога ловац мора бити вешт да рукује и гађа с оружјем. У „један трен ока" ловац скине пушку с рамена, нанишани и пуца, јер често пута зверка испадне тамо, где се он није надао. Он убије обично зеца или срну кад су у највећем трку пред керовима, а и сам ловац трчи и гађа. Прави ловац упозна све особине дивљих животиња: куд се која креће, каквим путевима, где најрадије тражи храну и воду и у које доба дана; затим где и каква склоништа тражи свака зверка.

Дознао сам из разговора с ловцима, а и сам сам се уверио, да ловци у војсци по команди врло слабо погађају мету, а кад гађају слободно, по својој пракси и навици, увек погоде. Ловац гађа са особитом брзином и не може да чека команду.

Верује се, да су неки ловца „здувачи" и да знају више од осталих људи, пошто су стално са зверовима, а дању и ноћу иду по шумама и планинама. По казивању ловаца, а и по веровању које у народу постоји, пред ловце излазе разне утвари (привиђења), као коњаник са зеленим коњем, девојка са дугом косом и белом хаљином. У народу се прича, да се обрете каткад пред ловца неко од његових најмилијих (брат, сестра, побратим, добар пријатељ и т. д.), а он потеже оружје и на њега. Понекад се, кажу, појави и човек са оружјем у намери да га убије, а кад почне ловац да се брани, пушка неће да му пали или не може нож да извади из корица. Прича се, да многа привиђења ловац удара ножем или пуца из пушке у њих, а она се не помичу с места за неколико тренутака. Ловци веле, да им се данас привиђају најчешће разне зверке и на исти начин као у изложеним примерима неће пушка да им пуца, нити меткови да пале, или најчешће пуца у зверку, погађа је, а она остаје непомична. Сличних примера могло би се навести пуно. У народу се мисли, да ловце муче, а у исто време и помажу, разни духови и бића: виле вештице и „проклети". Нарочито се много прича, како се сретају и боре с ђаволима. Верује се да ловци морају рђаво завршити: умрети на пречац, оболети од неке тешке болести и слично. Народ каже: „Њих ломи гора и трава и Бог зна шта све они знаду".

Лов је наслеђена навика или страст. Ловац ће напустити најхитнији рад („оставиће гувно у вршају"), кад чује да керови кевћу и истрчаће с пушком или без ње пред њих. Он се у том моменту занесе и остави дотадашњи посао, па пође за зверком како се затекао,

[1]) Неки Ровчанин или Горњоморачанин срете се с медведом „нос у нос". Медвед изненађен и уплашен кидише одмах на њега, а овај невероватно брзо скине струку срамена, увије је око леве руке, десном извади нож, па кад је медвед зинуо стави му руку омотану струком у уста, а ножем га удари по глави и врату неколико пута, те се спасе и посече медведа.

а често без обуће, и у оделу које је недовољно за дужи пут. Ловац пређе за кратко време невероватно велики, а поред тога веома неподесан простор, да се и он сам чуди како је доспео у планину, на неко неприступачно место. Он прескаче преко клада и стена, трчи низ најдубље потоке, или се попне уз веома стрме стране. Зими у заносу прегази по неколико пута, за кратко време, реке и потоке који се мрзну. У дивљем трку поцепа одело, подере обућу и страховито се умори. Све то ради у неком лудом заносу и полету, само да би зверку уловио не мислећи ни на какву корист.

Али је у околини Колашина у ствари мали број људи који се баве ловом. У народу лов се не цени као занимање, и ако доноси неке користи и мада је код неких знак господства, него се напротив лов сматра као беспосличење, а људи који се баве ловом за „нераднике". Ако се узме у обзир време, које се издангуби у лову, тешкоће и труд, као и утрошена енергија, може се рећи да лов није нимало корисно занимање [1]).

Митар С. Влаховић.

ПРЕСТОЛОНАСЉЕДНИК И МАЂАРИ.

Кад сам у „Записима" видио овај наслов чланка г. Јовановића, изненадио сам се. Учинило ми се тако као да је чланак био под насловом: Црна Гора и Јапан.

Знам да је аустријски престолонасљедник Франц Фердинанд позвао књаза Данила на своје поморске маневре у Дубровнику против искрцавања италијанске војске, и да га је позвао, да у Бечу проведе карневалске забаве са Насљедницом. Али сав свијет зна, да је Франц Фердинанд радио Југославију уоквирити противу Мађара.

Књаз Данило пошао је у Дубровник, али га је народно одушевљење дочекало више него Франца Фердинанда. То је тако било раздражило њега, да је потпуно игнорисао архимандрита Јовића, наименованог владику Боке и Дубровника, ком је видио о грлу крст Данилов.

Књаз Данило пошао је у Беч са књагињом Милицом. На станици дочекали су их Херцхерцог и Херцхерцогиња, али се извинио и захвалио на позиву, да мора ићи у Сан Ремо, гдје му синовац болује, и одмах је кренуо пут Италије, што је у дипломатским круговима велики утисак учинило, јер су били већ разаслати позиви на дине у част црногорског насљедничког пара.

За вријеме свјетског рата, главни командант аустриске војске, чувши да је књаз Никола на умору, са фронта писао је предсједнику

[1]) Овде сам изнео само један део мојих опажања и података о лову.

владе у Бечу, да ће се књаз Данило одмах обратити Бечу за конвенцију са Црном Гором. Али да то не смије бити *конвенција* него *милост*, са условом, да се Црна Гора лиши приморја а да се ограничи Таром, а он да се потпуно подложи Монархији. Тај документ је објелоданила министеријална „Самоуправа" кад је Стојан Протић био на влади.

Књаз Данило био је германофил, и он је био чврсто увјерен, да ће цар Вилхем побиједити, па је био у вези са Берлином. Зато је по нарочитом куриру послао писмо књазу Николи, да не оставља Црну Гору. Тако се бар говорило на Цетињу.

Цар Вилхелм није био према Црној Гори што и Франц Јосиф за вријеме Балканског рата, особито за вријеме опсаде Скадра. Треба читати мемоаре барона Гисла, да се виде трагикомичне сцене између њега и њемачкога посланика г. Екарта.

Цару Вилхелму је сметала Србија. Он је хтио да отвори себи слободни пут до Багдада. А Црна Гора није му сметала ни на Јадрану да сађе у Трст ни на Ријеку, куд је такођер тежио. Није без његова знања растурена из Берлина она мапа на којој је Сарајево била престоница Србије.

Нема нигдје никаквог трага какве везе књаза Данила и Мађара.

Књаз Мирко био је остао болестан на Крушевцу. Кад га је болест била сасвим оборила, окупаторска влада упутила га је у Беч. Ту је био тако пажен, да није могла к њему приступити ни његова кума војвоткиња Пламенац. Па г. Јовановић није могао ни њега тако болесног и тако *заробљена*, да поштеди.

Др. Л. Томановић.

ГРАЂА ЗА ИСТОРИЈУ И ФОЛКЛОР.

ЈЕДАН НЕОБЈАВЉЕНИ ЦЕТИЊСКИ ЉЕТОПИС.

Прошле године издала је Српска Краљевска Академија у XVI. књизи „Зборника за историју, језик и књижевност српскога народа“ рад г. Љ. Стојановића „Стари српски родослови и летописи“, а доносен је и њихов текст. У овој књизи нема специјалног црногорског љетописа, јер он до појаве ове књиге није био објављен, ни описан. [1]) Ипак, из овог Љетописа унио је г. Стојановић у своју књигу три вијести под год. 1687 (стр. 321), које је узео из Милаковића, а осим тога има из њега још биљежака у Милаковићевој Историји. Почетак нашега Љетописа сличан је с једном забиљешком у рукопису Манастира Крушедола (Зборн. 118), а мјесто, гдје се говори о црквеним саборима слично је с Руварчевим (другим) љетописом. (Зборн. 157.). Све остало у нашем Љетопису је ново, а често и веома важно.

Овај Љетопис својина је Манастира Цетињскога, гдје сам га ја и нашао. Исписан је у књизи, која има наслов „Крусоволъ“. Овај наслов не одговара садржају; истина, у књизи има и хрисовуља појединих чланова породице Црнојевића, али они заузимају једва шестину књиге. Рукопис има у свем 81 лист, од којих 80. и 81. немају текста на другој страни, што значи, да рукопис има тачно 160 исписаних страна. Рукопис је формата 32+21 см. са 32—35 редова на страни, а писала га је у главном једна рука.

Садржај је „Крусовоља“ овај:

1) На листу 1—31 исписана је „Повесть о Скендерь бегу Черноевичу, ва светом крещени нареченномь Георгию“. Као што се види на крају овога списа, ово је превод латинскога дјела о Скендербегу Марина Скадранина „Словенина родом“.

2) На листу 32—46 а, исписани су „Хрисовули благочестиваго господина Ивана Черноевича, обладатеља господарства зетскаго“.

3) На листу 46. б, 47, 48 и 50 а, налази се наш Љетопис под „Историја различна“.

4) На листу 49 а забилежено је, како је владика Сава купио неке баштине у Горњим Додошима (1. XII. 1746).

5) На листу 49. б. исто за Нарач (2. VII. 1748).

[1]) Штампан је познати Љетопис Цетињски, кога је Владика Раде године 1830. поклонио професору Кухарском, а сад се налази у Одеској Универзитетској Библиотеци. Овај Љетопис нема никакве везе с нашим, јер он свршава с деспотом Максимом, док наш иде до половине XVIII вијека.

6) На листу 50. б је забиљешка пећскога патријарха Атанасија о његовом доласку на Цетиње (2. јануара 1749.).

7) На листу 51 а и б) о црквеној баштини „Медојевина“ (25. IV. 1737).

8) На листу 52 а—58 а, 60 и 61 је једна промеморија Млечићима за црногорску службу „Ва Венецији дато савијам и многим господарима ва писму, и рекли мње Василију: „Храни, когда будет их потреба“. (20. VI. 1744.).

9) На листу 58 а и 59 а је тестаменат Вука Маркова с Трнова (25. X. 1746).

10) На листу 59. б и 62 а, су побиљежене „границе сињачке“.

11) На листу 62 б и 63 а је повеља Краља Стефана Првовјенчанога Котору (год. 7720=1212). Ова повеља је обичан фалсификат.

12) На листу 63 б и 64 је „Родословије сербских деспот“.

13) На листу 65 а побиљежене су „Границе между Черном Гором и Херцеговином од цара Стефана до Ивана Черноjевича“. (17. VII. 1481).

14) На листу 65 б је „Суд царски и патријаршаски, узаконил господин Зетски Иван Чарнојевич“. Ово је као неки законик, који се у свем састоји из шест параграфа. Казне су веома строге. У §. 1. кад црква прими неког прибјеглицу, то онај који би му учинио неку „пакост“ „од народа каменијем да побијет се“; §. 2. ако ко украде што цркви (а мисли се свуда на цркву цетињску) — да се ослијепи; §. 3. ако ко украде што од имања манастирскога (стоку, или што друго) — да плати троструко, да се избије и прогна из тог мјеста; § 4. ако ко поткрада цркву, да се побије камењем; § 5. допушта се, да на имању манастирском може радити и други, али се имање не може издати дуже но на 3 године; § 6. ако ко бесправно обрађује манаст. земљу, то све, што је на њој треба му одузети, а поред тога да плати 300 аспри глобе и да му се удари 50 батина (палицах).

На листу 66 и 67 а је „Родословије Чернојевича“.

На листу 67 б. побиљежене су неке позајмице манастира (у новцу) и прилози цркви.

На листу 68 и 81 а је списак имања, које је за манастир купио митрополит Василије.

На листу 69 а је препис писма митрополита Василија, у коме полаже рачун од новца, што га је добио од царице Јелисавете (2. III. 1756.).

На листу 69 б је завјештање манастиру Јова Радовановића (8. II. 1752).

На листу 70—78 а је спис: „О Светој Софији ва Константине граде“.

На листу 78 б и 79 је „Повест откуду наста царство турско“.

На листу 80 а је умир између Цуца и Ћеклића око баштине Јасиковице (21. V. 1748.).

Осим овога, у овој интересантној књизи, има и неколико стихова. Тако на листу 58 а ови су стихови:

Черна Гора от Котора,
Сва до Бара и до Скадра:
Иван-бегом оглашена,
Манастиром прослављена.
Тебе, пречиста дјевице,
Мати Христова, васех царице
Црква била саграждена
Иван-бегом насађена
На сред земље, на Цетиње,
Епископом за стојање.

Черногорска дика превелика,
Богородица крепка помошчница,
Орла била њима даровала;
То је царска арма и похвала.
Саде су му крила саломљена,
Та је црква царска разорена;
Ожидује да се сазидује,
Московија да је покрасује,
Орлу перја да порасту
Цркви крила паки да подигну.

На листу 63. а;

Симеоне, свети Немања,
Многих отац свога имена,
Изредних наследников изоставил
Краљевством Сербију прославил;
Многе цркве саградили,
Отечество своје просветили.
Отечество ваше Турки завладели
Многе ваше цркве разорили.
Сербски свети Краљи настаните,

Цару Христу молбу сатворите,
Мухаметску вјеру низложите
От вашего отечества ижденитe.
Христијанскому цару помозите
Отечество ваше обновите!
Архијереји сербски не лезите,
Но всу ношт бога молите,
Царство сербско паки вставити
Правдоју и благочастијем прославити.

На листу 78. а:

О Исмаилу, доколе будеш царствовати
Константином градом обладати?
Сабудут се светих мужеј прорицанија:
Абије вазидут на те многаја вастанија
Од царства те, христохулниче, низринути
Императорство христијанскоје вставити.
Многи желе то да виде,
Даниил пророк јасно свје провиде.

Љетопис је дописан у год. 1749., као што се види из потоње биљешке, гдје се каже, да је патријарх Атанасије тога дана дошао на Цетиње. Сјутрадан, 2. јануара записао је патријарх ову биљешку:

Атанасиј, милостију божијеју архиепископ пекски, всех Сербов и Болгаров и всего Илирика Патријарх

[М. П.]

Како ми придохом в Митрополију Цетинскују и видјех хрисовољи бившаго господина Зетскаго Ивана Черноевича и по нем светопочивших патријархов и митрополитов, что котори приложил сему пречестном храму преславније матере бога нашего Митрополије Цетинскије, такожде и нињешни господин Митрополит Кир Савва; перво у Станевиће и Махине и у Жупу на Арат и Горње Додоше с Крађедолом и прочеје баштине и метоси црковни по хрисоволех, да је церкви уживати; аште ли котори обрештет се сапротивник коју пакост сатворити и наступити без вапроса церковнаго са стоком или ралом или лазом где је церковна баштина и пасиштa, такови да будет проклет, триклет и анатема от господа Бога всех держитеља и от всех светих, гњев божји да га порази и дом јего да будет пуст,

а ва будушти век да будет причтен са ними, иже распеша господа слави, и тело јего да не увидит истленије ва гробе ва веки амин 1749.[1]) Јануара 2. На Цетиње.

Текст Љетописа гласи:

Исторіа различна.

Лѣта: от Адама до рождаства Христова 5500.
от рождаства Христова до васкрсеніа Христова лѣть 33.
от васкрсеніа Христова до великаго Константина лѣть 320.
от Адама до цара Лава 6018.

О саборехь.

Сборь први бисть 318. светихь отць ва Нікеи на Аріа ва лѣто от Адама 5871. ва 20. лѣто веліkаго Константіна.

Паки ва лѣто 5930. бисть втори саборь светихь отць ва Цариграде на Македоніа духоборца ва царство великаго Теодосиа.

Ва лѣто 5985. бисть трети саборь светихь отць двѣсти ва Ефсее на злочастиваго Нестора прї цару Теодосию младому.

Ва лѣто 5990. бисть четврти саборь светихь отць 630 иже ва Халкидоне, на єретика Диоскора, ва царство Маркианово.

Ва лѣто 6148. бисть пети саборь светихь отць 160 ва Цариградє на єретіка Орїгена, ва царство Иустіниjана Великаго, саздавшаго светую Софїю.

Ва лѣто 6158. бисть шести саборь светихь отць 170 на злочастїваго Сергиа, ва царство Константїна седмаго Брадатаго.

Ва лѣто 6995. бисть седми саборь светихь отць 367 ва Никеи на иконоборцевь ва царство Константїна седмаго и матере єго Ирїни.

Ва лѣто от рождаства Христова 630. ва царство Констаньтїна Брадатаго васта люти коначни и васегдашни супостать турски светаць Махометь, рождени от убогаго оца Абдалама єзичнїка, а матере Емїни Иудеанїни ва граде Меккѣ. Учень бисть ва младости от премудраго Июдеянїна; по семь учи се христианству от монаха Сергїа Арианїна и Несторїанїна. Не имее крьми бисть стражь некихь купцевь велблудовь. По семь прїде ка некоен жене богатои Егїптенїне работати єи, и вазе се єи ва любовь, и вазеть єго себе ва мужа. И бисть купаць, таже хитри преластнїкь, дерзновено сказоваль яко вїденїа видить, яко єму являесе архаггель Гаврїль; того ради мненїе у многихь бисть пророка єго бити. Но онь, преластнїк голуба научи на рамена єму седети и ва ушесехь зерна зобати. Глаголаше людемь: „Свети духь мне бесѣди и закону учи. — Срацїни слепи вѣрующе лажамь єго, поставїше єго себе вожда. Мухамедже Срациновь вождь, многие на востоце плени и покори себе мѣста помощїю Срацїоновь, имже Ираклїи царь отсече оброкь, єже прьви цари гречаски даваху имь. Того ради Срацїни раздражени, вазеше Мухамеда себе вожда и начеше ратовати на гречаское царство. Си зовуть се Агаране,

[1]) Како штампарија, гдје се штампају „Записи“, нема црквенослов. цифара, то су оне свуда замијењене арапским.

случіше се са Мухамедомь и свои оброки стежаше. По семь Мухамедь віде, яко от вѣри православнихь и от Аріань толікие васташе распри, имже царства разараютсе призва Мухамедь монаха Сергиа Несторіанина изгнанца и Варру Персенїна Ептихіаніна и некихь Июдеевь, да от сихь противь нихь вѣрь аріанские и юдеиские и православніе и прочь, собственое некое саставеть ученіе, еже по семь валожи ва свои алкорань.

Алкорань єсть кніга ученїа турскаго, законь прелюбодеянни и скврни, нікоею истіною украшень, но лажи, баснословїа и блуда явнаго смешеніе; ибо между прочіми лажами Авраама Лазарева отца нарицаеть и пресветую дѣву сестру Моисеову сказуеть. Алкорань же Махометани ва части имеють, якоже ми свещенную библію.

Некогда рекоше єму: „Учітелю нашь и вожде! Моисеи ва Египте и ва мори и ва пустини слишахомь яко многа чудеса сатвори; того ради Еврее вѣроваше єму. Но и Христось колїка чудеса велика сатвори, єже и данась христїани именемь єго сатварають. А ти, кое намь показуеши знаменіе" ?

Тогда Мухамедь устидевсе ихь истрьже свои мачь и рече: „Тое єсть мое чудо, васакь веруеи мне; мачемь свою веру да защітаеть".

По семь Мухамедь своимь последователѣмь такови рай обеща, ва немже четири реки текуть: млека, меда, віна и води; и полати от бисера и зданіе от чистаго злата, а ястие подь сѣнама древахь райскихь; меса от сладкихь птиць и вопціа васакого, само о себе простртo, готово. — Жену сказоваль мужу живлѣнѣ; и Мухамедь наказоваль: мужіе васегда ка своимь женамь да ваходеть и са німи да васегда пльтаскую нечистоту саделавають, пльтаское важделѣніе, єже єсть блудь. Прьвую честь блаженства біти устави: мужу устави дрьжати 4 жене законне, а подложніць колико кто васхоцеть. Самь Мухамедь вазеть болѣе 40 жень, зело богатихь.

Умре же Мухамедь лѣта Христова 657, поживе лѣть 40 и четїри.

Нинѣ єдва не васа Азїа, великая часть Афрїки и Европи, ка сему же и многие ванѣ турацкаго царства и законовь суци, якоже Персиа, Индиа и велики татарски хань и прочь. Лажи и басни овїе, такожде и мрьзости аки пророчество Божие истиню почїтають.

За десетословіе їмеють 8 законовь или уставовь. От ніхже прьви єсть сеи: єдїнаго Бога чати;

2. родїтели достоино почїтаи;
3. что тебе бїти не хоцеши, инимь не твори;
4. оуреченаго времене ва храме буди;
5. на васакое лѣто двацi пости и жрьтви приноси;
6. милостини прежде даже ніци не испросить, подаждь;
7. жену ва бракь желаи, но не чуждаго супружніцу;
8. нїкогоже не оуби;

Тако Турци веруюьть ва Мухамеда, рекуще: богь его посла ва єже мирь мачемь обратїти ка себе. Сказують: богь нема жене, нема ні сина. А Христа сказують силна пророка и знаменїта; а духа светаго сказують бити между четирми божими савѣтнїки, кое равне говоре да з богомь савѣть творе: Моисеи, Давїдь и Христось и Мухамедь. И Турци чате: Оче нашь, и псальме Давїдове. На место причестїа свое жертви адуть. И младенце обрезують и хоћа имь на мечить вїка: Еданъ е богь; едань е богь.

Ва лѣто 6360. написа слова по сербскому єзїку Кириль фїлософь.

Ва лѣто 6727. постави се свети Савва прьви архиепискупь сербскои земли.

Ва лѣто 6728. постави свети Савва прьваго епискупа зетскаго Иларїона Шишоевича ва манастирь ва црквн светаго Нїколе оу Враніну, юже сагради свети Савва.

Ва лѣто Христова рождаства 1471. огосподи се надь Зетомь Ивань бегь Черноевичь.

Ва лѣто Христова рождаства 1484. сагради Ивань бегь митрополию на Цетинѣ. храмь рождество пресветие богородїце и назва ю мїтрополию зетску.

Ва лѣто Христова рождаства 1605. постави се Висарионь Баица епискупомь зетскимь.

Ва лѣто Христова рождаства 1687. примише Латини Нови. И то лѣто епискупь Висарионь изведе Латїне на Цетінѣ оу манастирь, провидура и кавалиера, и владику Висаріона отроваше. Умрие. По семь Сулемань паша от Скадра скупи воиску веліку и доће на Цетинѣ, наће Латїне оу манастирь. Латине пуци на вѣру, а манастирь и црквy раскопа.

Ва лѣто Христова рождаства 169. постави се Епискупь Савва Очиньћь и епискупствова 3. лѣта. Оумріе.

Ва лѣто Христово 1697. скупише се главари черногорски на зборь на Цетинѣ и избраше себе за владику и пастира Данїла Нѣгуша Сѣпчевїча.

Ва лѣто Христово 1700. херетуниса се Даніль владика светеишимь патріархомь сербскимь Арсеніем Черногорцемь ва нѣмачкои земли ва мѣсто Сечуи.

Ва лѣто Христово 1701. сагради владика Даніль цркву вазнесеніе, по семь трапезарію, по семь ва лѣто 1704. сагради црковь велику храмь рождества пресветие Богородице, по семь и вась Манастир сагради и куће на Ловћену и у Махине.

Ва лѣто 1711. доће з граматами от Москве от цара Петра Міхаило Мілорадоевићь ва Черноюо Гору ка Владики Данїлу и Черногорцима за велико зло манастирско и черногорско, кои почеше воевати на турске градове.

Ва лѣто 1712. иуліа 29. посѣкоше Черногорци Турке у Царевь Лазь, но сила турска одолѣ и доћоше на Цетинѣ и раскопаше цркву и манастирь.

Паки ва лѣто 1714. октомра дође Чупрелићь везир су сто и двадесеть тисущь воиске и пороби и пожеже Черну Гору; и то лѣто отиде Владика, Данило у Москву ка Цару Петру.

Ва лѣто Христово 1716 приде от Москве владика Даніло и донесе манастиру царское пожалованіе а Черногорцем дарове, како пишу две царьске грамате, кое Петарь даде владики Данілу.

Ва лѣто Христово 1717. пође владика Даніло і Черногорци на Барь, но залуду, с ђенераломь Муцінигомь.

Ва лѣто Христово 1718 ходи владика Даніло у Млетке; и то лѣто ходіше на Уцинь, но залуду; и разби бура армату прінціпову.

Ва лѣто Христово 1719. пріде патріархь Моисей ва Черную Гору у зиму и херетуниса владику Савву мѣсеца іануаріа ва 25.

Ва лѣто Христова рождаства 1724 сагради владика Данило на Цетінѣ цркву храмь Благовещеніе пресветіе Богородице. По семь сaградише на Маисторе кућю и на Станѣвићѣ кућю и на Добро Гумно и уляникъ.

Ва лѣто Христово 1735 престави се владика Даніло, мѣсеца иануаріа 11.

Ва лѣто Христово 1736 сагради владика Савва на Станѣвиће цркву храмь живоначелніе Троици и манастирь састави. Ахь да боже да и манастирь огради и да понови стару митрополію, даруй Боже, помози пресвета Богородице.

Ва лѣто Христово 1742 пође владика Савва у Москву са царьскіми грамотами, иже царь Петарь даде владики Данилу и бисть лепо примлѣнь от царице Иелисавете Петровнеи и свеценаго синода московскаго.

Ва лѣто Христово 1744. приде владика Савва от Москве, добро даровать от императорскаго величаства Иелисавете Петровнеи: потири, дискоси, одеждами, деңгами и црьковніми кнігами.

Ва лѣто Христово 1746. сагради владика Савва виноградь царину у Махіне задомь и потрапи изнова;

и ва то лѣто владика Савва погоди се с агамь подгоричкиема за црьковіне, на свако лѣто по 16 цекинахь.

Ва лѣто Христово 1749 изврьши се; и тога года приде патриарь сербски Атанасіе ва Черную Гору; на рождаство Христово би у Махине; из Махинахь под Ластвомь, испод Ластве на Станѣвиће; Станѣвићяхь на Цетінѣ на Василѣвь-дань и даде му Владика Савва митру едну от три, кое бѣше доніо из Москве владика Данило, а пріђе бѣше да едну владика Данило Арсенію патріарху. То досадь двіе у Пећь пођоше из цетинскога манастира разорена.

Душан Д. Вуксан.

КЊИЖЕВНИ ПРЕГЛЕД.

О КРИЗИ КЊИГЕ.

Данас је то очигледна истина, један факат у који не треба сумњати, да је од рата па на овамо интересовање за сваки род књижевности у пуној мери опало. Тај проблем кризе књиге, како се он данас третира, интересује све интелектуалне кругове целог света — јер криза је без сумње општа — он је најчешће предмет расправљања поглавито у редовима књижевника, а свуда се скоро оперише са истим чињеницама и са истом агрументацијом, која је доста површна и не може никако објаснити основни узрок кризе. Наиме, једни на сва уста тврде, да је најважнији узрок економска криза, која је после рата наступила у свим друштвеним слојевима. Она је у првом реду погодила књижевност са неколике стране. Пре свега, конзеквентно наведеној чињеници, сваки мануелни посао је постао баснословно скуп, јер се за њим више него икада осетила потреба, што је сасвим разумљиво ако се има у виду да је врло велики проценат радне снаге пао у рату и да се економски пад може једино подићи неуморним радом. При таквом стању ствари издавање новог дела скопчано је са огромним трошковима, те се оно често пута написано и не појави на свет, а и кад изађе цена му је до зла Бога висока, да би се покрили учињени трошкови око издавања. А у данашњем добу тешког финансијског стања тешко се ико одлучује да за једно обично издање плати много више (узимајући у обзир техничку израду), него што у ствари вреди. Ако још додамо да је читалачка публика већином састављена из редова чиновника, који са својим платама не могу покрити ни најнеопходније трошкове своје породице, онда ствар постаје још разумљивија. С друге стране и писац саме књиге, ма како био идеална личност, састављен је од крви и меса као и сви остали људи, и њему треба живети, и он тражи материјалну награду за тај тешки суптилни рад своје душе. Но место свега тога он види како његове књиге стоје у излозима, сетно очекују купца, док свет безбрижно пролази и не осврће се. Навраћа се један дан, други дан, трећи дан али све по истом реду. Шта да се ради? Наш јунак, да би одржао своју егзистенцију, иде некуд, губи се, а после пар дана видите га како слаже нека акта или по цео боговетни дан сабира у каквом бироу Министарства. Да, тим се завршава његова каријера, коју је у највећем жару својих идеала започео.

Други пак тврде да није кривица до читалачке публике, него до самих књижевника. Модерни књижевници су у огромној већини обични дилетанти без талента, без књижевне ерудиције а своју репутацију су стекли користећи се послератном пометњом, која је наступила у духовном животу целог света. Наравски при таквом стању ствари дају површна дела и свет неће да их чита.

И једна и друга од ових констатација је тачна, и једна и друга садржи истине али и претерености и неистине. Пре свега један читалац, који гаји искрену жељу да прочита неку књигу, одвојиће од свог залогаја да би је имао у рукама. Вероватно воља је код њега сведена на минимум, те кад би имао пара на гомиле потрудио би се да је узме, макар је никад и не читао. Главно је да се види код њега у његовој библиотеци. Али, свакако, писац, писац у пуном смислу речи, не тражи те формалности, макар му иструлила у излозима, што је врло оправдано. (Овде морам узгред напоменути, да је фашистичка влада у Италији дала иницијативу, да би побољшала положај књижевника, за стварање што више домаћих библиотека. Чак је учинила пресију своје врсте на сваког иоле богатог грађанина да се за ту ствар ангажује. Многи су и код нас настојали да се једна пропаганда у том правцу учини путем држања јавних предавања, што је по мом мишљењу врло штетно, јер се тим књижевност профанише, ствара се од ње у неку руку монопол за зараду а то никако не сме да буде. С друге стране то код нас уопште није практиковано и изгледала би ствар веома чудна и смешна). Што се, пак, тиче бежања са књижевног поља, ту се бар немамо чега бојати, јер их има читаве хрпе и званих и незваних. Истина је у томе, да се многи окани посла или рад на лепој књижевности замени радом на писању фељтона и криминалних чланака, али не због своје материјалне беде, јер су се у беди стварала највећа дела, него просто што падне под сугестију самог друштва, које, како њему мора изгледати, сматра све то као неку стару песму, којом могу још да се усхићавају једино конзервативни, несавремени елементи и нишчи духом. Данас је живот кудикамо компликованији него што је био и у њему се сваког дана, сваког часа наилази на све нове и нове сензације, нова уживања и духовна и телесна и онда чему служи то пискарање.

Ако се задржимо на другој констатацији, одмах упада у очи сувише строго мерило, јер има у послератној књижевности релативно узев и добрих ствари. А то се мишљење уопштило, што је наступила једна нечувена хиперпродукција књига сваке врсте и ако се врло слабо пласирају. Овакво стање ствари је посве разумљиво, кад се анализира рад многих књижевних ревија. Ту се наилази на жалосне случајеве, наилази се на појаве као у свима гранама социјалног живота — на протекционизам и корупцију. То је још разумљивије ако се има у виду да су многи часописи монополисани од по неколико људи или само једног човека, које они одржавају једино ради новчаног профита а не као просветну установу, којој је циљ да врши културну делатност. У таквим случајевима је често пута меродавније мишљење самог власника него ли уредника. На пример власник

никад неће дозволити да се одбије рукопис неког његовог повереника, који му је скупио бар десет претплатника, макар то не имало никакве књижевне вредности. А како читалачка публика сматра да су књижевне ревије главни вентилатори за одстрањивање свега без вредности, то наилазећи често пута и ту на површне ствари добије уверење да се збиља није имало ништа боље ни одабрати, те су на крају крајева приморани попуњати бројеве и тим рђавим рукописима. Једном речи многи часописи, уместо да улевају љубав за књигу, уместо да врше савесним радом једну пропаганду у том правцу, постали су тако рећи гробари лепе књижевности, ма да она никад неће у њихов гроб лећи.

Но све ове нездраве појаве су се увек дешавале и дешаваће се, можда не у оволикој мери. Оне истина кваре нормалан ток једног књижевног правца али не могу никада бити катастрофалне да доведу тако у питање једну најтананију, најдубљу и најфинију уметничку форму људског духа. Микроб, је, дакле на другој страни. Морам овде напоменути пре свега да је књижевност духовни продукт човеков, најчистији одраз његових психичких особина. И као што је наука пронашла да се на рентгеновим зрацима оцртавају све здраве и болесне особине физичког дела бића, тако и уметност, специјално књижевност даје слику духовног дела човековог бића. Према томе свима појавама у књижевности може се једино наћи одгонетка у психолошкој анализи друштва, које ју је дало. Неоспоран је факат да је цео свет претрпео корените измене од рата и да ту морају лежати основни узроци ове свакако незавидне појаве модерног доба. Светски рат је био тако рећи пробни камен за старо друштвено уређење. Увидело се да не сме све више да сачува своју физиономију. Наступили су нови покрети, нове струје разних праваца у свим земљама. Свак је на сопственој кожи осетио грозоте рата, те су се многи, специјално интелектуални кругови, заузели свом снагом за уређење своје куће. То је њихов циљ, њихов идеал, та им визија једино лебди у машти и никакав други посао за њих не постоји. Природно је да у таквом стању ствари њих не занима, или сасвим мало, ни читање, нити пак каква друга уметност и ако су то људи са јаком ерудицијом већином из редова некадашње читалачке публике, јер они у својој компликованој акцији налазе довољно духовног уживања. С друге пак стране кат је створио један огромни табор тако рећи епикурејаца, табор, који има без сумње у свима друштвеним слојевима највише присталица. То је свет, који се одао једино телесном уживању, пировању, плесу раскоши и томе слично. Отишло се тако далеко да је у модерном друштву један такав назовимо arbiter elegantiarum једино достојан хвале, пажње и поштовања. У осталом то није никаква аномалија, то је дошло силом околности. — До јуче се човек, биће створено по подобију Божјем убијао као обична животиња, скрнављене су све социјалне, научне и уметничке установе, једном речи ништила се свака творевина људског духа, те је свет почео гледати кроз сасвим друге наочари стварајући нове принципе, да је збиља све то глупост и да се за овај кратки живот треба одати једино телесном

уживању. Отуда је нестала неописана трка за златом. Отуда се класна диференција и заоштреност увећала. Познато је да су пре рата национална питања била основни проблем код већине народа. Али националној борби је увек претходила и национална књижевност. Она је припремала терен за директну акцију, она је вршила јак утицај на масе, поглавито на омладину и свуда се радо читала. Данас кад су национална питања већином решена и та је књижевност изгубила много не од своје вредности него од своје популарности. Да ли се, дакле, она може заменити новом, социјалном? Одговор је негативан. А објашњење треба тражити у том, што је рат сам по себи већ припремио терен и поставио сва питања без одуговлачења на дневни ред, која су била у току векова основни узрок људског клања. Дакле, књижевности није пала та улога у део, и ако се увек обрнуто дешавало, њена индиректна акција је непотребна овде и зато је сувишна и неинтересантна. Морамо још напоменути да је према свему наведеном човек за време рата познао многе фазе друштвеног живота, чудне душевне и телесне манифестације његове, прошао кроз све перипетије, па је његов дух постао много рафиниранији и способнији у решавању и оцењивању свих социјалних а према томе и литерарних питања — не да се заваравати свачим, него пребира као сито дете по пуној здели — те ако би баш хтели да буде исто интересовање и уживање у лепој књизи треба да буде исти однос између књиге и читаоца т. ј. писати боља дела, него пре рата, што наравски не стоји. Напротив, послератна књижевност (говори се о правим књижевним списима) често подбаци, а један читалац јаке ерудиције и силног искуства никад неће губити време у читању нечега, о чему има много израженије појмове и јасније представе.

Сасвим је разумљиво према свему наведеном што се развила после рата индивидуално-импресионистичка књижевност, која је данас у највећем јеку нарочито у поезији. Песник, којему је веома тешко при горњем стању ствари дати нешто, што би читаоца као ново до тада непознато откровење интересирало, прибегао је себи, својој психи, одакле извлачи врло оригиналне мотиве, јер ту може свакн да пише и осећа на свој начин. Ствари нису објекти спољашње средине, које нас својим појавама покрећу; то су више субјективни продукти, бар њихова суштина: туга и радост, сета и меланхолија песникова пренета је у њих интуитивном снагом песника. Али за данашњег човека, који је сувише практичан, сувише материјалиста, никада бела боја не може изгледати црна, никада од једне трептаве звезде негде тамо на плавом своду не може замислити своју драгу, која је можда мало пре лупала с њим чаше у каквом ексцентричном локалу или негде делила Аморов дар. Далеко сам од тога да тврдим како она нема добрих ствари. На против. Ту се често наилази на сјајна психолошка разматрања и чудна удубљивања. Песничка форма и дикција су достигли врхунац. У свакој строфи, у сваком ретку сретамо најнежније изливе душе, најтананија осећања, а што је најглавније истинску радост и бол, која гањава до суза. Једна од главних црта ове поезије је суморно песимистичко расположење. А тај песимизам и суморност су највише пута оправдани искреним и неизвештаченим стиховима, који изгледају да су извучена влакна из песникове душе. Затим величанствене слике, лепи описи. Но ту често пута наилазимо на сувише личног разголићавања и одавања својих страсти, у чему се иде до перверзности; на нека откровења у свом сопственом бићу, откровења чудна, загонетна, достојна пуне пажње, што све мирише на самохвалисање.

Ова поезија и поред својих добрих страна има мало одзива, јер сваком није приступачна. Требало би се једном обичном читаоцу просто на просто неко време вежбати у читању и начину схватања, рутинирати се у одређивању особитих песничких нијанса, па да се тек онда разуме. Наравски, да један нестручњак, којему је све то потребно ради моменталне забаве, неће никад са тим кубурити, те му она остаје скроз неразумљива па и без важности.

С друге стране многи индивидуалисти не признају ни стара конвенционална правила, ни теорије, ни законе. Ти назовимо хипермодернисти саветују да се пише све, што ти се допадне као лепа форма и лепа слика, без обзира на могућност и логику. Они полазе са тог принципа, да се поезија не сме разумевати, само се сме осећати и ништа више, односно уживати у лепом складу речи и представа. Глупо је тражити рецимо од једне музичке композиције неко тумачење, неко истинско откровење. Ако има ту каквог откровења било духовног, било физичког бића човекова, зар се то не може лепше и јасније написати у каквој брошурици, која ће бити сваком приступачнија. Наравски може. И онда зашто се натезати и кварити музичку мелодију због тих непотребних ствари. Исти случај је и са поезијом са свима облицима уметничким. Морам овде напоменути да ти песници под поезијом разумевају нову уметност, која има горе наведене црте а да конвенционална књижевност представља за себе другу врсту уметности, која, наравски, у свом роду може бити веома цењена. На таквом схватању су и поникле песме, које просто запрепашћују нормална човјека као:

„Крава је прескочила месец“

или:

„На зубној чачкалици стоји кућа, у њој мој деда пише роман о мени“.

Даље, код њих не постоје никакве асоцијације представа, свака појава је апсолутна, она сама за себе егзистира, она сама за себе делује на посматрача. Тако на пример ако песник види даму у колима и њене фине обле ноге учине јаку импресију на њега, он ће ставити наслов песме, рецимо, „Две ноге“, а певати како су се две ноге возиле, посматрале га својим пожудним очима и т. д. То се објашњава тим, што често пута две представе, које се допуњују могу бити по свом дејству на посматрача супротне и узајамно се поништити. Рецимо једна пријатно утиче (на пример ноге), док друга сасвим обрнуто (на пример глава) и онда боље узети као мотив само ноге и ништа више.

Наравно да овај жанр песништва поготово није могао придобити читаоца, који се није навикао на те да се изразим вратоломне акробације духа.

Конзеквентно овим наведеним чињеницама може се донети један врло оправдан и тачан закључак: да криза књиге није наступила услед економске кризе, бар не како се то тумачи, тим пре што економска криза не постоји свуда, док је ова као што сам рекао општа. Сем тога послератна књижевност има одличних ствари. Дакле основни узрок лежи у социјалном поремећају и неуравнотежности духовног живота, која је наступила на горе изложени начин. Али што је најглавније све ове појаве створене силом околности су пролазне. Оне су се дешавале више пута у усторији човечанства и опет нестајале. И једнога дана ће се оживотворити поред свега изнесеног песникове речи, како дама

„млада, голих недра..... у то позно доба.... чита моје песме.....
док сан журно мили“....

и то дама, која може уживати у свима оргијама живота, која је најкарактеристичнији представник овог доба, та иста ће дама тражити „самотну вилу“ далеко од света и људи, где ће се уљушкивати песниковим сновима.

Љубомир В. Вушовић.

Д-р Миливој Павловић, *Избор Дубровачког Песништва — Љубавна лирика* — „Школски писци“, који су почели пре неколике године и од којих је до сад изишло 13 свезака, од великог су значаја и вредности нарочито за школу, којој су намењени. Ученицима средњих школа немогуће је прочитати све писце које уче у историји књижевности. Тако исто излишно је проучавање појединих писаца ако се понешто не прочита из сваког; а ретке су, врло ретке наше школе с књижницама у којима има бар по неко дело од свих писаца, да би ученици сами, помогнути својим наставницима, могли правити избор. Сем тога, тешко је веровати да би тај избор био добар. Онај пак, који нам г. г. редактори Школских Писаца, досад увек искусни и познати професори наше књижевности, дају, свакако је беспрекоран. Истина понекад, као и на сваки књижевни посао, и овде имају места оправдане примедбе. Да се ограничимо на 14. свеску коју имамо у рукама.

За уређење ове антологије, — можемо је тако назвати, — потребна су била два посла: учинити избор и дати језички коментар песама које су у њу ушле. Први од њих није нов. Г. Павловић још 1923 средио је и унео у једну свешчицу, коју је издала књижара *Време*, исте песме с истим предговором о љубавној лирици дубровачкој и о језику дубровачких писаца. Испод текста и онда је дао коментар дијалекатских речи и израза и знатног броја архаизама, без кога ни познаваоци историског развоја и односног дијалекта нашег језика не би могли несметано читати ове песме. Но тај ранији коментар, кад

се упореди са садањим, оскудан је и непотпун. Ако издвојимо речи и изразе који су протумачени код свих или код већег броја песама, кад год се на њих наиђе, јер допуштамо да није морало бити честог понављања истих ствари, а у чем опет видимо један пресавесно урађен посао, — остаје знатан број објашњења за која се никад не може казати да су сувишна. Читајући пажљиво песме и пратећи коментаре учинило ми се да кад би и један одбацили само би изгубили; а нема ни једног места где би недостајало објашњења. Према томе, ако овим новим издањем нисмо ништа више добили у избору песама и предговорним речима, како смо већ напред казали, г. уредник је ипак у њему дао нешто ново. и школи свакако једну врло корисну књигу.

Антологија г. Решетара, издана још 1894 од Срп. Књижевне Задруге, за коју би се можда рекло да је пре антологија у ужем смислу, т. ј. избор лепог и најлепшег из дубровачког песништва, није била довољна да ђаци читајући само њу познају битне одлике дубровачке поезије. И песнике који су у њу ушли немогуће је познати по једној или по неколиким песмама тамо. Зашто на пр. да Доминко Златарић који је имао читаву збирку љубавних песама буде заступљен једном јединoм? У тој збирци их је више које нису мање лепе, а за његово певање исто тако карактеристичне. Или зар је могуће на двема песмама утврдити одлике трубадурске поезије Шишка Менчетића, којим почиње не само та песничка школа него и цела поезија дубровачка? Па онда зар није добит што је г. Павловић у своју књигу унео по неку песму Наљешковића, Бобаљевића, Марина Бурешића и Хорација Мажибрадића, којих код г. Решетара нема, а који такође имају карактеристичних, па и лепих, љубавних песама. И не само то. Он је успео да из свих песника изабере оно што је најлепше и најкарактеристичније.

Ја не видим, само, разлога због којег је извесне песме Ђора Држића требало издвојити од осталих са назначењем да су „испеване на народну“. Опште је познато да међу његовим песмама има неколико таквих. За њих се држи не само ово, већ и да су узете из народа, па дотеране на уметничку. И у једном и другом случају оне заслужују да уђу у овакву збирку, али је, мени се чини, то нарочито назначавање непотребно, јер их је и без њега лако разликовати од осталих. Уз ово, има још песника дубровачких који су подражавали тону народних песама. Па и сам г. Павловић је, поред означених Ђ. Држића, унео још неколико таквих. *Пјесни бугарској*, И. Ђорђића:

„У попа Јована
до двије дјевојке:
Једно је Јања,
друго Љиљана......“,

и народној:

„Двориго момче у попа Саве,
Не ради књиге, ни ради вјере,
Већ ради двије шћери попове:
Рад шћере Стане и дилбер Јане.....“,

поред тона заједнички су и неки други елементи: поп, двије дјевојке, Јања и т. д. Атрибут *бугарска*, то нам и г. П. доследан себи лепо објашњава — каже да је то народна песма. Али, као у наведеном случају уз тон још нешто има заједничко и Бобаљевићева песма:

„Мајка кћерци тихо прави:
ти си цвјетак мој гиздави,
драга кћерце, дико моја . . . . ."

с народном:

„Мајка Мару ситно плела
Од петоро, деветоро,
Плетући је сјетовала:
Чујеш Маро, кћери моја . . . . ."

Даље, *Дај да пијем* Ивана Бунића:

„О дикло млада,
налиј ми сада
весеља мога,
вина рујнога! . . . . ."

испевана је тоном и у многом је слична краљичким песмама народним:

„О девојко плава,
Чула ти се вала
Чак до Цариграда . . . . ." или:
„Овдје нама кажу
Мому неудату . . . . . " — или:
„Ми дођосмо овдје
Пред попове дворе . . . . ." и другим.

Поред *бугарске*, о којој је било речи, у овој збирци још две Ђорђићеве:

„Чујте слијепца, госпоје,
Што вам уди тер поје! . . . . ." — и
„Лопудска Маре с Игала
грује се често рибара . . . . . "

с народном имају уочљиве сличности. Тон њихов одговара познатом и честом тону народних песама:

„Чија је оно дјевојка,
Што рани на воду,
Те плете косу широко,
А носи фесак на око . . . . . ."

У сваком случају, бар Држићеву:

„Ловац ловећи, диклице,
с крагујцем дробне птичице,
бјеше т' ми горко сунчаце
тер исках хладне водице . . . . .", —

будући да су оваке издвајане, требало је ставити с песмама „испеваним на народну", кад се то за њу с правим може казати.

Методски, оправдана је још једна примедба на *Љубавну лирику*. Књижевни рад у Дубровнику не треба двојити од ондашњег књижевног рада у Далмацији ван Дубровника. Било да су се писци дубровачки са онима из остале Далмације књижевно образовали на истим узорима, или да су Дубровчани утицали на своје суседе сапле-менике, а било је и овог и оног, оставили су нам дела, која каткад носе отиске различних прилика, при којима су једни и други живели

и радили, али и која су обележје истог доба, истог духа и истих идеала. Кад је реч о љубавној лирици, с нашег гледишта још ова изборна збирка много би добила са још свега неколике песме Ханибала Луцића, јер се ни метром ни његовим схватањем љубави не разликује много од дубровачких трубадура Менчетића и Држића. У колико те разлике у техници стиха и форми уопште постоји, свакојако стоји изнад њих; и не да се замислити једна антологија љубавне лирике приморске књижевности наше у којој не би било оне класичне: „Јур ни једна на свит вила . . . .". Нема сумње, г. уредник ове драгоцене књижице умео је то увидети; верујем да би наведену, а можда још коју песму, тамо унео, али се заклањао за насловом *дубровачки*. Уосталом, ја сам и напоменуо на шта се односи моја примедба.

М. Стевановић.

Strom ze srdce. Písne o Kristu. Usporádal a preložil Otto F. Babler. Olomouc, 1927. (str. 50, 8º).

Г. Ото Баблер задужује нас својим стално пробуђеним интересовањем за југословенску књижевност, и својим ваљаним преводима са српскохрватског и словеначког на свој матерњи језик. Под исписаним насловом (*Стабло из срца)* изашла је у његовом преводу, на чешком језику, укусно опремљена збирка песама, узетих из неколико књижевности. То је, управ, једна мала антологија побожних народних песама о Христу и Богородици, — о рођењу, детињству и мученишству Спаситеља, о узвишеној љубави Мајке према Сину, о божанској благости Богомајке и Богочовека.

Захват г. Баблера могао је бити обимнији; али ипак, он је и тако успео. Сабрао је неколико одабраних песама, посебне врсте и једноставног слога, и од њих изградио једну малу „Кристијаду" чисте лирике, која одише простонародном присношћу и класичном лепотом уметничког израза. Уједно, он пред својом чехословачком читалачком публиком отвара природну лепоту душе и продубљеног хришћанског осећања других народа, и указује на њихове стваралачке моћи у области религиозне народне мистике. За ту сврху, он је — сразмерно — најобилније захватио из наше народне поезије. Од двадесет и две песме, колико их је у збирци, једанаест је југословенских. Седам је узео из збирке Вука Караџића (*Срп. нар. пјесме*, V, бр.: 226-8, 244-5, 242-3), две из Јураја Лахнера (*Hrv. nar. pobožne pjesme*, Загреб, 1926), а две из Јанка Гласара (*Slov. nar. lirika*, Љубљана, 1920). Од осталих, две су лужичкосрпске, три немачке, две италијанске, и по једна пољска, енглеска, холандска и латинска. За насловним листом цитирани су, на српско-хрватском, стихови:

„*Санак снила пречиста Госпођа,*
ђе јој расте покрај срца дрвце . . ." (Вук, V, 226).

Из задњег стиха изникао је привлачни поетски назив ове згодно уређене збирке. Приказујући је, нас овде интересује превод само

наших народних песама. Ограничавамо се на песме узете из Вукове збирке, а то је за овакву патребу доста. (Остале две поменуте југословенске збирке нису нам при руци).

Г. Баблер преводи са познавањем нашега језика, и осећањем лепоте наше народне поезије. Његов превод је веран, — и у том погледу, једва ако би се могле учинити неколике веома ситне напомене [1]). У песмама које је превео и Холечек [2]) — њих је четири —, Баблер ја бољи и књижевнији. И ма да чешки језик није у оној мери вокалан и гибак за стих као српскохрватски, г. Баблер успева, и ако не увек, да свој превод приближи лепоти наше народне песме коју преводи. Код њега има стихова што остављају утисак као да се читају у оригиналу: —

Вук (227):

Кад свануло и грануло сунце,
Пошетала Христа Бога мајка,
Ошетала гором Романијом,
Ту ми нађе стадо од оваца,
— — — — — — — — —
Узела га пречиста Госпођа
Па с шњиме мирбожала била.

Баблер:

Když pak svitlo, slunce zazárilo,
vyšla sobe matka Krista Pána,
procházela horou Rumaniji,
na té hore stádo ovcí našla,
— — — — — — — — — —
presvatá ho Paní k sobe vzala,
vánoční mu políbení dala.

Или стихови где преводилац хоће да пренесе природан слик народног песника:

Пођe Исус крст *носећи*,
Света мајка јад *јадећи*. (Вук 245)

Kráčel Ježíš, kríž si *nesa*,
za ním matka bolem *klesá*.

„Стани, сине, жељо моја!
„Жали тебе мајка твоја“
Па му ране целивала,
Сузама их умивала,
Чистом свилом отирала (Вук, 244).

„Ustan, synu, touhe moje,
lituje te matka tvoje“.
Rány jemu zulíbala,
slzami je umyvala,
hedvábím je utírala.

Једна озбиљнија замерка мора се учинити г. Баблеру. Трохејски десетерац, односно осмерац, наших народних песама он не преводи увек доследно у трохејском стиху. Местимично наглом променом ритма поремети ону прикладну мирноћу течних трохејских стихова, којом се одликује наша народна поезија. Уз то, понеком стиху даде прозни ред речи, — и убије му лепоту поезије. Тиме се, на једној страни, поквари складност целине у преводу; на другој, преводилац не одговори доследно спроведеном ритму, стиховној форми, уметничкој обради, складности целине, течности стихова, и лепоти песме нашег народног песника. (Као што ћемо видети, преводилац то чини, у више случајева, без велике нужде). Указујемо на неколико примера: —

[1]) Реч *псовати* (Вук, 245, стих 38) правилније је превести са *tupiti, haneti,* него са *proklinati*. Стих: „*Ничице* је земљи пала“ (245, ст. 7) није цравилно преведен са „*jako v mdlobách* na zem padla“ *(као у несвест* пала на земљу), јер израз *ничице пасти*, у оваквим приликама, значи: у великом болу, тузи, пасти лицем на земљу, нарочито кад се добију поразне, жалосне вести; боље би било, на пример: „*od bolesti na zem padla* (од бола туге, пала на земљу), или *ничице* превести са *čelem na zem*; тако би и сами стих добио; био би течнији, јер би се избегла она гласовна група *v mdl —*, тешка за изговор. Похвално је за преводиоца — зато смо и навели овај случај као карактеристичан — што он тежи да дâ прави смисао, а не иде за дословним преводом речи; он реч *ничице* разуме, и у другим случајевима преводи је правилно (в. Вук, 245, ст. 45). „*Грешној земљи*“ (227, ст. 3) преведено је генитивом, а треба дативом *(zemi,* а не zeme).

[2]) Josef Holeček, *Písne Hercegovské.* Praha, 1877.

Вук (227):

Санак|снила||Христа|Бога|мајка,
— — — — — — — — — —
Кад то зачу чобан Симеуне,
Он отиде у гору зелену,
— — — — — — — — — —
И он коље испод звона овна.

Баблер:

Vé snu|snila||matka|Krista|Pána
— — — — — — — — — —
Tato slova *Simeun když slyšel,*
do lesu hned zašel zeleného
— — — — — — — — — —
berana pak pod zvonem si skolil.

Први стих је преведен беспрекорно. Он је и у пуној ритмичкој складности са стиховима наше народне песме. Такви су скоро сви остали стихови ове песме, као што показују и она успело преведена места која смо раније навели. Међутим, три подвучена стиха далеко су од тога. И не само да су у нескладности са првим, односно осталим, већ и један с другим; неуједначени су и доста неспретни, — а како су то стихови и без слика, онда су ближе прози. Са нешто друкчијим распоредом речи који се не противи духу језика, и незнатном променом у изразу, они могу бити у пуном складу са целином.

Онда би изгледали:

Když Simeun tato slova slyšel,
hned do lesa zašel zeleného,
— — — — — — — — — —
a berana pod zvonem si skolil.

Сличних примера има и у преводу осмерца:

Кад Исуса не нађоше,
Но нађоше три Марије,
— — — — — — — —
„*О Марнјо*, сестро моја!
„*Виђе ли ми* ђе Исуса,
„Премилога сина мога?“ (Вук, 245).

Ježiše když nespatrili,
Marie tri spatrili tam:
— — — — — — — —
„Marie, ó sestro moje!
Ježiše zde nespatrilas,
premilého syna mého?“

Преведени, подвучени стихови били би осетно бољи да гласе:

Když Ježiše nespatrili,
Tam spatrili tri Marie:
— — — — — — — —
„*O' Marie,* sestro moje!
nespatrilas zde Ježiše,
premilého syna mého?“

У овом случају стихови би били течнији, и у пуној ритмичкој складности са осталим који им претходе и следују (што се да упоредити са наведеним последњим стихом); — тако би одговарали, и у том погледу, своме оригиналу. Поред тога, били би и верније преведени, јер су у њима — као што се види — истакнуте напред (наглашене) све оне речи које су и у стиховима народне песме. Преводилац је, без потребе да се нешто постигне, урадио обратно, — истакао је оне речи које су завршне у стиховима оригинала (у два стиха, 2 и 4, доследно је изврнут ред речи).

Слично појединим местима, таквих има и појединачних стихова. На пример: „*Snadno je ten sen ti vyložiti*“, „. . . . *se zeme on* k otci Bohu

pujde“ (Вук, 226), *„na tobe muj synek zemrel“* (243), *„Ježiši muj,* synu sladky“ (244), и т. д. — боље би било да гласе: snadno ti je ten sen vyložiti (или, ten sen . . . .), *on se zeme . . . ., na tobe mi muj syn zemrel, o Ježiši . . . .,* и т. д.

У преводу има стихова који дају утисак комотне прозе: *„proklínali* ho a bili“ („бијаху га и *псоваху*“ — Вук, 245), „do vyše že dosáhl až k nebi“ (226), „odnal jí ho Simeun pak pastyr“ (227), „Hospodin sám s nebe se tu ozval“ (228), „pri ranách ni pri bolestech“ (244), „za dvermi je tady uvnitr“ (245). Са мало труда они би се дали оживети, и довести у склад са целином; — на пример: први, *haneli ho a bili ho (tupili ho . . . .);* други, *vrcholem sáhal až do nebe;* и т. д.[1])

Сумарно узевши, преводи песама: *Божја мајка нашла сина, Христос тјеши матер, Божја мајка находи крст* (Вук, 242—4) сем по један или два стиха — потпуно су успели. То важи и за: *Плач Божје мајке за сином* и *Опет сан пречисте Госпође* (245, 227), са малим изузетком стихова, од којих смо већ на неке указали. Песмом *Сан пречисте Госпође* (226), преводилац није дао ону меру која би се од њега дала очекивати. За превод *Крштења Христова* (228) може се поуздано рећи да није много успео. Јер поред осталог, г Баблер није овде избегао — као што је то урадио Холечек — нагомилавање и често понављање извесних речи, које су са својим гласовним групама сугласника тешке за стихове.

Главни приговор који смо овом приликом учинили преводима г. Баблера, може се применити у свему и на његов превод *Хасанагинице;* — у толико је, мислимо, приговор и оправданији.

Г. Баблер је одушевљени љубитељ наших народних песама. Са пуно разлога, чехословачка преводна литература може од њега очекивати богате и значајне прилоге и из области наше народне поезије, као и наше модерне књижевности уопште. Зато је и потребно његовим досадашњим радовима ове врсте указати већу пажњу. У том циљу, поред осталог, мора пасти и по која замерка; — ми смо их учинили у најбољој намери.

Р. Ковијанић.

ДРУШТВЕНИ ПРЕГЛЕД.

СЛОВЕНСКИ ИНСТИТУТ ЦРНЕ ГОРЕ.

„Записи“, у лицу г. И. З., мислим једног од чланова Уређивачког Одбора, истичу да би требало да се — на вријеме и како приличи — прослави 50-годишњица оснивања гимназије на Цетињу, а у вези са прославом 100-годишњице од смрти Петра I и 100-годишњице сту-

[1]) Сем наведених, нису добро преведени још и ови стихови: — У првој песми (Вук, 226): 11; у другој (227): 10, 13, 14; у трећој (228): 5, 6, 9, 13, 15, 16, 18, 19; у петој (245): 11, 14, 21, 47; 72, 79, 82, 93, 96, 97; у шестој (242): 8. На 450 стихова (колико их броји седам песама узетих из Вукове збирке) оваквих стихова има укупно око 40.

пања на престо Петра II. Сви ти знаменити догађаји падају у октобру 1930. Писац покреће питање да ли да се о тој прослави подижу споменици, или један дом, или нешто друго?

Споменике данас имају и мали и незнатни. Прави споменици су они, који су у души покољења, читаве нације.

Изјашњавамо се за идеју која је овим покренута у нашем угледном часопису. И нека нам је дозвољено да овом приликом подсјетимо на неке рефлексије које смо истакли у часопису „Нова Европа“ (св. од 26. III. 1927).

Ријешење културног питања Црне Горе не треба да остане на посљедњем мјесту, јер ће оно помоћи да се и остала питања што брже и успјешније ријеше. Без много образложавања стављамо предлог: да се на Цетињу оснује „Словенски Институт Црне Горе“. Тај би Институт имао да прихвати Народни Музеј и Библиотеку; затим, да издаје свој мјесечник („Преглед Црне Горе“); да приступи прикупљању и сређивању материала, те нађе начина и отвори натјечај за писање и издање „Историје Црне Горе“, од доласка на Балкан; да, исто тако, изда „Библиографију Црне Горе“, са означењем публикација на свим свјетским језицима и т. д. Таква би установа била зубља на словенском приморју, која би озаравала пут будућности, достојан улози која је намијењена Црној Гори у народној и државној заједници, — улози коју је ова играла од свог постанка. Тај би Институт помагао организовање секције „Ратна Црна Гора“, која би прикупила имена и податке о Црногорцима који су у рату гинули (откад се они могу прибрати), и тако спремила издање „Златне Књиге борбе Црне Горе“. Држава би морала узети иницијативу, и прије свега ставити на расположење овакве установе пристојну суму, која би дала материалну основу за рад. Понаособ, Државна Штампарија на Цетињу имала би се уступити Институту за његове публикације. Институт би утро пут за стварање Университета у Црној Гори, у једној од вароши у близини Скадарског језера и Јадранског Мора, чије приморје треба да остане не само предио природног блага и љепоте, стратегијских и других позиција, него и привлачан културни центар на граници између Истока и Запада.

По овом питању мијењао сам мисли са већим бројем наших угледних људи — из Црне Горе и ван ње. Сви су били сагласни.

Зашто не би могли то и остварити? Примјер Историјског Друштва у Новом Саду, основаног 1927, довољан би био да на том путу истрајемо. Његов је задатак да ради и да организује рад на свестраном проучавању прошлости нашега народа са подручја бивше Карловачке Митрополије. Друштво је већ афирмирало свој опстанак у моралном као и у материалном погледу. Његова акција је плодоносна, а успјех се огледа у његовом „Гласнику“, који се штампа у Српској Манастирској Штампарији у Сремским Карловцима.

Мишљења смо да би најбоље прославили предстојеће свечаности не споменицима од камена или туча, већ кад би се сви окупили, па основали установу, која је потребна оном крају као и цјелини.

Поред остале славе и величине, на територији Црне Горе поникла је прва српска краљевина, под Михаилом Војислављевићем. На тој територији основана је и прва штампарија у Словенству. Оно што већ имамо на Цетињу — остаци музеја, војног арсенала, архива, библиотека, те остаци Дукље, Обода Црнојевића и око Скадра — представљају огромно благо, поред којег пролазимо а вриједност му никад не спознамо. Дукља, попљачкана и разнесена, зјапи; поједине историјске грађевине, чак и знаменити градови, руше се да би се куће зидале, а Биљарди Његошевој још не повратисмо ни оне четири куле које је окружаваху. И велике земље би се подичиле толиким благом. Кад би домаћи и странци за њега знали и кад би га могли видјети, у масама би к њему хитали.

Све то, те крупни државни и национални интереси позивају нас на рад у том правцу. Отпочнимо већ сада са стварањем Одбора.

И као што рекосмо: Ловћен и море траже велике путеве. То је наш Гибралтар. Не смије се пренебрећи ни културни проблем. Он ће обезбиједити и убрзати општи напредак.

Д-р *Перо Ђ. Шоћ.*

БЕЛЕШКЕ.

Из уредништва. — Писац познатог дела *Стварање заједничке државе Срба, Хрвата и Словенаца* г. Јован М. Јовановић, спремајући за издање Српске Књижевне Задруге другу књигу свог дела, обратио се уредништву „Записа“ с молбом да му оно помогне у прибирању података за историју политичког живота Црне Горе. Не видећи другог начина да удовољи овом праведном захтеву г. Јовановића, уредништво му је предложило да поглавља књиге која говоре о Црној Гори штампа у „Записима“, како би сви заинтересовани јавни радници имали прилике да прочитају прву редакцију тих поглавља, па да их, као учесници или познаваоци догађаја, употпуне или исправе својим прилозима и одговорима. Г. Јовановић је отворено изразио жељу да његови чланци изазову интересовање наших јавних радника, „еда би се, каже, чула свачија реч, и да бих за времена видео и знао да се равњам“.

У том циљу г. Јовановић је послао за „Записе“ два чланка, од којих је један „Престолонаследник Данило и Мађари 1915“ објављен у двоброју за јул - август, а други „Црна Гора за уједињење“ у овој свесци.

Уредништво се зато нада да ће наши јавни радници у потпуности схватити значај овог за науку заиста важног питања и да ће разумети, да никако није свеједно како ће велики историски тренуци бити обрађени у књизи, коју издаје наша најпопуларнија књижевна установа, у књизи која се штампа у десетину хиљада примерака и коју ће читати тако рећи сваки иоле образовани читалац. Зато их позива да се заинтересују за написе г. Јовановића и да их, хладно, сигурно и објективно, својим знањем и познавањем догађаја употпуне или исправе. Ако се у оваквим приликама не утиче на схватање и оцењивање догађаја, губи се доцније могућност, а и право, да се на ефикасан начин исправљају неправилна гледишта и непотпуно познавање ствари.

Одговори су потребити што је могуће пре, јер се књига г. Јовановића већ у велико спрема за штампу.

Како штампарија нема свих слова чешке азбуке с диакритичним знацима нити ознака за бележење стопа у стиху, то су извесна места у приказу г. Р. Ковијанића „Strom ze srdce“ штампана обичним словима наше латинице и без потребног метричког обележавања. Молимо читаоце да ово приме к знању.

Уредништво.

Александар Вучо, *Ако се још једном сетим или Начела,* Београд, Цвијановић, 1929.

На једном месту своје најновије, лепо издате књиге А. Вучо је исписао и ово:

„Уосталом, изгледа ми сасвим разумљиво да је велика слабост повезати догађаје и правити историју ма какве врсте.

Остају само фантоми појединих стварности, који ће на будућност имати врло далеке, мутне утицаје. И тако даље.“

Задовољни смо што смо, из великог низа тамом обавијених реченица у овој књизи, могли истргнути ову која нам нешто каже. Горња пишчева изјава умирује нашу савест што нам велики део његове, понекад интересантне прозе остаје херметички затворен. Јер кад Вучо мисли да је велика слабост повезати догађаје и испричати ма какву историју, онда нам не може замерити што његови на хартију набацани фантоми појединих стварности (је ли то сажета формула за надреализам?) не налазе одјека у нашој души, а још мање што су несхватљиви нашем интелекту.

Н. Б.

Никола Банашевић, *Бифон и Његош* (сепарат из „Зборника у част Богдана Поповића“).

После познатих истраживања неколицине писаца о додирним тачкама између Његоша, песника и мислиоца, и његових претходника, филозофа и песника, са Запада и евентуалном утицању ових на нашег песника, јавља се и г. Банашевић с горњим чланком, разуме се, у искључивој намери да нам песничка личност Његошева буде боље

разумљива. Поређујући извесна места из *Г. Вијенца* и *Луче* са погледима Бифоновим на човека, природу и Бога у његовој *Природној Историји*, коју је Његош несумњиво читао, г. Банашевић тачно утврђује да је велики француски природњак оставио трагова у Његошевом песничком делу. На пр. позната химна Богу из *Г. Вијенца* („Боже драги, који све управљаш....“) потпуно је слична, и по тону и по детаљима, са једном Бифоновом инвокацијом Богу из поменутог његовог дела. Остала места из дела оба песника, која упоређује г. Банашевић, немају такве очите сличности, али и из њих се може видети, макар и по каквој ситној идеји, да је читање Бифона нагоривало Његоша на размишљање, па је понеку његову идеју или примао или на свој начин разрађивао.

Слична трагања новијих научника за Његошевим омиљеним писцима из великих западних књижевности и проналажења међусобних идејних сличности њихових могу само користити бољем познавању личности нашег великог песника. Важност овог посла нарочито се повећава кад му се приступа са пуном научном спремом и кад се убедљиво и документарно аргументише. И једно и друго срета нас у чланку г. Банашевића.

И. З.

D-r Milan Prelog, *Istorija Slobodnog Zidarstva*, Zagreb 1929.

Иако на страни постоји огромна литература о слободном зидарству, код нас се још врло мало писало о том значајном покрету, који је задро дубоко у духовни живот појединих народа и био довођен у везу с крупним догађајима светске па и наше историје. Књига Ср. Стојковића, *Слободно Зидарство*, која је изишла у Београду (III изд., 1926), није обухватила цео предмет и писана је више у апологетичком духу. Постојала је, дакле, осетна потреба да се нашем образованом читаоцу пружи једно дело из којег ће се мало потпуније упознати с далеким пореклом, историјом и битношћу слободног зидарства. Књига Д-р Прелога испуњава одлично тај задатак. Нарочито је у њој детаљно обрађен историјат слободног зидарства, његово порекло и развој у појединим државама, особито у Енглеској и Немачкој. Писац је употребио велик број дела, нарочито немачких и чешких, да би унео што више светлости у нешто замршену историју рађања масонског покрета. Интересантно је поглавље, које долази после те историје, о борби католичке цркве против масонерије. На крају књиге је покушај дефинисања задатака и циљева слободног зидарства, на основу слободне зидарске литературе.

Н. Б.

Анто М. Гвозденовић, *Кратке путничке биљешке*. 8° стр. 1—132. Београд 1929. У овој књижици говори г. Гвозденовић о Криму, Туркменији, Средњој Азији уопште, о познатом руском ђенералу Скобељеву, а нарочито о ахал-текинској експедицији. Ове путничке биљешке не штампају се сад први пут; оне су биле штампане у „Отаџбини“ године 1882. У ахал-текинској експедицији учествовао је г. Гвозденовић као млади војни љекар. Његове биљешке писане су живо, с пуно темперамента, ма да сам предмет данас не би одушевио никога, гдје огромна руска империја уништава у циљу освајања један мали народ од 170.000 душа, који је толико волио своју отаџбину и слободу, да се за њу борио до потоњега човјека. Осим тога, кад су ове биљешке већ прештампане, а мислимо да за то није било нарочите потребе, онда је бар у њима требало исправити језик и стил, јер је обоје рђаво.

Познавајући г. Гвозденовића као културна човјека, доброг познаваоца свих главних европских језика, човјека, који је читавога свога живота путовао и читао, ми бисмо жељели, да нам он даде нешто ново. Г. Гвозденовић био је члан црногорске емиграције у Паризу за вријеме окупације Црне Горе, он је у тој емиграцији заузимао видно мјесто и положај, па мислимо да би било потребно, да он о томе напише своје биљешке. Те биљешке биле би за нас много интересантније од ових његових путних биљежака, ма да ће и оне наћи својих читалаца.

Д. В.

Etnolog, glasnik kr. etnogr. muzeja u Ljubljani, год. III, Љубљана 1929. Већ трећу годину под уредништвом г. д-ра Жупанића излази *Етнолог*. Од главних чланака у овом годишњаку је чланак д-ра Мурка: О великој збирци слов. нар. пјесама с мелодијама; затим чланак К. Оштира о Јаподима; д-ра Л. Е. о развоју етнологије; С. Вурлика о цртежима на кошницама и П. Скока из словенске топономастике. Поред тога су још ту чланци д-ра М. Николајева: Хрватски сељачки барок и д-ра Жупанића: Антрополошки карактер Јована Цвијића.

Осим главних чланака исцрпне су биљешке: хроника, реферати и критике, у којима се говори у првом реду о књигама из области етнографије, а затим и о осталим дјелима, која имају везу с том науком.

—ић.

Веселин Чајкановић, *Српске народне приповетке.* — У издању познате београдске књижарнице Рајковића и Ћуковића изишла је ове године горња збирка народних приповедака, коју је средио унив. професор В. Чајкановић, несумњиво један од најбољих зналаца нашег народног блага, његових извора и паралела. Збирка је намењена средњешколској омладини као помоћна књига у проучавању народне књижевности, те је у ту сврху, као допуна уџбенику П. Поповића, снабдевена једним лепим предговором о народним приповеткама и стручним коментаром с речником. Желећи показати младом читаоцу народну приповетку у свим њеним врстама преко најбољих и најлепших образаца, уредник је у своју антологију уносио само оно што је најтипичније за свој род, при чему је показао ванредан укус и смисао у одабирању. Ту су заступљене све врсте народне приповетке: приче о животињама, бајке, приповетке мушке,

шаљиве, скаске, легенде, веровања. У низу неколико помоћних књига за упознавање наше књижевности на примерима, које су се код нас нагло појавиле у кратко време од добрих познавалаца предмета и стручних људи, ова збирка представља једну од најкориснијих и за средњу школу добро дошлих. Штета је само што је и ова антологија, као и остале књиге намењене мало пажљивим рукама школске омладине, издана у меком повезу.

И. З.

Алексеј Јелачић: *Историја Русије,* Српска Књижевна Задруга (Поучник IV), Београд, 1929.

Код нас се често и много говори о словенској узајамности, а наша познавања осталих словенских народа су међутим доста скромна. Руска књижевност се некада радо преводила и читала, али се историја рускога народа врло површно познавала. За то је најбољи доказ и та чињеница што досада није било ниједног оригиналног дела, на нашем језику, из којег би се наш читалац могао упознати са бурном прошлошћу тог највећег словенског племена, које је већ поодавно почело играти знатну улогу у светској историји. Познавање прошлости рускога народа, поред општег итереса који је увек имало, сада нам је још драгоценије, јер се многим чињеницама из прошлости даде објаснити пуно догађаја из садашњости, као што ће се свако уверити ко пажљиво прочита прегледно и јасно написану историју Д-р А. Јелачића. У њој су нарочито и с разлогом наглашени сви социјално-револуционарни покрети и све буне и комешања, који су вековима потресали ову пространу и чудну земљу. Излагања спољних догађаја допуњена су срећно приказивањем унутрашњих прилика, а обраћена је пажња и културној историји рускога народа. Вредно је још додати да је писац поклонио доста пажње и руској политици према Балканским Словенима, нарочито према Србима. Поменуте су чак и везе појединих наших људи са руским народом. — Истичемо да су погледи Д-р Јелачића на руске прилике врло либерални и напредни, али се писац увек старао да сачува своју историску објективност.

Fil.

„Dubrovnik“. — Од марта ове године излази у Дубровнику часопис под горњим називом као службени орган „Савеза за унапређење туризма“ у Дубровнику. Већ сам наслов часописа одмах упућује на извесно регионално ограничење у интересовањима која ће показати његов садржај, као што и особине власника — савеза јасно постављају његов циљ — ширење туризма, односно културно и економско обнављање и подизање Дубровника. Ово ипак не значи да часопис нема интереса и за не-Дубровчане. Напротив, извесни његови чланци, они на пр. М. Решетара, Мединиа, Халера, од општег су значаја, јер се тичу извесних заједничких свима питања. Што нарочито овде ваља подвући то је критичност у просуђивању и одбацивање романтичних погледа на ствари и појаве из дубровачке прошлости, чиме се ти

чланци нарочито одликују. Многога могу да изненаде и разочарају на пр. погледи Халерови на вредност дубровачке књижевности уопште и њених до сада прослављаних дела, или разлагања Мединиева о чувеној дубровачкој слободи. Збиља, много је судова о овом или оном питању раније донесено без дубљег проучавања или због једностраног и неправилног посматрања, па је потребна ревизија тих судова на основу правилнијих и тачнијих схватања, али се бојати да се, у загрејаности због новине погледа, не падне у другу грешку. Надати се ипак да ће се одржати мера.

Часопис је врло добро опремљен, има лепих илустрација. Претплата до краја ове године износи сто динара.

И. З.

Slavische Rundschau; год. I. бр. 1—7. Berlin 1929. — О овом познатом часопису, који издају г. г. Спина и Геземан и који служи за упознавање странога свијета о духовном животу свих Словена, било је већ ријечи у „Записима“. Ми бисмо жељели, да упозоримо на бројеве који су потад изашли. У мартовској свесци, осим многобројних приказа, реферата и библиографских података о српско-хрватско-словеначкој литератури изашао је чланак г. Вл. Дворниковића: Југословенске културне перспективе. Раздвојени — каже писац — Јужни Славени историјски и геополитички, природно је, што немају јединствене југословенске културе. Ипак, стремљење Срба, Хрвата и Словенаца било је од вазда к јединству, које се, напокон, 1918 и извршило. И сад, кад су се сви Срби, Хрвати и Словенци нашли у једној држави, потребно је и да се културно уједине и да буду једно, а како ће се то постићи писац износи у свом интересантном чланку.

У свесци за јули је чланак г. Влад. Петковића о средњевјековној српској умјетности. У чланку се говори о плану наших средовјечних цркава и о њиховим фрескама и у опште о нашој средовјечној иконографији. Насљедујући у почетку византијску умјетност, наша се временом од ње удаљавала и створила нови тип, који је био предаван Румунима, Бугарима, Светој Гори, а и Русији и Пелопонезу.

У свесци за јули чланак је г. Вл. Ћоровића: О пробуђењу југосл. муслимана к модерном животу. Овај покрет није стар, он је већ од почетка 19. вијека, али је он досад имао богатих резултата. Ове резултате чине политичка и културна удружења, часописи и све већи број књижевника, који раде на свим врстама књижевности. Овај приказ односи се на босанске муслимане. О каквом културном раду наших муслимана из Јужне Србије не може бити још ни говора. Док Босна има данас преко 100 академски образованих људи, Јужна Србија нема ни једнога, тамо се још стиче све образовање из манастирских школа (текија), док у наше средње школе, којих је доста по Јужној Србији, једва да иду по двоје-троје муслиманске дјеце.

Осим ових чланака, који нас највише интересују, изашли су у Rundschau још ови већи чланци: О Ћирилу и Методију и папској курији од А. Фукса; О жени у данашњој Пољској од Ј. Дикштајна;

О чешкој приповједачкој прози од А. Новака; О филмској умјетности у совјетској Русији од Е. Арнолда, поред великог броја мањих чланака, у којима се огледа културни живот Славена.

Часопис је задржао свој правац и у сваком броју доноси редовно по неколико општих чланака, за тим приказ свих важнијих дјела из слав. књижевности, па библиографију и културну хронику. Већ данас, а то је послије седмог броја, Slavische Rundschau постала је неопходна за свакога, ко жели, да се упозна са савременим културним животом свих славенских народа. *В.*

ЧИТУЉА.

Војвода Ђуро Петровић. — 16 јула о. г. умро је у Подгорици војвода Ђуро Петровић. Са њим је легао у гроб последњи војвода старе Црне Горе, који је на витешким пољанама од Омерпашине године па до наших дана разносио част и славу црногорског сружја за остварење великих Србинових идеала. И Црна Гора, величанственим испраћајем и учешћем на погребу, достојно се одужила сенима свог великог сина. Својим разноликим радом на многим пољима државног живота црногорског у току свог дугог века пок. војвода је то потпуно заслужио.

Рођен на Његушима 23 априла 1849, војвода Ђуро је свршио на Цетињу основну школу, тада једину у Црној Гори, и на том се његово образовање завршило. Што није добио школом, то је богато надокнадио својим урођеним способностима и ванредном чврстином и финоћом свог карактера. Као ратник и војсковођа показао је ретку храброст, лично јунаштво и умешност у командовању, тако да се с правом може рећи да спада у ред највећих црногорских јунака и војсковођа. Таквим се увек показивао, а нарочито је била важна и значајна његова улога као команданта под Скадром, кад је под ударцима његове храбре војске пао Бардањолт, и у светском рату кад је западне границе своје домовине до последњег часа бранио од напада аустриских чета. Као кабадахија и касније обласни управитељ, војвода Ђуро је увек показивао доброту срца, племенитост душе и једно необично поштење, а у данима политичких трзавица у Црној Гори стао је на страну млађих напредних људи, због чега је био пенсионисан. Од уједињења живео је скромно и повучено, док га смрт није затекла у Подгорици.

Витешка дела војводе Ђура Петровића, његов карактер и уопште његова снажна личност очуваће трајно његову светлу успомену, а име његово у ратној историји Црне Горе биће убележено међу именима њених првих синова *З.*

ЗАПИСИ

ЧАСОПИС ЗА НАУКУ И КЊИЖЕВНОСТ.

Књига V, свеска 4 — Октобар, 1929.

ЊЕГОШЕВО УЧЕЊЕ СТРАНИХ ЈЕЗИКА.

О Његошевом књижевном образовању и о његовој општој култури није се увек имало правилно мишљење, па се чак ни данас о њима нема тачан суд. Нико већ тако далеко не иде, као некада Д-р Ф. Менчик, да сумња у Његошеву писменост, схваћену у најобичнијем значењу те речи, али се још увек понеко нађе да потцени његове напоре око свог духовног изграђивања. Уосталом, разумљиво је ово неповерење кад се зна у каквим је приликама одрастао и живео будући велики песник: рођен у крају где није било ниједне основне школе, окружен скоро читавог живота људима од којих је свега неколико било способно да с напором стави свој потпис, место крста, на дно какве „сентенце", Његош би, без свог јаког унутрашњег нагона ка сазнањима, без своје велике љубави „к полезним наукама и занимањима", коју је код њега уочио гувернер Далмације, Турски,[1]) остао једва писмен човек, са мало ширим хоризонтом од једног обичног племенског главара, какав је био, на пример, његов иначе знаменити наследник на престолу, кнез Данило.

Да би се тачније оценио обим Његошевих интересовања и његов напор да задовољи своју велику духовну радозналост, занимљиво би, а донекле и важно за његову интелектуалну биографију, било утврдити када и на који начин је Његош учио стране језике, и колико се њима могао служити, било практично било књишки. О великим људима није ништа излишно знати. Колико се данас трага за једним јединим потписом неког великог писца и како би Енглезима био драгоцен и најмањи податак из живота једног Шекспира!

Било је и до сада више сведочанстава о Његошевом знању страних језика, али их је потребно испитати и допунити, уколико је могуће. Између осталих, Рус Ковалевски, који је лично познавао песника, пише: „Владика је био један од најобразованијих људи

[1]) Видети писмо Турског од 10/VII, 1844 (*Гласник Српскога Ученог Друштва*, књига 72, стр. 250).

О чешкој приповједачкој прози од А. Новака; О филмској умјетности у совјетској Русији од Е. Арнолда, поред великог броја мањих чланака, у којима се огледа културни живот Славена.

Часопис је задржао свој правац и у сваком броју доноси редовно по неколико општих чланака, за тим приказ свих важнијих дјела из слав. књижевности, па библиографију и културну хронику. Већ данас, а то је послије седмог броја, Slavische Rundschau постала је неопходна за свакога, ко жели, да се упозна са савременим културним животом свих славенских народа. *В.*

ЧИТУЉА.

Војвода Ђуро Петровић. — 16 јула о. г. умро је у Подгорици војвода Ђуро Петровић. Са њим је легао у гроб последњи војвода старе Црне Горе, који је на витешким пољанама од Омер-пашине године па до наших дана разносио част и славу црногорског оружја за остварење великих Србинових идеала. И Црна Гора, величанственим испраћајем и учешћем на погребу, достојно се одужила сенима свог великог сина. Својим разноликим радом на многим пољима државног живота црногорског у току свог дугог века пок. војвода је то потпуно заслужио.

Рођен на Његушима 23 априла 1849, војвода Ђуро је свршио на Цетињу основну школу, тада једину у Црној Гори, и на том се његово образовање завршило. Што није добио школом, то је богато надокнадио својим урођеним способностима и ванредном чврстином и финоћом свог карактера. Као ратник и војсковођа показао је ретку храброст, лично јунаштво и умешност у командовању, тако да се с правом може рећи да спада у ред највећих црногорских јунака и војсковођа. Таквим се увек показивао, а нарочито је била важна и значајна његова улога као команданта под Скадром, кад је под ударцима његове храбре војске пао Бардањолт, и у светском рату кад је западне границе своје домовине до последњег часа бранио од напада аустриских чета. Као кабадахија и касније обласни управитељ, војвода Ђуро је увек показивао доброту срца, племенитост душе и једно необично поштење, а у данима политичких трзавица у Црној Гори стао је на страну млађих напредних људи, због чега је био пенсионисан. Од уједињења живео је скромно и повучено, док га смрт није затекла у Подгорици.

Витешка дела војводе Ђура Петровића, његов карактер и уопште његова снажна личност очуваће трајно његову светлу успомену, а име његово у ратној историји Црне Горе биће убележено међу именима њених првих синова *З.*

ЗАПИСИ

ЧАСОПИС ЗА НАУКУ И КЊИЖЕВНОСТ.

Књига V, свеска 4 — Октобар, 1929.

ЊЕГОШЕВО УЧЕЊЕ СТРАНИХ ЈЕЗИКА.

О Његошевом књижевном образовању и о његовој општој култури није се увек имало правилно мишљење, па се чак ни данас о њима нема тачан суд. Нико већ тако далеко не иде, као некада Д-р Ф. Менчик, да сумња у Његошеву писменост, схваћену у најобичнијем значењу те речи, али се још увек понеко нађе да потцени његове напоре око свог духовног изграђивања. Уосталом, разумљиво је ово неповерење кад се зна у каквим је приликама одрастао и живео будући велики песник: рођен у крају где није било ниједне основне школе, окружен скоро читавог живота људима од којих је свега неколико било способно да с напором стави свој потпис, место крста, на дно какве „сентенце“, Његош би, без свог јаког унутрашњег нагона ка сазнањима, без своје велике љубави „к полезним наукама и занимањима“, коју је код њега уочио гувернер Далмације, Турски,[1]) остао једва писмен човек, са мало ширим хоризонтом од једног обичног племенског главара, какав је био, на пример, његов иначе знаменити наследник на престолу, кнез Данило.

Да би се тачније оценио обим Његошевих интересовања и његов напор да задовољи своју велику духовну радозналост, занимљиво би, а донекле и важно за његову интелектуалну биографију, било утврдити када и на који начин је Његош учио стране језике, и колико се њима могао служити, било практично било књишки. О великим људима није ништа излишно знати. Колико се данас трага за једним јединим потписом неког великог писца и како би Енглезима био драгоцен и најмањи податак из живота једног Шекспира!

Било је и до сада више сведочанстава о Његошевом знању страних језика, али их је потребно испитати и допунити, уколико је могуће. Између осталих, Рус Ковалевски, који је лично познавао песника, пише: „Владика је био један од најобразованијих људи

[1]) Видети писмо Турског од 10/VII, 1844 (*Гласник Српскога Ученог Друштва*, књига 72, стр. 250).

нашега доба. Осим свог родног језика, он је лијепо говорио и писао француски и руски, говорио је италијански и поштогод њемачки".[1]) Заиста се човек мора дивити полиглотском знању које је Његош стекао, у онако јадним приликама и за релативно кратко време свога тешког живота. Међутим, он је у том погледу могао имати као узор свога стрица, који се развијао у много још црњим приликама. Пуковник Виала, у свом познатом *Voyage historique et politique au Montenegro* (t. I, стр. 368), свакако претерује када тврди да је Петар I знао врло добро талијански, немачки и руски, мало енглески, а врло мало француски. Вероватније је да се стари митрополит служио само талијанским и руским, јер су му, због политичких односа његове земље, ти два језика били најпотребнији, а и најприступачнији.

* * *

Петар II, или још боље млади Раде Петровић био је, по својој прилици, на првом месту и сам упућен на учење тих језика. Савети и упуства његовог стрица могли су му бити само од користи, али, у цетињском манастиру, у који је ступио као сељачко дете од десетак година, Његош није могао ништа научити осим мало писмености. На Топли, гдје је млади питомац остао три године, у школи савинског калуђера Јосифа Троповића,[2]) Раде је, по доста вероватној претпоставци Д-р Л. Томановића, поред часловца и псалтира, писања и рачунања, учио и талијански језик, који је његов учитељ познавао и који је био толико потребан у Боки „гдје су се дјеца одавала искључиво мореплловству" (*Петар II*, стр. 3). Како је он доцније проширивао и попуњавао своје знање из талијанског језика, то је теже знати. Свуда треба претпоставити, на првом месту, његов самостални рад, учење из књига, вежбање на тексту. Његош је могао имати доста прилике и за усмени разговор, за практична вежбања, и то већ пре својих путовања у Трст и Италију. Он је доста често, одмах после узимања управе у своје руке, силазио, било на одмор и проводњу било народним послом, у Боку, где је талијански био врло раширен и где је на том језику морао разговарати и са већином службених претставника, иако је тај крај био тада под Аустријом.

Према једном његовом писму од 1 јануара 1832 г., излазило би да је Његош већ тада, у својој деветнаестој години, мало више од годину дана после узимања управе у своје руке, знао доста добро талијански[3]). У том писму, чија је копија сачувана у Цетињском Му-

[1]) Цитирао Д-р Л. Томановић, *Петар II*, стр. 215.

[2]) О трајању Његошевог школовања на Топли видети белешку Д-р Михаила Вукчевића (*Записи*, књ. IV, свеска 4, стр. 242). Д. Вуксан је утврдио датум доласка, 5 окт. 1827, Сима Милутиновића на Цетиње (*Записи*, год. I, св. 3, стр. 175.). Његош се из Топле вратио ваљда у исто време.

[3]) Ово се не слаже са подацима о Његошу, које је Медаковић 1848 г. послао Вразу. Тамо стоји да је Његош 1834 г. добавио учитеља француског језика, а тек „посље неколике године почне и талијански". (Видети П. Поповић, *Враз према Његошу* у *Цетиње и Црна Гора*, 1927, стр. 184). Да ови подаци нису тачни, увериђемо се доцније кад утврдимо да је Његош добавио учитеља француског језика тек 1838 г. Мислимо да Медаковић такође греши када тврди да је Његош остао у манастиру Савини само годину дана (Видети белешку горе).

зеју [1]), млади архимандрит моли которског „циркула" (окружног капетана) да би имао доброту унапред писати му „на чистомъ србскомъ єзику или на таліянскомъ; зашто досадашньи преводи съ таліянскога єзика са свымъ су тавни и недостаточни: ту су млоге двоезначеће рѣчи, млоге замршене а млоге и ништа незначеће, зато млого пута морамъ да дуго вріеме надъ ньима сѣдимъ докъ имъ смисао разуміемъ. Ако могосте кога наћи да іи болѣ толмачи на србски, а оно изволите іи као и досада писати, ако ли не, а Вы, молимъ Васъ и опеть, шильите ихъ у оригиналу". Интересантна, чисто професорска критика циркулове прозе, али и доказ да је Његош већ тада могао читати и рукописе на талијанском. Не верујемо да му их је неко други читао, иако је тада Милаковић већ био дошао за његова секретара. У *Исходјашчем Журналу*, како су се звали протоколи у којима су остајале копије званичне преписке, има и неколико Његошевих краћих, пословних писама на талијанском језику. Два из 1834 (14/26 маја и 23 авг./4 септ., Al Console Coronelli у Трсту) нису писана Његошевом руком, али ни копије писама на српском из тог времена није он писао. Напротив, кратко писмо од 18 јула 1847 г., потврда пријема једног пакета, All' Illustrissimo signor de Michele Console Imperiale Russo a Trieste, писано је сигурно владичином руком. Зашто је владика писао руском консулу на талијанском језику? Да ли због тога што је боље знао талијански него руски или из другог неког разлога? Видећемо да је у другој једној прилици, за сличан поступак, добио опомену од једног руског министра.

При крају свога живота, Његош је свакако доста течно говорио талијански. У Напуљу, у салонима племића и других магната, где је црногорски владика изазивао опште интересовање, нарочито код дама, Његош је, по Љубу Ненадовићу, кад је био добре воље и падао у „појетско одушевљење", говорио непрестано француски (друштво је било козмополитско), али је имао обичај „усред француског говора, кад кад по читав смисао на талијанском језику исказати. Кад нађе у талијанским ријечима јачи израз, он се њиме послужи"[2]).

Његошу је знање талијанског језика требало, на првом месту, из практичних разлога, али се сигурно њиме користио и ради проширења своје књижевне и филозофске културе. Према заосталим књигама његове библиотеке, не би се ипак могло рећи да је много општио с талијанским писцима. Рекло би се шта више да у тој књижевности није имао својих великих симпатија, изузев можда Дантеа. Истина, изгубљено је много његових књига, чак није сачуван ни његов примерак *Божанске комедије*, коју је сигурно читао иако се не зна на којем језику, па се не сме о томе изрећи отсечно и дефинитивно мишљење.

* * *

Друкчије стоји ствар с учењем и употребом рускога језика. Већина књига Његошеве библиотеке је на руском, и знање тога

[1]) Гдегод нарочито не означимо, Његошева ћемо писма цитирати по копијама, писаним најчешће Његошевом руком, која се чувају у Цетињском Музеју.

[2]) Цитирао Д-р Л. Томановић, *Петар II*, стр. 204.

језика му је послужило не само за читање руских писаца него и за општење с великим делима светске књижевности, нарочито с песничким производима грчких класика. Његош је морао сам донети велик број књига са својих путовања у Русију. Из његове се преписке види да је, осим тога, често добивао пакете књига преко руског посланства и консулатâ у Аустрији. О издањима и књижарским ценама морао је бити обавештен, јер је сачуван један велики каталог петроградског књижара Александра Смирдина, који је, по свој прилици, њему припадао. Његош је једном приликом, а можда и још који пут, имао тешкоћа с которским властима које су му, ради цензуре, биле задржале извесне књиге. Против таквог поступка он се побунио и као поглавица слободне државе и као образован човек, а можда и као добар економ.[1]) Јер је Његош морао плаћати, из црногорске сиромаштине, већину својих књига, а било их је, изгледа, доста скупих: једно руско издање Бифонових дела (у Цетињском Музеју сачувана су два руска и једно француско издање тога писца, а сва три су, по свој прилици, припадала Његошу) вредело је, према каталогу поменутог књижара Смирдина, 100 рубаља, сума која је претстављала читаво имање за једног сиромашног Црногорца.

Кад је и на који начин почео Његош с учењем рускога језика, тешко је утврдити. После повратка Радовог из Боке, вероватно да је Петар I одмах наговарао свог будућег наследника на учење тога језика толико потребног будућем поглавици Црне Горе. Вук Врчевић прича да је Његош 1829, дакле у својој шеснаестој години, прочитао „једну књижицу историчну, али у руском језику наштампану, о бившем посљедњем рату између руске царице Катарине II. и турским царом Сулејманом у Азији; и знајући Раде доста добро славенски језик, ласно му је било разумјети руски; и тако га побуди руска побједа над Турцима да је саставио о овоме боју једну пјесму у народном духу.“[2]) Претпоставља се да су и десетерачки превод, свакако с руског, *Првог пјевања Илијаде* као и препев *Слова о полку Игорову* из млађих владичиних година.[3])

Три прве године свог владања, од смрти Петра I до свог првог путовања у Русију где се завладичио, Његош је морао употребити и за темељније учење руског језика. Вишемесечни боравак у Петрограду му је свакако много користио за усавршавање у руском, нарочито у говору. Јер се Његош морао служити тим језиком не само за читање великог броја књига на руском него и за општење с руским путницима и изасланицима у Црној Гори као и за преписку с руским властима (изузев Гагића коме је писао на српском).

[1]) Његошева писма која се односе на ту аферу су од 13 XII 1833 и од 8 I 1834 г.

[2]) Цитирао М. Решетар у П. П. Његош, *Целокупна дела*, државно издање, II, стр. 451.

[3]) Ibid., стр. 395 и 400. Можда је *Слово* препевано после Његошевог повратка из Петрограда. Његош се ваљда служио за свој рад текстом, преводом на модерни руски и коментарима адмирала Шишкова, јер је имао у својој библиотеци његово *Собраніе сочиненій и переводовъ*, од кога је последња, XV, књига изашла 1832. *Слово* је, истина, у VII књизи која је изишла 1826.

Од Руса с којима је Његош дуго проводио у разговору на Цетињу, треба издвојити потпуковника Озерецковског, који је, у нарочитој мисији, провео неко време на Цетињу, 1837 године. Ровински и Л. Томановић не верују тврђењу Медаковићевом, који је могао за то сазнати, да је владика с Озерецковским проводио „веселе дневи“ на Цетињу.[1]) Сигурно је ипак да између Његоша и потпуковника нису били крути, званични односи и да их је, од познанства на Цетињу, везало срдачно и присно пријатељство. То се види из неколико у Цетињском Музеју сачуваних писама која је Озерецковски писао владици.[2]) Штета је само што у Цетињском Музеју није сачувано ниједно Његошево писмо овом добром пријатељу. Она су вероватно била интимнија, па им није остајала копија у *Исходјашчем Журналу*.

Кад се објави цела сачувана владичина преписка, видеће се да Његош није писао савршеним руским језиком (то је понекад мешавина руског, црквено-словенског и српског језика), али је сигурно да га је говорио доста течно, иако ваљда с истим погрешкама, и да је руске књиге читао сасвим слободно.

* * *

За учење француског језика, који је Његош такође познавао, има нешто прецизнијих података. У свом писму од 12 јуна 1838, Његош извештава руског посланика у Бечу, Татишчева, да је узео учитеља француског језика, и то оправдава честим општењем, писменим и усменим, с аустриским чиновницима и не ретком посетом странаца Црној Гори, с којима треба да општи на једном великом европском језику.[3]) Зачуђава ово писмо у коме се Његош скоро правда што је узео учитеља француског језика; на крају писма додаје чак да је готов отпустити овог учитеља, ако посланик налази да се преварио у избору. Могуће да се Његош бојао да овај Француз, за кога он каже да је „доброй, простой и бѣдной человѣкъ“, не буде сумњив руским властима, као агент неке стране силе, јер се сећао случаја опата Долчиа, секретара Петра I, који је баш руском интервенцијом, као француски агент, осуђен од Црногораца на смрт.[4])

Из Његошевог писма которском капетану, од 22 децембра 1838, зна се кад је отприлике дошао овај учитељ француског језика на Цетиње и како се звао. „Биће скоро година дана — каже се у том

[1]) Д-р Л. Томановић, *op. cit.*, стр. 82.

[2]) Желети је да ова и сва друга писма упућена Његошу публикује што пре г. Д. Вуксан, управник Музеја, јер ће она бити неопходна допуна Његошевим писмима која ће изићи као трећа књига *Целокупних дела*, у државном издању.

[3]) Ово је писмо објављено у *Ловћенском Одјеку*, јули—децембар, 1925, стр. 178.

[4]) Његошев учитељ је уистини проглашен за сумњивог. Пошто је отишао с Цетиња, Озерецковски, коме је био препоручен, пише о њему, у писму од 1 августа 1839: „Худо только, что газеты кажется включили его уже давно въ число злыхъ францускихъ агентовъ“.

писму — да Г-нъ Антипъ Жонъ [1]) подайникъ француски, живи у Црной гори, као мой професоръ французскога єзика, а нѣгова жена, сбогъ слабогъ свога здравля налазисе одъ некога времена у Котору". Даље Његош моли капетана да јој „видимира" пасош за Трст, куда одлази ради поправке здравља. Жом је, дакле, по свој прилици, дошао на Цетиње почетком 1838. У поменутом писму Татишчеву, Његош је изразио намеру да задржи овог Француза две године на Цетињу, за које се време надао да ће научити француски језик. Жом није остао на Цетињу пуне две године, јер у једном писму из Бадена код Беча, од 1|13 августа 1839, потпуковник Озерецковски саопштава Његошу да му се јавио неочекивано његов précepteur M-r Geaume. Жом је, по свој прилици, отишао с Цетиња јуна 1839, јер има писмо неког Алексѣй Петюринъ из Пскова, у коме се одговара на писмо којим је Његош, 21 јуна, вероватно приликом њиховог одласка с Цетиња, препоручивао Жома и његову супругу. Потпуковник Озерецковски, коме је овај француски пар био такође топло препоручен, одвео је, како се види из других његових писама, г ђу и г-на Жома у Петроград, где је муж, за кога и Озерецковски каже да је „человѣкъ очень тихій, простой и добрый" (писмо од 3 децембра 1839, из Петрограда), положио неки испит и добио „професорскій дипломъ", вероватно за учитеља француског у руским школама. Из писма Озерецковског од 2/14 јуна 1840, из Мариенбада, сазнаје се да је Жом, после неке болести, остао мало глув и да је тада био учитељ у Кијеву. Његова је жена била са породицом Озерецковскога у Мариенбаду. Морала је бити млађа, јер се Његошев пријатељ другарски правда што ју је узео: „Я не одинъ а вмѣстѣ съ родными моими, человѣкъ семѣйный".

Природно обдарен, Његош је за годину и по дана са својим учитељем француског језика морао постићи лепе резултате. Вероватно да је, и пре доласка Жомовог на Цетиње, Његош и сам нешто учио француски. У његовој библиотеци је сачувана *Француска Граматика* од Јоакима Вујића која му је могла за то послужити.[2])

Интересантно би било дознати које је француске текстове читао Његош са Жомом и да ли га је овај уводио у боље познавање француске књижевности. Вук Врчевић тврди да је владика уз учитеља француског језика толико напредовао „да је Волтерова сочињења у наш језик без натеге преводио".[3]) У Његошевој библиотеци сачувана су нека од Волтерових дела, па и то сведочанство изгледа вероватним. Жом је сигурно одмах видео да црногорски владика није нимало

[1]) Озерецковски свуда пише *Жомъ* или *Geaume*; познати кнез Васојевић, који га је морао упознати на Цетињу, додаје при крају једног писма владици: Notres (sic) compliments a Monsieur *Antide Jaume*. Мислимо да је транскрипција Озерецковскога правилна.

[2]) На унутрашњој страни последње корице Његошевог примерка стоји: Al Signor Pietro Teodorovics (Negoziante del Porto Franco di Trieste (Trieste li 1° Agosto 805) par Joachimo Vuics. Његош је ваљда овај примерак добио од неког пријатеља из Трста, или му га је донео Жом који је из те вароши дошао на Цетиње.

[3]) Цитирао М. Решетар у П. П. Његош, *Целокупна дела*, t. II, стр. 405.

клерикалан, и зато се и усудио да с њим чита одличну прозу слободоумног француског филозофа. Као да су хтели искупити волтериански грех, исте је године, вероватно, Његош са Жомом читао и еванђеље у француском преводу: Озерецковски му је, према једном писму од 19/IV (1/V) 1838, дакле у време Жомовог боравка на Цетињу) послао по Ковалевском једно „прекрасное изданіе Евангелія на французскомъ язикѣ". Његош је са Жомом можда читао и француски превод чувеног дела холандског хуманисте Еразма, *L' Eloge de la Folie*, иако на примерку који је остао у Цетињском Музеју (амстердамско издање од 1738) нема Његошевог ex-libris.[1])

Биће, дакле, да Његош није учио француски само ради општења са странцима, него да је имао у виду и своје лично образовање. Зна се да му је у француској поезији Ламартин био велика симпатија, а у једном смо чланку покушали доказати колико се користио читањем Бифонове *Histoire Naturelle* песник *Луче* и *Горског Вијенца.*[2]) У овом ће правцу бити потребно још пуно истраживања, да би се што боље упознао Његош песник и мислилац.

* * *

Његоша је много интересовало писање странаца о Црној Гори. Није му чак умакла ни француска опера *Црногорци* (либрето је ваљда од Gérard de Nerval), за коју је дознао из 28-ог броја *Danice Ilirske* и коју Милаковић, писмом од 9 јуна 1849, поручује однекуд. При крају свога живота, Његош је био подузео, с талијанским адвокатом Ђузепе Каза, писање историје своје земље на француском језику, да би опровргао лажи неког Француза, Bellanger-a.[3]) Карактеристичан је његов суд о страним путницима који су писали о Црној Гори, што га је изрекао талијанском књижевнику Франћеску Карари: „Инглези, што код нас долазе, посматрају и проучавају помњиво сваку ствар, и све узимљу у обзир, и ако их ко не превари, тачно описују. Французи летом виде, и понајвише виде јасно, а често и превиде, али много поетизирају. Већина Нѣмаца, напротив, задовољни су кад могу саставити књигу, какву било, ма и преписану из друге; и како треба о владици и о његовој земљи рећи штогод, што други није рекао, узимљу за готов новац сваку басну и сваку духовиту измишљотину".[4]) Можда се последњим речима циља и на познату Вукову књигу на немачком о Црној Гори, јер се зна да су због неких пасуса те књиге били охладнели односи између Његоша и Вука.[5])

[1]) На стр. 117 тога примерка, изгледа да је Његошевом руком поред речи *la puanteur* написано *смрад*. У сваком случају, књигу је читао неки добар познавалац француског језика: на стр. 172, по добро схваћеном смислу, неко је реч *utile* поправио у *inutile*. У књизи има поцртаних места, и то доста карактеристичних, ако их је владика бирао, на пр. ово са стр. 55: Qu' est ce que la vie humaine? Une Comedie: chacun y jonuë sous un personnage étranger... и т. д.

[2]) *Бифон и Његош* (Зборник у част Богдана Поповића)

[3]) Видети о томе чланак Д. Вуксана *О Владичиној „Историји Црне Горе"* (Ловћенски Одјек, јули – дец. 1925, стр. 174).

[4]) Цитирао Д-р Л. Томановић, *Петар II*, стр. 217.

[5]) О односима између Његоша и Вука, видети чланак Д. Вуксана у *Летопису Матице Српске*, август, 1929, стр. 212.

Да ли је Његош могао читати у оригиналу бар путописна дела
на енглеском и немачком језику? За његово учење енглеског језика
не можемо наћи никакве сигурне потврде, али није невероватно да
се и у енглеском тексту могао мало снаћи. Међутим, сигурно је да
је учио немачки језик. При томе се, изгледа, помагао и са *Deutsch
und Illyrisches Wörterbuch* који је издао Kurzbeck 1790 и од кога
има један примерак у Цетињском Музеју.[1])

Његош се служио немачким и за своју преписку [2]). Тако је, 6
маја 1840, молио једним писмом на немачком руског посланика у
Бечу, Татишчева, да омогући неколицини млађих Црногораца шко-
ловање у руским војним заводима. Татишчев одговара, 25 маја, да
не може узети у обзир владичино писмо на немачком и да треба
да понови молбу на руском. Његош увиђа да је направио „гаф“ и
својом руком, 12 јула исте године, понавља ту молбу, али сада на
руском, и извињава се због свог првог поступка: . . . „я писаль Ва-
шему Высокопревосходительству, на нѣмецкомъ языкѣ единственно
по той причинѣ что я очень слабо выражаюсь на русскомъ языкѣ,
а какъ у меня теперь нѣмецкаго языка учитель, такъ я ему и при-
казаль написать мое прошеніе на семь послѣднемъ что онъ вразу-
мительнѣе извѣснится на ономъ чѣмъ я на рускомъ“ . . . Не верујемо
да је Његош измислио, само да би се оправдао, постојање учитеља
немачкога језика на Цетињу, али је свакако преувеличао своје нез-
нање руског језика. Поменуто писмо на немачком није писано ни
Његошевом ни Милаковићевом руком [3]), па је вероватно да је тада
био на Цетињу неки други зналац немачког језика, од кога је и
Његош могао штогод научити.

Не знамо колико је Његош напредовао у учењу немачког језика,
али је сигурно могао разумевати лакше немачке текстове, на пример
путописе и историска дела, а то га је највише интересовало.[4]) Ње-
гошу, или неком другом из његове околине, потребно је било знање
немачког језика и из других, практичних разлога. Као што се види
из његовог писма од 6 новембра 1844, он је добио од Турског, гувер-
нера Далмације у Задру, девет књига на немачком и француском,
„сочиненія, у коима се говори о землѣмерномъ сниманю положенія

[1]) На унутрашњој корици, на крају књиге, у том је примерку Његош
ђачки исписао ове реченице, можда превођене с немачког: *Ја ћу постати (би-
ти) богат. Ја сам већ постануо богат (обогатио). Ја ћу разбогатити.* У реч-
нику је, осим тога, поред неколико речи додато које ново значење. Његошевом
је руком, сигурно, поред глагола rühren додато *adject. трогатељно,* а поред
глагола vertragen додато још једно значење *предавати.*

[2]) О тим писмима, видети Р. Меденица, *Његошева писма на немачком*
(Страни Преглед, март - јуни, 1928, стр. 45).

[3]) Пет година раније, у писму на руском кнаѕу Галицину, од 14 јула 1835,
у коме је реч о приказима на *Пустињак Цетињски,* Његош је изгледа својом
руком, готским словима, написао наслов листа Wiener Zeitschrift, für Kunst, Lite-
ratur, Theater und Mode 1835. На два немачка писма од 1844, писана туђом
руком у Бечу, Његош је добио од Метерниха одговор на француском језику.

[4]) У његовој библиотеци је, на пример, поред у своје доба чувене Карам-
зинове *Историје Русије* било и немачко дело Tappe W.: *Geschichte Russlands
nach Karamsin,* Leipzig, 1828.

мѣста и о употребленію орудія, коя се на то изискую“.[1]) Кад се објави цела Његошева преписка, тек онда ће се видети о чему је све морао водити бригу творац *Горског Вијенца* и *Луче Микрокозма.*

* * *

Поред свих недаћа које су га сналазиле и као човека и као поглавицу земље, Његош је, беспримерним уздизањем над својом средином, постигао такве резултате у свом само-образовању да би морао изазивати дивљење и кад не би било његових песничких творевина. Савладати, колико-толико, у ондашњој цетињској пустињи, скоро све велике европске језике, није била обична ствар. Али је Његошево интересовање, рекли бисмо, ишло још и даље.

Не можемо рећи да ли је и колико учио који класични језик. Изгледа да је могао нешто мало латински научити. Нечаев, писмом од 30 октобра 1833, извештава га да му шиље неке ствари, које му цар поклања, затим неке црквене књиге, и уз то *Лексиконъ Латинск*ій Кренеберга, два комада *Россійско-Латинскихъ разговоровъ* и један *Словарь Россійско-Латинскаго* Лебедева. Вероватно да је ове књиге Нечаев послао на молбу Његошеву.

Што ће више зачудити, Његош се, при крају свога живота, интересовао и за новогрчки и турски језик. Милаковић, по наредби свога господара, писмом од 19 марта 1849, моли некога да му добави и што пре пошље: „турску граматику и лексиконъ а тако исто и грчку граматику и лексиконъ но све на француском єзику, то єстъ коє су за Французе писане, съ тимъ примѣчаніємъ да у турской граматики и лексикону и турске рѣчи буду штампане француски ѣрь ако буду турске само турски штампане, овђе се не могу читати“. Писмом од 5 маја исте године, Милаковић јавља истој особи да лексикон турско-француски, грчко-француски и турска граматика, које нуди књижар Faverger, нису „онакова дѣла, какова є желіо имати предпохвалѣной Господаръ“. У Цетињском Музеју има, међутим, једна књига за предмет који је интересовао том приликом Његоша. То је *Dizionario gramatiche, e dialoghi per apprendere le lingue italiana, greca — volgare, e turca, e varie scienze* . . . dal P. M. Bernardino Pianzola . . . in Padova, 1789. Књига је сигурно била у Његошевим рукама, јер на њеним унутрашњим, нешто поцепаним корицама има пуно речи исписаних руком која много личи на Његошеву. То су обично турска значења неких талијанских речи, на пример: trabocchello dolab, tribunale Mechiame divan, tributo harač и т. д.

Шта је Његошу требало знање турског и грчког језика? Је ли то љубопитство човека кога интересују све ствари с којима долази у додир, или је по среди неки практичнији разлог? Да у Милаковићевом писму није изрично напоменуто да турске речи морају бити

[1]) Та је оруђа био раније добио и њима је „начин налазио“, као што се види из писма од 16 јула 1844, неки „господин Вуковић“. Исти му је Турски, три године раније, послао и један микроскоп. Његоша је тај „чудесни инструмент“ одушевио и томе је дао одушке у писму, од 21 јула 1841, којим захваљује Турскоме.

„штампане француски“, рекли бисмо да му је знање турског језика требало ради читања писама која је добивао од разних турских поглавица. Јер, као што се види из његове преписке, он је таква писма морао шиљати Гагићу у Дубровник да му их тамо неко преведе.

То је све што смо могли наћи о Његошевом учењу и познавању страних језика. Мислимо да и то може придонети бољем познавању његове личности.

Н. Банашевић.

ТЕХНИКА У МОДЕРНОЈ ФРАНЦУСКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ.

Бифон је рекао: Стил је човјек. Ништа тачније. Али стил је такође и доба, то је средина, то је менталитет или аспирације једне земље и њене душе ухваћене у промјенљивим нијансама.

У књижевној техници модерне Француске, у њеном научном и чудном истраживању, као и у њеној изванредној разноликости, наћи ћемо неколико облика савремене француске књижевности.

Домен на коме се најлакше може испитивати обнова ове технике сада је роман, о коме је већ речено како се невјероватно развио у модерно доба, а нарочито од рата. Не би било на одмет да најприје поменемо врсте романâ које су највише на гласу или имају највише успјеха, да бисмо видјели како су разне врсте овог књижевног рода помагале истраживање стила у правом смислу — технику.

За испитивање романа као књижевне врсте можемо се послужити многобројним студијама које су услиједиле од назад више година; нарочито, одлични критичар А. Тибаде, у *Читаоцу романа*, окарактерисао је и груписао извјестан број његових типова. Г. Франсоа Мориак, и сам романсиер, и то један од најуваженијих, резимирао је у једној малој свесци еволуцију овог рода у садање доба, додавши своје личне погледе на извјестан број дјела. Он подвлачи богаћење и све дубље захваћање психолошке студије, која све више и више истиче индивидуалност срцâ; он указује на обогаћивање класичне француске традиције, на комбинацију, од француског реда и руске разноликости, којој се све више тежи итд. Било би добро да додадемо врсте романа више или мање нове, чији број стално расте: социални роман, или ратни или послијератни роман; психолошки роман, све више специјализиран у студијама дјеце, младића, стараца, или романи бића нормалних, анормалних, патолошких, итд.; традиционални роман анализе, или роман који има једино име романа и који постаје или унутрашње размишљање или покушај више или мање политичког, филозофског или социалног реда; спортски роман или авантуристички роман, итд.

Извјестан број дјела дефинисао је, уосталом, менталитет доба, атмосферу у којој су живјеле све те генерације једна за другом, обнове осјећајности, чудноватости или разних искустава која формирају душе и преображавају стилове. О томе ћемо, на примјер, наћи добру скицу у *Панорами француске књижевности* од Б. Феја. Крај 19 вијека објавио је жестоку жељу да се све позна, да се све види; па и најсмјелији и најслободнији стилови постајали су средством изражавања често пренатегнуте осјетљивости.

Три велика имена доминирају у књижевности која се одатле рађа и која уосталом с различитим и правцима и путевима превазилазе тај став: Жид, Пруст, Валери. Први који је повукао за собом читаву групу око *Новог француског прегледа* враћа француској прози неку врсту збијене, богате, потсјећајне умјерености, а то му није најмања заслуга. Лако ћемо разумјети Жида ако га будемо цијенили по овој дефиницији коју он негдје даје о класицизму: „то је, каже он, обуздани романтизам“. Пруст је допринио, да се што дубље уђе у извјесне домене анализе карактерâ зависних од изабраних социалних прилика и понекад смјелих фантазија мишљења иза непристрасног става приповједачева. Читава једна генерација младих, послије њега, труди се да ухвати сваки детаљ догађајâ, утисака, искустава људских; док Валери, међутим, математички дух, коме ће изучавање математичких наука директно помоћи да разумије, потсјећа на Малармеа дубоком садржином коју зна дати свакој ријечи, и стварањем нове пластичне вредности говора.

Сви тројица, свакако, спајају особине мисли са вредношћу њеног изражавања. Реагирајући на тај начин против опасне површности, као и против смјерова свјесно декадентних, који су узимали декаденцију за савршенство, они су повратили књижевности њена права и утврдили њену племенитост истодобно кад и њен живи и човјечански интерес.

Али млада се књижевност дефинисала мимо њих.

Нагли успјех авантуристичког романа, нарочито послије рата, био је права опасност. П. Беноа да је његов образац у дјелима разнолике вредности и интереса, као *Атлантида* или *Г-ца од Лаферте*. У наше доба ова се врста одржала и обновила: удаљена авантура, авантура спојена са егзотизмом, или оријентисана у правцу садашњости, или сатиричне фантазије, све то и даље одржава и истраживање сензације која подржава интерес и бјежање изван обичне и свакидање баналности. Али ова врста предмета није много помогла стилистичком напретку, осим можда код јединог П. М. Орлана; код писаца као Х. Беро-а напротив, тежња за интригом, тражење комичне црте или историски или новинарски детаљ сметају више или мање умјетничкој тежњи да се учврсти.

Авантуристички роман није мртав; али његово лијепо доба је прошло.

Његов велики ривал је дух садашњице; и, овај пут, стил се повија више према захтјеву приповиједања. Брзо радити, бити тачан и кратак, та правила вриједе за стилисту исто колико и за приповједача. Смисао опажања се пречишћује. Један од најсавременијих

примјера за то је П. Моран. Његова скитања по Европи, његова лутања по свијету, који је пријешао у свим смјеровима и у свако доба године, дозволила су му да ухвати типичну црту, спољашњу или унутрашњу, свих личности под свима небима. Од *Отворено ноћу* до *Црне Мађије* осјећа се један исти став и једна иста тежња. Слике ухваћене у лету, покрети фотографисани, смјелост речника који изражава смјелост забиљежених обичаја, све је то постојано и утицајно.

При оваквом смислу стварности и живописности човјечије, која све више одбија и ограничава живописност пејзажа, прецизира се склоност унутрашњег истраживања. Он повукује за собом стил више философски, тачни, који покушава да репродукује ток мисли, њена застајања, колебања, прекиде итд. Унутрашњи монолог је идеал читаве једне генерације младих, који, више или мање слободно, траже да игром ријечи и обликом реченице, обртима синтаксе репродукују и облике, обрте и игре њиховог размишљања и расматрања.

Овдје би требало установити категорије: више или мање страсна дискусија посљератних проблема, философски есеј, украшен или педантан или прост и убједљив проткан бригама садашњости: Бенда, Дрие Ла Рошел, Геено, итд; студија социалног проблема, и стил проткан тачношћу посматрача напора, с напором у стилу сличним ономе који приказују код људи: Хамп, или Блок, или Монтерлан.

Све више се учвршћује додир између проживјеле садашњице и романа; осим ако не дође реакцијом као одмор за писца или за читаоца крајња фантазија мисли коју прати једнака фантазија израза и маште. Послије Доржелеса, П. М. Орлан; послије Мороа, Жироду.

Нарочити став био би став Жиродуа: најгипкија фантазија ријечи прати врло сигуран поетски смисао. Свака реченица, свака ријеч је студирана: игре ријечи и игре духа; тачност која прелази у мариводаж и суптилност; „читања за једну сјенку“ и најфинији детаљ у најделикатнијој атмосфери. Ова школа фантазије, која не познаје ни правила, ни граница, па ни дефиниције, дала нам је, у својој разноликости: Жиродуа, и Орлана, и Жалуа, да се задржимо само на најпознатијима: Жиродуа, најлиричнијег, Орлана, најубједљивијег и Жалуа, најзанесенијег.

Ф. Супо, поред њих, претсавља асимилацију најактуелнијих истраживања.

И сувише сам указао огромну различитост родова да бих могао мислити да резимирам различитост стилова. Не бих смио покушати овдје ни набрајање, па ни саму панораму ових нових обрада, које су у првом реду утицале на технику сматрану као директан израз мисли у њеним обновљеним ставовима.

Утврдиће се, у цјелени, скоро једнака подјела између двију великих аспирација 19 вијека: час истраживање чији се реализам прецизира, час обнављање мање или више романтично; али овај реализам се ослободио ситничарске гломазности à la Zola, а овај романтизам, варљиве фантазије епигона романтизма.

Истовремено се хоће да се обрађује грађа, узета као основа, и да се искоришћује стил, средство изражавања, у функцији неке

извјесности. Стил ће бити често средство да писац дође директно до извјесности. Према свједочењу неких између најзнаменитијих данашњих писаца моћи ће се закључити, да сурови реализам није више у вољи: „Не цијеним нимало реалистичну књижевност“, каже Жироду; Антоан је, према Коктоу, уназадио позориште за 20 година, са својим захтјевима крајње тачности у декору; а према М. Орлану, потребно је опажање тачно, али изврнуто.

Међу школама које су на неједнак начин истакле ове нове тежње, неке су се издвојиле, и отишле даље: тако, дадаизам, унанимизам и надреализам; међу модерним смјеровима, ако ово нијесу једини или најважнији свакако изгледа да су бар најактуелнији; по њиховом успјеху или по њиховом скандалу, или по њиховим доктринама, оне карактеришу средњи став нових школа и књижевних капела.

Унанимизам, поникао код *Абејске групе*, около Ж. Ромена, пријешао је све више и више са поезије на причу у прози, гдје је дао, у потоњим дјелима Ж. Ромена, свој најразвијенији и најприступачнији облик. *Абејска група* била је у неку руку професионално груписање пјесника и књижевника који су хтјели да заједно живе од свог књижевног рада; један заједнички стил издвојио се из њихових дјела; одатле изађоше нарочите дисциплине, као симултанеизам; њихов шеф, Ж. Ромен изјављивао је још 1911: ми немамо одређених и апсолутних формула. Код њега ћемо баш наћи битност њихових истраживања; он је објавио и продужује да објављује обилан број различних дјела, збирке стихова од којих *Једнодушни живот* најбоље резимира његову формулу примијењену на поезију, позоришне комаде од којих је *Кнок* највише допринио његовом свјетском гласу, списе у прози од којих студије и есеји о Паризу најбоље показују колику добит обична проза може извући из унанимистичког става. По Ромену „све се подудара, заједно живи“. Ради се о том да писац нађе у избору својих ријечи, скупу својих реченица и ритму својих поглавља средство да изрази ону мистериозну међусобну зависност ствари: везу између особе и свијета, заједнички живот бића и ствари, привлачну снагу групе према појединцу; сви ти психички изгледи пјесникове визије истодобно су закон стилисте, чије ријечи и синтакса треба да изразе философско убјеђење.

У *Једнодушном животу* можемо да видимо ово напредовање: особа која постаје свјесна тога да се свијет веже са његовом властитом судбином; биће које, мало по мало, постаје човјечанство; оно осјећа топлину живота у њедрима града и ту се утапа. У *Силама Париза* Ромен врло вјешто извлачи изгледе великог града: психологију улица и карактер тргова, и мистериозне везе између предјела и душа које је романтизам постављао као аксиому а које унанимизам оживљује у својим ријечима. У циклусу романа који је започет једним скорашњим романом *Лисиен*, и који се наставља, писац напуштајући свој начин у колико је био укрућен, искоришћује га у својим коначним тековинама: гипкост глагола који изражавају људске радње примијењених на живот ствари; разноликост слика тако откривених;

стварност пренесена на базу стварних опажања; таква је његова техника, ослобођена, која тежи ка савршености: види се, то је техника поникла из ствари, која без околишења изражава дубоку мисао пишчеву, благодарећи њеној обнови изражавања.

Тако унанимизам, који није измислио ни схваћање гомила нити сугестивни стил, имао је заслугу што је ослободио те предмете традиционалног стила и његове лаке реторике; он изражава визију истодобно реалистичну, сирову или подругљиву, и он преображава један свијет који дијелом одговара савременом динамизму.

Дадаизам, школа нарочито пјесничка, показала је још једанпут везу, која стално расте, између умјетника сликара и пјесника, искоришћавање проналазака од стране једних и изума других, и ону тежњу, средишну, да се егзалтира анормално, сукоб закона разума и визија фантазије; једно од његових правила било је да се нађе освећен неред његовог духа и да се скупе ријечи или комбинују свеске; могло се с иронијом рећи да је дадаизам био посљедња ратна бомба; његов речник напомиње гомилу ријечи без реда; али у овој неправилности има проналазака; ако будемо тражили, наћи ћемо нових изгледа; све ове нове дисциплине, у недостатку вјечних љепота, стварају проширене могућности визије и израза.

Надреализам је најдаље пошао у новим истраживањима: ни његове догме, ни његове врсте, ни његови сарадници нијесу одређени нити коначни; има расцјепа у групи; првобитни надреалисти су се одвојили, сукобили; помаљају се подсмјерови; нови часописи их биљеже. У цјелини, надреализам би хтио да ухвати све што је досад било умакло психолошким и књижевним биљежењима а догађало се у изузетној зони личне савјести или опште стварности: овај покрет се користи дакле у првом реду напретком извјесних нових научних истраживања у домену фолклора или примитивне социологије на примјер; он највише цијени живот у свима његовим облицима и завршава понекад таквом смјелошћу, коју су најватренији реалисти 19-ог вијека могли тек наслућивати; бруталан или крајње пречишћен он није толико књижевност колико књижевно претстављање нових изгледа свијета: његови документи су из свих извора; његови предмети су сваковрсни; његови стилови су различитост самог мистериозног живота: било да је то биљежење идеја или слика онаквих какве их случај надахњује; или копија мање или више састављена од инспирација психолошких стања, која се отимљу стварности; као сањање, сан, надахнуће у одушевљењу или надахнуће у пијанству; надреализам тражи свугдје и у свему нови свијет, слике које се не могу наслутити, чудо које изненађује дух.

Надреализам је проузроковао доста преувеличавања и неразумијевања; он је дао ремек-дјела, нарочито неке стране Бретона и погдјекад Арагона; он има будућности и заслуга: он је ослободио и

охрабрио смјелости; он је, такође, у неколико компромитовао дефиницију књижевног и научног огледа. Он је био производилац чудноватости и смјелости.

Тако, најсмјелије нове технике су исто толико и одбљесак живота духа и тражења истине свијета колико и тражење рецепата или управо стилова, и то је можда један карактер савремене књижевности: мање естетска, у парнасовском и индиферентном смислу ријечи, она не сматра више књижевност као усамљен свијет, који има свој живот и своја истраживања, свој независни и неприступачни идеал; она је напротив постала актуелнијом и живљом овом обновом, коју непрестано храни наука и она се обнавља примјењивањем ових проналазака на стил, речник, синтаксу и слику; стил је постао непосредно, вјерно одијело мисли и живота; човјек као и његово дјело је надреалист, чије постојање стварно бива у једној врсти надстварног плана, или је пак постао унанимист и прожет је овом међувезом бића и ствари; свака његова ријеч, сваки његов израз је непосредни израз његове мисли и његовог живота, као и напретка и судбине свијета око њега или у њему.

Нове књижевне технике појављују се такође као свједочанство мисли и ставова нове француске генерације.

Р. Варние.

(С француског рукописа превео *J. Грујичић).*

ГЛАДОМОРА.

(ФРАГМЕНАТ)

I.

Не воле убоги ни сунце, као да баш грије да мозак узавре, да очи испече, да расцијепи прса. И камење, чини се, гори.

Месари под пердама распустили масне трбухе, па пљаскају крвавим рукама по раздрљеним прсима, по дебелим вратинама. Увриједе тако свакој мухи и оца и мајку, што им сједају баш на нос.

Заједа јунско подне, па се и пашчад превијају, камо ли неће људи. Град тако личи на измрцварено стеоно живинче, па му дах тром и млитав као кад се у тешком сањању теготно дахће.

На Пијаци покрило мноштво камену калдрму. Жена до жене редом као шујаве овце. И у сваке по бијел смотак у руци и угужвана врећа под пазухом. Погледају се нијемо. Мозак им пече проклето сунце. Пржи траљава леђа. Опаљује искрпане кукове. А разголићена мршава прса (сиротињска, погдјекоја само набубрена) уцрњује. Промешкоље се, натисне једна на другу .... све тако до Магаза.

За тешким магаским вратима спава у дебелу хладу и на пуним кукурузним и пшеничним џаковима Јаша биљежник. Зову га „гибираш". Издаје он сваког првог у мјесецу храну из ових Магаза истим овим женама које и данас ево овде чекају. Зна он свакој и име, зна свакој и кецељу, зна и блузу... сваку је опипо и уштино до данас по двапут. А шта би оне на то, већ или обориле главу да се зацрвене или да му се понуде још једаред. Моћан је он ето. Па ако би се која љутнула, истјераће је напоље да чека најзадња. И зна шта ће бити: кад дође на реду и као посљедња, рећи ће јој: „Нема ништа више, нестало је — ово је друго за ме, за господина начелника, за Хаџи-Стеву, за Мрмка ..... ето". Па шути свака сиња да не прокука.

Негдје недавно, једног првог, шапну он Траљарки да други пут пошаље кћер Персу. И не посла она њу (јер зна његове прсте), а он је отјера иза задње. И кад јој ред дође рече: „Нема више, ово је за ме .... за Мрмка .... ето". Зајаука жена — јер боли глад и њу, камо ли неће ситну дјецу. И свеједно, да не посла Персу с врећом, не би се проклетник на плач гануо.

Вратила се Перса с пуном (Траљарка није никад толико добила ни за паре, камо ли џаба!) и смртно блиједа. Отада жене причале да је Јаша Гибираш силовао Персу Траљаркину и да јој је дао врећу пшенична брашна да се не вајка.

Данас је опет мјесто Траљарке дошла она, Перса, кћи њезина. Оборене главе. Јер жене је редом загледају. Мима је пљеснула шаком по куку. И смију се све редом — пакосне су ето као кучке, види то сирота Перса. Тику пецкају, јер да је истрљала дојке, е би се више допала Јаши. Пецкају се редом. Оговарају. А онда се понека потужи.

— Очи, каже, хоће да искапају. Па пиј воду гладан кад се кухане коприве и мекиња наждереш. Што нам одведоше мужеве да ми скапамо! Не треба нас нико бранити. Ко би нам шта оваким! Нисмо ми, сестре, низашто. Већ нека они нама њих пусте! Нек се бране сами, јах! Лако је цареватн, курв ти се и јести угојену пашчад, а да их други бране и чувају. Јест, нисмо ни ми стока, створени смо као и они .... имамо право да живимо...

Тако те гладне и одрпане пролетерске жене проспу тучу простог али здравог резоновања о цару и царевини, о праву на живот, о гладовању и о дебелим трбусима буржујским и опсује свака по крупну клетву.... Глад је из њихових уста ишчупала сваку лијепу ријеч, а голотиња је упљувала сваку мисао њихову и улијепила блатом. И није њима живот тежак зато што ћуте његову свирепост, него зато што морају бити сами гори од њега да га поднесу. Ето морају га сами себи учинити горим Па ако они имају и трун задовољства од њега, ето то је... то да своју свирепу свагдашњицу учине свирепијом, јер су свирепији од ње.

Та одрпана и шарена гомила, притиснута врелим прстом небеским, зазињује ето на Магазе као гладна аждаја. И најрадије би је прогутала као мајушну мрвицу кукурузе — да само може. Ето из тих њихових очију зија јаз у који би, чини им се, стао свијет набијених џакова брашна и жита. И кад их мала згужвана врећа испод пазуха опомене, с клетвом се сјете да им ни њу (тако малу!) неће напунити. Па да се тако мјесец гладних дана, као гладних и отегнутих година, издржи! Натјера та помисао леден срс кроз душу чак, не само кроз тијело

Вајкају се јаднице једна другој отужно. Да бар има доста те убоге коприве испод плотова!

Па тако кад Јаша Гибираш одјази магаска врата, заљуља то мноштво јак, крван нагон, да јурне страшном снагом и на њега и на набијене џакове па да све разнесе у хип. Чују псовку Јашину, чују Јову пандура и препану се, убоге, његове тешке цокуле. (Најволи, кажу, том цокулом ударити жену у трбух). И умире се, утаје као кротка јањад Избуље очи гладно и пропињу се — е да би бар оком видјели. Отегне се дуги дворед и притисне калдрму као гломазан гмаз. Промешкољи се од времена на вријеме и заљуља, би рекао као да се буди на ревање. Посрну први стога, па Јово пандур опсује зато мајку и звекне цокулом. И као да баш тада у њима јаче задрхти нагон да заурлају, да зазину, да испруже тврде нокте — да разбију, да изгребу, да разнесу... И да само неко викне, да бар псето лане, чини се ланули би и они и јурнули. Овако тај јаки гмаз само тишти камену калдрму, љуљне се с времена на вријеме, претрпи клетву и пандурову цокулу.

Јаша биљежник лијепо и мљецаво мјерка и биљежи...

Има, мисли, у Бога дана, нека чекају.

Али гладни су!

Нека трпе...

О, о, о, камо ти срце!

(Он има подвољак, шта ће му срце).

А душа, гаде, гдје ти је?

(Има трбух мјесто душе).

Траљаркиној Перси лазне подбрадак и наспе пуну врећу. Не наплаћује него шапне да ће обноћ доћи, па нека буде будна, нека га чека.

Омјери гомила запрћену Персу.

Шкргутне многа зубима.

Мима јој ногом гурне кук.

Тика избаци нагрљане дојке.

— Теби ћу, Тико, дођи сутра, вели Јаша, па наспе пуну врећу и не наплаћује.

Псују јој друге гадно. И каменом се набацују. И опет би свака за брашно дочекала ноћас и Јашу и Јову и начелника... Не би да имају, али боље је и то, мисле, него бити гладан. Дочекају многи мрак. Тад их Јово пандур разгони да дођу сутра — „господин Јаша је уморан". Гракну оне као зачуђене вране. Зајаукну. Превијају се... Свеједно, свеједно...

— Не може господин Јаша више, уморан је. Нећете покрепати до сутра. А и да покрепате боље је него да се господин Јаша замара...

Онда се он са Јовом пандуром пробија кроз гомилу, гурне сваку лактом у прса, кољеном у кук. Не чује клетве, не чује ни мољакање. Кад га повуку за рукав он опсује „матер безобразну и прљаву".

Заредом тако по пет дана гдјекад. Јутром се набија пијачна калдрма мноштвом поново. И да се искрве ко ће први, кад се сјете јучерашњег дана.

— Гадуљо!

— Гадуља си!

— Курво!

— Бештијо!

— Натрљала си сисе ко Тика...

— Драго ми је! Ти ко бајаги не би...

— Курво!

Ишчупа тако једна другој шаку косе, да буде само ближа вратима.

Дан се јавља увијек сунчан. Крив ли је Бог или Сотона, па ни сунца глад не трпи.

II.

Срђани су у дну града, уски и дугачки. Обноћ је у њима опћински фењер као жут цвијет, као прст доброг Бога, као самилосно око. Нахерене олупљене дашчаре као да се туже на нечију тешку руку, на несносно бреме које им искривљује вратове и штипа убогу снагу.

Небо ли је ово ведро тако дотешчало?

Прст ли је божји гњевно одупрт о њих?

Мине хендеком лагана сјена женска, то каже жут фењер опћински. Као да ће ноћ повриједити, чини се.

Загребе мачка дрско на плоту.

Мјесец је легао на багреново грање као голема лопта на дјечије прсте. И да се провуче до олупљених дашчара, свеједно не завири у собе кроз улијепљене канате.

Мине сјена хендеком и опет.

Сутра ће се у Срђанима вајкати неко да је покраден.

Украден је ето и посљедњи комад круха.

О, о, о!

— Шта ћеш, шта ћеш, драга коно, глад....

— Глад, сестро драга, краде, глад....

— Е, да, не краду људи.

— Штенад смо ми, штенад... псетад смо ми, нисмо људи...

— Кршо пасванџија опћински прича да се обноћ из магаза колима возе набијени џакови брашна некуд. Да, некуд... до Хаџи-Стевине магазе, до Мрмкове, до Јаванбегове... ето, а Јаша Гибираш згрће, каже, силне паре.

— Штенад смо ми, кажем. Псетад смо ми гадна... ето зато нам не дају.

— А бију нас и лактовима у прса и цокулама у кукове. Гоне нас ето, не дају нама да остане њима. О, о, о! Немају они за нас убоге ни срца ни душе. Ко нас је волио тај сад гине далеко. Гине за некаког цара, за царевину.... Брашна ви нама дајте, што ће нам цар и царевина! Купите ви нама хљеба мјесто тих пушака и топова!

Тако се вајкају срђанске жене чији мужеви негдје на далеком фронту бране нешто што ни сами не знају, гину за нешто што ни видјели нису, што ни опипали прстима својим нису.

— Не живи се од убијања већ од хљеба — ето знамо ми то. А ни од поштења се ево не може живјети. Не гладује онај ко синоћ украде Мими брашно... не гладује ни Тика... не гладује ни Траљарка са својом Персом...

— А ми—и?

(Зато пожели свака и да се пода.

Јаши Гибирашу?

Да!

Јови пандуру?

Свеједно.

Мутапу?

Посве свеједно...

Нека се само не скапа.)

Такав ето дах над Срђанима дебља из дана у дан, откако убише некаког принца, откако им одведоше мужеве, откако почеше дијелити брашно на цедуље. Тај дах, ето, то је опори прст неког бога који, по свој прилици, не воли убогаље; тај дах ето то је несносан терет који срђанским дашчарама укриви вратове и уштину јадну снагу. Не ћути ту теготу само жив створ, тако је она голема. Па ради тога се чини да је бољи и камен у главу него ово јунско сунце. Боља је и куга него гладомора.

Свану тако опет један врео дан. Сјатише се Срђанке пред Мимину дашчару.

Умрло рекоше Мимино дијете од глади.... Бијаше јадниче, говоре, као златна јабука. (Свако је дијете кад умре златна јабука).

Мима гнијеши своја сухогруда њедра и превија се по авлији. Кука да камен проплаче, да бијел зид поцрни.

— Грло му дабогда претргло наше брашно;

очи му дабогда овај максум пред Богом изгребо,

њему, Јаши мрском, трблавом;

осушио се дабогда ко посјечена грана;

у куље се претворио...

аууу, аууу, аууу!

Стрепњом се мучном погледају друге — свачије је гладно ко Мимино... е ће још нека прокукати.

Кршо је једина мушка глава у Срђанима, па и трчи најпрви у опћину. Нека помогну да се дијете укопа, нека дају нешто пара.

Јаша би опет цркао да не опсује и да не пљуне прије него што даде коју пару.

— Поцркали сви дабогда, вели он, и шта ће гад на свијету,

— Поцркали једном редом!

— Треба опћини буњиште, ено Срђани!

— Марш, марш, марш скоте, твоји су фењери а не Мимина копилад!

И да се не дочека, задро би носом у циглу, тако га гурне. И извлачи се као маршнуто псето. Реп да има повио би га, тако је бојажљив... све, све ето они могу радити од њега јер је он немоћан. Плаћен је с оно нешто папирних фо（ринти, плаћен па мора. А шта би најпослије друго? Добро је овако. Бог дао па се има снаге и за овај терет. — Тако само резонује Срђанин Кршо, пасванџија опћински.

Гракнуше жене кад се он врати:

— Колико је дао?

— Колико је пружио?

— Колико је удијелио?

— Шта је опсово?

— Је ли те грунуо?

Нису они вични да љепшу чују, па тако и питају.

Кад су се подвече с Гребана враћали у Срђане, злослутан им се учини црвен облак на западу. Рекоше да то не значи добро — мораће кажу некаква харати.

Па и хара ево, говоре.

И хара.

— А бог дао па посве похарала, јер је ово горе, каже Мима. У ње су очи црвене.

— Да помру и сва, вајка се она, не би тешко било... али кад глад умори тешко је. Зато она и бризне.

Тако с Гребана сађе са женама мрак у Срђане.

По томе мраку Кршо пасванџија, једина мушка глава у Срђанима, пали опћинске фењере. Први упали увијек у срђанском хендеку. Е да би њиме мрачну тежину олакшао, доста је тешка и гладоморна да укриви танак врат гладников и да му главу притисне.

Хасан Кикић.

СУТОНИ.

I

Два су црна пароброда праћена оловним облацима
оставила град.
Два црна дима продужише се пучином,
спајајући луку с бескрајем.

И тако кроз сутон,
пуна чежње двају пароброда за градом,
два црна, непомична облака
бдију површином.

II

Рујно се сунце на ували
у црном рефлексу брда
тали.

Далеко од њега
над острвом
плави се облаци као димови тамјана
мрсе.

По пучини се расипље
густи, сребрни
прах —

док модри гребени —
пуни сјаја старих канделабра
трепере.....
трну.

III

Жуто је сунце овило густе облаке.

Збогом, друже!
Посјали ме звоник над боровима
распеваних гнезда
дозивље.

IV

Баршунасто модри облаци
лелујају површином:
између њих један радостан
бели.

Још мало и сунце ће се
у даљини
расути на једном бору.

Сви ће гребени неспокојно блиснути
и опет модри
са алојама тихо
нестаће
у ноћи.

V

О, све је утонуло и јасно без дрхтања чека:
облаци, гребени, чемпреси и манастир стари
са модрим горама нашли су своје место
на пучини —
и нестајући један у другога
због једне бескрајне среће
пуни тишина чекају ноћ,
која ће их још будне примити
у загрљај
успављујући их звездама.

VI

Сунце се прши на рту.

По гребенима се разлива
модро злато.

Из жала ничу љубичасти цветови.

Две три птице обневиделе
полијећу на камен.......

и цикну
распршавши се
у сутон.

VII

Праћено гримизним облаком
једно једро клизи
пучином.

Очи морнара, пуне љубави и сунца,
обалама лутају,

само кормилар обневидео
руком реже пучину
дижући рефлекс
једара.

Анте Цетинео.

У СУТОНЕ.

Осамљена, обраћам се Теби,
кад град у меке заплови сутоне, —
небо у плаве даљине утоне,
— далеких звезда задрхти сјај:
— без везе, -- без тела, — без покрета земљом,
лако се винем у незнани крај,
јер осамљена осећам се тада,
кад мирни сутон на живи град пада
— а моје срце не осећа мај,
ко некад давно! —
Страсна ми чежња не ломи груди,
ни срце пламно!..
— Дрхтава песма на мандолини
мене не жуди!
Затворим очи.....
крај мене прах у крунице рони
оплађа цвет.
Ноћни лептир се светлом гони,
— осећам, — неко сузе рони...
Молитва Теби... Вече... Звони...

Вера Обреновић—Делибашић.

ЗАПИСИ.

Голему плаветну прољетњу ноћ
Попити за столом са два три бескућника,
То је, можда, цио живот.
И заборавити се. И рећи све што те тишти
Као некад за узаном, сиромашном трпезом
Уз татино кољено.
Заборавити се, да се тај прљави живот не види,
Утопити се у себе као у дубок вир.
Знам те: питаћеш ме за кућу,
За далеки згрбљени камен што ћути уз дјетињство моје,
За мајку убогу старицу,
Што кокоши са чардаклије обара...
Знам те! Не питај ме!
Живот је зато горак
Што има питања.

Јанко Ђоновић.

ЦРНА ГОРА ЗА УЈЕДИЊЕЊЕ.*)

Омладина Црне Горе, као претставник свога народа и изразити носилац његових жеља, водила је и провела народно уједињење.

То ипак ниуколико не значи да без омладине, оне и онакве каква се појављује крајем 1918 године, не би било уједињења, јер ми тврдимо да је уједињење било неминовна посљедица не само догађаја којима треба наћи узрока у међународној констелацији и на бојним пољима, него и жеља, и потреба Црногорца, и што је најглавније, његових вјековних тежња и идеала, који су Црну Гору још од Косова ставили на мртву стражу слободе и јединства српског народа.

Значи уједињењу треба тражити дубље разлоге у схватању, потребама и духу народном, и према томе све заслуге за јединство народно приписати свјесном народу који у судбоносним моментима заузе оно и онакво држање, које су диктовале и потребе сиромашне и малене Црне Горе и улога коју историја неминовно бјеше додијелила српској Црној Гори.

Разумије се и у Црној Гори у великим данима 1918-те, као и свуда и свагда у сличним народним покретима, припреме, начин, форму и спољни израђај томе уједињењу давали су прваци народни и људи од акције; али рад свих тих људи кретао се у обиму и жеља и воље народа.

Новопазарски Санџак и тешке политичке прилике одвајаху Србију од Црне Горе и не даваху могућности међусобном додиру народа све до балканског рата, када су грдни напори српске војске, заједничке борбе под Скадром и на Брегалници и заједничка војничка слава, створили такво духовно зближење и јединство, да одмах, након балканског рата, сваки војник Црне Горе јавно изражава увјерење да сиромашна Црна Гора, и ако ратом увећана, тешко може опстати одвојена од Србије.

Ми који смо пратили развој догађаја можемо тврдити да је предвечерје страшног свјетског поклаћа имало као сазрелу мисао народног и државног јединства Србије и Црне Горе.

*) Истоимени чланак г. Јов. М. Јовановића у септембарској свесци *Записа* изазвао је појаву овог чланка који у исто време, известним својим деловима, може да послужи као допуна и исправка чланка г. С. Томића „Десетогодишњица уједињења Србије и Црне Горе". Тим поводом скрећемо пажњу читаоцима и на *Научни преглед* у овогодишњој априлској свесци *Записа*. Ур.

Да је ово наше тврђење тачно и да се збиља у народу осјећаше јак и моћан покрет за уједињењем, најјаснији је доказ факат, да и сам краљ Никола, негдје 1913 године, предлаже познату унију Србије и Црне Горе, која доказује да су масе народне толико биле покренуте идејом јединства да је и сама цетињска влада жељама народним тражила начина и нашла га у формули уније Црне Горе и Србије. Видов-дан 1914 године дао је на Цетињу израза таквом националном одушевљењу, каквога ни један други југословенски центар није доживио, и манифестацијама које су толика маха биле ухватиле спонтано, неспремано и изненадно, да су озбиљно пријетиле демолирању аустро-угарскога посланства.

У европском рату Врховна Команда црногорске војске била је у рукама србијанских официра, а команде у извјесним јединицама бјеху комбиноване од официра обадвије војске; међусобни дотјецај србијанских и црногорских војника још јачи је него у балканском рату. Сваки војник Црне Горе, видећи у овом моменту да се ради или о пропасти српског народа или о славној побједи његовој, јасно је знао и увјерен био да уједињење Србије и Црне Горе само је питање побједе савезника над централним силама, и у том духу и у том смислу развијају се сви догађаји и на фронту и у позадини црногорске војске. Тада се јављају у Црној Гори и неке „српске афере“, а из њих процеси који најсјајније казиваху расположење војске и који не само што никога нијесу устрашили, него су, напротив, баш били заразни примјер свима.

Један општи покрет за уједињењем осјећаше се свуда отворено, јавно. Такво је стање духова било у Црној Гори у данима њене капитулације.

Обострана извјештаченост, манифестована у болећивим молбама Црне Горе за миром и одговорима аустро-угарске владе пуним софизама, тешко су разочарали свакога црногорског војника и након капитулације, он, напуштен, обезглављен и изгубљен, ријешен је да резигнирано посматра погибију своју и своје земље и трпељиво подноси своју несрећну судбину.

И из тог тешког душевног стања трза га догађај, који је имао за посљедицу групирање националних снага и који је ојачао и кристалисао мисао народног јединства, и на тај начин учинио неоцјењивих услуга народном јединству.

Догађај тај је био ријешење аустриске војне команде да интернира Црногорце и да их на тај начин (окупационим неумитним властима преплашене и растурене) окупи и сконцентрише у логорима, који бјеху блиски и догађајима на фронту и оним у иностранству и до којих стизаху вијести и са бојних поља и из иностранства. Заједничке патње интернираних створише заједничку судбину и уједначење воље свих сапатника, који јавно роптаху против оних који му приредише тешке часове. У мушком и отпорном држању Словена, ту у близини њиховој, Црногорци добијаху снаге за борбу и наде за боље дане.

Интернирање је бесумње имало за циљ цијепање народних снага, мрцварење и убијање духа тог народа. И мјесто да се постигне тај циљ, постигнути су потпуно противни резултати: дух народни се челичио, а конспирирање тајно против непријатеља развијало; логори у којима су и сељаци и интелигенција и главари Црне Горе, постали су један живи обавјештајни центар о свима догађајима на фронту и у иностранству и живи расадник потстрека и челичења онима који на дому у ропству бјеху остали.

Све комбинације народа о ослобођењу и будућем уређењу Црне Горе кретаху се упоредо са судбином Србије која имађаше и своју војску, и народ, и државу, и краља.

1917 жеље народа и осјећаји јавно се манифестују свуда по Црној Гори. Редови четника сваким даном добијају појачања и у младим и у старим и у женама чак, тако да комитске чете у то доба воде успјешне борбе са аустриском војском, па чак воде и преговоре војничке неутралности са њима, бодре народ и заштићују га, и већ 1918 године цијела Црна Гора је прекриљена четницима, који јавно пропагирају уједињење са Србијом.

Дешава се један значајан догађај: син краља Николе Мирко, скрајнут у Бечу, умире.

У логорима интернираца покреће се питање изјаве сажалнице краљу Николи и на том се питању пребројавају људи: једни су противу сажалнице, други за њу из куртоазије, а трећи из осјећаја наклоности и симпатија спрам династије.

И пошто се врши пребројавање, на тај начин, отпочиње отада жива акција за јавним изражајем воље за уједињењем, у највећем логору Болдогасоњу; а затим и у осталима, Карлштајну, Гросау, Нежидеру, и она даје апсолутне резултате за уједињење, и тај покрет преноси се магновено и у Црну Гору.

Пошто је тај покрет вођен од младих људи и оних старијих који су стајали уз те младе људе, и пошто је преокрет тај прихваћен да га проведу у Црној Гори опет исти ти људи, то је сасвим природно да је једино била позвана и једино имала и ауторитета и снаге за провођење уједињења омладина Црне Горе, како она на дому тако и она по логорима, као и она у четничким редовима.

Љето 1918 године налази све интернирце присталице народнога уједињења окупљене око заједничке идеје народног дјела, у логорима. Иста је ствар и у Црној Гори, у којој омладина са четницима измјењује мисли и тражи начина како да се дочекају дани ослобођења и смјело и одважно одбија и изиграва вјешто убачени један предлог аустриског Гувернерства на Цетињу, који је ишао за тим да се покрене на Цетињу од стране политичких људи један лист, штампан ћирилицом, са програмом и задатком да потпомаже интересе Црне Горе. Омладина том приликом отворено казује да дубоко вјерује у побједу савезника и уједињење народно.

Значило је да народ још 1917 показује отворено вољу и жељу за уједињењем народа.

Тако кад су стигли гласови о Крфској Декларацији, она је народу само дала наду да ће бити остварене већ одређене жеље народа.

А већ када се у Црној Гори знало за офанзиву на западном и солунском фронту, онда је цио народ, као на један дати знак, оживио, ставио се у покрет и почео да се договара како и на који начин да се дочека ослобођење.

Од октобра 1918 године све се то ради скоро јавно и од тога мјесеца управо настају судбоносни моменти, када су отпочеле формалне припреме за народно уједињење. Зато је потребно о тим догађајима хронолошки говорити, онако како су се развијали и догађали у ствари, и како смо их забиљежили ми који смо били учесници у свим тим догађајима, уосталом описаним и написаним у локалним органима.

(Сада сигурно први пут на овај мало јавнији начин, из простога разлога што се, на жалост, врло мало и интереса и воље показивало од оних позваних за то, да створе могућност да се широј народној јавности преда оно што је требала да зна о начину уједињења Црне Горе. И зато треба да људи, који су видјели уједињење, буду захвални г. Јовановићу, који се једини сјетио да треба о догађајима да се пише, јер то и уједињење и историска улога Црне Горе захтијева, и да треба да се чују људи очевици свих догађаја, који су пратили акт уједињења).

Други ће говорити о догађајима кроз остале крајеве Црне Горе; али моје је мишљење, према ономе што сам чуо и сазнао, да су догађаји и у унутрашњости Црне Горе били истовјетни са онима на Цетињу, и да је октобра 1918 цио народ био свуда ријешен да прогласи народно уједињење и да га је прогласио и прије изласка аустријских трупа из Црне Горе.

Само форма изражаја народне воље проведена је на најбржи начин, предложен од оних који су имали времена да начин детаљно израде.

Половином октобра 1918 године (по старом), гувернер окупаторске управе конферише са неким црногорским главарима, како и на који начин да управа буде предата Црногорцима у моменту напуштања Црне Горе од аустроугарске војске.

Сазнајемо у омладинским круговима који су већ у ово доба сакупљени, да су пали предлози како би најбоље било да Гувернерство даде неколико стотина пушака којима би се имала наоружати гарда за чување реда и мира по изласку непријатељске војске.

Пушке би се дале само предложеним, сељацима околине цетињске и варошанима.

У омладинским круговима претреса се то питање и долази до закључка да се све силе употребе да се провођење таквог оружања спријечи и осујети, јер омладина мишљаше, ако ће да се одржи истински ред и мир, да је она једина била позвана да одреди начин организације јавне сигурности.

Постојаше и општински одбор, али њега као цјелину нико не бјеше ни консултовао о том питању; бјеху питани само неки чланови који су били консултовани од Гувернерства.

Ипак замјеник команданта града, један добар Србин, Прита (који је дошао у додир са омладином и споразумијевао се са њом и током цијелог доцнијег рада), сакупио је општински одбор да о томе питању говори.

У одбору је пао предлог, и он је усвојен, да треба сада, у судбоносним моментима, кад треба понијети нарочиту и посебну одговорност за догађаје који наступају, проширити општински одбор грађанима цетињским из свих друштвених класа, да он узме, као грађански одбор, власт у своје руке и ријеши и питање безбједности.

И успјело се да се одлучи: да сви еснафи даду по 2 претставника, а свако надлештво по једнога, тако да на првој сједници грађанског одбора бијаше око 40 радника, а само 20 претставника власти.

Прва сједница тога грађанског одбора била је у општинском дому 15 октобра (по старом) 1918.

На њој је изражена бојазан да се оружана гарда не стави у службу личних режима и да се не дође, успоставом њеном, у конфликт оружани са четницима који ће ући у Цетиње, и, након бурне дискусије, у којој остају одвојени радници са омладинском интелигенцијом, одата је хвала четницима као борцима народним и изражена мисао да се против њих не само неће борити него ће им достојно мјесто дати. У том расположењу донесена је одлука да се одбије и осујети предложени начин оружања, а да се позову српске трупе да уђу на Цетиње, да оне одрже мир и ред и да се тада манифестује и народно јединство, како се то у омладинским круговима мишљаше.

Одбор радника има већину и млађе интелигенције и предлог се усваја.

Достављена је та жеља Гувернерству и одлука је усвојена, јер аустриским властима сада бјеше мало стало шта ће бити у Црној Гори након њиховога изласка из ње. Главно им бјеше осигурати себи слободан излазак и мир, а мир најјаче гарантираху шири претставници грађанства, радници који ће и сада као и у свим сличним приликама, као радни народ, узети најјачег учешћа у општим пословима.

Грађански одбор бира депутацију која има да оде у Подгорицу и позове српске трупе, а пратиће их као парламентер Прита.

Депутацију састављају: митрополит Г. Дожић, С. Пилетић, А. Матановић, Љ. Гломазић, В. Вулетић и Ј. Почек.

Депутација је кренула 19 октобра и дошла у додир са српском војском (чији нам долазак у Подгорицу први бјеше донио, заједно са заповијести команданта, један ђак четник, М. Кнежевић); тамо је ријешено да мајор Николић иде с нама на Цетиње, да се ту, како смо ријешили, закључи мир; а након тога да дођу трупе са командантом Симовићем.

21 октобра (по старом) ушли смо у Цетиње, гдје на очиглед хиљада аустриских војника, који се враћаху из Албаније, народ сакупљен у непрегледним масама дочекује претставника српске војске пјевајући српску химну и манифестујући уједињењу Србије и Црне Горе, први пут отворено и јавно.

Увече је мајор Николић дошао у свечану сједницу грађанског одбора, гдје га је одбор и хиљаде грађана поздравио и манифестовао поново уједињење народно.

Истога дана ноћу потписале су аустриске власти уговор о миру са Николићем, и тиме је проведен план да аустриска војска, побијеђена, потпише мир са побједничком српском војском у подножју оног истог Ловћена чији је пад за централне силе претстављао највиши тријумф њихове војничке славе и величине, и да се тиме јасно подвуче да Србија претставља Црну Гору и да више нема ни једне од њих посебних и тијем народно уједињење испољи и у једном јавном међународном акту. На очи аустриске војске, сјутра дан 22 октобра, улазе свечано четници, а аустриска војска постепено напушта Цетиње, тако да је 23 више нема ни на Цетињу, крајњој тачки Црне Горе.

Након евакуације омладинци цетињски, млађа интелигенција и радници организују на Цетињу патриотско-национално удружење са циљем одбране народног јединства, по цијену живота, од свакога ко му се противстави.

Организирана на јавном скупу у Дому Слободе, како назваше дотадањи Владин Дом, она полаже заклетву на вјерност уједињењу и бира управу, а затим узима улогу чувања реда и поретка упоредо са постављеним властима.

У овим данима стожер око којега се све окреће и који, као брат краљице црногорске, даје моралне јачине и ауторитета цијелом новоствореном стању је војвода Стево Вукотић, муж велике душе, отмен, присебан, пун такта и прекаљене воље за јединством народним. Он још од првих дана стаје уз млађе људе, и на своме је мјесту назив који му је дат у народу доцније када је назван народним војводом.

Митрополит Митрофан Бан, који се приклања народној вољи, даје такође велики значај, као поглавар цркве, народном дјелу, нарочито кад корпоративно долази са свештенством цетињским и гласа за уједињење приликом избора посланичких.

Омладина цетињска свој давно још састављени проглас публиковала је 23 октобра и у њему се вели: „Србија и Црна Гора имају уједињене ступити у јединствену државу нашег народа“, а 25 октобра био је свечани улазак српске војске (југословенског пука) дочекане онако како је ријетко ко дочекан био, са одушевљењем и манифестацијама уједињењу, нарочито након поздравног говора командантова, који је рекао: „Ваша браћа вам доносе слободу и уједињење“.

На Цетињу је ред и мир. Одушевљење је опште. Чиновници заузимају положаје у служби.

Воде се разговори да се позове један најшири скуп народа Цетиња и околине, на којему ће се званично прокламовати уједињење и наћи начин да народ преко својих претставника изрази своју вољу. За тај скуп спремљен је позив и он је одржан пред препуном салом Дома Слободе у присуству Симовића 26 октобра (по ст.).

На томе величанственом скупу, послије говора и разговора и бурних дискусија, је великом већином одлучено да се народно уједињење објави народу и предузму одмах мјере да воља народна добије санкцију у јавноправној форми преко изабраних претставника народа.

Ту на томе скупу, гдје је однијела побједу цетињска омладина, био је коначни тријумф народног уједињења на Цетињу.

Изабран је одбор који је имао да напише и публикује народу проглас којим се објављује народно уједињење Србије и Црне Горе аових у заједничку државу Срба, Хрвата и Словенаца и проведу све потребне припреме за изборе народних посланика.

Чланови одбора су: митрополит Г. Дожић, С. Пилетић, Др. Н. Радовић, М. Атанасијевић, А. Матановић и Љ. Гломазић и они већ 27 октобра издају проглас који између осталога каже: „Потписани одбор изабран од грађанства цетињског преузео је на себе дужност да учини да наш народ најподеснијим путем, преко својих избраника, изрази своју вољу у овом великом времену...... Срећно велико братско јединство“.

Након овога настају најредовније прилике које се могу замислити, чине се састанци и припреме, да народ што прије преко својих претставника изрази своју вољу и у том се правцу развија у народу акција обавјештавања.

И пошто је све то готово, окружни начелник Љ. Бакић публиковао је преко полициских власти, 1 новембра 1918, Правила за бирање народних посланика за Велику Народну Скупштину и позвао народ, да се избори изврше 8 новембра, на тај начин што ће 6 новембра народ изабрати повјеренике, и то свака стара капетанија као и варош Цетиње по 10 повјереника, а ови, јавним посредним гласањем, изабраће 8 новембра по 2 посланика, за сваку капетанију и варош Цетиње.

(Правила су написана на Андријевици 25 октобра, потписана од чланова Централног Одбора за уједињење Србије и Црне Горе, Ј. Спасојевића и С. Томића).

Избори и повјереника и народних посланика извршени су на Цетињу у потпуном реду и миру, првих 6 а других 8 новембра.

Повјереници, обзиром на прилике, изабрали су истовремено поред народних посланика још и Народно Вијеће, које је имало у својим рукама сву власт до одлука народног претставништва.

За посланике Цетиња и округа изабрани су: П. Врбица, Ж. Драговић, А. Мартиновић, М. Матановић, војвода С. Вукотић, Б. Беговић, Л. Вукотић, Љ. Гломазић, Др. Радовић, поп П. Мијановић,

К Радуловић, В. Милошевић, М. Вукчевић, Др. М. Лопичић, С. Јовићевић. Ј. Дапчевић, Н. Марковић, В. Ђурановић, М. Кнежевић и П. Калуђеровић.

За чланове Народног Вијећа изабрани су: Ш. Томановић, генерал М. Мартиновић, Р. Кривокапић-Орлински, Ј. Почек, Г. Милошевић, А. Матановић, М. Бошковић и М. Лазаревић.

И баш у овим значајним данима, када избори посланика бјеху на реду, а одмах затим састанак народне скупштине у Подгорици, десио се један догађај, који је могао имати судбоносних посљедица и за мир и ред у Црној Гори и за исход избора и састанак Велике Народне Скупштине.

Сјутрадан послије избора повјереника, а уочи избора посланичких, 7 новембра, сазнало се да једна чета Талијана маршира од Котора ка Цетињу и да је већ на путу од Његуша (на позив неких Црногораца, како су сами казали).

Јасно је било да се ради о ометању избора за народне посланике и осујећењу мирног састанка Велике Народне Скупштине, јер би се уласком Талијана у престоницу Црне Горе створио центар аспирација и агитација за краља Николу, потпомогнутим од званичне Италије, као што је то било у Бару.

Пошло је изасланство, праћено омладином, и на Чекању изјавило Талијанима да је жеља народа њихов повратак у Котор. Изасланство су сачињавали војвода С. Вукотић, Љ. Бакић, М. Бошковић, ген. М. Мартиновић, М. Алексић.

Талијани су се послије малога колебања, видећи до зуба наоружану омладину, вратили на Буковицу, с изјавом да ће сачекати наређења из Котора, па се одатле одмах повратили и у Котор.

Послије овог испада вјеровало се да ће Талијани поновити своју намјеру, тајно и изненада, уочи састанка Скупштине, и зато је Народном Вијећу стављено у дужност да свим силама поврати Талијане, ако покушају да дођу поново.

Од омладинских претстража извијештени смо 10 новембра (уочи састанка скупштине) да Талијани марширају ка Цетињу, и то сада у јачем броју, и изгледа са Американцима.

Док је скупљено Вијеће забринуто, нарочито доласком Талијана са Американцима, вијећало о мјерама, омладинци су већ сви листом похитали Талијанима у сусрет, спремни да их не пусте да уђу у Цетиње макар сви главе изгубили.

Народно вијеће је послало изасланство, Р. Кривокапића-Орлинског, Г. Милошевића, М. Банашевића и А. Матановића, након одлуке чланова (један тражаше да се као савезници пусте на Цетиње) да посљедњи поздрави Американце и истакне им начела слободе опредјељења прокламована од стране Вилсона и Америке, па, ако се не успије да се Талијани поврате, да се употреби оружана сила омладине.

Изасланство је срело Талијане и Американце на путу. Посљедњима је одржан поздравни говор. Амерички командант је јавно, у присуству свих нас и трупа, наредио да се Талијани зауставе, кад то народ захтијева, и поврате натраг.

На Талијане нијесмо ни пажње обратили, и они су се озлојеђени вратили. Американске су трупе до у јутру остале на Дубовику, а американски официри су дошли на Цетиње и вратили се одмах исте ноћи, да тим јасно покажу да њихов долазак нема ничега заједничкога са Талијанима.

Том приликом је објашњено Американцима цијело наше национално питање, подвучена воља народа за уједињењем, речено да су посланици изабрани и да се сјутрадан састају да изгласају уједињење, а претстављене неискрене намјере Талијана који се плету у унутрашња питања Црне Горе; умољени су још да даду објашњење својој влади преко команде о расположењу народа, који у Американцима гледа заштиту уједињења Србије и Црне Горе.

Американци су били пријатно дирнути пажњом и обећали нам сву потпору своју и доцније нам је и указали, и они исти баш били најјачи помоћници наше ствари у свима тешким моментима који су доцније наступили (више чак и од самих Француза, међу којима је било и великих пријатеља Италије). И тако омладина спасава слободни изражај воље народне.

Сјутрадан се састала Велика Народна Скупштина, која је без икакве хитње, након проведених форми око верифицирања мандата и конституисања на двјема првим узастопним сједницама, на трећој својој сједници, другој редовној, 13 новембра 1918 прогласила уједињење Србије и Црне Горе а ових тако уједињених у државу Срба, Хрвата и Словенаца, и детронирање краља Николе са престола.

Тиме је ријешен државноправни положај Црне Горе и дата јавноправна форма вољи и одлуци народа Црне Горе.

Скупштина бира Извршни Народни Одбор, чланови Одбора су: војвода С. Вукотић, С. Пилетић, Р. Јојић, Л Дамјановић и М. Даковић, познати народни трибун и патриота, апостол уједињења и изразити претставник борбе за демократију, организатор омладине, ратник који с пушком у руци на бојним пољима брани своју отаџбину, првак који води ријеч у логору интернираних, скромни и повучени јавни радник данас, којега бар у оваквим случајевима сарадници његови и омладина Црне Горе мора поменути и одати му достојну част.

Пошто догађаји који су се након изгласаног уједињења догодили сачињавају посебну и самосталну политичку периоду, то о њима нећемо овдје ни говорити, јер је овај напис имао да обухвати периоду народног уједињења.

Дакле јасно је, да је:

народно уједињење ријешено и одлучено још 18 октобра 1918 на познатом великом грађанском скупу на којему је ријешено да се доведе српска војска; прокламовано моментом уласка изасланика војске и југословенских трупа 21 и 25 октобра; изражено у јавним прогласима 23 и 26 октобра; приведено у дјело одлуком на великом збору Цетиња и околине 26 октобра. Да су на основи тих одлука проведени избори 8 новембра, по упуствима садржаним у

Правилима Централног Комитета, која су написана 25 октобра, а на Цетиње стигла посљедњега дана октобра мјесеца, након историских датума од 18, 21, 23, 25 и 26 октобра.

Народно уједињење по свему почива на вољи народној, јасно израженој напорима тога народа који је у великим данима водила омладина.

Ми појединци само смо били извршиоци воље тога народа и својих патриотских дужности, и зато заслуге народа не смијемо схватити као наше личне, појединачне, јер таква наша схватања, не само што не би одговарала стварности, него би још уз то умањила величину и важност дана, када је Црногорац, добровољно, отмено и широкогрудо жртвовао и свој државни индивидуалитет и своју династију.

Алекса К. Матановић.

БОГИЊА ВЛАДИМИРА НАЗОРА.

(Крај)

Карактеристично је за тај период стварања пјесниковог, да је он сам незадовољан са својим дјелом, да га он сам не сматра оним за чим заправо тежи. Из тог периода су ови стихови из пјесме Стих:

„Све дадох ти: младости
Сок, болове, радости;
Зној тећи ни сада не суста;
Па гле: сва та мука

Ријечи још игра је пука,
А њива ми јалова, пуста".

Друго таково „умирање наде" изречено је овим ријечима:

„Р'јеч мајку да откријем,
Свим чежњам сам својијем
Претражио небо и земљу
До сунаца сјајних,
До пећина тајних,
Гдје гласови исконски др'јемљу.

А издало све ме.
У крајеве н'јеме
Сам пошо, ил глух тамо зашао;
Р'јеч, срца што отвара
И у чин се претвара,
Ја нисам, ја нисам још нашао!"

Слична расположења изражена су у пјесмама: Јалова бразда, Утаман, Посљедњи лет, Колане. — Чекање постаје тешко, срце се кида од њега, како је речено у горњој пјесми. Али да је још ко зна колико теже, пјесник неће превјерити вјером. Он у другим пјесмама и вели да ће оно велико, што још није дошло, ипак једном доћи. Овако се то казује у пјесми Путник:

„Ал ја само ходам. Мрак већ пада. Газим
Камењем и трњем. Циљ-свијећ далек. Хаље
Раздрте, бос, груд и идем . . . не! сад плазим
И на кољенима још се вучем даље.

Јер ја морам стићи, и та жеља љута
Мора да ме мине. — К зиду чарна града
Нема л' за ме никад доласка, ох, тада,
Боже, дај да умрем насред овог пута".

Или у пјесми Прави глас, гдје се говори да прави глас чека у дубини душе пјесникове, док пјесника не такне прст божји; а тек онда, у још љућим борбама, открива се сва истина у њему и око њега:

„Ох, онда! То, што сад ме само пече,
Јер пригушено у срцу ми стоји,
Мој понос бит ће . . . оно ће да рече,
Што хоћу, и што јесам;
И то ће стопрв бити звуци моји
И моје душе пјесан".

А зашто је то тако? То је само да се испуни органска веза његовог животног дјела. Из сјемена избија корен, стабло и лишће, а тек онда се може мислити на цвијет и плод. Пјесме, које су горе спомињање — (оне су све цвијеће, но овдје се говори с обзиром на цјелину дјела) — још су лишће и трње, њих још није позлатила јесен. (Однос пјесниковог дјела према биљци није само случајна поредба, него истина, ка којој се ваља чешће враћати. Она је уско везана са судбином пјесниковом, па је чак и тиме потврђена да је пјесник на универзи студирао ботанику!

Примакла се је и, пуна сјена, вечер живота. Пјесник ју је навијестио циклусом пјесама: „Cantica vespertina". Чемпреси, дрвета приморских гробља, показују, (својим високим тамним ликовима попут црних свијећа), мјеста гдје почивају мртваци. Пјесник све јасније истиче, да је посљедња Богиња његова биће, до кога се долази, кад се преступи праг смрти, кад се долази до сазнања о другом свијету. Зато су чемпреси тако важан моменат у његовим вечерњим пјесмама и зато он очекује од смрти, да га задоји својим млијеком, да га успављује као у колијевци. И у том часу, у којем треба да се затвори *круг живота*, кад треба да пјесник ступи у онај свијет из кога је сашао на Земљу, он се сјећа свога завјета с Богињом, с чемпресима, који сад као дивови страже пред њеним храмом:

„Јест н што измеђ мене и тих дивова,
Што стрпљиви и шутљиви
Из мора ствари дижу се
И чекају, свеђ чекају;
Јест завјет неки, што га нисмо склопили,
Ал раскинути не да се,
Па сјена њина и сред подна пламена
(И ако пуна искара и варница)
На путу лежи нашему".

Завјет није склопљен с чемпресима, него с нечим што они назначују, није писан на хартији, али је склопљен с Богињом у невид-

љивом свијету прије рођења; и зато се он тако неразумљиво уплиће у неке Назорове пјесме. (Неразумљиво свакоме, ко није схватио значење Богиње). Тако у пјесми З а в ј е т н а л а м п а:

„Питат нећу, да ли јава то је
Ил цвет, што сан из врта оте
Мојој машти. — Наврх п'једестала

Дигнућу те И крај ноге твоје
Завјетна ће горет лампа мала
Ко пред ки ом божице Лепоте".

Да се тај завјет односи на цио живот и дјело пјесниково, види се из пјесме, која приказује конац живота пјесниковог или једног круга тог живота, (касније ће се видјети да пјесник има два животна круга у једном), (П о с л е д њ а п е с м а) овим ријечима:

„Каква ће ми бити песма задња?
Она, што ћу, блед, на душецима,
Писати је дрхтавим прстима,
Знајућ да је последња ми радња?

Хоће ли се отети из мене,
Сива, тешка, све у размацима,
Ко што тече вода у грлима
Какве чесме давно запуштене?

Ох, не! — Ја ћу, док одмичу часи
Моји задњи, и светло се гаси,
И затвара завета мог ћивот,

Свежих рима и лагана ритма
Песму плести трепетљивим нитма,
А реч задња њој ће бити — Живот".

Истјецање завјета — види се из посљедње пјесме — везано је ето с истјецањем живота.

Људи су данас навикли да човјека, његову судбину и његово дјело тумаче из спољашњих прилика. То је тачно, колико и чињеница, да човјек зато ноћу спава, јер је легао у кревет. Утјецај спољашњих прилика не може нико порицати. Да неко не научи писати, вјероватно не би могао постати књижевником, да се човјек не рађа у земаљским приликама, не би могао изградити облике и унутарњи склад свога тијела.

Али већ површан посматрач види да и оно што рађа земља овиси о том, како је изорана, да и дјеловање неке књиге овиси о том колико се напрегне наша воља и потстакне нас на рад, да једном ријечју дјеловање прилика на нас овиси врло много о нама. Ми можемо нпр. слободно да потражимо прилике, у којима ћемо дјеловати; можемо дјеловати у складу с приликама, које нас окружују или се борити против њих (учити задатак у школи или бјежати од школе); у нама може коначно бити од рођења моћан дух, који ће моћи искористити прилике, или такав који то неће моћи.

Може дакле неко, ко је научио мислити у школи, а не у животу, рећи да је јасно зашто је Назор цијелога живота пјевао о

Богињи, зашто је слика Богиње као невидљива нит (барем је они нису видјели, који су писали о пјеснику) везивала цијело Назорово дјело: у дјетињству је читао о боговима и јунацима, доживио је један врло импресиван доживљај у дјечачкој доби с оном женом, коју је он назвао Хеленом из Спарте, студирао је ботанику, узгојен је у вјери у други свијет и т. д. Но ономе ко није човјека још толико негирао. да га од индивидуалности претвори у својим мислима у медиум, у пуко средство — довољно је рећи само то, да Назор ништа од свега, што је учинио, не би био могао учинити, да се није родио с пјесничким даром. Наш живот и рад овиси дакле уз спољашње прилике, (које такођер нису само случајно дане, иако и то може да буде, јер би онда све у животу морало бити случајно и цио свијет би морао настати случајно), наш живот и рад овиси још и о нашој вољи и о нашој судбини. О вољи нашој овиси један дио нашег става према животу и приликама (воља је нешто, што дјелује од часа рођења на Земљи и може да бира, да се у садашњости одлучује). Други дио става овиси о том, што смо донијели собом на Земљу, какав је наш дух усљед рођења, какови су нас родитељи примили и дали нам прилике да њиховом помоћу изградимо стан на Земљи и т. д. (Из тога се види да и спољашње прилике овисе великим дијелом о том, камо нас је на Земљи поставила судбина). А те ствари и многе друге, које заправо тек и јесу прави проблем за мислиоце, овисе о свемирским бићима и њиховим законима, по којим се одређује судбина човјека на основу његових дјела из прошлих живота. Дио нашег живота условљен је оним, што смо чинили у прошлости, дио нашег живота услов је доживљаја наших будућих живота. Једно је судбина из прошлости, друго је слободни чин са судбином будућности. Спољашње прилике на Земљи овисе опет о цијелом великом ланцу узрока из прошлости. А и ти узроци се распадају на двоје: на оно, како су пријашње спољашње прилике дјеловале на касније и на оно, како су људи дјеловали на спољашње прилике, (како су дјеловали људи живи и мртви), и како су на људе и прилике дјеловала виша бића.

Пјесницима није измакло, да постоји нека реалност, која се крије иза ријечи судбина. Они могу одувијек на разне начине да виде или барем назру, што има с ону страну граница, које нам постављају рођење и смрт. И будући да постоје неке ствари у животу, које су нам већ прије рођења досуђене, које не овисе о нашем земаљском оцу, и које ће се по вишим законима о одржању моралних енергија (по вољи виших бића од људи,) која нијесу видљива, али мисле и виде даље од људи, морати испунити у животу — то пјесници могу да те ствари виде и да их опишу; те ствари ми називамо судбином. У томе има онда пророчких дубина и доиста није ријетко да је неки пјесник унапред описао нешто, што му се је доцније догодило. У насловима својих књига знаду то изразити пјесници, да и не гледамо на финоће њиховог стварања! Но све је то само онда схватљиво, ако сликовити пјеснички говор сликовито схватимо.

В. Назор је описао у разним судбинским сликама у једном животном кругу два животна круга. Граница између оба круга јест

сусрет с Богињом. Једном је то рекао сликом о чесми, која тече све тањим млазом да на крају пресахне, да то на другом мјесту, у другој пјесми надопуни тврдњом о очекивању новог чистог млаза. Други пут је то једно и друго изразио у истој пјесми (Жудња):

„Ја више не знам, грла отворена,
Пружена уста и склопљених очи,
Да воду пијем што се у млаз точи,
О чесмо горска, низа твојих стијена.

И у дан летњи ја сад не знам више
Да гацам бос, па да ми свака вена
Свежином трепти твојих хладних пена,
Поточе пољски, иза плахе кише.

Моја су уста нечим отрована.
А ове ноге, што по блату ходе,
Блатом и блаже муку својих рана.

А пете пеку, грло гори. Плаче
Ми душа. И ја жудим увек јаче
Вал реке хладне, капљу чисте воде“.

У другој пјесми прича пјесник о облаку, кому је сунце на западу позлатило рубове. У трећој о колијевци међу чемпресима, стражарима на вратима другог свијета. Четврти пут описује путовање према ноћном поларном мору, из кога ће се опет родити свјетло (На полу):

„С мене све ко мртво лишће пада.
И свеђ тиша сва су моја врела.
И сан нека на праг мој је села.
— Ал мој живот има још и сада

(Ко Маркова татаранка стрела)
Девет белих соколових пера,
Девет нада, што их моја вера
Пређом сања најбелијих плела.

Далеко сам већ од екватора
Мојих дана. Идем према полу.
Санте леда и од снега горе

У даљини већ су на помолу.
Али, топрв сврх тог мрачног мора
Чека на ме сјај Северне Зоре“.

Слика не би била тачна, да је речено нпр. Сјеверне Лучи, јер зора је слика новог рађања, а пјесников осјећај смјера према неком новом рађању из смрти. Зато он и у једној другој пјесми приказује своју јесењу душу као земљу, у којој у прољеће ниче једна нова младица (Жеља). — На неколико мјеста говори пјесник о новом свијету, који очекује у часу своје пјесничке смрти (Звијезде, На задњим границама). Један цио циклус се зове Нови пигмалион. Једна од пјесама у том циклусу свршава овим ријечима (Кип):

„Лик имаде једне жене дивне,
Која, мени докле трну силе,
Лепша бива; ал све ко да чека

На кап задњу последње ми жиле,
Па да, топла, ружичаста, мека,
Пред очма ми умирућим живне.“

И ко ца наброји све слике, на густо разасуте, у којима се мисао и осјећај пјесниксв баве очекивањем сусрета с Богињом. На пр. у пјесми Чаробњак која први животни круг описује као ноћ, а други као свитање зоре, вели се то овако:

„Сву ноћ парком, светлим ко за дана,
Китићемо звездом грану сваку.
А кад зора започне да руди,

— Ох, милине! — онда пуна сана,
Глава ће ти клонути на груди
Твоме старом, мрачном чаробњаку“.

Цио живот пјесников протекао је као на некој самотној кули. Не само да није много улазио у животно трење других људи, да је разговарао готово само с онима, који су к њему долазили, него и његова дјела, — коликогод су задивила људе својом необичношћу, и изазвала многе хвале, — ипак нису никад постала приступна мислима његове околине. И они, који су та дјела вољели, читали и о њима писали, нису могли продријети у Кулу Сања, јер им је поглед био одвећ упрт о Земљу, а премало се трудио да загледа у реалности узвишеног божанског свијета. Ипак није пјесников идеал: да се затвори у кулу, у коју нико не може унићи. Његова је чежња да сађе међу људе. То свједочи и овај усклик, који се буни против осамљености:

„ — Кад ћу, кад ћу једном јак и добар моћи
Да међ људе сиђем из те куле своје?“

То говоре и ове ријечи из пјесме „Син“:

„Надамном што љепше сјају сање моје,
То је око мене пустије и тише;
Што се лакше дижем у висину, то је
Земља ув'јек нижа, небо ув'јек више.

Ал ја тога не ћу! Ох, прескочит ја ћу
Наглим скоком овај зачарани круг,
С пустога врхунца међу људе саћ'ћу,
У свем њима налик да им будем друг!“

То се изриче и у „Госпи од Снијега“ гдје „Мајка Свију Сања“ говори многим малим сањама да је њихова задаћа да потраже најмрачније људске душе, да падну у њих и да их посребре, да се не плаше дубоких јаза и змајева, који у њима чекају.

Из свега тога је јасно да пјесничка смрт Назорова, Бијела Смрт, која доноси свијетла и радости, не пада у исти час с физичком смрћу и да ускрснуће, о којему говори пјесник и кога он — како нико други — везује уз свој народ, пада још у дане његовог живота. Тек људи су навикли да у човјеку траже прашину, строј и животињу, па с тим мислима не могу ући у свијет, из кога потиче Богиња. Те

мисли на које су људи навикли падајући на земљу, ваља на час одбацити и потражити друге, које смјерају горе према сунцу, које траже сунце, јер се осјећају с њим сродне.

Има једна мала Богиња, најмања Богиња, која се је преобразила у лик пјесникове судбине. Та мала Богиња дијете је и слика оне велике Богиње, као што је и Назорова поезија. — Она је била посвема као и други људи, само се родила из мора и имала је на ногама опнице те је могла ронити у води. Њен отац, стари рибар изнио ју је једног дана из мора. Та је дјевојчица лудо вољела двоје дјечака Јабланка, рођака њеног оца, и живот мора с морском краљицом, њеном мајком, коју је често осјећала у својој близини, али није могла јасно видјети. Та мала вила обећала је Јабланку вјерност. И заклетвом је утврдила своје обећање. Но исто тако снажна је била друга љубав: према мајци и невидљивом свијету, у којем она живи.

Кад је онда између других просаца дошао један оклопљени витез и обећао јој мараму њене мајке, с којом се може унићи у морске вилиње дворе и видјети морске виле у њима, — тад она није могла друкчије, него да се изневјери својем рођаку и да под заклетвом обећа вјерност томе човјеку, ако доиста донесе мараму. Она је назирала и дотле, додуше као кроз сан, своју мајку, но није ју могла јасно видјети јер су њене очи изгубиле видовитост усљед живота на Земљи.

Онај оклопљени витез пошао је онда к једној злој жени, која се не жаца и убити морску вилу да од ње добије чаробну мараму. За коју цијену је витезу вјештица обећала извојштити драгоцјени предмет, да ли је он морао своје крви због тога жртвовати као Фауст Мефисту, то се не казује у причи. Не казује се ни то, што се даље догодило с тим витезом. Вели се само то, да је он по своја два војника послао дјевојци чаробну мараму и да је морска краљица умрла оног часа, када јој је зла вјештица истргла мараму за њену кћер. И Халугица — тако се је звала мала Богиња — прегазила је ето на неки начин своју мајку да би продрла у невидљиви божански свијет, као и Јарило, кад је понио Стоимену према врху. То уосталом и није тако чудновато, кад се ствар боље погледа: и Бог се је жртвовао да би људи могли живјети, и свако дијете, кад сише, једе од своје мајке. Живот клија на жртвама.

Али клетва је пала на Халугицу и на Јабланка. Она је у часу кад је синула у свему сјају своје вилинске љепоте, постала њему невидљивом. Два слијепца један крај другог су јадиковали: Халугичин отац, који је изгубио вид за земаљско, и Јабланко, који није стекао вид за вилинско. Халугичина пак несрећа била је у том, што није могла да се покаже Јабланку. Она је обилазила око њега, звала га је. Но он није имао ни уха за њен глас, како није имао ока за њен лик. И он се у својој боли и чежњи за Халугицом, баца у море и умире. Тако је небо умирало због Земље (Халугичина мајка због Халугице), а Земља због чежње за небом (Јабланко због препорођене Халугице).

Богиња је сашла у поезији В. Назора на Земљу к људима, а они морају проћи кроз смрт или барем кроз бол и жртву да би

уронили у море, у свијет, у којем је живот те поезије. И они онда још неће, као што је Христ или као што може пјесма, и с тијелом ускрснути. Тијело ће остати мртво на Земљи и тек постепено, у току вјекова, они ће га спасти, до малог остатка. Но њихова душа ће преко жртве ипак доћи до Халугице.

Прича о Халугици јест жива слика. Она не казује одмах какова су све богатства у њој. Али и најгрубљи прсти могу у њој напипати однос пјесников према Богињи, према сазнањима о невидљивом свијету, (мајка и море), и према људима свога народа, (Јабланко). Исто тако се без напора може у малој Богињи наћи слика пјесниковог животног дјела и његове судбине.

То се може поткријепити још с неколико чињеница, које нам потврђују да је пјесник у Халугици унапред описао судбу, која га је чекала на његовом животном путу. Халугица је написана прије 20 година, а данас се јасно примјећује како су људи пјесниковог народа, ма да су вољели и хвалили његову поезију, ипак све мање видјели и разумијевали ту поезију. У часу, кад је пјеснику било педесет година, кад људи обично славе оне, који су им мили, кад пирују око њих, у том часу готово нико није ни споменуо В. Назора у многобројним нашим часописима. А у то вријеме се је баш много и радо славило и пировало. Тек накнадно споменула је нешто о пјеснику „Хрватска Просвјета".

Али пјесник, који је морао у те дане дочекати да га и изгрде, да кажу да не ваља оно, што је писао, да то није баш посве пјеснички, — пјесник, који је прошао кроз пјесничку смрт, прошао је тих дана и кроз своје ускрснуће. И он слави своју педесетогодишњицу сам, овим стиховима („Халугичини дарови"):

I.

„ — К мору! К мору! — Не знам из дубина којих
Читавог ми бића тај се усклик вину;
Ал ја на се дигох терх свих јада својих
И у дан сунчани сиђох низ планину.

Стигох. И тад ја сам дуго прислушкиво
Шуму мора. — А ноћ априлска је била,
Док се кроз њу сјало мјесечево ткиво,
Пуна неког лаког лепетања крила!

И под прозор мој је Халугица вила
Дошла. И длан њезин сад тромо, сад живо —
Млазом воде, што је шуштала ко свила,
Шљунак је и пјесак сву ноћ запљускиво.

II.

И чух ријеч њену у жамору пјене,
Што је ко глас људски шумећ проговаро:
— О ти, што свеђ далек ал и жељан мене,
На горе се пео и шумом тумаро,

Сутра, када сване изнад вода тије,
Овдје, на пијеску овог сланог жала,
У знак да р'јеч моја глас кроз сан ти није,
Прегршт зрња наћ ћеш црвених корала;

И наћи ћеш нити оних славних трава,
Од којих се пређе никада не деру;
И наћи ћеш воду, што се њоме перу
Очи, па се нетом онда прогледава.

III.

О ти, који дође са острва пуста
И хтје кроз град и луг да те ноге носе,
Па се к нама спусти носећ пуна уста
Вјетра горског и прам крцат ноћне росе,

Сутра ћемо једно према другом стати!
— Видјети ме не ћеш, ал да дах мој прши
По твојему лицу, ти ћеш осјећати
И наш ће се удес почети да врши.

Кидат ћу и тргат са својега т'јела
Овај вео, што ме невидљивом прави;
И на жалу морском, млада, гола, б'јела,
Синут ћу пред тобом у свој својој слави.

IV.

И напокон ти ћеш видјети, да нисам
Кћерка маште твоје, модар цвијет сање.
Од пути ћеш ухом да ме слушаш, и сам
Гледати, гдје сву ме обли св'јетло дање.

И дознат ћеш, да ти најчистију мезгру
Даде тло, што храни и сок мога жиља,
Да ти свака прича крије једну језгру,
И да сан твој сваки бјеше само збиља.

И све боли твоје, као сјене плаве,
Дигнут ће се, нестат испред твојих вјеђа,
У блистању сунца изнад моје главе,
У трептају мора иза мојих леђа.

Д-р С. Жупић.

ЈЕДАН СТАРИ ЗАБАВНИК.

У доба када је продуктивност књиге била минимална, када је неписменост била тако огромна да је и сам кнез Милош био неписмен човек, покренут је у Београду забавник „Уранија“. Он је покренут када је био најпотребнији за српску књигу, 1837 године. Главни уредник „Ураније“ је био Димитрије Тирол, „васпитатель сијателне фамилије“, пореклом Војвођанин, а издавач њен је био Глигорије Возаревић, „књиговезац и књигопродавац“. За обадве године својега излажења (излазила 1837 и 1838 год.) она је издавана на формату шеснаестине у величини четрдесет и једног штампаног табака, изузима уЋи календар који је био као неки њен додатак. Насловни лист за 1838 годину разликује се од насловног листа претходног броја што, поред наслова: „Издао Димитрије П. Тиролъ, васпитатель сијателне фамилије у Београду, словима књажеско-србске књигопечатијѣ“, нема

никакве илустрације. Облик листа и сами начин уређивања је као и код других забавника, који су излазили у то време. Давидовићев Забавник, који је излазио пре тога у Бечу, доцније у Крагујевцу, има исти облик, начин издавања и распоред извесних радова као код „Ураније“.

У „Уранији“ после уводне песмице, која карактерише лист и у исто време наговештава читаоцима какав ће бити садржај и циљ забавника, долази календар. На првим се странама календара налази *Лѣточисленије* које показује колико која црква рачуна година од створења света, колико има од рођења Христова, од постанка Цариграда, од бежања Мухамедова из Меке у Медину, откада су Срби примили хришћанство и т. д. „Лѣточисленије“ набраја и године разних проналазака: хартије, пушчаног праха; године разних историских догађаја до свога доба.

После календара долази по реду родословље европских владара, које почиње са турским царем Махмудом II, а завршава се генеалогијом „књажеског дома Србскогъ“. Иза родословља долази набрајање виших духовних лица у Србији: митрополита, архиепископа и архимандрита. Тек после свега овога долазе књижевни и научни производи: преведене приповетке, па разни књижевни „прилози“ из поезије, језика и народног живота, понешто из хемије; па онда статистички списак европских држава — њихова величина, број становништва, начин управљања, финансије, ордени, и т. д.

Овај се одељак, као и први, завршава Србима и њиховом статистиком: набрајају се српски владари од Војислава до Милоша Обреновића, чак се наводи и број година њиховог владања. Затим се поново ређају забавне ствари: песмице, досетке, логогрифи, загонетке и одгонетке.

На крају „Ураније“ долазе господа „сатрудници, приложници и пренумеранти“.

Карактеристика Забавника. — Забава и поука главна је књижевна тенденција „Ураније“. Та њена тежња има чисто народно обележје, народни родољубиви дух. Све што је у њој писано носи патриотско обележје. Па и сами преводи, а њих има највише, имају претежно патриотску тенденцију, широко народну, идеално-моралну и поучну.

Све што се у овим преводима говори потиче из једне основне идеје: из идеје патриотизма и дужности човекове према отаџбини, владаоцу и ближњему. У њима се на много места тврди, цела се радња њихова око тога и своди, да се све што је у свету добро оснива на врлини; а врлина није ништа друго него храброст, пожртвовање за отаџбину и владаоца, покорност закону, старијему, и слично томе. Врлина мора победити па кад било; порок мора пропасти, маска се открити; једном речју — „свако дело изићи ће на видело“ — главна је карактеристика и књижевна тежња како ових превода тако и оригиналних радова у „Уранији“.

Уредник и сарадници. — Највише што нас може данас интересовати из тога забавника јесте уредник и сарадници његови.

Они су нам, скоро сви, данас непознати. Додуше има их које данашња читалачка публика и познаје, али већи део њих за нас нема никаквог књижевног значаја.

Друкчије је то било онда када је наша књижевност била тек у стварању. Већина тих људи у своје време играла је важну улогу како у књижевности тако и у науци. Иако имамо врло мало података о неким сарадницима „Ураније" (мислим само на оне који су нам скоро непознати, а били су главни сарадници њени), иако се о њима скоро није ништа писало, ипак дознајемо из богате Вукове преписке да су за оно време били врло напредни људи. Сви сарадници „Ураније", без изузетка, су били прибрани у тадашње књижевне кругове; у ствари они су главни стуб и камен темељац тадашње просвете и књижевности српске.

Сви су они били обузети идејом и одушевљењем национализма и љубави према свему ономе што је народно, претежно што је српско. Сви су они били дописници Вукови и присталице његове идеологије. Они су се одушевљавали његовим радом и много му помагали у остварењу великих намера. Сам уредник Тирол, који је био врло учен човек у то време, образован и познат не само међу својима него и на страни, неуморно је помагао Вуку у његовом раду око скупљања народног блага и једно време стално се дописивао с њиме.

Тирол је често Вуку и поуке давао и излагао му своје мишљење, када би биле у питању неке важне ствари, које би се тицале њиховог књижевног рада, а Вук, када би негде путовао, обично је своје ствари и свој рад поверавао Тиролу. Тако једанпут, кад је Вук отишао у Беч, оставља Тиролу као своме пријатељу у Мајуреву код Темишвара чак и своју жену да се о њој стара за време његовог боравка у Бечу. И Тирол, ако би било што важно, одмах пише Вуку. Имамо читаву преписку (преко тридесетпет писама) између њих два. Он је у Темишвару и Вуков повереник за „Даницу". Тирол је имао, то је неоспорно, књижевног укуса, а уз то добро је познавао и укус тадашње читалачке публике; зато он покрећући свој забавник „Уранију" нарочито пази да читаоцима буде приступачнији.

У писму од 10 марта 1826 излаже Вуку своје мишљење какав треба да буде забавник: „Пишете ми, да вам јавим шта Темишварци говоре о вашем Забавнику (мисли на „Даницу"). Псују вас, грде свакојако, нити сам кога наћи могао, који би ми страну држао. Забавник треба да буде баш онакав, као што ми Мостарски казао, да садржава коекакве лакрдије, а не учене и полезне ствари" (Преписка, IV). Тирол се, да би што боље ушао у рад Вуков и да би му што боље помогао на скупљању народног блага, дописује и са Копитарем.

Да је Тирол био поборник Вукових идеја и присталица његовог правописа види се и из писма од 13 октобра 1827, где се говори о Стерији: „Овај наш млади списатељ почео је био натрашке у језику, али сам га ја тако одвратио, да он само сад вас брани, вас одобрава и народне српске пјесме тражи да и научи".

Као скупљач народних песама Тирол пише Вуку, 20 октобра 1824: „Онај доктор из Рекаша, коме сам ја ови дана Зекана послао, јавио ми је да ће се вама за љубав сам потрудити и неколико пјесама (шокачки) преписати и колико скорије послати ми ји. Од Перишића учитеља из Врнче нема ништа, него на срећу наоди се овде један Бугарин (из Винче), који је шесту латинску школу свршио и мени обећао да ће ми доста бугарских пјесама преписати.... Од неке служавке (Бугаркиње), такође ћу неколико пјесама ови дана преписати и вама (пробе ради) и све заједно послати" (Преп. IV). Када је Димитрије Фрушић, да би довршио медицину, напустио уређивање „Српских Новина", Копитар је желео да их Вук с Давидовићем предузме. Иста је жеља била и Тиролова. Он пише Вуку у једном врло занимљивом писму како је „начинио још једну мапу", како „.... смо ове године у литератури добили више дела". Он их чак и набраја, а у исто време даје и оцену каква су. За „Живот и приключеније" архимандрита бококоторског каже да је доста прилично дело, али опет у њему има понешто „макаронизирања". На крају писма говори о новинама: „Штета велика што немамо новине. Збиља! како би било кад би ви за редакцију рекурирали и новине српске издавали" (Преп. IV).

Ова веза између Вука и Тирола врло је важна и у тесној вези с идејном страном „Ураније". Знамо да је Вук у оно време био идејни вођа великог броја писаца. Његовим радом све је било покренуто из књижевног мртвила, које је тада, нарочито за владе Милошеве двадесетих година, достизало свој врхунац.

Одушевљење обухвати, као бујуца, тадашње књижевне раднике у Србији, који су већином били Војвођани, а који иницијативом Вуковом бејаху прешли у Србију да шире његове идеје.

Тирол као Темишварац потстрекнут Вуковим радом израђује и мапу Србије. „Ако господар Милош неколико стотина пара за моје две мапе хтедне дати, а ви му и подајте и новце с првом приликом пошаљите ми. Надам се за мапу од Србије да ће што бити" (Преп. IV-570).

Тирол, који је већ 1827 године уређивао један банатски алманах, још пре 1837 године имао је намеру да у Србији покрене неки књижевни лист, који би био нека врста „књижевног журнала". За лист је био и план створио: дао му име, одредио правац и начин писања. 14 јула 1832 године пише он из Београда Вуку, како ће да покрене „Обзор књижевства Србског". Он моли Вука, пошто ће лист излазити „у сојузу с нашим литераторима", да и он сарађује на њему „из љубави к напретку нашега књижества на олтар просвештенија". Лист је био поделио у шест одељака: одељак за језик и правопис, одељак за критику, одељак за поезију и т. д. Услед чега „Обзор" није тада изишао не знамо тачно. Ово је било 1832 године. Од тога времена па све до 1836 године преписка између њега и Вука је, изгледа, прекинута. Тек 1836 године Тирол пише Вуку да је „бура прошла и сад опет један другом можемо писати" (Преп. IV). За ове неколике године, од намере оснивања „Обзора" (1832 год.) до осни-

вања „Ураније“ (1837 године), Тирол је ипак радио на књижевности: превео је био роман „Сила Пријатељства или Дон Жуан и Дон Тодора“ (Библ. Новаковић), а 1835 штампао је „начерченије устава ученог Србског друштва“ (Прил. I). За ово време он преводи и Вукову граматику на немачки језик. Јаков Грим је рекао за тај превод да је добар, само треба да се „неки немачки изрази поправе“ (Преп. II, 231).

Кад видимо тако добре односе између Вука и Тирола, намеће нам се питање зашто Вук да не сарађује у „Уранији“. Зашто да не сарађује „у сојузу литератора“, који су чак већим делом његове присталице? Додуше Вук је тада, кад је „Уранија“ покренута, био болестан, имао је и жалости у породици. (Писмо кн. Милошу од 29 новембра 1838).

Али то не би био главни узрок што Вук није сарађивао у овом Тироловом забавнику да није било других сметњи: „Уранија“ није излазила у његовом правопису. Тирол свој забавник није смео да издаје Вуковим правописом из простог разлога што би му лист противници Вукови одмах запленили, па чак и обуставили, као што је био случај с књигом Јована Стејића „Сабор истине и науке“ 1832. Као сарадника „Ураније“ видимо и највећег Вуковог противника Јована Хаџића. И ето главних разлога зашто Вук није сарађивао у забавнику свога доброг пријатеља Тирола.

Који би био главни узрок да „Уранија“ тако кратко време излази? Не знамо, ако није одлазак Тиролов у Русију, јер из преписке његове са Вуком дознајемо да се он 1840 год. налази у Одеси. Можда је тамо отпутовао још 1838, па је даље излажење „Ураније“ прекинуто.

У садржају овога нашега забавника не можемо очекивати нешто од велике литерарне вредности, јер су књижевне прилике кад је он излазио биле врло неповољне. У главноме овај забавник нам илуструје тежње тадашњег књижевног нараштаја, информише нас о ступњу тадашњег књижевног укуса и указује нам неколико својих сарадника, који су били врло активни и продуктивни, а о којима се данас слабо што зна. Напредак књиге у неколико је спутавао и сам кнез Милош, иако га већина тадашњих писаца слави, иако му се певају од позваних и непозваних славопојке, иако се назива Меценом „књижества Србског“.

Он, који је био апсолутиста у свему па и у књижевности, гледао је и хтео да се књига шири и да се пише и мисли како то он и његова блиска околина жели. Меценом „књижества Србског“ га прозваше зато, што је кад се о њему похвално писало у некој књизи, обично материјално потпомагао писца. Вукашин Радишић, један од најактивнијих сарадника нашега забавника, кнезу Милошу који се може пре назвати Иваном Грозним него Августом и Меценом, — кнезу који је све кршио, убијао и прогонио што му је на путу стајало, пише овакве ласкаве стихове:

„Oј Србијо! срећна си у света,
Кад у теби таква слава цвета!
Дичи с' друго, како ти е драго!
Имаш кнеза свеколико благо“.

Оваквих примера сервилности и ласкања из тога времена имамо доста, а где се ласка ту нема истинског надахнућа ни поезије. Али, и поред тога, можемо без претеривања рећи да су сарадници „Ураније“ у своје време били у Србији људи од књижевног гласа. Не само што они сарађују у „Уранији“, него понеки од њих пише и у Гајевој „Danici“ као и у осталим листовима тога времена.

Од познатих писаца сарађују у „Уранији“: Симо Милутиновић, Јован Хаџић, Д-р Јован Стејић, Стерија, Димитрије Исаиловић; поред њих: Вукашин Радишић, професор грчког језика у Крушевцу, Исидор Стојановић, проф. поезије у Крагујевцу, Милан Обреновић, син кнеза Милоша, Анка Обреновић, кћи Јевремова, Лазо Зубан, секретар Великог Суда у Крагујевцу, Константин Бранковић, проф. у Крагујевцу, Антун Михановић, Хрват и аустриски консул у Београду. Осим овога имамо и два чланка о језику у облику писама, један упућен Вуку Караџићу од Лукијана Мушицког, а други Димитрију Давидовићу од Павла Соларића. Сем поменутих сарадника „Ураније“ има их још, али су они од мање важности.

Тиролова „Уранија“, Гајева „Danica“ и узајамни рад њихових сарадника. — Карактеристично је да се кроз „Уранију“ провлачи једна тежња не само за оним што је српско него и за хрватско, па и за свесловенско.

По тој тежњи, по тој идеји „Уранија“ се донекле приближује Гајевој „Danici“, иако нема као она у себи онолико револуционарности и широких концепција. Скоро из истих побуда, а у исто време она је поникла кад и „Danica“. Идеја национализма и у једном и у другом листу игра главну улогу. Пажња и интересовање за народни језик и народну поезију главна је карактеристика и за један и за други лист. По својим тежњама и основној замисли „Уранија“ претставља као неки огранак Гајеве „Danice“. Неки од поменутих сарадника сарађују у обадва листа. Антун Михановић 1835 године у десетом броју „Danice“ издаје лепу песму пуну патриотског жара и одушевљења: „Лијепа наша...“ Исте године, у 45 броју „Danice“, Михановић издаје патриотску песму препуну љубави и искреног осећања за свој народ и крај: „Ајдмо тамо“. Обадве ове песме излазе у „Уранији“ 1837 год. Сем Михановића у обадва листа сарађују још Димитрије Исаиловић и Јован Стејић. Па и сам Тирол сарађује у „Danici“. Доцније као њен сарадник јавиће се и Анка Ј. Обреновић, „Илиркиња из Србије“.

Због писања Тироловог и његових сарадника у „Danici“, која је била прожета идејом илиризма, природно је да и њихов лист „Уранија“ носи тежње и идеје илиризма. Ко зна да није Гај, или Вук, или њима блиска околина и потстакла Тирола да покрене овај забавник само из народне српскохрватске солидарности, из љубави према књизи и српској просвети, која је била у то време на врло ниском

нивоу. Сам факат да је за књижевност тада у Србији слабо ко марио, даје нам повода да верујемо да је „Уранија" из наведених разлога и покренута. Из једног писма, које је Јустин Михаиловић упутио Вуку 1836 године дознајемо да је нехат и велика немарност била у нашој књижевности. Јустин хвали и одобрава Гајев рад и мисли да ће пре нешто бити од Хрвата него од Срба: „Рвати се пробудили и може се надати да ће пре нешто од њих бити него од нас, особито ако је веровати, да ће ју кирилиску азбуку примити!" Затим додаје: „То би био корак вреднији од педесет година пискарања".

Вук је нарaвно одобравао Гајев рад, „али хоће ли, каже, што учинити моћи, то ће вријеме показати". Вук даље говори како је „њих (Хрвате) тешко наговорити да признају да су Срби, а ми бисмо луди били кад бисмо пристали на то, да оставимо наше славно име, а да примимо друго мртво (Илири), које данас ништа не значи". То је, дакле, Вуково мишљење шта у себи садржи реч Илир, илирски, илиризам. У томе се Вук и Гај и разликују. Вук је човек старог кова: хоће да је Србин — „Србенда" од главе до пете. И такав је био целога века, па и другима тај свој фанатизам наметао. Том и таквом његовом идејом прожета је и „Уранија", иако он није био њен сарадник, иако на по неком месту у њој избијају и широки свесловенски погледи. Већином њени сарадници, Вуковим утицајем су постали „Србенде". Али Вуков претходник Павле Соларић, чијих радова има у „Уранији", сасвим је друкчијег мишљења од Вуковог и сасвим друге појмове има о идеји илиризма. Из једног његовог писма отштампаног у другој свесци „Ураније", а које је писао Димитрију Давидовићу још 1816 године, видимо да се у погледу идеје илиризма потпуно размимоилази са Вуком. Овде је Соларић Југословен. Не слаже се са Давидовићем да новине носе назив „српске". Боље им приличи назив „новине илирске"; „не може опет име Србије или србско бити свеопштим именом свију тиј области, као што јест име илирско". Соларић чак и Бугарску ставља у Илирик. Соларић, позивајући се на словенски језик, говори о великој некадашњој словенској заједници. Он говори о некадашњем заједничком словенском језику и о томе како се и услед чега тај језик, моћни и велики, поцепао: „Словени из свих крајева разумевају се взаимно". Његово је мишљење да политичке, трговачке, верске и културне прилике утичу на словенске језике и ометају њихово приближење. Ово писмо Илирофила Србољубића (псеудоним Павла Соларића) у главним цртама карактерише идејну страну нашег забавника. Највише се „Уранија" са овим идејама и тежњама Павла Соларића и приближује Гајевој „Danici" и идеји илиризма. Соларић је предлагао Давидовићу да и вести чак треба писати у два ступца: „латиницом и кирилицом и у таквом разговору како и Срби и Хрвати и Словенци могу их разумети".

Али, поред свега наведеног, „Уранија" ипак заостаје у погледу широких схватања иза „Danice", јер она није имала ни више политичке и широко словенске замисли, ни тако свеопштих тежња као што је то имала „Danica". „Уранија" је била само један мали забавник,

који је забављао и којечему поучавао како ужу тако и ширу читалачку публику у ондашњим оскудним књижевним приликама. Она је својим читаоцима пружала понешто из језика, понешто из народне историје, понешто из хемије и т. д. Она је морала занимати српску читалачку публику, јер је у себи садржавала нешто претежно српско, широко народно, без политичког оштрог обележја и веће идејне концепције.

Нешто из забавне стране и радова појединих сарадника „Ураније". — Разноврсне причице, досетке, анегдоте, загонетке, одгонетке, логогрифи, шараде и пуно пријатних и шаљивих песмица испуњавају „Уранију". Она нам одмах у првим својим песмицама наговештава да ће њени радови бити забавни:

„Весели се у последньй данъ!
Весели се, еръ до часа мало
Године е већъ едне нестало".

Или:

„Смело ступи садъ на новый годъ;
Верно љуби господара твогъ...."

Иза оваквих забавних песмица, долази календар, који је као нека поука намењен читаоцима „Ураније". Иза њега долазе прави поучни одељци: „*Лѣточисленіе*", родословље појединих европских владара и најзад поново забавне ствари. Последњи радови „Ураније" су посвећени специјално шаљивој и забавној страни. Ту долазе загонетке и одгонетке, логогрифи и шараде.

Ево, на пример, како гласи један логогриф:

„Три су слова, а седам писмена,
Драги побро, од мога имена
Ја се за сад нигде још не чујем
Јербо нећу више да верујем...."

Или овај:

„Кад му се први слог одбаци
И последње слово, —
Онда значи животиња без вимена,
И без дугог имена...."

и т. д. — одбацујући нова слова добивамо нова значења. На овакве логогрифе обично следују и разрешења, као нека врста одгонетака. Разрешење последњег логогрифа би значило:

Војвода — во — вода — ода — од...."

Сем логогрифа имамо слично њима још једну врсту занимљивих стихова, а то су шараде:

„Туръ — чинъ — Турчинъ... "

Затим би следовали цели, а не овако испрекидани стихови:

„Мора чин да с' добар срета
Кад Турчину он не смета".

Тамо имамо и већи број загонетака и одгонетака, али ћемо само од једне одгонетке навести неке стихове ради јаснијег прегледа забавне стране нашега листа.

По свом начину решавања интересантна је једна одгонетка на загонетку у Давидовићевом забавнику за 1836 годину:

„Ибар — риба — Баръ — рабъ
Вечно текла тија вода Ибар
Подвикује чича Ранко рабар....“

Да би занимљива страна забавника била тобож већа, набрајају се смешна и чудна имена дуга од преко тридесет и пет слова: *Тамборапарамиетукарамохандерунихали*, што, наравно, ништа не значи.

Све наведене ствари одговарале су укусу тадашње читалачке публике, која тек тада бејаше почела да се интересује књигом. А оно што је писано у народном духу и што је изражавало најиндивидуалнију страну народног живота морало је и да интересује. А „Уранија“ је била баш од таквих књига. Чак и они, којима је књига последње занимање, изгледало је да се њом интересују. Многи су се правили као „љубитељи књижевства“, неки као и књижевници, мада од тих понеки није знао читати ни писати. За њих би много значило да им име, кад би се на неки лист претплатили, изиђе отштампано

И тако благодарећи добрим и просвећеним људима, као што је био Јеврем Обреновић, интерес за књигом нагло је растао. То видимо и из чињенице што је „Уранија“, кад је покренута, имала дванаест сарадника, а 130 претплатника; а већ идуће 1838 године тај се број знатно повећава: број сарадника са дванаест на петнаест, а претплатника са 130 на преко 270. У самом Београду „Уранија“ има шесет пет претплатника, што значи да је имала повољног одзива.

У „Уранији“, поред једне оде Јеврему Обреновићу, Стерија је отштампао још три врло занимљиве песмице, које нити је издала Књижевна Задруга, нити су објављене у „Даворју“. То су: „Лађица брака на мореплованију“, „Смрт у различном виду на пут живота“ и „Моја женидба“. Две прве су испеване са неправилним четрнаестерцем и са цезуром после седмог слога. Последња песма има доста хумора, а уопште није позната, јер је само у „Уранији“ изишла. Зато ћемо, због њене занимљивости, неке одломке и навести:

„Што с' не женим сви ме псују,
Ал како ћу невољан
Да девојку себи узмем
Гди ћу наћи по вољи?
Удовица оће владу,
С њом се сложит не могу.
А да стару узмем? Красно!
Празне кости да глођем.
Да роткиња жена буде ко би глопчу хранио? и т. д.

Песник није задовољан ни са једном женом уопште. Њему не вреди ни „нероткиња“, јер би се у том случају његово племе истражило, а још кад „хоће чешаљ по моди“, тада једна брига више. Не вреди ни сувише лепа, јер „лепушка друге мами“, а „ружну морам мрзити“. Најзад се песма завршава овим стиховима:

„Трошљива ми све размеће,
Тврда не да ни јести.
Што ћу дакле улар мећат
Без невоље на главу?
Волим 'вако миран остат,
Нек се жени ко оће!“

Мање интересантних песама у „Уранији“ имамо од Сима Милутиновића. Од његових „шаљивих попевки“, како их он назива, имамо „Празну кесу“, где песник говори како на све заборави, па и на име своје, кад му је кеса празна. Овде долазе: „Жеља“, „Надгробно Кечићу“, „У Вуковар“, и друге. Последња песма је најкарактеристичнија.

У њој он велича Јустина Михаиловића, Вуковарца, као паметна човека, добра Србина, а нарочито као човека који све зна и разуме:

„Ев тод исту ону нашу стару
Христос нам се роди Вуковару“.

Између осталих хвала, Милутиновић је најблагодарнији Јустину што је овај казао за његове песме да су јасне и разумљиве и да његове мисли нису „мршаве“:

„О Јустине љубитељу Србства!
На свакој ти веља речи хвала.
Ал' највећа на јединој оној,
Штоно јављам да истина није
Слог ми књиге да с' разумит неда“.

Милутиновић се даље тужи како Срби слабо маре за књигу, како чак и Соларића, „овенчана Срба“, не читају и најзад додаје да би му највећа радост била кад би га Срби радо читали.

Сем Стерије и Милутиновића, и познати Вуков противник Јован Хаџић пише у „Уранији“. Овде су отштампане и неколике његове оде. Ту је и она на смрт Лукијана Мушицког, у којој га слави као родољуба, генија, песника и великог научника:

„И ти нам паде велика потпоро,
надежда сјајна.....“

Хаџић пише и о језику: „Граматицима Србским“. То је почетак борбе са Вуком. Хаџић критикује овде Вука што није, тобож, пазио и размишљао када је писао граматику. „.... у језику не треба постављати никаквих правила, него треба добро пазити, размишљати шта је на природи језика основано, шта ли не“. Сем Хаџићевог чланка о језику имамо такође један од Лукијана Мушицког, где говори уопште о развитку нашега језика и о његовом „благогласију“. Мушицки доказује да је наш језик звучнији од свих словенских језика. Као пример наводи реч *ноћ* и врши њену анализу.

Сем наведених оригиналних радова, „Уранија“ изобилује и преводима. Главни преводиоци приповетке су Јован Стејић и Димитрије Исаиловић. Стејић, сем приповетке, преводи и по неку краћу драму. Његов је стил леп, природан, широко приповедачки. Писао је чистим, разумљивим народним језиком.

Преводи ова два наша књижевника слични су како по садржини и идејама тако и по спољној страни, по стилу и форми реченичког склопа. И код једног и код другог преводиоца дијалог превода је слабо развијен. Нарочито та слаба страна се огледа код приповедака. Сам писац говори често и место главних и место споредних личности. Али, иако те приповетке не цртају савремени живот, иако су мало реалне, ипак нису досадне за читање. Понека се нађе да је и врло занимљива. Сами њихови наслови наговештавају да ће њихова садржина имати поучни циљ, са тенденцијом пропагирања скромног, побожног и моралног живота. Та црта побожности и морала нарочито је изражена у Исаиловићевим приповеткама. У првој свесци „Ураније“ само његових приповедака има дванаест, а у другој свесци има их, такође, повећи број.

Његове приповетке сем поменуте лепе црте имају још једну особину, а то је цртање карактера, цртање разних личности и разноврсних типова, који су или врло добри, поштени и милосрдни, или скроз покварени и заражени људским егоизмом и користољубљем. Ове приповетке, као и приповетке осталих преводилаца „Ураније“, свршавају се неким преображајем. Правда и врлина код њих мора да победи па кад било; казна увек достигне неваљалца; заслуге доброга никада не пропадају.

Исаиловић се највише зауставља на изношењу страдања појединих људи у рђавом друштву, на жигосању похлепљивости, обара се на егоизам и на личне интересе прождрљиваца и на маскирану доброту перфидних људи.

Што се тиче књижевне стране тих приповедака, оне данас немају неке нарочите вредности, јер нити имају какве реалне подлоге, нити ичега заједничког било са спољашњим, било са унутрашњим данашњим нашим животом.

Сем Стејића и Исаиловића приповетке су преводили у „Уранији“ Лазо Зубан, Анка Обреновић и још неки мање важни писци.

Лазо Зубан, кога 1831 године видимо као секретара београдског митрополита и који је исте године узет за писара законодавне комисије скоро установљене, постаје главни стуб просвете и науке у Србији тридесетих и четрдесетих година прошлога века. Још од тридесетих година бавио се и књижевношћу. Он са немачкога преводи Ле Сажова „Жил Блаза“ (1833 год.). Са немачкога преводи приповетке и издаје их у „Уранији“. Оне описују живот немачких и аустриских краљева и царева. У њима се износе људи карактерни и чврсте воље, а главна им је одлика и тенденција да прикажу истрајност човека у раду и доследност у позиву. Зубан преводи и немачког драматичара Коцебуа. Зубан је сарадник и Светићеве „Голубице“.

Други преводилац, Анка Обреновић, прва је списатељица у слободној Србији. Још као дете од дванаест година дала је у Давидовићевом Забавнику два превода са француског, и њена слава на далеко

се рашчула, тако да су је почели узносити у песмама. Између осталих познати песник Јован Суботић у „Уранији“ за 1838 годину пева јој подигнутим тоном славопојку:

„Ово глас је бно Саффе,
Овим пева Анка сад;
Грци онда славише се,
Сад ће Српский грмит град“.

Још један љубитељ муза, Вукашин Радишић, преводилац Анакреона, Сократа и других грчких писаца, пева Анки у „Уранији“ анакреонским стихом:

„Милке мајку оставиле,
Вечно Анку поздравиле,
За руку се поватале
И око ње играју,
Свету кажу без све шале
О њој да се старају“ .....

Анка сарађује и у Гајевој „Danici“ и потписује се „Илиркиња из Србије“. Стил њених превода је доста течан, нешто као и осталих преводилаца, Исаиловића, Зубана и других, иако преводи нису од богзна какве књижевне вредности. Анка је обично преводила оне приповетке у којима је главна врлина храброст и пожртвовање за владаоца и отаџбину. Њени преводи изобилују и љубавним мотивима; али та љубав је основана не на црним очима, лепом лицу и витком стасу, него на јунаштву, на мушкости, на снази и на борбености. Јунакиње њених приповедака се заљубљују у храбре, ратоборне људе, у људе орловског погледа и строге физиономије, па били они и сами цареви, а оне просте девојке.

Сем наведених преводилаца било их је још. И Тирол се бавио превођењем приповедака, затим Милан М. Обреновић и други....

„Уранија“ има и преводних песама са немачког, грчког и латинског. Јован Хаџић преводи лепу Шилерову песму „Цвеће“, као и Хорацијеву „Народу римском“. Вукашин Радишић, професор грчког језика у Крушевцу и један од главних и најпродуктивнијих сарадника „Ураније“, преводи Анакреонове оде. Он је био врло добро познат у тадашњим књижевним круговима. Сем занимања на лепој књижевности он се занима и проучавањем језика.

Радишић преводи три Анакреонове оде у „Уранији“, а у Светићевој „Голубици“ за 1839 годину преводи их двадесет две. Зашто ове оде није штампао у „Уранији“ кад је већ неке био превео, Радишић сам наводи разлог:

„У „Уранији“ од 1839 године изјаснио сам се ја пред драгими Србима о Анакреоновим одама, да ми њин раскош није дао да их у свету пустим. Но сад мислећи, да оне тим њиховим раскошом могу човека веселити, те и тако му од неке користи бити, ево ји не све но само 22 шиљем милом роду моме у госте!“ Радишић сем Анакреона преводи и Сократа. Он има и оригиналних својих радова и скоро их све пише у народном десетерцу, а књижевна им је тенденција: велика љубав према српству и према великим људима српства.

Оно што највише и карактерише овај забавник и што му даје одређенију боју јесте у ствари та оригинална поезија. Она је цела прожета патриотизмом. Она одише идејама и животом онога доба. Она тежи ономе што је народно, па било да је добро или рђаво, јер сарадници „Ураније" су сматрали као и Људевит Вукатиновић, сарадник Гајеве „Danice", „да је оно све за народ добро што је народно, па и погрешке народне су добре". И као што је Антун Михановић певао својој хрватској домовини:

„Ведро небо — ведро чело
— — — — — — — — —
Веље горе — вељи људи
— — — — — — — — —
То је наша домовина" —

исто тако Исидор Николић пева у „Уранији":

„Рад и његову славу величајмо ми,
Љубимо српско име, ах име сладчајше",

а Исидор Стојановић, један од најкарактеристичнијих песника овога доба: „Ја Сербин Сербски Сербим".

Сви се они с Вуком дописују, а већи део њих му помаже на скупљању народних умотворина и на реформи правописа.

И Исидор Николић, и Исидор Стојановић, и Вукашин Радишић, и Константин Бранковић, и Алекса Ристић и сви остали песници који су ма шта тада писали, писали су у духу народне поезије. Они су се њоме опијали, заносили и одушевљавали у патриотском жару и патриотским тежњама. Неки, од песника, ишли су тако далеко у својој песничкој фантазији да су хтели да посрбе и оно што никада српско није било; да величају, ако се само тиче српства, и оно што никада за величање није било. Исидор Стојановић 1833 године преводи Хорацијеве песме у духу наше народне поезије; 1835 пева оду читаоцима Милутиновићеве „Србијанке". Пишу се чак писма, посвете и најобичније ствари у народном десетерцу. Може се, без претеривања, рећи да тадашњи песници ништа нису ни писали, нити преводили, а да се бар узгред не дотакну кнеза, Србије и српског имена.

Доцније, после 1838 године, ови песници већином иду на Запад да се школују о државном трошку. Са Запада они доносе нове, напредније и шире идеје: идеје свесловенства, идеје „славјанства", како су то они говорили. Четрдесетих година већ се тежње и мишљења постепено мењају са мењањем времена, и они, скоро сви, од „Србенде" постају широки панслависти. И ето на тај и такав начин она шака људи која је била тридесетих година искупљена око појединих малих књижевних и забавних листова, већ четрдесетих година долази до јасног изражаја својих идеја и тежњи на пољу просветног и књижевног рада.

Лабуд Вушовић.

ДОБА ПОСТАНКА ГРБАЉСКОГ ЗАКОНИКА.

Године 1851 објавио је Вук Врчевић у задарском часопису „Pravdonoši" текст Грбаљског Законика под насловом *Ustanova Gerbaljska u Bokki Kotorskoj*. Други пут Грбаљски Законик објављен је у Врчевићевој књизи (изишлој после његове смрти) *Разни чланци* (1891), 29—42. Из „Pravdonoše" Законик је прештампао Стојан Новаковић у својим *Законским споменицима* (1912) 105—116. (Издање у *Разним чланцима* није било познато Новаковићу). Колико је нама познато, Законик више није прештампаван.

И. Строхал у својој књизи *Statuti primorskih gradova i općina* (1911) 96 каже да му сем Врчевићевог „nije poznat nijedan rukopis toga statuta".

На крају Законика налази се дан и година када је он донет: „У манастиру под Лаством на Митровдан 1427 године". В. Богишић је то датирање свакако сматрао као тачно, кад је убројао Грбаљски Законик у средњевековне законике (Spomenik narodnoga običajnoga prava iz XVI vijeka, Rad I, 1867, 230—231). 1427 г. је усвојио и Ст. Новаковић, због чега и уноси Грбаљски Законик у збирку законских споменика средњег века. И доцније 1427 г. сматрана је од свих као година постанка Грбаљског Законика. Међутим ми мислимо да би 1427 г. требало одбацити као нетачну, и да би доношење Грбаљског Законика требало ставити у много позније доба.

У своме издању Врчевић ништа не говори о рукопису, са кога је преписао Законик. Он чак изоставља и потписе, којих је по његовој забелешци било четрдесет и два, а који би нам у питању године постанка можда могли користити, јер К. Јиречек наводи: „Catasticum zoppe de Gherbili 1430, рукоп. на пергаменту у архиву намесништва у Задру" (Историја Срба III, 1923, 187, нап. 2). Па ипак, у недостатку других података, покушаћемо, према самом тексту Законика, да решимо питање његова постанка и да утврдимо нетачност 1427 г. као године постанка Законика.

Пре свега, пада у очи да је језик Грбаљског Законика различан од језика осталих споменика тога доба, и да у њему има прилично много турских речи. На турске речи обратио је пажњу и Ст. Новаковић, али он у томе није видео разлога за сумњу у тачност 1427 г. Он је веровао да то (као и латиница којом је текст у „Pravdonoši" био штампан) долази од непоузданог Врчевићевог издања а не да је тако било и у оригиналу, и сматрао је да је текст Законика „оче-

видно старински", а он га само „због недостатка поузданијега текста" уноси у своју збирку по Врчевићевом препису. Из тога би излазило да је језик у оригиналу био различан од језика у издању и да у њему није било турских речи, а да је Врчевић тадањи језик прилагодио данашњем, и да је тек доцније унео турске речи. Ако би се то прихватило, онда би чињеница да је језик Законика сличан данашњем и да у њему има турских речи била без икакве вредности за решавање о добу постанка Грбаљског Законика.

Као што је речено, на крају Законика записано је да је донет „у манастиру под Лаством". Манастир Ластва, који је посвећен Богородици (Малој Госпођи) обновљен је 1700 г., а није познато које је године основан (*Вл. Р. Петковић*, Народна Енциклопедија II, 532). По народном предању, основан је за време цара Душана (*С. Накићеновић*, Бока, Насеља IX, 1913, 563). В. Врчевић је у својим *Разним чланцима* (17—19) издао једну „стару српску опоруку", у којој стоји да је писана 3 фебруара 1419 г. Њом се оставља „у манастир под Ластву цекин свијећа". Врчевић у напомени каже: „Ова стара опорука са српским писменима налази се у мене. Година и мјесец написани су азбуком по старом обичају; нема нигдје зареска (virgola)". Судећи по тој напомени, не би се имало разлога да спори тачност датирана опоруке. Према томе би манастир под Лаством постојао у почетку XV века, и у њему је, значи, 1427 г. могао бити донесен Грбаљски Законик.

Поред других новаца (цекина, крајцаре, аспре и гроша), у Грбаљском Законику помињу се још и талир и цванцик. Како су оба та новца почела да се кују после 1427 г., талир од 1518, а цванцик од времена Марије Терезије (*Б. Сариа*, Народна Енциклопедија IV, 515, 876), могло би се и по томе закључити да се 1427 г. мора одбацити. Али ни овај разлог није необорив, када се има на уму да је вредност, која је можда у оригиналу била изражена другим новцем, код Врчевића могла бити промењена и замењена новчаном вредношћу талира и цванцика.

Међутим, ако су се наведени разлози могли и оспорити, ако је и поред њих могла остати 1427 г. као година постанка Грбаљског Законика, ипак се она неће моћи одржати.

У три члана Законика помиње се *чибук*. У првом (чл. 6) забрањивао се ударац чибуком уз казну „по мртве главе". У другом (чл. 13) забрањује се да ко кога удари руком по образу: „педепса исто као за чибук, јер у народу се каже, да се овим жене бију". У трећем (чл. 111) каже се за младића или девојку ако што из куће крадом продају: „да их отац на скупштини сеоцкој обличи и ишиба чибуком". За решавање о години постанка Грбаљског Законика ова три члана су од врло велике вредности. Истина, по њима се не може закључити које је друге године постао Законик, али они без сваке сумње сасвим обарају 1427 г. и годину постанка Грбаљског Законика стављају много доцније него што је до сада сматрано. У ова три члана, као што се види, помиње се чибук. Међутим, да је Законик заиста донет 1427 г., то не би могло бити. Дуван је у Европу донет из

Америке, која је, као што је познато, откривена тек 1492 г. У прво време, он се није употребљавао за пушење, већ се сматрао као лековита биљка. У ширу употребу (пушење) дуван је ушао тек у 17 веку, и то тешком муком, јер је дотле од свих владара и у свим земљама био забрањиван. (*Д. М. Ружић*, Из културе мирисава дима, Коло I, 1901, 355—358; *К. Н. Костић*, Културне биљке у српским земљама за турскога времена, Наставник XXIV, 1913, 335).

Због тога, не може бити сумње да је 1427 г. погрешно стављена на крај Законика као година његовог постанка. А када већ помен чибука тако јасно показује да је доношење Законика могло бити тек после 17 века, немамо разлога да сумњамо и у раније наведене погрешке, по којима се година постанка тако исто помера, тим пре што се они сви међу собом слажу. На тај начин отпада свака сумња, и може се са сигурношћу веровати да су језик и турске речи биле и у оригиналу Законика; да је Законик донет у манастиру под Лаством после његовог обновљења, дакле после 1700 г.; да се и у оригиналу налазио помен новца талира и цванцика, и да је, према томе, Законик могао постати тек после 1753 г., јер се тек од те године цванцик почео ковати. Дугујемо велику захвалност нашем познатом нумизматичару г. Д-р Балдуину Сарији, професору Универзитета у Љубљани, који нам је, на нашу молбу, љубазно послао ближе податке о ковању цванцика (цванцигера). По тим подацима, комад од двадесет крајцара т. зв. цванцигер почео се да кује по новчаној конвенцији, коју је Марија Терезија 21 септембра 1753 г. закључила са Баварском, а којој су доцније приступиле готово све немачке државе.

Као што се из свега овога види, година постанка Грбаљског Законика мора се померити за читава три века. За одређење крањег рока, после кога се није могао донети Законик, могло би нам послужити Врчевићево казивање о кметовском суду. Према њему, „суд добрих људи" престао је важити у Боки Которској од 1814 г. (Разни чланци, 12—13). Како се у Законику помиње тај суд, јасно је онда да је Законик морао постати пре тога времена.

Према свему изложеном, Грбаљски Законик је могао постати само у доба између 1753 и 1814 године.

Радмила С. Петровић.

ГРАЂА ЗА ИСТОРИЈУ И ФОЛКЛОР.

ПРЕПИСКА ИЗМЕЂУ ЦРНЕ ГОРЕ И СРБИЈЕ У ГОДИНИ 1876.*

(5)

XXIX.

Ристићу.

25. V. 1876.

Примамо измјене. Молимо што скорије мишљење о војеној конвенцији.

XXX.

Од Ристића.

26. V. 1876.

Извештени смо, да ће Порта пристати на примирије од шест недеља. Можете ли нам јавити што ће на то одговорити устаници? И ми смо с вама заједно уверени, да би примирије било веома штетно за нашу народну ствар.

XXXI.

Ристићу.

26. V. 1876.

Штетност примирја очевидна. Устаници моћи ће само тако одупрети се пресији сила, ако најскорије наша акција наступи.

XXXII.

Ристићу.

26. V. 1876.

Повторавамо војени уговор: Увод остаје с вашом измјеном. Чл. I. гласи: „Обје уговарајуће стране ступају у рат са свима својим силама“. Чл. II. остаје. Чл. III. гласи: „Почетак рата означен је у чл. VI. уговора за савез“. Чл. IV. и V. остаје. Чл. VI. одпада. Чл. VII. остаје, а од ријечи „Беране“, па до нове изреке: „И тако“ изоставља се све и замјењује овим: „па до Бијелога поља закључно, одатле на Стожер, па на Љубишњу, за тим на састав Пиве и Таре, па Дримом до Фоче и Бистрицом до границе херцеговачке, њом до Коњица, а

*) Види *Записи* јул—август 1929.

одатле Неретвом. И тако“ и т. д. Чл. VIII. IX. и X. одпада. Чл. XI. остаје. У чл. XII. иза ријечи: „непосредну“ додати: „живу свезу и по могућству телеграфску“. Друго све одпада: Чл. XIII. остаје. Чл. XIV. и XV. замјењују се овим чл. XIV: „Ова конвенција важи од дана, када дупликате, један од српскога, други од црногорскога владаоца потписане, оба изасланика у Фијуми потпишу и измјену заједно са уговором за савез. На ту цијељ“ и т. д.

XXXIII.

Од Ристића.

26. V. 1876.

Претресавши војени уговор са вашим примедбама, имамо да јавимо што седује: У уводу од речи „сагласни“ до краја заменити овим:. „сагласили су се на следећу војену конвенцију“. Односно примедаба ваших на чланове VI и VII. има у вашој депеши погрешака и нејасности. Молим јавите ми што пре телеграфом: који од ова два члана остаје, а који се мења и како, а који одпада? Ви предлажете, да отпадну чланови VIII. и IX., а остаје члан X, но ова су три члана тако везана, да или сва три остају, или сва три отпадају. Ми смо готови примити једно или друго. Јавите што желите. Нумере чланова 11. 12 и 13 поремећене су у вашој депеши, па за то молим да о њима редом поновите ваше примедбе. Ми разумемо да и чланак 15. отпада. Најпосле предлажемо додати последњем члану „на ту цељ наименовали су Њ. Св. књаз српски Н. Н. и Њ. Св. књаз црногорски Н. Н.“. Разуме се, да ће свака страна у оригиналима уговора спомињати најпре име владатеља друге стране.

XXXIV.

Ристићу.

27. V. 1876.

Молим изволите нам што је могуће брже одговорити на јучерању депешу о конвенцији.

XXXV.

Од Ристића.

27. V. 1876.

Примамо ваше измене војне конвенције с том примедбом, да у вашој измени члана 7 речи: „па Дрином до Фоче и Бистрицом до границе херцеговачке“ замене се ради тачнијег разумевања овако: „па Дрином до ушћа Бистрице у Дрину, а Бистрицом и до Прополском Ријеком до границе херцеговачке“. Остало по вашем предлогу. Даље, да наши изасланици не би били ту под очима Аустрије, ми предлажемо, да се они састану у Млецима „Hottel' della Lina“. Наш изасланик биће Димитрије Матић, совјетник, он је готов да пође прекосутра, у суботу. Одговорите ми што пре телеграфом, јесте ли сагласни?

Саопштава *Д. Вуксан.*

КЊИЖЕВНИ ПРЕГЛЕД.

Илустровани Алманах „Наша Искра“. Алексинац 1929. Уредио Ђ. Ј. Киселиновић, професор. У самоме почетку треба застати и зауставити се на једној чињеници: мали провинциски омладински, у главноме ђачки часопис „Наша Искра“ поклања на крају године својим претплатницима један алманах, који је уредништво у сваком случају стао приличних материјалних жртава. Намере и циљ алманаха су врло поштене, јер се хтело младим почетницима и читалачкој публици пружити корисну лектиру у међувремену док часопис прекида своје излажење преко лета.

У књизи су заступљени г. г. Слободан Поповић, Душан Јерковић, С. А. Бурина, Никола Мирковић, М. В. Кнежевић, Ђуро Гавела, Благоје Живковић, Свет. М. Максимовић, Јован Поповић, Дора Пилковић, Богдан Чиплић, Синиша Пауновић, Драгић Р. Весковић, Десимир Благојевић, Милан С. Шантић, Марко Врањешевић, Јанко Д. Туфегџић, А. Р. Боглић, Сл. Н. Ђуришић, Ђ. Ј. Киселиновић, Бошко Новаковић.

Слободан Поповић зналачки говори о једном врло интересантном предмету, за који је он давно дао доказа да га врло добро познаје. Његов чланак о психологији младићске лирике је само део „психологије младости“. У чланку се по мало скептички гледа на младићску лирику уопште, ма да јој је на крају дата задовољштина признањем од г. Поповића.

Душан Јерковић, познати боем и одлични песник, дао је песму из свога жанра „За живот песника“. — У њој Јерковић још увек тугује, болно, тихо и резигнирано, у овом случају по мало растргано и невезано. Последњи и још неки стихови из песме су врло импресивни, болни и истинити. Душан Јерковић, та кротка „птица“, и поред нешто парадоксалног аутофрагмента, остао је ипак стари добри Јерковић, тако драг са свога „Тестамента“ и „Песника вагабунде“.

С. А. Бурине песма „Васкрс уклетих“, по мало мистична, савршено мирна, има све јасне карактеристике Бурининог певања. Песма је добра и лепа. Аутофрагменат је занимљив.

Никола Мирковић има две песме: „Судбина“ и „Међа“. Ова друга је врло интересантна, иако није права песма. „Судбина“ је убедљивија, и пружа нам мисленога песника, коме је најглавније оно што је рекао, јер стилски песма није успела. Аутофрагменат је сувише информативан.

Миливоје В. Кнежевић, чије песничке творевине тако ретко сретамо, дао је као једно пријатно изненађење песму „Једро“. Песма је дотерана, неусиљена и искрена. Оставља најлепши утисак, као и фрагменат који је најскромнији, чак без претенсија да буде интересантан.

Ђуро Гавела је добар песник. Он је прави поета. Његов „Фењер на Брегу“ то најбоље показује. Ритам понегде не звучи, што намеће мисао да би песма била још од већег утиска да је у слободним стиховима. Иначе је она врло фина лирски, иако су нека места намерно потенцирана да би била јача. Аутофрагменат је добар.

Благоје Живковић одаје лирска проживљавања, али песма „Другу и себи“ и сувише је сирова. Јасно се види да она није ни једним потезом коригована од писца. Аутофрагменат врло мало даје.

Свет. М. Максимовић, у аутофрагменту врло резигниран и једак, по мало циничан, дао је две песме, које су боље од свега што је он до сада објавио. Бар тако се осећа после читања његове лирске прозе, а још више после „Пролећа и птице“, песме врло меке, осећајне. Максимовић је један од наших најискренијих лиричара.

Јован Поповић упада у очи и посебно се истиче међу свима писцима ове књиге. Пре сваког разлагања: његов аутофрагменат је најбољи, најискренији, од силног упечатка. Његова песма је најкњижевнија и одаје најталентованијег писца. На први изглед растрзана, неразумљива и „модерна“, она после дугог читања и паузе од неколико тренутака отвара сасвим друге видике.

Дора Пилковић, има лепу песму из „Јутарњих стаза“. Она је пуна женскости и дрхтаве лепоте. Једно јој место стилски клеца, али у целини песма је од најбољег квалитета. Аутофрагменат просечан, иако је писац желео да покаже мало духовитости и да открије своју тајну, што се тиче симпатија.

Богдан Чиплић поред аутофрагмента има песму „Оправдање“ у собoдном ритму и фотографију.

Синиша Пауновић штампа у Алманаху песму „Писмо“, раније већ објављену. Даје најдужи фрагменат аутобиографије, доста занимљив, на неким местима по мало наиван. Изгледа да је писцу ипак главна ствар био тај фрагменат. Интересантно је његово расправљање о „групама“ и котеријама.

Драгић Р. Весковић дао је неприродно наивну песму, која има и речи и ритма, а која не карактерише нимало писца. Весковић има бољих ствари и његова немарност при избору је за осуду. Аутофрагменат је бољи. По њему се ипак писац са симпатијом прима.

Десимир Благојевић има један мали циклус: „Три дана“. Десимир Благојевић је лиричар одличног квалитета, великих могућности и способности. Над његовим странама се много осећа и много проживљава. Благојевић је сањалица који шапуће само за себе очаравајуће лепе стихове. Он много значи. Фрагменат, чисто обавештајни, не пружа никаквог задовољства.

Милан С. Шантић, са једном духовитом фразом у кратком аутофрагменту, дао је песму „Немир“ која много потсећа на песме, немирне песме из његове прве збирке „Бдења“. Ипак има разлике. Напредак је велик и леп. Песма је импресивна, иако мало површинска.

Марко Врањешевић има једну одличну песму, стилски најсавршенију у целој збирци, песму која би ма коме великом часопису служила на част. Опробани таленат је потпуно на видику. Нема запињања, поклецивања и посртања. Све тече тако лепо, глатко, мирно, као широка, снажна река, која носи, носи... Без сентименталности, објективно да кажемо: ово је д бра песма. Његов аутофрагменат, посебно други део, врло је леп. Има неколико снажних мисли.

Јанка Д. Туфегџића лепа песма, са пуно смисла за познавање оног најдубљег, најскривенијег бола са дна душе и унутрашње скривене трагедије, „Туберкулозна девојка“ бојимо се да је и сувише бледа и танана. Тако је жута и прозирна, да је готово нестварна. Као што смо рекли, песма је лепа и само та претерана осећајност је чини по мало несуштинском. Међутим, то може бити и одлика па баш и сва лепота те песме. Свакако да то зависи од схватања. Ми то на горе изложени начин примамо. Аутофрагменат, иако може бити истинит и искрен, претерано је груб. Још уз онаку песму!

А. Р. Боглића „Мртва девојка“ боља је с унутарње стране од Туфегџићеве „Туберкулозне девојке“. Кад би било места, ту песму би било вредно цитирати у целости. Она спада међу најбоље ствари у Алманаху. Нарочито трећа строфа. Одлична ствар! Добра и дубока. Социална а ненаглашена. Можда је баш у томе и главна вредност. За жаљење је што Боглић није дао књижеван, или бар полукњижеван аутофрагменат. Боље би га упознали, иако је он добро познат.

Славко Н. Ђуришић има леп фрагменат и једну љубавну песму. У сваком случају обе ствари су искрене и проживљене. На крају је ова стихована песма у прози, усиљено духовита, што се одбија од њене целокупне вредности. Иначе она је пријатна.

Проза је у Алманаху слабо заступљена. Сем Ђ. Ј. Киселиновића и Бошка Новаковића нема ту никога више. Неки писци, раније поменути, свакако су требали дати своје прозне радове, који би сигурно више успели. Овако *Ђ. Ј. Киселиновић* није дао ништа што би могло да репрезентује њега и његов Алманах. „Комитска вереница“ је добрим делом слаба. Нека места се истичу својом лепотом, али су малобројна. Киселиновић је погрешио што ју је штампао. Он има бољих ствари. *Бошко Новаковић* врло интелигентно и са разумевањем пише о „Једној духовној станици Бранимира Ћосића“. Његова тврђења су убедљива и у већини случајева тачна. По стилу, чланак може служити Бошку Новаковићу за репрезентацију. Аутофрагменат је врло добар.

Богдан Чиплић.

БЕЛЕШКЕ.

Иво Војновић. — У Београду је 30 августа ове године за навек склопио своје очи велики национални песник и паћеник Иво Војновић, а два дана касније његово изморено тело предато је рођеној дубровачкој груди на вечити починак међу дубровачким госпарима. Огромно је било учешће народа на сахрани великог проповедника југословенске мисли, без обзира на крајеве куда је мртво тело пролазило. Песник лепе дубровачке прошлости и пророк наше дивне садашњице, Војновић је то с правом заслужио. Бележећи сада само велики губитак који је смрћу његовом претрпела наша књижевност, ми ћемо се у идућем броју *Записа* одужити успомени на великог песника како он то с правом заслужује. *У.*

Станко Т. Митић, *Зулфија,* драма у три промене, Београд 1929.

Г. Станко Митић је овим комадом наставио традицију *Коштане.* Његов комад у ствари јесу три слабо повезана монолога, три „промене“, у којима три лица износе своју „жалбу“ за животом. Драмскога има мало, готово нимало, сем чисто режиског, спољашњег. Али зато има доста топлине и даха, нарочито у првој промени. Друге две су у том погледу иза прве. У драмску невештину спада нарочито и продужавање и истезање једном нађене сцене, тако да се стално тапка на једном истом месту. Зато овај комад и јесте више епска песма, него драма, више народни комад с песмом, него трагична историја три трагичне личности.

Ми мислимо да је г. Митић имао на уму Бору Станковића, а можда и Милутина Бојића када је писао ову ствар. На првога потсећа начин како је замислио главне личности, на другога пламен и хучан језик страсти:

> Дај да сјајне игле почупам из косе!
> И док гризем власи, дај јелече груди,
> Мрежу страсти пуне, да скидам, да луди
> Мирис дојки једрих што чар неба носе!...

И ти стихови, пуни топлине и даха, најбоље је што ова иначе врло скромна књижица може да пружи. *Р. М.*

ИСПРАВКА.

Поводом чланка г. Јов. М. Јовановића „Црногорски престолонаследник и Маџари 1915“, који је изишао у двоброју *Записа* за јул—август ове године, Уредништво је добило једну исправку. Из ње доносимо ставове који се односе на поменути чланак:

„У часопису „Записи“ за јул август 1929 год., страница 83. под насловом „Црногорски престолонаследник и Маџари 1915“ од г. Јов. М. Јовановића изашла је биљешка тенденциозне садржине, за коју сам добио овлашћење од бив. престолонасљедника Данила, као и од осталих потомака пок. краља Николе, да је демантујем са сљедећим изразом: *ружна неистина од почетка до краја.*

Као своју примједбу, мени се чини да сам слободан примијетити, да би господа историчари, при доношању сличних оптужаба, требали да их поткрепљују оригиналним документима.

Госп. Kruyff, који је пропутовао Црну Гору прије рата у сврху куповице шума, имао је свакако својих специјалних интереса да из Софије, за вријеме рата, на основу „телеграфског пуномоћија“ од књаза Данила чини овако важне политичке предлоге! Може ли се вјеровати да црногорски двор није имао сигурнијега канала осим Kruyff-овог? Зар је ова депеша књаза Данила могла у ратно доба *нецифрована* да прелети зараћене државе?

Ко је пак могао у Софији сметнути г. барона Kruyffa или цензурисати његове говоре и планове? Зар он није могао бити агент провокатор Балплаца бечког? Зар сличних иницијатива *из приватних побуда* није било у безброј у свијема зараћеним државама? Зар за све те иницијативе, сумњивих вриједности, треба чинити одговорним владе и владаоце дотичних држава?“.

Ница, 22.-VIII-1929. *Јово М. Поповић,*
бив. опуномоћени министар.

ЗАПИСИ

ЧАСОПИС ЗА НАУКУ И КЊИЖЕВНОСТ.

Књига V, свеска 5 — Новембар, 1929.

НОВА ПРОУЧАВАЊА КЊИЖЕВНЕ ПРОШЛОСТИ

Историја књижевности је нарочита, разрађена дисциплина. Она има да у својих неколико стотина страна сведе и затвори духовни живот нације кроз векове, да ода правду значајнима, да их објасни и размести, одреди им важност и вредност. По школама је она најважнији предмет. Ту силом испита и оцена она намеће памћењу нараштаја многа имена и многе чињенице око тих имена, којима се на тај начин продужује слава.

Схватана увек до сад као синтеза духовног живота нације, историја књижевности не садржава само обавештења и разматрања о правим уметницима, чија дела чувају какву сталну вредност, већ и о онима чија се релативна вредност изгубила, али који, најизразитији или најјачи у свом времену, остају да претстављају то своје време. Тако је она преглед многих напора, који поврстани, повезани и протумачени покажу ток — кад бржи кад тиши — стваралачког духа нације. У том развоју што га прати и бележи историја књижевности веома су ретки ствараоци врло крупних дела која стално занимају све нове нараштаје, и која могу вечно да привлаче пажњу, поред свих наноса нових идеја и свих промена укуса. Сваки нараштај друкчије чита и друкчије се уживљава у дела из прошлости и ужива у њима. Они други ствараоци чија имена остају стално јер су били претставници извесних главних идеја и тежња у извесним епохама, остају да се вековече и кад им дело више ништа не значи; ми у њима разликујемо дух и смисао тих епоха. Људи уопште имају потребу да упрошћавају, да би директније и лакше могли да схватају бескрајно сложени живот прошлости. Међутим, безброј је увек књижевних радника који су занимали своје време, који значе напредак према својим претходницима, али који не носе замашније вредности да би требало да занимају и друге сем стручњака, а чија имена закрче историје књижевности.

Историје књижевности теже да устале извесна мишљења о књижевној прошлости: да у неколико реченица сажму портрет ствараоца, и са неколико епитета да пресуде о његовој уметности; и да

ту тако упрошћену прошлост предају као знање. То је и оправдано и потребно. Међутим дешава се да историје стално проповедају неку вредност која више нема никакве везе са садашњицом, и придевене јој похвале изазивају неспоразуме. Врло значајно, иначе, дело Гундулићев *Осман*, пропраћен је у историјама често суперлативима као уметничко дело, а међутим многобројни млади нараштаји којима је тако предавано, нису могли да у њему уживају, и о њему су се само знале те похвале, а није се читао. За неке књижевнике дошли су нови, пунији и правији судови, док се ранији још званично одржавају и догматично предају. Наши стерији морали су да уче и да репродукују о некадашњим књижевницима судове друкчије, каткад сасвим супротне судовима које школа данас даје о истим књижевницима.

Претрес тих за неко време устаљених судова је неминован. У људској радозналој природи је да тражи све ново, да употпуњује, да гледа са свих страна, да налази нова осветљења. Живот једног човека, и простог иначе, врло је сложен, а живот епоха састављен из безброј компонената и смерница. Нова истраживања увек додају што ново, из чега се јасније види човек, праведније се и боље просуди његово дело, пуније се сагледа једна епоха. Сем тога ново време доноси и нов укус, и с њим иде друкчији, или бар друкчије образложени суд. Напредак естетике је огроман у последње време; она приноси нове основе и нове тачке са којих се разматра, и са којих је потребно извршити претрес досадашњих судова. Ови могу бити у суштини врло тачни, и нови погледи их могу само потврдити и употпунити, боље поставити, живље објаснити. Одмах се осетило и казало да је Бранко Радичевић песник, али се много доцније показало зашто и како је песник. Претрес је потребан и зато да се с времена на време запита чега за садашње и будуће има ваљаног у тим делима којима се товари памћење. Јер настава књижевности има и дужност да припрема младиће да се сналазе у уметничким питањима.

Потпуно дефинитивних судова о ствараоцима и њиховим делима уопште и нема. И најправичнији и најмудрији могу увек да се нечим још допуне и заокругле. Оно што је дефинитивно у историјама књижевности јесу извесне чињенице: место рођења, разни датуми, библиографија и слично; дакле оно што није битно за саму уметност, него само потребно да се временски устани један стваралац, и да се начини скица, коју ће свако попуњавати према својим способностима, те способности су разне и разностепене, и од њих зависи слика човека и критика његовог дела. Мора се имати што потпуније познавање чињеница; али разматрања и закључци што излазе из тих чињеница релативни су. И добро је кад их о једном писцу, или о једној епохи, има са више страна и из разних времена.

Пре свега неопходно је да се претресу и исправе судови које су давали и оставили савременици о свом времену. У њихове судове мешају се разнородни утицаји. Оно опште расположење читаоца — огромног дела широке читалачке публике — према живом писцу, од кога зависи његов материјални успех, доцнији нараштаји не могу потпуно ни да схвате. У сваком времену кристализује се извесна усмена критика, која не зависи од писане, нити од степена уметничког у делима, већ од тога колико је и како један писац умео да се допадне укусу широке читалачке публике. Став те публике према савременим уметницима свакад је и свуд неправедан, јер она цени и потцењује према свом укусу. Но то нема утицаја на суд који ће будућност дати; највише читани писци ретко се кад наџиве, и историја књижевности зна за пуно примера да су много слабија дела, после заборављења, више читана но много јача дела из истог времена. Писана критика много је опаснија. Али и тај суд критичара о савремености никад не може да је потпуно објективан. И у најобјективније дано мишљење о савременицима склизнуло је можда нешто лично. Шта и колико све не утиче на критичаре кад говоре о људима који су ту пред њим и са њим! На његово суђење утичу личне симпатије или антипатије разне врсте, раније похвале или победе, место које је писац већ заузео код савременика. Неосетно, критичар прави ограде или продубљује победе. Он непосредно осећа живе људе иза њихових дела, и према свом темпераменту заузима став. Са своје стране, књижевници знају све више да се сналазе у дневној борби за славом и за успех. Употребљава се реклама, групишу се котерије, организује се за напад и похвалу, за хвалисања и самохвалисања. Увређене сујете се гњеве, они који су успели кочопере се. Неки заузму места са којих зраче славом својим савременицима, а бољи често остају у засенку. Критиковани књижевници некад се жучно бране, налазе да им дело нису разумели, и предузимају бесмислени посао да сами објасне шта су хтели, и у чем мисле да их нису разумели. Многи се тискају на арену, и прате их помагачи и одмагачи. И када се, пошто време прејури преко свега, неки пажљиви историчар нагне над неку епоху, да је из разноврсних докумената разгледа и сагледа, не може чудом да се начуди ко је све поотимао почасти и највише успехе код својих савременика. — Сем тога, савременици увек деле на старо и ново, на застареле и младе, и око тога су сталне битке, и диже се прашина која смета погледу да право падне. Та деоба на старо и ново је вештачка — јер стари љубоморно чувају своја места, а млади хоће да потисну или омаловаже — и не само да узбуњује, него и збуњује савременике, пошто се проблем никад право не постави. Самим тим што ће ти млади и то ново ускоро остарати у односу на нове младе и друго ново које живот доноси, ти појмови су савршено релативни. Естетика не зна и не може да зна за старо и ново, него за уметничко и неуметничко. — Зато је неопходно да се претресу и исправљају судови које су оставили савременици.

Али и судови и мишљења што их приносе доцнији увек су подложни ревизији. Јер ако критика савременика није великим делом права и праведна, савременици ипак могу да запазе и осете правце оно што је интимно њиховом времену, они непосредно осећају главно и битно у њему. За доцније истраживаче то се изгубило, живот је променио своје облике, и они могу само на основу остављених, увек

недовољних података да изграђују. Из многих података разни различито извлаче, према свом склопу и капацитету. Како се, на пример, уопште разнолико схватају извесни појмови; како се на разне начине тумаче храброст, доброта, поштење, — колико су различни укуси за уметничка дела. Поред свега увек се у извесном времену постварају извесна општа места, произишла из општег стања психологије и естетике тог времена, па распрострањена школом: мишљења о стилу, о укусу, теорије о драми, о лирици, о прози. Из њих се слију калупи за мерење уметничких вредности. Психологија и естетика напредују, и та општа места постану банална. Историја књижевности добија нова сретства за испитивање нове методе у разматрању прошлости и уметничких творевина. Некад је било довољно да се пропрати обична каријера писца — човека, филолошким методама се објасни дело, а као критика кажу се неколико општих мисли. У нас ни до данас нема много дубљих проучавања прошлости, која би васкрсавала живе личности некадашњих стваралаца, или која би свестрано истумачила унутрашњу вредност уметничких дела, или извела убедљиве синтезе епоха. Његоша, например, о коме има одличних студија, нико још није успешно оживео као човека, и ако је градиво које нуди његов живот врло погодно да се из њега изгради једна жива личност. Истина је да је и мучан посао моделовања личности, откривања уметничког у делу и истраживања пута којим је пролазило то уметничко док је дошло до изражаја. Неки историчари имају више уметничког смисла, неки некад нимало. Зато једни умеју само да приносе податке, други да моделују личности и оживљавају епохе. Неки се занесу ситницама, сликају крштенице уметниковог оца, праве биографију његовог кројача, пронађу све стрине и комшије уметникове, а слика уметникова стоји мршава и бледа. Не треба избегавати ситнице, ни такве, ако се из њих даје извести што карактеристично, али их не ређати само зато што имају некакву случајну везу са уметником. Често се из самог дела може о самом ствараоцу извести више и сигурнијих закључака него ли из не знам каквих „тачних“ података. Код нас се често постављају врло олако и површно извесна тврђења. На пример, честа је поставка да је тај и тај певао песимистичке песме зато што је био сиромашан, или болестан, или и једно и друго. То није никакво решење, јер има сиромашних или болесних, или сиромашних и болесних који нису певали песимистичке песме. Разлог песимизму је несумњиво дубљи, човекова трагедија сложенија, судбина његова саздана из много којечег. Потребно нам је зато што више студија — има их досад добрих — које ће проматрати уметнике и дела са разних страна.

Сваки нараштај је дужан да прегледа принос ранијих, и да провери значај и каквоћу тог приноса. При том претресу испадају извесна имена која су дотле запремала места, и отисну се у заборав, за нека се потврде дотадашњи судови, а некад искоче нека нова, за које нов нараштај покаже да је везан кеквим чвршћим везама. Наша књижевност није тако богата да од новог претреса можемо очекивати нарочита изненађења; да нам например, изнесе каква крупна, досад

непризната и незапажена дела. Има само да се исправљају и мењају неки судови. Али има много да се расветљава: да се оживе некадашњи ствараоци и метежење прошлих епоха; да се кроз историју књижевности заиста осети кретање нашег духовног живота. — Историје књижевности за школе не треба да намећу категоричке судове, већ више да указују и показују пут којим ће ђак долазити до извесних својих судова.

У давању нових, или на нов начин образложених судова не треба зазирати од досад датих, ма са које стране, ма од каквих ауторитета. Разуме се — и то се не да избећи — биће их увек непозваних који врло олако деле своја мишљења о толико деликатним стварима, без проучавања и удубљивања, без икакве обазривости. Јер их има накострешених и осорних који воле да замећу кавге, да изненађују својим негирањем или крупним тврђењима. Има их које је нека њихова релативна истина укочила да би могли свестраније и боље разумевати. А има их који су уверени да су баш они, зато што су по школама учили историју књижевности, позвани да праве критике, као да школа да што друго сем знања чињеница и познавања извесних метода рада, али не може да да оно што је најпотребније: осећање уметничког и интуитивно осећање некадашњег живота. Али све то не мари ништа: права добро вођена критика увек се осети, и неминовно остаје. Претресање ранијих мишљења, постављање нових, расправљање око тога је животворно, јер се крчи и шири терен на коме ћемо прегледније и сигурније видети, и јер се иза додира и судара идеја прилази ближе истини.

Бранислав Миљковић.

БЕОГРАДСКИ НАДРЕАЛИЗАМ.

„... књижевну намеру, саму по себи, у ствари тако мало ценим, да ме највише привлаче пишчева огрешења о ту намеру, то јест оне нехотичне пукотине, они расцепи, кроз које се указује, и то у пркос вољи пишчевој, благодарећи његовим омашајима, истинита прикривена мисао човека“.

Марко Ристић.

I

Надреализам, као књижевни и идејни покрет уопште, има непосредно порекло у дадаизму, који је за време рата зачет у Цириху, у једном кабареу.[1]) Погрешно је дадаизам везивати за експресионизам, или за који други савремени правац. Ако се извесних појединости дадаистичког књижевног поступка могу налазити у претходећим му или савременим уметничким манифестацијама, то још не значи да је

[1]) Занимљивих примедби и запажања, код нас, дао је о *Дади* (дадаизму) Г. Александар Илић у часопису „Живот и рад“ од септембра т. г.

он секта било којег литерарног правца. Јер, *Дада* се, идејно, издваја од сваког покушаја да се створи нешто што би замењивало свој антипод. У свом основном значењу, *Дада* је банкротство философског идеализма. Дадисти су од свих циљева највише гајили онај да исмеју и себе и све друге, да скандализују. Једино се у томе покрету може наићи на стварно отсуство књижевних претенсија, јер их је било, у њему, који су неколико слова из азбуке, узетих по реду или не, са бесмислено натрпаном интерпункцијом, проглашавали за песму, или парче хартије са случајним мрљама мастила за слику. Они не верују у могућност напретка, али су изјављивали у манифестима да су, и поред тога апсолутног скептицизма, присталице *сваке* револуције. То бунтовништво је, у крајњој линији, изговор за реакционарство које је дадаизам, истовремено са слободоумним нaстројењима, носио собом, и којег није сахранио чак ни смрћу својом (јер је нешто од тога посредног реакционарства пренето у званичну идеологију надреализма, уколико се овај, као и *Дада*, може везати за пропадајућу културу).

Доследно свом ниподаштавању уметничких вредности уопште, дакле и својих, дадаистички покрет је, као такав, ишчезнуо. Његови претставници или су сасвим напустили књижевну делатност (Тристан Цара и други); или су прешли на социалну уметност (Георг Грос, на пр.); или су, пак, наставили своју песничку акцију, изграђујући, унеколико, нову идеологију. Међу овима су париски надреалисти, Андре Бретон, Луј Арагон, Пол Елиар, Филип Супо, и остали, мање значајни.

Од произвољности смисла и реда у дадаистичким саставима прешло се, врло природним развојем, на аутоматско писање (l'ècriture automatique), такозваних „надреалистичких текстова“. Код нас је такав текст први пут написао Марко Ристић. „Овај пример надреалистичког писања, каже он, без икакве тежње за лепим, за разумљивим, само је један чист документ о току непримењене мисли, (о њеној игри сликама којима се тек а постериори може наћи симболички смисао и могућност поетске деформације стварности), где ниједну реч није могао променити отклоњени критички надзор“. На пример:

> „Одавно већ чекао је бели тигар да се све воде бабилонске претворе у отичући безбојни сан. Али никада му још срце није са таквом надом задрхтало, никада му још очи нису са таквим рубинским узвиком утонуле у ноћ, јер никада се још небо није зажарило дахом толиког обећања. Као да ће најочигледнији закони да се преломе у неоспорно безакоње, као да ће сви возови на свима мостовима изгубити одједном снагу да допру до друге обале. Ниједном речју међутим чувар зоолошке баште није дао на знање да је дошао дан када ће симболи изгубити очни вид, када ће сва знамења почети да путују, слепа и беспомоћна по безмерној пустињи, међу папратима, међу гуштерима, ка Црвеном Мору . . .“

(„Сведочанства“, 11 децембар 1924).

Тај „диктат мисли без контроле разума“, (који није једини начин надреалистичког израза), у исто време је остварени утицај Фрајдове психоанализе која учи да у свем нашем хтењу и поступању огромну улогу има потсвест чији се садржаји не могу подвргавати моралу свести и који се социалним нужностима не могу потпуно отстранити

већ само извитоперавати. Пренесено на поетску делатност, то интелектуално уважавање потсвести значило је, већ и у самом почетку, мистичну веру у натстварност, у стварност сна, у једину стварност света изван свих категорија разума. У изграђивању такве идеологије, и у стварању тога књижевног покрета, париски надреалисти су крајњи производ својих испитивања и трагања ослободили, унеколико, научног фрајдизма, придајући духовну вредност потпуно ирационалним откровењима. Потврду и историско оправдање опстанка надреалистичке мисли, чак и њен траг, они су нашли и у прошлости: у мистичким производима енглеског песника Вилјема Блејка[1]), Малармеа (у чијем су се стану сакупљали француски симболисти), Лотреамона и, нарочито, у поезији Артура Рембоа (рођен 1854), писца изванредних стихова и прозе (Premières Poèsies, Ilimination, Une Saison en Enfer). А сликарске интерпретатаре и тумаче пронашли су у Пикасу, Макс Ернсту, Андре Масону, и другима.

У томе крајње заоштреном романтизму надреалисти су после првих заноса, осетили ипак артистичку традицију префињеног естетизма и, још важније, приметили су да њиховој егзалтираној револуционарности недостаје поступак који би јој могао одговарати. Гађење од литературе, својствено још дадаистима, прешло је код њих у очајање. То беше њихова морална криза, у којој се потпуно одрекоше литературе као такве. У петом броју свога часописа „La Révolution Surrèaliste“ Андре Бретон објављује да прихвата начело класне борбе; своје дотадање стварање проглашују за покојно; престају и са издавањем поменутог часописа. Не напуштајући, ипак, основну мисао првобитног надреализма, они покушавају да је помоћу Хегелове философије помире са марксизмом, и почињу сарадњу са групом одговарајућих интелектуалаца око часописа „Clarté“. Али су убрзо увидели, осетили, да тај наивно — екстремистички покушај тоталног напуштања литературе, на којој су, као такви, поникли, није значио у ствари раскид са њиховом песничком идеологијом, по којој је литература, као поетски израз, потпуно независна од социалних чињеница. Шта више, њиховом артистичном укусу неподношљиво је сметао „стил“ Анри Барбиса! У њима је, брзо, победила наклоност према идејној „независности“, и вратили су се првобитном надреализму.[2])

II

Занимљиво је да се једино у Београду нашла једна група песника која је *дословце* прихватила париски надреализам, особито у погледу поетске технике. Свакако да томе има више разлога, али је та чињеница истовремено и потврда београдске традиције повођења за Паризом. Александар Вучо, Марко Ристић, Душан Матић и Милан Дединац, најпре кроз часописе *Путеве* и *Сведочанства*, затим кроз посебне публикације, изграђују, стопу у стопу за париским, свој над-

[1]) Фрагменте, *Венчање Неба и Пакла* превео је и издао у засебну књигу г. Светислав Стефановић.

[2]) Један од њих, Пјер Навил, расправљао је то питање, критиковао надреалисте и пријатељски им указивао на грешке, у својој значајној брошури *La Rèvolution et les intellectuels* (Paris, 1928).

реализам. Њима су многи српски и хрватски листови и часописи, поклањали пажњу, али увек са мало, врло мало, разумевања, час хвалећи их неурачунљиво[1]), час их безобзирно кудећи.[2])

Ја сам у више махова показивао своје интересовање за надреализам ограђујући се од свега онога што ми се одмах показало неприхватљиво. Ако не непријатељски, али критички и самосталан био је одувек мој став према њему. О томе сведоче моје књиге *Мршве рукавице* и *Ћушања о књижевносши*. Моји чланци, затим, у „Српском књижевном гласнику“ од 1 фебруара 1929, *(Дух нове иоезије и њена шехника)*,[3]) и у „Летопису матице српске“ од 1 маја т. г., *(Морално пишање умешносши)*, говоре још јасније о мом односу према надреалистичкој идеологији као поетском и филозофском систему. (Овај чланак је, према томе, само развој мога схватања београдског званичног надреализма[4]), и развој мога унутарњег односа према надреализму уопште).

III

„Тек што је сео пред једну кафану, а окружују га следбеници старога мајмуна.

И говоре:

— Колико има сати?

— Није то брате тек тако...

— А ја ти узмем капу, па...

. . . .

И тада! „Рађају се птице у лову на птице“. Као муња, та окултна реченица наметну се његовом духу, пре но што је био схватио из кога је чуда она постала, чуда које је она обзнањивала а које ју је створило. Био је видео пред собом замагљене очи једне жене, видео преко баруштине тих разговора око њега, и истога тренутка сазнао је да одатле полази пут, обећани пут у поуздани бескрај.“

Овај цитат из књиге Ристићеве („Без мере“, 68—69), указује, мислим, на литерарни надреалистички укус. Тражи се друга форма и самим тиме, бар унеколико, други садржај израза. Није дакле у питању други обрт реченица, другачија обрада извесних тема, већ

[1]) Такав један хвалоспев, („Боснички лик Александра Вуча“), написао је у беог. „Правди“, од 1. августа т. г., мој пријатељ Десимир Благојевић, који је том приликом констатовао да је „деоба на социално и антисоциално већа комедија од целокупне психологије“. Образложавајући, затим, себе што је „широко и добродушно одобравао многе такозване литерарне појаве“, он признаје да се то догодило „случајно, само од себе, просто због комике или занимљивости“.

[2]) Једини изузетак чини осврт Г. Милана Богдановића на Ристићеву књигу *Без мере* и Вучов *Корен вида* („Српски Књижевни Гласник“, од 16 августа 1928), у коме су озбиљно расветљаване њихове *лишерарне* одлике.

[3]) Осврћући се на тај чланак београдски часопис „Мисао“, (фебруарска свеска 1929), бележи поред свега да сам „претставник надреализма“; а у каснијој некој свесци, говорећи о предавању Г. Вељка Петровића у Берлину тврди да се око мене окупљају „надреалистички полетарци“. Такве изјаве, када се пишу без ограђивања и образложења, а с обзиром на наше књижевне прилике, доста су неразумљиве.

[4]) Ту би спадала и једна група најмлађих, око повремених часописа *Трагови* и *50 у Европи*, али која још није индивидуално обележена.

има да се мења и сама духовна преокупација. Тражи се други свет поезије. Нарочито, и пре свега, по форми. Стварност, стварност уопште, само је услов за натстварно, али она је његов стварни услов, његово омогућење. Ту је извор надреалистичке слободе и надреалистичког *комодишеша неодговорносши*. Гађење, пре свега, на облик уобичајеног уметничког израза, одбацивање свих уметничких конвенција рационалистичке естетике. Укус, наравно остаје уперен против „баруштина разговора“ у обичном смислу. Реченице тамне, по свом значењу, и премазане тајанственим дахом недокучиве потсвести, или преливене сутоном полусвести. Тај одуховљени укус извире заиста из унутрашње неслоге уметника пред лицем стварности. Пред *лицем!* Да ли их та неслога, та распра, мучи и пред наличјем стварности, дакле пред њеном тоталности, — то је друго питање, али на које се, да унапред кажем, не може без ограђивања одговорити, било потврдно, било одречно.

Према томе — ма да се, у уметности, форма и садржај не могу *коначно* подвајати — може да се говори и о чисто литерарној страни надреалистичког израза. Кроз кристалне лавиринте Ристићевих стихова *(Од среће и од сна)*, кроз њихове мермерне плоче, струји јасна мисао узнесенога сна на јави. *Без мере*, књига песничких састава, оштрог размишљања и полемике, пуна је духовитости, чак и духовности, крцата је изненађујућим сликама, запажањима и диалектичким финесама. Свесно избегавајући теме у сваком смислу, он ипак не остаје задовољан њиховим привидним отсуством. „Обмањивао сам себе, каже он, одржавао сам лажну целину његове повести вештачким дисањем, замењивао причања низом снимака с лева, с десна.“ „Из саме унутрашњости књиге избија њена негација, она сама је атентат на устројство једне уметничке конвенције“. (стр. 164). Марко Ристић осећа, међутим, да и његов поступак прелази полагано у конвенцију, у манир, али неће да призна: „Још цртам горки крвоток овог пакленог ината, цвокоћем, цркавам над овим нервима лишћа, да се не бих помирио, да се не бих прилагодио“. Вештина комбиновања, брза асоцијација и надовезивање звукова и слика, бриљатан стил, — сва га та блага не задовољавају. Његова хитра интелигенција, од које највише потичу, и у коју утичу, визије и заноси, види при сваком реченичном обрту немогућност отискивања низ непознату, мрачну реку потсвести а да не буде поремађена конструкција уметничке архитектуре, њена лепота до које му је неизбежно стало. Отуда је књига *Без мере* пре документ пишчеве борбе са самим собом, и игре, његов покушај да оде даље од своје среће и од свога сна, — све то пре него домет, него постигнуће у томе правцу. То незадовољство је каткада тако неодољиво да прелази у патетичан осећај: једини стварни, једини натстварни моменти у тој књизи експериментисања.

Александар Вучо је задовољнији. Њему се не намеће икаква борба са психолошко-историском позадином његове личности. Он бележи и стихове *(Кров над ирозором)* и прозу *(Корен вида* и *Начела)* не скривајући своја лирска расположења. Блага финоћа израза и осећаја несумњива је на многим његовим страницама. Свој

мислени комплекс Вучо не остварује икаквим манифестима или исповестима, он њиме филтрира само своју осећајност која често, нарочито у стиховима, није намештена.[1])

Поезија наших надреалиста више је ипак церебрално лирска; сви „велики доживљаји“ у њој, ма у ком смислу, више су површински него сржни. (Ову констатацију чиним под условом да се уопште не узима у обзир већина наших литерарних производа, и предратних и послератних, једна добра већина наше литературе уображеног мудрословља и пољубаца, ачења са витештвом и севдахом; да се не узима у обзир ово конфетски-звездано наше небо поезије).

Милан Дединац је дао неколико песама које су побудиле Растка Петровића да у „Сведочанствима“ (21 децембар 1924) потврди да „код њега сва та трагања, истраживања, труд и рад песнички, који захватише широм целу Европу, нису била упућена спољном облику, новим законима форме, новим конструкцијама и елементима лирске грађевине, већ самом силажењу све дубље међ изворе емоција, већ одабирању њих, и оној нези која им је нужна да би се навикле, оне које су цветале у топлој полутами, на живот са речима под грубим шибањима буквалних и општих значења“. Дединац је у тим песмама заиста „песник љубави, милости и бола међу људима, једне искрене, неназначене, скоро неизречене љубави. То није чулна, радосна љубав зеленог растиња; суза, страшна суза и сумња болно је стисла срце, и стидом замаглила очи. Самоћа и помна пажња душе, научила га је већ да не прилази људима до у часу када је општење са њима утешно, духовно и значајно. У тој самоћи која за увек чува у себи скичање сестре као рањеног пса, и одјек корака оног кога је већ збрисала смрт“. Примера ради, само неколико стихова, без одабирања:

О, што ме боли први пут глас те туђе девојке,
ко брату да јој priђем
ко сестру да је видим . . .
ал после, после, мајко, јутром да се не стидим . . .

Боље ме уби друже!
Боље ме уби
не буди зао друг . . .
Овде су тешке смрти,
друже,
овде где је поље сувише широко . . .
Где један по пољу,
где други на прагу ћути
где су нас разнели у траве и поља,
умории пути.

Касније, Милана Дединца је савладала форма, подлегао је захтевима моде, и његова песма *Јавна штица*, која је затим дошла,

[1]) Неки су критичари материјално сиромаштво америчког песника Хвитмана помињали баш као духовни мањак, као мањак вредности његове поезије, у односу према богатим песницима. Ја, међутим, сматрам да богаство и сиромаштво има значаја за поетске квалитете само онда када се ови преносе на идеолошки план. Социални значај тих чињеница има тада смисао потпуно супротан смислу који му ти критичари дају. Вучо и Ристић могу бити добри песници макар спадали у социјалну аристокрацију.

претежно је намештена. Ма да још увек заогрнута пресвисљом осећајношћу, осећа се у њој нека конструисана воља да се унутарња стремљења подвргну насиљу једног свесног хтења, за љубав нечега чему када се Дединац одаје, постаје апстрактан и апсурдан:

„Ти звездо, а ја те волим више од татуле, не-сна мог, више од цвета тог наднетог дванаест верних ноћи! До круне, круне над лицем опаке, са пет зубаца сраслих у левак раширених из цеви; ја вребам, ја пазим твој двооки стубић“.

Песника не чини песником сам метод писања. Марко Ристић је одобравајући цитирао Арагона: Ако по надреалистичкој методи пишете жалосне глупавости, то су жалосне глупавости. Није, дакле, у питању сама техника. Важна је суштина поезије, оно што чини да се мењају људски међусобни односи, и односи човека према себи и свету уопште. Очевидно је, међутим, да се нова суштина, и суштина уопште, не ствара без одговарајућег *моралног укуса*. Несумњиво је да надреалистички морални укус има у себи елемената страних званичној естетици, али је исто тако несумњиво да он није потпуно супротан њој. Један од најлепших одељака из Вучових *Начела* у очима огромне већине лишен је сваког смисла:

„Кад сам дошао са пута, дувао је ветар. Сви су ме дочекали и стајали су поред мене ивицом узаног тротоара, спречавајући ми прелаз.

Пружили су ми табакеру и када сам је отворио било је поређено уместо цигарета двадесет отсечених прстију. Разумљиво је, да нисам могао да пушим.

Узели су ме за руку и миловали су ме по коси, негде под степеницама, на дну мрачног подрума. Затражио сам чашу воде коју су ми донели на огромном златном послужавнику. Попио сам воду и испустио сам чашу на под.

Онда су угашеним пепелом дуго намештали кревет у који сам легао и спавао на њиховим лицима, која су непрестано завлачили у тај пепео.

Тек ујутро, кад сам отворио прозор и кад је ветар разнео ђубре, видео сам, да сам то исто могао и ја да учиним“.

Међутим, то је само виши степин естетизма. Ови ретци не потпадају под неразумљивост о којој говори сладуњави Елил Фаге. Они су посути невидљивим прахом који чини да нам је, за час, граница између сна и јаве чулно неприступачна. Њихова поезија је, у ствари, конкретнија од многих „разумљивих“ стихоловачких апстракција.

Дела београдских надреалиста стоје, свакако, испод Арагеновог *Париског сељака*, Бретонове *Нађе*, или Жорж Рибмон Десењовог *Ноја склопљених очију*, али иду у ред не само литерарних експеримената већ и вредности. Друго је нешто што недостаје и нашима и страним надреалистима. Суштина њихових састава, онај морални укус који из њих бије, специфично је истоветан са духом званичног законодавног естетизма. Надреализам је, и поред свега општељудског нагласка, у исто време социално аристократски, крајње рафинирани уметнички израз горње друштвене класе; а као идеолошки систем, он скрива дубоко у себи, макар и несвесно, њене економске тежње.

(Из ових досадањих редова не треба закључивати да се ствари овде посматрају са гледишта историјског материализма. Траг интелектуалних искустава, свакако, остаје на свима идејним догледима, али се тек после разних, међусобно опречних искустава може сагледати она *неутрална* тачка са које се однос ствари види у оригиналној светлости. У овом случају, где се ради само о приказивању надреализма, да би се сагледало његово дно и површина довољно је послужити се једном неутралном логиком по којој 2+2 не морају бити 4, али онда кад јесу, да је тада безусловно 3+3=6).

(Крај у идућем броју)

Ристо Ратковић.

СИНОВЉЕВА ДУША

Тек што је густа трава проникла на гробу Вукадинове жене и он назрео себе у шестогодишњим цртама својега дјетета, а Бог тражи душу Вукадинова сина. Гаси се румен на синовљевим обрашчићима, покривен је, пољубљен, очи као мртве, миран је — умријеће! Све у кући као да каже да је тако. Очекује се да кроз мали пукли прозорчић на зиду изађе његова душа, биће као прам магле.

Већ три дана је како немилосрдна смрт прилази, већ три дана је како отац бдије над креветом својега сина и како му на гумну стоји неовршена пшеница. Страхује Вукадин да ноћу киша не удари па све не уништи. Зато ће он данас да оврше пшеницу; нека само Бог да да син још устраје; а добра је та пшеница, најљепша и најбоља у селу, сјутра ће је већ сељачка магарад однијети на вашар и сељаци продати, а идућег дана Вукадин може још и љекара довести.

А он има и водице из Острога и босиока искрај цркве, па ће накропити сина, тада ће да буја, као струк, висок као трава, стасаће као ливада. Свега ће он да га накропи, и главу и ножице и очи. Ево вади из прозора малу бочицу водице, иза иконе увео струк босиљка и кропи: „Бујај, расти као грана, срећан буди, оцу за понос, дјевојкама за румен, јабуко!“ И сипље свету воду па се крсти. Сјају румене капљице воде на синовљевом лицу, а сунце се мекотом у њима смије.

„Расти! У сну нека ти се анђео смије и крилом те глади, сине, спавај на његовоме рамену, не требаш ти тако млад никоме до оцу; кад човјек превише зла учини — онда треба да умре. Неће да вене вез на душеку под главом, узалуд те жели мајка; опора је земља, тврда и немилосрдна, а ти си дијете, невиност; расти, сине!“

Сунце ће да ухвати душу Вукадинова сина, јер је провирило кроз пукотине прозора и позлатило све, сјајно је оно као румено крило онога анђела што тражи душу невиног дјетета. Бије то сунце преко црних бразда Вукадинових долина, па увија зраком црне дебеле линије његових раздјела и носи у зраку високе исушене коружбине његове пшенице и оштре бодље њених штитова над врелим зрнима. Хум га је бацио с рамена у пространу ширину неба, а долине су распасале зелене пасове да га дочекају; топоћу брегови на златним коњима, да га вежу у огњена кола. А земља дими. Дубоко из ње расте жалост за високим сунцем и топе се црне бразде задахнуте врелином ваздуха под силном копреном узавреле земље. О јадна је

то земља! Кроз напукли прозор опомињу Вукадина црне бразде да је златно сунчево рало потјерао Сиједи Старац преко неба и да се ваљају големе пласе бијелих облака захваћене високим врховима планина са новим благодатом силне кише.

„Спавај сине, опет тепа Вукадин, света је то вода, она је провела кроз Исусово ребро, када га је Јеврејин пробо. Спавај сине, крв је то његова, она ће да ти освјежи душу и да обрадује оца; спавај, донијеће ти у сну златни рај, пун молитава, отвориће дебелу књигу за тебе. Видим ја њене црне корице пред очима, то су долине творца оца што бујају и моле за здравље новога орача, да оплоде силни струкови, да обркати нова пшеница и да узјаше на високи хум, као млади коњаник на силноги хата! Бог не убија младе душе, јер свети трон је поклопљен лабудовим крилима и он не жели под њима онога који није живио. Гладна је земља, она ће да узме тијело мене старца и масна маслина ће да ороди од крви моје, и из мојих жила да затрепери надгробна јасика лишћем шапућући: „Живио је он!“

„Спавај сине — Бог зна да сам сиромах, да бих био самохран, он зна да би остале неузоране ливаде; тражи он радост једне нове породице, којој ћеш ти да мучним знојем хлеб зарађујеш и да својим мишицама ливаде узореш, па ће да се растрче, а висока раж и пшенична поља казиваће дјело чудесно Господа творца у рукама тебе — човјека! Ништа ти нећеш разумјети, али ћеш се запитати: каква је ово чудесна сила, чија је то мудра сиједа глава иза облака? Нико ти на то одговора неће дати. Дрхтаће струк врелим својим соком, каћун ће ти се смијати на пропланку, висибаба ће очи обарати, шипак ће ти црвенога лептира послати, пробујаће бостани и силни редови блитава зелениће се стиснутим перима, а високи орач бациће ти огромни хлад да отреш зној и да се дивећи запиташ: Ко је ово?!“ — — —

И Вукадин је отворио врата. Шаптала су му она над главом нешто неразумљиво, доље са њих слетио је неко са крвавим мачем и приближио се је кревету. Тај није молио, није се ничему надао, он је био суров, свет, али у исто вријеме благ и узвишен, имао је велика крила и крвави мач извађен сада из нечије душе, хладан, целат. Ко је то био? — — —

Поздравили су Вукадина испред куће жути стогови, насмијала му се црним оком стара кровињара, а брзи пад воде кроз огромни воденички точак запјевао му је жалосно, као пристегнут и утучен црним колом. Махнуле су му марамом бијеле тополе, а из голубињака озго са високе мотке, далеко к сунцу одлетјели су му бијели голубови и однијели његове молитве меким цвркутом у силну бистрину небескога појаса.

— Летите! Летите! Говорио је Вукадин. Молите се!

А они су излијетали, ширили крилима, лупали њима, бијелили се, ишчезавали, враћали се и нестајали.

— Летите! Летите! А они су опет долазили. Силазили су на његова рамена и полако прелазили преко руке, падали на длан да зобљу жито.

— Летите! Летите, моји благослови!

Вукадин је растао, а голубићи су скакали с рамена на раме, остајали ту, одмарали се, гукали, гледали га.

— Летите! Летите! моји голубићи.

Био је као дрво које је ту израсло и на чијем се рамену, као у црним пукотинама, легу голубови. И шта га је одвајало од њега. Душа мислите. О празна заблудо! Горостасан је он био, као Господ. Био је узвишен, на њега су слијетали голубови, ту на његовом рамену, као да је гнијездо имао. И на црном Вукадиновом рамену, као на високом прољећном дрвету бијелили су се голубови.

Све су више слијетали, нијесу се они њега бојали, заборављали су голубињак, он је био њихово склониште, њихов дом. А Вукадин је осјећао као да му се завукују ту у душу, као ба му је топло ту, врло топло и ширило му се срце; сад је било огромно, као онај голубињак, велико, неизмјерно, забодено на копљу, као он на коцу, предано Господу, њима малим голубовима, високо у небу под сунцом.

— Летите! Летите! Анђели моји!

И они су долазили на онај црни пукли мали кућни прозорчић, падали ту, остајали, улазили у собу и обилазили му сина. Опет су излазили, слијетали на његово раме и остајали. Јесу ли они говорили, знају ли они да говоре, осјећају ли они, шта гучу?

Они су одлетјели са Вукадинових рамена, са длана, са главе, сви су одлетјели, самохрано је остало дрво, без својих цвјетова, мртво је било, али је зато расло, високо расло, срце га је испињало, надало се то старо сухо дрво и та му је нада чинила да је он велик, узвишен — Господ!

Полако је кренуо Вукадин. Ту су га крај гумна чекале нове вршалице, велика пожњевена пшеница, коју треба да овршe. Ту га је чекао рад, а од тога је рада зависио можда живот његовога сина, он је то знао и ступао. Замишљао је само Вукадин како ће да дође градски љекар, да погледа, сина и да рече: „Добро је!“ Али то је учинила света вода и право срце Вукадиново. Вукадин је свлачио капут. Остао је у кошуљи, сада је био бијел, као они голубови, али не тако млад, нити онако весео. Узео је вршалицу и загледао се је. Горе су голубови. Ено их на облацима. Сви су на једноме мјесту. Чије они раме тамо траже, ко је то тамо, зашто они лете горе, ко их тамо заноси, коме се они тамо диве. Имали и тамо једно велико дрво на које ће они да падну, као на његово раме, да ту остану, вјечито остану. Даје ли им ко са длана тамо у тој бескрајној висини, зобљу ли они са тога длана. Расте ли и он од радости, као Вукадин, шаље ли и он молитве по њима?! И одиста види се неко. Између облака иде. Велики орач тјера златни плуг, он оре, оре, пут је тијесан између облака за сиротог старца, он тешко продире. „Ко је тај вјечити радник?“ Голубови слијећу на Вукадиново раме и ту остају. „Тај је исто као ја, помисли Вукадин, нема међу нама разлике. Гле, како му сија плуг! Сунце!“ Голубови слијећу. Голубови су благослови! Али они су били горе, они му могу казати захтијева ли Господ душу Вукадинова сина.

— Голубићи, реците, моји голубићи!

Они су одлетјели. Моле ли се они за њега, куда ће они, златни голубови?

Али пред Вукадином је обрана пшеница с високих заравни, крупна зрна, пред њим је и његова вршалица, он је наслоњен на њу, гледајући сунце и голубове, пред њим је и његова молитва, он је послао за свога сина. Шта да почне Вукадин, или да се моли, или да гледа голубове? И клекнуо је Вукадин, скинуо капу и свесрдно се је молио:

„Сиједи орачу, браћа смо! Ја орем гвозденим плугом своје долине, задирем у утробу црне земље, подмлађујем је, дајем јој живот, што дише из њених врелих жила, усталасам је узвишеним плодом, озеленим ралом брегове, посијем густу дјетелину, орадујем високе брегове, обучем их у зелене доламе. Ти ореш златним плугом, благосиљаш мој плод, дајеш му живот; ја га ставим и покријем земљом; ти му дадеш зелени струк и слатки плод. Ти си вјечан, ја пролазан. Ја задирем својим плугом у земљу, у душу, у срце; ти са твојим свуда гдје и ја; видим ли ја тебе или ти мене на том путу? Ти дајеш сузе или радост, ожалостиш, или обрадујеш, ти твојим ралом задиреш свуда и у моју земљу и у моју кућу и у моје рало. Ти покрећеш све твојом руком, велики радниче, ти си већи радник него ја, али си зато творац — сачувај га“.

И Вукадин је опет ставио капу. Он се је свесрдно Богу молио, он ће га услишити. Тада узима своју вршалицу, поставља пшеницу, испрекршћа је у слапове, увије, окреће јој главе на замах ударца и удара. Звијуче конопац око уха, реже ваздух и чини: тап! тап! Дими пшеница! Диже се велика извјејина, као пара. Ваздух златан. Пробија га зној. Тресу се зрна. Он само узмахује и љуља се од јаког замаха:

— Тап! тап! тап!

Бије усјеве. Пуца вршалица, удара на оба краја, узмахује, доста ће пшенице бити! Највећи ће кршњак на слави имати, најљепши колач у цркву однијети. Само пуца и удара, силовито, затегнуто, јако:

— Тап! тап! тап!

И мисли Вукадин како ће се свако дивној пшеници чудити, велики ће му новац донијети, а он ће сину моћи купити све што му треба. И оне жуте кутије ратлука и онога хитрог атлету што виси у зраку, и онога црног коња што су прошле године видјели у једном излогу, све што зажели. Па ће још и љекара звати; уз свету водицу биће жутих, зелених и свакаквих љекова. Све што син хоће!

Брише зној, гледа на небо, чини му се да тамо блиста његова молитва и пита се: „Спава ли он, шта је с њиме? Нека само устраје док све уредим!“ Па опет, као себе тјешећи: „Спава! Спава“

Тап! тап! Као да гори гумно. Има он снаге, улијеће му она у рамена, извире из њих. Ко му је дао ту снагу! Она земља. Они дебели црни раздјели са којих је исту пшеницу убрао. Њему дао снагу да их туче, њима живот да се туку. Живот је борба. Све једно против другога. Узалуд њима њихови штитови, оштру косу има Вукадин, покрасти све, па послије миришу гомиле, суше се, велика пшеница, њихове су душе горе, а раздјели огољели, чекају прољеће и нове струкове.

Тап! тап! Удара вршалица. Зној му је пробио кошуљу, али он мисли само на њега — на сина, и истодобно са његовим ударима расте му и нада, као да од његове снаге зависи живот његовога сина. Сав се је утопио у рад, радост му је нека ту у силним грашкама зноја неко притајено весеље, у оштром замаху неко тврдо увјерење, а на масном дебелом конопу пјевају комади дрвета: Здрав је, здрав. Вршалица му даје храбрости, њен сијев му долази до уха, и када она махнито проломи и пробије зрак, он осјети неку дивљачку снагу, као да је у том моменту убио смрт што хоће да му узме сина. Све тако обмањивање. Вукадин расте, он је задовољан. Куца вршалица. Зној. Удари. Сунце. Снага! Чега има да се боји, бољи ће син бити, бољи, зар му то не казује његов рад, жута пшеница и дебело дрво на вршалици. А отац ће да се насмије сину и очима ће му говорити: Расти, — узрадио сам!

Већ се је заморио. Дише дубоко, испод коре онога голубљега дрвета тече живот, брз, струји као поток. Вруће је сада то дрво, мучи се оно, великим напором хоће да заради себи опстанак.

И Вукадин наново мисли о своме сину. Само док он узради и прода, смрт неће доћи, потплатиће је Вукадин. Он се окреће прозору: празан! Обилазе ли га голубићи? Они су га прије обишли и видјели да је добро, па се вратили, осјећа он то и потпуно вјерује у њихову искреност. А гдје су они? Сакривени не излазе. Сироти мали. А што чине ту! Гучу. Пјевају голубићи!

Уклања он претучене струкове и истреса зрна, склања их у крај, то ће бити добра слама. Затим ваља наново снопове, опет их укршћа, све са неком радошћу, поставља им главе на удар и задовољан је, јер ће више данас да узради, него икада, сељак је он, мора да има снаге, те је за њега живот, од њега се тражи рад. Узмахује наново. Везао је дрво на оба краја. Удара па узастопице ломи и пуца са оба краја, дубоко он сагиба и увија пшеницу, готово се увлачи, па пребере свако зрно, ништа да остави. Осјећа он како са снагом расте задовољство, брз успјешан посао. Сунце јако, милује га и радује. Све је пред њим весело. Играју му пред очима црни редови раздвојених ливада, а њише се густа сјенка засађене тополе, па се млада увија и некако га по челу глади. Хлади га та њежна рука, отпуча му масну кошуљу, па се млада увија и некако га по челу глади. Хлади га та њежна рука, отпуча му масну кошуљу, па освјежава дубоко читаве прси, заобилази испод пазуха, преко плећију, свуда, пријатно је то!

И весели се он. Баца капу. Вију му пера од кошуље. Удара, једнако удара, снажно са оба краја, па се усукује, све туче, јак је данас: весели га ово сунце, диван дан, живот, све је весело пред њим, зари га и он је срећан!

А високи сељачки хум ухватио је облак испод сунца, па укрио своју црну капу. Разазнају се црне дебеле међе заграђених Вукадинових ливада, све под тим големим облаком! Оне су усукале своје огромне жиле у мишице овога сељака, зато га оне одржавају и дају му снаге, задојио га је млијеком овај велики сељачки хум, он је био покривен великом сјенком и уљуљкан његовим хладом, одржан великим свијетлим млазовима воде што избијају кроз његов камен, руменим крунама стољетних јела и заљуљаним ливадама на црним рукама сељачкога хума. И расте Вукадин ту на сред гумна, велик је плод, звијуче вршалица. Загријан је ваздух. Голи зној.

И престао је. Из њега бије снага. Надимају му се груди и тешко дишу, али тај задах што бије из његовога тијела, исти је као онај из долина, врућ из тијела као из земље, снажан и огњен. Дише он и гледа горе. Златни небески сијач направио је чудесно дјело. Открио је своју ливаду, дивну, румену, откинут је ту сваки бусен и засађено је благородно сјеме. На средини ливаде оставио је свој златни плуг. Нема ту раздјела да се одваја, као длан. Што хоће с тиме Господ да каже? Вукадин је мислио и очи пуне дивљења остајале су му потпуно отворене. Он их у овај мах није могао ни затворити, оне су му тако раширене само чекале одговор. Али све је ћутало, само су голубови наново излетјели и прхнули. Гледајући их како лете, њему се чињаше као да они исто питају и затражују. Велика небеска бистрина све му је више и више очи утапала и оне су устајале све у вишој заблуди. И нехотице Вукадин подиже руке и скоро плашећи се властитога гласа рече:

— Значи, он је за свакога једнак, излишне су и сувишне молитве, можда га чак то и вријеђа. Све треба препустити његовој вољи и све примати мирно, јер тако он хоће. На том бескрајном пољу нема никоме ограђенога комада ливаде, све је то једно и над мојом и туђом њивом, али ми нијесмо једно и божја благодат је подијељена на земљи, а не на небу. Не радимо против његове воље и не плашимо се!

Вукадин очисти зној и узе сито да пречисти пшеницу. Он га напуни и дође на сред гумна. Ту застаде тренут и поче да се отрза од злураде мисли, како је Господ суров и благ. Затим поче да врти: чиста жута пшеница остајала је и он је пресипао. Вртио је дуго и дуго. Све је око њега сијало, све је горело, он је био сав од дима оних ситних коружбина које су летјеле. Сијао је и ударао ситом дланом о длан, све са више љубави, све са више радости. Сав се је унио у тај посао и осјећао да му чини добро. Тада је узео и почео да пречишћа руком. Велика магла извјејине, прашина од зажарених струкова, дизала се је, падала му по коси, брцима, очима, раменима и по читавоме тијелу. Вруће, вруће, и он је осјећао као да гори. Он наново напуни пуне грсти и отпоче да сипа. Велики га облак од коружбина и ситне прашине утучених струкова опколи и усијан свега га захвати. Тада он уздиже сито. Али од силнога облака потамни пред њим. Он удари длан о длан и гледајући горе, усрдно, скоро нехотице проговори:

— Господе, сачувај га!

Са сред гумна, извише вршалица, уздигоше се горе наново коружбине, ситне и сјајне, лећаху горе — он их гледаше како су дивне, како се узносе небу и не сањајући да заједно с њима из уског малог прозорчића његове куће, исто тако сјајна, одлази и лети душа његовога сина.

Ник. М. Лопичић.

ЗЕЧЕВ РОМАН

I

Шћућурен у мајчиној душици и роси Жана де ла Фонтена, скочи зец, усплахирен ловачком грајом и устрча клизавом стазом уз меку глину. Уплашио се своје сенке, док је вресово грање одмицало за њим, а плавичасти звоници израњали из дола у до; спуштао би се и пењао, росна трава савијала се под његовим скоком и у своме помамном лету, он се побратими са шевама, претрча све оближње путеве, оклевајући на свакој раскрсници, док најзад није ударио сеоским друмом, који се, бљештећи од сунца и тутњећи на завијуцима, губио у тамној и мекој маховини.

Тога дана, замало, те се не спотаче о гранични камен на дванаестом километру између Кастетиа и Боланзена. Тако су му се косе очи усплахириле. Застаде нагло. Његове уснице, и иначе расцепљене, задрхташе неприметно, показујући секутиће. Скупи глежње, стрњикове боје, и увуче тупе нокте, па скочи на ограду, и склупчи се.

И опет се дуго верао, док су очајни пси лутали за његовим трагом. Врати се, затим, на пут према Совженту, кад спази упрегнута коња. У даљини се замаглило као у причи сестре Ане, где се каже: „Сестро, иде ли ко?“ Усијана жега одисала је горким мирисом метвица. Убрзо је коњ стигао пред Зеца.

Било је то кљусе, које би једино под бичем пошло каткад у галопу. Под сваким покретом закрцкале би му заморене кости и улар се затресао, кадгод би замахнуо прашњавом гривом, светлориђе боје, налик бради старога морнара. Живинче је једва вукло копита, ко две тешке плоче. Зец се уплаши од те гломазне машине, која се кретала уз велику ларму, и побеже као без главе, преко ливада. Њушку је окренуо Пиринејима, реп Ланди, десно око према јутарњем сунцу, а лево према Меспледу. Најзад се шћућури у прегршт сламе, где је препелица, масна перја и трома од жеге, дремала потрбушке у прашини, као кокош.

Јутро се прелило у подне. Плаветнило је побледело од жара и превукло се сивкасто белом бојом, сјајном као бисер. Један је мишар лебдео лено у ваздуху, и пењући се, шестарио у све већим круго-

вима. Недалеко је плав простирач реке вукао лагано сенке јова. Са њиховог лепљивог лишћа капао је горак мирис, а тамно им грање избраздало мрежасте сенке по бледом титрању воде. Рибе су клизиле поред насипа, као траке. Angelus заљуља плавим крилом торањ, бео од сунчаног жара. И поче Зечев одмор.

До вечери остаде у слами, непомичан, само му је досађивао рој мушица, које су треперпле као пут на подневној жези. А кад би сутон, он нечујно поскочи двапут напред и двапут лево и десно.

То је почела ноћ. Зец се упути према реци, где је под месечином о шибљикама трске висила кудеља сребрне магле. И седе усред мирисавог сена, срећан што су у том тренутку сви звуци били тако складни. Јасно је разабрао да пућпурикање препелица није жубор извора.

Да ли су људи мртви? Један је само бдио у даљини, кружећи над водом, извлачио тихо мрежу, са које су капали зраци. Дно је врило узнемирењем, али је у Зечевом срцу владао мир.

А шта је оно? Нешто савијено као клупче и окружено анђелчићима. То је драга. Зец јој пође у сусрет. Њушкице им се додирнуше насред покошене ливаде, у плавом сумраку. Љубили су се у дивљој лободи. Играли се, а затим натерани глађу, одмилише заједно у мајур, скривен у сену.

Увукоше се у башту. Ту није било богзна шта. Купус брускав а мајчина душица горка. У оближњем тору тишина. Крај врата обора прасе испружи покретљиву губицу и загрокта.

Тако им прође ноћ у јелу и миловању. Полако је свитало. Нешто се зарумени у даљини. Осети се подрхтавање. Петао се попе на кокошарник и, лупнувши крилима, разби јутарњу тишину страшним кукуриком.

Зец се растао са драгом на огради од трња и ружа. Из магле се помоли село, блиставо, као да је од кристала. У пољу се указаше керови. Замахивали су репом, као конопцем, њушкајући за скривеним трагом љупког пара.

* * *

Зец се склони у мајдан глине, засвођен дудом. Ту је остао до вечери, седећи отворених очију. Држао се као краљ, под грањем, што га је пљусак искитио блиставим зрнцима. Задремао је, али никако није могао да заспе оним дубоким сном поподневне врућине, као гуштер чији живот једва у сну подрхтава међу оронулим зидинама или као дрски јазавац у јазбини, пуној влажног мрака.

Уплашио би се од сваког шума, пада или ударца. У чудноватом пужењу сенке назирао би приближавање непријатеља. Знао је да је скровиште сигурно само онда, ако је у њему све слично ономе који се ту сакрио тога тренутка. Зато је био пун љубави према реду, који га је чинио мирним и непомичним.

Зашто подрхтава листић дивље руже у ведром плаветнилу врелог дана? И да ли ће се покренути слика шибљике, кад је тако трома, да изгледа као да задржава сате. А зашто је он упао међу људе,

који у близини његова скровишта беру кукуруз, чија су златна зрнца скована од сунца. Његови капци, без трепавица, нису се навикли на треперење врелог ваздуха, које га заслепи, па не може као други да гледа у бљештаве бразде оранице.

Ништа га није потстакло да макне, док му није пало на ум да изиђе. Мудро се покоравао хармонији. Живот му је био као музика, у којој би га сваки нескладни звук опоменуо да се чува. Јасно је разликовао глас хајке од гласа далеких звона; људски покрет од љуљања гране; прасак пушке од грома; и ову је пуцњаву разликовао од тутњаве кола; и врисак мишара од звиждања сирена. Тако је у томе разговору разабрао нешто, што му је било непријатељско.

Ко би помислио да је Зец тако разборит и мудар. Нико не би могао да разуме и да открије порекло његових врлина. Његов се постанак изгубио у тами давне прошлости.

Да ли је и он изашао из Нојевог ковчега, на брду Арарату, када је голубица, са маслином у кљуну, јавила веселим гукањем, да је потоп престао. У томе је још брујао шум бескрајних вода.

Је ли тада створен тај куси реп, та длака као стрњика, та расцепљена губица, те клемпаве уши, и та мајушна шапа. Да ли га је сам Вишњи бацио под јаворово грање Едена.

Можда је и он видео Еву, где се шета за ружиним жбуњем, међу перуникама, јогунаста и љупка, са тамном бојом листова, и где кроз мистичне нарове открива своја златна недра. Или је прво био светлуцав прамен магле? Да није живео у срцу порфира? Или је, несажижљив, изишао из наве, лутајући којекуд, док се није усудио да провуче њушкицу, сличну ћелији од гранита и алге? Да ли је смео стакленим очима да погледа на млазеве, осуте прскањем капљица? Да длаком дотакне глиб, меким ушима морску траву и топлом крви блистави пламен?

.... Нарочито сада није ништа марио за свој постанак, већ само за овај кречни мајдан где се у миру одмарао.

Једног топлог дана, месеца августа, натмури се плаво небо као зеница, спуштајући се све ниже, рекао би, пљуснуће сваки час.

И пљусак залупа по купињаку. Учеста шибање дугих млазова, али се Зец није бојао, јер је киша падала по једном ритму, који је он познавао. Уосталом није ни могао да покисне, заштићен сводом густог зеленила. Тек једна кап удари у дно мајдана и поче да прокапа на истоме месту. Није се мајушна шапа уплашила ових звукова. Познавала је склад, који везује кишне капи, као строфе, знајући да ту нема никаквог удела ни псето, ни човек, ни лисица, ни крагуј.

Небо је личило на харфу, о коју су нанизане сребрне нити пљуска, од неба до земље. Мајушној шапи је свака ствар одјекивала на особит начин и само би је каткад назрео у њеном природном положају. Лаке и шупље кристалне жице, ситно су брујале на зеленим врховима лишћа, као глас душа у магли.

Поквашена глина јецаше као младост, коју је дуго мучио дах јужњака. На местима где је била жедна и сува, чуо се шум непрекидног усркивања, као да су јој дисале вреле усне, расклопљене бури.

Ноћ после пљуска била је ведра. Влага је ишчезавала. На ледини где је Зец сусрео женку, лепршао је само магличаст вео паре. Као да се бео памук расуо под месечином. Низ падине се поређали шибљаци, препуни кишних капи. Личили су на огртаче, савијене под бисагама и меховима.

Тишина. Нека рука подрхтава небески свод. Дрхтаво праскозорје очекује своју сестру зору. Погнута трава трепери у свитању.

Али, шта је то сада спазио Зец, седећи насред ливаде? Ено човека, где иде према њему, а он чека и не плаши се. То је први пут, од памтивека и откад је човек одапео прву стрелу, да мајушна шапа није осетила нагон за бежањем.

Дошљак је личио на пањ, кад га зими обавије сукно маховине. Био је у капуљачи и сандалама и без штапа. Руке је држао у рукавима хаљине, која је била обичним ужетом набрана под пасом. Он диже према месецу своје коштуњаво лице, блеђе од месечине. Видео му се кукаст нос и очи дубоке, као у скромног магарета, и црна брада коју су шибљаци откали вуном јагањаца.

Пратиле су га две голубице, летећи у благој ноћи са гране на грану. Нежни додири њихових крила шуштали су као латице покиданог цвета, које би се у исти мах, и склопиле и процвеле.

За њим су ишла, машући репом, три јадна пса у ланцима од трња, док му је стари вук лизао скут одеће. Једна овца са јагњетом пријеђе залогају маховине и заблеја плашљиво и љупко, газећи по јоргованy смарагдне боје. Три су се крагуја играла са голубицама. Нека плашљива ноћна птица зазвижда од радости у храстовим плодовима, долети до крагуја и голубица, па престиже и њих и овцу, јагње, псе, вука и човека. Он пријеђе Зецу и рече:

— Ја сам Фрања. Поздрављен ми буди, љубљени брате мој. Поздрављен ми буди у име неба, које се огледа у водама и глатком камењу, и у име дивних лобода и коре дрвећа и зрња, којим се храниш. Пођи са овим невинима који се уза ме привијају, са поуздањем бршљана што пузи уз стабло и не мислећи да ће ускоро доћи шумар да га потсече. О Зече, носим ти нашу веру. Она је једина животворна. То је оно, што не знамо, али у што верујемо. О Зече љубљени, о путниче мили, хоћеш ли моћи да пођеш за нама? —

И док је Фрања говорио, животиње су застале и ућутале, лежећи потрбушке и спуштених крила. Веровале су у те речи чији смисао нису разумеле.

Једино је Зец разрогачио очи, као да се уплашио од звука тих речи. Једно је уво испружио напред а друго натраг, као да је хтео у исти час и да остане и да оде. Кад је то Фрања видео, убра са ливаде прегршт сена и пружи га мајушној шапи. Она пође за њим.

Од те ноћи сви су заједно ишли. Нико није могао да им нашкоди, јер их је вера штитила. Фрања је, са својим пријатељима, наишао на сеоски вашар, где је гомила играла уз гајде. Брест се обавио неком мекотом, а за прљавим кафанским столовима звечале су винске чаше, уз разуздани кикот жена. Све је к њима наврло.

Неке младиће, што су одапињали стреле и гађали из кремењача, толико зачуди Зечева мирноћа да нису ни помислили да пуцају на њега. Учинило им се да би то било варварски, кад би повредили јадну животињу која се предано склонила под њихово окриље. Фрању су сматрали за врло вештог укротитеља животиња. Често би му ноћу отварали шупе и давали по коју пару као милостињу. Од тога би куповао храну за своје животиње.

Било му је лако за храну, јер је те јесени родило у изобиљу. Ноћили су често по таванима. Нико им није бранио да лутају по пољима жита, или да све до ноћи суделују у берби, пуној младости и смеха. Плаве девојке цедиле су грожђе. Руке би им заблеснуле кад год их подигну. Звезде су почеле да ничу за тамним плаветнилом кестенове шуме. Вресови се скупљали у тами, а хаљине шуштале у градској вреви. Они су посматрали морску пучину и једрилице, погнуте под ветром, и бео шљунак са мрљама од тамариска, планике и борова. Прелазиле су све ливаде, натопљене бучним потоцима, што се руше са снежних врхова, који су још блистали под ињем.

Кадгод би одјекнуо ловачки рог, Зец се није плашио, јер је био међу својим пријатељима. Они су га чували, а и он њих. Једнога дана приближи му се неки ловачки пас, али устукну чим спази вука. Исто је тако и мачка навалила на голубице, али се уплашила од она три пса са ланцима од трња и побегла. И питома лисица, вребајући на јагње, сакри се од грабљивице. Па и мајушна шапа одбрани сову од насртљивих ластавица.

Она се нарочито спријатељила са једним од она три пса са трновитим ланцем. Била је то мала кучка, дуге длаке, умиљата и здепаста, кусорепа, клемпавих ушију и кривих ногу. Врло питома и сусретљива. Оштенила се у обору неког обућара, који би обично недељом одлазио у лов. После газдине смрти, лутала је којекуд, не могавши да нађе склоништа, док најзад није наишла на Фрању. Зец је тапкао поред ње, и кад би задремала, мазила би га њушкицом и то би га миловање успавало. Сви су се одмарали у сну, који се рађао под жарким подневним сунцем.

Фрања би онда угледао рај, одакле је сишао. Чинило му се да улази у њега кроз широка врата, пролазећи главним друмом, где су биле куће блажених, све ниске дашчаре истог облика у обасјаној сенци пуној ведрине. Кроз њих су просијавала сјајна ренда, чекићи и турпије. Ту још није престао узвишени рад. Кад је Бог упитао блажене, шта желе као награду за своја земаљска добра, затражили су да им сачува оно чиме су зарадили небо. И онда се њихов груби алат обавио непојмљивом тајанственошћу. Пред вратима, где су били столови, спремљени за вечеру, указаше се занатлије. Чуо се звонак смех са небеских бунара. Овде онде, анђели, погнути у радости, личили су на рибарске једрилице.

Али животиње у својим сновима нису виделе ни земљу, ни рај како их ми замишљамо и видимо. Оне су сазнале о бескрајним просторима у којима их је нестајало, као у магли. Зецу се лавеж паса помешао са сунчаном жегом, праском, тапкањем мокрих шапа

и са несвестицом бекства, језом, мирисом глине, преливањем потока и са лелујањем репа, шуштањем кукуруза, месечином и узбуђењем, кад спази своју драгу, где се помолила иза џбуња дивљих ружа. Све су животиње виделе иза спуштених трепавица слику свога живота. Само су голубице, стиснуте под крилима да се заштите од сунца, замахивале несташним главицама, тражећи рај у сенци својих крила.

II

Кад је настала зима, Фрања рече својим пријетељима:

— Будите благословени, јер припадате Богу. Тешко сам забринут, јер у лету и гакању дивљих гусака назирем приближавање глади, а провиђење није одредило да земља сада буде издашна ради вас. Хваљени да сте, скривени дарови Господа.

И заиста, око њих је поље опустело. Са неба, нагомилана снежним облацима, пала је жута светлост. Сви су плодови увенули, па и у винограду. Зрње се oљуштило и увукло у земљу.

— Хваљени да су скривени дарови Господа — рече Фрања. Можда је то његова воља да ме напустите и пођете сваки на своју страну да нађете који залогај. Онда, идите, јер не могу све вас да пратим; невоља свакога од вас вуче другим правцем. Ви живите и зато морате да једете, а ја сам ускрснуо и дошао к вама по Божјој милости, лишен телесних потреба и видљив, само да бих вас могао пратити до овог дана. Али осећам да је моја умешност незнатна. Нисам више способан да се за вас бринем. Ако хоћете да ме оставите, реците слободно. —

Вук први проговори, дижући њушку према Фрањи. Био је права наказа од беде, са отрцаним репом, који се лелујао на ветру. Онако разбарушен, личио је на изгнанога краља. Прво погледа неодлучно на сваког од својих пријатеља, па најзад затули потмуло из дна грла, гласом својих снежних пољана. Искежени зуби у разјапљеној чељусти показаше сву беду прошлих дана. Изгледао је тако страшан, да се није знало да ли ће прождрети свога господара, или му се покорити.

— О најслађи меде. О сиромашни Божји сине — рече вук. Како да те оставим, када си радошћу испунио мој тегобни живот. Колико сам ноћи пробдео, прислушкујући дисање овчарских паса и пастира и пуцкарање ватре, само да искористим прилику да зграбим за врат уснуле јагањце. О благословени, Ти си ме припитомио. Па и сада док ми желудац кркља од глади и жеље за комадом меса храним се твојом љубављу. Како ми је глад била драга, кадгод бих спустио њушку на твоју сандалу. И сад је радо трпим да будем уз тебе и главу бих дао за твоју љубав. —

Голубице залупаше, спуштајући крила на гране оголелог дрвета. Нису смеле да проговоре. Увек би се збуниле и најзад продужиле својим слатким гугукањем, од кога би се шума зањихала од узбуђења. Задрхтале су као младе девојке кад своје сузе загуше у рукама. Проговорише у један глас:

— О Фрањо, лепши од сјаја зелене маховине, дражи од потока, који нам својим жуборoм њише топла гњезда у сенци мириса младих јабланова. Неће нас поколебати ни оскудица, ни иње, нити ће нас натерати да те напустимо и одемо у роднији крај. Твојој љубави жртвујемо све што нам је најдраже. Учитељу наш, ако нам је суђено да угинемо од зиме, онда умримо у једном загрљају.

Сада ступи један од паса, са ланцем од трња. То је била зечева другарица, млада кучка. Сад је као и вук осетила страшну глад и цвокотала зубима. Уши јој се отегле и набрале, реп јој је стршио непомично као чуперак памука. Њена два пријатеља, слушајући је са поверењем, у знак наивности и доброте, сагнуше главу. И овчарски пси, који су знали само за јецање фрула, блејање стада и пуцањ грома на врховима, чекали су, срећни и поносни, да мала кучка проговори. Она коракну али ни да прецикне. Лизну Фрањину руку и леже до његових ногу.

И овца заблеја.

Њено је блејање било тако тужно, као да је издисала при самој помисли да мора Фрању да напусти. Пошто је ћутала, зачу се преболан плач њеног јагњета, као кад дете зацвили. И овца проговори:

— Ни свежина детелине, коју праскозорје осенчи, ни слатке дивљаке, које магла посребри, ни широка постеља чађаве колибе, не могу да се пореде са пашњацима твога срца. Дража би нам била крвава и свирепа кланица и њихање колица у којима се возимо, блејући и свезаних ногу, наслоњене на даску, него да те оставимо. О Фрањо, ми би умрле ако би те изгубиле, јер те волимо.

И док се крушка љуљала, сова и крагуји, слетивши једно уз друго, стајали су непомични, очарана погледа, прибирајући крила да не одлете.

Зец је проговерио последњи. У сивом крзну личио је на краља ораница. Усред те пустоши, био је као мала света грудва, којој су се зачудили и пољски чувар и писмоноша. У слуху су му се сажели сви звуци. На једно уво, погнуто земљи, слушало је крцкање иња, а на друго, уздигнуто према даљинама, пад обореног стабла у мртвој шуми.

— О Фрањо, ја бих се задовољио и маховином, коју покрива снег и зимске зоре обасјавају руменилом. Ових несрећних дана често сам се њоме хранио, кад су купине биле као ружичасти кристали, а птица пастирка, оштро крикнула у лету, спазивши под ледом црва, до кога није могао да доспе. О Фрањо, и ја ћу се хранити маховином, јер нећу да умрем са својим драгим пријатељима. Они издишу, а мени се живи уза те, па и хранимо се горким храстовим корењем.

Пошто су крајеви у којима су живели, били удаљени један од другог, Зечеви пратиоци одлуче да се не растају и да задружени умру у овој пустоши.

(Крај у идућем броју.)

(С француског *Дивна Денковић*). *Франси Жам.*

* * *

Тамо негде усред шуме дубоке
Испод једне свеже гране зелене,
Тамо негде усред шуме далеке
Момче једно често мисли на мене.

Тамо негде усред горе високе
Где жубори извор воде студене,
Тамо негде усред горе далеке
Момче једно данас стрепи за мене.

И јагоде док миришу румене,
Док га зову раздрагани другови,
Очи му се на њих често насмеше
И речи му са речима другују,
Али очи — очи увек тугују...

Јованка Хрваћанин.

НА СТАРОМ ОГЊИШТУ

Опет вам дођох, моји крши голи,
Вратисте ми младост и душом вас грлим,
Завидим у вама и оним умрлим
И више ме ништа ни мучи ни боли.

Све ме топло гледа, милује и прима
Са осмехом, што ми прву радост каза;
Небо, река, поље, грм, зарасла стаза,
Све то још у себи моју љубав има.

Овде, у мом срцу, у жудњи и нади,
Први поглед заче најмилије снове;
Мирис глога, смреке, коприве и зове
Нечим тајанственим душу ми окади.

У шљиваку и сад грају исти зрици
И цвркућу ласте под кровом у гнезду,
Испред куће видим ону исту звезду,
И промичу кроз ноћ као и пре свици.

Ал' у кући нешто на мах ме зачуди:
Братићи, некада детињих погледа,
Сад ме сваки мери и озбиљно гледа
— Порасли и они, и постали људи!

Моја мајка — некад насмејана, лака,
До поноћи седи и уз ватру преде —
Сад скучена, сува, а косе јој седе!
— Загрлих се с њоме и слатко заплака'.

Радоје Мирковић.

ДОЗИВ НАПУШТЕНОМ ДОМУ

Планино црна, што живиш бајком о неприсушном врелу
пјесме и јунаштва; — крв твога растопљеног срца
точи се у симболичном знаку крста по нашем челу,
да нам душа у чудној религиозног херојства екстази загрца!

Камење твоје јауком грома прича причу, што на сан личи,
о дјелима отаца наших, умрлих теби за част и славу,
те животе врховима ти приковаше за вјечност, да се дичи
наш род, којему младост немира испуњује сан и јаву.

Ми ево растежемо руке у знаку крста и задржавамо вр'јеме,
да га испунимо дахом на твој живот и пустимо да поплави
армије каботена, вођених глупим привиђењима ума. Да будемо сјеме
узвишености твоје овако у виду згрљаја или крста, што се слави!

Уљуљкани бајком, којом живот градиш на тврди ти камен,
започећемо сан о животу, у дану обасјаном муњом, над ким лебди гром,
да истопимо своју једру младост на твоје крви из срца црвени пламен...
Било то мучеништво на крсту или сласт у згрљају: — то је наш Дом!

Сав. М. Штедимлија.

ВЕЧЕ ЈЕ, БОЛНО ВЕЧЕ...

Немирно полегла по страни плава брда,
под њима пучина мирна одише бојом позних различака,
по небу немо плове румена крда:
под старачким оком сунца хитају у сусрет мрака.

И тамно срце моје жудње у ове вечери доцветава,
последње увеле латице с њега се дрхтаво круне.
Исповест моју пију жудно последње ласте.
Прегршт крвавог сунца у мојим очима трне.

Вече је, болно вече, што уморно по школу разастире скут
Две сузе мру на образима — у души умиру таласи...
Заронио је у море широки млечни пут...
Сулудо, пламено језеро моје се љубави гаси...

Богдан Чиплић.

МОЛИТВА

Озбиљна мајко тихе Прозерпине,
благослови ми маслине и класје
и тамно грожђе у страни, где пада
подневно сунце.

А ти пошаљи, бела Афродито,
грлице своје на кров оног дома,
у који сутра уз сватовац уђе
Докрион моја.

J. С. Махар.

(Превео *Јован Кршић*).

ЦРНА ГОРА ЗА УЈЕДИЊЕЊЕ

Одазивајући се позиву уредништва часописа „Записа“, овијем износим своје примједбе на напис г. Јов М. Јовановића што је под горњим насловом штампан у свесци „Записа“ за септембар ове год., а имао би бити одломак из књиге друге г. Јовановићевог дјела *Стварање заједничке Државе Срба Хрвата и Словенаца*, коју ће књигу убрзо издати Српска Књижевна Задруга. Врло је симпатично то, што је, како видимо из „Записа“, г. Јовановић хтио да, прије но би била штампана његова књига, чује мишљење јавних радника из Црне Горе о оном што ће она донијети о Црној Гори и Црногорцима, како би се то могло евентуално на вријеме исправити. За похвалу је и потхват уредништва „Записа“ у том смислу.

Ја ћу у излагању ићи оним редом како је у горе поменутом напису изнесено оно чему ћу приговорити.

*

Г. Јовановић вели, у почетку свог реченог рада, да је Црна Гора 1914 г. пришла Србији *чим јој је Аустроугарска објавила рат.*

А иза тога пише, да још није јасно „да ли је баш Краљ Никола и његов дом ушао добре воље у рат или је то учинио само под притиском народа у Црној Гори“ итд. Доста је чудновато, да овако пише човек који је према свом положају што га је у оно доба и непосредно иза њега заузимао у Србији морао знати, *када је баш и како* пристала званична Црна Гора, да се бори са Србијом и за њу противу Аустро-Угарске. А могао је г. Јовановић већ сад о горњем бити одлично обавијештен и по ономе што је о томе објављено.

Прије свега истичем да Црна Гора није чекала с изјашњењем, да ће се, тако рећи, бацити на ломачу да сагори заједно за Србијом*), док јој Аустро-Угарска објави рат, како износи госп. Јовановић. Напротив, то је изјашњење дошло раније. А не стоји ни то, да још није јасно да ли су били спонтани мотиви краља Николе и тадање му владе (а не његовог дома, како пише г. Јовановић) за онакву готовост, да се и погине са Србијом, или је то пресирано народом у Црној Гори или којим другим околностима, које помиње г. Јовановић.

*) То је значио наш пристанак да се боримо за Србију, ако је нападне Аустро-Угарска, онда, када не држасмо, да ће и Русија моћи ући у акцију прије но ми будемо прегажени, а да о Француској и Енглеској и не говоримо.

Народ у Црној Гори није управо ни знао о чему се ради, када је Краљ с владом ријешио, да се у оној страшној кризи безусловно буде са Србијом и без обзира на пошљедице, које се предвиђаху у највећој страхоти.

11 јула (с. к.) црногорска влада је од свог посланика у Београду г. Лазара Мијушковића добила телеграм о томе, да се тадањи претсједник србијанске владе, сада покојни Никола Пашић, интересује, какво је мишљење црногорске владе о одговору који требаше Србија да даде Аустро-Угарској на њен, дан прије тога добијени, ултиматум. Са министарске сједнице, држане поводом тога под претсједништвом краља Николе, телеграфисано је г. Мијушковићу у Београд да саопшти Пашићу што мисли црногорска влада о одговору на аустроугарску ноту и да му уз то рече *да је у сваком случају зло и добро Црне Горе заједно са Србијом*. Истог дана (11 јула) Пашић, прије но ће добити преко г. Мијушковића горње саопштење, телеграфира тадањем србијанском посланику на Цетињу, сада покојном Д-р Михаилу Гавриловићу, да пита црногорску владу: „Да ли Србија може рачунати на њену братску и неограничену помоћ у сукобу са Аустро-Угарском?" Одмах је преко покојног Гавриловића одговорено пок. Пашићу овако: „Србија може рачунати на братску и неограничену помоћ Црне Горе, како у овом судбоносном часу за српски народ тако и у сваком другом". — Сјутрадан, тј. 12 јула, у 6 сати послије подна, Србија је одговорила Аустро-Угарској на ултиматум, којим одговором она није била задовољна. 14 јула Регент Александар овако телеграфира Краљу Николи: „Испуњен сам великом радошћу, када сам сазнао, и ако у то нијесам ни сумњао, да се Црна Гора солидарише са Србијом у одбрани српског народа". 15 јула краљ Никола телеграфира Регенту Александру ово: „Моји Црногорци већ су спремни на граници, да гину у одбрану наше независности". Мало времена пошто је Регент Александар примио овај телеграм од свог дједа Аустро-Угарска је објавила рат Србији.

Ето, дакле, *кад је и како пристала званична Црна Гора да ратује за Србију*. А то, како се види из горе цитираних докумената, није било пошто је рат Србији објављен, како вели г. Јовановић, већ прије, и *дошло је спонтано, а не под ма каквом пресијом*. —

Чудновато је, поред осталог, и то, да г. Јовановић у вези с горњим помене краља Николу *и његов дом*, игноришући тако тадању црногорску владу, чији сам члан и ја био. Међутијем дом покојног краља Николе, изузев њега самог, није имао никаква удјела приликом рјешења државних послова у оним преозбиљним моментима. И г. Јовановић можда не може ни појмити у којој је мјери тадања црногорска влада испољавала своје *ја* у државним и народним пословима према свијема и сваком.

Не може ми се на ино но да у вези са свијем горњим ставим још неке напомене. А жао ће ми бити, ако се ма са чије стране схвати, да то чиним другојаче, но чисто bona fide.

Не може бити другојаче, но да су горе цитирани телеграми били у односној архиви Краљевине Србије, те су свакако и досад очувани. Па ипак они се не уносе у књигу докумената дипломатских и других, посталих непосредно пред рат, која је књига у току тог рата штампана у Нишу. Књигу је издало Министарство Иностраних Дјела, а г. Јовановић је тада био у њему помоћник министров. Све горње телеграме дословно је донио „Глас Црногорца" у свом 35 броју од 15 јула 1915 поводом годишњице рата. И бар тамо их је г. Јовановић могао наћи. Па ипак их он не уноси ни у своју књигу прву дјела *Стварање Заједничке Државе Срба Хрвата и Словенаца*, што ју је издала Српска Књижевна Задруга у свом прошлогодишњем, XXXI колу књига, и ако он и тамо цитира сва акта и другу преписку Београда из доба из којег су цитирани телеграми. А, као што читалац види, речена колекција докумената не би могла имати љепшег укуса, но су телеграми измијењани онда између Београда и Цетиња — не бар са српске тачке гледишта. Ти су телеграми прештампани у овогодишњем подгоричком алманаху „Црногорац". И исто г. Јовановић као да још не зна за њих, кад у свом чланку „Црна Гора за уједињење" онако пише о томе, када је и како Црна Гора изјавила своју готовост, да се бори за Србију са Аустро-Угарском т.ј. сасвијем противно стварности.

У вези са сломом Србије 1915 г. и отступањем Србијанаца преко Црне Горе, г. Јовановић вели у свом реченом напису дословно ово: „Пред овим чином званична Црна Гора је нешто колебљива". А и онда је ту званичну Црну Гору са краљем Николом представљао кабинет Јанка Вукотића, у којем сам ја био као министар. И не знам по чему је госп. Јовановић опазио ту нашу „колебљивост"!.. Зар по томе: што су Црногорци онда под командом свог министра претсједника херојски водили крваве борбе са двјема царским војскама, од Ужица до Мојковца, те тако омогућили отступање Србијанаца к мору, и што је овијема Црна Гора при проласку учинила све што је било могуће и дала им, тако рећи, и што није имала! А о свијема тим пожртвовањима Црне Горе и Црногораца за Србију и Србијанце, пожртвовањима тако огромног и трајног значаја *г. Јовановић није у свом реченом напису ни једне ријечи рекао!* Мјесто тога, он тамо уноси ону лаконску реченицу, коју горе цитирах и која је без икаквог основа.

Г. Јовановић, дотичући се слома Црне Горе, који он као и многи други погрешно зове *капитулацијом*, вели да то питање још није расправљено. Међутијем оно је потпуно рашчишћено. И доказао је, поред осталог, да капитулације Црне Горе уопште није било. Фама о њој стварана је и подржавана не свакако без рђаве тенденције. Ја онда већ нијесам био активни министар, но сам као обичан грађанин посматрао догађаје*. Учињен је покушај прво за примирје с непријатељем, па послије и за мир. Али се није успјело ни за једно ни за друго, јер су непријатељеви услови били неприхватљиви. И тако је настао слом Црне Горе, исти какав је нешто прије био

*) Влада, у којој сам ја био, дала је оставку 12 децембра 1915 г., а нова влада ју је замијенила 20 истог.

слом Србије. Краљ Никола с дијелом своје владе умакао је из земље пред непријатељем скоро у пошљедњим моментима када је још то било могуће.

Како су и зашто чињени горњи покушаји за примирје и мир и како су уопште текли догађаји, документално је и посве критички изложио тадањи претсједник црногорске владе г. Лазар Мијушковић у „Новој Европи“ од 26 августа 1929 г., а у напису „Званична Црна Гора и капитулација“. И нико никад ни у чему није дезавуисао г. Мијушковића, нити ишта опорекао од оног што је он тамо цитирао из званичних докумената. А тамо је г. Мијушковић навео и доказао: да је прво за тражење примирја, па и мира дао иницијативу онда србијански пуковник, а сада генерал г. Петар Пешић као тадањи шеф Штаба Црногорске Врховне Команде*), а иза тога, да је краљу Николи и његовој влади у дворцу Крушевац код Подгорици предложио дипломатски кор савезничких држава, да Црна Гора *у општем савезничком интересу* склопи мир са непријатељем. Али, као што горе рекох, Аустро-Угарска је била поставила тешке услове за мир, и Црна Гора их није прихватила, већ је радија била претрпјети слом, и претрпјела га је. — Капитулације наравно није било.

Госп. Јовановић пише, да су министри који остадоше у Црној Гори (г. Марко Радуловић, покојни Ристо Поповић и г. генерал Радомир Вешовић) послије окупације ове подносили Аустро-Угарској некакав приједлог о капитулацији и условима за ову. Није ми о томе ништа било познато. Стога се ових дана обратих лично г. Марку Радуловићу, тадањем министру правде, а сада претсједнику Великог Суда у Подгорици, и упитах га о томе. Г. Радуловић ми је рекао, да није у ствари ништа било од оног што пише г. Јовановић. А то је и природно. Апсурдно би било, да окупирана Црна Гора преко ма кога нуди преговоре оном који ју је већ поробио.

Г. Јовановић је требао о слому Црне Горе и оном што му је непосредно претходило акцептирати као доказано све оно из поменуте расправе г. Лазара Мијушковића. А пошто се дотакао у свом напису улоге г. Петра Пашића, требао је о њему изнијети оно што г. Пешић сам признаје о тој својој улози. А од тога је најкарактерисиичније и за овај г. Јовановићев посао најважније г. Пешићево изјашњење у 125 броју „Правде“ од 9 маја 1925 г. Јер тамо г. Пешић, са својим потписом, износи, да је он, савјетујући краљу Николи и његовој влади да се од Аустро-Угарске тражи мир, то чинио с тенденцијом, која да је уродила добрим плодом у томе: *што се доцније на Солунском Фронту поред србијанске војне организације није нашла и црнагорска, и што се приликом повратка у отаџбину поред краља Петра није овамо нашао и краљ Никола.* Овом не треба коментара.

Г. Јовановић даље истиче да су мир од Аустро-Угарске у току рата тражили и синови краља Николе: најмлађи Петар преко аустроугарског пуковника Хупке, а најстарији Данило преко неког барона Круифа. О наводној акцији Даниловој г. Јовановић је штампао и посебни чланак „Црногорски престолонаследник и Мађари 1915“ у „Записима“ за јул—август 1929. Како се приватно дознаје, као да је г. Јовановић у томе од неког насукан, јер да нема у ствари ништа од оног, што он износи у вези са бароном Круифом. Но ја о тој ствари не знам ништа позитивно, и можда ће г. Јовановић одговор по њој добити с друге стране.

Што се, пак, тиче састанка књаза Петра са Хупком међу фронтовима у Приморју, г. Јовановић се сигурно пребацио, кад пише да је и то био неки покушај за мир. Прије свега то није досад ничим доказано, па ипак га г. Јовановић узима као нешто позитивно.

Случај књаз Петар—Хупка десио се кад је на управи земље била влада чији сам био члан, те могу о том дати објашњење. А у осталом могао се г. Јовановић за информације по овом обратити и свом земљаку генералу Петру Пешићу, који је у ствар одлично посвећен. Речени састанак је био без знања црногорске владе. И кад смо послије свршеног чина сазнали за њ, у влади је настала права узбуна. Колега ми г. Гаврило М. Церовић и ја били смо с овог најавили своје оставке, а чинило се по свему, да ће демисионирати читава влада. И г. Пешић је са своје стране све силе употребио, да се до тога не дође. Доказивао је влади: да је ово био чисто посао војске,те да влада није имала бити о њему претходно обавијештена; да је књаз Петар, као командант одреда који је дијејствовао према Приморју и Боки, имао онај састанак с Хупком са знањем и одобрењем Штаба Врховне Команде и према баш његовим — г. Пешићевим инструкцијама, те да је на том састанку, не у четири него у више очију, било говора искључиво о војничким стварима. Наиме, да је тражено преко Хупке да се из аустроугарских аероплана не бацају бомбе на црногорске незаштићене вароши и у народ, што је онда у велико чињено, јер да ће се у противном бомбардовати Котор и друга мјеста у Боки. Ово и овакво тврђење г. Пешића, којем онда нијесмо имали разлога не вјеровати, умирило је владу, па с тога и г. Церовић и ја не дадосмо оставке. Госп. генерал Пешић је жив, па би могао и сада поновити оно што је онда причао и ми га коригирати, ако нам случајно онда није био искрен. Доста је важна ствар и треба је пречистити, али не узимати просту причу „здраво за готово“, како чини г. Јовановић.

Нетачно је г. Јовановићево тврђење, да су послије слома Црне Горе једни Црногорци били за засебну Црну Гору, а други за уједињење. Напротив, и онда и од прије, сви су Црногорци били за уједињење. Да су том идејом били прожмани и највиши врхови у Црној Гори, доказ је њихова иницијатива за реалну унију са Србијом послије Балканског Рата. А та унија коју је спријечио Велики Рат, није имала бити ништа друго, но канал, којим се брзо имало доћи до интегралног српског уједињења.[1]) Нетачан је и онај г. Јовановићев

*) Г. Пешић је био члан србијанске војне мисије на Цетињу, па су га краљ Никола и његова влада по својој иницијативи били поставили за шефа Штаба Врховне Команде.

[1]) Види о томе мој напис штампан у „Српском Књижевном Гласнику“ новембра 1926 г.

навод, гдје вели да су се по одласку аустроугарских трупа из Црне Горе 1918 г. у њој нашли некакви италијански агитатори и други пропагатори против уједињења. Нико у Црној Гори онда није могао ни замислити другојаче, но да смо непосредно пред уједињењем. И не само да се било у Црној Гори за то, но се и држало као позитивно да ће и Антанта, ослободив наше земље, и ујединити нас. Али је, нешто доцније, било међу Црногорцима разилажења о том, преко кога и како треба извести уједињење Црне Горе са другим југословенским покрајинама. И док су једни били легитимисте и тражили да се позове Црногорска Народна Скупштина, којој још по Уставу мандат трајаше, те да она ријеши о уједињењу под условима које она нађе за сходне, други то нијесу хтјели, већ да се створи скупштина ad hoc без икакве легалности и да она ријеши ствар уједињења. Легитимисте је револтирало то, када, мимо црногорски Устав и специјалне законе и мимо закониту Народну Скупштину, три приватна човјека, од којих само један бјеше црногорски поданик, а двојица, иако поријеклом Црногорци, србијански поданици и чиновници, расуше по Ц. Гори својом руком написани распис, којим наредише да свака капетанија бира по 10 делегата, који ће се послије скупљати у окружне вароши те изабрати народне посланике. То бирање би и извршено, а како и у којим околностима, није мјеста овдје говорити. Но ипак када је проглашено уједињење и речени црногорски легитимисте, бар у великом броју, били су примирени. Дошло се било до циља и нијесу хтјели више да разгребају, којим је путем то учињено, а којим је требало. И да је било бољег начина у Црној Гори послије проглашења уједињења свакако не хоћаше бити доцније у њој никаквих смутњи. Г. Јовановић вели да је вјероватно да је иза оних који су дигли божићну буну стајала Италија. О том би нам могли рећи што вође оног покрета. А до данас се знаде да је Италија *само доцније* експлоатисала тај покрет (и с њега насталу емиграцију Црногораца) у своје политичке сврхе с перфидношћу која јој је својствена.

Из овог мог излагања јасно се види, да напис „Црна Гора за уједињење“, онакав какав је изишао у „Записима“, не би могао нити смио ући у књигу другу дјела г. Јов. М. Јовановића *Стварање заједничке Државе Срба, Хрвата и Словенаца*. Јер то би имао бити један фрагменат из историје, а права историја се не пише овако како то чини г. Јовановић.

Саво П. Вулетић.

ИВО ВОЈНОВИЋ
(ЈЕДНА ИМПРЕСИЈА)

Мало је у нас писаца који би сем чисто националног обележја имали у себи и нечег од „Европе“. Један од тих је несумњиво Иво Војновић.

Јако, снажно, пуно. Затим, душа, личност. За мене, то је идеал књижевни. То сам нашла код Његоша, et puis... опет Његоша. Ако

направи човек екскурзију кроз нашу књижевност, наићи ће где где на знаке артизма, укуса — али, le reste је још сиров, сиров и нема снаге. Ако има снаге, нема форме. Нисмо велики. То мало боли. А ми можемо бити велики. Војновићева „Трилогија“ нам показује колико могу да се напрегну те толико потрзане „националне снаге“ и искористе за уметност. Душа нашега народа у извесним моментима била је по превасходству дубока, и драматична, пуна „значајева“. Наша књижевност није умела добро тиме да се послужи. Није. Можда Војновић једини. Мислила сам да говорим о њему као о „Европљанину“ у нашој књижевности, али сад видим да је срж његова рада то „национално“, дато кроз једну снагу, дивну уметничку снагу. Требало је ипак да то остане, и зато сам намерно пошла с друге стране — хтела сам да узмем Војновића „Госпођу са сунцокретом“ — а писац „Трилогије“ се суверено појавио.

Војновић је једна дивна књижевна личност. Цело његово дело пуно је правог уметничког надахнућа. Изнад свега у њему је једно снажно осећање живота и лепоте, и верујем да нисам у контрадикцији кад кажем то — оно друго у вези је са овим: и његово жарко родољубље и опште човечанско саосећање.

Чежња за лепотом, за животом бије из сваког реда Војновићева. Само то је осећање дубоко као смрт и додирује се са њоме. То се врло лепо види у прологу „Госпође са сунцокретом“:

„Ох!... Ко ће игда описати осјећаје душе, жедне Љепоте и Слободе, бачене изненада из тмине у пучину распламћенијех небеса Тинторетовог Раја?!... Из те бљесковите, вртоглавне радости бризну вапај такове насладе, да се зелене воде, — кô на дозив Сунца, — растворише, те пред очима пјесника шикну *цвијет проживјела живота*, — цвијет Љепоте и Смрти“.

Уопште, у целом делу песникову, пада у очи љубав према природи, једно дивно осећање природе, без кога нема потпуног осећања лепоте, без кога би осећање лепоте било као цвет без мириса или окамењени свет антике. Мени се чини, да му је то дало ону сјајну, ненадмашну речитост, а не књижевна израђеност и интелектуализам. Отуда можда она његова дескриптивност, пре него ли од његових француских узора. То ми је најпре пало у очи у „Ксанти“ (која је иначе доста слаба ствар), па до његових других arrangement-а, описа штимунга, милије-а и личности у његовим драмама.

На једном месту рекох да је срж Војновићева дела оно национално, родољубиво у њему. И заиста, Војновић је увек песник „Трилогије“ и „Мајке Југовића“ па тек на другом месту „Госпође са сунцокретом“. Почевши од „Гундулићевог сна“, који је „једна молитва за Слогу Рода нашега“ (Акорди, стр. 182), па до погрешних речи песника у захвали приликом прославе његове шездесетогодишњице, увек је идеал један исти: слобода и слога рода нашега. Песник Гундулићу ставља у уста ове дивне, велике и страшне речи:

Гле. — Град предамном у раскоши спава,
пун блага и злата, кано небо звијезда! —

Гле! стијене славне и те цркве свете, —
гле! море сиње, нашијех брода трку, —
и Двор Кнезова гдје Слобода влада, —
све што у бездан нек' се сруши, Вило,
нек Вал прогута, ако слогу згази![1])

И цела ова драмска визија свршава се невероватно снажном поентом: кад вила песнику покаже сложни народ, песник кличе:

Ја видјех *Спас,* — сад умријет, дај ми, Боже!

И ове речи су у толико снажније у колико су простије. — Затим, у захвали приликом прославе песникове шездесетогодишњице, онда када је и он признао своју голготу (то је било октобра 1917!) и кад су прилике на бојиштима још биле неизвесне, осетио је песник јединство народне душе (оно што би био драги идеал и данашњице!):

„Јест! — проћи преко ломача, преко ријека крви, преко шума вјешала, пак на један пут наћи се на небохитној височини и гледати лице у лице Домовину — Мајку, која ти се кроз сузе смијеши и бијеле, окрвављене руке шири па ти громом Васкресења виче: — „Не плачи Синко! — Ту сам! — Жива! — Неумрла!“ — — —

А та нова Домовина — Мајка, јесте Југословенска домовина, јер је песник увек био *„гласник неуморности идеала цијелога југословенскога рода!“*

Поменула сам да у Војновићеву делу има опште човечанскога саосећања. Овај госпар, који нам је приказао искључивост и изолираност дубровачке властеле и цртао врло често тај „високи“ свет (Psyche, Rose-Mery, „Чему“, Дубровачка Трилогија) има једно дивно срце да осети туђе боли и да опише малу средину. Кад умире једна мала тичица („Машкарате испод купља“) Ђиво престаје да буде госпар, његово срце се сједињује са срцем мале „козице“. Ово се још нарочито огледа у једној од првих новела, „У магли“, која је нека врста одломка из дневника и која је интересантна по својој социалној и човекољубивој тенденцији, износи беду сиротиње која нема с чим ни да умре...

Војновићево књижевно дело неједнаке је вредности. Док у новелама није нарочито изразит и јак, у драми је и једно и друго. По вредности, несумњиво на челу стоји „Дубровачка трилогија“. Затим „Госпођа са сунцокретом“ (то је више можда лични укус) па „Еквиноцијо“, „Смрт Мајке Југовића“, „Императрикс“. — Уопште, читајући Војновића имамо импресију као да смо се прошетали кроз врт пун раскошног и дивног цвећа, са онаквим истим задовољством, као шетајући се вртовима богатих страних књижевности — и то би била та прва импресија нечег од „Европе“ у Војновића. Има и друге у нас доброга, али је то добро растурено и још довољно неизражено. Узмимо, на пример, приче Лазаревића. Мало је, а ни све није оно exquis. И т. д. Међутим, Војновић нам је „Трилогијом“ дао савршено складну и снажну драму изумирања једнога

[1]) Курзив је мој.

сталежа, једнога града чак шта више — јер су му ти госпари који су нестајали (ишли „спат“) одузимали оно његово обележје од искони. У „Мајци Југовића“ дао је дрхтаву визију косовске трагедије, пуну поезије, и ниједан писац са сличним сижеом није толико успео. Можда је мало квари онај романтични део — долазак Дамјана, али опште узев, то је једна песничка визија која не смета. Војновић n'a pas gâté sujet-u то је главно. Овде не бисмо могли допустити то, док у знатно слабијем „Лазаревом Васкресењу“ можемо. „Еквиноцијо“, као драма, скоро нимало не изостаје иза „Трилогије“. „Госпођа са сунцокретом“ изванредно је дело своје врсте, сан једне венецијанске ноћи, и мени изгледа незаслужено занемаривано и бацано у страну. „Императрикс“, интересантна визионарством и симболичком идејом — можда понајслабија због те сувише прононсиране фантастичности. Исто тако је добра ствар и „Машкарате испод купља“. Од новела „Гераниум“.

Врло је вероватно да песник дугује што и својим страним узорима. На неким местима он то и признаје. Али, ако и има тога угледања, оно песнику није могло узети ништа: жарко уметничко осећање и надахнуће које дели уметника од неуметника, јесу његови Богом дани дарови. Војновић остаје у нашој књижевности као ретко надахнута и дивно изразита књижевна личност. А као круна свему томе долази његово високо и искрено југословенско родољубље, које нам је толико потребно.

*

Једне топле, предјесенске вечери, испратисмо госпара Ива његовом драгом Дубровнику, где ће на Михајлу, у хладу чемпреса — његових драгих чемпреса, да почива...

Ружа Мићић.

ЈЕДАН МЕМОАР КНЕЗА НИКОЛЕ ВАСОЈЕВИЋА

Трагајући за архивском грађом о српско-француским односима с почетка XIX века, наишли смо, у Француском Архиву Министарства Спољних Послова у Паризу, на један мемоар (Notice abregée) кнеза Николе Васојевића о племенима у северној Албанији из маја 1840 године.[1]) Не знајући у тај мах ништа ближе ни о личности аутора ни о мемоару, ми смо га преписали у намери да га доцније, ако буде вредно и ако се за то укаже згодна прилика, објавимо. Пошто је сад личност кнеза Николе, да кажемо актуелна, у допуну онога што је недавно казано о њој, држимо да га треба саопштити.

Поводом овог мемоара заинтересовали смо се и за личност књажеву, за његов рад, и прикупили смо о томе нешто података. Али, ми смо више обратили пажњу на мемоар који имамо, у вези с

[1]) Archives du ministère des Aff. Etr. à Paris. Turquie, Mémoires et documents, 39.

слом Србије. Краљ Никола с дијелом своје владе умакао је из земље пред непријатељем скоро у пошљедњим моментима када је још то било могуће.

Како су и зашто чињени горњи покушаји за примирје и мир и како су уопште текли догађаји, документално је и посве критички изложио тадањи претсједник црногорске владе г. Лазар Мијушковић у „Новој Европи“ од 26 августа 1929 г., а у напису „Званична Црна Гора и капитулација“. И нико никад ни у чему није дезавуисао г. Мијушковића, нити ишта опорекао од оног што је он тамо цитирао из званичних докумената. А тамо је г. Мијушковић навео и доказао: да је прво за тражење примирја, па и мира дао иницијативу онда србијански пуковник, а сада генерал г. Петар Пешић као тадањи шеф Штаба Црногорске Врховне Команде*), а иза тога, да је краљу Николи и његовој влади у дворцу Крушевац код Подгорици предложио дипломатски кор савезничких држава, да Црна Гора *у општем савезничком интересу* склопи мир са непријатељем. Али, као што горе рекох, Аустро-Угарска је била поставила тешке услове за мир, и Црна Гора их није прихватила, већ је радија била претрпјети слом, и претрпјела га је. — Капитулације наравно није било.

Госп. Јовановић пише, да су министри који остадоше у Црној Гори (г. Марко Радуловић, покојни Ристо Поповић и г. генерал Радомир Вешовић) послије окупације ове подносили Аустро-Угарској некакав приједлог о капитулацији и условима за ову. Није ми о томе ништа било познато. Стога се ових дана обратих лично г. Марку Радуловићу, тадањем министру правде, а сада претсједнику Великог Суда у Подгорици, и упитах га о томе. Г. Радуловић ми је рекао, да није у ствари ништа било од оног што пише г. Јовановић. А то је и природно. Апсурдно би било, да окупирана Црна Гора преко ма кога нуди преговоре оном који ју је већ поробио.

Г. Јовановић је требао о слому Црне Горе и оном што му је непосредно претходило акцептирати као доказано све оно из поменуте расправе г. Лазара Мијушковића. А пошто се дотакао у свом напису улоге г. Петра Пашића, требао је о њему изнијети оно што г. Пешић сам признаје о тој својој улози. А од тога је најкарактерисичније и за овај г. Јовановићев посао најважније г. Пешићево изјашњење у 125 броју „Правде“ од 9 маја 1925 г. Јер тамо г. Пешић, са својим потписом, износи, да је он, савјетујући краљу Николи и његовој влади да се од Аустро-Угарске тражи мир, то чинио с тенденцијом, која да је уродила добрим плодом у томе: *што се доцније на Солунском Фронту поред србијанске војне организације није нашла и црнагорска, и што се приликом повратка у отаџбину поред краља Петра није овамо нашао и краљ Никола.* Овом не треба коментара.

Г. Јовановић даље истиче да су мир од Аустро-Угарске у току рата тражили и синови краља Николе: најмлађи Петар преко аустроугарског пуковника Хупке, а најстарији Данило преко неког барона Круифа. О наводној акцији Даниловој г. Јовановић је штампао и посебни чланак „Црногорски престолонаследник и Мађари 1915“ у „Записима“ за јул—август 1929. Како се приватно дознаје, као да је г. Јовановић у томе од неког насукан, јер да нема у ствари ништа од оног, што он износи у вези са бароном Круифом. Но ја о тој ствари не знам ништа позитивно, и можда ће г. Јовановић одговор по њој добити с друге стране.

Што се, пак, тиче састанка књаза Петра са Хупком међу фронтовима у Приморју, г. Јовановић се сигурно пребацио, кад пише да је и то био неки покушај за мир. Прије свега то није досад ничим доказано, па ипак га г. Јовановић узима као нешто позитивно.

Случај књаз Петар—Хупка десио се кад је на управи земље била влада чији сам био члан, те могу о том дати објашњење. А у осталом могао се г. Јовановић за информације по овом обратити и свом земљаку генералу Петру Пешићу, који је у ствар одлично посвећен. Речени састанак је био без знања црногорске владе. И кад смо послије свршеног чина сазнали за њ, у влади је настала права узбуна. Колега ми г. Гаврило М. Церовић и ја били смо с овог најавили своје оставке, а чинило се по свему, да ће демисионирати читава влада. И г. Пешић је са своје стране све силе употребио, да се до тога не дође. Доказивао је влади: да је ово био чисто посао војске,те да влада није имала бити о њему претходно обавијештена; да је књаз Петар, као командант одреда који је дејствовао према Приморју и Боки, имао онај састанак с Хупком са знањем и одобрењем Штаба Врховне Команде и према баш његовим — г. Пешићевим инструкцијама, те да је на том састанку, не у четири него у више очију, било говора искључиво о војничким стварима. Наиме, да је тражено преко Хупке да се из аустроугарских аероплана не бацају бомбе на црногорске незаштићене вароши и у народ, што је онда у велико чињено, јер да ће се у противном бомбардовати Котор и друга мјеста у Боки. Ово и овакво тврђење г. Пешића, којем онда нијесмо имали разлога не вјеровати, умирило је владу, па с тога и г. Церовић и ја не дадосмо оставке. Госп. генерал Пешић је жив, па би могао и сада поновити оно што је онда причао и ми га коригирати, ако нам случајно онда није био искрен. Доста је важна ствар и треба је пречистити, али не узимати просту причу „здраво за готово“, како чини г. Јовановић.

Нетачно је г. Јовановићево тврђење, да су послије слома Црне Горе једни Црногорци били за засебну Црну Гору, а други за уједињење. Напротив, и онда и од прије, сви су Црногорци били за уједињење. Да су том идејом били прожмани и највиши врхови у Црној Гори, доказ је њихова иницијатива за реалну унију са Србијом послије Балканског Рата. А та унија коју је спријечио Велики Рат, није имала бити ништа друго, но канал, којим се брзо имало доћи до интегралног српског уједињења.[1]) Нетачан је и онај г. Јовановићев

*) Г. Пешић је био члан србијанске војне мисије на Цетињу, па су га краљ Никола и његова влада по својој иницијативи били поставили за шефа Штаба Врховне Команде.

[1]) Види о томе мој напис штампан у „Српском Књижевном Гласнику“ новембра 1926 г.

нашом намером да га објавимо, него на политичку акцију кнеза Николе. Стога смо ишли за тим да утврдимо да ли је мемоар код нас познат, како је и у колико познат и да ли је објављен. Сем тога рећи ћемо неколико речи о васпитању и образовању кнеза Николе, о његовим културним везама и интересу за културно-просветна питања. Према томе ми остајемо на питању кнежевог интересовања за науку, ако тако смемо да кажемо, на његове везе с путописцима и научним радницима с којима се познао и с којима је сарађивао; јер овај мемоар у главном и јесте плод тих веза. Његов политички рад нас се овде не тиче.[1])

Кнез Никола је био ван сваке сумње, за своје време и своју средину, врло учен човек. То се лепо види и по везама које је одржавао, биле оне политичке или културне, као и по интересу који је имао за културно-просветна питања. Он се школовао у Аустрији и Русији, где је провео дуже времена; познавао је Турску, бавио се у Србији, путовао у два маха у Француску, Енглеску и Италију. Он је имао интереса за културна питања и установе, а ми о томе имамо више података и од разне руке. На жалост, његова приватна кореспонденција (у колико ми знамо) није сачувана, а она би, да је сачувана, дала у том погледу сигурно интересантних података. Ми ћемо се задржати само на једном писму кнеза Николе, које је он упутио своме сину кнезу Алтоману 1841 године, на повратку из Француске, а у којему му саопштава своје утиске из Италије и делом Грчке и Албаније. Два места у том писму лепо илуструју кнежев интерес и кнежеве амбиције. Прво место говори о доласку кнежевом у Месину (раније је говорио о Риму и Напољу у писму своме другом сину кнезу Браниславу). 2 (14) јуна стигао је кнез Никола у Месину. Месина се кнезу много допала и он о њој говори с одушевљењем. И пазите на шта он обраћа пажњу, шта њега овде интересује. „Посјетио сам, каже он, све боље и боље храмове, училишта, књигохранилишта и народна најзнаменитија зданија... једном ријечју ништа памјати достојно испред очију моји сакрило се није“[2]). Једино на позоришта кнез није обратио пажњу, и то, како сâм каже, не из презрења „но јединствено из строгог набљуденија њеких правила супружеске нравствености“. Друго место је аналогно овом првом. 23 јуна (с. к.) кнез је стигао у Бриндизи. И овде он даје опис града, и овде је његов интерес исти; он обраћа пажњу културним установама. „В прочем, каже он, има неколико доволно вниманија достојни стројенија а особито цркве, књигохранилишта и судејски присуствена мјеста“ (с. 179). Поред тога ово писмо даје још неке појединости за илустрацију извесних црта кнежевог карактера као и извесне податке о његовој култури. Кнез лепо познаје прошлост старих народа: историју, историске легенде, митологију. На пролазу поред историских места он радо евоцира прошлост и саопштава легенде (н. пр. ону о

[1]) За политички рад кнеза Николе Васојевића види чланак г. Вешовића — „Записи“, св. за март 1929, с. 136—142.

[2]) Поповић Ђ., Писмо кнеза Николе Васојевића сину Антоману. Годишњица XVII (1897), 175.

Сцили и Харибди, и друге). Кнез лепо запажа, и његове опсервације о Енглезима, Французима и Италијанима су доста тачне и доста оштроумне. Занимљива су његова запажања о овим народима, о њиховим карактерним особинама и моралним назорима; затим његова запажања о животу и људима у појединим италијанским градовима. Да поменемо и то, да је кнез свуда био лепо примљен и лепо испраћен и (ако су тачни његови наводи) да му је свуда била указана ретка пажња од угледних политичких људи савремене Европе.

Отуда је јасно да су и наши учени и истакнути људи поклањали пажњу кнезу Николи и ценили његове способности, његову културу, његову политичку улогу. Ђорђе Мушицки, који га је лично познавао, био његов велики пријатељ, у више прилика лично се заузимао за њега, каже, да је „свойствама за высока предузиманя богато обдареный мужъ“ био, да је (по кнежевом саопштењу, узмите ако хоћете с резервом) тринаест језика говорио[1]). Он је показивао и доста велики интерес за науку. Колико је то био чист интерес за науку тешко је рећи. Изгледа, да је то била више његова амбиција и тежња да се домаћим и страним ученим људима претстави као учен и да преко њих својим саопштењима учини нешто за своју личност, истичући своје порекло, своју породицу и томе слично. И његове везе у том правцу биле су доста широке. Од наших људи, који се у ово време баве књижевношћу и науком, он је у везама с Ђ. Мушицким; он му даје географске, историске и картографске податке за питања која га интересују. Вероватно преко њега био је у везама с Ђ. Малетићем, који је написао *Историческо-критическо описаніе битке Косовопольске*, уз које је приложена карта кнеза Николе. Исидор Стојановић, професор у Крагујевцу (1838), пева му и посвећује песме; Његош исто тако[2]). И када је погинуо кнез Никола Мушицки је искрено жалио његову смрт, која је била забележена и у страној штампи. — Сем с домаћим књижевним радницима, кнез Никола се познао и са странцима, који су се интересовали за наше земље и за наша питања. По једној индикацији, он се познао с руским научником Ковальевским, на његовом научном путовању по Црној Гори. Он се исто тако познао с познатим француским геологом Ами Буе-ом (Ami Boué), и учинио му је велике услуге у његовом научном раду и научним истраживањима у нашим земљама. Отуда су Буе и кнез Никола постали добри пријатељи. Буе је врло много ценио његове услуге и његова саопштења. Он на више места у својим радовима *(La Turquie d' Europe.* Paris, 1840 у 4 свеске и *Recueil d' itinéraires dans la Turquie d' Europe.* Vienne, 1854 у 2 свеске) наводи и позива се на саопштења кнеза Николе, нарочито у етимологији имена места, у локализовању ишчезлих назива, у питању старина, у генеалогији и т. д.

[1]) Малетић Ђ., Историческо-критическо описаніе битке Косовопольске. Нови Сад, 1847, XII. Издао и предговор написао Ђ. Мушицки. — Његове способности и знање странах језика истакао је Мушицки и нешто раније у свом чланку „Кньязъ Васоевићъ“, који је написао поводом смрти кнеза Николе, за Србскій народый листъ, 1844, број 34. Сравни Годишњицу XVII (1897).

[2]) Србскій народный листъ 1845, бр. 11.

Али, кнез Никола је имао и личне иницијативе за књижевни рад и радио је самостално извесне ствари. Њега су интересовала, по сопственом признању, у првом реду Брда и Црна Гора. Како се види из његовог писма Мушицком од 22 јуна 1839, он је дуже време спремао карту Косова поља с описом, у пет листова, која је требала да стаје пет цванцика. То је та карта поводом које је доцније (1847) Малетић написао, а Мушицки издао поменуто дело. Карту је добио Мушицки тек после кнежеве смрти, од његове удовице. У истом писму кнез обећава Мушицком да ће, ако овај рад буде повољно оцењен од учених Срба, и „далѣ штогодъ на свѣтъ издати...; а особито намѣран самъ издати Родословіе свію нашіе холмскіе племена одъ ньіовогъ произхожденія до данашнѣгъ дана с' мѣстнимъ изображеніемъ негови стари жилишца“. Ми истичемо ово последње стога што је кнез Никола у овом мемоару генеалогији обратио доста велику пажњу.

Године 1840, на свом путовању за Француску и Енглеску, кнез Никола се задржао у Паризу. У Паризу он је имао већ створене везе и у политичким и у књижевним круговима. Њега је Ами Буе увео и у научна француска друштва. Свакако његовом иницијативом је и објављен један кнежев мемоар о племенима у горњој Албанији — у *Bulletin de la Société de géographie,* март 1841. Тај мемоар је до сада код нас, у главном, био мало познат. Ми ћемо одмах рећи и у колико је био познат. — Ускоро после његове појаве, у немачком листу *Ausland* (1841), изашао је приказ овог мемоара. У приказу је донета укратко његова садржина и наведено је неколико места за које је приказивач сматрао да су важна и интересантна. Та се места не слажу увек дословно са местима у нашем мемоару. Уз тај мемоар, који је кнез Никола предао Ами Буе-у, предао му је и карту области о којима говори. Ова карта није објављена уз мемоар. Приказ је у основи негативан: непознати приказивач (приказ није потписан) каже да је то „смеса полуучености и незнања“. *Србскій народный листъ* (за год. 1841, бр. 29, 17 јула) пренео је и саопштио нашој публици тај приказ. — Нешто доцније (1859) француски консул и књижевни радник Екар (Hecquard)[1]) само је поменуо овај напис кнеза Николе. У свом излагању о пореклу Васојевића он га не узима у обзир. И пошто је саопштио неколико биографских података о писцу доноси превод једне народне песме о пореклу племена Васојевића, за коју држи да даје племену „порекло скромније и вероватније“ од кнежевих навода. — Далеко доцније (1889) овај мемоар поменуо је Ровински[2]) и донео је први његов пун наслов. Тај је наслов нешто шири од наслова мемоара који смо ми преписали. Ровински се није задовољио само тим да га помене, већ је дао и интерпретацију мемоара и донео је текстуелно нека места. Та места се у великом слажу са одговарајућим местима у нашем мемоару. Треба још напоменути да се Ровински у наводу не слаже с немачким приказивачем и Екаром: он каже, да је мемоар објављен у истом листу, исте године, само не

[1]) Histoire et description de la Haute Albanie. Paris, 1859, p. 112.

[2]) Петръ II (Раде) Петровичъ Нѣгошъ, 1889, 130.

у мартовском већ у јануарском броју (1841 t. XV, N-o 85. Janvier p. p. 166—173), што није тачно. У јануарском броју поменутог листа само је забележено решење седнице од 8 јануара 1841, да се карта и мемоар дају на оцену двојици чланова друштва (M. M. Boblaye et Peytier)[1]), а мемоар је дословно објављен тек у мартовској свесци.

Као што се из изложеног види нашли смо: да је наш мемоар овакав какав је, у домаћој литератури код нас непознат; да је у поменутом француском часопису објављен један мемоар кнеза Николе, и да је тај мемоар код нас познат прво у оцени, а затим, преко руске литературе о Црној Гори, у интерпретацији и одломцима.

Остаје нам још да видимо у каквом односу стоје ова два мемоара: наш препис кнежевог мемоара из маја 1840 и његов мемоар објављен у француском листу марта 1841. Ми то можемо учинити, јер смо успели да добијемо и препис овог другог мемоара.[2]) С тим преписом ми смо извршили поређење нашег мемоара. Неслагања између ова два мемоара нису велика, напротив, она су доста незнатна и ево у чему се састоје. У овом другом мемоару (из марта 1841) наслов је нешто шири, завршни део је такође мало измењен и проширен; једно место које говори о непријатељском држању турских султана према хришћанима у овим областима изостављено је, вероватно намерно, можда из политичких разлога; има извесних мањих проширења у једном или другом; има извесних места (не много) где је употребљена за исто значење, исти смисао друга фраза; каткад је стилизација фразе или целог пасуса нешто друкчија, али она не мења смисао текста; каткад је само израз измењен: употребљен је неки синоним, најчешће из стилских разлога. У основи то је један мемоар.

Па ипак — из разлога што је мемоар у француском листу неприступачан нашим научним радницима, као и због тога што између ова два мемоара постоји ипак извесна разлика и у датирању, и у садржини, и у стилизацији... — ми сматрамо — да је потребно да га објавило на овом месту[3]), да га учинимо приступачним онима који даље буду проучавали личност кнеза Николе Васојевића и прилике у Црној Гори и Северној Албанији у првој половини XIX века. По својим подацима он може имати интереса и за географа и за етнографа и за историчара и за статистичара. Ми га доносимо без икаквога коментара.

Петар И. Поповић.

[1]) Buletin de la Société de Géographie, 1841, janvier p. 61.

[2]) За овај препис имамо да захвалимо г. Драг. Страњаковићу, који је био љубазан да га за нас препише.

[3]) Мемоар је штампан у овој свесци „Записа“, у рубрици „Грађа за историју и фолклор“. Ур.

ГРАЂА ЗА ИСТОРИЈУ И ФОЛКЛОР.

ПРЕПИСКА ИЗМЕЂУ ЦРНЕ ГОРЕ И СРБИЈЕ У ГОДИНИ 1876.

(6)

XXXVI.
Ристићу.
27. V. 1876.

Сагласни смо. Ја Станко Радоњић, сенатор као одређени изасланик полазим такођер прексутра у Млетке.

Радоњић.

XXXVII.
Од Ристића.
28. V. 1876.

Примио сам Вашу депешу од синоћ. Сад кад је све уговорено нека је срећно, да Бог даде. Молим наредите, да ми долази „Глас Црногорца“.

XXXVIII.
Ристићу.
28. V. 1876.

Разумјели смо, да сте ви изјавили чекати, што ће с Турском силе израдити, које се спремају за нову конференцију, ако Турска не испуни своја велика обећања. Турска ће непосредно предложити устаницима примирје. Одговорите ми што прије телеграфом, што је у ствари. Предлажемо да се изасланици у пуномоћију овласте да учине ради потпуне једнакости дупликата засебни протокол за случај разлике у нумерама чланака или ријечи, које смисао не вријеђају.

XXXIX.
Од Ристића.
28. V. 1876.

Ми нисмо ни према ком узели никакве обвезе. Докле год не изведемо војску на границу довићемо се под притиском дипломације, како можемо, а радићемо оно, што с вама подпишемо. Што се тиче пуномоћија такођер смо сагласни, јер гласи, да се имају сравнити уговори. Матић полази вечерас.

XL.
Ристићу.
28. V. 1876.

Његова Свјетлост Књаз полази на два дана сутра у Бијелу да походи фамилију.

Радоњић.

XLI.
Кнез Милан Обреновић Димитрију Матићу
28. V. 1876.

МИЛАН М. ОБРЕНОВИЋ IV.
по милости Божијој и вољи народа Књаз Српски

На предлог Нашег Министра Иностраних Дела, а по саслушању Нашег Министарског Савета:

Овим овлашћујемо Нашег Државног Саветника г. Димитрија Матића, да као Наш нарочити пуномоћник са нарочитим пуномоћником Његове Светлости Књаза Црне Горе и Брда Николе I Сенатором г. Станком Радоњићем сравни, подпише и измења у Млецима тајни уговор о савезу, и тајну војену конвенцију између Црне Горе и Србије по упуствима, која су му дата.

Пошто смо ми, по предходном договору са Његовом Светлости Књазем Црне Горе и Брда, Николом I. и уговор о савезу и војену конвенцију подписали, то ће исти уговор и војена конвенција важити од дана, кад их Наш пуномоћник г. Матић и г. Радоњић буду и сами подписали и измењали.

28. Маја 1876.
у Београду. [М. П.] М. М. Обреновић

Министар Иностраних Дела
и по потреби заступник Председника Минист. Савета
Јов. Ристић.

Министар војени, почастни ађутант Његове Светлости
артиљериски пуковник,
Тих. Николић.

XLII.
Кнез Никола Станку Радоњићу
28. V. 1876.

ПУНОМОЋСТВО.

Овијем овлашћујем г. Станка Радоњића, члана мога државног Савјета, да дупликат, мном потписани, тајнога уговора за савез између Србије и војену конвенцију између Србије и Црне Горе Србије и Црне Горе, на који ће се такође на првом мјесту потписати у Млетцима потпише, и изасланик владе Њ. Св. Кнеза српскога Милана М. Обреновића IV. и измијени са дупликатом, потписалим од Њ. Св. Кнеза српскога,

истога уговора и исте конвенције, који ће потписати изасланик српски г. Димитрије Матић, члан државнога српскога савјета и такође изасланик црногорски г. Станко Радоњић, на првом мјесту.

У исто вријеме овлашћујем мога изасланика г. Станка Радонића, да учини са изаслаником српским, г. Д. Матићем, засебни протокол за случај, да буде у дупликатима неједнакости у нумерима чланака .... које не вријеђају см.... да напишу у два ексемплара, да сваки оба изасланика потпишу и по један себи задрже, који ће, кад се поврате, предати сваки својој влади у руке.

На Цетињу 1876.

Књаз Црне Горе и Брда.

XLIII.
Од Ристића.
30. V. 1876.

Велики Везир телеграфише књазу, иштући изјаснење о оружању, приписујући Србији нападне намјере. Књаз је одговорио, да су спреме војене намијењене обрани земље и да ће престати, кад престану узроци, који су их изазвали, то јест устанак Босне и Херцеговине, оружани упадаји турски преко наше границе и посада турска, која је земљу нашу без узрока опасала. Књаз је обећао послати нарочитог посланика у Цариград, да право стање ствари боље објасни. То је учињено поглавито за то, да се добије оно време, које смо с Вама уговорили.

XLIV.
Ристићу.
31. V. 1876.

Њ. Св. Књаз повратио се сад из Бијеле. Г. Радонић отпутовао је у Млетке у прошлу суботу. Изволите управљати и посад телеграме на адресу предсједника сената. Данас је дошао и на књаза телеграм од в. везира у истом смислу као и вама. Одговорићемо му неопредијељено.

Саопштава *Д. Д. Вуксан.*

NOTICE ABRÉGÉE SUR LES TRIBUS DE LA HAUTE ALBANIE ET NOTAMMENT SUR LES MONTAGNES INDÉPENDANTES, PAR LE PRINCE DES WASSOEVITCHS.

Mai 1840.

Entre la mer Adriatique, les bouches de Cattaro, la Bolgarie et l' ancienne Serbie; entre l' Herzegovina, le lac d' Ocrida, Albassan et Durazzo, est située l' ancienne Holmia (Montagnes) qui aujourd'hui forme la totalité de la haute Albanie, une partie de l' Herzegovina, de la Bosnie et de l' ancienne Serbie.

Elle a à peu près 51,3 lieues de longueur et à peu près 30,8 lieues de largeur, ce qui fait une étendue de 1580 lieues carrées; il y a environ 320,000 âmes dont 74,000 combattants et 5,400 de cavalerie.

Ce pays est couvert de montagnes et de rochers escarpés; de défilés et de positions tellement inaccessibles que depuis les temps les plus reculés jusqu' à nos jours aucune force armée n' a pu encore les franchir.

Je n'entrerai point dans les détails topographiques du pays, c' est un sujet trop long et qui demande à être traité avec beaucoup de soin et d' une manière toute spéciale. Je dirai seulement qu'il est très difficile sinon impossible de se faire une idée juste de la nature du pays et du terrible aspect de ses montagnes!... A chaque pas est un fort et chaque pierre est un rempart que la nature a élévé pour arrêter les hommes!... en un mot l' Albanie Supérieure présente une vrai forteresse naturelle que jusqu' à present nulle puissance n'a encore conquise ou subjuguée.

L' histoire dit que les Romains et même les Turcs ont été maîtres de ce pays: il est vrai, mais c' est au moyen de stipulations qui secondaient les vues et satisfaisaient aux besoins de ces tribus et non par la force des armes.

L' ancienne Holmia prend son nom d' une grande montagne appellée Holm (Colm) située dans la tribu des Wassoevitchs et divise cette tribu en deux parties qui servent de barrière aux Wassoevitchs supérieurs contre les Turcs de Colachyns etc....

L' Holmia est aujourd'hui divisé en deux parties. La première sont les montagnes indépendantes qui comprennent le *Monténégro* et les *Berda* (Holmia ancienne), la seconde sont les montagnes dépendantes de la Porte relativement à leurs pâturages et à leurs marchés, mais qui ne payent rien aux Turcs et se gouvernent par eux mêmes.

Les peuples qui habitent aujourd'hui ce pays sont de deux races différentes: les tribus albanaises et slaves. Les tribus albanaises ou *Skyptars* sont la postérité d' Illir fils de *Cadmus* roi de Fénice, qui à l' arrivée des Israélites ayant quitté son pays, vint avec ses fils et son peuple occuper les bords de la mer Adriatique depuis la Grèce jusqu'au lac *Labéotique* (lac de Scutari) position qu'ils ont conservée jusqu' à présent sans avoir eu rien changé leur costume et leurs moeurs. Leur langue est également restée jusqu'à nos jours telle qu'elle était il y a trente trois siècles. Cette langue n'a pas la moindre ressemblance avec aucune de celles du nord, excepté les mots techniques et les noms propres de position, empruntés à leurs maitres.

Tous les Albanais sont de la religion catholique romaine; mais par un mépris qu'ils ont pour le Pape et la langue latine, ils ont peu de considération pour le clergé et sont peu dévoués à leur religion.

Les tribus slaves qui habitent ces hautes régions sont des tribus slaves d' Ostrogots [1]) qui sous le roi Svevlade et son fils Ostrevoy ou

[1]) Plusieurs historiens et même des Serbiens ont confondu les peuples Slaves-Ostrogots avec les Slaves-Serbiens. Les Slaves-Serbiens sont arrivés en 661 de la Mismie et de la Sorabie et ont occupé sous l' empereur Héraclius la Mesia supérieure, c'est à dire la Serbie d' aujourd'hui, pays entre les fleuves du Danube, Sava, Drina et Morava.

Ostroyl à l'époque des empereurs romains Anastase et Justin en 495 se sont emparés de ce pays. Tous sont de la religion orthodoxe grecque et sont dévoués à leur culte presque jusqu'au fanatisme; mais le clergé a considérablement perdu de sa première influence.

Les Serbiens, sous le rapport des moeurs, des usages, du costume, de la langue, diffèrent en tout des Slaves-Ostrogots.

Les montagnes indépendantes de la Porte sont tout à fait libres et indépendantes. Depuis 1389 ils sont continuellement en guerre avec les Turcs et jusqu'à présent ils ne se sont jamais pacifiés avec eux ni reconnu aucuns de leurs droits et les grands Seigneurs turcs eux mêmes n'ont jamais été reconnus comme les souverains légitimes de l' empire slave, mais comme des corsaires et des bourreaux qui à la tête d' une masse de vagabonds et de malfaiteurs sans patrie et sans nationalité, profitant de la discorde qui existait entre les chrétiens se sont emparés de leur pays de la manière le plus vile et la plus honteuse. Au surplus l' histoire fait connaître l' infâme et atroce conduite de tous les sultans turcs envers les chrétiens. La ferme et énergique résolution de toutes les tribus indépendantes est de plutot mourir libres que de se soumettre au joug d'aucune puissance.

Les montagnes indépendantes de la Porte sont aussi divisées en deux parties: 1° les 24 tribus des Monténégrins fortes de 70,000 âmes et où le Vladica de Monténégro est souverain absolu, forment le vrai Monténégro; 2° Les Berda (Holmia) composées de sept grande tribus indépendantes l' une de l' autre et où chaque chef de tribu est aussi maitre absolu de son pays. Les Berda sont aussi nommées *sept montagnes* et sont fortes de 42,000 âmes. Les Uskoky[2]) (peuple qui est dans une espèce de fédération avec les montagnes) sont ports de 22,800 âmes, ce qui avec les Monténégro et les sept montagnes forme un total de 134,800 âmes pouvant en vingt quatre heures se rassembler et sortir hors du pays; mais cependant dans un cas d' urgente nécessité, dans une attaque générale contre leur patrie, ce nombre peut être doublé.

Les montages dépendantes de la Turquie sont les tribus d' Herzégovine fortes de 32,800 âmes; les 5 tribus de l' ancienne Serbie fortes de 28,800 âmes; les sept tribus des Ducagins fortes de 48.000 âmes; les tribus de Mirdites de 20,000 âmes; les tribus de Dibre de 24.000 âmes; celles de Livur de 4.000 âmes; celles de Zadrima de 8.000 et les huits tribus des montagnes de Skoultary fortes de 18,800 fantassins; ce qui fait un total de 184.400 âmes, dont 46.300 hommes prêts à combattre.

Les tribus du Monténégro ne sont pas originaires de ce pays. Elles sont composées de différentes familles slaves-ostrogots, Bosniaques et surtout des habitants d' Herzegovina. L' époque de leur origine date de 1500.

Les tribus les plus renommées des Monténégrins sont celles de Catuska-nahia desquelles descend le même Vladica Monténégro et qui

[2]) Les Uskotzy (ou Uskoky) sont de tribus slaves et albanaises qui sont tantôt d'un parti tantôt d'un autre suivant leurs idées ou les circonstances. Ils habitent les montagnes entre les Turcs et les montagnes indépendantes.

n'ont jamais été subjuguées ni par les Turcs ni par les Vénitiens. En 1711 Pierre le grand, czar russe, leur envoya des diplomes et lettres patentes avec beaucoup de promesses, qu'il n'eut jamais la pensée de tenir, pour les engager à prendre les armes contre les Turcs. C'est de cette époque que commencent les relations russes avec ces tribus.

La Russie pour avoir une place d' armes sur la mer Adriatique ainsi que pour favoriser ses vues politiques pour ainsi dire au coeur de l' Europe civilisée, a assigné pour divers prétextes au Vladica de Monténégro, un pension de 85.000 f. par année; mais dont le véritable but était de l' amener à attacher tous les chefs des tribus belligérantes au parti de la Russie.

Les tribus des montagnes indépendantes sont originaires de ce pays: c'est l' ancienne Holmia et Podgoric. Leur origine remonte à 495, mais la division en tribus a commencé en 1160 lorsque le dernier roi slave des Ostrogots en Dalmatie, Radoslaw 45-e persécuté par un de ses généraux nommé Dessa qu'il avait comblé de ses faveurs et de sa générosité en le faisant prince de Rascia, fut obligé avec ses quatre fils Wasso, Crasso, Hoto et Pipo et tous ses germains de se retrancher dans ces montagnes lesquelles sont devenues depuis par ces quatre fils quatre grandes tribus, Wassoevitchy, Crasnichy, (Ducagins) Hotty et Pipery et jusqu' aujourd'hui elles sont conservé leur liberté et leur indépendance. Dans un cas de danger général, c'est-à-dire dans une guerre contre les Turcs, elles sont en fédération avec les Monténégrins.

La lutte qui a commencé en 1476 et qui dure encore aujourd'hui, le massacre et le meurtre journaliers avec les Turcs ainsi que le ravage et la désolation sont la cause de la pauvreté des montagnes et du Monténégro. Cette terrible lutte les a privés de toute espèce de communication avec le monde et pour ainsi dire avec les hommes... aucune civilisation, aucun commerce, aucune industrie n'existent chez eux... De tous côtés bloqués et entourés par les barbares, imprégnés de sang humain depuis tant de siècles, ils sont devenus eux mêmes barbares ensorte que la vie d'un homme leur est moins chère que la vie d'une chèvre!... Voila l'horrible existance de toutes les tribus indépendantes et dépendantes de la Porte dans la haute Albanie...

Il existe deux familles princières de la dynastie ancienne des tribus indépendantes. Dans les tribus de Crasnichy (Ducagin) est la famille princière du sang Aly-tzor qui a été contrainte d'embrasser le mahométisme; mais qui d'un moment à l' autre reviendra à la religion chrétienne son premier culte.

Dans les tribus des Wassoevitchs est la famille princière du sang de Miloschevitch fils ainé du prince Radoslaw (Rayo) qui est à la quatrième génération le descendant du grand voevoda prince Etienne (Stevo) Wassoevitchs: ce prince fut tué en 1389 dans la désastreuse bataille de Cossovo-Polie. Etienne est à la cinquième génération le descendant du prince du sang Woyslav (Wasso) fils ainé du roi Radoslaw 45-e. Ainsi aujourd'hui la famille princière ancienne dans les tribus des Wassoevitchs consiste dans trois fils et une fille qui sont: Svietoslav,

Banislav, Altoman et Elisabeth. Ces trois princes sont nés du prince Nicolay et de la princesse Nastasy. A la quatrième génération sont les descendants du prince Georges (Djiuro) renommé dans les chansons slaves. A la sixième génération sont les descendants du prince Milosch, fils ainé du prince Radoslav (Rayo ou Radogna) à la onzième génération sont les descendants du susdit grand voyevoda de Sientza, prince Etienne (Stevo) Wassoevitchs. A la quinzième génération sont les descendants du prince Wogislav (Wasso) fils ainé du roi Radoslav 45-e.

Outre la famille princière dans les tribus des Wassoevitches il y a deux Woevoda [1]) héréditaires. Un dans le Wassoevitchs superieur et l' autre dans le Wassoevitchs inférieur.

Les deux autres tribus ci-desus désignées Hotty et Pipery sont gouvernées par des Woevoda également héréditaires.

Dans les montagnes dépendantes, la tribu la plus renommée est celle de Mirdity. Cette tribu est le plus ancien peuple de ce pays. Ils ont pour chef le prince de la maison Doda, laquelle aujourd'hui consiste dans deux princes, Doda et Afarc.

Le peuple slavo-serbien qui habite la Mésia supérieure (aujourd'hui la Serbie) n'a jamais eu aucune tribu et tous les princes, joupas, rois et empereurs ont été originaires, ou de la Zaholmia ou de la Holmia de la race des Slavo-Ostrogots.

La famille autrefois régnante en Serbie celle de Nemagna, fils d'un prêtre du vilage de Liubomir de la Zaholmia (aujourd'hui Herzegovina). De l' ancienne dynastie serbienne et même de l'ancienne noblesse serbienne il ne reste plus aujourd'hui aucuns des cendants. Le Miloch, ex-gouverneur de la Serbie, fût le premier noble parmi les Serbiens auquel les Turcs aient accordé le titre de Begh, qualité princière; mais le vrai prince en langue turque s'appelle Begh-Zaadé. Du reste, en Serbie, il n'existe aucune noblesse proprement dite serbienne.

Le Prince des Wassoevitchs,
chef des tribus indépendantes des Wassoevitchs dans la Haute Albanie.

Петар И. Поповић.

---

[1]) La titre de Woevoda est le rang le plus élevé après le prince. Il le remplace en son absence.

НАУЧНИ ПРЕГЛЕД

*Поводом приказа г. Николе Радојчића моје „Старе Црне Горе“.**)

Г. Никола Радојчић, професор историје на университету у Љубљани, написао је приказ о мојој књизи „Стара Црна Гора“, који је штампан у часопису „Etnolog“, што излази у Љубљани (у свесци III, стр. 221 до 222). Осим тога је г. Радојчић у истом смислу исказао своје мишљење о тој мојој књизи у цетињском часопису „Записима“ (у свесци за јануар 1929 г., на стр. 30 и 34).

Поред низа похвалних израза о мојој књизи („у књизи је нагомилана огромна, савесно сабрана, грађа“, „врло добра је као основа за потоња испитивања и као ризница традиција, које нагло нестају“; „писац се у дугом низу година и у савесним студијама, на терену и у литератури, сживео с предметом кога се латио да га обради“; и т. д.), г. Радојчић је исказао и неколико других који нису похвални, а неки су од њих шта више и сасвим оштри.

Мишљење г. Радојчића, који је историчар, о књизи у којој се расправљају етнолошка питања наравно да не може ни из далека имати ону вредност, коју може имати мишљење каквога стручњака. Ја не бих имао дакле потребе да се њиме нарочито бавим. Али је г. Радојчић университетски професор и у своме приказу о мојој књизи изнео је тако погрешна схватања и изрекао тако неистинита тврђења, да ја нисам могао прећи преко тога ћутке. Погрешна схватања могла би се лако укоренити, ако их не бисмо на време сузбили, а неоправдана и недоказана тврђења не смеју се ником опростити, а најмање каквом професору университета.

Најпре се морам позабавити тврђењима г. Радојчића која су најопштијега карактера. И у „Записима“ и у „Etnologu“ г. Радојчић истиче да је моја „Стара Црна Гора“ антропогеографски рад, а у „Etnologu“ хоће још и нарочито да покаже, да је та моја књига један од оних радова, који су постали према „Упуствима за проучавање насеља“ од Јована Цвијића, само што спада у групу таквих, који представљају напредак, т. ј. оних који су „синтетичке природе“ и „који сабрану грађу научно обрађују“. И пошто је размотрио први одељак моје књиге, који он сматра за историски, г. Радојчић додаје:

---

*) Како се овај напис г. Ердељановића односи на књигу која говори искључиво о Црној Гори, то га и штампамо, иако је одговор упућен на адресу нашег одличног сарадника г. Радојчића. *Уредништво.*

„Други, антропогеографски део, поделио је писац (без разлога) на два одељка као засебне делове и дао им натписе: Племенска подела и Етничка прошлост и формирање црногорских племена“.

Овака тврђења могао је изнети само човек, који можда нема јасне представе о томе, какве су то науке које се означавају именима „антропогеографија“ и „етнологија“ и који уз то вероватно моју књигу није ни прочитао. На првом месту за свакога који се у овим стварима разуме потпуно је јасно, да моји радови о брђанским и црногорским племенима немају никакве везе са Цвијићевим „Упуствима за проучавање насеља“ и да нису антропогеографски него чисто етнолошки. Проучавање постанка, развитка, етничког склопа, специалног карактера и организације ма којих, па дакле и наших племена — то је *чисто етнолошка тема*, и г. Радојчићу би требало да је бар толико познато, да у Цвијићевим „Упуствима“ нема нигде ни помена о проучавањима ове врсте. Довољно је прегледати пажљиво моје радове о црногорским и брђанским племенима, па се уверити, да у свакоме од њих има само по један омањи одељак у коме се износи преглед о насељима и о браствима у племену, и то из простог разлога, што је такав преглед врло потребан, да би се даље излагање лакше разумело; а свеколико остало расправљање у ма коме од тих мојих радова односи се само на етничку прошлост, формирање, специална обележја и организацију племена и нема никакве везе с антропогеографијом. Што је ипак већина мојих радова о тим племенима штампана у Цвијићевим публикацијама, то је била само последица мојих врло присних научних веза са Цвијићем. Њега су моја истраживања у тим племенима јако интересовала и ја му као његов бивши ученик нисам могао одрећи задовољство, да резултате тих истраживања објављује у „Насељима“ и у „Гласнику Географског Друштва“. А да бих људима од науке још на први поглед обратио пажњу на то, да ово нису антропогеографска, него да су етнолошка испитивања, ја сам код свакога од тих радова још у натпису нарочито назначио, да су то „етнолошка испитивања“ (или „етнолошка студија“). И уз натпис мога рада „Стара Црна Гора“ ставио сам: „етничка прошлост и формирање црногорских племена“, а кад је речено *„етничка прошлост“* и кад је наглашено *„формирање племена“*, зацело свакоме човеку од струке мора бити јасно, да су то само етнолошка и никаква друга истраживања. Али би и сам г. Радојчић, иако није човек од ове струке, да је хтео водити озбиљна рачуна о томе шта ће рећи о мојој књизи (и о мојим радовима уопште), морао већ због ове сасвим јасне ознаке у самом натпису добро промислити, па и распитати, шта то има да значи, кад се уз неку књигу нарочито нагласи, да су то „етнолошка испитивања“ или да се у њој износи „етничка прошлост и формирање племена“.

Из овога што сам до сад рекао, јасно се види, и како је сасвим погрешно тврђење г. Радојчића, да сам ја „без разлога“ одвојио у својој књизи одељак о племенској подели од даљега одељка под именом „Етничка прошлост и формирање црногорских племена“. Ја сам дакле одвојио одељак који даје преглед насеља и родова у племенима од својих даљих, чисто етнолошких, разлагања, а г. Радојчић није био у стању, да то двоје једно од другог разликује, и ако је разлика врло јасна. А ту би разлику морао и г. Радојчић икао нестручњак колико толико осетити, кад би те одељке моје књиге прочитао.

Колико је г. Радојчић далеко од тога, да има јасну представу о науци која се зове „етнологија“, довољно показује његов приказ расправе Илије Јелића („Крвна освета и умир у Црној Гори и Северној Арбанији“), који је такође изишао у истој свесци „Etnologa“ (стр. 220—221). У томе приказу каже г. Радојчић, да су досадашње студије о крвној освети код Срба и Арбанаса „писане од филолога и *етнолога* и у главном застареле“ (курсив је мој) и да г. Јелић „има ванредан смисао и за *етнолошка* посматрања“, а даље у целом реферату говори о *„етнографији“*: како крвна освета до сад „овако зналачки и с *етнографском* и правном спретношћу није била приказана“, како г. Јелић има у својој књизи највише полемике „против површности у *етнографском* посматрању“, како би га волео видети „и у раду око *етнографије*“, пошто има у себи „читаву ризницу *етнографског* знања“. — Кад г. Радојчић већ хоће да пише и о питањима ове врсте, требало је бар да зна толико, да је наука о народима на Свету (у оном смислу у коме он овде говори) само једна, а да их нема две, и да према томе та наука мора имати само једно име, а не два: или је треба називати именом „етнологија“, као што је називају сви народи високе културе, или се држати имена „етнографија“, које се код нас од раније одомаћило и које се код многих наших писаца и установа још упорно одржава (наравно колико услед навике толико и због необавештености).

Да г. Радојчић, као што напред рекох, заиста није прочитао моју књигу, а ипак се пожурио, да каже о њој своје мишљење, ево за то јасних доказа. На првом месту: он је не би могао никако доводити у везу са Цвијићевим „Упуствима за проучавање насеља“ и убрајати у антропогеографске радове, као што сам то већ напред показао. Друго: он се у своме приказу зауставља само на оним одељцима моје књиге, који су поглавито историски (област и делови Црне Горе, између осталог Дукљанинова Лушка Жупа; „истрага потурица“; бој на Цареву Лазу), што значи, да су њега као историчара само ти одељци занимали, и да је њих и прочитао. Треће: он врло олако исказује крупна тврђења о мојој књизи, која не би могао казати, кад би је прочитао. О историском одељку вели: „Није (осим изузетно) рађен по изворима, него по литератури и прошаран је врло занимљивим народним традицијама. Није вешто и прегледно написан. То су поређани исписи хронолошким редом, без довољно везе и без јасних видика. Типичан антикварски рад, пун понављања, али ипак користан, више за прегледање о појединим догађајима из црногорске прошлости него за израђивање пластичне представе о развоју Црне Горе. Цели посао је заостао негде на половици пута између сабирања и обрађивања историјске грађе“. А о етнолошком одељку каже: „Цели овај део Ердељановићеве књиге претежно је

описне природе, али су описи пуни и поуздани. Велика је штета што су разбијени, мало сажети и што понављања нису избегнута.... Пишчева разлагања (и с друге стране позната) о постанку данашњих племена нису довољно образложена, али ванредни материјал што га је писац сабрао биће увек знатан део основе у расправљању о племенима код нас".

Ко год пажљиво прочита моју књигу, увериће се, да она нема ниједну од тих особина, које јој приписује г. Радојчић. Као што сам и у своме предговору нарочито нагласио, (а г. Радојчић зацело није ни тај предговор прочитао) цела је моја књига (изузевши атропогеографски део) низ расправа о питањима из етничке прошлости црногорских племена и приликом расправљања свакога од тих питања ја сам поступио по нарочитом методу: изнео сам најпре по хронолошком реду сва факта и сва до сад позната мишљења, сасвим објективно, без икаквих својих напомена, па сам тек после тога приступио расправљању постављеног питања, доводећи у везу све познате елементе, и на крају исказао своје мишљење. А на завршетку сваког одељка који чини засебну целину изнео сам своја општа разматрања везујући у целину сва у томе одељку расправљена питања. Тако сам поступио и у одељку о негдашњој и данашњој области старе Црне Горе и њена имена, тако и у одељцима о свакоме од четири племена: о цетињском племену, о Његушима, о Ћеклићима и о Цуцама. — Сваки је изнети податак дакле на своме правом месту, сви су они доведени у тесну везу и свуда су дати што је могућно шири и јаснији „видици" (т. ј. закључци). Нигде нема излишних понављања (која сам врло брижљиво избегавао) и само се у општим разматрањима указује или подсећа на податке који су напред изнети и на резултате до којих сам у претходном расправљању дошао. Није дакле то никакав „антикварски рад", а најмање да је још у том погледу „типичан", него је напротив непрекидно и методско расправљање са тежњом да буде засновано на што је могућно широј основи, на комбинацији особито јаких и значајних народних предања са свима историским, етнолошким, антропогеографским и лингвистичким подацима до којих се могло доћи.

Такође није нимало истина, да сам ја само изузетно употребио изворе а већином радио по литератури. Сасвим противно томе ја сам огромном већином употребио изворе, а само врло ретко или изузетно податке из литературе. О томе се је лако уверити у ма коме делу моје књиге. Тако на пр. на првих 16 страна моје књиге, где говорим о области Црне Горе, употребио сам 23 разна податка или групе од података и од њих су само 3 из литературе, а свих осталих 20 непосредно из историских извора; на страни 34—38, где наводим помене о имену Црна Гора, од 33 употребљена податка само су два из литературе а остали 31 из историских извора; на 344—351, где су израђени спомени о имену племена Његуша, од неких 50 употребљених података само су 5 из литературе а осталих 45 из историских извора; и т. д. Уз то још ваља имати у виду, да су и многи од ових података, за које сам овде означио, да су узети

из литературе, у ствари такође подаци из историских извора, само што ти извори нису уопште до сад нигде објављени у оригиналу, него су једино познати или у преводу или у изводу или у препису данашњим правописом место црквенословенским (особито је много таких извора у делима и радовима Павла Ровинског и Марка Драговића).

Описивања у мојој књизи нема нигде нити ми је оно било потребно. Оно што г. Радојчић хоће да у мојој књизи означи као описивање, нема у ствари ничега заједничког с описивањем. То је само изношење грађе потребне за расправљање. Ја сам свуда износио ту грађу са свима потребним обавештењима, тако се нигде ни за тренутак не може бити у сумњи о чему се говори. *Јасност* и *потпуност* — то су два начела, којих сам се свуда доследно држао, и којих се, мислим, треба увек држати без обзира на ма које друге разлоге.

Да ли моја књига није написана „прегледно и вешто" или је напротив врло прегледна и методски израђена и да ли су одељци „разбијени и мало сажети" или су напротив логично и правилно распоређени, то ће према свему што сам овде рекао моћи најбоље да оцене тек они научни радници, који се буду том књигом служили ради својих студија — а не они који се задовоље тиме, да је прелистају и да завире у по који споредан одељак у њој.

Да је г. Радојчић пажљиво проучио моју „Стару Црну Гору" и остале моје радове о племенима Црне Горе и Брда, он би се лако уверио и о томе, да ја немам неко нарочито мишљење о старини, постанку и развитку тих племена. Ја само износим резултате својих истраживања у појединима од тих племена и уједно указујем на могућности, које ми се чине највероватнијим. Али до свога мишљења правог и дефинитивног о овом великом проблему ја још нисам дошао: до њега ћу тек имати да дођем, кад ова истраживања буду сасвим завршена. — Сасвим противно овоме, г. Радојчић већ има своје мишљење, које истиче насупрот мојим „разлагањима". Свуда је у свету познато, да се у оваквим великим и тешким научним питањима долази до свога мишљења једино дуготрајним и темељним истраживањима. Како морају дакле у очима озбиљних људи изгледати они писци, који о свакоме научном питању имају готово мишљење и који се шта више не устежу, да то мишљење јавно истичу, и ако никоме није познато, на који су начин дошли до тога мишљења!

Као доказ, да г. Радојчић није прочитао моју књигу, нека послужи напослетку и ово. При крају свога реферата о мојој књизи он каже: „Није лако рећи што ново и добро, у научном погледу о њој (т. ј. о Црној Гори) после читавог низа добрих и одлично написаних дела о Црној Гори и Црногорцима међу којима је и сјајна студија Вукова и одлични рад Павла Ровинског. Ердељановић је несумњиво измакао пред њима у научној ширини посматрања. У обради није, стилски је чак заостао иза понеких радова о Црној Гори". — Све ово што је г. Радојчић овде рекао, јасно показује, да је говорио сасвим напамет, без икаква познавања и моје књиге и њена односа према делима од Ровинског и од Вука. Да је г. Радојчић прочитао моју књигу, он би нашао у њој мноштво доказа о томе, колико је

„Черногорія“ Павла Ровинског препуна неистина и погрешака, нарочито баш у овом погледу, који је предмет моје књиге, у погледу проучавања етничке прошлости и формирања црногорских племена. О свима тим племенима Ровински говори сасвим укратко и врло површно, без икаквог разумевања целог овог проблема. Истраживања ове врсте била су уопште сасвим споредан задатак његова великог дела. А Вукова књижица о Црној Гори, која је иначе један од најбољих описа раније Црне Горе (али је далеко од тога, да буде „студија“) не бави се овим питањима нимало; она се ограничава само на то да верно прикаже тадашње прилике у Црној Гори. Сасвим противно томе, прави је задатак моје књиге *баш та врста проучавања*, којом се ниједан од досадашњих писаца није бавио а која има мрогоструки научни интерес како за познавање племенског живота и етничке прошлости нашег народа, тако и за питање о стварању, о склопу, карактеру и развитку племенских заједница уопште. На основи чега дакле може г. Радојчић тврдити, да ја „у обради“ нисам „измакао“ од Ровинског и од Вука?!

Још је чудније тврђење г. Радојчића, да сам ја „стилски чак застао иза понеких радова о Црној Гори“. Ваљда не мисли, да ми стави за узор често нејасни и нелогични стил Павла Ровинског, чија су дела на руском језику, или стил немачки написане Вукове књиге? Или ако је г. Радојчић овде заиста мислио на каква друга дела о Црној Гори, зашто није имао храбрости да их помене. Ја тврдо верујем, да г. Радојчић није у овој прилици уопште ни мислио на какве радове о Црној Гори, него је своје тврђење изрекао сасвим напамет. Према моме схватању доброг стила у духу нашег народног језика ја се зацело не бих имао чему поучити од г. Радојчића. Његово писање даје врло често примере рђавог стила. Ја не бих на пр. никад написао оваке, стилски недопуштене, реченице какве налазимо код г. Радојчића: „После, означене у горњим редовима врсте и висине, латио се Ј. Ердељановић у својој великој књизи о Црној Гори“; или: „М. М. Павићевић издао је већ другу књигу прича црногорских. Врло карактеристичну“. („Etnolog“, стр. 221 и 223). и сл. — Свој стил ја подешавам према народном говору који сам имао прилике познати живећи у народној средини од детињства и долазећи врло често у додир с народом приликом својих проучавања самога народа и његова живота. А у стилу г. Радојчића не видим ничега што би имало послужити за узор, како ваља писати у духу народног језика.

Г. Радојчић има дакле и сувише смелости, да јавно даје оцену о књигама које не спадају у његову струку — а које није ни прочитао — и о стварима у којима се не разуме. Али је у његову властитом интересу, да то у будуће не чини. Изређати читав низ ауторитативно исказаних, неповољних и оштрих, судова о нечијем раду, а нити имати за собом глас признатог стручњака, нити навести и једног јединог доказа, то зацело не може служити на част никоме, а најмање професору универзитета и научном раднику.

Д-р Јован Ердељановић.

КЊИЖЕВНИ ПРЕГЛЕД

Ђуро Виловић: „*Свијет без каста и без сталежа.* Студија о Павићевићевим Црногорцима“. (Загреб 1929, издање Влад. Лазовића. Страна 24,8⁰. Цена ?).

Г. Мићун Павићевић припрема седму свеску анегдота из своје збирке, и као предговор тој збирци написао је г. Ђуро Виловић студију чији је наслов горе исписан.

Г. Виловић сматра анегдоте као изврстан материјал за студију „животних назора“ и карактера Црногораца. За њега су анегдоте творевине које „запањују својом новошћу, а занимљивошћу надмашују открића разних романа Пјера Лотија..“ и које дају „синтетичку слику свијета који није никоме сличан“. С таквим уверењем он је покушао да на основу анегдота донесе општије закључке о Црногорцима.

Запажања г. Виловића нису плитка, нити су давно речене и често понављане карактеристике. Напротив понегде он смело подвлачи мисли које су у супротности са речима које смо навикли да чујемо. И онда кад говори о већ познатим темама, о чојству и јунаштву на пример, и тада даје по које свежије схватање. „Чојство над јунаштвом — каже он — чојство је циљ, јунаштво средство“. Или, кад говори о развијеној индивидуалности личности или племена, о господствености, која је најчешће само са своје лоше стране приказивана, он каже: „Само они могу да кажу да никад ни у једном часу нису постали ни пук, ни гомила, ни бројка.... у Црној Гори никад нису марширале чете, пукови, армије, него кад су се помицали бројни редови знало се је: — то иду Његуши... Бјелопавлићи“. Као да раније није изближе познавао Црногорце, за писца су анегдоте неко мало откровење. „Бесконачна су открића ових анегдота“, каже на једном месту. Отуда и приметно уочавање онога што је најбитније или најизразитије, отуда су и дојмови упечатљиви, јаки. Као кад нам се изненада нешто открије. Пун свежих утисака, писац је покушао да те утиске синтетише у опште закључке, да живот овог „компликованог човјека“ обухвати у свој ширини и слије у схеме. При том укалупљавању, наравно, ситније грешке су неизбеживе. Мени се, на пример, чини да се не би смело тврдити да код Црногораца нема „ни трага фанатичном артистичком јунаштву ни опијању бојном славом“, него да је „сјећи главе на разбојиштима само животна нужда“. Јунаштва ради голог јунаштва, ради славе било је несумњиво.

Но и поред неизбеживих претеривања у уопштавању, онај део студије који се односи на садржину и важност анегдота врло је добар. Тај део и за људе из ових крајева садржи новина, а камо ли за оне који преко анегдота имају тек да се упознају са облицима живота у овом камењару. Студија је, због тог њеног дела, за пуну препоруку.

То не бисмо, међутим, могли рећи за оне ставове у студији који имају чисто пригодно обележје, који говоре о скупљачу анегдота г. М. Павићевићу. Ту има претеривања: г. Виловић местимично слази

са висине непристрасног посматрача на ниво писаца похвалних предговора. Нико нема ништа противу г. Павићевића, напротив сматрамо да би било неправилно и не признати му и не истаћи његов успео, веома успео, напор око скупљања анегдота. Али никако се не може рећи да г. Павићевић у анегдотама износи *„своје*[1]) доживљаје о Црногорцима“, да његов скупљачки посао „има сва обиљежја *стварања*“. Сви знамо ко *ствара* анегдоте, чак би се лепо и занимљиво могло говорити и *како* се оне стварају; сви знамо *чији* су то доживљаји. То зна и г. Павићевић, то је треба да зна и г. Виловић. И несхватљива је смелост, ако није дошла из необавештености, да се једном скупљачу приписује стваралаштво. А затим, и кад би г. Павићевић сам стварао анегдоте, опет би било неодмерено стављати га изнад Његоша. А то г. Виловић чини: „Мићун Павићевић — каже он — даје у овим анегдотама више Црне Горе од Владике Рада, *који ју је гледао са пријестола и олтара (?)*“. Његош је дао, то је и деци познато, синтезу, ненадмашиву синтезу и народних песама, и традиције, и анегдота из Црне Горе. И анегдоте, све скупа, стоје према *Горском вијенцу* отприлике као лепо, отесано камење према палати која се од тог камена сазида. И још нешто: Његош се јавио у прави час, не са великим закашњењем као данашњи скупљачи анегдота. Али о томе, о надмоћности Његоша над макар и „крупним Мићуном“, није потребно трошити речи.

Своју мисао о, ваљда, гениалности г. Павићевића Виловић је повукао као конац кроз целу студију. По њему се Његош изражава у „укоченој форми“ и „сапетој ријечи“, а г. Мићун *„бира“* (?) најпримитивнију литерарну форму, у којој се форми мора рећи све“. Пре г. Павићевића „свјетовни назор“ о коме је реч „није нигде забиљежен“, и т. д. — Такве претераности, наравно, знатно умањују вредност ове иначе занимљиве студије.

Исто тако њену вредност знатно умањује *Издавачева ријеч* која јој претходи. Том *ријечи* је издавач бесумње хтео да се, као Црногорац, некако одужи г. Вуловићу за његове лепе речи о г. Павићевићу. И није нашао никакав згоднији начин него да громким гласом узвикне: „Нико до данас, почев од Попа Дукљанина, Владике Рада, Бана Манжуранића, Љубомира Ненадовића, па до мога ђеда Марка Миљанова, није дубље, сериозније и објективније, заронио у најимтимније кутове колективне душе, старе и легендарне Црне Горе“ од г. Виловића.

В. Лашковић.

Радоје Мирковић: *Кроз самоћу.* (Са предговором Ј. Палавестре, Плевље, 1929).

У тишини, далеко од учмалих градских живота и послератне захуктаности, живи, као државни чиновник, у Плевљу госп. Радоје Мирковић.

[1]) Курсив је свуда наш.

Његова песничка стварања, у основи прожета повученошћу и меланхолијом, као да служе ћарлијању летњег лахора у сутону или шумљењу осетљивих, дрхтавих бреза. Он, у скали својих доста уједначених осећаја, даје један читав, и ако скроман и тих, живот: од еруптивних жеља једне сентименталне младости до искрених, болних повлачења у самоћу. Та скромност и повученост, данас тако ретка, није лажно, извештачено парадирање, већ основни, темељни тон свих његових нијансираних расположења.

Први циклус, посвећен сенама наших великана, прожет је истинском љубављу и надахнућем, а снага и артизам у формама често потсећа на ненаткриљиве Филиповићеве „Косовске божуре“.

Г. Радоје Мирковић је и песник младости. Али не искључиво. Јер он, од темпераментне, младеначке „На игранци“ преко савршене мирноће „Пролетњег јутра“, долази до скепсе која нас, у многоме, потсећа на Пандуровића. Испочетка се моли „Преблагој сети“ да његовој музи

„... пронађе кутак свију радовања
Где налазе мира и они што пате,
Јер је живот само призма за маштања
Која нас надама сретају и прате“.
(Музи)

А доцније, гледајући на све обмане и варке овог јадног света пева:

„У животу нема сласти више
Све је пусто, лажно, илузорно“.
(Кроз пусту јесен).

А сви они прошли, заносни тренуци младости:

„Дубоко у мојој души осташе
Кô свео цветак, кô сенка жалости“.
(Јесен).

Али г. Радоје Мирковић испуњен је ипак и надама да ће једном бити боље. И зато одмах додаје:

„Радости моја, остани у мени
Докле још једном дође пролеће;

Докле оживи врбњак и чесма
Док топла румен са неба пане,
На поља, на њиве, на голе гране,
Докле у мени заруди песма
Опет пролећу“.

У песми „Порука“ г. Радоје Мирковић пева љубавну песму својој драгој. Искрено надахнута, готово најбоља, уз „Блажени сан“, у целој збирци, она потсећа својим нежним осећајима на Шантићеве песме слатких ашиковања. Регистрираћу само последњу строфу:

„Сети ме се, драга, кад ти кроз прозоре
Бледе сенке уђу са осмехом дана
И када ти први дах пролећне зоре
Унесе у собу мирис јоргована“.

Све ове добре песме, које се појавише у овој укусно опремљеној књизи, која диже г. Радоја Мирковића уз бок г. г. М. Делибашићу и Т. Ђукићу, његовим земљацима, одликују се и у „чистунству језика, у сочности и једрини језичног фолклора из његове колевке, разнеженог у источном наречју“ — како то г. Ј. Палавестра умесно примети у више информативном но строго критички написаном предговору.

Ели Финци.

ПРЕГЛЕД ЧАСОПИСА

Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор. Уредник Павле Поповић. Књига VIII. Београд, 1928.

Осма књига *Прилога,* нешто задоцнила и с изостављеним рубрикама приказа публикација из области језика, историје, фолклора и др., а с увећаним бројем чланака и расправа, претставља, као и свака ранија, несумњиву добит за науку. Кратке документоване расправе и концизни чланци о разним питањима и личностима из наше историје, књижевности, уметности, испуњавају највећи део књиге.

Међу чланцима историско-књижевног значаја од веће је вредности чланак д-р О. Араницког о Огњеславу Утјешеновићу Острожинском. Србин по рођењу, Гајев присталица и велики борац за културно и политичко јединство Срба и Хрвата; самоук који је све постигао самосталним напором с циљем рада на народном добру; песник *Јеке од Балкана* и *Недјељка,* кога су предратне генерације и читале и у школи училе, — Острожински је данас готово заборављен, мада заслужује много пажње. У овој исцрпној студији говори се о Острожинском као песнику и националном раднику, па онда, то се мора нарочито подвући, као економском писцу и идеологу сељачке класе, који је, поред осталог, својом књигом „Задруге Јужних Словена“, првим радом те врсте код нас, био у неку руку претходник В. Богишића у његовим истраживањима правних словенских обичаја и њиховој кодификацији. — П. Скок у чланку *Феретићев превод „Пјесме над пјесмама“* даје обавештења о првом преводу (управо парафрази) ове песме код нас пре препорођаја, истичући њен лингвистички значај кад код нас није било ни утврђене ортографије ни јединственог књижевног језика. Парафраза је из 1815 г. — Д-р Фр. Фанцев у чланку *Два дубровачка комедиографа из 18 стољећа,* после детаљног прегледа комедије под крај 17 в. у Дубровнику, даје податке о трема комедијама из 18 в., чији су писци дум Антун Путица и Влахо Стули. Све три комедије су слабе. — П. Поповић приказује грчки превод Доситејева *Живота* и румунски *Собранија,* а Ј. Торбарина износи одисеју Рањининих *Пјесни разлике* које су се обреле у Британском музеју. — Занимљиви су прилози М. Ласкариса о повељама срп. владалаца светогорским манастирима, и О. Колмана о преводима са српског на чешки, који нису нимало повољни ни задовољавајући.

Од других чланака вреди истаћи чланак Ј. Н. Томића о Сењанину Иву, у ком се утврђује идентичност И. Влатковића и Сењанина. Не мање интересантан је и чланак д-р Ђ. Шурмина, у коме, на основу писама и докумената, износи неколико података из новије хрватске политичке историје када је у Бечу министар за Хрватску био Кулмер, а у Загребу бан Јелачић; затим како је Прерадовић своје *Првиенце* издавао помоћу пренумерације и, напослетку, како су, поред свих избрана и строге цензуре, књиге преношене из Србије у Аустрију у доба Милошево. — Нић. Вукадиновић прилопћава о боравку Јевте Поповића, учитеља славено-сербске школе у Трсту, и Јоак. Ђаковића, човека врло вешта писању, код Његоша и тражи податке о њиховом даљем животу. — Занимљиви су чланци из старе српске архитектонике, као и чланак В. Р. Петковића *Из старог српског живописа* у коме утврђује: а) да је лик Св. Саве у Милешеви, рађен за његова живота, направљен не с модела, јер је фреска, него с неке иконе у дрвету, како се тада радило у Византији; б) да је лик краља Милутина као монаха у Грачаници рађен одмах пошто је Милутин био проглашен за свеца.

Остали чланци су не мање значајни, као што је богата интересантна рубрика ситних прилога и прегледа књига и расправа, али нам простор не допушта ни да их поменемо. На крају ове књиге *Прилога* је Б. Поповић, на тридесет страница петита, дао исцрпан приказ књига В. Витезице *Прегледа светске књижевности* и *Поетике.* Човек не може да се не сложи с тим да су поменуте књиге ненаучне, али ипак се мора зачудити како је један такав „научник“ могао бити трпљен толике године на Универзитету.

И. З.

БЕЛЕШКЕ

Божидар Пурић: *Наши исељеници.* Издање књижарнице С. Б. Цвијановића. Београд, 1929. Цена 20·— динара.

Тешки и заплетени проблем рационалног решења питања исељавања нашег човека у бели свет, горњом г. Пурићевом књигом је у знатној мери помакнут напред. На положају где је долазио у додир са свима категоријама наших исељеника и могао увидети све њихове замисли и тежње, патње и невоље, и упознати се с читавом њиховом психом, а она је специална и врло карактеристична, г. Пурић је, снабдевен уз добру моћ опажања и лепим књижевним даром, дао једну ванредно занимљиву књигу која се и лако чита. „Читав један народ који лута трбухом за крухом по светским раскрсницама и беспућима“ нашао је у г. Пурићу доброг приказивача свога паћеничког живота (јер су наши исељеници обични печалбари које је невоља и оскудица отерала од куће) у свима његовим манифестацијама, и искреног пријатеља који с највећом љубављу изналази

начине како да му се у туђини помогне, да се национално очува и да му се омили повратак кући. Први, већи, део књиге посвећен је опису живота, тешког и мученичког, нашег радника у туђини (књига се поглавито бави нашим исељеницима у Уједињеним Државама), затим његовој просвећености националној и економској (где се износе ствари које морају забринути сваког правог родољуба), па онда се прилично опширно прича о политичким борбама код исељеника после уједињења. Ту је изнесен рад хрватских сепаратиста, македонске политическе организације, социјалиста и, живо и пластично, политичка делатност оперетне „владе“ Ј. Пламенца међу нашим људима у Америци. Други, мањи, део књиге садржи пишчева опажања о томе шта би све требало, унутрашњим законодавством и међународним конвенцијама, урадити да се олакша живот наших исељеника и они више привежу за свој родни крај.

Топло и књижевно писана, књига г. Пурића, нарочито њен први део, је уметничка творевина која, уз то, има вредност једног убедљиво и документарно писаног елабората о животу наших исељеника и свега што је с тим скопчано. *И. З.*

Света Милутиновић: *Догађаји.* — Кратке приче. Београд 1929 г.

Као наша најмлађа лирика тако и све остале уметничке форме поклањају највише пажње социалним елементима. И ова књижица кратких прича-цртица од Г. Свете Милутиновића сва је у том тону. У њој се говори само о болу понижених и увређених; оних којима је животни вихор за увек разнео варку што је људи срећом зову, а место ње им донео муку, беду и бол; оних који вечно болују и гладују за кором црна хлеба.

Највећи део прича посвећен је нашем селу, које писац слика сасвим реално, онако какво је у ствари, лишавајући га свих ружичастих и идиличних боја, којима су га до сада наши приповедачи претстављали. То оригинално приказивање нашег села даје нарочиту важност причама Г. Милутиновићевим, коју оне иначе не би имале.

Ова симпатична књижица има пуно недостатака, као сваки почетнички рад. Као најглавнији је композиција, која је врло невешта, аљкава. То даје доказа да је писац почетник у овом послу, иако не искључује могућност већег успеха. Да је писац обратио мало више пажње тој чисто техничкој страни (коју захтева сваки уметнички рад), књига би била врло добра. Јер из његових редова избија *сировина* која са више књижевне културе обећава доброг приповедача. Као најпозитивније може се истаћи његова велика љубав према послу који ради. Та љубав достиже каткад песничко одушевљење. Он живи животом својих лица и трпи њихову бол. Он ужива тако исто и њихове ситне радости, и оне буде у њему крв и шапућу му о њиховом животном праву. Поред те љубави из ових прича избија и здрав хумор, који животне муке и разочарања униште скептично-циничним. А кад наиђу стишавања, душа отупи под утиском патњи. И онда се живи само ради ситних, незнатних радости. И: „Онда му је долазило, да раскопча кошуљу, да скочи и урликне ко побеснели тигар, да ноктима раскопа груди и ишчупа срце, да га ишчупа и раскида на хиљаде комадића, па да по срцу и крви заигра коло, лудо, бесно, помамно македонско коло. А зашто? То он Трајче није знао“... Али је то само тренутно. Јер крст мука се опет навали и све се под теретом његовим заборави.

Као најуспелије у целини од свих једанаест прича, — колико их има у књизи — су: *Христе, зар друкчије не може?, Због две банке, Комисија* и *Назувице.* *И. М.*

Московљевић Др. С. М.: *Наша Отаџбина.* (Београд 1929). У издању Срп. Краљ. Академије, као I. књига „Поучне Библиотеке“ изишао је горњи рад г. Московљевића. Богато илустрована и писана популарним стилом, ова књига врло ће добро послужити нашој сеоској интелигенцији, за коју је у првом реду и писана. Поред тога свако ко се интересује историјом своје земље и народа наћи ће у овој књизи драгоцјених података. Књига је подијељена на три дијела: I. Земља и народ, с кратким историским и географским прегледом наше отаџбине; II. Политички дио, у коме се говори о држ. уређењу, финансија, нар. одбрани, просвјети, науци, нар. здрављу и друштвеном животу; III. Привредни дио, гдје се говори о свим гранама народне привреде у нашој држави. Ради информативнога свога садржаја ову књигу топло препоручујемо нашим учитељима, свештеницима и ученицима основних и средњих школа. Књига се добија у Академији за цијену од 10 динара; преко 10 комада добија се 15% рабата. *Д. В.*

Radojčić Nikola: *Jedna savremena istorija prvog srpskog ustanka.* (Прештампано из 237 књ. „Rada“. Загреб 1929). Године 1821 у бечком војничком часопису (Oesterreichische militärische Zeitschrift) изашла је анонимно историја првог српског устанка под насловом: Geschichte der Ereignisse in den Jahren 1804—1812. Уредник часописа био је тада барон Раткирх, и сви савременици су мислили да је он писац ове историје. Историју је на српски превео проф. Игњат Јовановић и штампана је у „Летопису“ 1826/8. Мишљење савременика, а нарочито Копитара и Вука, да је писац ове историје сам Раткирх, подржавало се све до наших дана, управо све до појаве ове расправе г. Радојчића, којом је утврђено, да је писац историје о српском устанку био барон Гедеон Маретић. Маретић је био познат писац војничких дјела, а још више као историчар. Његова дјела остала су махом у рукопису и чувају се данас у архиву Југосл. академије: Остала је у рукопису и Историја о устанку и г. Радојчић мисли, да би је требало свакако штампати „јер је ово дјело првокласни историјски извор и по личним опажањима пишчевим и по његовим архивским истраживањима и по честитости схватања великога Карађорђева покрета“. *Д. В.*

Radojčić Nikola: *Pavla Julinca kratki uvod u istoriju porekla slaveno-srpskog naroda.* Загреб, 1929. Павле Јулинац штампао је (вјероватно у Млецима) 1765 прву српску историју: „Краткоје введеније в историју происхожденија славеносербскаго народа". Поред неколико нових података за иначе оскудну биографију Јулинчеву, г. Радојчић је оцијенио рад Јулинчев и пронашао изворе, које је употребљавао за писање Увода. Држало се да су Јулинцу биле искључиво извор Хронике графа Ђорђа Бранковића. Међутим то није тачно. Истина, Јулинац се служио и Хроникама, али поред тога њему је главни извор Du Cange, за тим средовјечни наши рукописни извори, па народна традиција. Иако Јулинац не може издржати модерну критику, ипак његов Увод остаје увијек као једна веома важна појава. Овим својим радом не само да је Јулинац упознао своје сународнике са својом историјом, већ је преко ње упознат с нашом историјом и страни свијет, по дјелу графа Пејачевића: Historia Serviac (1797, 1799), гдје је поред других извора богато исцрпљен и Јулинчев Увод. *Д. В.*

Кр. М. Спасић: *„Интервали бола и утехе". С предговором Д-р Душана З. Милачића. Ниш 1929 стр. 46. у 16°.*

Свима младим писцима, који желе да допру до читалачке публике, најпреча је потреба да нађу некога са познатим именом да их претстави. На тај начин је почео у велико да се стиче књижевни реноме код нас. Но, више је него очигледно да се овакво наметање појединим људима од пера чини услед једне значајне оскудице најмађих писаца, са којом им је немогућ опстанак у књижевности. Но место талента, који би их претставио кроз њихова дела, долазе *предговори*, какав имамо у књижици (веома укусно технички израђеној) једног, још неуравнотеженог нити бар просечно књижевно образованог, песника из Ниша, којему пише предговор Д-р Душан З. Милачић. До душе, књига г. Кр. М. Спасића није без интереса бар у толико што је докуменат једне специјално одгојене врсте људи, које је потребно проучавати кроз њихове творевине. Дакле, „Интервали бола и утехе" имају вредност само и једино за научнике, психологе. Готово је истога мишљења у предговору и г. Д-р Д. Милачића, ма да он то не каже отворено.

Овај случај није с горега искористити да се проговори нешто о учестаним предговорима појединим првим књигама разних мање или више познатим књижевницима. Имамо их доста, као на пр.: Туфегџића, Б. Стојковића, Хамид Диздара, и т. д. и т. д. Можда би било сувише строго и много речи да се предговори траже или из претераног кукавичлука или из неке болесне сујете. Било једно или друго: књижевно поштење је повређено и уметнички интерес отклоњен, бар у неколико. Напослетку, колико мало имају смисла и вредности такви предговори доказује и случај г. Спасића, јер и ако на корицима видимо да стоји: „с предговором Д-р Душана З. Милачића" књига је остала без читалаца. Добро је само да публика почиње да увиђа куда воде путови од сумњивих талената преко оваквих издања с предговорима. Један од поменутих је ишао тако далеко да је као предговор својој књизи штампао писмо једног угледног књижевника, којим му овај јавља да му не може дати предговор. То се чини, нема сумње, само за то да се на корицама стави: „С предговором Н. Н." Наравно на књиге таквих писаца мора се обратити осибита пажња и у самима њима треба прочитати разлоге за тражење предговора. Тај ће се разлог увек лако и брзо наћи...

С. М. Ш.

Владимир Ж. Костин: *„Крик ноћника".*

Млади сликар г. Владимир Ж. Костин потражио је себи израза, поред сликарства, још и у поезији. У рукама нам је његова збирка стихова „Крик ноћника", која је, узгред речено, упоређујући је са другим збиркама, и сувише мало запажена. — Г. Костин је почетник, или један оригиналан почетник. Он више воли и да муца само да он буде он; отуда наилазимо на извјесну натегнутост и храпавост у његовом изразу. Међутим, то може бити донекле и симпатично, пошто већина наших данашњих младих пјесника личе један на друге и не могу се отргнути од већ „излизаних клишеа": „друмова", „даљина", „лутања" и др. И у овом случају, што би нарочито осјенчило госп. Костина, то су извјесни социјални проблесци, што је врло драгоцјено за данашње вријеме. Осјећате, тамо има један човјек гладан и зато му се „жито у класу смије". Ма да је то још све сирово и тек на почетку једнога интимнијега биљежења, Г. Костин нам обећава добре пјесме. Само, бојазан је, да пјесник, у тој својој иначе лијепој тежњи за оригиналност, не отиде у артизам. Тада већ Владимир Ж. Костин био би изгубљен као пјесник, пошто оно главно што има у њему, социјално, било би изгубљено, племенити циљ био би промашен и — ради лишћа испустио би се плод. *Ј. Ђ.*

Фреди Фазловски: *„Поеме", Прокупље 1929. стр 16 у 8°.*

Са своје четири до сад објављене књиге г. Фазловски је постао прилично познат. Изгледа да му је у животу највећа мана што је сиромах, док у поезији то није увек. Ипак, ово сиромаштво утиче на његову поезију бар утолико што му омета да је предаје читалачкој публици. Његов бунт и незадовољство, изражени по мало Драинчевом методом, дивна су симфонија разних моментаних ставова једног револуционарног духа који је нашао себи угодног скровишта у животу уметности. Можда му смета сувишна фабулозност да својој лирици даде чисто уметничку форму. Но, изгледа да му се више допада да буде фотографија његова у његовим делима него уметнички портре. Ове његове поеме нису заслужиле ни по чему да се он и на тај начин користи њима.

С. М. Ш.

БИБЛИОГРАФИЈА

УРЕДНИШТВО ЈЕ ДОБИЛО НА ПРИКАЗ:

Ante Đukić: *Pogledi na život i svijet, I* (Zagreb, 1929, st. 78,8°. Cena ?).

Песме нових, I књига. Уредио Д. Николић. Сарајево, 1929. Ст. 52, 8°. Цена ?).

Bajza v. D-r I.: *Beiträge zur ungarischen Biblographie über-Montenegro*, Zweite Serie. (Budapest, 1929, st. 18,8°).

Мајо Медић: *Споменица грађанске читаонице у Срем. Митровици (1866—1926)* Ср. Митровица, 1929, стр. 98,8° Цена 15 дин.

Mil. Vidović: *Uzroci duševnog pada Evrope i vizije budućnosti.* (Sarajevo, 1929, st. 29, 16°).

Рад. Б. Лалевић: *Свети Сава у Истри.* Драмски комад. (Подгорица, 1929, стр. 16, 12°).

Синиша Пауновић: *Они и ми* (Београд, 1930 (?), страна 118, 8°, Цена 20 дин.

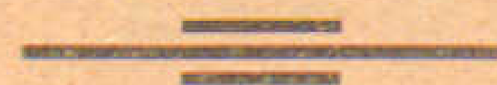

ЗАПИСИ

ЧАСОПИС ЗА НАУКУ И КЊИЖЕВНОСТ

Књига V, свеска 6 — Децембар, 1929.

БЕОГРАДСКИ НАДРЕАЛИЗАМ

IV (Крај)

У односу према званичном духу конвенционалне књижевности и филозофије, у односу према убуђалом филозофском идеализму и дрвенастом статичком материјализму, надреалистички покрет има, појединачно, и својих негативних заслуга. Нарочито је према механизму, у најширем значењу те речи, надреалистички поступак деловао разорно, благотворно.

Сувише су се занемаривали стварни видици духа и његове могућности за рачун наше уобичајене свести, *свести која је често толико механизована да стварно и не заслужује називати се свешћу. Саливена у калупе социалних и свих осталих конвенција, она је играла, и још у многом игра, улогу грамофонске плоче на којој су речи садржаја унапред исписане и чекају само иглу.* Стварала су се, и стварају се, уметничка дела и филозофски системи а без свесности да су то аутоматски производи опште механике продужавања. Тај аутоматизам, уколико он значи последицу начина економске производње, разумљив је, унеколико чак и неотклоњив, али уображавати да имамо његове узде у својим рукама, да су нам по његовом магнетском пољу кораци слободни, срамно је заиста и понижавајуће за ону неоткупљиву мрвицу слободе што је потсвест собом носи, срамно чак по ону невидљиву мрвицу сунчане свести. *За продужење механичког делања духа, међутим, потребно је баш не допуштати себи свесност о марионетској природи наше мисли, о грамофонској природи наше, апстракцијама закопане, свести, која често нема храбрости да врши констатацију обичне очигледности, још мање да фиксира резултантну линију конкретног и апстрактног.* Тако смо у свима областима делатности изградили апстрактне светове, и у њих скрили своју одговорност пред захтевима које испуњујемо још само у најинтимнијим часовима тела и снова, у часовима неодољиве слободе.

У идеологији надреализма има елемената ослобађања тих стварнијих видика духа. Ова визија наше усамљености на свету, сведочи и она о томе:

> „Слушам како крцка намештај у соби, како се тихо бори дрво са фантомима, са својим бившим животом. Знам да је и ова соба у пустињи, да су и најнасељеније вароши у пустињи, и глад, и пијанство, сујета". („Без мере", стр. 170).

Надреалисти, и наши и страни, видовито су наслутили непознате хоризонте мисли као такве, и са заносом, скоро религиозним, очекивали су „откровења са свих страна". У шестом броју „Сведочанства", посвећеном стварању лудака, Душан Матић потврђује то очекивање, објашњавајући истовремено његову потврду:

„И пред Непознатим остајемо уметници, — каже он — и никад не бисмо хтели да претпоставимо једно гледиште на свет, једно држање или једну методу, ма како јасна и прецизна била, једном проживљеном догађају или непосредном додиру са оним што је најсудбоносније у човеку и у стварима. Ми хоћемо да сачувамо апсолутну слободу тражења и изражавања. Кад човекова пажња, једног тренутка, престане да буде искључиво окренута животу у ужем смислу те речи, као изграђивање и конструисање у правцу првобитног елана наше врсте или наше личности, када се она претвара у пажњу ка Бескрајности, ка Несамерљивости, или у пажњу ка Смрти или ка Богу, кад једном речи проблем постојања и тоталности прекрије све остало, наша духовна аритметика, ма како наше држање било пре и после овог тренутка, преживљује основни поремећај. У осталом сви ми, сваке ноћи, и најсталоженији међу нама, вољно или невољно, упркос њиховом тврђењу да ништа мрачно и ништа чаробно не суделује у њиховом свакидашњем животу, сви се ми укрцавамо на један такав пут ка непознатом, где наш свесни и срачунати живот доживљује стално бродолом. Мислимо на сан и на снове који су сигурно први контакт са једном таквом стварношћу, апсолутнијом, фантастичнијом, језивијом, можда су и пристајање једној другој обали живота — или смрти. Можда је сан и судбоноснији по нас, тај додир са потсвесним, са оним што је космичније и духовније у нама, но свест са својом без сумње великом сигурношћу и избором, том на крају крајева највишом њеном функцијом, док се она, превазилазећи себе, не претвара у видовитост. Мислимо још на тајне, необјашњиве нагоне бића, таласе страха, поноса, разњежености, сензуалности хероизма, као и на онај особити тренутни доживљај када се духу све учини до дна животног принципа бистрим и схваћеним.

Пред лудилом, које је једно такво закорачење, најмање ће нас дакле привлачити психологија или тумачења. Ми смо овде заинтересовани осећајно. Равнодушни према површним поделама које нужно носи свака социјална акција, далеко изнад болести и здравља, моралности и аморалности, добра и зла, ми смо увек тражили, и нашли, само човека са његовом сопственом драмом, овде видније онде скривеније, човека који покушава да се изражава уметнички или како било, човека који кроз најневероватније своје авантуре ипак жели да назре само истину..."

... „Однос човека са тајанственим које га окружује, расветљује се изгледа баш тим феноменима који излазе из оквира нормалности и логике, и неће бити ништа смело ако кажемо да, кад су у питању дубока човечанска осећања према бескрајности и према смрти, улога нормалности и логике у изражавању губи велики део своје вредности: оно што остаје од значаја то је удео непојмљивог и дубоког што човек уноси у сваки свој прави гест, и тајни пулс његовог бића..."

После таквих ставова свакако, и с правом, отпадају све оне глупаве наде да нам наука и филозофија одгонетне мистерију ствари. *Улога науке и мудрословних спекулација, јасно је, не може се протезати ван њихових практичких примена. Изван њих остаје метафизика, али не у њеном досадањем значењу већ метафизика као лирска резултанта свих сазнавалачких могућности, као осећај мистике, али мистике која не прелази у механику иједног мистицизма.* Јер као год што нам хемијска формула не објашњава тајну, лирску суштину воде, која се расцветава у недогледним ноћима, а поготову не оне воде која за време снова протиче клисурама нашега меса, исто тако су у односу и према духу и према материји, и према њиховом јединству, недостојна и нечиста сва наклапања окултизма, спиритизма и осталих мистицизама који, уосталом, и нису друго но заваравајућа утеха економских бедника, са једне, и дрскост обезбеђених, са друге стране.

Али већ у наведеним ставовима надреалистичке идеологије осећа се наклоност ка привидним крајностима, оним крајностима које због немогућности свога чак и релативног остварења, могу сваки час, бар *последично*, да се замењују баш оним против чега се буне... Касније се идеолошка линија надреализма потпуно заокружила, и данас већ она претставља један систем.

Књижевна делатност која је из њега проистекла изражена је прилично неодређено, и само унеколико одговара његовим последицама у области поетске акције. Кажем *унеколико*, зато што литерарна остварења наших, па чак и париских, надреалиста нису испуњена оном тамом, или светлошћу, која је разастрта на видицима основне надриалистичке мисли, бар њеног истинитог дела. А то нису баш због оног њеног лажног дела који, бојати се, да је својом примесом специфичност целом покрету. Артистички рафинирана, поетска дела њихова остају ипак у сфери салонске литературе. (Ако наши салони нису још навикнути на неговање тога егзотичног, црног цвећа, то још не значи да нису уопште погодни и могући за то неговање, упркос свим формалним обрађивањима оних што се тим цвећем красе).

V

Појам „натстварног" сирреалисти нису хтели да прошире, нису га учинили таквим да он обухвата и стварност којом се неминовно служимо и која се, самим тиме што је корелатив натстварном, мора

безусловно узети у обзир. Појам надреалног је, међутим, у случају надреалистичком, *једностран*, и обавијен маглом пуке произвољности. Али „та произвољност је, каже Ристић, потврда наше праве слободе, и сем тога, она је величање појма неспоразума". Можда и јесте. Но, не значи ли истовремено да су, самим тиме, неоправдане претенсије надреализма на то да је он једно ново гледиште, нова идеологија? Дадаизам је био у том погледу доследнији: одрицање сваког става заиста значи један став. Надреалисти мисле, међутим, да доносе нешто даље од тога, да доносе многе потврде и нова објављивања истине. Изгледало би, и многи то мисле да је тачно, да надреализам обухвата собом и стварност и нестварност, и појам постојећег и појам непостојећег, (који се међусобно укрштају) но против такве поставке говоре врло јасно многи надреалистички ставови. Напротив, идеологија надреализма није корелативно обухватна, она иде у крајност, али само у *једну* крајност, и то у такву која не значи собом негацију других, супротних јој крајности, већ се са њима може и замењивати. Произвољно. Подгрејавање сувише познатог и одвећ баналног става: „Противуречење остаје пут истине, и лаж". („Без мере", стр. 96).

Предухитравање је такође, у много случајева, виц и трик. Надреалисти као да слуте колико им се све приговора може добацивати, а да би их избегли они се унапред ограде. Кажу на пример, да њихова уметност по менталитету није ниуколико буржоаска. Међутим, наводе са одобравањем ову савремено нетачну карактеризацију: „Зовем буржоа свакога који се одрекне самога себе, борбе и љубави — своје безбедности ради. Он прилази једном језику, или једној идеји, само ако је сматра сасвим мртвом, и ако је види мумијисану у излогу, и да више не може да уједе, па и онда јој прилази на врховима прстију". [1]) Затим, и ако ресервисано, поричу да њихову мисао купају воде икаквог мистицизма. Ристић говори ђаволу: „Није требао поj петла, ни његов јасни позив у јаву, за твој нестанак, јер и ово праскозорје, остаје мој сан. Сатрвен си, јер ја нисам звао зло које ти претстављаш, и ако можда треба дозвати све зло света, нисам га требао, јер оно је само борба противу добра твог непријатеља, и тако признање тог добра, а тај раздор није онај за који је спремна моја крв". („Без мере", стр. 158). Међутим, он пристаје да би и окултистичка расуђивања имала право да оцењују поезију (Летопис", мај, стр. 216). Надреалисти одлучно побијају могућност везивања њихове идеологије са главним састојцима филозофског идеализма. Јасно је, међутим, да је такво побијање без разлога. Самим тиме што они стварност не схватају као резултат односа (или као сам однос) материалног и нематериалног, постојећег и непостојећег, већ поричу сталност њене могућности, схватајући је, дакле, као нешто опипљиво и као таквој супротстављајући јој нешто чудесно, тајно, разуму неприступачно, — самим тиме што под стварношћу подразумевају материалност, надреалисти прелазе у крајњу супротност у

[1]) Марко Ристић: Маргиналије, „Летопис Матице Српске" од 1 марта 1929, стр. 343—344.

томе смислу: у чисту, апсолутно независну идеју. Потврда за то има безброј. „Што се од материје прави намештај, — каже Марко Ристић [1]) — динамомашине, хартија на којој пишем, не доказује ни најмање да сва та материја није илузорна. Фабрикација стакла, употреба чаше, звек њен када се разбије, крв која потече посечем ли се њом, мој бол .... и још не верујем да стакло постоји!" („Без мере", 175). Одмах затим додаје на истој страни: „Лако је овај наш начин мишљења пренети са степена на степен дуж целих лествица свесних категорија. Од имагинарне сировине израђујемо имагинарне конструкције, које се без по муке подвргавају имагинарним законима. На другој страни, друштвене науке, психологија, естетика, подражавају тај исти начин постанка и развића". На страни 174 - 175 исте књиге налазе се и ови редови: „Када бисмо умели да подвргнемо свет, и сву нашу делатност, једној буднијој, стварној критици, остале би можда у засенку ове тобожње животне очигледности, које опсењују већину, играјући само улогу варљивих привидности. Свет како га данас схватамо показао би се можда само као конструкција изграђена од апстракција, само извина за нашу лењост, за наш конформизам, слабија но сабласт. Звезде можда од дрвета, воће од звукова, моћ од поезије..." (Не знам зашто се не би могло додати: пушчана зрна од ћевапчића?) На основу те произвољности било би лако изјавити да је баш Ристићева поезија „... она једина која је одјек те наде да ће конкретност снова надвладати ове сенке између којих се сада одиграва сва судбина наше лажне јаве..."!

У свакоме ко је ма иоле згађен основном мишљу филозофског идеализма израсло је извесно неповерење према вербализму. Надреалистима, међутим, „речи увек изгледају конкретне када су употребљене не као знаци већ номиналистички, као сама суштина, и зато не сувишне" („Летопис", мај, 206) .... „јер речи нису рухо за једну замисао која би им претходила, оне нису само облик, оне су и извор и суштина, неизбежност и остварење неизбежности. О моја мисли, ван њих те нема, како те искажем, како те именујем, таква и бивaш" (стр. 115—116). Дакле, сваки је израз тачан, непогрешив, и самим тим реченица Ристићева коју сам ставио као мото овоме чланку [2]) само је тачна *исправка*, али не завршна него привидна исправка, његове идеологије. Дакле, не постоје у ствари оне пукотине, оне омашке кроз које се, захваљујући баш тим омашкама, јавља права, истинита мисао. У ствари, све то и постоји: и омашке, и праве, скривене мисли, али то нису оне који муче наше надреалисте.

Они су увидели да је такозвана морална апстиненција само изговор за један ипак одређени став. Ту јасну истину Ристић није имао храбрости да мимоиђе, зато каже: „Чистота духовна, одржавање једне непомућене, интегралне неукаљаности, нису ми никада изгледали ни као довољан циљ једне делатности, ни чак као задовољавајуће оправдање за неучешће у сукобима који се намећу..." „То

[1]) Поред Душана Матића, који је нажалост написао само два три чланка и неколике песме, Ристић је једини теоретичар нашег надреализма.

[2]) „Записи", од 1 новембра 1929.

култивисање чистоте чинило ми се увек, и чини ми се још данас као стаклена башта где цветају камелије индивидуалне психологије". „Интегритет, међутим, једне неконформистичке идеологије, извесна ма и претерана осетљивост пред компромисима, чистота моралног става, изгледала су ми, и изгледају ми, напротив, као неопходно јемство за сваку духовну делатност. Те две различите чистоте не треба бркати. Прва се клони сукоба, негујући своје спокојство; друга се само плаши да јој сукоби, са свима стратегијским уступцима не замагле перспективе, онемогућавајући јој да разликује апсолутно од релативног". („Летопис", мај 1929, 210). Надреалисти се, дакле и не питају да ли је разлика између апсолутног и релативног, апсолутна или релативна.

Мора се признати да је прање руку од сваке стварности, и од сваке одговорности, језиво, но, ипак, зар не воде ови ставови баш ономе „култивисању чистоте": „Дијалектика је оруђе вечности, а моје речи су оруђе дијалектике. Ја ту немам никакве заслуге: гледам преко свог рамена шта моја рука пише, и чудим се њеној непогрешивости. Рука: као кад бих казао завеса, табакера, наковањ или скела". („Без мере", стр. 166)... „немам савршено никаквих претенсија да је ту моја психолошка личност важна: био сам, и остајем, само једно сретство, један експеримент, преко кога се објављује безлична, несводљива на индивидуу дијалектика духа: неважан сам нагласак њенога гласа. Што ће њен глас бити тим јаснији што је тај нагласак диференциранији, — то је друго питање". („Летопис", мај 1929, стр. 218). Није ли, у овоме случају, важно и то „друго питање"; нису ли, ипак, нужни одговори и на то „друго питање"?

Сва ова замерања која чиним, и која су изван дохвата злонамерности или добронамерности, не сметају, баш зато што немају ни злу ни добру намеру, да се примењују и мане и врлине надреалистичке идеологије. „Тако на пример један комплекс мисли уобличен у један завршен поглед на свет, не допире, ма колико био оштроуман, проницљив, свестран, до оног континуума где пламсају постанци, нераздељиви од опстанка и нестанака, праве духовне суштине". (Без мере", 189). Ради се само о томе *уколико* је оправдана надреалистичка искључивост, уколико им њихов поетски и идејни поступак даје моралног права на њихове претенсије, које су у ствари неупоредиво другачије и веће но што их они каткада означе: „Наше је стварање можда негативно, не само негативно недостатком, отсуством логике, на пример, синкопом смисла, својим током као наметнутим, без геометрије, без јасности, но негативно чак и оном чари која остаје на тим раздераним реченицама, и која је само бедни остатак једне разорене естетике. Мало мокре свиле на олупинама лађе". „Можда је на нама који упропашћујемо брод, да потонемо заједно са њим, и можда ће нас и доцније сматрати за заостале синове прохујалих апстракција, али признаће нам бар да смо сваком својом реченицом, чак удаљеном, одлетелом пут облака, покушали да преобразимо лице стварности..." („Без мере", 193). Такав покушај заиста надреалистима се може приписивати, али само са *једне* његове стране. *У*

једном покушају може да постоји не само свесна искреност, него и несвесна неискреност [1]) *јер не зависи све од наше свесне воље.* Има у надреалистичкој идеологији *неартикулисаних појмова* који ипак пуно кажу. Може се пристати врло радо да је „понижење за дух, и деградација за стваралаштво, оно ничим неоправдано подражавање живота које нам свакодневно нуде под именом Уметности", („Без мере" 162), али правити ма од каквог уметничког поступка апсолутан закон, чинити га јединим применљивим, није ли то већ самим тим окивање у једну одређену конвенцију, у име које се може категорички тврдити да „није неки нови Балзак оно што нам треба, ни онај глупави Барбис, већ Le Paysan de Paris Луја Арагона"? („Без мере" 186). Најзад, врло је велико питање је ли истинита, је ли тачна, и је ли искрена ова вера „да се баш они који хоће путем романа да критикују друштвено стање које им изгледа непримљиво, у ствари могу осумњичити за саучесништво у одржавању једног духовног стања још много дубље непримљивог". (Без мере" 181). „Духовно стање" у овом случају, као сасвим независно од „друштвеног", у толикој мери је апстрактно да се може означити као нехотично признање да надреалистима и није стало до стварних преиначења ма чега.

У целокупности надреалистичке идеологије назире се, према свему досад реченом, и једна чисто социјална несвесна тежња оних друштвених слојева којима водећи надреалисти припадају: *под видом непримања икакве стварности одржавање исте стварности.* За немачкога романтичара Харденберга Новалиса, кога Ристић одушевљено цитира, Кохан [2]) каже: „Какав неизмеран амбис између прозаичних, обичних доживљаја Новалисовог живота и идеја, које су они порађали у песниковој души! А када се Новалис из својих виших сфера спушта на земљу, када се решава да земаљски живот подвргне своме идеалистичком критиријуму, — тада избија песникова неумешност и неупућеност у решавању практичних проблема. Земни свет, који је Новалис сахранио, живео је свој реалан живот, своје обичне интересе, и када је песник долазио из свог прозрачног света, он се сукобљавао са појавама несхватљивим његовом сањалачком духу. Оно, што је из виших сфера изгледало лепо и благородно, служило је ту на земљи као ослонац непријатељима човечанства; а оно, што је у тајанственом сањарењу изгледало ситно и безначајно, — ситни материјалистички интереси, — то се појављивало са невероватном снагом ту на земљи..." — Изузимајући ону „неумешност

[1]) Расветљавање појмова у спрегу двостране четворострукости налази се у Мидовој метафизици Ничега (Мид, Димитрије Димитријевић, анонимни писац трију књига, по мом дубоком уверењу, један је од најоригиналнијих мислилаца што су икада постојали. Његова философија, изражена на један тешко приступачан начин, могла би, у најмању руку, пружити материјал, основни материјал, за један нови, *свеобухватни*, систем. — Ја не знам још би ли тај систем могао бити довољно применљив, али да је синтетичан и оригиналан имам о томе и сведочанство једног нашег признатог философа).

[2]) П. Кохан, Историја западноевропске књижевности, превод у Београду 1929.

и неупућеност у решавању практичних проблема“[1]), Новалисов случај може се примењивати, бар по неким аналогијама, и на наше надреалисте.

Њихова главна „морална брига“, која је „проузроковала дуго ћутање Милана Дединца“ и која је „нагнала Александра Вуча да на својој трећој књизи тек објави своју „прву коначну књигу“, — сва та њихова „морална брига“ своди се ипак на илузорна артистичка питања „да ли ће њима бити дато да им се име може везати за *свако* од њихових сукцесивних сведочанстава? То значи: да ли ће они имати храбрости и снаге да свако од тих сведочанстава буде корак напред, да свако буде продужавање, попуштање, прилагођавање?“ (Марко Ристић: „Кроз новију српску књижевност“, у београдском часопису *Нова литература*, свеска за август 1929).

После неколико осведочења која дају њихове књиге, излишна су та забринута питања... Излишна као што је и њихова „морална брига“ исто толико изговор колико и стварна брига. И, онога дана кад надреалистички литерарни поступак буде, бар за елитну публику, технички сварљив, — биће тада јасно да је надреалистима, упркос њиховом порицању, било стало само до књижевних намера у најобичнијем смислу.

Ристо Ратковић

[1]) У свакидањем животу београдски надреалисти нису романтици, они своја практична питања решавају паметно и правилно. Литерарно такође нису несрећни: имају, уосталом с правом, пуно признање, и свака њихова публикација изазива видан интерес, далек од сваког бојкота. Напротив, код нас се занемаривало много што-шта другога. (Збирка Десимира Благојевића, на пример, *Шапутања с мостова*, прошла је незапажено и ако она видно носи одлике несумњивог песничког дара њеног аутора: песме *Смирење*, *Љубав*, *Девојачке тишине*, *Јапанке* и неке из *Дневника* спадају у најлепше лирске творевине.

СМРТ

. . . .

16 новембра 1929.

Лежим већ трећи дан. Због чега? Не знам. Доктор је казао истина нешто на што сам се ја стресао, — то је било јуче пре подне — али се имена те болести више не сећам, исто онако, као што је она ту, крај мене, у мени, али је ја не видим. Знам само да сам пре неколико дана захватио воде, да угасим жеђ, са једног потока, набујалог од киша и отопљеног снега, док су још над нашим главама трештале гранате. Перући, затим мањерку у њему, опазио сам у замућеном плићаку нејасне облике тела и стакласте, широм отворене очи једнога војника, ту палог у борби и утопљеног. На површини огледало се сунце, које је блистало хладно и зубато над планинама.

Тога дана смо отступили. Пролазили смо кроз неку бескрајну, али ретку шуму. Ударила је суснежица, са студеним ветром. Ја сам јахао на коњу, крај своје чете. Док су моји војници журили, тресли опанцима, набијали капуљаче, дували у шаке да се колико толико загреју, ја сам их гледао, осећајући у себи неко чудно пријатно расположење, као крај огња, када преко смрзнута лица клизи јара, не верујући да им је хладно. Гране су се, сухе и беле од снега, савијале и опружале, ветар је урликао; мени је било све више топло. Осећао сам како ми руке и ноге дрхте, глава тешка клоне на груди, стомак на један мах необично чупа, очи се склапају, свест полако тоне у нешто пријатно, топло и гони испред себе лепе, али замагљене слике, као да сам пијан — а свуда около гране се повијају, фијуче ветар хладећи зажарено лице и окореле ноздрве... Одједном нешто пође из тела, из груди и стомака у главу, у мозак, гадно мутно, тешко нејасно; горчина у устима занесе ме, и ја, нашавши се у густом мраку, залуд сам пружао руке к нечему и викао, очајно звао некога...

Кад сам се пробудио — можда истог дана, можда дан доцније или два — лежао сам на овој постељи. О, како ме овај душек жуљи... Свуда око мене леже војници са завијеним главама, у лицу зажарени као пећ; говоре речи без везе и стално понављају иста имена... Кажу ми да сам и ја понављао нечије име. Али тако се не зове моја мајка; сада више не знам чије је, можда још некога кога волим...

Опет ми дрхти рука. Глава се мути. Осећам, да, осећам да ћу опет пасти у несвест. Ево, већ ми пред очима трепери, светлуца,

одбљескује се, као да је ту бајонет оног брадатог Мађара, кога сам убио, када је хтио пробости сироту сељанку, — или сунце које се пробија кроз облаке...

— Докторе, зар не могу добити само мало воде? Само мало... гутљај...

17 новембар 1914.

Данас сам тек опазио да се налазимо смештени у одајама неке реквириране кафане. Место столова сада су ту постеље, а келнерај, ено га — апотека.

Како сам уморан! Сан прошле ноћи измучио ме је много. Спавао бих поново, али не смем, нечега се бојим. Ваљда снова? Ох!.. Ако умрем, нећу умрети од болести, већ од умора и досаде. До малочас болови у стомаку и глави престали су, али се бојим да ме не обузму доцније, са још већом жестином.

Гледам кроз прозор, који је крај моје постеље. Напољу суморан предео, на још суморнијем дану. Сунца нема, небо је бело, а земља — како је мраз попустио и снег се отопио — раскаљала се. Под прозором су стаје и штала кафанска, даље иза проваљене ограде бескрајно поље, са барама и великим водама, које се зеленкасто одбљескују; друго, све је блато. Гдегде гомила кола са арњевима; комора. Између њих букте ватре. Испрегнути волови стоје около, опустили главе и гледају негде у блато и влагу. Неколико коњских лешина леже растурене; над њима гаврани кружe и гракћу. Не чујем их, али јасно видим где равномерено отварају црне, гадне кљунове. Два војника гацају по блату, ширећи руке, као да се објашњавају или свађају међу собом.

Осећам глад, али не смем ништа јести, само млеко... Једна мрва хлеба, рече лекар, донела би смрт... Зар хлеб? Млеко брзо досади... Већ сад, а шта ли ћу кроз недељу, месец? Но, дотле...

Кад сам се пробудио, рука ми је била пуна косе. Отпада. Сећам се да сам је имао лепу, дугу и очувану...

Зашто ми испаде писаљка из руке? Хоћу да је дохватим, али не могу. Очи су ми управљене у једну тачку на шареној таваници. Кругови широки, па ужи, све ужи; на њима цветсви велики, па мањи, све мањи... Неко се нагиње нада мном. Али ко то беше? Гле, не могу да се сетим. Ипак, смешим се кришом као од сама себе... Она је, она!

— Од куда ви овде?

Она ћути и смеши се.

— Зар ме . . . нисте . . . заборавили?

Она се нагиње још више да јој осећам дах и љуби ме у чело.

— Хвала . . . А мислио сам да вас нећу никада више . . . никад више видети. Ја сам вас волео!

Пружам руку да је се дотакнем, али пада клонула, пуна опале косе. Са муком се окрећем. Никога нема. Доктор седи недалеко од мене, стиснуо усне и сумњиво и брижно ме гледа. Али шта тиме хоће? Да ме плаши . . . мене . . .

Опет сан, занос . . . Где ми се дену та писаљка? — — —

18 новембар 1914.

Прегледа ме доктор. Ослушкујући било срца чудно врти главом. Не знам зашто, ноћас сам добро спавао. Сан је био тако леп . . . Стегао ми је руку више зглавка и броји. И ја ослушкујем. Али не чујем ударе мога живота, већ његовог. Гледам нетремице у његове беле, пуне прсте и као да чујем ток његове здраве, бујне крви. Моја рука, сура и поцрнела, тако јако одудара од његове. Сада тек видим да сам страховито ослабио. Можда му и завидим у души на здрављу, на срећи његовој.

Пита ме нешто, мичеуснама. Ја не чујем!

Насмешивши се на мене напушта ме, одлази другом. Пратим га погледом докле могу, затим гледам у таваницу. Али она је сада бела, потпуно чиста. Зашто сам јуче мислио да је шарена? Зашто ме и доктор забринуто гледа? Мени је добро . . . Ако је и коса отпала, а можда више и не чујем — ја хоћу да живим, ја хоћу! . . .

Хтео бих да подигнем руку, да помакнем ногу. Али умор, умор, умор . . . Све је престало да ради. Само мозак, срце и десна рука, која лагано повлачи писаљку по хартији . . .

Ништа не чујем. Можда око мене говоре сада, можда напољу фијуче вјетар, можда у даљини грми канонада, — свуд је мир . . .

Напрежем се да у себи нађем нешто, нешто скривено, дубоко доле . . . сећање на један тон, на један нађен звук, остатак једне песме коју сам негде чуо, и збиља један, само један њен акорд сачувао се ту у души, залутао и скрио се као промрзла птица . . .

Од тона дошло се на песму, од песме на прилику где се она чула. Једна ноћ, месечина, некаква вијугава река, весело друштво, млада девојка . . .

Успомене се нижу једна за другом, журе да све прођу кроз тесну капију свести; журе, јуре, најзад лете и ја их гледам . . . Али зар је то све, цео живот? Не, не он ће тек доћи, тек има доћи!

Она се већ пење у главу, у мозак; сад ће занос, и онда сан, сан вечити . . . Сад ће ме ошинути огањ грознице, који пали и пече у телу. Изгореће срце а онда . . .

Гле, ето опет видим сиво небо, блатњава поља, зелене баре и . . . чујем, чујем . . . нека велика крила машу и све постаје бело, огромно, лако . . .

* * *

— Ове забелешке нашли смо под јастуком умрлог од тифуса наредника, по свој прилици из ђачке чете, чије име нисмо никако могли пронаћи, да му бар у крстачу урежемо . . .

— Предаћете болничкој архиви на чување.

— Разумем!

Никола Трајковић

ЗЕЧЕВ РОМАН

(Крај)

Једно вече, голубице изнурених крила, падоше са гране, на којој су слетиле, и вук склопи очи са њушком на Фрањиној сандали: већ му се два дана клатила глава на мршавом врату, и погурила кичма, као блатњаво трње накострешено на ветру; господар га пољуби у чело.

Издахну затим јагње, па овчарски пси, крагуји, сова, овца и најзад мала кучка. Узалуд је Зец покушавао да је грејањем поврати у живот; она је скапала машући репом. Сиводлаки, од велике туге, није до сутрадан могао да окуси маховину на храстовој кори.

И Фрања у очајању, скрушено се молио; као песник кад изгуби понова свест, изненађен новом несрећом.

И обраћајући се расцепљеној губици:

— О Зече, нешто ми говори да си ти одређен за вођу ових (и показа на лешине животиња) на путу у Вечно Блаженство. О Зече, постоји рај животиња, али га нисам видио. Људска га стопа није ни дотакла. О Зече, поведи пријатеље које ми је Бог даровао и одузео. Ти си најмудрији од свих, и ја их предајем твојој мудрости.

Фрањине се речи дизале обасјаном небу. Ведрило се, мутно зимско јутро. Као да ће понова у том радосном буђењу мала кучка да наћули своје свиласте уши.

— О мртви пријатељи моји, говорио је Фрања, да ли сте мртви, јер сам ја једини тога свестан? Како ћете доказати у свом сну да нисте заспали? Да ли је увенуо цвет пузавца када нема више ветра да му помилује танане кончиће? О вуче, можда довољно не фијуче из гора, да најежи твоје бокове? И ви голубице, да вам се од њега не надимљу груди у уздах? И ви, овце, да се благост и туга вашег блејања, прелије по мекоти натопљених пашњака? И ти, сово, да у твоме јецању зајадикује заљубљена ноћ? И ви, крагуји, да одлетите? И ви, овчари, да ваше лајање одјекне дном бучних понора? И ти, мала кучкице, да оживи твоја умиљата разборитост и да опет поиграш са мајушном шапом?

Одједном, Зец скокну у вис, са кртичњака где се шћућурио, и остаде лебдећи; па истом лакоћом, као по плавој детелини, скокну опет у анђеоски простор. И тек што је то учинио, спази малу кучку и весело је запита:

— Па зар ти ниси мртва?

На то ће она, поскакујући:

— Не разумем те добро. Данас сам се пријатно и безбрижно одмарала.

Зец примети, где га и остале животиње прате пут васионе. Док је другом небеском путањом, корачао Фрања, и махао вуку да се не плаши мајушне шапе. Прекаљен опет вером, вук се придружи својим пријатељима, питома и умирена срца, и растане се дугим погледима од свога господара, знајући да је код блажених растанак божанствен.

Иза њих остаде пустош. Зачудило их је, што су сада газили по оном бусењу, које им је до тада било тако високо и неприступачно. Али их је тежња за рајем задржала да остану на небу.

Зец ја водио своје пријатеље анђеоским путањама, под сјајем звезда и млечним путем кумове сламе. Фрања их је поверио његовом вођству, јер је познавао његову мудрост. И зар није Ухоња већ толико пута доказао своме господару ту своју врлину. Када је сусрео Фрању, који га је молио да пође за њим, зар је сачекао да му он први пружи шаку мирисаве траве, коју је избрстио? И када су његови пријатељи својевољно помрли од глади, због своје узајамне љубави, зар није мајушна шапа продужила да брсти горку маховину на храстовој кори?

Сигурно ће му и на небу бити корисна та разборитост. Па ако би и залутали, Сиводлаки би пронашао прави пут; а не би се преварио, нити би се сударио са сунцем и месецем, вешто би се склањао пред метеорима, који су га више плашили него каменчићи из праћака. Лако би се сналазио пред сваком плочом на небеској раскрсници, која је обележавала даљину и име рајских села.

Зец и његови пријатељи, усхитише се новим пределима, тим више што нису могли да замисле небеске лепоте док су били на земљи; тад су могли да гледају само око себе, а не у висину, што је само особина цара животиња.

Тако су кусорепи, вук, овца, јагње, птице, овчари и кучка тврдили, да је и на небу лепо као и на земљи. И сви, сем Зеца, који је понекад осећао да им је вођа, неизмерно су се радовали што су у Божјем Царству, где им је постао приступачан небески свод, некад тако високо и далеко од њих, као сада земља. Што су се више од ње удаљавали, личила им је на неки нови етерични свод. По небу су пловили пенушави облаци, а сијалице малих дућана осветљавале су ноћ.

Приближавали су се земљама, које им је Фрања обећао. Загасита румен детелине вечерњег сунца и светли плодови таме, чиме су се хранили, лило им је у душу рајске сокове.

Упијајући сокове из врелог лишћа, које је имало ту моћ да им узбурка крв као о жарком летњем дану и од силне радости срце би им јаче закуцало, приступајући новим лепотама.

Најзад су стигли до станишта пресрећних животиња, и то у први део раја, у рај паса.

Чуло се лајање. Нагнути над трулим храстовим пањем, опазили су дога где седи у кућици. По његовом презривом и тупом погледу приметише да је полудео. То је био Диогенов пас, кога је Бог осудио да самује у том бурету издубљеном у пању. Посматрао је равнодушно псе, са ланцем од трња, и на њихово велико чуђење, изиђе из своје јазбине и сам се одвеза — јер му уже није било стегнуто — затим се врати у своје дрвено скровиште и рече:

„Овде је свако задовољан са оним што нађе“.

И заиста, Зец и његови пријатељи спазише псе, који су ишли за изгубљеним трагом невидљивих путника. Нису се плашили да сиђу у дно провалија да би их пронашли, носећи им топла пића, меса и ракије, што им је било обешено о врату.

Други су се бацали у слеђена језера варајући се увек, да ће из њих извући по неког дављеника. Заглушени су стигли на обалу, али ипак задовољни својом некорисном жртвом и спремни да се понова баце.

Други су тражили какву изглодалу кост као милостињу, на прагу пустих колибица, ишчекујући ударце од којих им је поглед увек био тако необично тужан.

Псето неког оштрача, у својој кућици где није било камена за оштрење ножева, циктало је од радости и исплажена језика. Његове су очи сијале од најоданије вере због извршене дужности, и престало би да дахће само да удахне и онда би и даље узбуђено дисао.

Неки овчарски пас са истом вером, тражио је да врати у тор овце за навек изгубљене, на обали потока који је блистајући протицао кроз ливаду.

Један кер сишао је из шуме на ливаду, трагајући цео дан за кошутама и газелама које су биле чаробне као у сну. Из даљине одјекивали су гласови, као свечано звоњење у цветноме ускршњем јутру.

Недалеко, стали су овчари и мала кучка. Али, када је она хтела нежно да поздрави Зеца, спази да је и Ухоња побегао пред хајком.

И без њега продужише своје путовање крагуји, сова, голубице, вук и овце. Разумели су сада да Зец није могао да умре као они, јер је имао мало вере, и више је желео да се сам спасе него Божјом помоћу.

Други рај је био рај птица; у свежем гају пуном песама, које су ромињале по лелујавом лишћу кестења, са њих су се слевале у реку звукова од које су трске поигравале.

У даљини се простирала ливада пуна пролећа и таме. Благости њене позадине, ни са чим није могла да се пореди. Одисала је мирисом самоће: мирисом ноћних јоргована помешаним душом тамних ружа, које је упијало бело сунце.

Одједном, одјекнула је испрекидана песма славуја, као да је пала у таласе и разбила се у безброј кристалних звездица. Чуо се само славуј. У пространој тишини ливаде разлегла се само песма славуја. И цела ноћ је била само његово јецање.

Појављује се зора. Гај се заруменио њеним стидом, што се нага приближавала хору птица. Већ су се спремале да зацвркутају, тако су им крила била тешка од љубави и росе. Препелице сивих крила, нису се одазивале. Сенице црних главица, чуле су се у грању као шуштање песка на обали, у сенци смокових крошања. Зелени детлић, који је личио на прегршт траве убране са цветне ливаде, са цветом детелине на глави, крикну у висину. Упути се старим јабукама у белом цвату.

Сова и она три крагуја, долетели су до цветњака, узнемиривши једног црвендаћа, штиглица и конопљарку. Грабљивице, шћућурене на грани, са тужним и гордим изразом, пиљиле су у сунце ударајући кадкада својим тешким крилима коштуњаве, шарене груди.

А сова се склонила у тамно дно долине, у прибежиште неке забачене пећине, срећна што је у сенци и под окриљем своје мудрости, слушала јецање славуја.

Место обавијено нарочитим чаром изабрале су голубице за своје склониште. Оне су попадале по горким маслинама, чије је лишће подрхтавало у сутону. У парку је било младих девојака, чије су природне дражи тако очаравале, да је само њима допуштено да бораве у њему; све уцвељене девојке, сличне дивокозама, и све остале које јецају уз тужно гугукање голубица. Ту су голубице из Венеције, некад пријатна разбрибрига дуждевица, па голубица из Иберија. Ту су и све голубице које се јављају у сну и остале које које сањају: Беатричина голубица, коју је Данте хранио зрњем; затим она коју је ноћу слушала разочарена Китерија, и друга која је уздисала на рамену Вирбиније, кад је узалуд покушавала у осами ноћи, да ублажи љубавни жар на извору у кокосовој сенци; и голубица писмоноша, којој младост, ожалошћена близином јесени, поверава у врту, где вену брескве, своје љубавне тајне, да одлети своме циљу.

Било је ту и голубица, заборављених у ружичњаку старих свештеничких кућа, и оних којима је Жоселин пружао зрње у руци мирисној од тамјана, мислећи само на Лоренцу. И голубица, коју доносе девојчици на умору; и голубица, коју, у неким крајевима стављају, на вруће чело болесника; и слепа голубица која тако болно јадикује, да лелеком мами своје сестре ловцима у заседи; и најмилија голубица, која на масарди теши старог, напуштеног песника.

Трећи је био рај оваца.

У дну зелене долине, којом су протицали потоци, росећи и освежавајући бујно зеленило; око седефастог језера у пауновом перју и у плаветнилу, ишараном безбројем колибрића и лептирових крила: ту су спавале овце, окусивши небеску сô, са гранита од златних зрнаца. Њихово је руно личило на широке, снежне гране.

Од чистоте и сјаја овог предела, јагањцима су побледеле трепавице и блистале се њихове златне зенице. Небо се тако јасно огледало да се чинило као да је у самој води, изнад врхова, смеђе ишараних, као зебра. Под буквама и јелама простирао се зелени ћилим, проткан плавим и црвеним цветовима, у миловању поветарца, који је отуд пирио још свежијим и мириснијим дахом.

Пара се дизала као плави магличасти вео, са чаробних стабала, овијених сребрнастим лишајевима. Пенили се водопади, обешени о гребење. Одједном анђеоско стадо заблеја пут неба, а звонке меденице, као да су зајецале за сенком корова. Мутна вода из пећина, прскала је на светлости.

У дивљој ловорици, лежала је изгубљена овца, коју је пастир вратио стаду, како пише у Јеванђељу. Још је крвавио њен папак,

под њушчицом. Путеви су били трновити, којима је лутала, али се ускоро излечила шећером закисељеним боровим соком. И већ је дрхтала, слушајући своје раштркане другарице.

Пошто су ушле у рај да се тамо настане, опазише Фрањине овчице, јагње Жана де ла Фонтена, у споменку боје плаве као и вода у којој се огледао. Није више разговарао са вуком из басне. Пило је, али се вода није заталасала. Горско врело у сенци бршљана и окружено горчином већ двеста година, ваљало се бучним валовима кроз пољану, носећи собом одблеске језа снежних јагањаца.

Спазили су на плодним ливадама овце Сервантесових јунака, који су умирући од љубави за истом девојком, напустили своје боравиште да живе као пастири. Глас тих оваца био је најнежнији, као глас душа које у тишини љубе своје болове. Пиле су са мајчине душице, увек свеже и вреле сузе оних песника пастира, гдје су, као роса, капале из њихових очију.

У том делу раја је нешто нејасно бруjало као океан. Била су то испрекинана јецања флаута и фрула, одјеци у понорима, немирни лавеж паса и рушење камења у бездан. То су набујали водопади под ломљавом бујица. Орило се, као глас народа на путу у обећану земљу, где је непозната лоза, пламено класје, глас помешан са рикањем магараца, натоварених букарама млека, пастирским зубунима, сољу и сиром, који се љушти као иловача.

Четврти је био рај вукова. Толика пустош, да нема речи којом би се то описало.

На врху голог брда, у тешкој магли и бури, осећали су уживање у својим мукама, живећи од глади. Били су у дивљој радости, што су остављени без помоћи, и одрекли се — после толиког мучења! — своје жеђи за крвљу.

Као парије сан који се није остварио. Већ одавно нису могли да се приближе небеским овцама, чије су беле трепавице подрхтавале на зеленој светлости. Нису се више надали да ће икад вребати на њихову лешину, коју би им пастири бацили уз вечити смех бујице, јер су овце биле бесмртне.

И вуци се покорише судбини. Њихова кожа, огуљена као стена, била је достојна сажаљења. У овом чудном пребивалишту, владала је нека величанствена беда. Та несрећна и кобна оскудица била је тако очигледна да би човек из самилосни пољубио те јадне месождере, ухваћене у часу кад су мучили своје жртве. Лепота овог раја, где је остао Фрањин вук, била је у неутешности и очајању без наде.

Од тог предела, простирало се бескрајно царство животиња.

III

Зец је међутим одавно побегао. Док је Фрања био уз њега, он му је веровао, али га ускоро обузе оно неповерење сељака, иако је био међу блаженим. И Ухоња се збуни; овде није нашао свој прави рај, ни потпуну сигурност, ни оно задовољство које би осетио пред познатом опасношћу са којом би се борио.

Тако је лутао нерасположен и без циља, и непознат самом себи, тражећи узалуд нешто од чега би он побегао или што би се њега уплашило. Али шта је то? Зар није сва срећа у небу? Зар има већег блаженства? Где би расцепљена губица проспавала мирнији сан и нашла мекшу постељу од оне коју поветарац простире под цветним џбуњем звезда?

Али му се никако није спавало, јер су га мориле бриге и многе друге незгоде. Шћућурен у небескојували, није више, под белином кусог репа, осећао да га прожима језа од влаге. Комарци су већ одлетели на небеска језера и нису га више уједали за отворене капке. Жалио је за њиховим уједима. Ни његово срце није више куцало онако снажно као кад би на крају поља, у згаришта вреса, слушао пуцањ, који би га засуо земљом. Његово просто крзно и тврде шапе нису биле у складу са бујном рудином, сатканом од нежних нити. Тужио се на тај небески раскош, сличан вртару који је, поставши краљем, морао да обуче пурпурне сандале и жалећи своје древњаке, тешке од глине и сиромаштва.

И Фрања је у свом рају дознао за очајање и забуну мајушне шапе. Његово срце осети бол, што један од његових старих пријатеља није срећан. Улице небеског села где је живео, нису му изгледале тако тихе, ни вечерње сенке тако нежне, ни дисање крина тако бело, ни сјај ренда у дашчарама тако свет, нити су били тако сјајни звонки крчази, из којих се просипала вода по свежој трави, од које би анђели подрхтавали, седећи на огради бунара.

Онда Фрања оде да нађе Бога, који га на измаку дана прими у свој врт. Тај Божји врт био је најскромнији, али и најлепши, у чудној лепоти, чији се извор није ни назирао. Можда је то љубав. По зидовима од старости оронулим, ширили се тамни јоргovани. Бело камење, овило се у златну маховину, која се преливала и пила им срца модрих маховина.

На четвртастој алеји цветао је плави лук, под неким бледим тињањем, много нежнијим од јутарњег и сутонског. Нешто тајанствено лебдело је око бледог цвета, који стајаша непомично и уз дигнуто у висок струк. Рекао би да тај расадник сања. О чему? Можда о муци своје душе која, у зимској вечери, цвили у лонцу, где кипи чорба за слук. О божански животе! Недалеко од шимшировіх ограда лоћика је отсијавала немим речима, док је сутонска светлост окружавала слике успаваних крчага. Њихов задатак био је испуњен.

И жалфија је кадила пред Господом свој чист и скроман мирис, без гордости и понизности.

Фрања седе крај Бога, на клупу, под јасеном, уз који се приљубио бршљан. И Бог рече Фрањи:

— Знам ко те доводи. Неће се рећи да има некога ко не би могао да нађе свој рај, па био мољац или Зец. Отиди мајушној шапи и питај је шта жели. Шта ти буде казала, то ћу јој испунити. Што није никад помислила да умре, и да се као остали одрекне

себе, то је без сумње зато, што је њено срце и сувише везано за моју драгу земљу; јер, о Фрањо, и моја је љубав према овој земљи исто тако дубока као у овог Ухоње. Ја волим земљу људи, биља и камења. О Фрањо, нађи Зеца и реци му да сам његов пријатељ.

И Фрања се упути рају животиња, где никад нису ушла људска деца осим младих девојака. Ту наиђе на залуталог и очајног Зеца. Чим спази да му прилази господар, толико се обрадовао да је сео, очију пренеражених више него икада, а њушкица му је неприметно подрхтавала.

— Здраво да си, брате мој, рече Фрања. Чуо сам уздахе твога срца и дошао да сазнам шта те боли. Можда си се прејео горког зрња? Где ти је спокојство голубица и белих јагањаца...? О превртачу смокова зрња, шта ти тражиш тако немарно кад овде више нема узнемирења, и када више никад нећеш осетити дах паса, који јуре за твојим путничким крзном?

— О пријатељу мој, ја тражим свога Бога, одговори Зец. Док си био на земљи, био сам спокојан. Али у овоме рају, где сам се изгубио јер не осећам твоје присуство, о божански брате животиња, моја душа грца, јер ту не налазим свог Бога.

— Зар си ти мислио, одговори Фрања, да се Бог не брине за зечеве, и да су њима једино затворена рајска врата?

— Боже сачувај, на то ће мајушна шапа. Нисам о томе размишљао. Тебе бих пратио, јер сам те упознао као и ограду од земље о којој виси снежна вуна јагањаца, топла простирка моме склоништу. Под тим небеским ливадама узалуд сам тражио твог Бога о коме ми још говориш. Али док су га моји пријатељи одмах пронашли и стигли у свој рај, ја сам лутао.

Откад смо те напустили и откад си стигао небу, жудња за земљом узнемиравала је моје срце које се надетињило и подивљало.

О Фрањо, пријатељу мој, једини коме верујем, врати ме на земљу. Осећам да овде нисам међу својима. Врати ми бразде натопљене блатом, врати ми глинасте стазе. Врати ми родну долину, где одјек ловачког рога заталаса маглу. Врати ми крчиште, где сам, као звук Angelus-а, слушао звекет ловачких паса обешених ушију. Врати ми страх. Врати ми језу. Врати ми оно узбуђење које би ме обузело када би нагли пуцањ спалио мирисну метвицу под мојим скоком, и када бих у шумарку дуња њушком дотакао хладну замку. Врати ми зоре над водама, где опрезни рибар извлачи тешке мреже. Врати ми плаву месечину и моје плашљиве и тајне љубави у дивљој лободи, где нисам могао да разликујем латицу дивље руже која је пала на земљу, тешка од росе, од црвеног језичка моје другарице. Срце моје, врати ми слабост. И реци Богу, да више не могу да живим ког њега.

— О Мајушна Шапо, одговори Фрања, о пријатељу мој, о мили пољски неверниче, о Зече са мало вере, ти зато ниси могао да нађеш свог Бога, јер ниси хтео да умреш као твоји пријатељи.

— А шта би било са мном кад бих умро? узвикну Сиводлаки.

На то ће Фрања:

— Ако умреш, стићи ћеш у свој рај.

Ћаскајући тако, стигоше до границе раја животиња. Ту је почињао рај људи. Зец подиже главу и прочита на лименој плочи, прикованој о стуб, на којој је стрела показивала правац:

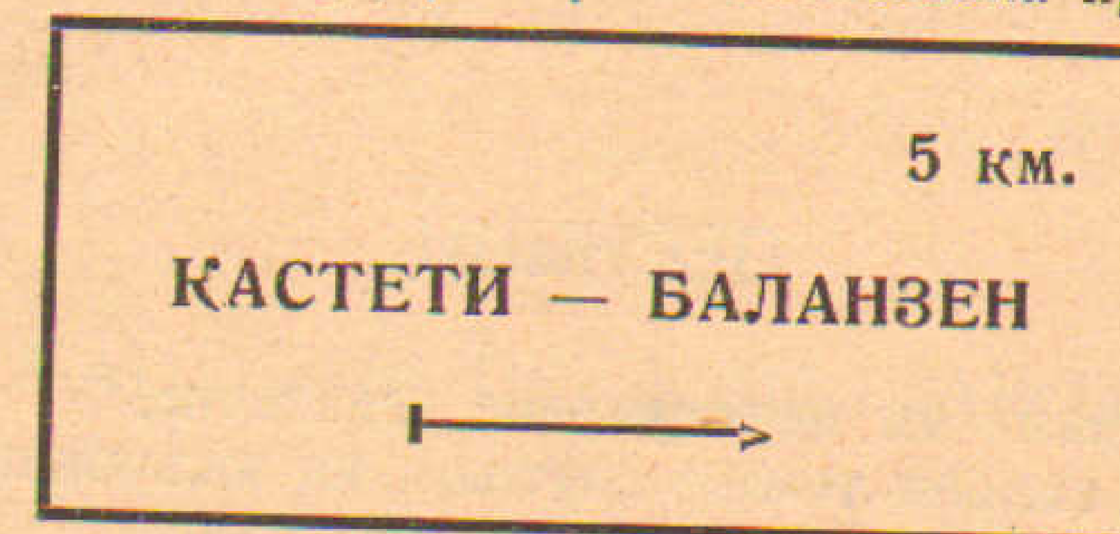

Стуб је од жеге подрхтавао у сенци. У даљини се замаглило као у причи сестре Ане, где се каже: „Сестро, иде ли ко?“ Загрејани ваздух одисао је горким мирисом метвица.

И Зец спази упрегнута коња где иде према њему.

Било је то кљусе, које би једино под бичем пошло каткад у галопу. Под сваким покретом закрцкале би му заморене кости, и улар се затресао, кадгод би замахнуо прашљивом гривом, светлориђе боје, налик бради старога морнара. Живинче је једва вукло копита, као две тешке плоче...

Тада једна тешка сумња, тежа од свих које су икада потресле зечеву душу, прободе га.

Та сумња била је зрно олова, које се кроз врат заболо у мозак Ухоње. Млаз крви, лепши од пламене јесени, шикну му пред очи, на које су се већ спуштале вечне сенке. Он крикну. Ловчеви прсти стегоше га за грло, давили га, гушили. Малаксало његово срце, које је некада треперило као бледа дивља ружа на ветру, уцвељена у рано јутро кад се кроз ограду провлаче нежни јагањци. Једног тренутка, у шаци свог злотвора, остаде непомичан, изнурен, као смрт.

Затим поскочи оронула Мајушна Шапа. Њени се нокти узалудно грчили према земљи коју више нису дотакли, јер је човек није пуштао. Зец је издисао.

Одједном, накострешен се, сличан свежој трави у којој се некада ваљао крај својих сестара, препелице и булке; и сличан глини где осташе отисци његових јадних шапа; сличан крчишту, где је, као звук Angelus-а, слушао звекет ловачких паса обешених ушију; сличан својим погледом, у коме је сада треперио сјај ноћи, благословеној ливади где га је чекало срце његове драге, у сржи дивље лободе; сличан по својим сузама, анђеоском извору, крај кога би седео седи рибар да крпи мрежу; сличан самом себи; сличан своме Рају.

(С француског *Дивна Денковић*).

Франси Жам.

ПЕСНИЦИ

По душама им цветају ране неизлечне,
што у самоћи тежње слутњом их изљубише . . .
Видици запеваше светом васкрсе вечне.
Стварности у стварању истине изгубише.

Нико их не схвата у миру опраштања;
у понижењу им прођу блаженства и муке.
За њих се моле жита, храна свих испаштања,
а горе им кандила, у стрепњи пружене руке.

И кладенци што чезну жеђ сунцем изгорелих,
радостима су њиним драгања најчистија.
Они лутају вечно у знаку сна проклетих,
да сумњама проносе бесне грчеве змија.

У сновима им прођу животна искушења.
А заноси су њини скитање за лепотом.
Њихов је смех зачаран добротом заљубљења,
љубави су им тихе молитве над грехотом.

Амајлије су њине ћутање и тишине,
да уживају њима сузом предосећања.
Лажи и искрености, ко чедности дубине,
зову их својом крвљу са круном проклињања.

У нади сунчаних киша, њихова слава ћути,
док чекају сусрете вековних растанака.
И загрљај истине невиност им слути,
а кајања ишчезну под сенком распетог знака.

Болесним све осмехом презрења их хране;
због тога што се муче са крстом измирења,
да покој им засаде у звезданоме ињу
и поведу их стазом лепоте у спасење.

Од свега им остаје кита разочарења:
зато сјај мртвих срећа очима проносе.
По који грех и сузу са варком откупљења
за заборав у болу и уточиште просе.

Зашто их срећа мрзи ништа их не чуди,
они су нових васкрса просјаци и весници.
Ко праскозорја све их немир стварања буди . . .
Што плачу над крстом лепота зову их песници . . .

Илија Митровић

БАШТИНИ ПРЕД ПОПЛАВОМ

Усплахирена ријека
хукти с планине,
задихана, плаха, зелена!
Усплахирена ријека
утроба земљиних
неспокој! . .
О, оснажи, забујај,
однијеће ми те та вода,
та силна непогода,
баштино моја, хлебу мој!

Високи, узрили кукурузи
момку до рамена
чекају брање —
баштино,
њего,
планинска ријека,
немирна,
брза,
однијеће те у играње . . .

Насљедство моје
дједова што те орали и брали
и с прољећа хајкали
у твоје бразде,
оснажи, држ' се.
Због њиних рука,
оснажи, држ' се,
насљедство моје,
због њиних мука!
Због година њиних
пуних зноја,
јер ево ријека
с гребена планинских,
баштино,
храно моја!

Очевино добра, плодна њиво,
оснажи, узвиј,
не одрони се.
Продао те не бих
за сва блага . . .
Оснажи, забујај!
На прољеће младо
ограду ћу теби
оградит' камену,
земљо моја, моја надо!

Јанко Ђоновић

ОДЛАЗАК

Дан мутан и магла сива;
јектичаво се сунце пробија
и пада на црне станичне кровове.

Још час и локомотива
хистерично се зацерека, —
гомила на перону се зањија
и плину к'о чудна, шарена река:
ужагрене очи, пољупци, поздрави . . .
и многе главе непознате, нове
из дрвене утробе воза
у поздрав знанцима машу.

Воз влажним шинама одвијуга,
и однесе нас, и мржњу и љубав нашу,
ко зна до какве провале или цветна луга.

Седим на излизаним клупама треће класе
усред ове чудно шаролике масе
и мислим: како је лепо бити сам овако,
па кад пођеш некуд
нико се дубоко не жалости, нит обрадује лако,
и не рече ти глупу жељу да будеш срећан свуд.

Трповати тако вечно сам к'о тица,
док крај тебе брдо за брдом одлеће,
с бректањем воза, зујањем антена,
без починака и без смена;
просути на свачиј' осмех румени сан незнаног,
једном виђене очи заволети
и к'о сунчани бук у једно пролеће
од неког заноса сјајног
са самоћом душе и мисли
у ситан прах се истопити.

. . . Додирнуо ми је очи јутрос при одласку
нит магле танан и млечан,
и сад лута над градом,
рујан од мојих самоћа, неизлечан
од мојих патњи. И знам када с хладом
лиснатог каквог дрвета се стопи
роса, црвена к'о крв, траву ће да покропи.

Ђ. Р. Радовић

САМОУБИЦА

Од ове ноћи ни срце своје нећу да познајем!
Ко зна куд ће ме однети сенке прошлости ужасне . . .
Путујем да никада више не угледам
зелене чемпресе среће и снова,
скрхан у животу и до празнина подигнут у болу.

Стакло је на обзорју и магле од угља . . .
У какве траве нађох суморне ленгере да заријем!
Ах, како је смешно било живети за славу и љубав
до данас,
када бих све те утвари да побијем
горчином отровнијом од туге, која ме ево у гвожђе окива.

Но што ћу?
Ја морам уснама својим и ту свирепу рану да пољубим.
Не да се окренем, но смрдљивим водама овим
да проспем презрење, ноћас када у срцу своме
челичним сечивом провалију дубим,
за коначан силазак у трулеж и венење . . .

Збогом, песмо, ја нећу чути више глас твој са дна младалачких шума . . .
Јуче, док љубих и снивах да радост вечно траје,
крваво плаћао сам овај жиг имена и срама!

И сада одлазим крвавим стазама,
да се међу људе више не повратим . . .
Никад! Никад више!

Лука Ристић

БОЈ У БИШИНИ 1876 ГОДИНЕ

Док је 1861 године један мали дио Херцеговине устао на оружје у помоћ Црногорцима, Невесињска Пушка дигла је против Турске сву горњу православну Херцеговину и један дио јужне, насељене католицима и православнима, а поврх тога и два округа у Босни: бањалучни и бихаћки. Тако исто дигла су оружје на Турке и понека мјеста преко Таре у Санџаку. Дакле, на све стране око Црне Горе према турској граници. Муктар-паша, главнокомандујући турске војске у Херцеговини, пошто није успио угушити устанак, као и његови претходници, стално је оптуживао Ц. Гору Цариграду, како шаље своје војнике у помоћ херцеговачким побуњеницима. Пошто се Муктар-паша с војском пробио кланац Дугу и снабдио Никшић храном, вратио се у Мостар и 12 јуна 1876 год. одржао ратни савјет о стварању операционог ратног плана против Ц. Горе. Од преговора о миру између Књаза и Високе Порте није било ништа, јер су се завршили коначним размимоилажењем у Суторини. Усљед крвавог солунског догађаја дошао је за великог везира шеф младотурске странке Митад-паша, а за министра војног ратоборни Хусејин Авни-паша. Новопостављени турски кабинет био је ратоборан. Јавно мњење у Србији и Црној Гори било је листом за објаву рата Турској, у чему су их помагали и панслависти и њихова штампа у Русији. Поред панслависта било је у Русији расположених за рат и дипломата, и државника, и угледних војних личности, изузев јаке германофилске партије у двору, около њега и у војно-дипломатским круговима, који су били против рата[1]). Исто теко било је извјесних војно-политичких личности расположених за рат против Турске и у Аустрији[2]) Под оваквим политичким околностима Књаз је објавио Турској рат 20 јуна 1876 год. Своју је војску Књаз распоредио у два фронта: јужни фронт, према Албанији, под командом војвода попа Илије Пламенца, Божа Петровића и Марка Миљанова, и сјеверни фронт у Херцеговини, према Мостару, под командом лично Књажевом и његовог таста војводе Петра Вукотића. За главне помоћнике Књаз је узео војводе Пека Павловића, Станка Радоњића, сердара Јола Пилетића, сенатора Баја Бошковића и др. За зборно мјесто сјеверне војске Књаз је изабрао Црни Кук у Бањанима. Изузевши битку на Граховцу, ово је први пут да Црногорци полазе у рат као војска, под командом

[1]) *Влада Милана Обреновића*, књига прва стр. 294. Слободана Јовановића.
[2]) Ibidem стр. 251.

свога господара, изван граница старе Црне Горе. Истог дана кад је прочитана ратна прокламација на Цетињу, Књаз се кренуо са црногорским батаљонима у правцу Херцеговине. Прву је ноћ заноћио у Изворима у Цуцама, други је конак са војском учинио на Грахову пољу, а трећи на Велимљу. Одатле се премјестио на Црни Кук, на ком се мјесту спојила црногорска војска са херцеговачким усташима, гдје се и херцеговачка војска организирала по систему тадашње организације црногорске војске.

При давању војничких чинова Херцеговцима Књаз је био непристрасан, јер од Планинице па до Метковића и Иван-Планине ниједној херцеговачкој чети није постављен за старешину Црногорац. Све војничке чинове издијелио је самим Херцеговцима, тако да о каквој старо-црногорској превласти не може бити ни ријечи. Али књаз је био неправедан у давању главарства појединим Херцеговцима, истичући једне и запостављајући друге. Као што службена Црна Гора није имала повјерења у почетку устанка у Невесињу ни у једног херцеговачког првака, те им је послала за главнокомандујућег чевског командира Пека Павловића, тако исто Књаз није имао повјерења ни приликом давања главарства у поједине херцеговачке прваке. Многе заслужне јунаке и народне прваке Књаз је запоставио, као и три највећа херцеговачка јунака, три харамбаше: Стојана Ковачевића, Драга Обреновића и Пера Тунгуза, који су стекли јуначки глас захваљујући једино својим витешким мишицама. А за војводе, командире, поткомандире и остале чинове народне херцеговачке војске Књаз је производио просте сељаке и чобане, турске јузбаше, коџобаше, пандуре и чланове меџлиса. Многи од ових људи показао се достојан подареног чина, а многи су и подбацили. (Као један од главних разлога који су Књаза руководили да овако поступи био је и тај, што је Књаз, као и сваки самодржац више волио ауторитете које он ствара, него оне који су се сами створили благодарећи својим урођеним особинама.

Војводе, командири, поткомандири у цијелој Херцеговини, прије и послије Црног Кука, били су ови:

1) Војводе: Новица Церовић од Дробњака, Лазар Сочица од Пиве, Симо Баћевић од Бањана, Анто Даковић од Грахова, Богдан Зимоњић од Гацка, Петар Радовић од Невесиња, Јован Џомбата од Дабра, Глигор Милићевић од Билеће, Тривко Вукаловић од Зубаца и дум Иван Мусић од Шуме и Попова;

2) Командири: Митар Ћоровић од језерско-шаранског батаљона, Грубан Церовић од дробњачког, Јевто Милетин Николић од жупског, Бaћо Мићуновић од рудинско-трепачког, Видак Копривица од бањског, Вуко Радојичић од жупско-пивског, Миро Гаговић од планино-пивског, Ђоко Вишњић од горњо-гатачког, Никола Гргур од доњо-гатачког, Тривко Бува од горњо-невесињског (а послије његове погибије у Дузи Бошко Гузина), Кико Стевановић од доњо-невесињског, Никола Вујовић и Шћепан Поповић од завоћког, Томо Томашевић од Зубачког, Митар Мерћеп (до пада Бара а послије Арсен Мискин) од шумског, Перо Муратовић од дабарског и Никола Ковачевић од граховског;

3) Поткомандири: Раде Кнежевић од језеро-шаранског, Шоле Шћепановић од дробњачког, Милош Бојовић од жупског, Машан Николић од рудинско-трепачког, Сава Пејовић од бањског, Спасоје Гломазић од жупско-пивског, Лука Голошија од планино-пивског, поп Глигор Старовић доњо-гатачког, Јован Гутић и Васо Бува од невесињског, Видак Анђелић од заваћког, Томо Деретић од зубачког, Шћепан Павић од дабарског, Сава Куржовић од шумског, Стеван Балетић од граховског, Јован Зеков Огњеновић од бањског и алајбарјактар над цијелом Херцеговином Јовица Зиројевић из Невесиња[1]).

У црногорску војску био је дошао и приличан број добровољаца из Боке које је предводио добар Србин Јово Гојковић и Књаз је од њих образовао бокешке чете и поставио им за командира свог даљег рођака Шака Петровића. Али доцније на интервенцију Аустрије добровољци бокешки морали су се распустити. На Црноме Куку, по војводи Гавру Вуковићу, било је 18.000 војника[2]). Али ђенералштабни аустријски официр Јосип Шен пишући о стању црногорско-херцеговачке војске каже слиједеће: „При покрету са Цетиња на дан 2 јула „сјеверна армија“ била је јака 7—8.000 људи; до границе и мало даље по прелазу ове, армија је порасла до 22.000 бораца[2])“.

На Црноме Куку Књаз је војску подијелио у три правца: војводу Пека Павловића са 5.000 војника послао је пут Клека, да ту спречава искрцавање турској војсци; командира Грубана Церовића са Дробњацима и Невесињцима послао је у Студени Поток против Селим-паше, а лично Књаз са остатком војске кренуо се преко Гацка и Невесиња у правцу Мостара. И овом приликом Књаз се показао вјешт политичар, мада неискусан војник. Знао је укрити наступање своје војске, те заварати траг турским мјеродавним факторима[3]). То је учинио на тај начин, што је благовремено лансирао вијест преко руске и стране штампе да жели што брже спајање црногорске и србијанске војске у Санџаку. Турски војнички и политички кругови овоме су повјеровали, зато је одмах по објави рата Муктар-паша кренуо са војском из Мостара преко Чајнича у правцу Санџака мјесто да пође преко Гацка на Црну Гору.

Ако бисмо се запитали зашто Књаз није правио главну офанзиву у Санџаку, био би одговор: прво, није могао тамо бацити сву своју војничку силу кад се дигла на оружје сва горња Херцеговина и један дио јужне од које је Књаз регрутовао добар дио своје војске те га је народ тих крајева очекивао као свога спаситеља; друго, није смио оставити кланац Дугу и тврђаву Никшић за леђима; треће, настојавања п.-пуковника Темеља, аустро-угарског изасланика, да Књаз промијени правац ратних операција и да се не спушта у доњи ток ријеке Неретве нити да предузима офанзиву у Санџаку, ипак

[1]) Данило Тунгуз Перовић, Одјек Невесињске Пушке 1876 г. стр. 66.

[2]) „Рат 1876 год. Црне Горе са Турском“ стр. 4 (Мемоани војводе Гавра Вуковића).

[3]) Наводи Гопчевића да је Висока Порта дипломатски обманута од Књаза да ће Ц. Гора у рату остати неутрална, те да је зато Муктар-паша упутио војску на дринско војиште, потпуно су нетачни и бесмислени, а вјероватно и тенденциозни.

имала су извјесног дјејства, јер Књаз, хтио не хтио, морао се повијати према Аустрији, јер кад би му она затворила пристаништа Дубровник, Рисан и Котор, гдје је тада Црногорцима искрцавано оружје, муниција, жито и храна, Црна Гора не би могла водити рат са Турском нити издржавати на хиљаде херцеговачких породица; и четврто, није се ни Књазу лично хитало да по Санџаку започне бојеве, гдје је народ остао и даље послушна раја, са незнатним изузетком, те се није усуђивао много удаљити се од природних позиција, планина херцеговачких и кршева црногорских. Књаз је добро знао да је у рату срећа промјенљива.

Кад је Књаз кренуо са војском у унутрашњост Херцеговине, ништа није знао о стању, распореду и кретању турске војске. Никаквих чета извидница није послао, никаквих вијести није добио ни од руског консула у Мостару Јастребова, ни од мостарских Срба, па чак није му било познато да је Аустрија забранила искрцавање Турској војсци у Клеку.

Пошто се Књаз кренуо са војском са Црнога Кука први конак учинио је на Ублима у Опутној Рудини 25 јуна; други на Турунташу 26 јуна; а трећи 27 јуна на Степену и Церници, гдје је војска учинила преданак и растјерала турску посаду у Кључу. Тога дана Књаз је провео по Гатачком Пољу, јашући по њему и разгледајући га са својом свитом.

Из Гацка војска је прешла 18 км. до Фојнице, од Фојнице до Залома 14 км. и од Залома до Невесиња 15 км. Сва војска црногорско-херцеговачка која је прошла кроз Гацко и Невесиње била је око вароши Невесиња. Овој војсци придружио се и онај одред са Залома, пошто се Смаил-паша без боја повукао у одбрану Мостара. На тај начин од Црнога Кука па до Бишине и Невесиња Књаз је превалио 90 км. турске територије а да нигдје није имао озбиљног сукоба са Турцима. Што је год било муслимана у тим крајевима са неколика батаљона низама, то се све сконцентрисало у Метохији и Невесињу. Сва остала мјеста у та два кадилука била су потпуно напуштена, изузимајући Борачке Вале, гдје су домаћи муслимани остали наоружани благодарећи свом географском положају.

У селу Удрежњу, одмах покрај вароши Невесиња, Књаз је намјестио свој шатор[1]). Војска се распоредила око Невесиња, и на тврђаву Кнежачу пуцали су мали бртски топови. Али они нијесу ништа могли наудити ни тврђави ни вароши. Варошицу Невесиње бранио је мајор Исмајил-ага, Арнаут, који је раније био ађутант код сердар Екрема Омер-паше. У тврђави и око вароши укопала су се била два батаљона низама, а толико и башибозука, који су јуначки бранили варош од Црногораца, и очекивали брзу помоћ од Муктар-паше. Једна јака чета Црногораца и Херцеговаца пошла је преко планина, и учинила препад на Коњиц, и том приликом побила је црногорски барјак на стару Коњичку Ћуприју, на падинама Иван-Планине, с ону страну Мостара, а на домак Сарајева. Чим се у

[1]) И данас се познаје мјесто гдје је био тај шатор, стоји обруч на слику гувна.

Мостару сазнало да је Књаз са војском цернирао Невесиње, настао је страх. Мостар са врло мало војске очекивао је сваког часа Црногорце, кад ће му на капију ући. Фанатизоване муслиманске масе биле су разјарене и бијесне, али не јунаци да дочекају Црногорце, но да покољу домаће православне, чији су синови, њих око 130 момака, већ били под Књажевим барјаком. Баш том приликом у Мостару прочитан је свечани ферман султанов пред окупљеним народом све три вјере, у ком су се позивали муслимани под свечев барјак, у свети рат против Србије и Црне Горе. Истодобно ферман је говорио и о слози са лојалним хришћанима.

У овом свом походу кроз Херцеговину Књаз је издао војсци прокламацију, забранио сјећи главе, носове, палити куће и сваку пљачку. То је Књаз учинио из два разлога: ради страног свијета, и надао са тим путем придобити херцеговачке муслимане. На тај начин одузет је црногорско-херцеговачкој војсци обичајни начин ратовања, а није им ништа новог дато. Таквим наређењем сваки се војнички замах пресјекао. Војска црногорско-херцеговачка стајала је око Невесиња, притисла је Бишину али се није смјела спустити у Мостарско Поље и заузети Мостар. Сваког дана хране је све мање било, јер она стока која се послала са Грахова и Црног Кука готово је била сва поједена. Устанком опустошена Херцеговина није могла војсци дати нове хране. Колико је војска патила због глади, исто је толико, ако не и више, патила због жеђи. Упекле јунске врућине, а земљиште Бишине и Невесиња безводно, са неколике мутне чатрње, отежавале су стање војске.

Муктар-паша није се надао Књазу од стране Гацка, но је вјеровао да ће Црногорци оперисати пут Санџака, да се споје са Србијанцима. Зато Муктар-паша крене са војском у правцу Фоче и Чајниче, с планом да негдје у Санџаку прими битку и спријечи сједињење црногорско-србијанске војске. Али чим је Муктар-паша извијештен од херцеговачког валије Али-паше да је Књаз кренуо преко Гацка и дошао у Бишину, он се са војском упути натраг. Није смио да удари у правцу Гацка, но се из Чајнича вратио у правцу Сарајева, па преко Иван Планине дошао у Мостар. Овај повратак Муктар-паше трајао је 8 дана, а прелазио је дневно 40 км., по највећој јунској врућини. У Мостару је свега дан починуо и кренуо се пут Бишине да се упусти у битку са Црногорцима. Имао је свега 17 батаљона регуларне војске, а толико и башибозука[1]).

Тако је дошао дан да се у Бишини дочека Муктар-паша. Кад је пак требало да је сва црногорско-херцеговачка војска на окупу, те да се зада непријатељу главни ударац на оном истом мјесту гдје је пукла прва Невесињска Пушка, војска се била раздвојила у неколика одреда, без икакве војничке потребе. Војвода Пеко Павловић са 5000 војника био је на Клеку, књаз Никола са неколика батаљона премјестио се са Удрежња у Слато, неколика батаљона држала су у опсади Метохију и Невесиње, а под командом војводе

[1]) „Из пошљедњих дана турског господства у Босни". Стр. 101. Д-р Кечет.

Станка Радоњића свега су били у Бишину ови батаљони: његушко-цетињски, цуцко-ћеклићки, горњо-црмнички, дробњачки, два невесињска, васојевићки, морачки и жупски.

Ту, у Бишини, имала је да се ријеши политичка судбина све горње Херцеговине, и да Бишина буде оно што је доцније био Вучји До. У почетку рата одушевљење је војске било велико. То одушевљење горштака црногорско-херцеговачких требало је искористити у војно-политичке сврхе. Да је тада било способних војсковођа, војска би у првом налету свога одушевљења, починила чуда од јунаштва. Али, на жалост, та војска није имала способних вођа, дораслих духу времену. Зла коб која је стољећима пратила врхове црногорско-херцеговачких брда и тада се на њих сручила. О способности појединих команданта ево што каже аустро-угарски генералштабни официр Јосип Шен: „Може се рећи да је у армији било пуно команданта који су раније изводили смјеле и дрске акције са по *2—3000* људи и толиким групама одлично управљали, али није било ни једног команданта који би имао довољно практичног и бар нешто теориског знања за управљање и вођење опсежнијих, поглавито офанзивних операција[1]). Војвода Петар Вукотић, по својој спољашности прави тип класичног Црногорца необично лијепа и достојанствена појава, али без ширих војничких концепција, непокретљив за акцију, иначе у разговорима и причама сељачки филозоф, болесно славољубив, врло завидљив, није ни под коју цијену пуштао способнијег пред собом. Од свих сељака војвода најспособнији је био на сјеверном фронту Пеко Павловић, а на јужном поп Илија Пламенац. Иако није устанак у Невесињу покренуо Пеко Павловић, него неодговорни хајдучки елементи, ипак тај устанак одржала је Црна Гора да се не угуши у самом свом почетку. Војвода Пеко са усташима херцеговачким и јајошима црногорским годину се дана тукао по Херцеговини са разним турским пашама. Начин турског ратовања и земљиште Херцеговине Пеко је добро познавао. И сад кад је требао Пеко да буде у Бишини, и да зада смртоносни ударац уморној Муктаревој војсци, он је био далеко у Клеку. У Бишини чекао је Муктар-пашу војвода Станко Радоњић, интимус војводе Петра. Војвода Станко свршио је војничку школу у Паризу и био је са Машом Врбицом најшколованији црногорски војвода. Иако је војвода Радоњић имао извјесних способности политичко-дипломатских, војничких није показао. Оно неколико батаљона што их је под командом имао, распоредио их је дуж друма бишинског, а врло слаба одјељења одредио на Вележ и Подвележ. Двије харамбаше: Драга Обренова и Пера Тунгуза послао је да уходе турску војску пут Мостара. Харамбаше са неколико војника дошле су на Бусак, па се затим спустиле у село Гнојнице и одатле дошли у непосредну близину Мостара. Чим су опазили кретање турске војске мостарским пољем, нарочиту су пажњу обратили како ће се развити Муктарева војска кад се дочепа узвишице Буска и Подвележа. Чим се Муктар попео горе на подвелешку висораван развио је војску овако: центром је он сам управљао са башибозлуком

[1]) „Вођење рата и тактика Црногораца", стр. 22.

и држао се друма, лијевим крилом командовао је Селим-паша и кретала су се гребеном Вележа, хватајући све положаје који доминирају Бишини и распореду црногорско-херцеговачких трупа, а десним крилом наступао је Подвележем Осман-паша. Харамбаше су добро разгледале наступање и развијање Муктареве војске, да су биле опажене и потјеране од турских претходница[1]).

Муктар паша знао је распоред и стање црногорско-херцеговачке војске, зато је наступао брзо и неустрашиво. Селим-паша, по доласку у Мостар, преоблачио је домаће пограничне муслимане у црногорско-херцеговачко одијело, који су се пробијали кроз батаљоне са лажним српским именима, све испитали и пашама подносили тачне податке о положају, броју батаљона и снабдијевању храном и водом противничке војске. Кад су харамбаше Драго и Перо дошле код војводе Станка и казале му да Муктар-паша намјерава са војском заузети и друм бишински, а нарочито планину Вележ са свима њеним доминирајућим положајима према Бишини, и да према томе треба извршити нов распоред војске да се Муктар озбиљно дочека и побиједи, војвода је срдито одговорио: „Шта козари 'ерцеговачки знају, шта је то војничка стратегија. Ја сам војне школе учио у Паризу, а не у Невесињу". И на даље је војвода сачувао исте положаје, са истом војном снагом, очекујући Муктар-пашу да наиђе друмом бишинским. И што је за највећу осуду, ни у посљедњем моменту војвода Станко није учинио напор да се прикупи сва црногорско-херцеговачка војска, те да се заузму нове позиције и да се на тај начин мушки и одважно дочека Муктар-паша, но се упустио у борбу са неколико батаљона пропустивши све главне доминирајуће положаје по Вележи и Малој Вележи да посједне Селим-паша са војском.

Сви су батаљони у Бишини јуначки дочекали Муктареву војску. Али под навалом сабијених и густих редова многобројне турске војске и неизмјерно бољих војничких позиција, морали су се батаљони повлачити.[2]) На Малој Вележи Турци су заузели тако добре позиције да су могли камењем побити Невесињце и Дробњаке који су том правцу наступали. Кад је чуо Књаз у Слату за порез своје војске, наредио је повлачење свима батаљонима преко Зовог Дола, Грабовице, Слата, Бабе Планине и Корита у правцу Вучијег Дола. А сам књаз са неколика перјаника отступио је преко Лукавица на Риоце, и у Коритима се са својом војском састао.

Послије бишинског пораза настаје душевни преокрет код црногорско-херцеговачке војске. Мјесто дотадашњег одушевљења завладало је незадовољство и роптање. Војнички слабији материјал, нарочито она шака војника из појединих вароши, клону духом и побјеже из

[1]) Том приликом док се чета измицала испред Турака и пробијајући се кроз густо бишинско грање, запела је сабља Драгу Обренову и остала.

[2]) Тврђења војводе Гавра Вукотића у својим мемоарима, гдје истиче јунаштво Васојевића а кукавичлук Невесињаца и Херцеговаца, нијесу тачна као ни многа друга тврђења. И Васојевићи и Херцеговци до тада су били турска раја. Тада су узели оружје и борили се против Турака. Ако треба некога истаћи, то се може говорити само о предности старо-Црногораца.

војничког строја. Сви су били утучени и ротљиви. Није се отступало, но се управо бјежало испред непријатеља који није продужио офанзиву традиционалним путем преко Гацка и кланца Дуге пут Никшића, него стопу у стопу за Књазом и његовом војском. За један дан отступања армија је прешла око 60 км. по јунској врућини, без воде, хране и одмора. Превалила је онај исти простор за један дан, који је у наступању превалила за шест дана! Књаз Никола, који је све ово својим очима гледао, из дотадашњег неодлучног става прелази у одлучан. Одузима команду војводи Петру Вукотићу и сву управу над војском узима у своје руке.[1]) Чини нов распоред војске и подиже утучени дух код војника. На тај начин поразом у Бишини, осрамоћено и понижено црногорско-херцеговачко оружје, поново ће славом заблистати у крвавој вучедолској долини.

Данило Тунгуз—Перовић

НЕКОЛИКО МЕСТА У „ГОРСКОМ ВИЈЕНЦУ"

(ПОВОДОМ 9 ИЗДАЊА *Г. В.* С КОМЕНТАРОМ Г. РЕШЕТАРА)

Сам систем г. Решетаровог коментара *Г. В.* подложан је критици. Може се разговарати о томе *шта је све* нужно објаснити у *Г. В.* и *како* то треба учинити. Обимна, литература о Љубишином, Кирстеовом и г. Решетаровом коментару, сами ти коментари и преводи *Г. В.* пружају занимљиву грађу за доста сигурне закључке о том. Но, овде ће бити изнесен само један део примедаба о *појединим* тумачењима г. Решетара, а питање система коментарисања остаје за касније.

1) Стих 18, *„Мухамеде — то је за Гертуку"* г. Решетар је протумачио: „за незахвалника и издајицу, какав бијаше Гертука, хоће се човјек какав бијаше Мухамед, који је издајнике сјекао, иако су радили њему на корист". Он је, дакле, узео (као што то узима и Др. Костић) да је вокатив *Мухамеде* овде у значењу номинатива, као што се у народним песмама често, ради стиха, узме вокатив место номинатива. А то овде није случај; вокатив је овде у пуном свом значењу. Његош није хтео рећи да се за Гертуку „хоће човјек какав бијаше цар Мухамед". Стих има изразитији и емотивнији смисао. Песник, огорчен на издајицу и незахвалника, призива Мухамеда и одобрава његов поступак. Како је тај поступак (смакнуће Гертуке) изнесен већ поводом претходног стиха, то је за овај стих објашњење апсолутно непотребно. Треба само после речи *Мухамеде* ставити запету, и стих је сасвим јасан.

2.) За реч *тмуше* у стиху 243 (*„кроз дивјачне тмуше азијатске"*) г. Решетар каже да овде „не значи *тама, магла,* већ *неизмеран број, велика гомила*". Реч *тмуша* у Црној Гори се употребљава само у значењу *густа тама;* код Његоша је једном употребљена у метафоричком значењу нечега ружног, прљавог: „злоба

[1]) Рат 1876 г. Ц. Гора са Турском ст. 17. од војводе Гавра Вуковића.

грдња бљува тмуше“ (29 стих *Посвете*)“ и у сличном значењу је и овде употребљена, а не у значењу које тој речи г. Решетар даје. Кад би се реч *тмуше* у овом стиху заменила изразом *неизмерни број*, као што то г. Решетар чини, онда би се изгубила једна ванредно изразита слика у контрасту: Милош својим *светлим*, „ватреним очима“ гута густе *тмине* Азијата, пробијајући се кроз њих. Реч *тмуше*, поред тога, у овом случају много више каже него *неизмерни број*. Као што је другде за Турке рекао да су „адске душе“, „вражје племе“, „куга људска“ и т. д., тако је и овде хтео рећи не само да их има много него и да их упореди са тмином. И за овај стих коментар је сувишан, он само спутава, ограничава, живу и обухватљиву мисао Његошеву.

3.) Стих 252 „клеветнике грдне и клевету“ г. Решетар овако тумачи: „и оне који друге потворише *и оне који бише потворени*. Милош погину на Косову од Турака, а Вука народ приповиједа да га Муратов син Бајазит отрова,“ и т. д. По том тумачењу излази да *клевета* значи: *они који бише „потворени“*, а та реч никад и нигде нема то значење. Она значи једино: оно што се неправично за некога рекло, а ружно је. И у том значењу је и овде употребљена. Немогуће је уопште претпоставити да је Његош хтео рећи да се „Бог драги разљути“ и на Милоша и да је дао и њега „сатријети“, како то излази из тумачења г. Решетара. Бог се разљутио баш *због* Милоша, због „плетења безумне скупштине“, због клевете која је на Милоша пала, и досудио је да пропадне српство, како би на развалинама царства засјала „света Милошева правда“.

4.) Стих 501-2 „не смијемо чинит што чинимо / не смијемо јавит што је јавно“ не значи, као што каже г. Решетар, „хоћемо да очистимо земљу од Турака, а не смијемо да то *започнемо*“. Ове речи кнеза Јанка долазе непосредно после приповедања Томаша Мартиновића како убише „обадва Алића“ и поводом тог догађаја су и речене. Кнезу Јанку изгледа чудно зашто се таји намера истребљења потурица, а сваки час Црногорци по неког муслиманина убију. Њему цео „договор“ Црногораца изгледа донекле и смешан („би ли ово ђеца пословала?“). О никаквом „започињању“ није реч; почело се је већ, мисли кнез Јанко, јавно је већ, па шта да се крије? — И стихови су сасвим јасни, и прецизни ако хоћете, не треба им коментара.

5.) Г. Решетар је три пута мењао тумачење 692 стиха („прокле мајка од невоље сина“). У првом издању *Г. В.* са коментаром г. Решетара (1890), стих је протумачен: „матери је од невоље син ово дијете, које је она доиста родила, али би она из којег драго разлога вољела да га није ни родила“. Преводилац на немачки, J. Кирсте, стих је превео (пре г. Решетарова коментара, 1886): „Ihrem Sohne *musst* die Mutter fluchten“ (свога сина мати је *морала* проклети), а слично схватање тога стиха казао је и Живко Драговић поводом првог издања *Г. В.* с ком г. Решетара.[1]) „Мати је била *принуђена* да сина прокуне“, каже Ж. Драговић. После Драговићевог приказа

[1]) Живко Драговић: „Прилози за коментар *Г. В.*“ *Глас Црногорца*, 1891, 25.

Г. Решетар мења своје првобитно тумачење и од другог издања (1892) тумачи: „била је *присиљена* да га прокуне“, Тако је задуго и остало. Поводом седмог и осмог издања (1921 и 1923) тумачењем тога стиха позабавио се г. Трифун Ђукић[1]). Он каже да: „по овом г. Решетаровом тумачењу (од другог до осмог издања) значи да је мајка проклела Станишу пошто се овај потурчио. Међутим јасно је и песник то лепо каже, да је Станиша проклет још као дете на мајчиним грудима. Али Решетар хоће да поправи Његоша, ваљда што не налази јаког израза у ономе „прогризе јој сису у посање“. Његош баш хоће овде да изнесе оно веровање: како децу мора стићи „материна клетва“, па макар кад, макар због чега она била изречена“. Овакво резоновање поколебало је г. Решетара, нарочито када је и г. Љуб. Стојановић[2]) стих протумачио: „за невољу син, кад бољег нема“, те у деветом (1928) издању стих тумачи: „сина који јој је за невољу (од невоље) био син“. —

Мени изгледа да је ово тумачење погрешно и да је тачно Драговићево, односно Кирсте-ово. — Г. Ђукић је буквално схватио стих „прогризе јој сису у посање“, он држи да је Станиша био проклет још у детињству, било због тога или чега другог и да је „турчење“ његово дошло као казна, последица клетве. Међутим кад се проучи склоп целог кола, чији почетак чини стих о коме је реч, види се неоправданост таквог схватања. После шест стихова у којима је фигуративно изражен грех (примање муслиманства) Станишин, дакле на један одређени случај, долази стих „стиже дјецу материна клетва“ (овде је *стиже* презент), који претставља једно опште правило, веровање. После тога долази непосредно описивање *греха* Станишина. Напослетку, стихом „стиже сина материна клетва“ (овде је *стиже* аорист), који више није опште правило, него се односи искључиво на Станишу, почиње изношење Божје казне коју је материна клетва изазвала. Стиховима „прогризе јој сису у посање / рајско пиће просу у њедрима“, рекох, фигуративно је речен грех, и никако се не смеју узети буквално. Они треба да значе да је сагрешитељ, Станко, „похулио“ на оно што је најсветије у човеку, оно што се посише с мајчиним млеком, што је у овом случају „вјера Христова“ и „јуначко племе Црнојево“. — Грех је, дакле, описан у самом колу и због *тога* греха је Станиша проклет, што је проузроковало да Станиши „погибе војска свеколика“, а није клетва пала бог зна због чега и бог зна када и није казна у томе што се Станиша „потурчио“. — У Црној Гори, затим, рече се врло често: „невоља му је да то и то учини“, што значи: био је неко *принуђен* на известан корак; и у *Г. В.* (стих 2031) каже се: „невоља је, браћо, да с' убије“, што значи: морала се је убити, имала је разлога да се убије. Такво значење има и *од невоље* у стиху 692, стих се може протумачити само онако како га тумаче Кирсте и Драговић. —

[1]) Т. Ђукић: „О коментару *Г. В.* *Мисао* V, 1921, 229—33 и *Гласник проф. Друштва* III (1923) 104.

[2]) Љуб. Стојановић: „*Г. В.* Осмо изд. с ком. г. Реш.“ *Просветни Гласник*, 1923, XL, 331.

6) Крупнију грешку чини г. Решетар у тумачењу стихова 892 („крсту служеш а *Милошем живиш*“) и 894—5 („Милош баца у несвијест људе, ал’ у пјанстно неко прећерано“). Први стих он тумачи; „живиш спомињући се негдашње славе и моћи“, а друга деда: „спомен о прошлој моћи и слави онесвешћује и опија Србе, па мисле да ће се опет повратити“. Није Милош за Србе, а нарочито не за Његоша и Црногорце, претставник, симбол „негдашње моћи и славе“. То је Душан, „непобједни, млади“, а Милош у народној души живи само као велика, величанствена „жртва благородног чувства“, као узор хероја, „чудо витезовах“. Као такав, као херој који „гордо иђаше /светом гробу бесмртног живота“ Милош је идеал јунака, њиме се опијају Срби. Управо његовим подвигом, који „надмашује ..... сва витештва блистателна“. „Живети Милошем“ значи заносити се његовом личном славом, настојати достићи ту славу. Његош, дакле, није мислио на „негдашњу славу и величину“, нити је изражавао наду „да ће се опет повратити“, него је циљао на занос у који се пада кад се пред собом има Милош као идеал јунака.

7) Мићуновићеве речи: „Држ’, рицале, узми овај фишек,/ понеси га на поклон везиру, /и кажи му да је то цијена коједраго главе црногорске“ (стих 1175—8) г. Решетар тумачи: „фишецима којим Турке бију Црногорци наплаћују главе своје браће што од Турака погину“. Не знам на који начин је г. Решетар дошао до тако извештаченог тумачења, које никако не одговара мисли. А место ми се не чини много мутно. У свом писму владици везир на једном месту каже: „хајте к мени под мојим шатором,/ ти, владико, и главни сердари. / ..... *за примити од мене дарове*“, па затим, ако Црногорци неће да приме дарове, прети им. Кад кнез Јанко, одмах чим се писмо прочита, каже да „нико крупно ка Турчин не лаже“, у главном циља баш на ова везирова обећања. На тај покушај везиров да подмити Црногорце односе се и владичине речи из одговора: „Ја се сјећам што си хтио рећи! / Трагови су многи до пећине — / за горске се госте не приправљај“. Али док владика избегава да уопште говори о том, дотле Мићуновић доста отворено одговара: не даровима, не митом, него мецима само везир може купити Црногорце, којегадраго од њих„владику“ „главне сердаре“ као и простога војника, т. ј. само их мртве, кад погине у боју може сматрати својим. —

8) 2332 стих, „је ли јавје од сна смућеније“, протумачен је: „није ли човјечји живот као нека јава смућенија од самога сна?“. На овом месту, рекао бих, песник не индентификује живот са јавом и не одваја сан као нешто изван живота, како би се то по г. Решетаровом коментару могло мислити. Јава и сан су два стања у животу, делови живота, и песник се само пита није ли јава у животу „смућенија од сна.“

9) Стихове 2348—9: „Крст носити вама је суђено — страшне борбе с својим и с туђином“ г. Решетар је интерпунгирао као што је наведено, а други од ових стихова, као посебну целину, и тумачи „страшна ли ће бити ваша борба с домаћим потурицама и с правим Турцима што ће им прискочити у помоћ“. Наведени стихови чине једну целину, једну мисао: суђено вам је да носите крст страшне борбе и т. д. — Треба само изоставити цртицу после првог стиха (као што је учињено у државном издању 1928) и коментар је непотребан.

10) Под „поругани олтар“ (стих 2359) г. Решетар разуме „права вјера, *коју у Црној Гори* окаља мухамеданство“ Игуман Стефан, који ове речи каже, није мислио да „праву вјеру“ само „у Црној Гори окаља мухамеданство“. Игуман има пред очима цело хришћанство. Неколико стихова раније он говори о томе како у Азији, колевци хришћанства, „свету лампу луд ветар угаси“, како је Омаров храм дигнут „на свештени основ Соломонов“, како „Софија за коњушку служи“ и т. д.; тиме је наравно и „поруган олтар“, а не само у Црној Гори. —

Видо Латковић

„ЕТНИЧКА ПРОМАТРАЊА У КОНАВЛИМА“

Под горњим натписом објавио је у овогодишњој јунској свесци „Записа“ Светозар Раичевић своје забиљешке. Пошто у тим његовим запажањима има нетачности, дозволите ми да као познавалац онога краја то исправим.

Сам г. Раичевић каже да је своја опажања забиљежио на једној екскурзији, а живот и обичаји народни у једноме крају не могу се у пролазу тачно промотрити.

У првом реду не појмим гдје је г. Р. наишао на име „*Конавље*“, кад се тај крај од увијек звао *Конавли*. Та је ријеч постала од латинске *canalis*, (канал или јарак) пошто су стари Латини који су населили Епидаурус, (данашњи Цафтат), да би град опскрбили водом, саградили канал чији се останци још и данас виде. Народ који се у тој плодној долини населио прозвали су *Канављани* и ваљда је и г. Р. из овога имена створио Конавље, што није тачно. За женске би се морало казати *Конављанке*, али оно „*љ*“ сажимањем је отпало и зову се *Конавоке*. Има и једна стара пјесма: *Конавока црна ока.* Тако се зову и *Конавоске стијене, Конавоско поље*, а не *конављанске*.

Не знам колико би одговарало закључку г. Р. да је већина данашњих конавоских села добило име по старосједиоцима, које данашњи становници нијесу мијењали, а тих се презимена данас не налази. Имена села која данас свршавају са *ићи* јесу: Поповићи, Радовићи, Грушићи, Тушићи, Мочићи, Микулићи, Ђуринићи, Вишњићи, Миханићи. Остала су имена: Стравча, Дуба, Шиљешки, Бротњице, Пађебрдо, Дунаве, Груда, Чилипи, Комај, Придвоје, Куна, Водовода, Мрцине, Плочице, Витаљина, Пољица, Ловорно, Застоље, Вигњи, Јасенице, Ускопље, Габрили, Дрвеник.

Куће у Конавлима нијесу покривене плочама. Можда у врло стара времена. Такођер ни сламом. Оне су се од давнина покривале цријепом или како г. Р. каже ћерамидом, па народ не зове кров

купијерна већ *купијерша* од талијанске ријечи *coperta* (коперта) што значи покрити, те отуда и ријеч *покрив.* Талијани су одавна пекли опеке и црепове и довозили у наше крајеве, док се није та индустрија и код нас тек у новије доба развила. Врло ме пак чуди гдје је г. Р. видио сламнати кров, кад се у Конавлима ни појате не покривају сламом, јер сламе и нема.

Криво је г. Р. схватио, да се подом зове један дио кујне (куће). Подом се зове *таван или спрат,* па отуд и кућа на један, на два пода, за разлику од приземља, гдје је обично *конoба* у којој држе вино, ради и чега се и зове *виница.* На доњем спрату, каже г. Р. налази се кујна. По овом изгледа да г. Р. и није био у Конавлима. Нигдје у Конавлима не налази се кухиња на спрату. Свуда су кухиње одијељене од куће у посебној згради *уз кућу.* Криво је записао имена: *пожуљ, сенсија,* мјесто: *пижуо, сансија.* Испод кухиње, ако је она саграђена повисоко и пресвођена каменом, налази се стаја за животињу, али не зове се *обор. Обор* је ограђени простор испред куће, гдје стоји стока љети, док су за њу направљене посебне стаје. Исто тако *тараца* не служи да се лакше улази у кућу. Она служи да се љети суше смокве, да се простре жито, да се љети чељад одмарају и т. д.

Крупнијех је гријешака г. Р. забиљежио о народној ношњи и обичајима. Дјевојке до 15 година носе *бјељачу,* али она је од црнога сукна. Пошто је називљу бјељача ваљда се у старо доба носила од бијелога сукна, али се данас више не носи. Љети и младе и старе носе само бијелу кошуљу од платна, више ње јечерму. Ко год умре у породици жале га годину дана, а да ту жалост и вањским начином очитују, мушкарци носе црне капе, црне чарапе и црне фермене, дјевојке мјеште златом извезене црвене капе, носе једнако црвену капу, али је обрубе плавом врбцом; и жене и дјевојке не носе кроз то вријеме наштицану бијелу мараму на глави, већ једноставну, као што се пашу *плавом гурђелицом* мјеште оном веселих боја. Жене ако им муж умре, носе још и црне папуче мјеште црвених. Жене не носе капу и по томе се разликују од дјевојака. Зими дјевојке и жене носе модрину. Прегача није извезена, већ је изаткана као и курђелица, само што је курђелица за радне дане од пређице или вунице, а за светачне дане од свиле, у разним бојама, *никада бијеле боје.* Њоме опасују пас, јер иначе би им пануо и носе је увијек. На ногама носе и жене и дјевојке чарапе (бјечве), назувке и опанке у радне дане, а у свечане бијеле као снијег памучне чарапе и црвене папуче. Све што г. Р. износи о народној ношњи било код жена, било код мушкараца, све је искривљено. Тако он каже да мушкарци носе поврх кошуље, *корет,* т. ј. хаљину од сукна плаве боје која му досиже до кољена. Поврх тога да је *кружет* (пресомитача) а повише њега *фермен* са жутим или златним *гајтанима.*

У старо доба мушкарци су носили високе црвене капе попут феса, са великом црном китом. Око капе би омотали сарук. У то доба носили су и перчин. Но по мало изгубио се перчин, па сарук, а и кита, а капа је бивала све нижа и нижа, док данас је висока

тек 5 цм. Љети поврх кошуље носе само *пресомитачу* (кружет) без рукава, а зими повише ње *корет* са рукавима који им сиже *до паса.* Он је од домаће вуне, изаткан и урешен зеленим гајтанима. Пресомитача је исто тако, али без уреза. У свечане пак дане, пресомитача је од куповног финог црног сукна, (свите) урешена златним везом на крају гдје се запуча, а повише ње долази *фермен,* мјеште корета, од тамно плавог сукна (свите) извезен тамно црвеним гајтанима на леђима, на рукавима и сприједа. За пирове и свечане згоде имале су боље стојеће куће фермене *извезене* златом, као и жене из богатијих кућа што су имале јачерме извезене сребром и златом. То се данас ријетко прави, јер запада много. Мушкарци су опасани дугачким црним пасом такођер изатканим од домаће вуне. Раније преко паса опасивали су свилају од коже, обично црвене. Она је имала више листова за које би се утакао *нож, арбија* (неко дуго шило за чишћење луле) те велики шарени убрус (рубац), а у пригодама *сребрне кубуре.* Гаће су им до кољена, широке, тамно плаве боје, од домаћег сукна. На ногама носе чарапе (бјечве) од вуне, назувке и опанке, а у свечане дане цревље. Зими носе мушки црвене или плаве *кабанице,* које им сижи до кољена. У старо доба, носили су струке.

Никад нијесам ни чуо ни видио да Конављани сијеку бадњаке од *цера,* већ од *дуба* (храста) и ложе их на Бадњи дан у вечер. Тако не уочи Ускрса, већ на Велику или Цвијетну недјељу носи се гранчица палме и маслине у цркву, освети и носи на њиву.

О крсном имену домаћин позива на ручак (објед) све своје *главне пријатеље,* који остану и на вечери, али је главно објед, а не вечера. При свршетку обједа, кад се на трпезу донесе печење, устаје домећин од сопре (трпезе) а то је главни пријатељ домаћина, и држе здравицу. Ако он случајно не зна, онда здравицу држи онај који зна.

Види се да г. Р. не познаје конавоску здравицу, кад каже да је доста кратка. Штета. Она је врло лијепа, пуна алегорија, поезије, а доста је дуга. Иста се говори и на свадби, само се примијени на младенце. Изашла је у Зборнику Југословенске академије.

О погребима скупе се сви кућни пријатељи, родбина и *браћа.* Браћу сачињавају у мањим селима сви домаћини, а и већим само они дотичног одломка. На погреб не мора доћи баш домаћин, већ један одрасли мушкарац из куће. Главни пријатељи враћају се послије погреба кући из које је био покојник-ца и ту објedују, док браћа иду својим кућама.

На концу каже г. Р. да се код Конављана опажа превртљивост и лукавост. Како је г. Р. црпио површно све податке, тако и ово његово опажање није исправно. Они су људи врло оштроумни, а њихова лукавост се састоји у томе што се не дају ни од кога заварати. Доста су били изварани. Уздају се у се и у своје кљусе. Кроз стотину година својим радом и штедњом откупили су се од дубровачких госпара, а у томе их је и Америка помогла, јер скоро из сваке куће има по неко у далеком свијету. Мало има радишнијег народа као што су Конављани.

Нека, на концу, не замјери г. Радичевић: мени је само до истине.

Иванко Бендиш

КАКО ЈЕ МАТАВУЉ ПРВИ ПУТ ДОШАО НА ЦЕТИЊЕ

Из биљежака Матавуљевих не могу се сазнати све појединости његовог првог доласка у Црну Гору. А пошто су и ови детаљи потребни за употпуњење биографије нашега знаменитог приповједача и пошто је потписани био иницијатор тога његовог доласка, то сматрам за своју дужност, да овдје изнесем и прибиљежим познате ми податке о тој ствари.

Год. 1870 у мјесецу јануару, као добровољац у устаничком логору у Херцеговини, бијах ја врло опасно назебао. Ту опасност бјеше добро уочио мој тадањи четни командир пок. Барбје, велики Француз и још већи пријатељ српски, који је за нашу слободу жртвовао и свој драгоцјени живот. Па како не имађасмо свога војног љекара, он ме упути у Ерцегнови на лијечење своме пријатељу а мом бившем другу са српског сабора, дру. Милану Јовановићу, који тада бијаше градски физикус у Ерцегновом. Благодарећи најиздашнијој љекарској њези мога доброг пријатеља, а уједно и благотворном утицају рајског климата Боке Которске, моје запаљење плућа бјеше у његовом првом почетку сузбијено и савладано; и за мјесец дана ја сам био потпуно опорављен и готов да се вратим поново у устанак. Ну пошто љекари предвидјеше, да би ми боравак у планинама могао изазвати поврaћај запаљења, ја до настанка топлијих дана остадох у Боки.

Пок. др. Милан у то вријеме бјеше уједно и директор Српске Поморске Школе на Србини *) код Ерцегновога. Чим он мене видје до́кона, он ме стаде нудити, да се примим за наставника географије и њемачког језика у истој школи, које мјесто бјеше упражњено. То исто чинио је и предсједник школског одбора, чувени професор наутике и велики Србин пок. г. Мрша.

Ја се примим учињене ми понуде, и на тај начин постадох наставник речене школе. Ту, као наставника и свог будућег друга, затекох нашег *Сима Матавуља*. Ту сам се ја упознао и спријатељио с њиме; ту смо у школској згради обојица имали и стан, те смо се заједно и хранили. У то вријеме Симо је био и приватни наставник дјеце пок. конте Ђура Војновића, адвоката и ерцегновског градоначелника. Већ тада јако ми је у очи падао ванредан приповједачки таленат Симин, па нисам престајао да га подстичем, да своја лијепа причања ставља на хартију. То је исто радио и наш вриједни директор др. Милан, будући и сам већ признат књижевник. Ну интересантно је прибиљежити, како је Симо тада још далеко био од вјере и поуздања у сама себе. Сва наша подстицања он је узимао олако. Нимбус књижевника по природи веома скромном Симу тада се чинио недосежан. Он тада још није био свјестан свога богоданог дара.

О Видовдану исте године завршисмо и годишње испите. И како тога дана на ерцегновском тргу бû прочитана ратна објава црногорска Турској, плануше патриотизмом и јуначки Бокељи. Конте Ђуро бјеше врло популаран у Боки. Он је ту деценијама и биран за народног посланика. А и ја бијах већ успио да се с многима од њих упознам

*) Задужбина српских родољуба и богаташа Бошковића и Лакетића.

и спријатељим. И конте Ђуро ријеши се да се и он Српству одужи, и у том смјеру да иде у главни стан црногорске војске, а уједно са собом да поведе што више бокељских добровољаца, а с њима такође и мене. Кренусмо и успут покуписмо више стотина бокељских добровољаца, дивних људи и јединствених ратника. Кнез Ђуро бјеше командант тога одабраног одреда, а мене узе за свога секретара.

Одмах послије нашег одласка, и наш делија не хтједе да остане „међу женама“ како он говораше, већ и он крену за нама; и дошавши тамо, он буде додијељен у састав Црвеног Крста, гдје је неколика мјесеца одушевљено послужио ствари свог народа.

У мјесецу октобру исте године, ја из главног стана, а по наређењу књажевом, будем упућен на Цетиње, да уређујем „Глас Црногорца“, док рат буде трајао, а послије да отправљам дужност главног школског надзорника. Послије закљученог мира, ја одмах почнем отправљати дужност надзорника и радити на отварању основних и средњих школа. Тад у Црној Гори није постојало министарство просвјете, већ је школско надзорништво отправљало све просвјетне послове. 1878 у јесен, на мој предлог, Књаз одобри отварање једне средње школе на Цетињу у виду *реалне гимназије*. У наставни програм, као обавезан предмет, уђе и француски језик, почињући с другом годином. Пошто за тај предмет у земљи није било спремна лица, ја се сјетим свога Сима и понудим му упражњено мјесто. Симо једва дочека и одмах поднесе молбу. Књаз усвоји мој предлог тим драговољније, што га је и сам познавао као доброг Србина. За десетак дана Симо је већ био на Цетињу, и ја га одмах уведох у дужност.

Како у то вријеме на Цетињу није било лако наћи удобан стан, а ја сам имао једну намјештену собу за намјерника, то му исту понудим, и он је драговољно прими. Послије тога, док сам год био на Цетињу, Симо је са мном био под истим кровом (у кући пок. попа Видака, одмах до Дјевојачког Института), гдје смо се заједно и хранили.

Ту смо више времена провели у пријатељској заједници, гдје је било довољно прилика да га подстичем на књижевни рад. Чим се мој Симо мало поодморио, једном приликом му рекох: „Сад си ми дошао под руку. Мораш писати.“ Он ми даде ријеч да хоће. Ту је и почео да скицира и основе свога првог књижевног рада који је послије онако сјајно успио. Послије мог одласка из Црне Горе Симо ме је заступио и у дужности наставника насљедника Данила, а, за неко вријеме, и у дужности гл. школ. надзорника.

Стево Чутурило

ГРАЂА ЗА ИСТОРИЈУ И ФОЛКЛОР

ПРЕПИСКА ИЗМЕЂУ ЦРНЕ ГОРЕ И СРБИЈЕ У ГОДИНИ 1876

(7)

45. Од Ристића 4. VI. 1876. Пошто је уговор потписан, треба нам сад уговорити начин уласка у акцију. Ми предлажемо: послати по једног посланика у Цариград, који ће захтевати да можемо ући ви у Херцеговину, ми у Босну, умирити их, уредити на основу једнакости без разлике вере, па одржати под сузеренством Порте. Овако поступити за то, што је мудрије појавити се најпре скромно а после ширити своје претензије према успеху. Како је вероватно, да ће Порта захтевање одбити, требало би у исто време наредити излазак војске на границу, кад посланици у Цариград приспију, те да се може акција у року члана 5 отпочети. Наш ће посланик бити Филип Христић, који ће поћи у суботу. Јавите нам име вашег посланика. Уосталом, ако би ви имали препрека послати нарочитог човека ми вам стављали на расположење нашег посланика, који би ваше налоге вршио. Одговорите ми што пре телеграфом.

46. Ристићу 4. VI. 1876. Не можемо никако пристати на шиљање посланика у Цариград. Не допушта нам ни рок означен у члану V, нити се слаже цијељ посланства ни само посланство са независности Црне Горе. Према члану II очекујемо, да ћете и ви одустати од шиљања посланика. За улазак у акцију има довољно начина, који ће одговарати части нашој и увјерити силе о нужди наше акције, као и одређеном року за акцију, који се не може прекорачити. Предлажемо, да се једном нотом образложи и објави рат у најкраће вријеме.

47. Ристићу 4. VI. 1876. Молимо да задржите полазак г. Христића док не примите нашу депешу, коју ћемо Вам још данас послати

48. Од Ристића 5. VI. 1876. Задржаћемо га, но треба нам хитати, јер се Турци живо спремају.

49. Од Ристића 6. VI. 1876. С обзиром на Ваше жеље одустајемо од намере слати посланика у Цариград, па предлажемо: тражити 14 овог месеца телеграфом овлашћење од Порте ући ми у Босну, ви у Херцеговину, сваки из својих побуда умирити их и себи присаједининити под сузеренством Порте. Ако Порта одбије, или не одговори одмах, онда ући у те земље са објавом, о којој ћемо се споразумети. Пошто је Филипу Христићу на Цетињу поверљиво речено, да би се на сузеренитет пристало, у колико се тиче Херцеговине, ако би она без крви уступљена била, надамо се, да ћемо се и у том важном питању сагласити још и из ових разлога: прво, што је опасно прецењивати своју снагу, а још опасније изазвати против себе целу Јевропу, изјаснивши се одмах с почетка против интегритета Турске; и друго, што не смемо примити на своју савест проливати српску крв, а не покушати претходно, може ли се и без крви добити. Очекивамо одговор.

50. Ристићу 6. VI. 1876. Ваш посљедњи предлог за покушај обићи рат, стоји у противности са уговором, који је закључен чисто за акцију и то у року од 10 дана послије ратификације. Но и без тога ми га не можемо прихватити, јер с погледом на своју независност Црна Гора не може ни тражити, ни примити Херцеговину под сузеренством турским. Али будући нема више времена за преговарање о начину уласка у акцију, који уговор не опредјељује, него само означује акцију и рок акције, то је доиста тражење Босне од ваше стране добар начин уласка у акцију, у коју ћемо, тек од Турске добијете одбијајући одговор, с вама заједно у исто вријеме ступити, имајући изобилно начина, да одмах заузмемо положај, који нам је уговором одређен. Разумије се, да се вријеме вашега потраживања не може протегнути преко рока за акцију одређенога у уговору, и да је најкорисније, да га час прије извршите. Но, ако сте ви међутим дошли до освједочења о немогућности рата, што би могли мислити по разлозима, које наводите за покушај обићи рат, било би нужно да нам јавите: да желите да важност уговора одмах престаје прије рока означеног за акцију.

51. Од Ристића 8. VI. 1876. Пошто уговор не искључава ни једној страни право предлагати начине за лакши успех уговорне цељи и пошто су изриком наведене побуде нашега предлога, онда нема основа претпостављати да смо ми дошли до убеђења о немогућности рата. Иначе ми бисмо то отворено изјавили. У осталом сагласни с вама, да се свакој страни остави избор начина ступити у акцију, што уговором није ни ограничено, а решени савесно вршити уговор ми ћемо у означеном року члана V бити на мегдану.

52. Ристићу 8. VI. 1876. Мило нам је, да смо се и у посљедњем питању потпуно сагласили. Сматрамо за дужност доставити вам, да је влада аустријска свима херцеговачким фамилијама пребјеглим на

њезино земљиште ускратила сваку помоћ има већ десет дана и да нуди путни трошак свима, који хоће да се врате у Турску. Ако час прије не наступи наша акција, могао би народ глађу принуђен бити на повратак. Он ће сав нагрнути у Црну Гору; стога да се избјегне најмучнији положај, било би нужно, да на вријеме пошљете уговорену суму, ако већ није послата.

53. Од Ристића 9. VI. 1876. Ми смо већ наредили мобилизацију војске. У уговорено време биће сва на граници. Молим вас јавите нам, какве сте ви мере предузели и на који начин мислите ући у уговорену акцију, да бисмо према томе знали се управљати. Матић има начин договорити се са господином Станком о начину шиљања новаца. Данас-сутра чекамо га, па да одмах пошљемо.

54. Ристићу 9. VI. 1876. Сва наша војска стоји потпуно наредна и распоређена тако, да у сваки час може прећи границу. Да уђемо у акцију послаћемо Порти ноту, у којој ћемо јој разложити, да због трајућег стања у Херцеговини, непријатељских мјера, које предузима против Црне Горе и стања у којем се због тога Црна Гора налази, наш одношај подвргавамо ријешењу рата. У истом смислу одправићемо ноту силама. Нужно је, да нам јавите у који ћете дан ви објавити Порти непријатељство. Г. Станко вратио се и саопштио нам своју радњу, која нас у свем задовољава, такођер и договор о шиљању новца. Изволите одмах послати преко Јована Миловчића г. војводи Ђуру Матановићу у Трст, који ће вам и признаницу дати.

55. Од Ристића 10. VI. 1876. Матић дошао данас, предао документе. Каже да му је г. Станко изјавио жељу, да се једна рата од 10.000 дуката пошље г. Матановићу у Трст. Ми пристајемо. Одобравате ли?

56. Од Ристића 10/20. VI. Положили смо данас Јовану и Крсмановићу 10 хиљада дуката, да их сутра експедира поштом у Триjест Јовану Шкуљевићу, а овај да их преда г. Матановићу. Изволите га известити. На питање ваше депеше одговорићемо сутра.

57. Од Ристића 12. VI. 1876. Ми ћемо ући у акцију идуће седмице, а у који дан јавићемо вам, чим добијемо известије од команданта војске, да су готови прећи границу, јер нам поплаве и олује отежавају концентрацију војске. Тога ћемо дана и Порти објавити прелазак.

58. Ристићу 14. VI. 1876. Пошто смо се досад сусретали у свима жељама и потпуно утврдили наше братско споразумљење у име нашега заједничкога дјела, Њ. Св. књаз Никола желио би да се ова радосна сагласност увелича и поласком Њ. Св. књаза Милана и његовим у исти дан, и како данас истиче уговорени рок за акцију, то молимо да нам јавите, који сте дан опредијелили за полазак. Овом приликом достављамо вам, да је г. војвода Петар Вукотић већ изишао са једним дијелом војске на херцеговачку границу.

59. Од Ристића 15. VI. 1876. Његова Светлост књаз Милан прима предлог са задовољством. Он полази у четвртак, преко ноћ стиже у Алексинац, у петак излази ратна прокламација. Наш војени повереник код Њ. Светлости књаза Николе биће саветник Белимарковић, који полази на концу ове седмице.

60. Ристићу 16. VI. 1876. Наш повјереник код Њ. Св. књаза Милана биће војвода Машо Врбица, сенатор. Он полази одавде у суботу. У исто вријеме, кад пошљете декларацију Порти и кад књаз Милан крене, молимо да нам то одмах телеграфски јавите. Тако ћемо и ми вама. Г. Божо долази из Беча и примиће заповједништво над једним одјељењем војске.

61. Ристићу 17. VI. 1876. Молимо изволите телеграфати вашем агенту, да рече капетану Пејовићу, пошто немамо с њиме шифара, да нареди свима Црногорцима, да одмах полазе у Црну Гору.

62. Од Ристића 17. VI. 1876. Неће бити депеше, но ће вечерас наш агент предати Порти писмо књажево у смислу, у ком је имала бити и депеша. Књаз је отпутовао јутрос рано на границу. Сутра ћу вам јавити што буде даље.

63. Ристићу 18. VI. 1876. Имајући да даде нужне инструкције г. Божу, који прима заповједништво над другом војском, Њ. Св. књаз Никола није могао никако кренути у четвртак и колико је много то желио. Сутра рано долази г. Божо, те ће и књаз сада поћи. Војска је наша већ сва на граници. Хоће ли ваша војска одма пријећи границу, тек приспје књаз Милан у Алексинац? Сутра креће војвода Врбица.

64. Од Ристића 19. VI. 1876. Књаз је ноћас стигао на Делиград и задовољан отићи ће јутрос у Алексинац. Телеграфирао сам нашем агенту, што сте жељели. Белимарковић полази данас.

65. Од Ристића 19. VI. 1976. Прокламација је и војсци обнародована, сутра рано овдје и по цијелој земљи. Књаз јавља, да је у војсци врло добар дух. Сви су нестрпљиви, да уђу у акцију. Сутра почињу непријатељства. Молимо јавите нам кад ви почињете.

66. Од Ристића 19. VI. 1876. Према томе, што је турска војска пошла из Софије у помоћ Нишу, непријатељства су почела још данас.

67. Ристићу 20-VI-1876. Господар полази јутрос к војсци, која је окупљена у Бањане. Чим приспије тамо иде напријед. Ја полазим с Књазом. Молим упућујте депеше на Грахово. Поздрављам Вас. Живјели наши честити господари.

војв. Радоњић.

---

68. Од Ристића 20. VI. 1876. Јутрос у четири сата прешла је наша војска границу. Први је топ пукао на Суповцу. Офанзива је подузета на југоисточној (страни) Живио народ српски! Живјели наши књажеви!

---

69. Од Ристића 22. VI. 1876. Наша војска на југоисточној граници напредује заузевши неке стратегијске тачке и јако утврђен стан Бабину Главу, брањену од више батерија. После боја од три сата непријатељ је био принуђен напустити стан са целим пртљагом и коњима. Јутрос је Алимпић прешао Дрину и сукобио се код Бијељине с Турцима. Зах ће прећи к Сјеници. Молим јавите ми, хоћете ли и ви послати што војске у том правцу?

---

70. Од Ристића 27. VI. 1876. Разумели смо, да је из Цариграда дошао налог Муктар-паши, да се крено против Србије. Молим телеграфирајте ми, што је у ствари. Ако је истина, било би опасно, јер после нас они би се окренули против вас. Послао сам два телеграма у Грахово, па немам одговора. Јесте ли их примили?

---

71. Ристићу 27. VI. 1876. Вечерас стигао књаз с војском у Гацко. Довде нијесу нам Турци излазили на пут, а овдје почињу долазити домаћи Турци, да изјаве књазу своју оданост. Јуче у зору отишла је једна наша војска пут Клека, друга у Невесиње. За Муктар-пашу чујемо, да је прије осам дана са десет табора отишао с Гацка у Невесиње. Гдје је сад не знамо. Ако измамимо турску војску из овдашњих тврђава, ударићемо одмах на њу. Иза тога полазимо на Невесиње. Ако је Муктар отишао у Босну, готови смо поћи за њим, само нам јавите, пошто нам конвенција опредјељује границе војевања, пристајете ли на то. Све ваше телеграме примисмо.

---

72. Ристићу 28. VI. 1876. Послије кратког пушкарања Турци данас побјегли из Цернице и Стоца, која су мјеста јако ушанчена била и из тврђаве Кључ. Наша војска заузела је сва три ова мјеста са многим стварима у њима, а у Кључу сувише два топа.

---

73. Ристићу 30. VI. 1876. (Главни књ.) стан код Ченгића куле. Јутрос зором опет побјегли Турци и домаћи и низам из Липника, Ченгића куле, Мули, Автовца и шанчева више Автовца. Наша војска заузела сва ова мјеста без и једнога пушкомета. Избјегле турске фамилије и низам из свијех шест мјеста, која смо заузели, сабише се у Метовију, која је јако утврђена и има посаду од 6000 низама.

Њ. Св. Књаз премјестио је свој стан испод Цернице код простране и утврђене Ченгића куле, у коју је јутрос улазио и разгледао је. Војска, за коју смо вам јавили да је отишла у Невесиње, имала је јуче сукоб с турском војском на Залому, која је ишла из Метовије у Невесиње. Наш губитак незнатан, а од турске војске, која је на истом мјесту остала опкољена, пало је много мртвих и рањених.

---

74. Од Ристића, 3. VII. 1876. Цј'ељ је уговора нашега, да заједнички сломимо Турску. Према томе кад год се појави потреба на ма којој страни потпомагати свога савезника, ту престају по себи опредјељења о границама командовања. Ми примамо ваш предлог, да можете пријећи за Турцима и преко те границе и предлажемо Вам, да то одјељење, које можете одвојити, пошљете долином Дрине к Фочи. На сваки начин треба да нам јавите тачно дан кад и правац којим сте упутили ту колону, како да се и с наше стране саобразно ради .... Муктар између двије ватре ставио, а у исто вријеме ...[1]) врло значајан акт тиме, што би се црногорска и српска војска сајединиле. У нас је најжешћа борба на Зајечару; борба траје дан и ноћ. Наша војска храбро се бори изузимајући Влаха. Наша артиљерија је боља од турске.

---

75. Ристићу 5. VII. 1876. (Главни Стан код Невесињске Касабе). Пошто се и Метовија предала, оставио је књаз три баталиона око шанчева турских више Метовије, а с осталом војском 1 о. м. кренуо даље пут Мостара. 3 о. м. стигла наша војска више саме Невесињске касабе. Сва турска мјеста и куле су од Метовије довде предала се, или избјегла. Такође јако утврђење Залом. 4. о. м. жесток сукоб између наше предстраже и топова с Турћима у шанчевима. Наши с малим губитком заузели најзгодније позиције. Данас ће се наставити бомбардовање вароши и шанчева. Синоћ приспио г. Белимарковић и Темеч, аустријски дипломатски агент код Књаза.

---

76. Од Ристића 7. VII. 1876. Данас смо положили Крсмановићу другу рату од 10.000 дуката, да их оним истим путем достави Матановићу. Код нас је било јуче опет жестоког боја код Зајчара, но без резултата.

---

77. Од Ристића 9. VII. 1876. Јуче Турци, налазећи се у Бјељини, ударише на наше линије са 10 батаљона регуларне војске и с башибозуцима. Шест сати трајала крвава берба и Турци узмакну оставивши гомиле мртвих. 6-га Турци нападоше на Пандирало, гдје је пуковник Узунмирковић. Послије дводневне битке непријатељ буде приморан бјежати поред све придошле помоћи.

---

78. Књаз Милан књазу Николи 2. VIII. 1876. Њена Свјетлост књагиња Наталија обрадовала ме јутрос мушким чедом, а земљу нашу престолонасљедником. Увјерен о братском саучешћу Ваше свјетлости хитам извијестити Вас о овом радосном догађају.

[1]) Овако у тексту.

79. Књаз Никола књазу Милану 2. VIII. 1876. Братски дијелим радост, коју Вам је Бог подарио вашим прворођеним чедом и престолонасљедником. Нека Бог даде, да тај радосни догађај у вашој породици буде спојен и увеличан са сретним свршетком започетога народнога дјела. Молим доставите Њ. Св. Књагињи моје честитање и поздрав.

---

80. Од Ристића 5. VIII. 1876. Почем нам неке силе нуде своје услуге за примирје, а наше је стање такво, да ћемо га морати примити, у толико прије, што нам примирје неће сметати, да рат продужимо, ако нам услови мира не би били повољни, то желимо имата сагласности. Молим одговорите ми што прије телеграфом.

---

81. Ристићу 6. VIII. 1876. Њ. св. књаз данас је дошао са Гацка у Бјелопавлиће са шест батаљона, да овдје узме још четири и да пође к Сјеници. Уштед Вашега телеграма, који смо јутрос у Острогу добили, наредио ми је, да Вас упитам: држите ли да је овај корак, који би наше дјеловање у томе правцу саставио, у стању промијенити положај и отклонити потребу примирја. Књаз је сасвим расположен за ово, пошто је наш положај и у Херцеговини и у Албанији добар, нарочито послије најновије велике битке и побједе наше у Кучима. А ако сте увјерени, да се не би ни овим предузећем могла отклонити нужда примирја, књаз, руковођен нашом утврђеном заједницом, одустаће од своје намјере и пристаје да закључате примирје, но заједно за Србију и Црну Гору. Молим одговорите што прије телеграфски на ово, и ако останете за примирје, да нам доставите услове примирја.

---

82. Ристићу 8. VIII. 1876. Неке операције према Албанији, које могу врло корисне бити, за то молимо, да нам што прије јавите резултат, или стање битке између Алексинца и Ниша и што сте одлучили гледе примирја.

---

83. Од Ристића 9. VIII. 1876. Примио сам вашу депешу од 6. тек. Данас је трећи дан, како траје жестока битка око Ниша и Алексинца. Њен исход биће по свој прилици мјеродаван за одговор на Вашу депешу, а дотле молим за стрпљење.

---

84. Од Ристића 12. VIII. 1876. Страшна борба, при којој Турци нападају са 51.000 траје већ шест дана на Алексинцу. Турци сад су свагда одбијали, но почем је Черњајев предложио, да је прека потреба обуставити непријатељства, то је Књаз данас сазвао конзуле гарантних сила и изјавио им, да прима њихову понуду за престанак непријатељства под условом, да се то распростре и на Црну Гору. Конзули одмах телеграфирали својим владама. Одговор ћемо вам одмах телеграфирати, као и услове и начине.

КЊИЖЕВНИ ПРЕГЛЕД

Новица Шаулић, *Српске народне тужбалице.* Београд, 1929.

Интерес за народне умотворине као да поново оживљава. То ће донети свакако и нова, другачија испитивања којима се морају подврћи многи закључци донесени по разним шаблонима теорија које су обично једна другу искључивале. Две су особине углавном до сада испитиване и наглашаване у нашим народним песмама. Историски и митолошки елеменат. И то обично, или гледајући у свему историју, или гледајући у свему митологију. Тај чисто кабинетски метод издвајао је песму од певача, средине и места где је песма постала, и посматрао ју као нешто дефинитивно и само за себе. Издвојене тако оне су заиста и упућивале, у добу митологисања, на митологију, а касније, кад је та теорија пала, на историју. Историје свакако, бар у својој клици и основном покрету, имају највећи део наших јуначких песама. Само је та историја третирана и развијана песнички, претакана кроз народну душу и традицију.

Али народне песме претстављају и врло важан и драгоцен материјал за испитивање развоја људскога духа и народне душе. Оне су често једини сигурни споменици из којих и преко којих се може интимно ући у психу и душу народну. Са тога гледишта углавном и полази данашње интересовање за народне умотворине, иако се нема једино то у обзир. Тај интерес показао се нарочито приликом путовања наших гуслара по Немачкој. Тамо се и сувише живо осећа како американизирање живота, које у великим центрима Немачке узима све више маха, руши неповратно све народско, примитивно, расно, праотачко, и жели на неки начин спасти и очувати. Отуда велика, за наше прилике још готово претерана бојазан, за нестајање и пропадање народних блага нашег великог пријатеља и научника г. Геземана. Отуда и његово одушевљење збирком тужбалица г. Шаулића, која нам је и дала повода за ове мисли.

Г. Шаулић је одиста у добар час и на правом извору покупио и средио низ тужбалица које се иза једне деценије касније не би могле више прикупити. Штета је, и несравњено велика, што се то није чинило и пре пола или читавог века, у ери наше народне поезије. Иако сакупљене из једне још сасвим патријархалне и културом још не много помућене и збуњене средине, ипак ове тужбалице и својим изражајним начином и својом дикцијом, својим речником, и самим предметом, тако да кажем, опомињу на новије доба, на већ културнији ниво, где се другачије и мисли и осећа, и исказује туга и бол.

Тужбалице су заиста најлирскији, најнепосреднији изливи уцвељење душе и рањеног срца. Песме праве жалости, пуне и ненамештене. Често пута и варнице правог песничког духа, оног колективног, што је закопчан и спутан у примитивцу, и који тешко долази до изражаја; тек кад га убоде стрела бола или такне крило одушевљења и полета.

Отуда тужбалице могу имати, и сигурно га имају, и велики значај у развитку наших народних песама. Психолошки би било оправдано да оне стоје у самом зачетку народне лирике, бар у оним крајевима где је нарицање и данас уобичајено и где је у давнини, без сумње, било још много више. По причању и сећању старијих људи и жена из оних крајева тужбалица је често била оно што је у модерноме друштву некролог, оцена дела, портре јунака, делије, истакнута домаћина или главара, о коме се тужи. Јер никовићу и слапчини није припадала та част.

Г. Шаулић требао би да тужбалице прикупи и по осталим крајевима и да добро пази на избор. Оне што су безначајне песнички и садржајно индиферентне, без духа и свежине, оне са општим местима, шаблонизиране, по калупу, не треба никако уносити. Оне закрче књигу и затрпају оно што ваља. А наши скупљачи пате од трпања. Само да буде што више, сноп, дењак. И тако омразе ствар онима који имају за њу и љубави и одушевљења. Ту појаву није успео да избегне ни г. Шаулић. Неке тужбалице су могле комотно изостати. Неке опет дати у много краћем облику. Зато прикупљач мора умети да одабира, мора знати оно што чини вредност и особеност народне умотворине. Тако опремљене збирке биће истовремено и антологије и олакшаваће напор и читаоцу и научнику. И грађу треба прикупљати, и о песмама и песницима народним, све што осветљује неку страну духовног живота, али посебно и као такву; јер тек на основу те грађе моћи ће да дође поуздан закључак и солидна студија.

Р. Меденица.

„Срж“ алманах нове Црне Горе (Уредио Василије Лековић. Библиотека „Младе Зете“, Подгорица 1929. Стр. 66, 8⁰. Цена?)

Један од сарадника овог алманаха рекао ми је једном приликом да би алманах требао да буде „пресек књижевног рада у Црној Гори“. Уколико се књижевни радници из ових крајева и јављају по часописима, ту се може видети и пратити њихов *развој*, сваког појединачно, али се не може имати јасна слика о књижевном раду уопште, о степену до којега је тај рад добро и о његовој обимности. У једном алманаху може се и то уочити. Тако отприлике мисли тај сарадник, и донекле с разлогом. „Срж“ показује намеру да буде један такав „пресек“, он треба да буде „алманах нове Црне Горе“. Уредник је успео да прикупи по један или више радова скоро свих млађих, „нових“ белетриста из ових крајева.

Прво што пада у очи, одмах на корицама, то је утешна чињеница да се данас с успехом бави лепом књижевношћу већи број младих из ових крајева него икада у једно исто време. Свих њих двадесет и двојица, колико их је заступљено у овој књизи, јављали су се и раније, по часописима и по новинама, скоро ниједно име није непознато, али задовољство је видети их заједно на истом месту.

Највећи део ради на лирици. Ј. Ђоновић, Р. Лазаревић, Р. Мирковић, Р. Љумовић, А. Мартиновић, Ђ. Р. Радовић, Д. Васиљевић, М. Станишић, Р. Ратковић, Б. Марјановић, М. Андрија Старт (С. М. Штедимлија) Н. Лопичић, Мих. Вуковић, А. Ивановић, Ђ. Лопичић, све су то лиричари. И природно је да се у једном крају где нема дубљих и непрекинутих књижевних традиција развије прво лирика. — Сем једне емотивне мисаоности (ако се тако може рећи) или мисаоне емотивности, која је приметна скоро код свих, ови песници немају заједничких особина. Душан Васиљевић (*Лобања и Дух земаљски*) и М. Станишић (*Границе*), који су, изгледа, по својим духовним склоностима најближи средини из које ничу, претежно су рефлексивни. Као да је рефлексивност наша особина. С друге стране мисао је битан састојак творевина Р. Ратковића, који, опет, као да је најдаљи, најотргнутији од своје средине. Иначе сваки лиричар има своје специфичне особине.

Јанко Ђоновић, у основи најсочнији међу свима, иако овде није претстављен са за његов таленат најизразитијим прилозима, ипак је доста јасно обележен. Његова „тамна бележења“, нарочито свежим појединостима, сведоче о вези између човека и земље, између песника и „сјеновите планине“, „самотне рудине“, „густиша младе неугажене траве“. Али он у тежњи за једним новијим изразом („Води ме друм као просјака штап“ / Ој, даљина зелена попи ми очи“) све нам то пружа понекад посредним путем. — Р. Мирковић је, као што га знамо, тих и меланхоличан, док је Р. Лазаревић, својим *Призрењима у сутонима*, показао више узнемирености, и у форми и у садржини, него што смо навикли да осетимо у његовим творевинама. — Ђ. Радовић, (*Брђани, Излазак месеца*) по комадићима пејсажа које скицира, приближује се Ђоновићу, само док је овој крт и сочно-опор, Радовић је блажи, болнији. — Б. Марјановић, под доста приметним Ујевићевим утицајем у форми, даје успелију песму (*Кроз летња поља*) него што су његове раније објављене ствари. — А. Мартиновић, у свом познатом маниру, забилежио је два своја расположења, кратким, заокругљеним песмицама. Социјална настројења Р. Љумовића симпатична су, али он се, као песник-уметник, још није у потребној мери развио. М. Вуковић и А. Ивановић, исто тако, тек су на путу.

Приповетка није обилна. Свега четири краће ствари, од Н. Лопичића, Р. Ратковића, М. Ракочевића и Б. Марјановића по једна. Ратковићев одломак *О стварима* најзрелији је, најдотеранији прилог у целој књизи. Један финији психолошки проблем обрађен је уметнички и убедљиво. Н. Лопичић (*Чудна нарав*) поседује несумњиви таленат, превасходно лирски, али ова приповетка није довољно сазрела.

Изгледа као да писац има истинског осећања за живот који хоће да пружи и средину коју црта. То показују детаљи који често могу да изазову живље претставе („Међутим кроз пукотине врата продираше свјетлост. Оздо је био задах каљавог, неиспраног пода, а из кутова влага .... Тај је задах оштар и помијешан са мирисом сира што су га положили доље у жуте кадуче и поклопили дрветом") Његова осећања су оштра и сензитивна. Но њему још увек недостаје ширега замаха и даха да целину обухвати и психологију личности докрајчи, изведе, да изваја живу личност и убедљиво даде атмосферу средине. Његова је лирика боља. — Цртица М. Ракочевића *(Послије седам година)* нема дубљег лиризма, а писана је у лирском тону и, истина, сасвим књижевно. — *Измирење* Б. Марјановића није успело уметнички. Он бележи један догађај, али је далеко од моћи да га уметнички даде и оживи.

Ма да су две од ових приповедака са предметом из наших крајева, Лопичићева и Марјановићева, а донекле и лирска цртица Ракочевићева, ипак се не може говорити о слици нашега живота у њима. То се не може рећи ни за цео алманах. Нешто мало потпунији, алманах би био заиста неки „пресек" књижевног стварања; показивао би ко се све бави лепом књижевношћу и до којег се степена развио као уметник. Нарочито да су и сами сарадници настојали да уреднику пошљу своје најуспелије или најкарактеристичније саставе. Био би слика књижевног стварања код нас, али не и слика Црне Горе. А то бисмо баш желели да видимо и то смо очекивали.

Овај крај наше отаџбине није био те среће да буде опсежније пројициран у књижевности. Имамо Његоша, имамо Љубишу и делимично Матавуља и Ненадовића, или понеког фолклористичког приповедача, али све то, колікогод је понекад грандиозно, ипак није довољно. Нарочито недостаје приповетке. А живот у овом крају сложенији је и згуснутији можда него игде друго код јужних Словена. Човек наш је нада све компликован. Колико борбе са самим собом и са животом, и код најнеизразитијег. Сведоци смо успеха наших народних анегдота свуда где облици нашег живота нису били присније познати. За читав део нашег народа оне су неко откровење. А какав би тек утисак учинио расни приповедач који би сав онај живот који из анегдота бије знао да уметнички обради? — Па онда: зар се не би могла писати одлична историска приповетка са предметом из историје ових крајева?

Да неки странац, случајно, који никада није чуо за нас и наше крајеве, прочита овај алманах, од корице до корице, па да затражите од њега да вам оцрта земљу чији су синови заступљени у књизи, он сигурно не би отворио уста. Ту и тамо, у покојем детаљу, замагли се планина, осетите задах трулежи у колибама, и то је све. Нигде парче ових крша, нигде пејсажа. А не знам да ли у нашој земљи, да ли и где на свету, има живљег и разноликијег пејсажа него што је наш.

По свему овоме што рекох могло би се мислити, могло би ми се пребацити, да од наших књижевних радника тражим извесно одрицање самог себе ради ових брда, да тражим извесно спутавање

виших стремљења, ограничавање ширих видика. А не мислим то. Нико се не би радовао површној и застаралој фолклорној причи. Него: зар је Његошу сметало везивање за наше људе да проговори дубоке и опште истине? Зар се кроз нашег човека не могу говорити опште ствари? Зар наш пејсаж не може да буде декор за једну драму?

У овом тренутку намеће се мисао о једном другом крају наше земље, о Босни. Она је дала плејаду одличних приповедача. И пре и после рата. Одатле је наша најбоља послератна приповетка. А сва је прилика за то је добра што брекће животом Босанца, што је препуна босанских видика. Да су босански приповедачи своје уметничке идеје излагали кроз друге људе и описивали другу земљу, та приповетка би била куд и камо слабија.

Ето у томе је највећи недостатак овог алманаха. Али за то не можемо кривити ни уредника ни сараднике. Они су дали што су могли. Све је ово речено само да се једна немила чињеница констатује и да се наши млади књижевници побуде на размишљање о овом.—

Уводни чланак *(Кроз духовно беспуће)* и два критичка прилога на крају књиге нису слаби. Нарочито не *Вотренова личност у Балсаковим романима* од Д. Милачића, иако том напису, усамљеном у својој врсти, није било места у овој књизи. И, још само једна напомена: тешко се може једна уметничка личност оцртати на три странице, још мање нечији глас рехабилитовати, као што је то хтео Д. Мајић.

Сам уредник, В. Лековић, дао је *Пролог једне гротеске*. То није богзнакако добра ствар. За сукоб двају генерација треба тражити речитији израз и тај сукоб треба дубље познавати. Уреднички рад Лековићев треба истаћи. Овај млади човек таквом упорношћу, прегнућем и бесумње жртвовањем, организује издавање књижевних радова, да би било неправично ако му се за то пуна хвала не би одала.

В. Латковић

Радосав Драгутиновић: *Азурна земља*. (Збирка стихова. Насловни лист израдио Ђорђе Чутуковић. Портрет песника Пјер Крижанић. Београд, 1929).

Пре неки дан изишла је збирка песама „Азурна Земља", од г. Радосава Драгутиновића. Г. Драгутиновић је већ познат читалачкој публици из часописа: „Мисао", „Књиж. Гласник", Књиж. Север" и др.

Књижевна вредност збирке г. Драгутиновића у толико је већа што јасно испољава индивидуалност песникову. Нема у тој збирци ни једног стиха а да не садржи у себи нешто карактеристично, нешто специјално својствено г. Драгутиновићу. Прочитамо ли ма коју његову песму осетићемо његову душу и његов живот, који донекле мора, хтели не хтели, да нас троне. Тих, повучен у себи, пун неког тихог бола и меланхолије, увек добар и некако безазлен, то је један бле-

дуњави високи младић, чије замагљене очи одају човека сувише осетљива и човека скептика. Тај младић воли лепоту, али лепоту без помпе; воли раздраганост живота, али раздраганост која долази спонтано; воли младост, али праву, невину младост — младост која мирише на пролећну росу и цвеће. Код њега нема разметања: он је скроман. Болешљив, сиромах; још као дете остао без десне руке; зарана је осетио тежину живота.

Г. Драгутиновић је такав и у својим песмама. Помисао на црне дане живота чини га болесним. Он зато болује и једино успомена из срећног детињства може да га донекле утеши, али и да га растужи на плач:

„Болујем и слушам,
То деца играју,
— — — — — — — — —
Болујем, рад бих све да заборавим . . . .“

И кад кроз прозор, као „болесник“, посматра „реку жуту, широку“ и „маглу над врбаком“ — и онда чезне. Он болује и чезне, јер нема срца које би искрено за њега куцало, нема пријатеља чије би га сузе утешиле:

„Нисте ме никад хтели да волите . . . .“

Драгутиновићева љубав није еротична ни сензуална.

Он код жене воли неко бледило и нешто романтично што се скрива у њеним дугим, мршавим рукама и бледом лицу. Он у својој драгани открива и види неку чар што други човек не би увидео. Он воли попут старих дуборачких пастира, његова љубав је пасторална љубав.

Г. Драгутиновић воли живот, али чежња за нечим недокучивим, жалба за оним што је прошло и жеље које се не могу испунити загорчују тој живом и сада песник сумња у своју срећу:

„Али ти цветај, пролеће, ти цветај!
Уморно ја се смешим игри твојој,
Од светлога ти лишћа покој тражим . . . .“

Тај његов умор и сумња која га пече чине да он чешће пожели и смрт:

„Све чешће у крви мојој умор се неки ненадно пробуди и ја помишљам с чежњом на то вече када ће моје измучено тело лежати непомично на мекој постељи“.

Али г. Драгутиновић има и веселих часова, када воли живети:

„ . . . . у срцу ми се јави радосна љубав према свему: према пријатељима, према успоменама, према птицама, према пољима. И ја живим опет пун наде . . . . и волим живот“.

Најлепше су песме у збирци г. Драгутиновића оне које изражавају разочарење. Такве су му: *Позив Детињству.*

„Детињство дођи! Давно те већ чекам.
Детињство дођи! Зло време дође
и лепе игре растури моје
и ведре моје помути очи“.

Скоро иста осећања г. Драгутиновић изражава у песми *Вечерње звоно и први снег,* која је, у исто време, и најлепша песма у збирци г. Драгутиновића, као и у песми *Умор.*

Збирка г. Драгутиновића има доста лепих и добрих стихова.

Данашња књижевност, нарочито поезија, добија појавом његове збирке.

Лабуд Вушовић

ПРЕГЛЕД ЧАСОПИСА

Гласник скопског научног друштва. Књига V, Одељење друштвених наука. Уредник Д-р Радослав М. Грујић. Скопље, 1929.

Угледни и раскошно издавани часопис Скопског научног друштва и овом својом књигом, на 365 страна велике осмине, пружа читаоцима занимљив и важан материјал у проучавању прошлог живота Ј. Србије. Има заправо чланака и без везе са Ј. Србијом, али највећи њихов број посвећен је баш томе, и то су можда и најинтересантније и најбоље ствари у часопису. Истраживањима у Стобима, о којима је задњих година било толико говора и у дневној штампи и која су привукла озбиљну пажњу и великих европских археолога, посвећен је чланак г. Б. Сарие о топографији и историји места и чланак г. д-р Р. Егера с детаљним описом градске цркве у Стобима, коју је писац открио заједно са Сариом 1925 г. И један и други чланак пропраћени су ванредно лепо израђеним снимцима појединих делова цркве и украса у њој. Археолошког значаја су и чланци г. г. Ћ. Трухелке, Ж. Татића и Г. Елезовића, иако више дескриптивни и о стварима локалне, мање важности. — Благодарећи напорном раду историчара уметности, наших и страних, у задње време откривено је и проучено читаво уметничко благо по старим манастирима и црквама јужносрбијанским, почевши од дивних фрески па до занимљиве резбарије у дрвету, и слава тих старих наших уметника прочула се широм целог света. Г. Н. Окуњев у једном свом чланку говори о архитектури и живопису старонагоричанске цркве Св. Ђорђа, коју је почетком 14 в. обновио краљ Милутин, а г. др. Р. Грујић у свом чланку приказује нам дивне радове наших дрворезбара, *копаничара,* у чувеним скопским црквама Св. Спаса и Св. Богородице. Оба чланка снабдевена су успелим репродукцијама живописних и дрворезбарских уметничких творевина, којима се човек диви и овако на слици. — Историским питањима посвећени су чланци г. др. Ф. Гранића о приватно-правном положају монаха у грчким областима у 5 и 6 веку, г. Е. Ањичкова о манихејима и богумилима, г. П. Костића о призренским мутесарифима и валијама у 18 и 19 в. — Филолошка и литерарна питања расправљају се у чланцима г. г. Д. Лазаревића, М. Коса, П. Колендића и П. Скока који је својим истраживањима

о румунским паралелама мотива наше народне песме о зидању Скадра и узиђивању жене у његове бедеме помакао напред питање које је већ расправљао г. др. С. Стефановић и о коме је било речи у нашем часопису. — Г. др. Е. Шневајс дао је у једном чланку занимљив опис самртних обичаја код Срба и Хрвата, само што извесни детаљи тих обичаја код народа у нашем крају нису тачно означени као општи, или обратно. — Не мање су интересантни и остали чланци и рубрике у часопису, а нарочито нас весели што извесни прикази књига о којима је раније код нас било речи готово се потпуно слажу с нашом оценом.

На крају, морамо истаћи ванредну опрему часописа која му, уз богату и значајну садржину, само служи на част, и цена од 120 дин. нимало није велика.

Руски архив. — Руска интелигенција у емиграцији за кратко време у почетку као да се није могла снаћи у новом положају и новим приликама. Али после мале забуне, и поред свих непријатности и тешкоћа, она се брзо помирила са својим новим стањем, тако да су данас руски емигрантски научни и књижевни кругови постали врло активан чинилац у својој и општој књижевности и науци. Њихов рад је узео толико широке размере да се данас већ говори о заграничној руској науци и књижевности упоредо са оном која се развија у границама Совјетске Русије. Поред рада појединих научних радника, често врло познатих у научном свету, на разним европским универзитетима и књижевних публикација чувених и славних песника и приповедача, ми видимо груписања њихова у циљу напреднијег рада и упознавања европског света с руском културом и науком. Они оснивају научна и књижевна друштва и издају часописе на свом и на разним европским језицима; дневни листови такође се појављују у великом броју. Између осталих, од краја прошле године у Београду се појављује на српскохрватском језику *Руски архив*, велики часопис за познавање политичког, културног и привредног живота Русије, од кога је досад изишло шест свезака. „Покушати показати и приказати праву Русију у целокупном сјају славе њеног генија, покушати дати појам о њеној огромној стваралачкој снази, проучити њене историске путеве, пронаћи под пролазним непролазно“, а све у намери бољег разумевања Русије и њеног лакшег приближења Јужним Словенима у данима њеног претварања у једну велику демократију, то су циљеви које су себи поставили уредници *Архива*. Судећи по досадашњим свескама уредницима је пошло за руком да се осигурају сарадњом признатих, често врло познатих научника, јавних радника и књижевника руских. Југословенски читалац наћи ће, према томе, у *Руском архиву* сва обавештења како о ранијем духовном и научном животу Русије тако и о ономе што сада преживљује та чудна земља у свом хаотичном и кошмарном стању. „Правно“ стање у СССР третира на пр. познати научник проф. Миркин-Гецевич у неколико својих чланака, политичким проблемима баве се Е. Сталински, С. Загорски и др., књижевним приказима и историјом књижевности чувени писац

А. Ремизов, научници М. Слоњим и И. Лапшин, који се дотиче и руске филозофије. И остале гране руског живота, уметност, привреда, финансије, предмет су неколика занимљива чланка од добрих познавалаца ствари. Са своје стране ми овај часопис можемо препоручити свима онима који су прави пријатељи руског народа и којима је истински стало да се тачно упознаду с правим стањем ствари у данашњој Русији.

Slavische Rundschau — Девета, новембарска свеска ове угледне обавештајне славистичке ревије највећим својим делом садржи, као и раније свеске, информације потребне страницу за познавање духовног живота словенских народа. На тринаест страна које заузимају три чланка, долази шездесет страна петита с приказима нових књига на свим словенским језицима, затим словенска библиографија и, напослетку, културна хроника. Приказане су у рубрици српскохрватског језика и неке књиге о којима је било речи и у нашем часопису, али друкчије него то чини уважени г. Геземан. Разлике проистичу вероватно отуда што посматрање ствари из даљине никада није као кад се оне посматрају изблиза, и што кроз једне наочари гледа странац, а кроз друге домаћи човек. — Међу чланцима на првом је месту топло писани чланак г. Геземана поводом смрти И. Војновића, чија слика краси прву страну свеске. Искрено и разложито жалећи огромни губитак који је наша књига претрпела смрћу Војновићевом, г. Геземан, као најбоље што се може о песнику рећи, приводи пасус о њему из совјетске енциклопедије: „В. И., рођен 1857, чувени српхрв. писац, поглавито драматичар, присталица српхрв. јединства. Његово најбоље дело је „Дубровачка трилогија“, 1900. Дела В. одликују се суптилном психолошком анализом и ванредном лепотом форме“. Иначе, свеска, нарочито својим првим делом, заостаје за ранијима.

И. З.

ДРУШТВЕНИ ПРЕГЛЕД

ЦЕТИЊСКА КУЛТУРНА ДРУШТВА

Иако по броју становника мало место, Цетиње је још давно имало један лепо развијен друштени живот који је налазио свог изражаја у оснивању и одржавању разних културних и просветних удружења. Многа од њих постоје још и данас, нека са промењеним циљевима и разгранатијом делатношћу, према новим потребама и захтевима живота, а основано их је и нових која су се показала врло раднима и кориснима. Позната особина наша да се за нове ствари брзо загрејавамо, да у нови рад улазимо са много хуке и пуним прегрштима обећања, и овде се испољила: друштва су лако и брзо оснивана, а чланови се радо уписивали. Али, одмах се показивала и

мана наша: брзо умарање, отстрањивање од посла, избегавање рада и рђаво помагање друштава. Овим се да објаснити и факат да многа од наших друштава не могу корисно вршити свој програм, док друга, иако у материјалној могућности, због нехата или неправилно схваћених задатака од стране чланова, не показују потребан интерес у сфери свог делокруга. Признајемо да за многе од ових несимпатичних појава узроци се могу наћи, поред нашег карактера, још и у економским и финансиским неприликама које нас тешко остављају, нарочито чиновника који је на Цетињу приморан да буде и члан свих друштава и да у свима и за све ради. Али ипак мало више добре воље и правилнијег схватања многих појава и потреба учинило би да рад свих тих друштава крене још бржим темпом и уроди бољим плодом.

И поред свега овога, опет се не може рећи да је рад наших културно-просветних и других друштава без значаја и осетне користи. Свако од њих, у кругу свога рада, чини све да највише уради и најбоље послужи, а преко граница могућности не може се никуда. Било би занимљиво тачно знати колико је које од њих урадило, нарочито сада када се је при крају једне пословне године, али без потребних података то је немогуће тачно утврдити. Зато ћемо ми покушати да у најовлашнијим цртама изнесемо резултате рада неких од њих.

Одмах послије балканских ратова на Цетињу је основано *Друштво Св. Владимира* у сврху обезбеђења и оспособљења за самосталан рад у животу ратне сирочади. Светски рат је спречио друштво у његовом деловању. И тек назад неколике године друштво је могло бити обновљено. Друкчије прилике су изискивале и постављање друштва на друкчију основу, и поред основног, првобитног свог циља, оно проширује свој рад и у другим правцима: оснива своју новинама и часописима добро снабдевену читаоницу, одашиље децу на изучавање заната код „Привредника" у Београду, прибира сретства за ратну сирочад, помаже приватну иницијативу у културне сврхе, и т. д. Друштво располаже приличном имовином тако да је ове године било у могућности помоћи *Записе* са знатном сумом од 5.000 дин. Кад би се друштвом боље интересовали и боље га помагали, његова делатност би могла бити још благотворнија, иако биланс његовог досадашњег, прилично кратког рада није незнатан.

Тешке прилике одмах иза рата побудиле су наше жене да се и оне баце на поље социјалног рада који се у почетку кретао у ограниченом кругу пружања прве помоћи невољнима и сиромашнима, па се постепено све више разгранавао. *Женско добротворно друштво*, основано првобитно у циљу спасавања од глади ратне сиротиње, данас је толико ојачано да има свој лепи дом у коме је смештена женска занатска школа, основана највише благодарећи заузимању вредних чланица друштва. — Друго женско удружење, *Друштво књегиње Зорке*, успело је за неколике године свога рада створити леп капитал, тако да је могло одржати ђачку трпезу за сиротињу из овдашњих школа. — Подвлачећи успешан и користан рад сваког од ових женских друштава посебице, мора се нагласити и непобитан

факат да би удруженим снагама тај рад био куда и камо плодоноснији и од много већег значаја. Једно место као Цетиње тешко може да издржи два женска друштва с истим програмом рада, и у најмању руку је чудно, а о штети нећемо да говоримо, што се та два друштва не уједињују.

Још далеко пре ратова Цетиње је показивало и интерес за уметност, који до данас не само да није ослабио, него је у знатној мери појачао: оно је имало два друштва која су неговала уметност и данас је негују. То су *Његош* и *Позоришно друштво*.

Основано најпре као црквено певачко друштво, *Његош* је гајио црквену песму, а ни уметничка, наша и страна, није била занемарена. Касније, нарочито после рата, због друкчијих околности и друштвених захтева, световна је песма потпуно потисла црквену, и садашњи концерти друштва искључиво су световног карактера. Радом друштва смо свакако задовољни, његови певачи су добри, али не можемо да не искажемо уверење да би све могло бити и боље кад би у друштву нестало ситних трвења која не остају скривена, а то се најбоље опажа на ретким у последње време јавним иступима друштва. Последњих година друштво је добило и своју музику, па би свој рад могло тако раширити да не би било неумесно говорити и о оснивању једне музичке школе тога друштва. Друштво је за свој досадашњи рад награђено и тим што је добило на поклон велику заставу од Њ. В. Краља, што треба да му послужи за потстрек у даљем раду.

Цетињско позоришно друштво, у најдуготрајнијим и главним периодама рада с члановима дилетантима, успевало је, поред свих тешкоћа, да задовољава позоришне потребе наше публике. Наши вредни дилетанти давали су својом игром, понекад и у истински драмским комадима, а у врло неподесној и неакутичној сали, на примитивној позорници, лепе драмске креације које су изазивале допадање и код људи од несумњивог укуса. Интерес публике ипак није био увек у сразмери с уложеним трудом и старањем дилетаната, чему су у многоме доприносиле и врло честе кинематографске претставе, тако да је друштво једно време управо животарило. Данас пак благодарећи помоћи Обласне самоуправе, оно је стало на своје ноге и моћи ће развити успешнији рад. Дознајемо да су ангажовани за ову сезону профисионални глумци, па ће, уз њихову стручну режију, и посао кренути правилнијим путем. Позоришна зграда „Зетски дом" довршава се, и ми ћемо можда у најкраће време уживати у њој у игри чланова цетињског позоришта, које ће надамо се бити проглашено за бановинско, чиме ће његова егзистенција бити осигурана.

Поред ових друштава која се старају да нас поуком и оплемењавањем наше душе учине способнима за утакмицу у културном животу, на Цетињу има и других којима је циљ наше физичко васпитање, без кога се не да замислити оно прво. На првом месту ту је *Соко*, с општепознатим циљевима, који се изгледа, због индоленције наших млађих грађанских слојева, не остварују у жељеној мери. Надати се ипак да ће поратна разривеност уступити место правилном схватању узвишене соколске идеје и да ће наш Соко узлетети на

висину на којој бисмо га ради били видети. — Два официјелна спортска футбалска клуба развијају своју делатност у најширим размерама, и они су једини који на својим утакмицама имају увек сигурне посетиоце.

Од осталих удружења, чисто професионална не могу доћи у обзир. Важно је истаћи *Савез за унапређење саобраћаја путника и туриста*, коме је циљ стварање што већег интереса, код страног света нарочито, за наше крајеве. Друштво развија широку акцију од које ће у многоме зависити просперитет Цетиња, тако да су и меродавни ставили друштву у изглед своју помоћ.

Као што се види Цетиње има лепо развијени друштвени живот. То најпосле није нешто нарочито кад се има на уму да је то бановинско место и бивша престоница. Нама и није био циљ да то истакнемо, него само да подвучемо извесне добре стране друштвене делатности код нас и укажемо на неке недостатке. И једно и друго чинимо у најбољој намери да се наш живот учини још привлачнијим и бољим. Шта би све још требало чинити, уз користан рад поменутих друштава, да се постигне, говорено је раније на овом истом месту.

Ј. Д.

БЕЛЕШКЕ

„Преглед“. На Цетињу је од 15 новембра почео излазити недељни лист *Преглед* у коме ће бити третирана сва питања општијег значаја, поглавито она која се тичу Зетске бановине. Потреба једног таквог листа осећала се од поодавно; од рата на овамо Цетиње није имало таквог листа. Два овдашња политичка листа, *Народна Ријеч* и *Црна Гора*, била су дужег века, али партиски органи. Један партиски лист, наравно, никада није израз средине нити задовољава све потребе чије се задовољење од једног потпуно независног листа изискује. Зато *Преглед* долази, иако касно, да попуни једну осетну празнину у нашем културном животу. Ако интелектуалци који су око листа окупљени буду имали истрајности и, нарочито, ако буду знали окупити у коло сарадника што већи број људи од пера, тако да лист буде истински израз ових крајева, онда ће *Преглед* оправдати наде које у овом тренутку, после првих бројева, цела наша јавност у њ полаже.

В. Л.

Д-р Илија Јелић: *Васојевићки закон од дванаест тачака.* Издање Српске краљевске академије наука.

Писац је до сада дао три дела од трајне научне вредности. То су: „Крвна Освета у Црној Гори и Северној Арбанији“, „О Браколомству“, с теориског и практичног гледишта, и ова интересантна студија обичајног права црногорског племена Васојевића.

„Васојевићки Закон“ је скуп норми које су регулисале како приватно-правне односе, тако и односе јавно-правног карактера. Пошто те норме нису забележене, него су се током времена мењале и нестајале, живећи у народном предању, то је јасно колико је труда требало, да се из тако несигурног извора, из онога што се скупљало на седељкама, створи један систем.

Највећи дио прописа овога закона регулише односе према Турцима, респективе потурчењацима, пошто правих Турака — Османлија у тим крајевима није било. Ти су прописи имали за циљ да очувају националну индивидуалност и православну религију, између којих по тадањим појмовима, није било много разлике. Регулишући те односе једнострано, они су заштићавали само српска правна добра. У вечитој и тешкој борби са Турцима, они нису могли ни мислити да регулишу своје односе са узајамном толеранцијом и сусетском лојалношћу. Отуда онај пропис: „Ко украде српско, да му је арам (проклето); ко украде турско да му је алал“.

Из несигурних извора писац је марљиво и савесно студијом реконструисао целокупно законодавство једног великог нашег племена и спасао од заборава драгоцену грађу. Он је овом студијом указао на нове путеве правној етнологији и дао потстрека млађим правницима за даља научна истраживања у том правцу.

У уводу писац излаже, на основу народног предања и историских података, историју Васојевића у 17, 18 и првој половини 19 столећа, њихову тежњу за самосталношћу.

Г. Т.

„Песме Нових“. (Уредио Дамјан Николић. Свеска I. Издање *Књига за народ.* Сарајево 1929. Страна 50. Цена ?)

Док се читају ови у већини неизразити и слаби стихови намеће се стално мисао: је ли ова књига била уопште потребна. Кад нам се у једној овећој књизи пружају песме неколицине било млађих било старијих песника, потребно је да је књига и као целина израз или једне средине, или једног покрета, или једног доба, или ако хоћете и целе једне књижевности. Књига која је пред нама то није. Песнике у њој заступљење не везује никаква заједничка особина сем што су сви млади и већим делом непознати. А то није довољно оправдање за скупно појављивање. „Настављамо рад на издавању нових пјесничких талената“, каже се у предговору. То је могло бити оправдање за појаву прве свеске *Песама Будућих.* Та књига се појавила 1927 год., када на југу отаџбине није било књижевних часописа, бар не довољно, да би се сви таленти могли ту јавити. Данас су међутим сасвим друге околности у том погледу: само Сарајево има два књижевна часописа; Дубровник, Омиш и Цетиње по један. У тим часописима се могу сви пјеснички таленти афирмирати. — Ова књига, дакле, није била потребна. Читаоцима због тога што као целина не говори ништа, а песницима заступљеним у њој, што су се, бар они чији радови то већ заслужују, могли јавити у часописима.

В. Л.

„Гривна“. У издању С. Б. Цвијановића, изашла је ових дана последња од драмских гатки Ранка Младеновића, *Гривна*, која са *Даћом* и *Синџирима* сачињава трилогију. Ове гатке изазивају разне асоцијације и својом оригиналношћу наводе на разна тумачења. Младеновић је познат као модерни наш песник. Он је то остао и у својим гаткама. Само што овде он има пред собом објективнији материал или, тачније речено, материалнији објекат инспирације: дух наше расе, манифестован у народној поезији, у бајкама и разним веровањима. Драмске гатке Ранка Младеновића носе истовремено и његово индивидуално обележје, те не само да у сенци својој скривају наличје народног епа него су и лични уметнички израз свога аутора. На њих ћемо се другом приликом осврнути опширније.

Р. Р.

Д-р Миливоје М. Миленковић: *Ново доба, нова поезија, нова критика!?* Поговор написао Бор. С. Стојковић. Ваљево 1929.

Једна полемична расправа из књижевности, која је имала, према речима њеног писца, ову генезу: 1927 г. објавио је писац своју збирку песама „Утисци и узбуђења“, која је од књижевне критике остала непримећена, па је онда издао другу, по реду четзрту, збирку „Акорди времена“, у којој је хтео да се објасни „са извесним елементима“ и да „обелодани извесне некњижевне појаве у књижевности“. Дакле, разљућен ћутањем критичара о првој његовој збирци, песник је издао ову другу да би, бар тако изгледа, ма и на тај начин скренуо на себе пажњу. И успео је: г. Милан Богдановић у једној свесци *Српског књижевног гласника* пропратио је збирку једном белешком коју је завршио примедбом да је писац своју енергију могао далеко плодније социално и културно остварити, и да су њега, критичара, навели да ову белешку напише симпатија и респект за толики дирљиви ентузиазам песника. Увређен овом белешком више као човек и лекар него као песник, г. Миленковић је написао горњу књигу, управо дуг чланак с насловом *Социално и несоцијално у данашњој поезији и критици*.

Без обзира за сад на садржину расправе и тачност или погрешност у њој изнетих мисли, овакав разлог њене појаве не може се одобрити. Да је писац сео, па, револтиран рецимо данашњим стањем наше надреалистичке поезије („хотентотске“, „чарлстонске“, како је он назива), написао студију о њој, друкчије би стајала ствар. Да је слично учинио и с данашњом критиком, опет би било на свом месту. Овако има се право посумњати у пишчеву искреност и поверовати да је, изазван „непримањем“ његових песама, за инат ударио и на оне који га ничим нису дирнули. У овом нас мишљењу утврђује донекле и та околност што се у расправи цитирају из савремених песника само она места која њеном писцу у моменту требају. Међутим, познато је да баш ти исти песници имају и добрих, врло лепих песама, па закључке није требало уопштавати.

Како било с овом ствари, и после ове замерке, не можемо да не признамо да у расправи има и врло тачних опажања о данашњим песницима и њихову начину рада, и не можемо да се не сложимо с писцем да нас многи од модерних писаца често доведе у недоумицу својом поезијом. Али тако исто не пристајемо да се то генералише ни на појединца често, а камоли на читаве групе. Занимљиво је расправљање пишчево о социјалности поезије и о биолошким фокторима који утичу на свако уметничко стварање.

На крају је поговор г. Б. Стојковића, у коме се оправдава појава ове књиге.

И. З.

Инж. Благота Радовић: *Привредне прилике у Црној Гори*. Подгорица, 1929.

Наша локална привредна литература до сада није даље закорачнула од обичних новинарских чланака. Стога сагледавши наслов књиге коју имамо пред собом, истински смо се обрадовали, иако је она „реферат за конгрес комора..... у Београду“. Ипак титула младога аутора уливала нам је наду да је књига нешто више од обичног реферата. Нажалост, донекле смо и разочарани. Готово ништа оригиналнога и непознатога није речено од почетка до краја књиге. Сваки лаик зна да Црна Гора економски врло слабо стоји, да је њена привреда неразвијена, да треба итензифицирати пољопривредну производњу, експлоатисати шуме, градити путеве и жељезнице; помагати занате и индустрију и т. д. и т. д. Ништа особитога не значе ни набацани штури, необрађени и без сумње нетачни статистички подаци. Од високошколованог стручњака очекивали смо нешто више, кад већ свој реферат издаје у засебној књизи.

Г. Радовић се одважно упушта да детаљише у области изван своје струке, па није чудо што се је на једном мјесту грдно пребацио. (По њему, филоксера је већ уништила готово све наше винограде, а она се међутим није још ни појавила код нас).

Иначе књига није без сваког интереса, као што ни аутор није неписмен; он има рутине за стручно изражавање, агилан је, што није својствено нама млађим школованим људима, има и амбиција, па се надати да ће нам други пут дати нешто стручније, оригиналније учeније и боље.

И. П.

Тробој *„Књижевног Полета“* (за јули — август — септембар) уређен је као алманах, и донео је повелик број прилога из пера подринских јавних радника. Од чланка су особито занимљиви прилози академског сликара Ст. Ј. Чалића *(Пикасо и кубизам)* и Бранимира Ћосића (Разговор са Станиславом Винавером). У алманаху се налази једна од последњих Винаверових песама, *Тице*, која својим буквалним значењем не одушевљава. Њен симболички смисао, уколико није решен музички, скривен је и неприступачан. Од осталих стихова

вреди истаћи песму Јанка Туфегџића и песму Луке Ристића. Од приповедака највећу пажњу заслужује прича Свете Милутиновића, *Гаџа Гаичин прекрстио*, која истодобно значи и један корак даље у Милутиновићевом стварању. Пуна лирских описа, ова приповетка црта социално наличје нашега села, без претеривања ма у ком правцу, и са пуно разумевања за стварност међусобних људских односа.

Р. Р.

Н а д а ж д а В. С а в а т и ј е в и ћ: *„Искре"*, Београд, 1929. стр. 36.

Можда ће се наше познате поетесе Десанка Максимовић, Ј. Хрваћанин, Јела Спиридоновић—Савић, Даница Марковић и остале моћи пре похвалити тиме што су у г-ци Саватијевић добиле једну колегиницу више у књижевности него последовача. На расположењу нам стоји мало градива за сигурну оцену вредности дела г-це Саватијевић, али се ипак може са довољно сигурности очекивати да она ускоро даде пуну меру. Наравно, то очекивање би обухватило и запостављење многих избеделих конвенционалности и уметнутих „причања", које смо из „Искре" сазнали.

Ш.

„Закулисна политика на блиском истоку". О д л о м а к и з д е л а: L e D e s s o u s d e la p o l i t i q u e e n O r i e n t. P a r i s, 1917 — од једнога Немца. Превод и предговор Мар. Стојановића. Зајечар 1929, стр 50 у 8°.

За време великог рата у Паризу су изашле читаве библиотеке политичке и историјске литературе, у којима се не може увек тражити права истина, јер су сва та дела, макар колико ауторитативних писаца, имала један, можда и једини смер, да оправдају поступке, тежње и захтеве савезника и да нађу што више разлога за осуду централних сила. Неки разочарани дипломата (?) *Немац*, који је скрио своје име, штампао је у делу са горњим насловом масу веома важних, али не и нових, података и извода из докумената о спољној политици своје домовине до рата. Иако је то било потребно у првом реду Француској, њена цензура је избрисала из књиге многе ставове те је изашла са великим проредом. Одатле је г. Стојановић превео неколика поглавља и то: 1. Србија између 1880 и 1890 год.; 2. Краљ Александар и Краљица Драга; 3. Србија под Краљем Петром: 4. Мишљење једног Руса (Хартвинга) и 5. Неуспех немачких интрига у Црној Гори. У главном све ове ствари имамо већ у досад објављеним делима и званичним публикацијама, али су детаљи које сретамо у овој књизи занимљиви и осетно употпуњују оно што се о догађајима, о којима говори знало до данас. Аутору дела мора се признати добро познавање прилика на Истоку, а нарочито на Балкану, и његовим излагањима у колико су изворна може се поклонити пуно вере с обзиром на већ познате чињенице. Нарочито је занимљив сусрет

писца са бив. руским послаником у Београду Хартвигом и са Краљем Николом. У одељку о неуспеху немачких интрига у Црној Гори, краљ Никола је приказан као несебичан и вешт бранилац интереса своје земље и српског народа.

Као допуна и илустрација до сада познатим историјско-политичким чињеницама ова књига добро долази. Могло би се замерити преводиоцу што није заплењене ставове допунио из незаплењеног енглеског издања књиге, те да имамо целину.

Ш.

P a v a o M. R a k o š: *„Svijet sanjara"*. Osijek 1929. str. 94 i 8°

Издајући и четврту књигу приповедака Ракош није, изгледа, намеравао да својим књижевним радом помаже овај или онај књижевни правац, нити пак да заснива неки нов. Биће да га је више занимао интерес читаоца него права уметност, због чега ће ових дванаест прича у „Свијету сањара" имати леп број читалаца. Иако су приче писане за фељтоне дневних листова, има ипак у њима њеке свежине, с којом као да смо се негде сретали, не растајемо се радо. Тако су добиле више карактер прича за народ, у чему је главна њихова вредност. У предговору угледног књижевника Р. Ф. Мађера има местимично немотивисаних дивљења Ракошевој књижевности, али се може узети као умесна примедба: „И макар да је Ракош познатији као преводилац са словенских језика, који је превео читаву библиотеку, он гријеши увелико, што не ради више на изворној књизи, гдје је по суду других, имао и успјеха и неуспјеха, а о чему у осталоме озбиљан јавни радник не води озбиљна рачуна".

Ш.

ЧИТУЉА

В е љ к о М и л и ћ е в и ћ. — После великог губитка који је наша књижевност претрпела смрћу Ива Војновића, њу погоди опет један тежак смрћу Вељка Милићевића. Релативно млад, тек у четрдесет четвртој години живота, када је тако рећи тек требао да буде способан за крупна дела и велика стварања, Милићевић умире. И на њему се обистинила она стара истина да нашу књижевност прати неки зао удес јер јој смрт отима најбоље снаге „у цвијету младости", иако не, заправо, увек у напону снаге и стваралачкој моћи. Милићевић, који је још у почетку свога књижевнога рада, као осамнаестогодишњи младић, скренуо на себе озбиљну пажњу најкомпетентније књижевне критике која је одмах у њему открила јак приповедачки таленат, збиља убрзо није у потпуности извршио оно што се од њега очеки-

вало. Несумњиво добар описивач варошког живота са свима његовим неуравнотеженостима и противностима, познавалац човечије душе, реалиста у приказивању са пуно топлине и лиризма, често ванредан стилиста, Милићевић је таквим увек остао, у каснијим радовима, у „Опсенама“ на пример, те особине најаче су и истакнуте. Такав је и у приповеткама са компликованим сижеима из најмодернијег доба, које је уретко објављивао преко дневних листова, нарочито преко „Политике“ у којој је последњих година једино и сарађивао и као књижевник и као новинар. По тим особинама, Милићевић је писац од несумњивог талента, творац два добра романа „Беспућа“ и „Опсена“, писац неколико лепих приповедака које се могу такмичити са најбољим стварима наше приповедне прозе. Као такав он ће у свакој историји наше књижевности имати једно лепо место. Али, чудан случај, један тако талентован писац, а уз то млад, за двадесет и пет година свог уметничког рада дао је мало, врло мало, тим пре што он није био од оних који лутају, него је одмах у почетку нашао свој прави пут и чврсто на њем стао. Строгост, па можда донекле и неправичност књижевне критике, није смела да га у послу омета; обратно, требало му је дати више полета и замаха. Можда је тој његовој неплодности узрок борба за насушни хлеб, која га је и по свету, поред осталог, терала и напослетку бацила потпуно у новинарство? Било како било, тек Милићевић уза своје сјајне способности остао је прилично непродуктиван на књижевном послу. И велика је то штета била за нашу књижевност у којој је он ипак заузео место међу првим савременим приповедачима.

И. З.